İhvân-ı Safâ Risâleleri

Cilt 3

İDEA AYRINTI

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ

Cilt 3

İdea Ayrıntı Dizisi

Ayrıntı Yayınları

Ayrıntı: 748
İdeaAyrıntı Dizisi: 19

İhvân-ı Safâ Risâleleri
Cilt 3

Kitabın Orjinal Adı
Resâilu İhvâni's-safâ ve Hullâni'l-vefâ

İdeaAyrıntı Dizi Editörü
Burhan Sönmez

Editör
Prof. Dr. Abdullah Kahraman

Yardımcı Editör
Prof. Dr. İsmail Çalışkan

Çevirenler
Prof. Dr. Abdullah Kahraman
Prof. Dr. Ali Durusoy
Prof. Dr. Metin Özdemir
Prof. Dr. Ramazan Muslu
Doç. Dr. Murat Demirkol
Doç. Dr. Halil İbrahim Şimşek
Yrd. Doç. Dr. Ali Avcu
Yrd. Doç. Dr. Ömer Bozkurt
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih Demirci
Arş. Gör. Kamuran Gökdağ
Yalçın Adalık

Yayıma Hazırlayan
Özlem Çekmece

Kapak Görseli
NYPL/Science Source/Photo Researchers
Getty Images Turkey

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.:244
Topkapı/İstanbul Tel.: (0212) 612 31 85
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *2014*
Baskı Adedi: *2000*

ISBN 978-975-539-780-1
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Hobyar Malı. Cemal Nadir Sok. No.:3 Cağaloğlu - İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ

Cilt 3

İDEAAYRINTI DİZİSİ

KURTULUŞ TEOLOJİSİ
Ed.: Christopher Rowland

KİRLİLİK KAVRAMI VE ALEVİLİĞİN ASİMİLASYONU
Mevlüt Özben

İSLAM'IN GELECEĞİ
Wilfred S. Blunt

İSLAM'IN İKİNCİ MESAJI
Mahmut Muhammed Taha

~~TANRISIZ~~ AHLAK?
Walter Sinnott-Armstrong

DÜŞMANIN TARİHİ
Gil Anidjar

İSLAM'DA 50 ÖNEMLİ İSİM
Roy Jackson

ESRÂRNÂME
Ferîdüddîn Attâr

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
1. Cilt

SÜRYANİLER
Mutay Öztemiz

KIZILBAŞLAR/ALEVİLER
Krisztina Kehl-Bodrogi

İBNİ HALDUN
Tarih Biliminin Doğuşu
Yves Lacoste

İBNİ ARABÎ VE DERRİDA
Tasavvuf ve Yapısöküm
Ian Almond

CENNETİN ELEŞTİRİSİ
Roland Boer

MÜSLÜMAN KÜLTÜRÜ
V. V. Barthold

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
2. Cilt

HIRİSTİYANLIKTAKİ ATEİZM
Exodus'un ve Krallığın Dini
Ernst Bloch

KOMÜNİSTLERDEN İSLAMCILARA
Bir 20. Yüzyıl Tarihi: Endonezya
Adrian Vickers

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
3. Cilt

OXFORD İSLÂM SÖZLÜĞÜ
Baş Editör: John L. Esposito

İçindekiler

Tabîî-Cismânî Şeylerin (*el-Cismâniyyâtü't-tabîiyyât*)
On Üçüncü –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Yirmi Yedinci– Risâlesi: Tabiî-Beşerî Cisimlerde Tikel/Cüz'î Nefislerin Nasıl Meydana Geldiğine Dair[1]

1. Çeviri: Kamuran Gökdağ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Araştırma Görevlisi.

Rahmân ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a Hamd ve O'nun seçilmiş kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koşulan varlıklar mı?"*[2]

Bölüm
Nefsin Bedenle Birlikteyken ve Bedenden Ayrıldıktan Sonraki Durumu Hakkında[3]

Ey iyiliksever ve merhametli kardeşim, –Allah seni ve bizi kendi katından bir ruh ile desteklesin– bilmelisin ki, bilgelerin *"İnsan küçük âlemdir"* şeklindeki sözünü açıklamayı tamamladığımıza göre bu risâlede tikel/cüz'î nefislerin nasıl meydana geldiğini açıklamak istiyor ve diyoruz ki:

Bilmelisin ki, bedenin bu [cüz'î] nefislere göre durumu, rahmin cenine göre durumu gibidir. Şöyle ki: cenin rahimde oluşumunu tamamladığı ve burada sûretini yetkinleştirdiği zaman; yaratılışı tamamlanmış bir şekilde ve duyu organları sağlam olarak bu dünya hayatına çıkar. Böylece bu dünya hayatından ve belirli bir vakte kadar bu dünyaya özgü nimetlerden istifade eder. Ahiret hayatında nefsin durumu da bu şekildedir. Şöyle ki; tikel/cüz'î nefisler, duyular yoluyla ilim ve irfandan istifade ederek potansiyel durumundan fiil durumuna çıkmak sûretiyle varlıklarını tamamladıklarında, akledilir şeyler, tecrübe ve riyâzet yoluyla faziletler kazanmak suretiyle geçim işlerini orta yol üzere yoluna koymaya, doğruya ileten kanunlara göre ahiret için hazırlanmaya, güzel ahlâk, doğru görüş ve iyi ameller ile nefsi terbiye etmeye ilişkin bir yol tutup bu dünya hayatını idare etmekle sûretlerini yetkinleştirdiklerinde [ahiret hayatının nimetlerinden istifade ederler]. İşte bütün bunlar kan ve etten oluşan beden aracılığıyla gerçekleşir.

Böylece nefis, kendisi ve durumu hakkında oldukça bilgili olarak bedenden ayrıldığında cevherini bilmiş, zâtını tasavvur etmiş ve bedenle birlikte olmaktan hoşlanmayarak kendisinin, ilkesinin ve yeniden dirilişinin durumunu açıklığa kavuştur-

2. Neml, 27/59.
3. Köşeli parantezler içerisindeki ifadeler konuya uygun olarak mütercim tarafından eklenmiştir. Köşeli parantezin bulunmadığı yerler ise orijinal metinde vardır. (y.h.n.)

muş olur. Bu durumda nefis, maddeden ayrı olarak varlığını devam ettirir, zâtı bakımından bağımsız, cevheri bakımından ise bütün cisimsel bağlılıklardan uzak olur. İşte bu durumda nefis "Yüce topluluğa (*mele-i âlâ*)" yükselir ve melekler topluluğuna girer. Böylece rûhânî varlıkları seyreder ve beş duyunun kavrayamadığı ve beşerî zihinlerin tasavvur edemediği bu nûrânî varlıkları bizzât görür. Nitekim Peygamber'e ait sembolik anlatımlarda bu durum şöyle ifade edilmiştir: "*Cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer zihninin (kalp) tasavvur edemediği güzel kokular, sevinçler, mutluluklar, lezzetler ve nimetler vardır.*"[4]

Yüce Allah ise [bir ayette] şöyle buyurur: "*Cennette nefislerin arzuladığı, gözlerin lezzet aldığı her şey vardır ve siz orada ebedî olarak kalacaksınız.*"[5]

Yüce Allah [bir başka ayette ise] şöyle buyurur: "*Hiçbir kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez.*"[6]

Ancak eğer ceninin yaratılışı rahimde tamamlanmaz ve sûreti orada yetkinleşmezse veya nefsine bir kusur ilişir ve uzuvlarından biri sakat olursa bu dünya hayatından tam olarak faydalanamaz. Böylece, 'görme engelliler, konuşma engelliler, işitme engelliler, kronik hastalar, felçliler ve benzerlerinin durumlarında olduğu gibi, dünya nimetlerinden faydalanma onlar için tam olarak gerçekleşmez. Aynı şekilde tikel/cüz'î nefislerin beşerî bedenlerden ayrıldıktan sonraki durumları da böyledir.

Şöyle ki: tikel/cüz'î nefisler duyulur varlıkların algılamasını mümkün kılan beşerî bedenler ile irtibatlı olduğu halde, ilim ve irfan bakımından yetkinleşmezse ve akıl [gücü], ayırt etme yeteneği ve tefekkür [imkânı] olduğu halde varlığın hakikatine ilişkin derin bilgi ile sûretini yetkinleştiremezse, çalışıp gayret etme imkânı olduğu halde güzel ahlâkla arınmazsa, bozuk ve çürük görüşler sebebiyle [doğruluktan] sapkınlığını düzeltmezse, [aksine] kötü amellerinin baskısı ve çirkin fiillerinin ağırlığı altında ezilirse bu durumda bedenden ayrıldığı zaman kendi cevheri bakımından herhangi bir fayda elde edemez ve zâtı bakımından bağımsız olamaz. Böylece günahlarının ağırlığından dolayı "yüce topluluk (mele-i a'lâ)" derecesine yükselip melekût âlemine çıkması hiçbir şekilde mümkün olmaz ve melekler topluluğuna girmeyi hiçbir şekilde hak edemez. Aksine göklerin bütün kapıları [onun yüzüne] kapatılır ve bütün güzel kokular ortadan kaybolur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "*Onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler.*"[7]

Çünkü nefis bu kötü sıfatlarla ilişkili olduğu ve güzel ahlâk ile arınmadığı sürece; kötü ahlâk, adaletsiz bir yaşam, kötü alışkanlıklar, bozuk inanışlar, [günden güne] çoğalmış cehaletler ve çirkin amellerle ilişkili olduğundan bu yüce mekânlara layık değildir. Zira nasıl ki, 'görme engelliler, kronik hastalar, cahiller ve konuşma engelliler kusurlarından dolayı sultanların meclislerine ve arkadaşlığına layık değillerse, aynı şekilde bu nefisler de [kusurlarından dolayı] nurânî mekânlara ve rûhânî âleme layık

---

4. Kudsî Hadis, bkz. Ebu'l-Hasan Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemî, Bugyetü'r-raid fî tahkiki mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid, Thk.: Abdullah Muhammed Dervîş, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994, h. no: 18718; Mansur Ali Nasif, et-Tacu'l-câmi' li'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1961, c. V, s. 402.
5. Zuhrûf, 43/71.
6. Secde, 37/12.
7. A'râf, 7/40.

değildirler. O halde, onlar, kendileri için bu yüce mekânlar söz konusu olmadığına göre, göklerin altında esen hava ile sınırlı (mukayyed) olarak kalırlar. Onları, maddesel şeylere önem vermeye, bozuk görüşlere ve cisimsel arzulara sevk eden şeytanlar, karanlık cisimlerin derinliklerine ve bedenî tabiatların esaretine doğru sürükler. Böylece öldürücü ve yakıcı arzuların dalgaları onları hiçbir dostlarının olmadığı cehennemin derinliklerine doğru götürür. Tıpkı görme ve işitme engellilerin, insanların yolu üzerinde engel teşkil etmesi [ve onları farklı yönlere saptırması] gibi şeytanlar da böylelerinin yolu üzerinde engel oluşturup [onların yolunu cehenneme saptırır]. Nitekim şanı Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Kim, Rahmân'ın Zikri'ni görmezlikten gelirse, biz onun başına bir şeytan sararız. Artık o, onun ayrılmaz dostudur."*[8] *"Biz onların başına birtakım arkadaşlar sardık da bu arkadaşlar onlara geleceklerini süslü gösterdiler."*[9] *"Beraberindeki (melek) şöyle der: "İşte bu yanımdaki hazır."*[10]

Böylece onlara bazen cehennem ateşinin alevi, bazen de şiddetli soğuğun soğukluğu isabet eder. Kıyamete kadar yalnızca karanlık, acı ve azap [içinde kalırlar]. İşte onların bu hali, şanı yüce Allah'ın şu şekilde buyurduğu gibidir: *"(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, "Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun" denilecektir."*[11], *"Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar [devam edecek, dönmelerine engel] bir perde (berzah) vardır."*[12]

O halde bütün bu durumlar, onların bazen elde ettikleri, bazen de kaybettikleri cismanî şeylere olan şiddetli arzularından dolayıdır. Bu durumda ise hiçbir şekilde rûhânî lezzetler meydana gelmez. Böylece hem dünya hem de ahirette kesin olarak kayba uğrarlar. *"İşte bu, apaçık bir hüsrandır."*[13]

Bölüm
İlim ve Hikmet Hakkında

Ey cömert, iyiliksever ve merhametli kardeşim, –Allah seni ve bizi kendi katından bir ruh ile desteklesin– bilmelisin ki, ilim ve hikmetin nefse göre durumu, yiyip içmenin bedene göre durumu gibidir. Şöyle ki: Bedenler önce süt emerler, daha sonra kendileri için gıda durumunda olan yiyecek ve içecekleri alırlar. Çünkü küçük [organlarının] büyümesi, noksan [organlarının] gelişmesi, ince [organlarının] semiz olması, zayıf [organlarının] güçlenip güzellik ve yetkinliklerle donanması; en son gayesine, sınırlarının ve güzelliklerinin sonuna ulaşması için [önce] sütle [beslenmesi] sonra kendisi için gıda ve madde durumunda olan yiyecek ve içecek alması [gerekir]. İşte, nefsin bedenle birlikte var olduğu bu dünya hayatında, tasarrufta bulunmak bakımından bedene [ihtiyaç duymasına] ilişkin durumu, bedenin [tasarrufta bulunmak bakımından] kendisi için gıda ve madde konumundaki yiyecek ve içeceğe [ihtiyaç duymasına] ilişkin durumu gibidir.

8. Zuhruf, 43/36.
9. Fussilet, 41/25.
10. Kâf, 50/23.
11. Mü'min, 40/46.
12. Müminûn, 23/100; Hac, 22/11.
13. Zümer, 39/15.

Şöyle ki: Tikel/cüz'î nefislerin cevherleri [çeşitli] bilgiler aracılığıyla düşünme/tasavvur sahibi olur, varlıkları hikmetle gelişir, sûretleri derin bilgi ile nurlanır, düşünmeye dayalı matematik keskinleşir, zihinleri eğitim ile aydınlanır, sırf rûhânî sûretleri kabul etmek için akılları genişler. Gayreti ebedî şeyleri arzulama derecesine yükselir. Böylece ilahî ilimler hakkında düşünerek yüksek derecelere çıkmak, rûhânî ve Rabbânî mezheplerin yolunu tutmak, Sokratesçi yöntem üzere hikmete ilişkin yüce şeylere tâbi olmak; ruhbanî yol üzere arınmak, zühd sahibi olmak ve Allah'a yaraşır şekilde kulluk etmek ve pak olan (hanîf) dine [sımsıkı] yapışmak türünden en yüce gayeye ulaşmak için azmi artar. İşte bu bütün bunlar, nefsin kendi cevheri bakımından tümellere/küllîlere benzemesi, yüce âleme katılması, ilk illetine ulaşması; [Allah'ın] ipine sımsıkı sarılması, O'nun rızasını istemesi; bu dünya hayatındaki rûhânî âleminde ve nûrânî mahallinde kendi cinsi altındakileri birleyerek O'na yaklaşmak istemesi ile olur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur:

"Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!"[14]

O halde, ahiret hayatı gerçek hayat olduğuna göre, ey kardeşim, bu gerçek hayat sakinlerinin sıfatlarının ve nimetlerinin mahiyeti konusundaki düşüncen nedir? [Onların sıfatları ve sahip oldukları nimetler] ancak şanı yüce Yüce Allah'ın buyurduğu şekildedir: *[Onlar] "iktidar sahibi bir hükümdarın katında, doğruluk meclisindedirler."*[15] O halde bu işaretleri, maksatları ve gizli anlamları anla!

Sonra bilmelisin ki nefis, derin gaflet ve cehalet uykusundan uyandığı ve özünü cismânî kalıplardan, bedenî örtülerden, tâbiî alışkanlıklardan, kötü ahlâktan ve bilgisiz kanaatlerden kurtarmak için çabaladığı ve maddî arzuların kirlerinden temizlendiği zaman kurtuluşa erer, [özüne uygun olarak] yeniden dirilir ve ayağa kalkar. Böylece onun zâtı nurlanır, cevheri aydınlanır, nurları ışıldar ve bilinci/basireti kuvvetlenir. İşte bu durumda rûhânî sûretleri ve nûrânî cevherleri bizzât görür, cismânî ve bedenî duyularla anlaşılması mümkün olmayan ve ancak güzel ahlâk sahibi olup nefsini kurtaranların seyredebileceği derin şeyleri ve gizli sırları görür. Nefis doğal/tâbiî isteklere bağlı ve cismânî arzularla sınırlı olmadığı sürece bu şeyler nefiste görünür hale gelir ve nefis onları bizzât görür.

O halde, nefis, bu şeyleri bizzât gördüğü zaman, âşıkın maşûka bağlanması gibi onlara bağlanır, sevenin sevgiliye tutunması gibi onlara tutunur, ışığın ışıkla bir olması gibi onlarla bir olur, onların ebedîliği ile ebedî kalıcı, sürekliliği ile sürekli ve onların güzel kokusu ile mutlu olur, hoş esintilerini koklar, insan dilinin ifade etmede aciz kaldığı ve mütefekkirlerin zihinlerinin, özünü tasavvur etmede yetersiz kaldığı lezzetler ile lezzet alır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur:

"Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez."[16], "[onların] *nefislerinin istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedî olarak kalacaksınız"*[17]

14. Ankebût, 29/64.
15. Kamer, 54/55.
16. Secde, 32/17.
17. Zuhruf, 43/71.

Bölüm

Akledilenlerin Nefislerdeki Sûretleri Hakkında

Sonra bilmelisin ki, cenin, kendisine ilişebilecek bütün kusurlardan korunmuş olarak, sağlam duyular ve güçlü bir bedenle rahimden çıktığı zaman, organları oldukça güçlenir, nefsin kuvveleri bedende işlevsel hale gelir. Böylece duyu güçleri, duyulur varlıkları ve onlara ilişkin algıları şekilleri bakımından işlemeye başlar. Sonra bu algılar beynin ön kısmında bulunan hayal etme gücüne (*el-kuvvetü'l-mütehayyile*) iletilir. Hayal etme gücü ise onları düşünme gücüne (*el-kuvvetü'l-müfekkire*) ulaştırır. Sonra duyuların gözlemlediği duyulur varlıkların [şeklî] algıları kaybolur ve bu duyulur varlıkların izleri tasavvur edilmiş olarak nefiste kalır. Böylece nefis, artık, zâtı bakımından bağımsız ve cevheri bakımından duyulur varlıklara ihtiyaçsız hale gelir. [Bu durumda nefis] kendi zâtı dışında herhangi bir şeyin ortaklığı olmaksızın bu tasavvurlar üzerinde tasarrufta bulunur ve kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymaksızın bunlar üzerinde düşünür. O halde nefis, bu tasavvurlar üzerinde düşündüğü ve akıl bakımından bunları birbirinden ayırdığı zaman, maddelerinden soyutlanmış duyulur varlıkların sûretlerinden ve nefsin cevherindeki tasavvurlardan başka bir şey bulmaz. Böylece zâtı bakımından nefsin cevheri bu tasavvurların maddesi ve bu algıların da sûreti gibi olur.

Aynı şekilde, akledilir varlıkların sûretlerinin nefisteki durumu da böyledir. Şöyle ki: Nefisteki bu sûretler, nefsin düşünme gücü ile maddelerinden soyutladığı ve zâtı bakımından tasavvur ettiği türlerin ve cinslerin sûretlerinden başka bir şey değildir. Nefis bu sûretleri havanın duyulur sesleri taşıdığı gibi taşır. Şöyle ki: Hava farklı sesleri ve nağmeleri taşır ve onları işitme duyusuna iletir. Aynı şekilde hava kokuları taşır ve onlara ilişen bazı arazlar dışında herhangi bir şeyi değiştirmeksizin onları olduğu gibi koku alma duyusuna iletir. Çünkü hava sûreti koruyan rûhânî, ince/latîf bir cisimdir. Tıpkı bunun gibi ışık da şekilleri ve renkleri taşır ve onları birbirine karıştırmadan görme duyusuna iletir. Aynı şekilde nefis de duyulur ve akledilir varlıklara ilişkin bilgilerin sûretlerini zâtı bakımından kabul eder, düşünme gücü ile onları tasavvur eder ve onları birbirine karıştırmaksızın koruma/ezberleme gücü(hafıza) ile muhafaza eder. Çünkü nefsin cevheri, havanın ve ışığın cevherinden çok daha güçlü bir rûhânî cevherdir. Böylece nefis, zâtı gereği ihtiyaçsız ve bağımsız olur, kurtulması sebebi ile sevinir ve kurtuluşa ermesiyle mutlu olur; melekler âleminde dolaşır ve cennette dilediği yerde ikamet eder. [Güzel] iş işleyenlerin ödülü ne güzeldir!

Sonra bilmelisin ki, nasıl ki, cisimlere ilişerek onları dengeli durumdan (*itidal*) uzaklaştıran, tabiatının gereğinden sapmasına sebep olan, onları hastalıklı hale getiren ve böylece bu dünya hayatından istifade etmelerine, onun nimetlerinden tam olarak faydalanmalarına ve yetkin olarak mutlu bir hayat sürmelerine engel olan hastalıklar ve illetler varsa, aynı şekilde hayvânî cüz'î nefislere ilişerek onları dengeli durumdan, orta yoldan, doğruluktan, haktan, doğru yoldan ve doğruya ulaşmaktan (hidayet) uzaklaştıran; insanı doğruya ulaştıran kanunlarından saptıran ve böylece onların bu dünya hayatından faydalanmalarına ve ahiret hayatındaki mutluluğa ulaşmalarına engel olan hastalıklar da vardır.

Nefislere ilişen hastalıklar ise, birikimsel cehaletler, kötü huylar, bozuk görüşler ve kötü işler/ameller olmak üzere dört kısma ayrılır. Sonra, beşerî-cüz'î nefislerin bu hastalıklarından her biri, [nefsin] kalpler üzerinde tutuşan ateş şeklindeki cismânî arzulara çokça eğilim göstermesi ve tâbiî elemlerden, maddî ezalardan [geçici bir] kurtuluş olan cismânî lezzetlerle aldanması sebebiyle endişeye sevk edici kederlerin ve yakıcı üzüntülerin çeşitleri bakımından farklılaşır.

Bölüm

Nefislerin Hastalıkları ve Tedavisi Hakkında

Sonra bilmelisin ki, nasıl ki, bedene ilişkin hastalıkların tıbbi olarak tedavisi ve bunları tedavi eden ilaçlar varsa aynı şekilde nefse ilişkin hastalıkların ilaçları ve bu ilaçlarla tıbbî tedavisi de vardır. Yine nasıl ki, bilgelerin, [bedene ilişkin] hastalıkların ilaçlarını özellikleriyle anlattıkları kitapları varsa aynı şekilde peygamberlerin ve bilgelerin getirdiği, nefse ilişkin hastalıkların tedavilerinin açıklandığı kitaplar ve ilmî kanunlar da vardır. Bunlar ise vahyin kanunlarına (sünnetü'n-nâmûs) uymak, haram şeylerden uzak durmak, yasaklanan şeyleri terk etmek; Peygamber'in güzel sünnetini almak, onun dengeli/âdil yaşamının izinden gitmek, derin bilgiye ilişkin talebi gerekli görmek, güzel ahlâk ile ahlâklanmak, dünya hayatına ilişkin şeyleri talep ederken orta yol üzere hidayet kanununa tâbi olmak, ahiret nimetlerine ilişkin şeyleri talep ederken iyi/salih amellerle çabalamak, ilkesine ilişkin şeyleri tefekkür ederek hastalıklı nefisleri tedavi etmek ve yeniden dirilişine ilişkin şeyleri asla unutmamaktır ki [bu yeniden dirilişe ilişkin durumlar ise] tövbe eden ve [Allah'a] dönen kimseler ibret alsınlar diye, çokça sevap kazanma ve övmeye ilişkin vaadetme ve teşvîk olarak atasözleriyle anlatılmıştır.

Sonra bilmelisin ki, tıp kitaplarında, bedenlerin bileşiminin nasıl olduğu, ahlâkın mizacı ve hastalıkların sebepleri; tek tek ilaçlarla tedavilerinin nasıl olduğu ve ilaçların mizaçtaki, havadaki ve alışkanlıklardaki farklılıklar bakımından içilmesinde de farklılık gösteren bileşimlerinin nasıl olduğu ele alınmıştır. Aynı şekilde nefislerin tabipleri olan peygamberlere indirilen kitaplarda, nefsin mahiyetinin ve âlemin oluşumunun ilkesinin açıklanması; nefsin hastalığı durumunda olan isyanının oluşmasının ve ilk ölümü olan mertebelerden düşmesinin sebepleri; nefsin bu hastalıklardan kurtulmasının, değişmesinin, bozuluşa uğramasının ve hastalıklarının çeşitlerinin nedenleri ele alınmış ve açıklanmıştır. [Aynı şekilde] bu kitaplarda hastalıklı nefislerin tövbe etmek, pişmanlık duymak, güzel ahlâk sahibi olmak, iyi amellerde bulunmak, Allah'ın ve Resûl'ünün yasakladıklarından kaçınmak, yeniden dirilişi ve güzel fiilleri düşünmek ve bütün işlerde Allah'a tevekkül etmekle tedavi edilmesinin nasıl olacağı da anlatılmıştır. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur: *"Ey Âdemoğulları, şeytan, anne ve babanızın çirkin yerlerini kendilerine göstermek için, elbiselerini sıyırtarak, onları cennetten çıkardığı gibi sakın sizi de bir belaya uğratmasın."*[18] *"Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Evet, şahit*

18. A'râf, 7/27.

olduk (ki Rabbimizsin)" demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, "Biz bundan habersizdik" dememeniz içindir."[19] *"Allah, peygamberleri müjdeciler ve uyarıcılar olarak gönderdi. "*[20] *"...öyle ki elçilerden sonra insanların Allah'a karşı (savunacak) delilleri olmasın"*[21] *"...böylece, helak olacak kişi apaçık bir delilden sonra helak olsun, diri kalacak kişi apaçık bir delilden sonra hayatta kalsın."*[22]

Sonra bilmelisin ki, bir grup akıl sahibi/âkil insan gerçekten peygamberin getirdiği kanunlardan yüz çevirip felsefî görüşlere saptılar. Bu durum onların, peygamberlerin açık işaretler ve gizli anlamlarla gösterdikleri bu gerçeklerin anlamlarını (suret) kavrama yetersizliklerinden kaynaklanmaktadır. Böylece onlar, meleklerin vahiy, ilham, teyit ve gizli anlamlar olarak peygamberlere getirdiği bu şeylerin gerçekliklerini anlayamadılar. Çünkü peygamberlerin meleklerden vahiy almaları, nefislerinin cevherinin saflığı ve ruhlarının meleklerin ruhları ile aynı cinsten olması bakımındandır. Yoksa [peygamberlerin vahiy almaları], şifa verme ve fayda sağlama özellikleriyle bilinen şifalı ve faydalı ilaçlar örneğinde olduğu gibi mantıkî kıyaslar ve felsefî tedrîsât bakımından değildir.

Sonra bilmelisin ki, bedenin gıdası olan yemeğin üç parmakla yenilmesi ilâhî (doğal) yasanın (nâmûs) kanunlarından ve güzel âdabdandır. Bu kanun, adeta, kanun koyucunun nefislere, bilgiyi elde etmek istemenin de üç yoldan olmasının zorunlu olduğuna ilişkin bir işareti, dikkat çekmesi ve teşvikidir. Çünkü nasıl ki, yemek bedenin gıdası ise aynı şekilde bilgi de nefsin gıdasıdır. [Zira] nefis ve beden birlikteliğinden dolayı nefsin durumları bedenin durumları gibidir. Buna göre nefsin bilgiyi elde ettiği yollardan biri, akledilir varlıkları anladığı düşünme gücüdür. Nitekim peygamberler bu yolla meleklerden vahiy alırlar. [Nefsin bilgiyi elde ettiği] diğer bir yol, sözcüklerin (lügât) ve gayba ilişkin haberlerle ilgili lafızların (*esvât*) işaret ettiği şeylerin anlamlarını kabul ettiği işitme duyusudur. [Nefsin bilgiyi elde ettiği] diğer yol ise, görünür varlıkları gözlemlediği görme duyusudur. İşte, daha önce açıkladığımız gibi, bu üç yol, bilginin elde edilebileceği yollardır. Şanı yüce olan Allah ise bu durumu şu şekilde açıklamıştır: *"Sizin için de kulak, gözler ve gönüller var etti. Ne kadar az şükrediyorsunuz"*[23] [Allah] bu nimetlerden faydalanmayanları ise yermekte ve bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Kalbleri vardır bununla kavrayıp-anlamazlar, gözleri vardır bununla görmezler, kulakları vardır bununla işitmezler. Bunlar hayvanlar gibidir, hatta daha aşağılıktırlar."*[24] *"Görme engellidirler, konuşma engellidirler, kördürler."*[25] Yani onlar hakikatlere karşı sağırdırlar, incelikleri ifade etme konusunda dilsizdirler, kalp gözüyle aklî manevî şeyleri görme konusunda kördürler. Ancak bu yermenin maksadı, onların sesleri işitmemeleri, renkleri görmemeleri, gündelik hayatın durumlarını bilmemeleri ve kavramamaları bakımından değildir, aksine on-

19. A'râf, 7/172.
20. Bakara, 2/213.
21. Nisâ, 4/165.
22. Enfâl, 8/42.
23. Secde, 32/9.
24. A'râf, 7/172.
25. Bakara, 2/18.

ların yerilmesi, yeniden dirilişi akletmemeleri bakımındandır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Onlar, dünya hayatından (yalnızca) dışta olanı (zahiri) bilirler. Ahiretten ise gafil olanlardır."*[26]

Bilmelisin ki, nasıl ki, mal mülk bedenin beslendiği kanalcıklar ise aynı şekilde bilgi de nefsin beslendiği kanalcıklardır. Çünkü mal mülk bedene ilişkin durumların salâhiyeti için istenirken, bilgi nefse ilişkin durumların salâhiyeti için istenir. Eğer nefis bu üç yoldan da bilgiyle beslenmezse, ki bu onun üç parmakla beslenmesi gibidir, aksine bir tek parmakla olduğu gibi sadece bir tek yoldan bilgiyle beslenirse, onun durumu malından ancak üçte biri oranında yararlanabilen hastanın durumu gibi olur. Çünkü hasta olan kişi yaşam umudu ile ölüm korkusu arasında bir yerde durur. Bu durum din hakkındaki bilgisi ancak işitme yoluyla olan taklitçilerin durumu gibidir. Onlar şüphe ile kesinlik (*yakîn*) arasında bir yerde dururlar. Şüphe nefsin hastalığı, kesinlik ise onun sıhhatidir. İşte bunların bilgiden nasipleri, nefislerinin hastalığından dolayı şüpheden başka bir şey değildir.

Sonra bilmelisin ki, isteyenler iki kısımdır: Bunlardan biri, dönüşen sonlu bedenin faydası için dünyaya ilişkin ihtiyaçları isteyenlerdir. Diğeri ise nefsin cehalet karanlığından kurtulmasına, dinin ve yeniden dirilişin doğru kavranmasına ve ebedî ahiret nimetlerinin talep edilmesine vesile olan bilgiyi isteyenlerdir.

Aynı şekilde meclisler de iki kısımdır: Bunlardan biri dönüşen, değişen ve bu sonlu bedenin faydası için yeryüzü bitkilerinden ve hayvanların etlerinden yeme, içme, eğlenme ve cismânî lezzetlere ilişkin meclislerdir. Diğeri ise [ancak] ebedî nefisler için söz konusu olabilen ahiretin sonsuz nimetlerinden lezzet almaya ve onlar hakkında bir şeyler öğrenmeye ilişkin ilim ve hikmet meclisleridir. Bu nefislerin varlıkları hiçbir zaman yok olmaz, lezzetleri hiçbir zaman sona ermez ve mutlulukları hiçbir şekilde kesintiye uğramaz.

Sonra yiyeceklerden ve içeceklerden her yenilip içildiğinde onların sahibinin malında bir noksanlık oluşur. Bir kişi açlığı ve susuzluğu giderilecek miktarda yedikten ve içtikten sonra yemeye ve içmeye devam ederse, lezzet acıya dönüşür. Atıştırılan bu yiyecekler bir saat içinde mideye yerleştikten ve bütün organlar kendi paylarını aldıktan sonra geriye kalan kısım değişir, dönüşür ve böylece [mide] onu dışarı çıkarmaya ihtiyaç duyar. Aksi halde lezzet acıya, sıkıntıya, hastalığa ve rahatsızlığa dönüşür.

İlim ve hikmet meclisleri ile orada bulunmaya gelince: Nefis hiçbir şekilde bunlardan rahatsız olmaz. Çünkü bunlar ahiret nimetlerine ilişkin rûhânî lezzetler ve bunlara benzer şeylerdir. [Bu meclislerdeki] öğrenenlerin ve dinleyenlerin sayısı ne kadar çoğalırsa çoğalsın doğru yola ileten ilim sahibinin ilminden hiçbir şey eksilmez. Çünkü bunlar ahiret hayatının gizli hazineleridir.

26. Rûm, 30/7.

Bölüm
Hikmete ilişkin Faziletleri Edinme Hakkında

Sonra bilmelisin ki, yemenin çokluğunda herhangi bir övünme durumu söz konusu değildir. [Çünkü] susuzluğun ve açlığın giderileceği miktardan fazla yeme ve içmeye hiçbir şekilde ihtiyaç duyulmaz. Açlık ve susuzluğun giderilmesi mümkün olduğuna göre onların her çeşit yiyecekle giderilmesi de mümkündür. Ya da Hz. İsâ (a.s.)'ın havarilerine söylediği gibi, bunların arpa ekmeğiyle veya saf su ile de giderilmesi mümkündür. Nitekim Hz.İsâ (a.s.) havarilerine şöyle demiştir: *"Yarın Firdevs Cenneti'ne girmek isteyen kimseye bugün dünyada arpa ekmeği yemek ve saf su içmek dahi çoktur."*

O halde övünme, ancak, hikmete ilişkin faziletleri elde etmek, bilginin ışığıyla aydınlanmak, varlıkların hakikatinin bilgisine ilişkin âyetleri/alametleri ve delilleri görme hususunda; hikmet, Tanrı'ya benzeme çabası, zühd ve tasavvuf konularında; Tanrı'ya yakın olanların yöntemlerini gerekli görmek, bedene ilişkin şeyleri değersiz kabul etmek ve nefse ilişkin şeylere önem vermek durumlarında; nefsin cehalet karanlığından ve maddenin derinliklerinde boğulmaktan ve fiziksel dünyanın esaretinden kurtulmasını şiddetle istemek hususlarında ve cisimlerin derin girdabından çıkmak, ruhlar âlemine yükselmek ve melekler topluluğuna dâhil olmak konularında olmalıdır. Nitekim Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur: *"Muhakkak ki iyiler nimetler içindedirler."*[27], *"İyilerin kitabı (İlliyyûn'da(sayısal değerlerle koruma altında) dır. İlliyûn'un ne olduğunu bilir misin sen?"*[28]

Burada kast edilen iyilerin nefisleridir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Nihâyet oraya vardıkları zaman, oranın kapıları açılmıştır ve bekçileri onlara: "Selâm size; tertemiz oldunuz! Artık ebediyen kalıcı kimseler olmak üzere buraya girin!" derler."*[29], *"Melekler de her bir kapıdan yanlarına girerler (ve şöyle derler): Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!"*[30]

Ey kardeşim, –Allah seni ve bizi kendi katından bir ruh ile desteklesin– bilmelisin ki, beden kendisine ilişebilecek tüm kusurlardan korunmuş olarak sağlam duyular ve [bir] çocuğun bedeninin [olabileceği en iyi] kuvvetinde rahimden çıktığı zaman, nefsin kuvveleri bedende düzenli işler ve gelişir. Duyu gücü, duyulur varlıkları işlemeye başlar ve böylece onları şekilleri bakımından kavrar. Sonra onların resimlerini beynin ön kısmına yerleşmiş bulunan hayal gücüne iletir. Hayal gücü ise onları [işledikten sonra] düşünme gücüne iletir. Sonra duyuların gözlemlediği şekliyle duyulur varlıklar[ın şekil bakımından algıları] kaybolduğunda, bu resimler tasavvur edilmiş olarak nefiste kalır. Böylece nefis bu resimler üzerinde düşündüğü ve akıl bakımından bunları birbirinden ayırdığı zaman maddelerinden soyutlanmış ve nefsin cevherinde tasavvur edilmiş olarak bulunan bu duyulur varlıkların sûretinden başka bir şey bulmaz. O halde nefsin cevheri nefisteki bu sûretin maddesi ve bu resimler de onun sûreti gibi olur.

---

27. Mutaffifîn, 83/22.
28. Mutaffifîn, 83/18-19.
29. Zümer, 39/73.
30. Ra'd, 13/23-24.

İşte akledilir sûretlerin nefisteki durumu da bu şekildedir. Çünkü bu sûretler nefsin düşünme gücü ile [maddelerinden] soyutladığı cinslerin ve türlerin sûretlerinden başka bir şey değildir. Nefis, bunları zâtı bakımından tasavvur eder ve havanın duyulur varlıkların sûretlerini taşıması gibi taşır. Şöyle ki: Hava herhangi bir değişiklik yapmaksızın farklı sesleri olduğu gibi taşıyarak kulaklara ve kokuları olduğu gibi taşıyarak koku alma duyusuna iletir. Çünkü hava, sûretleri koruyan ruhânî, ince/latîf bir cisimdir.

Aynı şekilde ışık da renkleri birbirine karıştırmaksızın onları olduğu gibi taşıyarak gözlere iletir. Hâlbuki nefsin cevheri hava ve ışık gibi bütün şeylerin cevherinden çok daha ruhânî bir şeydir.

Sonra bilmelisin ki, ey kardeşim, tikel/cüz'î nefislerin bazısı bazısından şu dört özellikten biri bakımından daha üstündür. *Birincisi*, [nefsin] varlığı bedenle birlikteyken elde ettiği bilgiler bakımındandır. *İkincisi*, nefsin [daha önce] saydığımız huyları bakımındandır. *Üçüncüsü*, nefsin inandığı görüşler bakımındandır. *Dördüncüsü* ise nefsin sahip olduğu ameller bakımındandır.

O halde nefsin ilimlere ilişkin bilgisi, güzel ahlâkı, doğru görüşleri ve iyi amelleri çoğaldıkça bu özellikleriyle o, güzel bir suret, sağlam bir incelik/letafet ve rûhânî bir parlaklık sahibi olur. Nefis bedenden ayrıldığı, zâtı bakımından müstakil olduğu, cevheri bakımından bütün cismânî bağımlılıklardan kurtulduğu ve bütün tâbiî kirlerden temizlendiği zaman kendi zâtını idrâk eder, kendi sûretini en iyi şekilde görür ve kendi güzelliğini ve parlaklığını bizzât müşahede eder. Böylece nefis, hayır olarak yaptığı her şeyi [o gün önünde] hazır olarak bulur. Bu durumda nefis, kendi zâtım ne kadar mülahaza ederse sevinci, mutluluğu ve lezzeti de o kadar artar. İşte bütün bunlar nefsin mükâfatı, nimeti ve cennetidir. Nefsin, yaptıklarından başka bir şeyi bulması [artma ya da eksilme] kesinlikle söz konusu değildir. Nitekim Yüce Allah bu hususta şöyle buyurur:

"Her bir nefsin hayırdan yaptıklarını hazır bulduğu o günü (düşünün)."[31]

Fakat eğer nefis kötü amel, adaletsiz karakter, bozuk görüş, düşük ahlâk ve yanlış bilgi sahibi olursa o zaman bu özellikler ona kötü, çirkin ve hastalıklı bir sûret kazandırır. Nefis sahip olduğu böyle bir sûretle, bedenî şeylere bağlı olduğu, duyulur varlıklarla meşgul olduğu, fiziksel dünyanın görkemine ve maddenin süsüne kapıldığı sürece hiçbir şekilde algılayamaz. Herkesin belirlenmiş bir sürede mutlaka yaşayacağı ölüm sarhoşluğu ve ayrılık hüznü gerçekten geldiğinde, ki bu nefsin bedenden ayrılmasıdır, zorla da olsa bedenden ayrılacak ve böylece cismânî lezzetleri elde ettiği duyu organları yok olacak, bu duyu organlarından ayrılmış olarak yalnız başına kendi zâtını düşünecek ve böylece yaptığı kötü olan her şey onun önüne hazır olarak konulacak ve şaşkın bir durumda kalacaktır. [Önüne hazır olarak konulan] bu şeyler ise kötü, çirkin ve hastalıklı sûretlerdir. [Nefis bu sûretleri görünce] üzülecek, tasalanacak ve yapayalnız kalacaktır. "*Böylece Allah, onlara bütün yaptıklarını pişmanlık kaynağı olarak gösterecektir.*"[32] Bu durumda nefis, yaptığı kötülüklerle kendisi

31. Âl-i İmrân, 3/30.
32. Bakara, 2/167.

arasında uzun bir mesafe olmasını dileyecek. Böylece nefis, zâtı bakımından acı çekerek azap içinde ebedî olarak kalacak. İşte bütün bunlar nefsin cezası, çekeceği azabın acısı ve cehennemidir. Nitekim Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: "*Muhakkak ki bunlar size geri dönecek amellerinizdir.*"

Yüce Allah ise bu hususta şöyle buyurur: "*Şüphesiz insana kendi emeğinden başkası yoktur. Şüphesiz kendi emeği (veya çabası) görülecektir.*"[33] "*Şüphesiz iyiler, elbette nimetler(le donatılmış cennetler) içindedirler. Ve şüphesiz kötü olanlar da, elbette ateşin içindedirler.*"[34]

Ahiret mutluluğuna erenlere (*ashâb-ı yemîn*) gelince, onlar dikensiz meyve ağaçlarının altındadırlar. Kötülüğe batanlar (*ashâb-ı şimâl*) ise, iliklere işleyen bir kaynar su ve ateş içindedirler. Allah seni, bizi ve bütün kardeşlerimizi doğru yolda başarılı kılsın. Allah seni, bizi ve bütün kardeşlerimizi doğru yola ve doğruya ulaştırsın. Allah'ın selamı Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve onun yüce ailesinin üzerine olsun.

Nefislerin meydana gelmesi hakkındaki risâle [burada] tamamlandı. Bu risâleyi "*İnsanın Bilimlere İlişkin Güç Yetirebilirliği*" isimli risâle takip etmektedir.

33. Necm, 53 /39-40.
34. İnfitâr, 82/ 13-14.

Tabîî-Cismânî Şeylerin (*el-Cismâniyyâtü't-tabîiyyât*) On Dördüncü –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Yirmi Sekizinci– Risâlesi: İnsanın Bilimlere İlişkin Güç Yetirebilirliği; Bu Güç Yetirebilirliğin Bilgi Bakımından Hangi Sınıra Ulaşabileceği, Hangi Sınırda Sona Ereceği ve Hangi Üstünlüğe Kadar Yükselebileceğinin Açıklanması Hakkında[1]

1. Çeviri: Kamuran Gökdağ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Araştırma Görevlisi. Tercümeye önemli katkılarından dolayı Fatih KILIÇ'a teşekkür ederim.

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a Hamd ve O'nun seçilmiş kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm
İnsanın Bilimlere İlişkin Güç Yetirebilirliği

Ey kardeşim, –Allah seni ve bizi kendi katından bir ruh ile desteklesin– bil ki, beşerî cisimlerde tikel/cüz'î nefislerin nasıl meydana geldiğine ilişkin açıklamalarımızı tamamladıktan sonra şimdi de, bu risâlede insanın bilimlere ilişkin güç yetirebilirliği ve bu güç yetirebilirliğin nerede sona ereceği hakkında konuşmak istiyor ve diyoruz ki:

Bil ki, Yüce Allah insanlığın babası Hz. Âdem'in bedenini topraktan yaratarak onu en güzel biçimde şekillendirdikten, sûretini güzelleştirdikten ve yapısını sağlam/muhkem kıldıktan sonra bu bedene kendi ruhundan üfledi. Böylece topraktan oluşan bu beden söz konusu yüce ruh ile hayat sahibi, bilen ve güç yetirebilen bir varlık oldu. Sonra Allah, Âdem'e isimleri öğreterek onu meleklerin tamamına değil, bir kısmına üstün kıldı. Böylece Allah, topraktan gelen beden sebebiyle değil, ancak, kendisinden üflediği bu yüce ruh sebebiyle meleklerin Âdem'e secde etmelerini emretti. Sonra lanetli İblis, topraktan oluşan bu bedene baktığı zaman, bedendeki söz konusu bu bilen, üstün ve yüce ruhu gördüğü ve kavradığı [halde] şöyle dedi: *"Ben ondan daha üstünüm, çünkü sen beni ateşten onu ise topraktan yarattın."*[3] Hâlbuki ateş topraktan daha üstündür. Çünkü ateş [sürekli] yücelmeyi isteyen aydınlık ve hareketli bir cisimdir. Toprak ise [sürekli] aşağıda olmayı isteyen karanlık ve hareketsiz bir cisimdir. İşte bu yanlış bir kıyas olarak İblis'in [düşüncesiydi]. Çünkü secde etmek, topraktan oluşan bedene ilişkin [bir emir] değil, aksine bu yüce ruha ilişkin [bir emir]di. O halde insan yediği, içtiği ve uyuduğu zaman bunu bedene ilişkin ola-

2. Neml, 27/59.
3. Sâd, 38/76.

rak yapar. Oysa hareket ettiği, algıladığı, konuştuğu ve bildiği zaman bunu Allah'ın emrettiği yüce ruha ilişkin olarak yapar.

O halde bil ki, yemek, içmek ve bütün yiyecekler bedenin gıdası ve diriliği olduğu gibi, bilgi de nefsin gıdası ve diriliğidir.

Sonra bil ki, varlıklar hakkındaki bilgi, duyularla idrâk edilen şeylere ilişkin bilgilerde ve aklı önceleyen *[a priori]* bilgilerde olduğu gibi bir kısmı doğuştan gelen tâbiî bilgilerdir. Bir kısmı ise, matematik, eğitim ve vahyin (*nâmûs*) getirdiği bilgilerde olduğu gibi öğrenimle elde edilen ve sonradan kazanılan bilgilerdir. Ancak, insanların bir kısmı eğitim ve öğretime rağbet etmezler, aksine, duyuların algılamasına (idrâk) veya aklî sezgilere rağbet ederler. İnsanların bir kısmı ise eğitim ve öğretime ilgi duyarlar. Fakat bu insanların bazısı, nefisteki tasavvurlar (varlıkları zihinde şekillendirme) veya mantık ve geometri burhânları (delilleri) ile sabit olan şeylerin dışında herhangi bir şeyi bilgi olarak kabul etmezler. Bunların bazısı şâirin sözünün işaret ettiği şeyin dışında herhangi bir şeyi ilim olarak kabul etmezler. Bazısı da rivayet ve haberin dışında herhangi bir şeyi ilim olarak kabul etmezler. Bazısı ise münakaşa ve cedelin dışında herhangi bir şeyi bilgi olarak kabul etmezler. Bu insanların bazısı ise taklide razı olur ve bununla ikna olurlar.

O halde bilgi ve duyulur varlıkların idrâkleri hakkında insanın kudretinin sınırını ve nerede sona ereceğini açıklamamız gerekiyor. Bu ise varlığın hakikatinin bilgisi konusunda insanın gayreti ve güç yetirebilirliği ve bunun nerede son bulacağıyla ilgilidir. Çünkü âkil insanlar içinde bir gurup vardır ki bunlar âlemin varlığa gelişi hakkında tefekkür ettiklerinde ve onun yokluktan sonraki varlığının zorunlu illetini araştırdıklarında bunu kesin bir bilgi ile bilemediler ve akıl bakımından âlemin varlığının ilkesini zihinde şekillendiremediler. Böylece bilgisizlikleri onları âlemin ezelî oluşu (*kıdem*) fikrine götürdü. Bu insanların bir kısmı ise bir şeyin başkalarına değil, sadece kendisine görünür olduğunu kabul ederler. Böylece bu insanların âlemin varlığa gelişi ve ona varlık veren zorunlu illetin ne olduğuna ilişkin sözleri, onlardan her birisinin gördüğü şey bakımından değişir. [Fakat] biz "*İlkeler (mebâdî) Hakkındaki Risâle*"mizde bu illetin ne olduğunu açıklamıştık. O halde bu ilkenin ne olduğunu o risâleden öğren.

Bölüm

Âlemin Varlığa Gelişinin Nasıl Olduğu Hakkında

Sonra bil ki, her kim âlemin varlığa gelişinin nasıl olduğu ve yokluktan sonraki varlık illeti hakkında tefekkür ederse; böylece bu illeti bilmeyi veya bu varlığa gelişin nasıl olduğunu zihinde şekillendirmeyi (*tasavvur*) isterse bu kişi, kendi bedeninin bileşimini (*terkip*) bilemeyen, kendi şeklî yapısını tefekkür edemeyen, varlığının ilkesinin nasıl olduğunu idrâk edemeyen, nefsinin cevherinin mahiyetini ve nefsin bedenle ilişkisinin nasıl olduğunu, nefsin bedenle herhangi bir ilişkisi yokken onu bedenle ilişkili hale getiren illetin ne olduğunu, ömrünün sonunda ecelin gelmesi ile nefsin bedenden ayrılmasının illetini, bedenden ayrıldıktan sonra nereye gitti-

gibi ve bundan önce de nereden geldiğini bilemeyen cahil bir kişidir. Bu kişi kendi kavrayışına daha yakın olan, öğrenmesi daha kolay olan ve zihinde şekillendirilmesi (tasavvuru) mümkün olan biraz önce zikrettiğimiz durumlar hakkındaki bilgisizliğine rağmen, âlemin varlığının ilkesini, onun nasıl var olduğunu ve varlığa gelmenin zorunlu illetini kesin bir bilgi ile öğrenmek ister. Bu kişinin durumu tıpkı, yüz *ratl*[4] taşımaya güç yetiremediği halde bin *ratl* yüklenen adamın durumu gibidir. Ya da yürüyemediği halde koşmak isteyen veya dışarı çıktığı zaman önünü göremediği halde örtünün ardındaki şeyin ne olduğunu görmek isteyen adamın durumu gibidir.

Sonra bil ki, insanın halleri, bu hallerinin durumları ve bedeninin durumu dikkate alındığında [görülür ki], insan, büyüklük ve küçüklük arasında bir yerdedir. Çünkü o ne aşırı küçük ne de aşırı büyüktür. Aynı şekilde onun durumu, bu dünyada kaldığı süre bakımından da böyledir. Çünkü onun ömrü bu dünya hayatı bakımından ne fazla uzun nede fazla kısadır. Onun, varlık bakımından durumu da bu şekildedir. Onun varlığı ne tüm varlığı önceleyen bir varlıktır ne de en son varlıktır. Çünkü felekler ve unsurlar gibi varlıkların bir kısmı varlık bakımından onu öncelerken, yapma (*sınâî*) varlıklar gibi bir kısmı ise ondan sonradır.

Aynı şekilde mekân bakımından insanın durumu da arada bir yerdedir. Çünkü insan âlemin en yüksek tarafında olmadığı gibi, âlemin merkezinde de değildir.

Aynı şekilde insanın şeref ve üstünlük bakımından durumu da arada bir yerdedir. Çünkü Allah'a yakın (*mukarrebûn*) melekleri gibi varlıklar insandan üstün iken hayvanlar gibi (diğer) varlıklar ondan daha aşağıdadır.

Aynı şekilde insanın güçlülük ve zayıflık bakımından da durumu arada bir yerdedir. Çünkü o oldukça sağlam bir kuvvete sahip olmadığı gibi küçümsenilecek bir zayıflığa da sahip değildir. Çünkü aslan gibi hayvanlar ondan çok daha güçlü iken küçük canlılar gibi hayvanlar ise ondan daha zayıftır.

Aynı şekilde insanın bilgi ve bilgisizlik bakımından da durumu arada bir yerdedir. Çünkü insan, melekler gibi bilgide derinleşen bir varlık olmadığı gibi, hayvanlar gibi ihmalkâr bir cahil de değildir.

Aynı şekilde insanın bilebileceği şeylerin durumu da iki [aşırı] tarafın arasında bir yerdedir. Şöyle ki: İnsan, sayıların katlanarak artması gibi, aşırı derecede, çok sayıdaki varlığa ilişkin bilgiyi kuşatamaz. İnsan parçalanmayan bir parça gibi az sayıdaki varlığa ilişkin bilgiyi idrâk eder; tıpkı on sayısının kökünü almak ve benzeri gibi.

Aynı şekilde insanın tartılabilir şeylere ilişkin gücünün durumu da arada bir yerdedir. Çünkü insanın, dağların ağırlığında olduğu şekilde aşırı bir ağırlık ile zerrenin ağırlığında olduğu şekilde oldukça küçük bir ağırlığın arasında bir yerde kalan varlıklardan başka şeyleri tartâbilmesi mümkün değildir.

Aynı şekilde onun miktarları ve boyutları aşmasına ilişkin kuvvetinin durumu da arada bir yerdedir. Çünkü insanın, çöller ve denizlerin genişliğinde olduğu gibi, aşırı genişlik ile hardal tanesi ve iğnenin darlığında olduğu gibi, aşırı darlık arasında

4. Ratl/rıtıl: Ağırlık birimi. Ülkelere göre değişiklik arz eder. 2.566, 3202, 449.28 gr. olarak değerlendiren farklı Arap ülkeleri vardır. (y.h.n.)

bir yerde kalan miktar ve boyutların dışında bir miktarı ve boyutu aşması mümkün değildir.

Aynı şekilde duyulur varlıkların idrâk edilmesi bakımından da insanın duyu güçlerinin durumu arada bir yerdedir. Duyu güçleri iki aşırı tarafın arasında kalan şeylerden başka herhangi bir şeyi algılayamaz. Şöyle ki: mesela görme gücü aşırı karanlıkta renkleri görmeye hiçbir şekilde güç yetiremediği gibi yaz günlerinde gün ortasında güneşe bakmakta olduğu gibi, parlak ışıkları da hiçbir şekilde algılayamaz.

Duyma gücünün durumu da bu şekildedir. Duyma gücü, şiddet ve ihtişamından dolayı yıldırımın sesini işitmeye hiçbir şekilde muktedir olmadığı gibi, zayıflığı ve hafifliğinden dolayı karıncanın yürüme sesini de işitmeye hiçbir şekilde muktedir değildir.

Aynı şekilde tat alma, koku alma ve dokunma duyularının durumu da bu böyledir. Bu duyu güçlerinin de iki aşırı tarafın arasında kalan duyulur varlıklardan başka herhangi bir şeyi idrâk etmeleri mümkün değildir. Mesela, aşırı sıcak ve aşırı soğuk insanın tabiatını bozar ve onu itidalden uzaklaştırır.

Yine aşırı tat ve kokular da duyu organlarını bozar, onların tabiatlarını ve duyumlarını değiştirirler. Bu durum ise [insan] tabiatının itidalden sapması demektir. Nitekim biz bütün bunları "*Duyu Organlarının Duyulur Varlıkları Nasıl Algıladığı Hakkındaki Risâle*"mizde tek tek açıklamıştık. O halde bu şeyleri o risâleden öğren.

Aynı şekilde insanın geçmiş şeyler ve uzun bir zaman olarak geçmişte kalan haberlere ilişkin bilgisinin durumu da bu böyledir. [Çünkü] insanın kendi zamanına yakın bir zamanda meydana gelen şeylerden başka herhangi bir şeyi bilmesi mümkün değildir. Mesela bize yakın bir zamanda yaşamış babalarımızın ve dedelerimizin durumunu, İsrail oğulları hakkındaki haberleri, tufandan sonrası ve öncesinde de Âdem'e (a.s.) kadar olan şeyleri bilmemiz bu anlamda mümkündür. Ancak Âdem'den (a.s.) öncesinde meleklerin durumuna ilişkin olan haberler, Âdem'in (a.s.) yaratılışından önce yeryüzünde bozgunculuk çıkaran cinlerin kıssası gibi şeyleri insanın hiçbir şekilde bilmesi ve kesin bilgisine ulaşması mümkün değildir. [Bunlara ilişkin bilgiyi] ancak meleklerden alınan vahyin bildirdiklerini [zorunlu olarak] kabul ederek bilebiliriz.

Aynı şekilde insanın gelecek bir zamanda meydana gelecek şeylere ilişkin bilgisinin durumu da bu böyledir. İnsanın onları kesin bir şekilde bilmesi ve yıldızların işareti ile onların varlığına delil getirmesi hiçbir şekilde mümkün değildir. Ancak yakın bir zamanda meydana gelecek şeylere; mesela her yirmi yılda bir kez olan ortaya çıkan karînelerle, her iki yüz kırk yılda bir kez meydana gelen karinelerle ve her dokuz yüz altmış yılda bir kez meydana gelen karinelerle müneccimlerin delil getirmeleri mümkündür. Fakat astrologların (*müneccim*), her üç bin sekiz yüz kırk yılda bir kez ortaya çıkan işaretlerle (*karîne*) ve her yedi bin yılda bir kez ortaya çıkan karinelerle ortaya çıkacak oluşumların bilgisine delil getirmeleri, [bu şeylerin] gelecek zamandaki uzunluğundan dolayı, mümkün değildir.

Aynı şekilde insan aklının durumu da böyledir. İnsan aklı, ancak, gizlilik ve yücelik bakımından iki aşırı tarafın arasında kalan akledilir varlıkları zihinde şekillen-

dirmeye güç yetirebilir. Şöyle ki: akledilir varlıklar arasında bazı varlıklar vardır ki, bu varlıkların aşikâr, apaçık ve belirgin oluşunun şiddetinden dolayı insan aklının onları idrâk etmesi ve yüceliklerini kuşatması hiçbir şekilde mümkün değildir. Mesela şanı yüce olan Allah'ın yüceliği bu şekildedir. Çünkü Allah'ın zâti gizliliği aşırı olduğundan dolayı değil de, aksine aşikârlığı, apaçıklığı ve belirginliği aşırı olduğundan dolayı insan aklının Allah'ı algılaması ve zâtî mahiyetinin yüceliğini bilmesi hiçbir şekilde mümkün değildir. Mesela insan aklının âlemi bir bütün olarak zihinde şekillendirmekteki acziyeti de âlemin çok küçük ve gizli olmasından dolayı değil, çok büyük ve aşikâr olmasında dolayıdır. Aynı şekilde insan aklının maddesinden soyutlanmış sûretleri algılamasındaki acziyeti de bu varlıkların saflığının, inceliğinin/latifliğinin ve varlıktaki etkinliğinin şiddetinden dolayıdır.

Aynı zamanda insan aklının, gizliliğinden, küçüklüğünden ve inceliğinden dolayı idrâk ve zihinde şekillendirmesi mümkün olmayan varlıklar da söz konusudur. Mesela atomlar ve bütün sûret ve niteliklerden soyutlanmış ilk madde'nin durumu bu şekildedir. Yine insan aklının ceninin rahimde şekillenmesinin nasıl olduğuna ilişkin acziyeti, yumurtanın içindeki yavrunun yaratılışının nasıl olduğuna ilişkin acziyeti, kabuğun içindeki tohuma ilişkin acziyeti ve çiçeklerin örtüsünün içindeki meyvelere ilişkin acziyeti de bu şekildedir.

Sonra bil ki, insanın duyusal olarak algıladığı bu varlıklar onun kendisinin yaptığı şeyler değildir. Fakat insan duyusal olarak bu şeylerin varlığa gelme sürecini algılayamaz ve zihinsel olarak onları zihinde şekillendiremez. O halde âlemin varlığa gelişini ve varlık illetini bilmek isteyen kimsenin öncelikle bu varlıklar hakkında tefekkür etmesi gerekmektedir. Böylece öncelikle bu varlıkların varlığa gelişinin nasıl olduğunu bilmesi ve zihinde şekillendirmesi/tasavvur etmesi, sonra âlemin varlığa gelişinin ve varlık illetinin nasıl olduğu hakkında düşünmesi/tefekkür etmesi gerekir. O halde her kim bunları kesin bir bilgi ile bildiğini iddia ederse, [öncelikle] âlemin şuanda sahip olduğu sûretin nasıl olduğunu bize bildirmek [zorundadır]. Çünkü o, bunları doğrudan algılıyor ve müşahede ediyor. Geçmiş zamanla birlikte geçen oluşumlara ilişkin bilgiyi unuttuğundan dolayı, bunları öncelikle ortaya koymalıdır. Ya da gelecek bir zamanda bunların nasıl olacağını ortaya koymak durumundadır. Ya da yıldızların çok olmasının sebebini/illetini; boyutlarının, ölçülerinin, büyüklüklerinin ve hareketlerinin illetini; şu anki durumlarının nasıl olduğunu ve bu durumda olmalarının illetini bize bildirmek [zorundadır]. Ya da galaksinin ne olduğunu bize bildirmek[zorundadır]. Çünkü bu konuda hastalıklı sözler söyleyen bilgelerden bugüne kadar bunların tek bir tanesini dahi bulmuş değiliz. Ya da tek bir şeyden haber versinler ki bu da ay feleğinin yüzünde gördüğümüz *eser*'dir. İnsanların daima gözlemleyebildikleri bu şeyin ne olduğunu bize bildirmek [zorundadır] ki, insanların müşahede edemediği şeyleri ortaya koyabilsin. Ya da madenlerin cinslerinin farklı olmasının illetini, insanların sûretlerinin farklı olmasının illetini, hayvanların şekillerinin farklı olmasının illetini ve şuanda bulundukları durumun illetini ortaya koymak [zorundadır].

Bölüm

Peygamberlere Olan İhtiyaç Hakkında

Sonra bil ki, bütün bu varlıkların sebeplerinin/illetlerinin kesin bilgisine ulaşmak, peygamberlerin teslim olmuş bir şekilde meleklerden aldıkları gibi, ancak peygamberlerden tevarüs edilerek alınan [bilgilerle] mümkündür.

Sonra bil ki, insan bilgisinin meleklerin bilgisine ve ma'rifetine olan oranı deniz hayvanlarının bilgisinin kara hayvanlarının bilgisine ve ma'rifetine (tanınmasına) olan oranı ve kara hayvanlarının bilgisinin insanın bilgisine ve ma'rifetine olan oranı gibidir. Şöyle ki: deniz hayvanlarının algıları, hareketleri ve beslenme isteklerinde, maslahat ve faydalarında, düşmandan kaçışlarında, erkek ve dişi seçimlerinde ve kendi cinslerinin soylarını takip etmeye ilişkin ayırt etme güçleri vardır. Ancak kara hayvanlarının durumlarına ilişkin algıları ve onların yaptıklarına ilişkin bilgileri basit bir şey olmadığı takdirde onları bu gibi şeylerin bilgisine götürmez.

Aynı şekilde kara hayvanlarının insanların durumlarına ilişkin bilgileri ve yaptıklarına ilişkin ma'rifetleri bu şekildedir. O halde kara hayvanları da basit bir şey olmadığı takdirde bu bilgilere sahip olamazlar.

Aynı şekilde insanların meleklerin durumuna, felekler arasındaki boşluğa ve gök tabakalarına ilişkin bilgileri de bu şekildedir. Basit bir şey olmadığı sürece onların bu bilgilere ulaşması mümkün değildir.

Aynı şekilde meleklerin birbirinden farklı ve ayrı makamlarında ve mertebelerindeki durumu da bu şekildedir. Melekler de mertebe ve üstünlük bakımından birbiri ardına gelirler. Her bilenin üstünde bir bilen vardır. Şanı yüce olan Allah'ın, meleklerin mertebelerine ve makamlarına ilişkin durumlarını bildirdiği gibi bu silsile Allah'ta son bulur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "*De ki (ey Muhammed): Bu (Kur'an), büyük bir haberdir. Sizler ise, ondan yüz çeviriyorsunuz. [İnsanın yaratılışı konusunda] Mele-i âlâ (yüce topluluk)tartışıp dururken ben hiçbir bilgi sahibi değildim.*"[5]

Yüce Allah meleklerin söylediklerine ilişkin de şöyle buyurur: "*(Melekler der ki:) Bizden her birimiz için belli bir makam vardır. Biziz, o saflar halinde dizilmiş olanlar, gerçekten biziz. Biziz, o tesbih edenler de, gerçekten biziz.*"[6] "*Rabbinin ordularını kendisinden başka (hiç kimse) bilmez. Bu ise, beşer (insan) için yalnızca bir öğüttür.*"[7]

Yani meleklerin cinslerini; cinlerin, insanların ve hayvanların sınıflarım tam olarak [Allah'tan başka kimse bilmez].

Sonra bil ki, bütün yaratılmışların bilgisinin Yüce Allah'ın bilgisine oranı ancak küçücük bir parça gibidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "*Eğer yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsaydı, denizler de mürekkep, sonra yedi deniz [daha] eklenseydi, Allah'ın sözleri yine de tükenmezdi.*"[8] Yani Allah'ın bilgisi [tükenmezdi]. [Bir başka ayette] Allah şöyle buyurur: "*(yaratılmışlar ise) O'nun dilediğinden başka, ilminden hiçbir şey kavrayıp kuşatamazlar.*"[9]

5. Sâd, 38/67-68-69.
6. Sâffât, 37/164-165-166.
7. Müddesîr, 74/31.
8. Lokman, 31/27.
9. Bakara, 2/255.

İşte biz bu risâleyi, insan gücünün ilim ve ma'rifetteki sınırı konusunda kardeşlerimize bir uyarı olması için ve bir takım cedelî sözlerle âlimlere karşı koyan gruplara bir kınama olması için yazdık. Zira bu kişiler, öğrenmeleri ve araştırmaları zorunlu olan varlıklar hakkındaki soruşturmayı terk ettikleri halde insanın gücü ve bilgisi sınırında olmayan varlıkların illetinin ne olduğunu soruyorlar. Hâlbuki bu kişiler bilgisizliklerinden dolayı [öğrenmeleri ve araştırmaları gereken] bu varlıklar hakkında soru sormuyorlar, onların durumları hakkında tefekkür etmiyorlar.

Bölüm

Âlemin Ezelî oluşu (Kıdemi) ve Sonradan Meydana Gelişi (Hudûsü) Konusunda Bilginler Arasındaki Görüş Farklılıkları Hakkında

Bil ki, bilgi, amel ve ticaret [gibi] alanlarda kendi uzmanları arasında, tartışma konusu ve farklılık olmayan hiçbir şey yoktur. Bilginler arasında âlemin ezelî oluşu ve sonradan ortaya çıkmasına (kıdem ve hudûs) ilişkin farklılıklar da bu şekildedir. Bu bilginler iki guruptur: Felsefî [araştırma metodunu kabul edenler] ve dini hükümleri [kabul edenler]. Peygamberlere gelince, onların tamamı şüphesiz bir şekilde cisimler âleminin sonradan yaratılmış (hâdis) olduğuna inanıyorlar ve böyle düşünüyorlar. Aynı şekilde ilimde derinleşen faziletli bazı filozoflar da âlemin sonradan/hâdis olduğunu düşünmüşler. Ancak [bilgisi] eksik olduğu halde filozof gibi davranan bazı kişiler âlemin kıdemi konusunda söylediklerine ilişkin şüpheye ve iddia ettiklerine ilişkin tereddüte düştüler.

Aynı şekilde peygamberlere tâbi olanlar ve onların getirdiklerine yakın duranların çoğunun durumu da böyledir. Çünkü onlar da [peygamberlerden] naklen elde ettikleri şeylerde şüpheye düştüler ve inandıkları şeyler hakkında tereddüt ettiler. Ey faziletli kardeşim, bu kişilerden olmaktan Allah'a sığınmanı tavsiye ederim. Çünkü onların bu risâledeki örnekleri ve anlaşmazlığa düştükleri şeyler ancak [şu] aptal, ahmak ve bilgisiz çocukların [ihtilafları] gibidir. Şöyle ki: hikmet sahibi bir adamın küçük çocukları varmış. Bunların içinde zeki, akıllı ve seçkin; aptal, ahmak ve bilgisiz olmak üzere iki gurup varmış. Bu kardeşler bir gün babalarının sandıklarına baktılar ve onları değişik tatlardan, renklerden, kokulardan ve şekillerden oluşan tatlılarla dolu olarak gördüler. Bu tatlılar hakkında düşünüp tefekkür ettiler ve zihinlerine şöyle söylemek geldi: Acaba bu hayret veren şeyleri kim yaptı, bu şekilleri kim oluşturdu, bu renkleri kim yaptı?

Bu çocuklardan daha zeki, akıllı, algısı güçlü ve seçkin olanlar, bu tatlıları hikmet sahibi birinin yaptığını anladılar. Bu çocuklardan ahmak, aptal ve gâfil olanlar ise bu sandıkların üstünü örtüp kapattılar.

Sonra, bu tatlıların hikmet sahibi birinin sanatı olduğunu kavrayan çocuklar şöyle tefekkür ettiler: Acaba [hikmet sahibi] bunları hangi şeyden yaptı, acaba bunları nasıl şekillendirdi?

Bu çocukların ise, [daha] zeki ve [daha] akıllı olanları [hikmet sahibinin] bu şeyleri bir başka şeyden yaptığını kavradılar. Akıl ve zekâ bakımından bunlardan daha aşağıda olanlar ise [bu düşüncenin] üzerini örttüler.

Sonra [hikmet sahibinin] bu şeyleri başka bir şeyden yaptığını kavrayan çocuklar şöyle düşündüler: Acaba bu şeyleri nasıl yaptı, niçin bu şekillerle zihinde şekillendirdi?

Bu çocukların ise, en zeki, en akıllı ve en seçkin olanları bunu [soruları] düşündüler, zihinde şekillendirdiler, [sonra] *nasıl* ve *niçin* sorularına ihtiyacın olmadığını kabul ettiler. Mertebe bakımından bunlardan daha aşağıda bulunanlar ise bu düşüncenin üzerini örttüler, akılları yetmediği [halde], bu konu hakkında tefekkür ettiler ve düşündüler.

Sonra bu esnada [aptal, ahmak ve bilgisiz] kardeşler gaflet içinde, akıllı olanlara bu tatlılar hakkında sorular sordular. Onlar da bunları bir tatlıcının yaptığını söylediler. Bu sefer tatlıcı kim? diye sordular.

[Akıllı olanlar] şöyle cevap verdiler: Hikmet sahibi bir yapıcı. Anlayışlı ve akıllı olanlar bunu tasdik ettiler. Aptal olanlar ise bunun üstünü örttüler. Çünkü onlar daha önce ne bir tatlıcı görmüş ne de duymuşlardı.

Sonra küçük olan kardeşler, akıllı ve ergen olan büyük kardeşlerine şöyle sordular: Acaba tatlıcı hayret veren bu şeyleri hangi şeyden yaptı? Akıllı ve ergen olanlar ise şöyle cevap verdiler: Şeker, yağ ve undan yaptı.

Bu çocukların bir kısmı bunu tasdik ettiler. Çünkü onlar başarılı, doğruyu bulan, (bilgiyle) desteklenmiş ve doğru görüşlü kimselerdi. Bu çocukların bir kısmı ise yalanladılar ve inkâr ettiler. Çünkü onlar açık olarak bu şeyleri düşünemediler ve akıl bakımından bunları kesin bir bilgi ile kavrayamadılar. Sonra bunlar şöyle dediler: Bize [şeker, yağ ve undan] bir şey gösterin.

[Akıllı ve ergen olan büyük kardeşler] şöyle cevap verdiler: Yapıcı onlardan bir şey bırakmadı, aksine, hepsini kullandı.

Böylece başarılı olanlar bu cevabı tasdik ettiler. Yalanlayanlar ve inkâr edenler ise doğru yolu bulamadılar. Sonra bunlar şöyle sordular:

Tatlıcı bunları nasıl yaptı? [Akıllı ve ergen olan büyük kardeşler] şöyle cevap verdiler: Ocağı kurdu, ateşi tutuşturdu, [tatlının içinde yapıldığı] tencereyi hazırladı, yağı tencerenin içine döktü, içine şeker karıştırdı, bir maşa ile hareket ettirdi, sonra un ile katı hale getirdi.

Kavrayış bakımından zeki olanlar, zekâlarının mükemmelliği, tefekkürlerinin güzelliği, kalplerinin genişliği, nefislerinin cevherinin saflığı ve akıllarını aydınlatan ışık sebebiyle bunu zihinde şelillendirebildiler. Bunlardan bir kısmına ise bu bilgiler anlaşılmaz geldi. Çünkü bu kişiler zeki değildi, kalpleri saf değildi ve akıllarını aydınlatan bir ışık da yoktu.

Sonra bu kardeşler kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler. Böylece bu meselede guruplar halinde kendi aralarında mücadele eden, tartışan, münakaşa eden kimseler oldular ve aralarında fitne ve nefret ateşi tutuştu.

Sonra, şefkatli baba çocukların içine düştüğü bu büyük sıkıntı ve belayı görünce onlara acıyıp merhamet etti ve mantıklı düşünen akıllı bazı kardeşlere hakem olmalarını, aralarında adaletle hükmetmelerini ve en iyi şekilde karar vermelerini istedi. Böylece onlara şöyle dedi: Kardeşleriniz [ihtilaf ettikleri bir mesele hakkında]

hakemlik yapmanız için size geldiklerinde, ihtilaf ettikleri mesele hakkında onları doğru yola iletin ve onlara rehberlik yapın. Bu tatlıların kim tarafından yapıldığı kendilerine sorulduğunda hakemlik yapan kardeşler, tatlıların babaları tarafından yapıldığını söyleyerek kardeşlerine cevapverdiler. Böylece bu söz üzerine küçük kardeşlerin nefisleri teskin oldu. Çünkü onların babalarına ilişkin kesin bilgisi kavrayışlarına bu tatlıcıya ilişkin bilgilerinden daha yakındı.

Bu küçük kardeşler "[Bu tatlılar] hangi şeyden yapıldılar?" diye sorduklarında, [hakemlik yapan kardeşler] şöyle cevap verdiler: Sizin bildiğiniz bir şeyden değil. Onların bu sözleri üzerine küçük kardeşlerinin nefisleri, bu tatlıların şeker, tahin ve undan yapıldığını söyleyenlerin cevaplarına göre daha fazla yatıştı. Çünkü varlıkların, onların göremeyeceği ve kesin bir bilgi ile bilemeyeceği kadar çok olduğu çocuklara [daha] anlaşılır gelmişti.

[Küçük çocuklar] "Bu tatlıları nasıl yaptı ve onlara nasıl şekil verdi?" diye sorduklarında ise [Akıllı ve ergen olanlar] şöyle diyerek [cevap verdiler]: Nasıl ve ne şekilde dilediyse öyle yaptı. Bu cevaplar, onların nefislerini bu konuda sözü uzatanların cevaplarından ve "Şöyle şöyle yaptı ve şöyle şöyle düzenledi" diyenlerin sözlerinden daha fazla yatıştırdı.

İşte bu, âlemin sonradan (hâdis) olduğuna ve ezelî (kadîm) olduğuna ilişkin bilginler arasındaki ihtilafın; soru soranların ve cevap verenlerin örneğidir. Buna göre, âlemin içindeki hayret veren şeylerin, varlıkların cinslerinin yöntemleri ile acayipliklerinin ve yapılmış sanatların sınıflarının durumu tatlılarla dolu bu sandıkların durumu gibidir. Âlemin hâdis olması, nasıl meydana geldiği, maddesi ve sanatlarına ilişkin soru soranların durumu; küçük, akılları zayıf, kavrayışları eksik olan bu kardeşlerin durumu gibidir. Kendilerine soru sorulduğunda uzun açıklamalarla cevap veren ve böylece kardeşlerin arasında tefrika çıkaran akıllı kardeşlerin durumu, âlemin hâdis olmasının keyfiyeti, madde, sûret, unsurlar, doğa ve bunlar gibi zihinde şekillendirmeye uzak garip anlamları olan lafızlarla cevap veren filozofların durumu gibidir. Hakemlik yapan ve cevaplarında adaleti sağlayan kardeşlerin durumu, peygamberler ve onların varislerinin (halife) durumu gibidir. Söz konusu şefkatli ve merhametli babanın durumu ise peygamberleri, ihtilaf ettikleri konularda yarattıkları arasında hüküm verenler ve insanların akıllarının ulaşabildiği ve kavrayışlarının anlayabildiği kadarıyla onlara cevap verenler olarak gönderen Yüce Allah'ın durumu gibidir.

Bölüm
Bu Meseleyi Öğrenmek İsteyenlerin İhtiyaç Duyduğu Şeyler Hakkında

Sonra bil ki, daha önce biz, âlemin sonradan/hâdis olduğunu söyleyen Allah'ı birleyen (*muvahhid*) ve faziletli bilginlerin ifade ettikleri gibi, âlemin hâdis oluşunun sebebini/illetini belirtmiş, sanatının nasıl olduğunu, maddesinin mahiyetini ve aklî ilkeler bakımından sûretini açıklamıştık. Ancak bu mesele üzerinde düşünen ve onu öğrenmek isteyen kimsenin bunları anlayabilmesi için saf bir nefse, ince bir kavrayışa, kuvvetli bir düşünmeye ve rûhânî bir zihinde şekillendirme (*tasavvur*)

mükemmelliğine sahip olması gerekir. Her kim anlattığımız bu şeyleri anlayamazsa filozofların, "âlemin bir oluşturucu sebebinin (illetinin) olduğu ve bu illetin ise Yüce Allah olduğu" sözüyle yetinmesi gerekir. Birçok defa peygamberler de âlemin bir bütün olarak yaratılmış olduğunu ve şanı yüce olan Allah'ın ise onun yaratıcısı, var edicisi ve oluşturucusu olduğunu söylemişlerdir. Eğer bu kişi filozofların söylediklerini ve peygamberlerin bildirdiklerini akledemezse, onların sözlerine güvenmezse, nefsi onların verdiği hükümlerle teskin olmazsa, onların sözlerinden tatmin olmazsa ve [bütün bunlara karşılık] vehim gücünün tahayyüllerine güvenirse, bu durumda vehim gücünün hükmüne de hiçbir şekilde güvenmemesi gerekir ve onun tahayyülleriyle de hiçbir şekilde teskin olmaması gerekir. Çünkü bu, hiçbir gerçekliği olmayan bir hayal ürünüdür. Bir gerçekliği olmayan şeye ise hiçbir şekilde güvenilmez ve onun hakkında doğru bir karar verilmez. Mesela [pişen bir] yemeğin içindeki şeylerin renkleri yok olduğunda bu şeyin hakikatine ilişkin görme gücünün doğruluğu ile hüküm verilmez ve ona hiçbir şekilde güvenilmez, bu şeyin hakikatine ilişkin doğru hüküm ancak koku alma gücünün yardımıyla olur. Bu yemeğin hakikatine ilişkin kesin bir bilgi elde etmek ise ancak tat alma kokusunun yardımıyla olur.

Aynı şekilde, ey kardeşim, zor bir mesele hakkında şüpheye düşersen, dünya işlerinde yardım aldığın gibi, o meseleye ilişkin faziletli, saygın kardeşlerine danışmadan kendi nefsine güvenmemen gerekir. Aynı şekilde senin din işlerine ve ahiret(in bilgisine ulaşma) isteğine ilişkin durumun da böyle olmadır. Ey kardeşim, Allah seni doğru yolda başarılı kılsın. Seni, bizi ve hangi memlekette olursa olsun bütün kardeşlerimizi doğru yola yönlendirsin!

Bölüm

Bütün Bilimlerde Kardeşlerimizin Düşünme Yöntemleri Hakkında

Sonra bil ki, ilk dönem (*kadim*) filozofları, bilimlere ilişkin sanatların, yöntemlere ilişkin farklılıkların ve hikmete ilişkin gizliliklerin, her şeye üstün gelen ve bir olan Allah'tan başka hiç kimsenin sayamayacağı kadar çok olduğunu söylemişlerdir. Bu filozofların bir kısmı, feleklerin bileşimi ve yıldızların düzenleri hakkında konuşmuşlardır. Aynı şekilde bu filozoflar ay feleği altındaki oluşumlar, mizaçlar ve tıp hakkında da konuşmuşlardır. Din âlimlerinden bir gurup ise bu filozofların tasnif ettiği şeylerin birçoğunu, ya bu şeylere ilişkin kavrayışlarının eksikliğinden ya bu şeyler hakkında derin düşünmeyi terk ettiklerinden ve [sadece] dînî ilimler ve onların yöntemleri ile meşgul olduklarından ya da iki grup arasındaki çekişmelerden dolayı reddetmişler. Aynı şekilde felsefî ilimlere ilişkin başlangıç ve orta düzeyde düşünenlerin birçoğu, vahyin emirlerine ve dînî hükümlere önem vermiyorlar, bu şekilde davrananları küçümsüyorlar ve peygamberliğin kardeşi olan devletin(mülk)[10] kuvvetinden korku ve kaçınmanın dışında onun hükümlerine uymayı reddediyorlar. İşte bütün bunlar her iki gurubun söz konusu varlıkların hakikatlerinin kesin bilgi-

10. Buradaki kelime "mülk" şeklinde olursa anlam tercüme ettiğimiz gibi olur. Şayet "melik" şeklinde okunursa o zaman da anlam "Peygamberliğin kardeşi olan kralın gücünden.. "şeklinde olur. (y.h.n.)

sine ilişkin kavrayışlarının eksikliğinden ve aynı şekilde bu oluşumların mahiyetine ilişkin bilgilerinin azlığından kaynaklanmaktadır.

Faziletli, saygın kardeşlerimizin yöntemi ise bu konuların yani, felsefî ve dînî (*nebevî*) ilimlerin tamamı hakkında düşünmek ve bu konulara ilişkin varlıkların hakikatlerini keşfetmektir. Bu ilim ise geniş bir deniz ve uzun bir alan olduğundan, elli bir risâleden (*ihdâ 'aşrate ve 'hamsûn*)[11] oluşan bu külliyâtı te'lif etmeye götüren zaruret hakkında konuşmamız, bu risâlelerde araştırılan konuları mümkün olduğu kadar özetlememiz, öz mahiyetinde olan incelikleri ortaya koymamız gerekiyordu. Fakat ilimlere ilişkin araştırmalara yeni başlayanların kavrayışlarına yakın olmak ve bu konular hakkında tefekkür edenlere varlıkların zihinde şekillendirilmesini kolaylaştırmak için bütün bunlar ancak atasözleriyle (*darb-ı mesel*) anlaşılabilirdi.

Sonra bil ki, felsefî ilimler ve dînî nebevî ilimlerin her ikisi de elde edilmek istenen maksat –ki bu asıldır– üzerinde ittifak eden ve [sadece] teferruatta farklılaşan ilahî niteliktedir. Şöyle ki: felsefî ilimlerin nihaî amacı, söylendiği gibi, insanın gücü ölçüsünde Allah'a benzeme çabasıdır. Bunun esası ise dört niteliktir: Birincisi varlıkların hakikatinin kesin bilgisidir, ikincisi doğru (*sahih*) görüşlere inanmak (itikat)tır, üçüncüsü güzel ahlâk ile ahlâklanmak ve iyi karakterler [edinmektir], dördüncüsü ise temiz ameller ve güzel fiillerdir.

Bu niteliklerden maksat ise, nefsin kendi cinsinden olan meleklerle birlikte nimetler içinde sonsuzluğa, kalıcılığa ve ebediliğe ulaşması için arınması, noksanlıktan yetkinliğe yükselmesi ve kuvve durumundan fiil durumuna çıkmasıdır.

Aynı şekilde nübüvvet ve vahyin maksadı da insânî nefsi arındırmak, ıslah etmek, oluş ve bozuluş âlemi olan cehennemden kurtarmak; felekler âleminin ferahlığı ve göklerin genişliği bakımından cennete ve cennet ehlinin nimetlerine ulaşmasını ve Kur'an'da zikredilen bu güzel kokulardan teneffüs etmesini sağlamaktır. İşte bütün bunlar, hem felsefî ilimler hem de dînî-nebevî ilimlerin maksadıdır.

Felsefî ve dînî ilimlerin farklılıkları ise onları bu maksadı gerçekleştirmeye götüren yollar bakımındandır. Çünkü farklı mizaçlar ve nefse ilişen değişken arazlardan dolayı vahye ilişkin konular, dînî hükümler ve dînî-hukûkî (*şer'î*) yükümlülükler de farklılaşmaktadır. Zira bu durum, acılar ve ağrılar olarak bedenlere ilişen hastalıkların farklılığı ile zamanın ve mekânın farklılığı bakımından doktorların tedavi yöntemlerinin ve ilaçlarının da farklılaşmasında olduğu gibidir.

Nebevî ve felsefî hükümlerin yollarına, dînî-hukûkî (*şer'î*) yükümlülüklerin çeşitlerine ve bir olan maksada ilişkin ihtilafın diğer bir örneği ise, Kâbe'ye ulaşmak isteyenlerin [kullandıkları] yolların farklılığı gibidir. [Çünkü] bu kişilerin Kâbe'ye yüzünü çevirmeleri, bulundukları ülkelerin konumu ve doğu, batı, kuzey, güney yönlerinden Kâbe'ye yönelmeleri bakımından farklılaşır. Biz bu hususları "*Coğrafya Risalesi*"nde açıklamıştık.

11. Bu ifadeyi, İhvân-ı Safâ Risalelerinin sayısına ilişkin genel kanaate uygun olarak "elli bir" veya bütün risâlelerin fihristi ve kısa tanıtımını ele alan ve birinci cildin başında yer alan "Fihristu r-resâil" ile birlikte "elli iki" risâle şeklinde okumak daha uygun olacaktır. Nitekim İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin başka baskılarında risâlelerin sayısı "ihdâ ve 'hamsîn"(51) şeklinde kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu ibaredeki "aşrate" (on) sözcüğünün bir baskı hatası olarak metne dâhil edildiği görülmektedir. Bk. Nuhbetu l-Ahbâr Matbaası Baskısı, 1315 h., II, 329.

Bölüm
Bütün Varlıkların İki Türünün Olması Hakkında

Sonra bil ki, bütün varlıklar iki kısımdır: Küllî/tümel olanlar ve cüz'î/tikel olanlar. Küllî varlıklar varlık bakımından sürekli ve ebedîdirler. Çünkü "*Aklî ilkeler Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, bu varlıklar, düzen bakımından en üstün ve en yetkin olandan başlayarak en aşağı ve en noksan olana doğru dizilirler.

Tikel/cüz'î varlıklar ise yetkinleşmeye yönelmiş olarak sürekli oluşum halindedirler. Çünkü oluşum, varlığı en noksan olanın, varlığı en yetkin olana yönelmesi ve durumları en aşağı olanın, durumları en üstün ve en yetkin olana doğru ilerlemesi ile başlar.

Sonra bil ki, insan iki cevherden oluşan cüz'î bir varlıktır. Bu cevherlerden biri bu cismânî bedendir, diğeri ise rûhânî nefistir. Beden bakımından en noksan durumu, sağlam bir bedene dönüşmeye yönelmiş olarak *nutfe* durumudur. Nefis bakımından en noksan ve en aşağı durumu ise hiçbir şey bilmeyen basit durumudur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "*... ve Allah, sizi annelerinizin karnından hiç bir şey bilmezken çıkardı.*"[12]

İşte nefsin bu durumları, kuvve halinde bulunan bütün faziletlerin fiil haline çıkmasıyla yetkinleşir. Bu ise insanın mü'min, doğru, âlim, Rabbânî, hakîm, filozof ve muhakkik olarak dönüşmesidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: "*O insana bilmediğini öğretti.*"[13] "*Rabbânîler olunuz.*"[14]

Sonra bil ki, her bir mükemmel fiilin hikmet sahibi bir öznenin/fâilinin olması aklî zorunluluktur. Her hikmet sahibi fâilin bu fiilinin bir maksadı olması gerekir. Maksat ise nefsin kavrayışının ulaştığı gayedir. Fâil bu gayeye ulaştığında ise fiil durur.

Sonra bil ki, feleklerin devirleri mükemmel bir fiildir. O halde bu fiilin fâili hikmet sahibidir. Öyleyse feleklerin devirlerinin bir amacı vardır. Felekler kesin olarak maksadına ulaştığında ise onların devirlerinin durması için fiil kesilir.

Cisimlere gelince, onların en faziletlisi kendisinden en faziletli fiillerin çıktığı cisimlerdir. Nefislerin en yücesi ise kendisinden bilginin taştığı ve bilgisizliğin yok olduğu nefislerdir.

Sonra bil ki, insanların yediği en lezzetli şey baldır. İnsanların giydiği en rahat elbise ise ipektir. Eğer bunların failleri ipek böceği ve arı olsaydı bu durumda cisimlerin en küçüğü fiil bakımından en üstünü olurdu. Hâlbuki cismin kesinlikle bir fiilinin olmadığına daha önce delil getirilmişti.

Gayet iyi biliyorsun ki, ziraat ve ağaç, tahıl ve meyve elde etmek içindir. Her ikisine ilişkin maksat ise hasattır. [Fakat] bu maksadın tam olarak ortaya çıkması, ürünün gayeye uygun olarak olgunlaşmasından sonradır. [Çünkü ziraat yapmada ve ağaç dikmedeki] amaç ürün elde etmektir. Tahılın hasadı ve meyvenin koparılması ise onların ölümüdür.

---

12. Nahl, 16/78.
13. Âlâk, 96/5.
14. Âl-i İmrân, 3/79.

O halde [tahıl ve meyve gibi canlılardan] ürün elde etme amacı ancak ölümlerinden sonra gerçekleşir. Çünkü ziraatın hasat edilmesinden önce tahıl yetkinleşmez ve kökleşmezse hasattan sonra ondan tam olarak faydalanılmaz. Aynı şekilde meyve tam olarak olgunlaşıp kıvama gelmezse ondan istenilen fayda tam olarak elde edilemez.

Öyleyse insanî nefsin durumu da bu şekildedir. Eğer onun sûreti kesin bilgi ve cevheri güzel ahlâk ile yetkinleşmezse ceninin rahimde yaratılışı tamamlanmadığında ve orada sûreti yetkinleşmediğinde dünya hayatından tam olarak faydalanamayacağı gibi, nefis bedenden ayrıldıktan sonraki hayatında herhangi bir fayda elde edemez ve zâtı bakımından hiçbir şekilde müstakil olamaz, ahiret nimetlerinden tam ve yetkin olarak lezzet alamaz.

İşte nefsin durumu bu şekildedir. Çünkü nasıl ki [rahimden] ayrılma ceninin doğumu ise, aynı şekilde bedenin ölümü de nefsin doğumudur. O halde ey kardeşim! Gaflet uykusundan ve cehalet uyuşukluğundan uyan. Çünkü bütün bunlardan maksat [nefsin] bilfiil melek olmasıdır. Öyleyse büyük bir çaba sarf et, sırtını sağlam bir iple kuvvetlendir ve Allah'ın ipine sımsıkı bir şekilde sarıl. *"Bizim dâvâmız uğrunda üstün gayret gösterenleri, Bize varan yollara mutlaka yöneltiriz: Allah, kuşkusuz, iyilik yapanlarla beraberdir."*[15] O halde dosdoğru yola yönelmek için gayret göster. Çünkü bu yol bütün yollar içinde, gerçek mutluluğu ve ebediliği elde etmek, güzel kokular, huriler ve hizmetçiler (*gılmân*) gibi [cennet] nimetlerinden lezzet almak için en yüce amaca en yakın yoldur. Allah seni, bizi ve bütün kardeşlerimizi doğru yolda başarılı kılsın. Şüphesiz O, kulları için çok bağışlayandır. Kıyamet gününde Allah'ın selamı Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve onun yüce ailesinin üzerine olsun.

"*İnsanın Güç Yetirebilirliği Risâlesi* [burada] tamamlandı.

Bu risâleyi "*Ölüm ve Yaşamın Hikmeti*" isimli risâle takip etmektedir.

15. Ankebût, 29/69.

Tabîî-Cismânî Şeylerin (*el-Cismâniyyâtu't-tabîiyyât*) On Beşinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Yirmidokuzuncu– Risâlesi: Ölümün ve Hayatın Hikmetine Dair[1]

1. Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla!

Hamd Allah'a, selam O'nun seçilmiş kullarına olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm

Ey iyiliksever ve merhamet sahibi kardeşim! Allah seni ve bizi kendinden bir ruhla desteklesin. Bil ki:

Öğrenim konusunda insanın gücünün nerede son bulduğunu açıkladıktan sonra Peygamber'e ait (nebevî) şeriatın kanunlarından ve gerçek hikmetle ilgili (*hikemî*) ilimlerden ne kast edildiğini izah ettik ki bu da, sadece nefsin terbiye edilmesi ve insanların Yüce Allah'a davet edilmesidir. Bu risâlede ise ölüm ve hayatın hikmetinin mahiyeti ile onların var olmalarındaki hikmetin ne olduğunu açıklamak istiyor ve diyoruz ki: Bil ki, bütün gerçek (hakiki) ilimlerin başlangıcı, insanın nefsini bilmesiyle ilgilidir. Zira insan, birbirinden farklı iki cevherin ve bunların içine giren arâzların bir araya gelmiş toplamıdır; (bu iki cevherden) biri şu cismanî beden, diğeri ise ruhânî nefistir. İnsanın küçük bir âlem olduğunu anlattığımız risâlede açıkladığımız üzere, nefis cevheri beden cevherinden daha üstündür. [Bu yüzden] insanın nefis cevherini ve onun durumlarını (hallerini) bilmesi, cisim cevherini ve bunun hallerini bilmesinden daha üstündür. Yine biz, cismin mahiyeti ve buna özgü niteliklerini *Madde Risâlesi* (*Risâletu'l-heyulâ*) ile "*Duyu ve Duyulur Şeyler Risâlesi*"nde açıklamıştık. Burada ise nefis ilmi (psikoloji) ve onun halleri hakkında konuşmak istiyor ve diyoruz ki:

"*Bilimsel Sanatlar Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, insanın bilinenleri (*malumat*) araştırması ve bilmesi dokuz yolla olur. "*Kategoriler Risâlesi*"nde açıkladığımıza göre bunlar, "O mudur?", "O nedir?", "O nasıldır?", "O kaç tanedir?", "O neredEdir?". "O ne zamandır?", "Neden odur?", "O kimdir?" (sorularıdır).

Sonra, bu araştırma (sorularından) bir kısmını insanın tikel/cüz'î nefsiyle ilgili olarak sormak istiyor ve diyoruz ki: O (insanın cüz'î nefsi) nedir, o nasıldır, bu be-

2. Neml, 27/59.

denle birlikte kaç tanedir, bedene ilişmeden önce neredeydi, bedenden ayrıldığında durumu nasıl olacaktır, bedene neden ilişmiş ve bundaki amacı nedir?

Bil ki; biz daha önce (insanın cüz'î nefsinin) mahiyetini *Akıl ve Akledilirler Risâlesi*'nde; miktarını, *Âlem Büyük İnsandır Risâlesi*'nde; bedenlere ilişmeden önce cüz'î nefsin nerede olduğunu *Spermin [Rahme] Düşmesi Risâlesi*'nde; bedenden ayrıldığında nerede olacağını *Yeniden Dirilme ve Kıyamet Risâlesi*'nde açıklamıştık. *"Ölümün Hikmeti"* başlıklı bu risalede ise biz, (insanın cüz'î nefsinin) bedenle birlikteliğinin nasıl olduğunu, neden cisme iliştirildiğini ve ondan neden ayrıldığını açıklamak istiyoruz.

Cüz'î nefislerin, tümel/küllî nefisten, ay feleği altındaki cüz'î cisimlerde ortaya çıkmış kuvvetler olduğunu göz önünde tutarsak, öncelikle başlı başına âlemin nefsi olan küllî nefisten söz etmemiz ve onun niçin küllî cisme -ki o kuşatıcı felek'in en uzak noktasından yer merkezinin sonuna kadar olan âlemin bütünüdür- iliştirildiğini Allah'ın yardımıyla açıklamamız gerekir.

Bölüm

Burada Açıklandığına Göre Küllî Nefsin, Küllî Cisme İlişmesindeki Gayeye Dair

Deriz ki: Varlıkların tümü biri diğerinin altında olmak üzere mertebe mertebe olup; sayılar ve düzeninin iki'den önceki bir'e bağlanması gibi, Yüce Yaratıcı olan İlk İllet'le varlığa bağlanınca, *Aklî İlkeler Risâlesi*'nde açıkladığımız üzere, nefis de varlıklardan birisi olarak, mertebesi aklın altında, mutlak cismin ise üstünde olmuştur. Cisim, doğal olarak, şekillerden, suretlerden, nakışlardan ve hayattan yoksundur fakat onları kabul edicidir. Nefis ise bizzât diri, potansiyel olarak bilici, doğal olarak etkindir. Nefsin, hikmetin bir çeşidiyle uğraşmayıp (ondan) boş kalmaya, tamamlanmayı kabul etmesine rağmen cisim olmaya, işlevsiz ve eksik kalmaya terk edilmesi, ilâhî hikmet ve Rabbânî takdir gereği değildir. Nefsin, faal akıl gibi kendisinin mertebesinin üstünde olan varlıklar üzerinde otorite/tahakküm kurması da söz konusu değildir. Nefis, hikmet gereği mutlak cisme yönelir. Çünkü (cisim) rütbece kendisinden daha aşağıdadır. Nefis, hareket ettirme, şekil ve suret verme, nakış ve boyamayla, cismi bunlarla tamamlamak için; ve yine nefis, hikmet ve sanat gibi, potansiyelinde bulunan şeyleri fiiliyata, ortaya ve belirgin hale çıkararak (cismi) olgunlaştırmak için -Yüce Yaratıcı'nın hikmetine benzeyerek- onda tasarrufta bulunur. Çünkü Yüce Yaratıcı, parça (cüz) için bütün (küll) görünür hale gelsin, parça da bütünü müşahede etsin, potansiyel durumdaki hikmet ve sanat fiiliyata dökülsün ve belirgin olsun diye, oluşturmasından ve hatta yokluktan sonra varlığa çıkarmasından önce sadece varlıkları bilmekle yetinmedi.

Bundan dolayı küllî nefis, mutlak küllî cisme -ki o kuşatıcı feleğin en uç noktasından yerin merkezinin sonuna kadar olan âlemin toplamıdır- iliştirilmiştir. Küllî nefis, (mutlak küllî cisim olarak nitelenen âlemin) bütün feleklerine, unsurlarına, türemişlerine (*müvelledât*) girmiştir ve Yüce Allah'ın izniyle bunları yönetir ve hareket ettirir.

Bölüm
Küllî Nefsin Küllî Cisme Girmesine Dair

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi kendinden bir ruhla desteklesin, bil ki; felekî-küllî nefsin güçleri, cismânî âlemin tamamı olan küllî cisme aktığı zaman, kuşatıcı feleğin en üst noktasından başlayarak âlemin merkezine doğru yönelir; âlemin merkezinin sonuna ulaşıncaya kadar da feleklere, yıldızlara, dört unsura ve zamansal vakitlere –ki bunların hepsi burada (cismânî âlemde) toplanmıştır– aşamalı olarak girer. Bu durum, hayvanlar, bitkiler ve madenlerden ibaret olan ay feleğinin altındaki oluşan ve bozulan cüz'î cisimlerin oluşmasına neden olur. Çünkü o, yani sözü edilen güçler, her zaman en üst amacı olan gayesinin en uzak sınırına yükselip, kuşatıcı [feleğe] doğru dönerek meyledince; erdemli cisimlerden olan küllî insanın cüz'î nefislerinin yeniden dirilmesine sebep olur. Bu, açıklamamızı gerektiren genel bir ifadedir. Bununla birlikte ölümün bir hikmet olduğunu da açıklayacağız.

Bil ki; bütün canlılar ölümden hoşlanmayıp hayatı severler. Ama bundan dolayı birçok akıllı kimse, ölümün hak olduğunu ve bunda bir hikmetin bulunduğunu söyler, ama bu hikmeti bilmez. Onlar Yüce Allah'ın şu sözünü de delil getirirler: *"O, ölümü ve hayatı hanginizin amelinin daha iyi olduğunu denemek için yarattı."*[3] (Fakat) onlar Allah'ın sözünün anlamını da, ondan ne kast edildiğini de bilmezler. Sonra onlar bu gerçeği kabul etmekle birlikte, hepsi hayatı sever ve ölümden hoşlanmazlar. Sonra da, yaşam şartları zorlaştığında hayatı kötülerler ve iyice çekilmez hale gelince de ölümü isterler. (İşte bundan dolayı) ölümün ve hayatın ne olduğunu, ölümün neden kötü görüldüğünü, hayatın ise neden sevildiğini ve bu ikisinin yaratılışındaki hikmetin ne olduğunu açıklama ihtiyacı duyduk.

Bölüm
Ölüm ve Hayattan İbret Almaya Dair

Bil ki; akıllı ve bilgili biri, bu bedenin bileşimi, yapısındaki olağanüstülüğü ve sanatındaki mükemmelliği düşünürse, onun; olgunluğun, hikmetin, doğruluğun ve harikuladeliğin doruğunda olduğunu görür. Nitekim (bedendeki bu mükemmellik), *Anatomi Kitabı* (*Kitâbu't-teşrîh*) ve *Uzuvların Faydaları Kitabı* (*Kitabu menafii'l-a'dâ*)'nda (bedenin) uzuvlarının birarada bulunuşunun acayiplikleri, bileşikliğinin ilginçlikleri, eklemlerinin güzel düzeni, bedenin uzuvları ve kemiklerinin üzerine yayılıp onlarla bütünleşen, eklemlerine sağlamca yapışan, yapısının çevresine yayılan ve bundan duyu ve şuur için ince yumuşak yapıların ortaya çıktığı sinirlerin düzenliliğinin; çıkış yeri ciğerin derinlikleri olan ve etin içine yayılan, bedenin uçlarına doğru kanının varış yeri olan toplardamarların yayılışının; çıkış yeri kalp olan, bedenin derinliklerine yayılan ve nabızla bedenin uçlarına ulaşan atardamarların yayılışının ve bir kısmı bir kısmının üstünde olan bedenin yapısının tabakalarının nasıl olduğu gibi konularla zikredilmiştir. Yine "*Bedenin Bileşimi Risâlesi*"nde, fayda sağlamak ya da zararı dışlamak amacıyla farklı gayeler için tahsis edilmiş damarları

3. Mülk, 67/2.

ve (insanın) spermden başlayarak rahimde tamamlanmasını, çocukluk günlerindeki büyümesini, gençlik zamanlarında olgunluğa erişmesini ve orta yaşlı döneminde olgunlaşmasını açıklamıştık.

Sonra yaşlılık dönemi üzerine ve gücünün kaybolup güzel yapısının değiştiği, gittiği ve eksildiği, sonra da ölümle tahrip olduğu, bundan sonra da şişmek, çürümek ve bozulmak suretiyle değiştiği, sonra toprakta nasıl yok olduğu ve bittiğini düşünüp bundaki hikmet yönünün ne olduğunu bilmeyince, [insan] tereddütte kalır, şüpheye düşer ve doğrudan sapar. Bundan dolayı bu risâlede ölüm ve hayattan bahsetmeyi ve bu ikisinin yaradılış ve oluşumundaki hikmetlerin ne olduğunu açıklamayı gerekli gördük.

Bil ki; zeki ve akıllı biri, rahmin yaratılışını, plasentanın (meşîmet)[4] durumunu, ceninin spermden oluşmasını, bu yerin (yani rahmin) keyfiyetini ve burada yaradılışın tamamlanması ve suretin olgunlaşması için uygun ortamı sağlayan şeyleri ve [mekân] genişliğinin hazırlanışını düşündüğü zaman, bütün bunların doğrulukta hikmetin doruğunda ve sanatın mükemmelliğinde olduğunu görür. Bundan hayrete düşenler akıl sahipleridir.

Sonra (insan) doğum halini, rahimde nasıl döndürüldüğünü, plasentanın yırtılışını, o tendonların kopuşunu, cenini orada tutan o bağların kesildiğini, orada ceninin beraberinde bulunan (ve orası için) tahsis edilmiş kan ve sıvıların nasıl aktığını ve annenin sıkıntı ve meşakkat gibi karşılaştığı şeyleri düşündüğü zaman aklı dehşete düşüren, basiret ve akıl sahiplerini hayrette bırakan şeyi görür.

Fakat ceninin bu âlemin ferahlığı, güzel kokusu ve ışığının parlaklığı gibi durumlara nakledilmesi ve çocuğun yaşam zevki ile dünya nimetlerini tatma gibi ömrünün geleceğinde yapacağı ameller göz önüne alındığında; Allah onu, tasarruf ve değişim gibi bu dünyanın hallerine izafeten dar, karanlık, yetersiz haldeki bu mekândan kurtardığı ve takdir ettiğinde, [insan] oradan çıkışta bulunan hikmet ve isabeti görür.

Ey kardeş, işte bu şekilde nefsin bedenle olan durumunun, ceninin rahimdeki durumu gibi olduğunu; onun ölümden sonraki halinin de çocuğun doğumdan sonraki durumuna benzediğini bilmek için düşünmen/ibret alman gerekir. Çünkü bedenin ölümü, nefsin doğumudur. Aynı şekilde çocuğun doğumu, onun rahimden çıkmasından başka bir şey değildir. Benzer biçimde nefsin doğumu da onun bedenden ayrılmasından başka bir şey değildir.

Bölüm
Hayatın Mahiyetine Dair

Deriz ki; bil ki, ölüm ve hayat bedensel ve nefsanî olmak üzere iki türlüdür. Bedensel hayat, nefsin bedeni kullanmasından başka bir şey değildir. Bedensel ölüm ise nefsin bedeni kullanmayı bırakmasından başka bir şey değildir. Tıpkı uyanıklığın nefsin duyuları kullanmasından, uykunun da nefsin duyuları kullanmayı terk etmesinden başka bir şey olmaması gibi.

Nefse gelince, onun hayatı kendisi için zâtîdir. Şöyle ki: O, cevheriyle bilfiil diridir, potansiyel olarak/bilkuvve bilicidir, doğal olarak cisimlerde, şekillerde, nakış-

4. el-Meşîme: Çocuğun [anne karnındaki] yeri olup doğumda kendisiyle birlikte çıkar.

larda ve suretlerde etkindir. Onun ölümü, cevherini bilmemesi, zâtının bilgisinden gafil olmasıdır. Şüphesiz bu ona madde denizinin derinliklerine aşırı bir şekilde dalmasından, cisimlerin dipsizliklerinde oldukça ilerlemesinden ve cismanî şehvetlere şiddetle aldanmasından dolayı ârız olur. İnsanların çoğu nefislerinin cevherini bilmemelerinden ve ebedi hayatlarından gafil olmalarından dolayı, sadece bu sonlu, alçak, bedensel dünya hayatını bilirler: *"Dünya hayatı aldatıcı metadan başka bir şey değildir."*[5] *"Dünya hayatı ancak oyun, eğlence, süs, aranızda böbürlenme, mal ve evlatla üstünlük taslamadır."*[6]

Onlar, dünyada bâkî kalmayı isterler ve orada ebedileşmeyi temenni ederler. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi, *"Onlar ahiretten gafil kalarak dünya hayatının sadece dışını biliyorlar."*[7]

Yine, Allah şöyle buyurmuştur: *"Onlar dünya hayatının sunduklarını istiyorlar. Allah ise ahireti diler."*[8] *"Ahiret daha hayırlı ve daha kalıcıdır."*[9]

Allah şöyle buyurmuştur: *"Ahiret sakınan kişi için daha hayırlıdır."*[10]

Ve yine Allah şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz ahiret yurdunda hayat vardır. Keşke bilmiş olsalardı."*[11]

Dünya hayatını isteyenleri yeren birçok ayet vardır. Dünya hayatı, beden hayatıdır. Onlar ahiret hayatından habersizdirler ki, ahiret hayatı gerçekte nefis hayatıdır, bu hayat ebedi ve daimidir. Ancak cismin hayatının mahiyetine gelince biz şunları deriz:

Bil ki; beden, cevheri itibariyle ölüdür. Onun hayatı, nefsin kendisine yakınlık kurması nedeniyle ârızîdir. Tıpkı havanın cevheri itibariyle karanlık olması ve parlaklığının güneş, ay ve yıldızların ışığının onu aydınlatmasıyla (gerçekleşmesi) gibi. Bedenin cevheri itibariyle ölü olmasının delili, nefsin ondan ayrıldıktan sonraki halinden, nasıl değiştiğinden, bozulduğundan, yok olduğundan ve başlangıçta olduğu gibi toprağa dönmesinden anlaşılmaktadır: *"Sizi ondan yarattık ve ona döndüreceğiz."*[12]

Bölüm

Cüz'î Nefsin Cüz'î Bedene İlişmesinin Gayesine Dair

Deriz ki; bil ki, cüz'î nefs, riyazetler/eğitimler aracılığıyla olgunlaşmak ve hikmet, sanatlar ve faziletler gibi cevherinde bulunanları, cüz'î maddeyi tamamlamak ve yine onu olgunlaştırmak amacıyla kuvve sınırından fiil noktasına çıkartmak maksadıyla (cüz'i bedene) iliştirilir. Böylece bu parça (tikel/cüz), bütüne (tümel/küll) benzer ki bu (benzeme) de cüz'î nefsin yönetim, idare ve güzel ahlâk, doğru görüşler, temiz

5. Âl-i İmrân, 3/168.
6. Hadîd, 57/20.
7. Rûm, 30/7.
8. Enfâl, 6/8.
9. A'lâ, 87/17.
10. Yûsuf, 12/57.
11. Ankebût, 29/64.
12. Tâhâ, 20/55.

ameller ve hakiki bilgilerle arınmayı öğrenmesidir. Böylece parçanın bütüne benzemesi, "insanın takati ölçüsünce ilahına benzemesidir" şeklindeki hikmet tanımında söylenen şey gibi olur.

İnsanî nefis bu gayesinin sınırının en üstüne ulaşıp faziletleri ortaya çıkarmakla olgunlaşıp beden tahrip olduğunda, bu nefis bedenden ayrıldıktan sonra; et, kan, oluş ve bozuluşu kabul eden dört unsurdan meydana gelen bu bedenden daha şerefli ve yüce olan başka bir hale ve başka bir yaratılışa nakledilir. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi: "*Sizi bilmediğiniz bir şekilde yaratmamız.*"[13]

Sonra Allah, ahiret yaratılışını yaratır. Nefsin bedenden ayrıldıktan sonra nakledildiği bu durum; rahimdeki bedenin halinin, bu dünyanın ferahlığı, güzel kokusu ve bağırsaklar, plasenta ve rahim karanlığı şeklindeki üç karanlığa oranla, ışığının parlaklığı gibi doğumdan sonra nakledildiği hal gibi olan bir duruma benzer.

Sonra bil ki nefis, nakledildiği bu durumu ancak bedenden ayrıldıktan sonra hisseder; tıpkı ceninin bu dünyanın durumunu ancak doğumdan sonra hissetmesi gibi. Bundan dolayı, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*İnsanlar uykudadır, öldükleri zaman uyanırlar, onların uykusu ölümden sonraki şeye dair habersiz olmalarıdır.*"

Nefsin bedeni terk etmesi olan ölüm sarhoşluğu (*sekretu'l-mevt*) gerçekten geldiğinde, kendisiyle vadedildikleri hakikat ayan olur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Böylece örtüyü senden kaldırdık ve senin gözün bugün keskinleşti.*"[14]

Allah, Peygamber (s.a.v.)'ine de şöyle buyurmuştur: "*Sana yakın gelinceye kadar Rabbine kulluk et.*"[15]

(Yakînden) maksat, bedenden ayrılıştan sonraki ölümdür. Ve yine Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Her nefs ölümü tadacaktır, sonra bize döndürüleceksiniz.*"[16]

Öyleyse ölüm bir hikmettir. Çünkü Rahman ve Rahim olan Rabbine dönüş ancak ölümden sonradır. Allah'ın ve Resûl'ünün vaat ettiğine nefsin ulaşması ancak bedenden ayrılmasından sonradır: "*Ey mutmain olmuş nefis! Rabbin senden sen de Rabbinden razı olmuş bir şekilde Rabbine dön.*"[17] Dolayısıyla ölüm Yüce Allah'tan kullarına bir hikmet ve hediyedir. Dahası ruhanî[18] hayatın bitmemesinin/bekasının sebebi ve bedenin yok oluşunun nedeni ölümdür.

Bölüm
Ölümün Hikmeti Hakkında

Bil ki; her oluş ve yaratılışın bir ilki ve başlangıcı vardır; yine onun erişeceği bir sonu ve gayesi vardır ve onun gayesinin devşirilecek bir meyvesi vardır. İşte spermin (rahme) düşmesi de yeni başlayan bir oluştur ve onun gayesi kendisinde sona erdiği doğumdur. Doğum da yeni başlayan bir oluştur ve onun gayesi ise kendisinde sona

13. Vâkıa, 56/61.
14. Kâf, 50/22.
15. Hicr, 15/99.
16. Ankebût, 29/57.
17. Fecr 89/27, 28.
18. Metinde "el-Cesedaniyye" geçmektedir. Oysa bu ifade anlatılmak istenene ters düşmektedir. Bunun yerine "er-Rûhânîyye" olması daha uygundur. (ç.n.)

erdiği ölümdür. Nasıl ki, çocuk ancak doğumdan sonra tat aldığı için, spermin (rahme) düşmesinin meyvesi ancak doğumdan sonra oluyorsa; aynı şekilde nefis de bedenden ayrıldıktan sonra tat almaya başlar. Çünkü bedenin ölümü nefsin doğumudur; o da ruhtur. Şöyle ki; bedenin ölümü nefsin ondan ayrılmasından başka bir şey değildir; tıpkı ceninin doğmasının, rahimden ayrılmasından başka bir şey olmaması gibi. Öyleyse doğum bir hikmet olduğu gibi ölüm de bir hikmettir. Nasıl ki, cenin, rahimdeki biçimi tamamlanıp oradaki yaradılışı olgunlaştığında, rahimden faydalanamaz, aksine doğumdan sonra dünya hayatında (bir şeylerden) faydalanırsa aynı şekilde nefis de bedenle birlikte oluşuyla biçimini olgunlaştırıp faziletlerini tamamladığında, bedenden ayrıldıktan sonra ahiret hayatında (bir şeylerden) faydalanır. Öyle ise ölüm bir hikmettir. Zira ebedi kalma ancak ölümün gerçekleşmesiyle kolaylaşır. Ölüm, ebedi hayatın sebebidir. Dünya hayatı da hakikatte ölümün sebebidir. Çünkü insan bu dünyaya dâhil olmadıkça onun için ölüm söz konusu olamaz. İnsan var oluyorsa, hayatı ölümü için sebeptir, ölümü de sonsuza dek olan bâkî hayatın sebebidir.

Ey kardeşim, bil ki; nefsin bedenle oluşunun durumu; öğrenmek, terbiye görmek ve alıştırma yapmak için okulda bulunan çocuğun durumu gibidir. Çocuk bunu öğrenip hakkıyla yaptığında, (onun bu durumu) okulu bitirip okulda elde ettiklerinden faydalandığı durumdan başka bir şeydir. Çünkü o, kendisinden istenileni tamamlamış ve geriye ikram ve mükâfatlar kalmıştır. Bedenle birlikte olduğu halde kendisinden istenileni hakkıyla yaptığı zaman, nefsin bedenle olan durumu da böyledir. Dolayısıyla [nefsin] ayrılmaktan başka bir yolu yoktur. Yine nasıl ki çocuk okulda kendinden istenileni hakkıyla yaptığı zaman, yazı kâğıdı, divit, mürekkep, kalem ve okul kıyafetini taşımaya ihtiyaç duymazsa –çünkü o, Kur'an, haberler, şiirler, nahiv, dil vb çocukların okulda ezberlediğinden [müteşekkil olan] ilmi, zihnine kaydetmeyi sağlamak için bunlardan (bir şeyler) kazanmış, bunları okumuş ve bitirmiştir– nefsin bedenle olan durumu da işte böyledir: Nefs duyular aracılığıyla duyulurlara ait işleri, tefekkür ve düşünme yoluyla da akledilirlere ait işleri hakkıyla yerine getirdiği zaman, oluş ve bozuluş gibi bu âlemin işlerinin hakikatini bilir; bundan sonra duyulardan hareketle gizli olan durumların bilgisine götüren kanıtlar olarak (kabul edilen) matematik yoluyla yükselir ve bunlarla ilgili alıştırmalar yapıp onları hakkıyla bilir; kendisine âleminin, başladığı ve vardığı yerinin durumu apaçık olur; öncekilerden Allah'ın sünneti üzere giden ve semanın melekûtuna[19], feleklerin ferahlık ve genişliğine yükselen hemcinslerinin durumlarını basiret gözüyle görür. Bu durumda nefis buraya yükselmenin ve hemcinslerine katılmanın özlemini çeker, fakat bu durum onun için ancak bu ağır bedeni terk etmesi ve ondan ayrılmasıyla mümkün olur ki bu da ölümdür. Şayet ölüm olmasaydı oraya ulaşmak engellenmiş olurdu. Öyleyse ölüm, Aziz ve Celil olan Allah'tan basiret sahibi özgür nefisler için bir hikmet, nimet, rahmet, ikram ve lütuftur.

19. Melekût: Saltanat, büyüklük, Allah'ın mülkü ve hükümranlık gibi anlamlara gelir. Bu kelime, ruhlar, nefisler ve harikulade şeylere özgü gayb âlemini ifade etmek için kullanılır. Buradaki anlamı da budur. Sufiler ise zahir âlem söz konusu olunca melek, bâtın âlem söz konusu olunca melekût kelimesini kullanırlar. (ç.n.)

Bölüm
Ölümün Başka Bir Hikmetine Dair

Ey kardeşim, bil ki; beden bir gemi gibi, nefis ise denizci gibidir; sâlih (iyi/yararlı) ameller de tüccarın malları ve mülkleri gibidir. Dünya bir deniz gibi, yaşamın günleri bir geçit gibi, ölüm de kendisine yönelinen sahil gibi, ahiret yurdu ise tüccarın şehri gibidir. Cennet kazançtır; Yüce Allah ise layığını veren bir sultan gibidir. Nasıl ki bir tacir, denizi boydan boya geçip mallarını ve mülklerini teslim ettiği zaman, kendisi gemiden çıkmadığında, o tacirin şehre girmesi mümkün olmuyor ve mallarının kazancından mahrum kalıyorsa; bedenle birlikte olan nefsin durumu da böyledir: O da dünya hayatını sâlih amellerle kat ettiği, âdil bir seyir çizdiği, güzel ahlâkla ahlâklandığı, doğru görüşlere inandığı ve duyulurların durumuna bakıp onları doğru bir bilgiyle bildiği, akledilirlerin hakikatlerini araştırıp ve onları yerli yerinde yaptığı, ömrünün sonuna ulaştığı ve beden tahrip olduğu zaman, artık bedenin ölümü demek olan ayrılıktan başka bir yol ve çözüm yoktur. Şayet ölüm olmasaydı, nefsin sema melekûtuna yükselmesi, meleklerin zümresine girmesi ve cennete ulaşması mümkün olmaz ve böylece nefis Yüce Allah'a ve ahiret diyarının nimetlerine kavuşmaktan mahrum kalırdı; tıpkı ceninin plasentada kalıp oradan çıkamaması halinde bu âlemi gerçek manada müşahede etmekten mahrum kalması gibi. Öyleyse ölüm bir hikmet, rahmet ve nimettir. Çünkü biz, Rabbimize ancak bu cisimden çıktıktan ve bedenlerimizden ayrıldıktan sonra ulaşabiliriz. "*Her nefis ölümü tadacaktır. Sonunda bize döndürüleceksiniz.*"[20]

Bölüm
Ölümün Hikmetine Dair

Bil ki; dünya bir meydan gibi, bedenler başıboş at gibi, hayırlar konusunda öne geçen nefisler at binicileri gibi, Yüce Allah ise layığını veren cömert bir sultan gibidir. Nasıl ki öne geçen binici sultanın kapısına ulaştığında, atından inmiyor ve [dolayısıyla] sultanın huzuruna çıkması mümkün olmuyor ve böylece ödülden, güzel mallardan ve ikramdan mahrum kalıyorsa; dünya hayatının günlerini hayırlarda öne geçerek bitirdikleri zaman, hayırlar ve salih ameller konusunda öne geçen nefislerin durumu da böyledir. Nitekim Yüce Allah onları şöyle övmüştür: "*Muhakkak ki onlar hayırda yarışıyorlar ve bize boyun eğerek ümit ve korku içinde dua ediyorlardı.*"[21]

Ömür bitip, beden tahrip olduğu ve ihtiyarladığı, nefis de filizlenip olgunlaştığında, eğer (nefis) bedenden ayrılmazsa, semanın melekûtuna ulaşması mümkün olmaz. Çünkü bu bozulup değişen ağır beden, o şerefli yüce mekâna layık değildir. Aksine işlediği hayırların karşılığını görmek için buraya yükselebilen, nefstir. Öyleyse ölüm bir hikmet ve rahmettir.

20. Ankebût, 29/57.
21. Enbiyâ, 21/90.

Yine, dünya bir tarladır, kadınların rahimleri de Yüce Allah'ın "*Kadınlarınız sizin tarlanızdır.*"[22] (ayetinde) buyurduğu üzere bir tarla gibidir. Sperm, tohum gibi; doğum filizlenme gibi; gençlik günleri büyüme gibi; yetişkinlik dönemleri olgunlaşma gibi; ihtiyarlık zamanları da çoraklık ve kuruluk gibidir. Bu hallerden sonra hasat gerekir ki bu da ölüm, sırat ve ahirettir; tıpkı harman yeri gibi: Nasıl ki harman yeri her cinsten ekinleri toplayıp, onları dövüyor, ayıklıyor; kabuğu, yaprağı, samanı, taneyi ve ürünü birbirinden ayırıyor; canlılara yiyecek, ateşe de odun yapıyorsa; tıpkı bunu gibi, her dinden önceki ve sonraki ümmetler ahirette toplanır, sırlar açığa çıkar; Allah kötüyü iyiden ayırır ve kötülerin bir kısmını diğerinin üstüne yığıp hepsini toplayarak onları cehenneme koyar. Allah, sakınanları ise başarılarından dolayı kurtarır; onlara kötülük dokunmaz ve onlar üzülmezler.

Bunların hepsi ölümden sonra Yüce Allah'tan dostları için bir hikmet, rahmet ve nimettir. Bundan dolayı Allah'ın dostları ölümü isterler. Nitekim Yüce Allah, hak etmedikleri halde kendisini onlardan sananları şöyle azarlamıştır: "*De ki; Ey Yahudiler! Bütün insanlar değil de sadece kendinizin Allah'ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız, bunda da samimi iseniz haydi ölümü isteyin (bakalım)!*"[23]

Bu âyetler, Yüce Allah'ın dostlarının bir alametine işaret etmektedir ki, [bu da] onların ölümden sonra Rablerine kavuşacaklarını bildikleri için ölümü istemeleridir. Öyleyse ölüm bir hikmet ve nimettir.

Bölüm
Yine Ölümün Hikmetine Dair

Ey kardeşim, bil ki; *Bedenin Bileşimi Risâlesi*'nde açıkladığımız üzere, nefisler zanaatkârlar gibi, bedenler dükkânlar gibi, bedenin organları da âletler gibidir. Sonra bil ki; zanaatkârlar mesleklerde çalışırlar; mal kazanmak ve zenginliği elde etmek için işin zorluğunu yüklenirler. Onlardan biri zenginleşince dükkânı ve aletleri bırakır ve işten kurtulur. Nefislerin durumu da böyledir: Nefis, bedenle bir arada bulunduğu halde ahiret azığı olarak kendisinden isteneni yerli yerinde yapınca, bedene ihtiyaç duymaz ve yalnız başına kalır. Şayet kendisinden beden alınmamış olsaydı, bu, nefsin gök/sema melekûtuna yükselmesine ve melekler zümresine katılmasına, felekler âleminde dolaşmasına, göklerin boşluğunun genişliğinde yolculuk yapmasına ve güzel kokuları koklamasına zarar verir ve engel olurdu. Öyleyse ölüm, Yüce Allah'tan salih kulları için bir hikmet ve nimettir.

Çok dürüst olan Hz. Yusuf (a.s.) şöyle demiştir: "*Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan Rabbim, bana mülk verdin ve olayların tevilini öğrettin. Sen benim dünyada ve ahirette dostumsun. Beni Müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat.*"[24]

Onun (a.s.), sâlihlerle buluşmanın ancak ölümden sonra olduğunu bildiği için ölümü "*Beni Müslüman olarak öldür.*" sözüyle istediğini görmüyor musun? Öyleyse ölüm bir hikmet ve nimettir.

22. Bakara, 2/223.
23. Cuma, 62/6.
24. Yusuf, 12/101.

Rahman'ın Dostu Hz. İbrahim (a.s.) da şöyle demiştir: "*Beni yaratan ve doğru yolu gösteren O'dur. Beni yediren ve içiren O'dur. Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur; benim canımı alacak, sonra beni diriltecek O'dur. Hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum O'dur. Rabbim! Bana hikmet nasip eyle, beni sâlihlerin arasına kat; bana sonra gelecekler için de iyilikle anılmayı nasip eyle! Beni naim cennetlerine mirasçı eyle.*"[25]

Öyleyse cennete mirasçı olmak yalnızca ölümden sonra mümkün olacağı için ölüm bir hikmettir.

Sonra bil ki; nefse Allah'tan gelen şeref, özellikle nefse ulaşır, bedene değil. Çünkü beden toprakta yok olur; sâlihlere/iyilere katılacak olan onun nefsidir.

Bölüm
Nefsin Kuvveden Fiile Çıkmasının Keyfiyetine Dair

Deriz ki: Allah burhânını aydınlatsın, bil ki; çocukların nefisleri bilkuvve/potansiyel olarak akıllıdır (âkil), ergenlerin nefisleri bilfiil akıllıdır, akıllı olan nefsler bilkuvve âlimdir, âlimlerin nefisleri de bilfiil âlimdir. Yine âlimlerin nefisleri bilkuvve felsefîdir, filozofların nefisleri de bilfiil bilge (hakîm)'dir. Seçkin bilgeler bilkuvve melektir, nefisleri bedenlerinden ayrıldığında ise bilfiil melek olurlar. Öyleyse ölüm bir hikmet ve rahmettir.

Ey kardeşim, bil ki; madenler bitkinin cisimlerine dönüşür, bitki cisimleri hayvanın cisimlerine dönüşür ve en şerefli hayvan insandır. Bitkinin sureti derinliğe giden girift bir yoldur. Hayvânî nefis onu geçer ve ondan kurtulur. Hayvanın sureti yüzeye yayılmış bir yoldur. İnsanî nefis onu geçer ve ondan kurtulur. İnsanın sureti doğru ve dik bir çizgi gibi cennet ile ateş –ki o da cehennemin sonlarıdır– arasında dosdoğru bir yoldur. Dolayısıyla hangi nefis onu geçerse cehennemden kurtulur ve meleklerin sureti olan cennete girer; aksi takdirde aşağılıkların en aşağısına geri gönderilir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edenler ve salih amel işleyenler için eksilmeyen devamlı bir ecir vardır.*"[26]

Ey kardeşim, bu konuya bak ve onun hakkında iyice düşün, çünkü sen büyük bir tehlike üzeresin. Sen cennet kapısının yakınına ulaştın, şayet bedenden ayrılmadan önce nefsini düşünüp, sâlih/iyi ameller, doğru görüşler, güzel ahlâk ve hakîkî ilimlerle hazırlık yapıp azığını temin ettiysen, senden ricam şudur: Oluş ve bozuluş âlemi olan derin ateşten kendini kurtar; felekler âlemine, göklerin genişliğine, daimi, bâkî ve ebedi âleme yükselerek, nebîler, sıddîkler, şehitler ve sâlihlerle –ki bunlar ne güzel dostlardır– beraber nimet ve mutluluk içinde cennete ulaş. Bu Allah'tan bir ikramdır!

25. Şuarâ, 26/80-86.
26. Tîn, 95/4-6.

Bölüm
Yönetimlerin Gayesine Dair

Bil ki; beden yönetilen, nefis ise yönetendir. Hangi nefis bedeninin yönetiminde gerektiği gibi riyazet yaparsa; aile, hizmetçiler ve köleleri yönetebilir. Kim ailesini adil bir biçimde yönetirse, bir kabileyi yönetebilir. Kim bir kabileyi gerektiği gibi yönetirse, şehrin tüm halkını yönetebilir. Kim şehir halkını gerektiği gibi yönetirse, ilahî kanunları yönetebilir. Kim ilahî kanunları yönetirse, yaptığı iyiliğin karşılığını orada görmesi için felekler âlemine, göklerin genişliğine ve daimi âleme yükselebilir. Öyleyse ölüm bir hikmettir.

Ey kardeşim, şayet ilahî kanunların yönetimi düzeyinde değilsen onda ustalaş ki, belki ehlinin şefaatiyle[27] cehennemden kurtulur ve onların yardımıyla sema melekûtuna ulaşır, Allah'ın rahmeti, ikramı ve rahmetinin genişliği sayesinde cennete girersin. Ey kardeşim, Allah seni doğruda başarılı kılsın; seni ve ülkede bulunan kardeşlerimizi doğru düşünceye erdirsin; Allah merhametlidir, cömerttir.

Bölüm
Bedenin Kusurları ve Eksiklikleri

Ey kardeşim, bil ki; *"Bedenin Bileşimi Risâlesi"*, *"İnsan Küçük Âlemdir Risâlesi"* ve *"Duyu ve Duyulur Risâlesi"*nde, bedenle bir arada bulunduğu halde nefsin hikmet, ilimler ve kazançlar elde ettiğini; sanatları, yönetimleri, idareyi, otorite sahibi olmayı ve insanın gücü ölçüsünde ilahına benzemeyi başarabilmek için riyazet yaptığını açıklamıştık. Bu beden bu nefis için dünya ile ahiret arasında uzanan bir yol olduğu için, şayet nefs kurtuluşa erenlerin yolunu tutup bu yolu geçer ve onun afetlerinden korunursa, bundan sonraki diğer şeyler ona kolay gelir.

Bu bedenin kusurlarından birisi, nefsin kenefte/tuvalette tutsak biri gibi olmasıdır. Çünkü kenef aslında bu bedenin kendisidir. Beden; kir, idrar, dışkı, sümük, tükürük, kan, irin, salya, kötü kokulu ter, kötü ağız kokusu ve (diğer) iğrenç kokular gibi her türlü pisliğin kaynağıdır. Kenefte pislik adına her ne varsa bedenden çıkar ve onda oluşur. Onun başlangıcı pis bir sperm, sonu kötü kokan bir ceset, bu iki durumun arası ise pislikle (*el-aziret*) doludur. Nefis ise sürekli bedeni temizleme, yıkama, arındırma, tedavi etme, ayıplarını ötme; sıcak, soğuk, açlık, susuzluk, çarpma, darbe alma ve sayısı bilinmeyen ârızî sıkıntılardan onu koruma üzeredir.

Özetle, dünyada ne kadar kötü koku, necaset, pislik ve leş varsa hepsi bedenden kaynaklanır. Diğer açıdan diyoruz ki, bedenle birlikte bulunan nefsin örneği, sabah akşam puta tapan putperest gibidir. Şöyle ki; nefs, ilim öğrenmeyi, Azîz ve Celîl olan Allah'a kulluğu, bedenden ayrıldıktan sonraki hayatı konusunda düşünmeyi, onun için hazırlık yapmayı ve dünyadan ahirete yolculuğu için azık hazırlamayı bırakır; yeme, içme, giyim, barınma, binek vb dünya hayatının süsleri gibi bedene uygun olan şeylerle meşgul olursa, puta tapan bir Yahudi[28] gibi olur ki, Yüce Allah şöyle

27. Ehlinin Şefaati (şefâati ehliha): Yani ilahî kanunların yönetiminin ehline ait şefaat.
28. Hûdî: Yahudi.

buyurmuştur: "*Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah'ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ ibret almayacak mısınız?*"[29]

Bir açıdan da şöyle deriz: Beden Yüce Allah'tan habersiz bir kâfir gibidir; O'nu bilmez, kendisini yaratan ve rızıklandıranın kim olduğunu anlamaz.

Başka bir açıdan beden, kendi heveslerine davet eden ve işlerin kendi isteğine göre olmasını isteyen bir bidat sahibi gibidir.

Diğer açıdan beden, neticeleri düşünmeyen aceleci bir cahil gibidir. Yine o, düşmanlığı gizleyip sadakati göstererek nefsin düşmanı gibidir. Yine o vesvesenin çokluğundan dolayı bir şeytan gibidir. Yine o, düşmanlığa çağıran iblis gibidir. Yine beden, nefsin omuzlarında taşıdığı tabuttaki bir ölü gibidir; vah o nefse ki, bedeni toprağa gömünceye kadar ondan yana rahata kavuşamaz. Aynı şekilde beden, bakanların gözleriyle güneşin ışığı arasında bir bulut gibidir; çünkü karanlıklar bedenin karışım malzemesidir, bakışı aklın ışığından alıkoyar. Beden, (bir yandan) emeller yağdırırken, (diğer yandan) belirlenmiş olanları unutturur. Ve yine şerefi ve cevherinin şerefiyle; oluş ve bozuluşun altında olan bu âlemdeki gurbetliğiyle; bu bedenin afetleri ve maddesinin bozgunculuğuyla olan imtihanıyla bu cüz'î nefsin örneği, şu gurbeti yaşayan tecrübeli ve hikmet sahibi adamın örneği gibidir: (Bu adam), ahmak ve günahkâr, cahil ve kötü huylu, kötü tabiatlı; sürekli kendisinden güzel yiyecekler, lezzetli içecekler, abartılı elbiseler, süslü mekânlar, kötü şehvetler isteyen bir kadının aşkıyla imtihan edilmektedir. Bu hikmet sahibi kişi, kadına olan sevgisinin baskısının şiddeti ve onunla olan birlikteliğinin belasının büyüklüğünden dolayı, tüm gücünü onun durumunu düzeltmeye, tüm ilgisini onun halini idare etmeye harcamış ve ta ki kendisinin durumunu, halinin düzeltilmesini, çıktığı beldesini, beraber büyüdüğü akrabalarını, başlangıçta içinde bulunduğu nimetini unutmuş ve sanki isyankâr ve açık bir düşman olan şeytana bağlanmıştır. Bu şeytan Yüce Allah'ın şu sözünde söylediğidir: "*Ey Âdemoğulları! Şeytan, ana-babanızı cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın...*"[30] O halde, Âdem'i cennetten çıkaran iblis budur.

Sonra şunu bil ki; nefsin cevheri semavî bir cevherdir; onun âlemi ruhanî bir âlemdir. Nefis bizzâtihi diridir; varlığını ve bekasının unsurlarını sürdürme hususunda bedenin ihtiyaç duyduğu yeme, içme, giyinme, barınma vb şeylere muhtaç değildir. İnsanın bu dünya arazlarından ihtiyaç duyduğu her şey; durumunu düzeltmek, varlığını sürdürmek, ona fayda sağlamak ve zararı ondan def etmek amacıyla bozulan ve dönüşen bu beden içindir. (Bununla birlikte) beden bir an bile tek bir durum üzere durmaz.

Sonra şunu da bil ki; bu nefis belirlenmiş olan vakte kadar bu bedenle birlikte olduğu müddetçe, bu bedenin işlerini düzeltmek için tasasının çokluğuyla kusurlu olacak; insanın dünya hayatı boyunca muhtaç olduğu şeyler ile mal, mülk ve ev eş-

29. Câsiye, 45/23.
30. A'râf, 7/27.

vası elde etmek için yorucu meslekler ve sıkıntılı işlerin sorumluluğu hususundaki ilgisinin şiddetiyle mutsuz kalacaktır.

Sonra şunu da bilesin ki; nefis bu bedenle ilişkili olduğu sürece, bu bedenden ayrılması dışında ona rahat yoktur. Tıpkı o ahmak ve günahkâr kadına âşık olmakla imtihan edilen o hikmet sahibi adam gibi. Bu adam için o kadından ayrılmaktan ve onun sevgi ve aşkını unutmaktan başka imtihan edildiği şeyden ona rahat yoktur. O halde ölüm, bedenlerin yok oluşundan sonra, iyilerin nefsleri için bir hikmet, rahmet ve nimettir. Ölüm ancak bir nimet ve mutluluktur. Dünya hayatı ise aldatıcı metadan başka bir şey değildir.

Hüznü bizden gideren Allah'a hamd olsun. Gerçekten Rabbimiz affedicidir, şekûrdur.[31] Allah seni, bizi ve bütün kardeşlerimizi doğru olana muvaffak kılsın. Şüphesiz O, kullarına çok merhametlidir, çok şefkatlidir.

Hayatın ve ölümün mahiyeti hakkındaki on beşinci risâle tamamlandı. Bunu, *Hazlar Risâlesi* (*Risâletu'l-lezzât*) takip edecektir.

31. Eş-Şekûr: Allah'ın isimlerinden olup; kulların az miktardaki amellerini yanında büyüten ve karşılığını onlara kat kat geri veren demektir. O'nun kullarına şükranı, onlara olan mağfiretidir.

Tabîî-Cismânî Şeylerin (*el-Cismâniyyâtü't-tabîiyyât*) On Altıncı –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuzuncu– Risâlesi: Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümün Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair[1]

1. Çeviren: Doç. Dr. Murat Demirkol (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi); Kâmuran Göktaş (Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi). Bu risâlenin, 52.-63. sayfaları K. Göktaş, 63.-83. sayfaları M. Demirkol tarafından çevrilmiştir.

Rahmân ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla!

Hamd Allah'a ve selam O'nun seçilmiş kullarının üzerine olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm
Lezzet ve Elem, Keder ve Sevinç, Neşe ve Üzüntü, Dinginlik ve Yorgunluk Gibi Durumların Mahiyetleri Hakkında[3]

Ey kardeşim, bil ki –Allah seni ve bizi kendi katından bir ruh ile desteklesin– ölümün ve hayatın hikmetine ve bunların mahiyetlerine ilişkin açıklamalarımızı [bir önceki risâlede] tamamladık. [O risâlede] ölümün ve hayatın oluş ve bozuluş âleminde varlığa gelmelerinin hikmetinin ne olduğunu, canlıların nefislerinin ölümü sevmemelerinin ve hayatı ise sevmelerinin sebebinin ne olduğunu açıklamıştık. Bu risâlede ise lezzet ve elem, keder ve sevinç, neşe ve üzüntü, dinginlik ve yorgunluk gibi durumların mahiyetlerini ele almak istiyoruz. Burada bütün bunların birbirine zıt ya da benzer durumlar olduğunu açıklayacağız.

Ey kardeşim, bil ki –Allah seni ve bizi kendi katından bir ruh ile desteklesin– lezzet ve elem cismânî ve ruhânî olmak üzere iki çeşittir. Bunların benzerleri olan diğer durumlar da bu şekildedir.

Cismânî lezzetler, canlı nefislerin elemlerin bitiminde hissettiği rahatlıktır. Herhangi bir sebeple canlı nefislerin ifrat ve tefrit (ziyade ve noksan) yönlerine meylederek itidalden sapmasıyla hissettiği elemler ise Allah'tan başka hiç kimsenin sayısını bilemeyeceği kadar çoktur. Fakat biz, elem ve lezzetin mahiyetini ve nasıl meydana geldiklerini öğrenmen için bunlardan sadece bir kısmını ele alacağız.

Yeme ve içme lezzetinin mahiyeti bunlardandır. Bu konuda biz deriz ki; midesi ve taşlığı olan canlıların midelerindeki ısının durumu fitille tutuşturulan kandilin ateşi gibidir. Kandil yağı bittiği zaman kandildeki ateşin fitili yakmasında olduğu gibi,

2. Neml, 27/59.
3. Bu başlık metnin orijinalinde olmayıp mütercim tarafından konunun anlaşılmasına yardımcı olması için eklenmiştir.

midedeki gıda bittiği zaman, [yani gıda] mide sıvısında tutuşup yok olduğu zaman midedeki sinir dokuları da yanar. İşte bu durumda söz konusu nefisler acı hisseder. Onların bedenleri ise midede kaybolan gıdaya bedel ve karşılık olarak yeni gıda elde etme isteğiyle harekete geçer. Bu istekler mideye ulaştığında ise, midedeki söz konusu ısı onları pişirmek için yakmaya başlar. Böylece midedeki bu yangın dinmiş olur ve bu durumda söz konusu canlılar huzur ve lezzet bulurlar. Yemenin lezzeti ise bu ısının yanmasına ve sönmesine göre değişir.

Karaciğer ısısının artmasından kaynaklanan susuzluğa ilişkin durum da bu şekildedir. Bu durumda canlı, tâbiî ihtiyacını tam olarak alıncaya kadar yeme ve içme lezzetini aramaya devam eder. Tabiî ihtiyacını tam olarak aldığında ise lezzet sona erer ve teskin olur. Hatta eğer ihtiyaç miktarından daha fazla yenilir ve içilirse söz konusu bu lezzet acıya dönüşür. Bu durumda canlı, yediklerini sindirip hazmedinceye kadar ve bedenin organlarına ulaştırdığı bu gıdaların çözülüp yerine yenisini almaya hazır oluncaya kadar yemeyi ve içmeyi bırakır. Çünkü canlı, göz açıp kapayıncaya kadar olsun bir an bile durmaksızın her zaman bir eritme ve sıvılaştırma halindedir. Basiret sahibi doktorlar ve tabiat bilginleri bu söylediklerimizin hakikatini ve tavsif ettiklerimizin doğruluğunu bilirler.

Canlıların cinsel ilişkide bulunmaktan aldığı lezzete gelince: Kandan süzülen ve meni olarak isimlendirilen madde canlıların bedeninde çoğaldığında ve kendisine tahsis esilmiş yerlerde biriktiğinde [söz konusu bu yerlerde] ağırlaşma ve uzama meydana gelir. Bu durum, tıpkı idrarın mesanede ve dışkının bağırsakta birikmesi sonucu [canlılarda] bunların dışarı atılma isteğinin oluşması gibidir. İşte meniye ilişkin durum da aynen bu şekildedir. İlâhî hikmet ve Rabbânî inâyet (yardım), erkeklerin tabiatında kendi cinsinden olan kadınlarla bir araya gelmek için bir şehvet yaratmıştır. Aynı şekilde kadınların tabiatında da kendilerinden üreme ve doğumun meydana gelmesi için erkeklerle bir araya gelme [şehveti] yaratılmıştır. Çünkü açıklaması oldukça uzun olan sebeplerden dolayı oluş ve bozuluş âleminde şahısların varlıkları ebedî olmadığından, neslin sürekliliği ancak şahısların sürekliliğiyle ve suretin sürekliliği ise ancak maddenin sürekliliğiyle mümkündür. Biz bu sebeplerin bir kısmını *"Yeniden Diriliş ve Kıyamet Risâlesi"*[4]nde bir kısmını ise *"İlletler ve İlletliler Risâlesi"*[5]nde incelemiştik. O halde bu meni [nutfe] eril canlıların bedeninden çıktığı zaman tabiatındaki ağırlık hafifler ve bu durumda söz konusu canlılar rahat ve lezzet bulur.

Canlıların sükûnet, dinginlik ve uyku durumlarında aldıkları ruhânî lezzetlere gelince; bunun sebebi ise canlıların bedenlerindeki mizacı ısıtan ve organların hareketli kas ve sinirlerindeki rutubeti kurutan harekettir. Bu durumda bedenler hareket etmekten zayıf düşerler. Canlılar sakin, rahat ve dingin olduğunda ise bedenleri soğur ve böylece sükûnetten soğukluk, soğukluktan da rutubet meydana gelir. Bu durumda ise sinirler ve bu sinirler ile kasları harekete geçiren kirişler yumuşar ve hareket kolaylaşır. Nitekim bedenlerin, yüklerini ve ağırlıklarını bırakmaları duru-

4. *Risâletu l-Bahsi ve l-Kıyâmet.*
5. *Risâletü'l-'İleli ve'l-Ma lûlât.*

munda buldukları rahatlığın durumu da bu şekildedir. Çünkü aşırı hareket ve ağırlık bedenlerin mizacını fazlaca ısıtır ve onların itidalden sapmalarına sebep olur.

Canlıların sıcaklık ve soğukluk esnasında buldukları lezzet ve rahatlığa gelince; bunun sebebi ise şudur: sıcaklık canlıların bedeninde sürekli olduğu zaman bedenin mizacını fazlaca ısıtır ve böylece itidalden sapmalarına sebep olur. Bu durum ise onlara acı verir. İşte bu durumda canlılar, gölge serinliği ve soğuk ortamlar gibi sıcaklığın zıddı olan yerlere ihtiyaç duyarlar. Eğer canlılar uzun süre soğuk ortamlarda kalırlarsa, bu kez canlıların bedenindeki soğukluk aşırı bir noktaya varır ki bu durum ise mizacın başka bir yönden itidalden sapmasına sebep olur. Bu kez ise canlılar sıcaklık, güneş ve ateş gibi soğukluğun zıddı olan şeylere ihtiyaç duyarlar.

Bütün bu anlattıklarımızdan ortaya çıkan sonuç şudur: canlılar sürekli olarak ya sıcaklıktan duydukları acıdan onun zıddı olan soğukluğa kavuşmakla ya da tam tersine; soğukluktan duyduğu acıdan onun zıddı olan sıcaklığa kavuşmakla rahat bulurlar. Aynı şekilde bütün bu anlattıklarımızdan şu sonuç da ortaya çıkmıştır ki, cismânî lezzetler ancak acıların ortadan kalkmasıyla meydana gelir. Bu acılar ise [canlıların mizacının] ya artma veya eksilme şeklinde iki taraftan birine doğru itidalden sapmasıyla, ya sıcaklıktan soğukluğa veya soğukluktan sıcaklığa, ya hareketlilikten hareketsizliğe veya hareketsizlikten hareketliliğe, ya açlık ve susuzluktan tokluk ve suya kanmışlığa veya tokluk ve suya kanmışlıktan açlık ve susuzluğa geçmesiyle olur. İşte bu örnek ve kıyasa göre diğer bütün cismânî lezzetler ve acıların durumu tespit edilebilir. O halde nefsin, varlıklardaki güzelliklere bakmak, hoş sesleri dinlemek, temiz kokuları koklamak ve [pürüzsüz] yüzeylere dokunmakla aldığı lezzetlerin tamamı, bu gibi şeylerin onun mizacına uygun olmasından dolayıdır. Nefsin acı duyması ise, onun mizacına muhalif durumların varlığından dolayıdır. Öyleyse algı, algılayanın mizacını itidalden saptıran her algılanabilir şeyden acı duyar ve ondan hoşlanmazken, algılayanı itidale ve tâbiî mizaca geri getiren her algılanabilir şeyden ise lezzet alır, onu sever ve ondan hoşlanır.

O halde, ey kardeşim, bütün bu söylediklerimizi düşündüğün zaman, bu cismânî acı ve lezzetlerin canlıların bedenlerindeki mizacın itidalden çıkması ve tekrar itidale dönmesiyle olduğunu bilir ve kavrarsın. Çünkü bu acılar canlıları, bedenlerini ve şekillerini kendilerine ilişebilecek afetlerden korumaya teşvik ederken; bu lezzetler ise, onların menfaatlerine olacak şeyleri istemeye ve zararlarına olabilecek şeylerden de uzak durmaya teşvik eder. Zira söz konusu bu bedenler "ölü bedenler" olduğu zaman, ne kendilerine zarar verebilecek şeylerden uzak durmaya, ne kendilerine fayda sağlayacak şeyleri istemeye ne de kendilerini yok edecek veya mizaçlarını itidalden saptıracak şeylerden sakınmaya güç yetirebilirler. "Bedenler kendilerine zarar verecek şeylerden uzak durmaya ve kendilerine fayda verecek şeyleri ise istemeye güç yetiremezler" şeklinde tavsif ettiğimiz sözümüzün doğru ve hakikat olduğunun delili ise, nefislerin bedenlerden ayrılmasından sonra gördüğümüz bedenlerin durumudur. Zira bu durumda ölünün cesedi, bütün açıklığıyla tehlikelere maruz kalmıştır.

O halde canlıların, [mutlu olmalarına sebep olan bir şeyin] var olması, fayda vermesi ve sevimliliği esnasında; yavrularına karşı şefkat ve merhamet duymaları

esnasında; kendilerine ilişen üzüntü ve kuşkulardan kurtulmaları esnasında veya kendilerine ilişen bir zararın ortadan kalkması esnasında buldukları lezzet, sevinç ve mutluluk nefislerin belirli bir vakte kadar bedenleri korumaları için birer teşviktir.

Canlıların yaratılışlarına yerleştirilen şehvetlere gelince, biz bunların sebeplerinin bir kısmını "*Ahlâk Risâlesi*"nde[6] anlatmıştık. Fakat burada ihtiyaç duyduğumuz kadarını yine ele alacağız. Şöyle ki; her bir bedenin tabiatına ve her bir mizacın yaratılışına yerleştirilmiş ve söz konusu bu tabiata ve mizaca uygun düşen şehvetler vardır. Yani, mesela, etobur hayvanlar zaruret ve etin yokluğu durumları dışında otlarla beslenmeyi istemezler. Aynı şekilde, kuşlar ve otobur hayvanlar da et yemeği istemezler ve etten bir lezzet de almazlar. İşte, insanın durumu da bu şekildedir. Zira insan, tabiatına ve mizacına uygun olmayan şeyleri ya da zamanla alışkanlık kazanmadığı şeyleri istemez ve yemez. Hasta olan kişinin, kendisine zarar veren şeyleri istemesinin ise izahı oldukça uzun olan başka sebepleri vardır.

Öyleyse ortaya çıkmıştır ki, açlık ve susuzluk, insanın yiyeceğe ve içeceğe olan ihtiyacından dolayıdır. Lezzet ise bunların yeteri miktarda alınması ve şehvet de bunların insanın mizacına ve tabiatına uygun olmasından dolayıdır. O halde, "*Lezzetler ve Elemler*" olarak isimlendirdiğimiz bu risâlede canlıların nefislerinin ölümden hoşlanmayıp hayattan hoşlanmalarının sebebini incelemek istiyoruz. Bu konuda biz deriz ki:

Bil ki, canlıların hayatı sevmelerinin, ancak ölümü ise sevmemelerinin iki sebebi vardır. Birincisi, ağrılar ve acıların canlıların nefislerine ilişmesidir. İkincisi ise, canlıların tabiatında sürekli var olmaya ilişkin bir isteğin ve gelip geçici olmaya ilişkin bir isteksizliğin olmasıdır. Şöyle ki: Yüce Allah'ın bütün varlıkların illeti ve bütün oluşumların sebebi olması, ki biz bunu "*İlkeler Risâlesi*"nde[7] açıklamıştık, ve Allah Teâlâ'nın varlığının ebedî olması, yaratılmışların yaratılışında da sürekli var olmaya ilişkin bir isteğin ve sürekliliğin zıddı olan gelip geçici olmaya ilişkin ise bir isteksizliğin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Sonra, bil ki, küllî/tümel ve cüz'î/tikel olmak üzere iki tür varlık vardır. Küllî varlıklar en yetkin olandan başlar ve sonra [yetkinlik bakımından azalarak] aşağıya doğru devam eder. Bunlar dokuz mertebedir. Bu mertebelerin ilki ve en üstün olanı, söz konusu bu mertebelerin tamamının illeti olan Yüce Allah'dır. Sonra sırasıyla akıl, nefis, tabiat, ilk madde (*el-heyûla'l-ûlâ*), mutlak cisim, felek, dört unsur ve en son olarak ise hayvan, bitki ve madenler (el-müvellidâtu's-selâsetü) gelir. Biz bunları "*İlkeler Risâlesi*"nde[8] açıklamıştık.

Tikel/Cüz'î varlıklar ise en az yetkin olan durumdan başlar ve [yetkinlik bakımından artarak] en üstün olanda sona erinceye kadar yukarıya doğru devam eder. Biz bu durumları "*Nutfenin Düştüğü Yer Risâlesi*"nde[9], "*Cüz'î Nefislerin Meydana*

---

6. *Risâletu l-Ahlâk.*
7. *Risâletü'l-Mebâdî.*
8. *Risâletu l-Mebâdî.*
9. *Risâletü Meskati'n-Nutfe.*

Gelmesi Risâlesi"nde[10], "*Yeniden Diriliş ve Kıyâmet Risâlesi*"nde[11] ve "*Oluş ve Bozuluş Risâlesi*"nde[12] incelemiştik. Bu durumları öğrenmek isteyen kimse, söz konusu risalelere müracaat edebilir. Zira bu durumda söylediğimiz şeylerin doğru olduğunu ve açıkladığımız şeylerin gerçek olduğunu öğrenecektir.

Bölüm
Elemlerin ve Rahatsızlıkların Kâinattaki (Âlem)
Nefisler İçinde Sadece Canlıların Nefislerine İlişmesinin
Sebebinin Ne Olduğu Hakkında

Bu konuda biz deriz ki, lezzet ve acıların mahiyetini ve nefislerin bunları nasıl duyumsadığını açıkladığımıza göre, bu bölümde cüz'î nefislerin canlıların bedenleriyle olan irtibatının, acıların ve rahatsızlıkların kâinattaki (âlem) bitkisel nefisler ve diğer varlıkların nefisleri içince sadece canlıların nefislerine ilişmesinin sebebinin ve hikmetinin ne olduğunu incelemek istiyoruz.

Şimdi, bil ki, canlıların nefisleri cüz'î şeylerden olduğuna göre cüz'î nefislerin en tam ve en yetkin duruma ulaşmaları ancak cüz'î bedenlerle bitişmesiyle mümkün olabilir. Bu, canlıların bedenleridir. Bedenler ise tam olmadan ve nefisleri yetkinleşmeden önce bozucu afetlere maruz kalırlar. Fakat bedenler kendileri için bozucu olan bu şeylere karşı kendilerini savunma gücüne sahip değildirler. Çünkü bedenlerin cevheri [bu şeylere karşı] âciz, bilgisiz, etkisiz, eksik ve edilgen bir durumdadır. İşte ilâhî hikmet canlıların bedenlerini bozan bu şeylere ilişkin acıların ve rahatsızlıkların onların nefislerine de ulaşmasını sağladı. Böylece bu acılar ve rahatsızlıklar nefisleri, bedenlerini bozan bu şeylere karşı dikkatli olmaya, onları bu yok edici afetlerden korumaya, bedenler tamamlanıncaya ve nefisler de yetkinleşinceye kadar onları bu yok edici ilişenlerden korumaya çağırırlar. Sonra nefisler istese de istemese de doğal olan ölüm gelir. Tıpkı cenin veya baba istese de istemese de vakti geldiğinde doğumun doğal olarak meydana gelmesi gibi. Çünkü bedenin ölümü nefsin doğumudur. Biz bunu "*Ölümün Hikmeti Risâlesi*"[13]nde açıkladık. Eğer bedenleri bozan bu şeylerden kaynaklanan acılar nefislere de ilişmeseydi nefisler onları ihmal eder ve afetlere maruz kalmaya terk ederdi. Bu durumda bedenlerin birçoğu tamamlanmadan ve nefisleri de yetkinleşmeden bozulurdu.

İşte, insanî nefsin meydana gelmesi, tamamlanması ve yetkinleşmesi hikmet eserleriyle dolu olan bu beden aracılığı olmaksızın mümkün değildir. Biz bunu "*Bedenlerin Oluşumu Risâlesi*"nde[14] ve "*Duyu ve Duyulur Şeyler Risâlesi*"nde[15] açıklamıştık. Aynı şekilde bu durumu "*İnsan Küçük Âlemdir Risâlesi*"nde[16] de açıklamıştık. Böylece ilâhî hikmet insan bedenlerini nefisleriyle irtibatlı bir duruma getirdi. Şöyle ki:

10. *Risâletü Nüşûi'l-Enfüsi'l-Cüz'iyye.*
11. *Risâletu l-Bahsi ve'l-Kıyâme.*
12. *Risâletu'l-Kevni ve'l-Fesâd.*
13. *Risâletü Hikmeti'l-Mevt.*
14. *Risâletü Terkîbi'l-Cesed.*
15. *Risâletu l- Hâssi ve'l-Mahsûs.*
16. *Risâletü el-İnsânü Âlemun Sağîrun.*

İnsanî nefsin, hayatının başlangıcından sonuna kadar bedenin aracılığı olmaksızın duyulur şeylerin hakikatlerini bilmesi, akledilir anlamları tasavvur etmesi, herhangi bir sınaî iş yapmaya güç yetirmesi ve temiz ahlâk ve amellerle ahlâklanması mümkün değildir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *Siz, hiçbir şey bilmez durumda iken Allah, sizi annelerinizin karnından çıkardı.*"[17]

[Yüce Allah bir başka ayette ise] şöyle buyurur: "*Musa olgunluk çağına ulaşıp gelişimini tamamlayınca, biz ona hikmet ve ilim verdik.*"[18]

Eğer beden için bozucu olan şeylerden kaynaklanan acılar nefse ilişmeseydi; mesela, insan derin bir uykuya daldığı zaman ellerini ve ayaklarını uzatsa böylece elleri ve ayakları yakınında bulunan bir ateşe girse ve yansa, bu durumda insan uykusundan uyanıncaya kadar bu ateşi hissetmezdi. Böylece o, elsiz ve ayaksız kalırdı ve hayatı boyunca yürüyecek ayaklardan ve işlerini yapacak ellerden yoksun kalırdı. İşte bu kıyasa göre diğer canlıların nefislerinin durumu da bu şekildedir. Zira eğer bedenler için bozucu olan şeylerden kaynaklanan acılar bu canlıların da nefislerine ilişmeseydi, nefisleri onları ihmal eder ve onları âfetlere ve tehlikelere maruz kalmış bir şekilde terk ederlerdi. Aynı şekilde canlıların, küçüklerine karşı şefkat ve yavrularına karşı merhamet hissi olmasaydı, onları [tehlikelere maruz kalmış bir şekilde] terk eder ve ihmal ederlerdi ve böylece onların eğitilmesi için herhangi bir zorluğa katlanmazlardı. Bu durumda bunların tamamı yetkinleşmeden yok olur ve bunun sürekliliği ise neslin kesilmesine ve suretin maddeden tamamen silinmesine sebep olurdu. Bu konuda hikmet ehlinden bazısına şöyle sormuşlar: "Çocuklarından hangisini daha çok seversin?" Onlar ise şu şekilde cevap vermişler: "Büyüyünceye kadar küçük olanı, iyileşinceye kadar hasta olanı, geri dönünceye kadar yanımda olmayanı." O halde hikmetin gereği olarak nefisler, bedenlerini yok olmaktan korumak ve onları kendilerine ilişen afetlerden ve acılardan korumak için söz konusu bu acıları hissederler.

Bölüm

Elemlerin ve Lezzetlerin Mahiyeti ve Nasıl Olduğu Hakkında

Bu konuda biz deriz ki, canlıların bedenlerini yok olmaktan koruyan ve onları korumaya teşvik eden lezzetler ve acılar cismânî ve rûhânî olmak üzere iki çeşittir. Cismânî lezzetler nefsin, acıların bitiminde bulduğu lezzetlerdir. Cismânî acılar ise nefsin, sayılamayacak kadar çok olan herhangi bir sebeple bedenin mizacının tâbiî itidalden artma ya da eksilme yönünde sapmasıyla hissettiği acılardır. Bu acıların bir örneği, midenin içinde yiyecek kalmadığı zaman nefsin hissettiği acıdır. Şöyle ki: Midedeki yemeği pişiren doğal ısı, midede yiyecek kalmadığı zaman da ısıtmaya devam eder. Midede ısıtmaya devam ettiğinde ise midenin sağlığı için gerekli olan midenin içindeki rutubet yok olur. Bu rutubet yok olduğunda ise midenin cirmi bozuluşa uğrar. İşte nefis bu acıyı hissettiği zaman bedenin bu bozuluştan kurtulması, kendisinin de bu elemden kurtulması için bedeni kuvvet [yiyecek] bulmaya teşvik eder. Yeni

17. Nahl, 16/78.
18. Kasas, 28/14.

yiyecek mideye ulaştığında ise midenin cirmini yakan bu ateş yeniden bu yiyeceği ısıtmaya başlar ve midenin cirmindeki bu yanma sona erer. Böylece nefis rahat bulur. İşte bu rahat lezzet olarak isimlendirilir. Susuzluğun durumu da bu şekildedir. Zira susuzluk da karaciğerin cirmini yakan ısıdır. Su içmeksizin bu ısı dinmez. Böylece nefis bu ısının yanması esnasında acı, dinmesi esnasında ise rahatlık hisseder. İşte bu iki durum (arkadaş) canlıların nefislerini, yok olanların yerine yenisinin gelmesi için bedenlerinin ihtiyacı olan maddeleri bulmaya teşvik eder. Çünkü dâhilî ve haricî sebeplerle beden sürekli bir eritme ve sıvılaştırma halindedir. Eğer açlık ve susuzluk esnasında nefislere acılar ve rahatsızlıklar ilişmeseydi bedenlerini yiyecek bulmaya teşvik etmezlerdi. Bu durumda bedenlerdeki sürekli eritme [sistemi] onların bedenlerini tamamlanmadan ve yetkinleşmeden yok ederdi. O halde açıkça ortaya çıkmıştır ki acı ve lezzetler nefisleri, bedenleri korumaya teşvik ederler. Çünkü, daha önce açıkladığımız gibi, bedenlerin salahiyeti nefsin de selahiyetidir. Canlıların nefislerinin besinleri alma esnasında buldukları bu lezzet bitkilerin nefisleri için de söz konusudur. Bu lezzet bitkileri, topraktan rutubeti alıp en uçtaki dallarına kadar ulaştırmaları için teşvik eder. Eğer bu rutubeti bulamazlarsa cisimleri kurur ve bu durum ise onların ölümleri demektir. Ancak söz konusu besinin olmaması durumunda, canlıların nefislerinin aksine, bitkilerin nefislerine herhangi bir acı ilişmez. İşte bundan dolayı bitkiler, canlıların aksine, gıda talebiyle bir mekândan başka bir mekâna intikal etmedikleri gibi onların acıdan kaçmaları da söz konusu değildir. Çünkü ilâhî hikmetin gereği, bitkiler için herhangi bir acı ve bu acıdan kurtuluş yolu takdir edilmemiştir.

Ancak diğer canlıların nefislerine gelince, [ilâhî hikmetin gereği] onların bedenleri için bozucu olan şeylerden kurtuluş yolları takdir edilmiştir. *"Canlılar Risâlesi"*nde[19] açıkladığımız gibi, söz konusu bu acı onları bu kurtuluş yollarına ya gıda talebiyle, ya acıdan kaçmakla ya da sakınmayla teşvik edici kılınmıştır.

Aynı şekilde intikam lezzeti de acının bitiminde ortaya çıkar. Şöyle ki: Öfke kalbin içinde tutuşan bir ateş ve hararettir. O, acı vererek öfkenin oluşmasına sebep olana karşı bir intikam arzusudur. İşte kişi, intikam alma duygusuna ulaştığında söz konusu bu hararet teskin olur ve onun ateşi de söner. Fakat eğer kişi bu duyguya ulaşamazsa bu durumda öfke üzüntü ve musibete dönüşür. Mesela, bir kişinin yakını başkası tarafından öldürülürse, bu durum kişinin kâtile karşı kuvvetli bir arzuyla öfkesinin ateşini tutuşturur. Kişi kâtili öldürdüğünde ise öfkesinin ateşi diner. Eğer kâtil kendiliğinden ölürse bu durumda söz konusu öfke yine üzüntü ve musibete dönüşür. Çünkü bu durumda kişinin ölüden intikam alması mümkün değildir. İşte bu kıyasa göre diğer bütün arzular bedenlerde tutuşan birer ateş gibidirler ve nefs bunların acılarını hisseder.

Sonra bil ki, bütün bedenler bilkuvve olarak cansız birer ateştirler. Onlara bilfiil bir ateş isabet ettiğinde ise bu bedenler bilfiil ateşe dönüşürler. Bunun delili ise, bütün bedenlerin ateşte tutuşmasının mümkün olmasıdır. Eğer bedenler bilkuvve olarak ateş olmamış olsalardı, o zaman ateşe atıldıklarında yanmazlardı. Aynı şekilde bedenin bütün yiyecekleri ve giyecekleri de ateş, hava, su ve topraktan oluşan bi-

19. *Risâletu l-Hayevân.*

rer cansız ateş hükmündedirler. Nefislerin bedenlerden ayrılmasından sonra da bedenler yeniden bu maddelere [ateş, hava, su ve toprak] dönüşürler. İşte bu sebepten dolayı Allah'ın Resûlü şöyle buyurmuştur: *"Cehennem ehli [ateşten] yaratılmışlardır, ateşten yer ve onun [tabakaları arasında] dönerler."*

İşte bu, bütün bedenlerin, bedenlerle birlikte olan şeylerin ve tamamı cansız birer ateş hükmünde olan maddelerin durumudur. Bunlar tutuştuğunda kalpleri de yakarlar. Nitekim Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur: *"O, Allah'ın, yüreklere işleyen tutuşturulmuş bir ateşidir. Onlar, bu ateşin içinde uzatılmış sütunlara bağlanmış haldeyken o ateş, üzerlerine kapatılmıştır."*[20]

Ümitler çoktur, vakit ise kısadır. *"(Azgınlar) orada çağlar boyu kalırlar. Orada bir serinlik ya da (susuzluk giderici) bir içecek tatmazlar. Ancak (dünyada yaptıklarına) uygun karşılık olarak, kaynar su ve irin tadarlar."*[21] Bütün bunlar anlattıklarımıza işaret etmektedir. *"Onların derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz."*[22]

Bölüm
[İnanmayanların Kimler Olduğu ve Küfrün Ne Olduğu Hakkında][23]

Ey kardeşim, bil ki, şanı yüce olan Allah Kur'an'ın birçok ayetinde inananları övmüş inanmayanları ise yermiştir. Çünkü bu ikisi birbirinden oldukça uzak olan iki durumdur. Bunlardan birisi hayrın ve insanî faziletlerin tamamını kendisinde toplamıştır ki, bu imandır. Diğeri ise bunun zıddı olan küfürdür. Küfür ise bütün kötülükleri kendisinde toplamıştır. Biz "*İlahi Kanun (Nâmûs) Risâlesi*"nde[24] ve "*Müminler Risâlesi*"nde[25] "İman nedir ve mümin kime denir?" sözümüzün anlamını açıklamıştık. Bu bölümde ise gerçek anlamda inanmayanların kim olduğunun bilinmesi için küfrün ne olduğunu anlatacağız. Bu konuda biz deriz ki:

Bil ki, Arapçada küfür, örtü demektir. O, beden cihetinden nefse ilişen bir şeydir. Şöyle ki; nefis bilgisizlik bakımından sürekli bir durumda olduğu zaman onun maddesi zâtını örter ve bu durumda nefsin cevherine ilişkin bilgisi ortadan kaybolur, nefis başlangıcını unutur ve yeniden dirilişindeki durumunu hatırlamaz. Böylece bilgisizliği öyle bir noktaya varır ki, nefis, bedenden ayrı bir varlığının olduğunu bilemez. Hatta ilimlere ilişkin basiretleri bağlanmış birçok kimsenin zannettikleri ve söyledikleri gibi, nefis, bir cisim olduğunu zanneder. Bu kişiler şöyle derler: Şüphesiz ki insan, en, boy ve derinliğe sahip olan, et ve kandan oluşan bu bedenden ibarettir. Bu kişiler, bedenle birlikte başka bir cevherin var olduğunu, bu cevherin bedenin hareket ettirici kuvvesi olduğunu, bu hareket ettiricinin ise nefis ve nefsin fiilleri olduğunu kavrayamazlar.

---

20. Hümeze, 104/6-9.
21. Nebe, 78/23-26.
22. Nisâ, 4/56.
23. Bu başlık metnin orijinalinde olmayıp mütercim tarafından konunun anlaşılmasına yardımcı olması için eklenmiştir.
24. *Risâletü'n-Nâmûs.*
25. *Risâletu'l-Mü'minîn.*

O halde her kim nefsin cevherini bilemezse rûhânî şeylere ilişkin hiçbir şey bilemez ve bunları tasavvur edemez. Bu kişiler maddenin derinliklerinde ve cehaletin karanlıklarında boğulduklarından, nefsin varlığına ilişkin bir şey işittiklerinde hemen bunu inkar ederler. Bunlar cehenneme ilişkin bir şey işittikleri zaman bunu ancak yapay/sûni bir şey olarak tasavvur ederler. Şöyle ki; bu kişiler cehennemi, kazılmış, büyük, geniş, tutuşan ve yanan ateşle dolu bir çukur zannederler ve Allah Teâlâ'nın da meleklere, bu çukuru kast ederek ve inanmayanlara öfkelenerek onları yakalamalarını ve bu çukura atmalarını emrettiğini zannederler. Sonra [onlara göre] inanmayanların bedenleri her yandığında ve böylece kömür ve küle dönüştüğünde, rutubet ve kan, ilk defa tutuştuğu gibi yeniden tutuşsun diye, onların bedenlerine her defasında iade edilir. İşte onlara göre sonsuza kadar [inanmayanların] durumu bu şekildedir. Bu kişiler [görüşlerine] Yüce Allah'ın şu ayetini delil getiriler: *"Onların derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz."*[26] Bunlar ne Allah Teâlâ'nın bu ayetinin anlamını idrâk edebildiler ne de Allah'ın kitabını te'vil edebildiler. Bunlar Allah Teâlâ'nın çokça bağışlayan (*ğafûr*), merhamet eden (*rahîm*), şefkatli (*hannân*), ihsan eden (*mennân*), esirgeyen (*raûf*) ve kullarını çok seven (*vedûd*) olduğunu ve Allah'ın güzel isimlerinden bunlara benzer isimlerini duydukları ve bu isimler hakkında düşündükleri zaman onların akılları, kinlerinden ve yaratılışlarındaki rahmetin azlığından dolayı inandıkları şeyleri inkâr eder. İşte bu durumda onlar, peygamberlerin getirdiklerine ilişkin hayrete ve şüpheye düşüyorlar. Çünkü onlar, ne cehennemin nasıl olduğuna ve cehennem ehlinin azabına ilişkin bir bilgi sahibidirler, ne peygamberlerin getirdikleri kitapları te'vîl etmeyi biliyorlar, ne de onların işaretlerinin, rumûzlarınm ve sırlarının inceliklerinin anlamlarını idrak ediyorlar.

Aynı şekilde bu kişiler cennete, cennetin nimetlerine, cennet ehlinin mutluluk ve lezzetlerine ilişkin bir şey duydukları zaman, bu şeyleri ancak cismânî şeyler olarak tasavvur ediyorlar. Yani bu şeyleri, içinde çeşit çeşit meyvelere sahip çeşit çeşit ağaçlar bulunan bostanlar, aralarında nehirlerin aktığı saraylar ve bu saraylardaki huriler, gılmanlar (erkek hizmetçiler), vildanlar (çocuklar) ve mürdanlar (yüzünde tüy bitmemiş gençler) olarak ve bu dünyadaki yapılara ve dünya ehlinin nimetlerine benzer bir şekilde tasavvur ediyorlar. Bu kişiler, cennet ehlinin Allah'ın yakınında olduklarını duydukları zaman ise; mesela Allah Teâlâ'nın *"Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır"*[27] ayetini sanki onların muktedir bir hükümdarın yanında, doğruluk meclisinde bulunmaları ve âlemlerin Rabbini ziyaret etmeleri, O'nu görmeleri ve O'na bakmaları şeklinde anlıyorlar. Yüce Allah'ın *"Melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır"*[28] ayetini ise sanki, melekler hediyeler ve armağanlarla onları ziyaret edeceklermiş gibi tasavvur ederler. Yine onlar, bunlara benzer olarak cennet ehline ilişkin yapılan bütün nitelemeleri; mesela şarap içmeleri, bâkîrelerle müjdelenmeleri, ölmeyen diriler, yaşlanmayan gençler olmaları, hiç hasta olmayıp hep sağlıklı olmaları, acıkmamaları, susamamaları, yedikleri ve

26. Nisâ, 4/56.
27. Kıyame, 75/22-23.
28. Rad, 13/23.

içtikleri halde büyük ve küçük abdest yapmamaları ve bunlara benzer olarak, oluş ve bozuluş halinde olan tâbiî cisimlere ilişmeyen, ancak rûhânî şeylere ilişebilen bütün sıfatları da bu şekilde anlarlar.

İşte bu kişiler, bu konularda düşündükleri zaman cennetin durumu, onun nimetleri ve cennet ehlinin durumları ile ilgili inandıkları şeyler hakkında da tereddüte düşerler. Yine bu kişiler peygamberlerin cennetin nasıl olduğuna, cennet ehlinin nimetlerine ve durumlarına ilişkin naklettiklerinden ve cennete ilişkin kısa nitelemelerinden de şüphe ederler. Böylece cennete ve cennet ehline ilişkin bilgiler onların zihninden çıkıp da onlar için örtülü bir hale geldiğinde kalpleri ile inkâr ederler. Eğer bu kişiler [kalpleriyle inkâr ettiklerini] dilleri ile açığa vurmuyorlarsa, bu, kılıçtan geçirilme ve çarmıha gerilme korkusundandır. Nitekim Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur: *"Ahirete inanmayanlar var ya, onların kalpleri inkârcı, kendileri de böbürlenen kimselerdir."*[29]

İşte küfrün, dalaletin, cehaletin ve basiret körlüğünün hakikati budur. Çünkü onlar konuştukları ve açıklama yaptıkları zaman ayetlerin ve haberlerin zahirlerine iman etmezler. Allah'ın kelamını ve nebevî haberlerin sırlarının hakikatini araştırmazlar. Bunların hepsi aklın reddedemeyeceği kadar gerçek ve doğrudur. Bu zalimler ve inanmayanlar bunu anlamazlar. Ey kardeşim, Allah bizi ve seni küfürden, iki yüzlülükten (*nifak*), günah işlemekten (*fısk*) ve isyandan korusun. Seni ve bizi iman ve bağışlanma ile rızıklandırsın. Şüphesiz O, kullarına karşı pek merhametli ve bağışlayıcıdır.

Bölüm

Sonra şüphe etmeden kesin olarak bil ki cehennem, Ay feleğinin altında yer alan oluş ve bozuluş âlemi; cennet, ruhlar âlemi ve gökler alanı; cehennemlikler, âlemdeki diğer mevcutlar değil de acı ve ağrılara maruz kalan hayvânî bedenlerle ilgili nefisler; cennetlikler ise felekler âleminde ve gökler alanında bulunan, huzur ve mutluluk içinde olan, acı ve ağrıdan uzak melekî nefislerdir. Bunun delili, Yüce Allah'ın şu sözüdür: "*Üç kola ayrılmış gölgeye gidin!*"[30] Bu, Ay feleği altında eni, boyu ve derinliği olan cisimlere bitişik nefislere işaret eder. Çünkü bu nefisler orada Âdem (a.s.)'in kıssasında anlatılan suçu işlemişlerdir:

"*Denildi ki: Oradan birbirinize düşman olarak inin. Yeryüzünde sizin için belli bir vakte kadar bir yerleşme ve yararlanma vardır.*"[31]

Yine buyurulmuştur ki: "*Orada (yani yeryüzünde) yaşarsınız, orada ölürsünüz ve (sura üflendiği zaman) oradan çıkarılırsınız.*"[32]

Cehennemin kesinlikle yedi tabaka olduğu söylendi. Çünkü Ay feleğinin altındaki cisimler yedi türdür. Onların dördü, dört unsur denilen değişen analar, yani ateş, hava, su ve topraktır. Üçü, olup bozulan ürünler/müvelletler, yani madenler, bitkiler ve hayvanlardır.

29. Nahl, 16/22.
30. Mürselât, 77/30.
31. A'raf, 7/24.
32. A'raf, 7/25.

Sonra bil ki, bu nefisler felekler âlemi olan cennetten çıkarıldıkları zaman Ay feleği altındaki yeryüzüne, oluş ve bozuluş âlemine atılırlar. Onlar bu bedenlerin derinliğinde otururlar, oluş ve bozuluşu kabul eden madde denizine batarlar, bu üreyenler mabetlerine dalarlar, orada parçalanırlar. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Onları yeryüzünde gruplara ayırdık. Onların kimisi iyi iken kimisi böyle değildir.*"[33]

Yine şöyle buyurmuştur: "*Yeryüzünde bulunan hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki onlar da sizin gibi topluluklar olmasın.*"[34]

Ancak onun yedi kapısının olduğunu ve her bir kapının bölünmüş bir parçasının bulunduğunu söyledi. Çünkü oluş ve bozuluş âleminde akıp giden her şey bu yedi gezegenin delilleriyle gerçekleşir. Ancak onun üzerinde on dokuz (şey) olduğunu söyledi. Çünkü onların delilleri oluş ve bozuluş âleminde ancak bu on iki burçta seyretmeleriyle görünür. Onların tamamı on dokuz olur. Dünyanın hallerinin dönüşü, bu bedenlerin doğumlarında onun hükümlerini gerektirenlerin gerektirdiği şeyler, onlara delalet edici durumdaki isabet eden acılar, ağrılar, hastalıklar, rahatsızlıklar, üzüntüler, açlık ve susuzluk, sıcaklık ve soğukluk, fakirlik ve zenginlik, zillet ve kulluk, kederler, üzüntüler, felaketler, yaşıtların düşmanlığı, komşuların kıskançlığı, sultanın zulmü, şeytanın vesvesesi, zamanın afetleri, kardeşlerin musibetleri, ölüm korkusu, Kur'an'da ölüm sonrası için zikredilen tehdit ve buna benzer sayısız diğer musibetler onlarla olur. Bunlar, bu bedenlerle birlikte oldukları müddetçe kendilerine bağlı nefislerdir.

Akıllı ve zeki kişi yenilenen nefislerin durumunu, onlara bu bedenler vasıtasıyla ilişen sıkıntı ve musibetleri ve maruz kaldıkları acı, ağrı ve belaları düşündüğünde; cennet ve felekler âleminin halkı ve göklerin sakinleri olan nefislerin halleri üzerinde tefekkür ettiğinde; onların ölmeyen diriler, yaşlanmayan gençler, yoksullaşmayan zenginler, birbirini kıskanmayan komşular, tahtlara kurulmuş, karşılıklı oturan, nimetlerden yararlanan ve zevk alan, orada ebedî olarak kalan, korkudan emin olan, üzülmeyen, rahatlık, huzur ve hoşnutluk içinde olan kardeşler olduklarını işittiğinde nefsi oradakilere ilgi duyar ve buradaki âlemde bir zahid gibi davranır.

Baş gözüyle oluş ve bozuluş âleminde bedenine türünün fertlerinden eziyet görerek her baktığında Allah'a sığındı ve O'ndan dünya halkıyla ortaklıktan kurtuluşu istedi. Akıl gözüyle felekler âleminde nefsine, türünün fertlerine ve içinde bulundukları huzur ve rahata her baktığında oraya ulaşmayı temenni etti ve doğru sözlü Yusuf ve İbrahim (a.s.)'ın istediği Rabbinden onlara katılmayı istedi. O zaman Peygamber (s.a.v.)'in dediği gibi, dünya ona zindan olur: "*Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir.*" O zaman Yüce Allah'ın tasvir ettiği gibi marifetler sahibi olan A'râf ehlinden olur: "*İki taraf arasında bir perde vardır. A'râf üzerinde herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar henüz cennete giremedikleri halde (girmeyi) umarak cennet ehline, selam size, diye seslenirler. Gözleri cehennemlikler (yani oluş ve bozuluş âlemindeki dünya halkı)*[35] *tarafına çevrilince de: 'Ey Rabbimiz, bizi zalimler topluluğu ile birlikte bulundurma!" derler.*"[36] Yüce Allah A'râf üzerindeki bu adamları

---

33. A'râf, 7/168.
34. En'âm, 6/38.
35. Parantez içindeki ifadeler İhvân-ı Safâ'ya aittir. (ç.n.)
36. A'râf, 7/46.

şu sözüyle övmüştür: "*Onlar ne ticaret ne de alışverişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır.*"[37] Yine buyurmuştur ki: "*Vücutları yataklardan uzak kalır.*"[38] Bunlar kendilerine ölümden sonraki mutlak varlık, daimi beka, rahatlık, huzur ve tamamı cehennem ve ateş olan acı, ağrı ve hastalıklardan kurtuluş belli olduğu için Allah'ın ölümü temenni eden dostlarıdır.

Bizim anlattıklarımızı bilmeyen kimse, tamamı cismanî şehvetler ve hayvânî lezzetlere ait bedensel acılar olan bu dünya dışında, Allah'ın kitabında peygamberlerinin diliyle açıkladıklarını düşünmez. O, Yüce Allah'ın kendilerini nitelediği gibi, ondan başkasını istemez, onunla birlikte ebedî olarak kalmaktan başka bir şeyi temenni etmez: "*Onlardan her biri bin sene yaşamayı arzular. Oysa yaşatılması azabı ondan uzaklaştırmaz.*"[39] Bunlar, cehennem ateşinden kurtulan nefisler için geçerli uhrevî işaretler olan hakikî sıfatlar ve gizli sırlardan mahrum kalan kâfirlerdir. Ey kardeş, Allah bizi ve seni korusun ve melekler zümresine girmekle ödüllendirsin.

Bölüm
Lezzet ve Acıları Aynı Zamanda Birlikte Bulmanın Şekli Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, insan çeşitli sebeplerle çoğu vakit cismanî ve ruhanî acı ve lezzetten uzak değildir. Bunun örneği âşıktır. O, maşûkunun hıyanet içinde olduğunu görür, onu görmek kendisini sevindirir ve söylendiği gibi, bundan zevk alır, ancak hıyaneti onu üzer ve acı verir:

"*Güzelliği ile eylemlerini karşılaştırdım*
İyilik kötülüğü karşılamıyor."

Hoşuna giden, fakat sahilde oturanlara mahsus tuzlu küçük balık ve yılan balığı gibi eziyet verici ve iğrenç kokulu bir yemeği yiyen kimse gibi, o da, onu yemekten hoşlanır, fakat kokusu ona eziyet verir. Yerici şiir beyitlerinin seslendirilmesi gibi tatlı bir ezgi ve güzel bir şarkı dinleyen bir kimse gibi ki tatlı ezgiyi dinlemekten zevk alır, aynı zamanda hiciv onu kederlendirir. Kendisine miras bırakan bir murisin ölümünü işiten bir kimse gibi, ölüm haberine üzülürken geride bıraktıklarından dolayı sevinir. Kaşındıran uyuz hastalığına yakalanmış bir kimse gibi, ondan hem zevk alır hem de acı çeker; iki zıt acı ve aralarında bir rahatlık (hisseder). Yorucu bir iş ve zor bir sanat icra eden kimse gibi ki o sayede çok sevap ve bol mükâfat umar. O, yorucu işinden acı duyar, umduğu sevaptan dolayı zevk ve sevinç hisseder. Söyleyenin dediği gibi, diğer cismanî acılar ve lezzetler de böyledir:

"*Kim günleri harcayarak azaltırsa*
Onların bir kısmı sevindirse de bir kısmı üzer."

---

37. Nûr, 24/37.
38. Secde, 32/16.
39. Bakara, 2/96.

Gözünün acısı ve azı dişinin ağrısı geçen kimse gibi ki, o aynı anda hem acı hem rahatlık hisseder. Hem iyi hem kötü huyu olan kimse gibi ki o, aynı anda birisinden huzur, diğerinden acı duyar. Uzun zaman ortadan kaybolmuş bir arkadaşı olan ve başına kötü bir hal geldiği haber verilen bir kimse gibi ki, arkadaşını görmek onu sevindirirken kötü hali onu üzer. İki ayağından birini soğuk suya, diğerini kaynar suya ve ellerinden birini ılık suya sokan kimse gibi ki o, aynı anda hem lezzet hem acı hisseder. Karşılığını umduğu iyi bir iş ve cezasından korktuğu kötü bir iş yapan kimse gibi ki, o aynı anda hem zevk alır hem de acı duyar. İnsanın halleri bu örneklerdeki gibi değerlendirildiğinde ya ona eziyet veren bir acı ya da kendisini terk eden acıdan kurtulup rahatlama meydana gelir. Bir insan aynı anda hem haz hem acı duyar, hem ceza hem mükâfat görür.

Bu işaretleri zikretmemizin ve bu örnekleri ortaya koymamızın sebebi, nefis ilmi/psikoloji hakkında konuşan ve onun cevherinin mahiyetini ve kişileşme şeklini araştıran kimselerin çoğunun onların birbirinden farklı çok sayıda şahıslar olduklarını düşünmeleridir. Nefsin çok sayıda şahıslar olduğunu zanneden kimsenin görüşünü destekleyen şeylerin çoğu onun haller, fiiller, huylar, görüşler ve eylemlerinde ortaya çıkan farklılık ve bazılarının acı çekmesi ve bazılarının lezzet almasıdır. O bu itibarla onların bileşik cismanî şahıslarda olduğu gibi birbirinden ayrı ve farklı çok sayıda şahıslar olduklarına hükmeder. Sonra görüşünü, sanki basitin ne anlama geldiğini bilmiyormuş gibi onların basit cevherler olduklarını söylemek suretiyle çürütür. Biz onların cinslere ve türlere ayrılan, cismanî cinsler, türler ve şahıslarla sınırlanmalarına göre ferdîleşen bir tek nefis olduğunu bildirdik. Çünkü o, kendi zâtında çoğalmış, ayrı ve farklıdır. Fiillerinin farklılaşması, cins, tür ve şahıs olarak farklı bedenleri kullanmalarına bağlıdır. Nitekim *"Bedenin Terkibi Risâlesi"*nde, aynı insanın nefsinin fiillerindeki farklılığın sebebinin organ şekillerinin ve eklem çeşitlerinin farklı olması ve insan nefsinin bir tek nefis olması olduğunu açıkladık. İlim erbabının çoğu, bir tek insanın şehevî/şehvetli, gazabî/öfke ve nâtıka/konuşma özelliğine sahip olmak üzere üç tane nefsinin olduğunu zannetmiştir. Biz bu isimlerin çeşitli fiilleri dikkate alınarak tek bir verildiğini açıkladık. Çünkü bedende beslenme ve büyüme meydana getirdiği zaman bitkisel ve şehevî olarak; his ve hareket meydana getirdiği zaman hayvânî ve gazabî olarak; konuşma, temyiz, düşünme ve tefekkür meydana getirdiği zaman da natıka olarak adlandırılır. Bu, aynı adamın hepsini de iyi yapması ve bilmesi halinde hem demirci hem marangoz hem de bina ustası olarak adlandırılmasına benzer.

Bölüm

Biz diyoruz ki: Cismânî acı ve lezzetleri zikretmeyi bitirince; *"Hisseden ve Hissedilen Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, bütün bunların itidalden uzaklaşan mizaçların tekrar itidale dönmesi esnasında nefsin idrâk ettiği bir rahatlık olduğunu ve acıların, nefsin kendisini bozan şeylerle karşılaşması durumunda bedenin mizacının veya herhangi bir organın değişmesi ve doğal dengeden çıkmasını hissetmesi olduğunu açıklayınca ve yine hayvanın ölümden hoşlanmama sebebini ve acı ve ağrıların tüm

âlemdeki diğer tikel nefislere değil de hayvânî nefse ulaşma sebebinin ne olduğunu açıklayınca bu bölümde nefsin soyut haldeyken idrâk ettiği ruhanî lezzetlerin ve nebevî şeriatın sevap ve ceza ile ilgili olarak anlattığı üzere bedende bulunmayıp sadece nefse mahsus olan acıların neler olduğunu anlatmak istiyoruz.

Diyoruz ki: Allah seni doğru yola iletsin, bil ki, lezzetler doğal şehevî, duyusal hayvânî, düşünsel insanî ve ruhsal melekî olmak üzere dört çeşittir. Doğal şehevî lezzetler, nefsin yiyecek ve içecek gibi besinleri alma esnasında hissettiği şeylerdir. Hayvânî lezzetler de aynı şekilde iki çeşittir: Birisi, nefsin uyum halinde hissettiği lezzettir ki cima buna örnektir. Diğeri, nefsin intikam anında hissettiği lezzet olup öfkeliyken kabaran şehvet buna örnektir. Fikrî lezzet, nefsin bilinenlerin manalarını tasavvur ettiği ve mevcutların hakikatlerini bildiği esnada aldığı hazdır. Ruhsal melekî lezzet ise nefsin bedenden ayrıldıktan sonra huzur ve mutluluk içinde idrâk ettiği rahatlık ve hazdır.

Şehevî lezzet, insan, hayvan ve bitkide ortaktır. Duyusal hayvânî lezzet, bitkiler hariç, insan ile hayvan arasında ortaktır. Fikrî lezzet, hayvan hariç, insan ile melekler arasında ortaktır. Ruhsal melekî nefis ise cisimlerden ayrılmış ve madde denizinden kurtulmuş nefislere özgüdür.

Daha önce "*Hayvanın Ölümden Hoşlanmaması Risâlesi*"nde söylediğimiz gibi, bitkisel nefislerde haz ve acı yoktur. Aynı şekilde daha önce açıklandığı gibi, melekî nefislerde de haz ve acı yoktur. Fakat Yüce Allah'ın buyurduğu gibi, onlarda korku ve endişe vardır: "*Onlar üstlerinde bulunan Rablerinden korkarlar.*"[40] Yine Yüce Allah buyurmuştur ki: "*Onlar Rablerinden korktukları için sakınırlar.*"[41] Hayvânî nefislerde hem lezzet hem acı hissi vardır. Fakat lezzetleri tamamen cismanîdir. İnsanî nefislerde hem cismanî hem de ruhanî lezzet ve acılar birlikte vardır. Bundan dolayı biz hakikatleriyle açıklığa kavuşması için onları tek tek açıklama gereği duyuyoruz.

Diyoruz ki: Bil ki, insanî nefsin hissettiği bütün lezzetler iki çeşittir: Bazısı doğrudan hissettiği lezzetler, bazısı da beden vasıtasıyla hissettiği lezzetlerdir. Bunlar yedi çeşittir: Birincisi, güzel renkler, şekiller, resimler, tasvirler, doğal ve sınaî boyalardan bakma yoluyla idrâk edilenlerdir. İkincisi, sesler, ezgiler, şarkılar, övgü, senâ ve benzeri şeylerden işitme yoluyla idrâk edilenlerdir. Üçüncüsü, arzularına uygun yiyeceklerden tatma yoluyla idrâk edilenlerdir. Dördüncüsü, bedeninin karışımlarını güçlendiren dokunulur şeylerdir. Beşincisi karışımlarının mizacına elverişli koklanan şeylerdir. Altıncısı cima lezzetidir. Yedincisi intikam lezzetidir.

Bunlar, nefsin beden aracılığıyla iki defa hissettiği lezzetlerdir: Birisi duyuların onlara doğrudan temas etmesi anında, diğeri daha sonra onları hatırlaması anında meydana gelir. Buna örnek, kişinin güzel bir yüz ve dünya güzelliklerine ait bir ziynet gördüğünde nefsin sevinç ve lezzet hissetmesidir. Bu güzellikler gözün görüşünden kaybolunca nefsin fikrinde onlara ait resimler şekil olarak kalır. Zâtına her göz attığında ve cevherine her baktığında düşüncesinde bu şekilli resimleri görür, onlarla sevinir, haz duyar ve bu resimlerin iz bıraktığı duyulurları hatırlar. Bu du-

40. Nahl, 16/50.
41. Mu'minûn, 23/57.

rum diğer duyulurlar için de geçerlidir. Nefis onları hatırladığında bedenin katılımı olmaksızın onlardan zevk alır ve sevinç hisseder. Bunların zıddı olan acılar da aynı hükme tâbidir. Çünkü insan korkunç bir görüntü veya çirkin bir şekil gördüğünde ya da ürkütücü bir ses işittiğinde onları görmek ve işitmek ona hem o anda hem de kaybolduktan sonra onları hatırladığı ve düşündüğü zaman acı verir. Bu görme ve düşünme, nefsin kendi özüne göz atışından, cevherine bakışından ve yüzük kaşının mühürlü mumda iz bırakması gibi zâtında iz bırakan bu duyulurların resimlerini görmesinden başka bir şey değildir. Bu lezzet ve acılar eğer nefse bedenin aracılığı olmadan ulaşmıyorsa onları duyulurların hislerin doğrudan temasından uzaklaşmasından sonra hisseder. Bu, nefsin duyulurlardan ayrılış ve kayboluşundan sonra lezzet alması gibi bedenden ayrıldıktan sonra da haz aldığına işaret eder.

Bölüm
Ruhsal Lezzetler Hakkında

Biz diyoruz ki: Nefsin tek başına hissettiği lezzetler iki çeşittir: Birincisi, bedenden ayrıyken hissettiği lezzet; ikincisi, onunla birlikteyken hissettiği lezzettir. Bedenden ayrıyken hissettiği lezzetler iki çeşittir: Birisi, daha önce açıkladığımız gibi, ona dışarıdan gelen lezzet, diğeri, kendi zâtından olan lezzettir. Bedenle bir aradayken hissettiği lezzetler dört çeşittir: Birincisi, duyulurlar ve yiyecekler gibi mevcutların hakikatlerini birlikte tasavvur ettiği sırada hissettiği lezzet, sevinç ve mutluluktur. İkincisi, doğru düşüncelerini ve övülen görüşlerini kabul ettiği anda hissettiği lezzettir. Üçüncüsü, güzel huylarının ve iyi âdetlerinin çekiciliği anında hissettiği lezzettir. Dördüncüsü, temiz davranışlarının ve iyi eylemlerinin anıldığı sırada hissettiği lezzettir. Bu lezzetler insan ile melekler arasında ortaktır. Bunların zıddı olan acılar ise bundan sonraki bölümde açıklayacağımız gibi insan ile şeytan arasında ortaktır.

Nefislere inançları, bilgileri, bilgisizlikleri, huyları ve davranışları konusunda ilişen lezzet ve acıya gelince: Bil ki, insanın fiil ve davranışları kötü ve çirkin olduğunda, Yüce Allah'ın münafıkları nitelerken buyurduğu gibi, onun nefsi daima güvenilmez, korkak, muzdarip ve acılı olur: "*Onlar her gürültüyü kendi aleyhlerine sanırlar. Onlar düşmandır. Onlardan sakın. Allah onları kahretsin.*"[42] Onların fiil ve davranışları iyi ve güzel olduğunda nefisleri ebediyen sakin, huzurlu ve rahat olur.

Aynı şekilde insanın ahlâkı güzel, karakteri düzgün, davranışı iyi ve ilişkileri tatlı olursa onun nefsi daima kalplerde sevimli ve belalardan korunmuş olur. Eğer ahlâkı kötü, tabiatı vahşi, meyli yırtıcı olursa ona arkadaşlık eden daima dertli, kendisi ise cehalet ve bela içinde olur. Görüşler ve düşünceler de aynı hükme tâbidir. Hatta bazıları, aşağıdaki şiirde ifade edildiği gibi, kabul edenlerinin nefislerine acı verir, onları şaşkına döndürür ve şüpheye düşürür:

"Baksana ben otuz yıldır
Sürekli hasretler içinde gidip gelmekteyim."

42. Münâfikun, 63/4.

Tıpkı Rabbini Yahudilerin öldürdüğüne inanan kimse gibi. İmamının, düşmanlarının korkusundan saklandığına inanan kimse gibi. Âlemlerin Rabbinin bir halk yarattığına ve onlara düşmanca davrandığına inanan kimse gibi ki o, İblis ve ordusudur. Âlemlerin Rabbinin kâfir ve itaatsiz/âsi kullarına karşı kin, nefret ve öfke dolu olduğuna inanan kimse gibi. Âlemin düzensiz olduğuna, onun yönetici ve yaratıcısının âlemin işini içinde istek ve iradeye aykırı şeyler olacak şekilde ihmal ettiğine inanan kimse gibi. Bağışlayan, merhamet eden, seven, iyilik yapan, güzel davranan, şefkatli, lütufkâr, cömert, kerîm ve güzel olan Âlemlerin Rabbinin meleklere kâfirleri ve asileri yakalayıp ateş çukuruna atmalarını emrettiğini ve derileri yanıp kömür ve kül oldukça azabı tatmaları için onlara yeniden ıslaklık ve hayat verdiğini düşünen kimse gibi. Cennette bakirelerle yatacağına, onlardan zevk alacağına, bekâreti bozacağına ve bekâretin tekrar geleceğine inanan kimse gibi. Cennette şarap içeceğine ve Yaratıcısının kendi sakisi olacağına inanan kimse gibi. Cennette yanında hazır olacak kızartılmış kuşlar arzu ettiğinde, bunların kendisine derhal sağlanacağına, sonra bunlardan doyuncaya kadar yiyeceğine ve ardından onların hayattayken uçtukları gibi tekrar uçacaklarına inanan kimse gibi. İnsanın öldüğü zaman nefsinin ve varlığının ortadan kalktığına inanan kimse gibi. Gökler harap olmadıkça ve kitap tomarının dürüldüğü gibi dürülmedikçe cenneti beklemeyen kimse gibi. Kıyamette yıldızların düşüp saçılacağına inanan kimse gibi. İnsanın amellerinin terazinin iki kefesi gibi kefelere konulacağına inanan kimse gibi. Kabirde Münker ve Nekir'in[43] ölünün cesedine soru soracağına inanan kimse gibi. Cehennemde ejderhaların, yılanların ve zehirli yılanların fâsıkları/günahkârları yiyeceğine, bundan sonra onların tekrar dirileceğine ve inananlarının nefislerine acı çektiren benzeri inançlara inanan kimse gibi. Peygamberlerin (a.s), cennet, cennetliklere özgü nimetler, cehennem azabı, ceza ve kıyamet hallerine dair anlattıklarının hepsi haktır, doğrudur ve şüpheden uzaktır. Fakat durum, bu zalim ve kâfirlerin inandığı gibi değildir. Aksine durum, bundan başka olup onu Allah'tan ve ilimde derinleşenlerden başkası bilemez.

Ama âlemin hikmetli, kudretli, halim, cömert, kerem sahibi, merhametli ve bağışlayan Yaratıcısı olduğuna, onun kendi âlemini en güzel düzenle ortaya koyduğuna, yarattıkların idaresini en sağlam şekilde düzenlediğine, onda hiçbir bozukluk bırakmadığına, yerde ve gökte hiçbir şeyin ona gizli kalmadığına, Rahman'ın yaratmasında hiçbir aykırılığın görülmediğine inanan, böyle olduğunu düşünen ve bilen kimsenin nefsi daima sakin, huzurlu, acılardan, bozuk görüşlerden, asılsız inançların rahatsızlıklarından ve yığılmış cehalet karanlıklarının vahşetinden uzaktır. O, nefsinden yana rahat, halk da ondan yana rahattır. Bir bakıma güvendedir. Kimsenin kötülüğünü istemez, kendisini onlardan üstün görmez, onlardan hak istemez, cefa sebebiyle onlardan şikâyetçi olmaz, onlara hiçbir eziyeti dokunmaz. Bunlar, değerli kardeşlerinin sıfatlarıdır.

Kardeşim, sırlarını ve inançlarını öğrenmek için onlarla arkadaşlığa rağbet etmek, metotlarına uymak, yaşam tarzlarını takip etmek, ahlâklarıyla bezenmek, ilim ve siyasetleri üzerinde düşünmek; konuşma ve sözlerini dinlemek için meclislerine

---

43. Kabirde insanları sorguya çekecek olan melekler.

katılmak; içerdiği manaları anlamaya muvaffak olmak, nefsini gaflet ve cehalet uykusundan uyandırmak, basiret gözünü açmak, âlimler ve mesut kimseler gibi yaşamak ve göklerin melekûtuna yükselmek için bu risâlelerimizi okumak ister misin?

Bölüm

Sonra bil ki, biraz önce açıkladığımız gibi, bazı düşünce ve inançlar, sahiplerinin nefislerine acı verip eziyet ederken, bazıları da sevinç, mutluluk ve lezzet verir. Fakat biz konunun açıklık kazanması için bir örnek vereceğiz.

Hikâye

Anlattıklarına göre, nimet sahibi (varlıklı) ve dindar bir adam ve bu adamın da sarhoş gezen bir oğlu vardı. Adam onun bu durumundan hoşlanmıyordu. Ona bir gün dedi ki: Oğlum, sarhoşluğu bırakırsan sana malımın mülkümün yarısını vereceğim, seni ayrı bir eve yerleştireceğim, seni nimet sahiplerinin kızlarından güzel bir kızla evlendireceğim.

Oğlu dedi ki: Baba, o zaman ne olacak?

Babası dedi ki: Hayatta olduğun sürece neşeli, mutlu ve zevkli yaşarsın.

Oğlu dedi ki: Maksat buysa o şu an benim için gerçekleşmiş durumda.

Babası ona dedi ki: Bu nasıl olur?

Dedi ki: Ben sarhoş olduğum zaman nefsimde sevinç, neşe ve haz hissediyorum. Öyle ki Kisra'nın bütün saltanatının bana ait olduğunu sanıyorum, nefsimde öyle bir ululuk ve ihtişam hayal ediyorum ki mesela serçeyi deve kadar görüyorum.

Babası ona şöyle dedi: Fakat ayıldığında bunun gerçek olmadığını görüyorsun.

Dedi ki: O zaman dönüp sarhoş oluncaya kadar tekrar içiyorum, bunun benzerini yine görüyorum.

Nefsin bedenden ayrıldıktan sonra bekasına inananların lezzetlerini bulması da buna benzer. Çünkü dünyada yaşamaktan amaç, Yüce Allah'ın: "*Allah'tan onların ummadığı şeyleri umarsınız.*" diye buyurmasında olduğu gibi lezzet, sevinç, mutluluk ve ölümden sonra rahatlıktan başka bir şey değilse o, bundan önce ve yine "*Ölümün Hikmeti Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi nefsin bedenden ayrılmasından başka bir şey olmayan ölümden sonra vardır. Bu inanç dünyada onların lezzetlerinden hiçbir şeyi eksiltmez.

Ama onun faniliğine inananlar, ya dünya halkının mutlularından ya da mutsuzlarından olurlar. Eğer mutlularından iseler bu görüş ve inanç, nefislerine acı ve eziyet verir. Çünkü onlar ölümü ve faniliği düşündükçe hayatları zehir olur, nefislerini üzüntü kaplar ve dünyadaki lezzetleri azalır. Çünkü onlar onun yok ve fani olacağına inanırlar, bunun dışında bir şey ummaz ve beklemezler. Nefsin faniliğine inananlar, dünya halkının mutsuzlarından iseler dünyada ömürleri boyunca keder ve üzüntü içinde yaşarlar. Sonunda hasret ve felaket içinde ölürler.

Sonra bil ki, inananlarının nefislerine acı ve eziyet veren düşük inançlar ve bozuk görüşler sayılamayacak ve nitelikleri açıklanamayacak kadar çoktur. Fakat biz

bilmen, tutunman ve dışındakilerden kaçınman için onların övülenlerini zikredeceğiz. Biz "*Kanunlar Risâlesi*"nde, "*İhvân-ı Safâ'nın İnançları Risâlesi*"nde, "*İmanın Mahiyeti*" ve "*Allah'ın Kendilerine Cennet Vaat Ettiği Araştırmacı Müminlerin Hasletleri Risâlesi*"nde bunların bir kısmını anlattık. Elli bir (51) risâlede onların yolunu, ahlâkını, düşüncelerini, ilimlerini, amellerini, niteliklerini ve hallerinin şeklini açıkladık. Fakat burada onları derli toplu ve veciz bir şekilde ifade edeceğiz. Şöyle ki: akıllı insan âlemin hikmetli, ezelî, diri, âlim, işleri sağlam bir şekilde düzene sokan, mevcutları mükemmel bir şekilde sıralayan bir Yaratıcı'sının olduğuna inanır. Âleminin işlerinden küçük büyük hiçbir şey ona gizli kalmaz. O, onları mevcutlardan her birine uygun bir şekilde ve onlardan meydana gelen yeteneklere göre bilir ve yönetir. Onun âlemi, felekler, burçlar, yıldızlar, unsurlar ve doğanlardan oluşan bütün yaratıklarıyla bir tek insan ve bir tek hayvan hükmündedir. Meleklerinin güçlerinin gök tabakalarına ve felekler uzayına yayılması, bir tek insan nefsinin bütün bedenine ve eklemlerine yayılması gibidir. Bu, yorumunu açıkladığımız ve bütün risâlelerimizde anlattığımız özlü sözdür. Fakat öğrencilerin diğer ilim ve sanatları ısrarla istedikleri gibi daha başlangıçta bu önemli işe bakarken onu mutlaka ısrarla istemeleri gerekir. İşin sonunda onun hakikatini bilirler ve doğruluğunu anlarlar.

Bölüm

Sonra bil ki, öğrencilerin her sanatın başlangıcında onu taklit yoluyla bilmelerinden önce esaslarını araştırmak üzere ikrar ve inançlarının sebebi, bunun ancak o alanda uzmanlaştıktan, onu araştırıp keşfettikten sonra açıklığa kavuşacak olmasıdır.

Bil ki, her sanatta orta derecede olanların, bunun araştırma ve keşfinin kendilerine burhânlarla mümkün olması sebebiyle taklide razı olmamaları gibi, peygamberlerin (a.s) kitaplarını ve içlerindeki gizli sırları, işaretleri ve üstün ilimleri ikrar edenlerin de aynı şekilde davranmaları gerekir. İlimlerde orta derecede olanlar, çocuklar, kadınlar ve zayıf akıllılar gibi taklide razı olmazlar, aksine onların bunu araştırmaları, sırları ve işaretleri ortaya çıkarmaları gerekir. Çünkü peygamberlerin (a.s) cennet meclislerini ve cennetliklerin lezzetlerini anlatmaktaki maksadı, inanmaksızın sadece dil ile ikrar değildir; aynı şekilde onlara gösterecek araştırma olmaksızın sadece inanmak da değildir. Bilakis maksat, rağbet ve talebin sağlanması için onları hakikatleriyle tasavvur etmektir. Çünkü insan arzu etmediği şeyi talep etmez; araştırmadığı şeyi arzu etmez; tasavvur etmediği şeyi araştırmaz; gizli ve kayıp şeyi de güzelliklerin etkili anlatımı dışındaki bir yolla tasavvur etmez. Bundan dolayı Kur'an cennetin güzellikleri, cennetliklerin sevinci ve nimetlerinin lezzetlerini çokça anlatmıştır. Bazen de onları Yüce Allah'ın şu sözünde olduğu gibi kavmin gücü ölçüsünde cismanî vasıflar olarak anlatmıştır: "*Cevherlerle işlenmiş tahtlar üzerinde karşılıklı olarak oturup yaslanırlar. Çevrelerinde tarifsiz güzellikte bir kaynaktan doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehlerle ölümsüz gençler dolaşır.*"[44] Bunu –bu şeylerin cennette cismanî halde bulunması anlamında değil, aksine ruhanî şeyler olarak bulunması anlamında– zihinlerinin kabul edeceği ölçüde anlattı ve açıkladı: "*Hiçbir gözün gör-*

44. Vakıa, 56/15-18.

mediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin hatırına gelmeyen şey." Yine Yüce Allah buyurdu ki: *"Düzgün kiraz ağacı, meyveleri salkım salkım dizili muz ağaçları, uzamış gölgeler ve çağlayarak akan sular"*[45] Ve buna benzer cismanî şeylerin vasıfları.

Bazen onları, Yüce Allah'ın şu sözü gibi, orta derecedekilerin kavrayacağı şekilde ruhanî vasıflarla tasvir eder: *"Güçlü ve Yüce Allah'ın huzurunda hak meclisindedirler."*[46] Yine buyurur ki: *"Yaptıklarına karşılık onlar için ne mutluluklar saklandığını kimse bilmez."*[47] Yine buyurur ki: *"Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır."*[48] Yine buyurur ki: *"O gün bazı yüzler ışıl ışıl parıldayacak, Rablerine bakacaklardır."*[49] Doğal cisimlere uygun olmayan benzer ruhsal nitelikler vardır.

Bazen de onları Yüce Allah'ın sözünde olduğu gibi, cisimsellik ile ruhsallık arası vasıflarla tasvir eder: *"Muttakilere vaat olunan cennetin durumu şöyledir: İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen sütten ırmaklar, içenlere lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır. Orada onlar için her çeşit meyve bulunur."*[50]

Kardeşim, O'nun bunları teşbih ve temsil yoluyla kolay tasavvur ettirmek için "cennetin durumu şöyledir" dediğini görmüyor musun? Çünkü onların tasviri hakikatleriyle sınırlıdır. O, her insan topluluğuna akıllarına ve bilgi ve kavrayıştaki mertebelerine göre hitap etmiştir. Çünkü peygamberlerin (a.s) daveti seçkinleri, avamı ve bunlar arasındaki insan sınıflarını kapsayacak şekildedir. Mesih (a.s.), cennetleri ve cennetliklerin nimetlerini tasvir ederken cismanî olmayan vasıflar kullanmıştır. Yaptığı bir tavsiyede Havarilere şöyle demiştir: "Eğer benim yaptıklarımı ve size söylediklerimi yaparsanız yarın göğün melekûtunda Babamızın yanında benimle birlikte olursunuz ve O'nun meleklerinin arşı etrafında O'nu hamd ile tesbih ve takdis ettiklerini görürsünüz. Siz orada yeme içme olmaksızın bütün lezzetleri tadarsınız." Mesih (a.s.) sembol kullanmadan açıkladı. Çünkü onun muhatapları, Tevrat'ın, peygamberler (a.s.) ve filozofların kitaplarının eğittiği bir topluluktu. İşaret ve tembihlere ihtiyaçları yoktu, aksine onların suretlerini kabule hazır ve istidatlı idiler.

Peygamberlerin efendisi ve elçilerin sonuncusu (s.a.v.) ise çöl halkından ilimlerle eğitilmemiş, yeniden diriliş ve haşrı ikrar etmemiş, felekler ve ahiretin melekûtu olan göktekilere ve cennetliklere ait nimetlerin bilgisi bir yana, dünya melekûtunun nimetlerini dahi bilmeyen ümmî bir kavme gönderilmişti. O, kitabında cennetleri kavmin kavrayışına yaklaştırmak, tasavvurlarını kolaylaştırmak ve nefislerini bunlara teşvik etmek için daha çok cisimsel olarak tasvir etti. Biz ilahî kitapların sırlarını araştırmakla meşgul olduk, risâlelerimizin çoğunda nebevî vahiylerin sırlarının anlamını açıkladık, rumuzlar, işaretler ve şer'î kuralların birçoğunu ortaya çıkardık. Çünkü bizim muhataplarımız; âlim, fazıl, İhvân-ı Safâ ile içli dışlı, ilimde derinleş-

---

45. Vakıa, 56/28-31.
46. Rahman, 54/55.
47. Secde, 32/17.
48. Zuhruf, 43/71.
49. Kıyamet, 75/22-23.
50. Muhammed, 47/15.

miş, ilahî kitapların sırlarına ve peygamberlerin (a.s.) işaretlerine yakın felsefî riyazetlerle yetişmiş bir topluluktur.

Ey kardeş, eğer onlardan biri olmak istersen erdemli, değerli, ilimleri felsefî, edepleri nebevî, yaşantıları melekî, lezzetleri ruhanî ve gayretleri ilahî olan kardeş ve dostların arkadaşlığına gel! Senin için bedenlerin menfaatini sağlama ve senden onların zararlarını uzaklaştırmadan başka bir şey istemeyen şeytanların kardeşleriyle arkadaş olmayı bırak! Kardeşim, O'nun şu sözüyle işaret ettiği kimselerden olmak için birbirinin dostu olan, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan müminlerden ol: "*Şüphesiz benim kullarım üzerinde senin hiçbir otoriten yoktur.*"[51] Yine Yüce Allah onları şu sözüyle methetmiştir: "*O gün, sakınanlar dışındaki dostlar birbirlerine düşman kesilirler.*"[52]

Nefsin bedenden ayrı ve bedenle birlikteyken tattığı cismanî lezzetler ve acıları anlatmayı bitirdikten sonra bedenden ayrıldıktan sonra (dünyada) işlediği kötülük, irfan ve inkâra karşılık ceza ve ödülü olan lezzet ve acıları anlatmak istiyoruz. Bunlar nebevî şeriatta sevap, ceza ve acıklı azap olarak ifade edilmiştir.

Bölüm

Acıların Kötü Nefislere Bedenlerini Terk Ettikten Sonra Nasıl Ulaştığına ve Onların Nasıl İblis Ordusu ve Şeytanlar Topluluğundan Olduklarına Dair

Biz diyoruz ki: Bil ki, akıllı insan şeriatın emir ve yasaklarını, tehdit ve engellerini işitip de sonra onun kurallarını yerine getirmediğinde ve hükümlerine uymadığında veya felsefî ilimleri işittiği halde gereklerini yapmadığında, nefsiyle ilgilenmeyi ihmal ettiğinde, bedenden ayrıldıktan sonraki maslahatları üzerinde düşünmekten yüz çevirdiğinde, aksine daha çok bu bedenini iyileştirmeye önem verdiğinde ve onun terbiyesiyle ilgilendiğinde, gece gündüz bedenine yarayacak yiyecek, içecek, elbise, binek, mesken, mal, ev eşyası ve dünya süsü tedarikiyle meşgul olduğunda, bedensel şehvetlere daldığında, maddî lezzetlere battığında, bunlar dışındaki şeyleri düşünmediğinde ve önemsemediğinde, burada bırakılmayacağını kesin bildiği halde dünyada ebedî kalmayı temenni ettiğinde, bütün ömrünü ölünceye kadar oyun ve eğlenceyle geçirdiğinde, sonra ona gerçekten nefsin bedeni terk etmesi demek olan ölüm sarhoşluğu –ki o, doğal ve maddî bedenler ve cisimler âlemine giren herkesin içmek zorunda olduğu bir şerbettir– istemeden, zorla geldiğinde, nefsi bedensiz kaldığında, cisimsel lezzetler almasını sağlayan duyu organlarından mahrum kaldığında, onları uzun süre alışkanlık haline getirdiğinde, gayretine oraya düşüş yerleştiğinde, onlara bu beden ve organlarından başkasıyla yol bulamadığında, o zaman gözleri çıkarılan, kulakları sağırlaştırılan, elleri felç olan, ayakları kesilen, dili konuşamaz hale getirilen, burun delikleri tıkanan, kalbi köreltilen, dostları, kardeşleri ve komşuları tarafından terk edilen, arkadaşlarının cefasına uğrayan, düşmanları tarafından mağlup edilen, çekemeyenler tarafından alaya alınan kimse gibi bunlardan

51. İsrâ, 17/65.
52. Zuhruf, 43/67.

alıkonulduğunda, bedeninde azap çeken ruhtan başka bir şey kalmadığında, o artık ne hayattan tat alan bir diri ne de azaptan kurtulmuş bir ölüdür. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Orada ne ölür ne de yaşar*"[53] O zaman bu nefisler alıştıkları bu duyulurların lezzetleri sebebiyle ellerinden kaçırdıkları şeyleri arama yolundaki çabaları yüzünden kendilerini kaybederler. Oraya ulaşmaları da geri dönmeleri de engellenmiştir. O zaman gayretle şunu der ve temenni ederler: "*Şimdi bizim şefaatçilerimiz var mı ki bize şefaat etsinler ya da geri döndürülmemiz mümkün mü ki yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım.*"[54] "*Keşke toprak olsaydım!*"[55] Sonra Yüce Allah şöyle der: "*(Dünyaya) geri gönderilseler yine kendilerine yasak edilen şeylere döneceklerdir.*"[56] O zaman hasret ve pişmanlık içinde, zâtıyla acı çeken, kötü alışkanlıklarından dolayı azap gören, Ay feleği altında bilgisizliklerinin körlüğü içinde cisimlerin karanlık çukurunda dolaşan, madde denizine batan, türünün geçmiş ümmetlerdeki fertleriyle, şeytanın kardeşleri ve İblisin askerleriyle birlikte, oluş ve bozuluş âleminde kendini kaybetmiş kimseler olarak kalırlar. Nitekim Yüce Allah bunu şöyle ifade etmiştir: "*Her ümmet (topluluk) girdikçe yoldaşlarına lanet eder.*"[57] Ayetin sonuna kadar. Onlar, türlerinin tabiatlarındaki bu duyulur şehvetlere varıncaya kadar vesveseyle bedenleşmiş nefislerinden olan fertlerine cehennemde ebediyen sapmış ve saptırmış olarak bağlıdırlar. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Artık onlar ve azgınlar oraya tepetaklak atılırlar.*"[58] Bu, acıklı ceza ve azaptır; kötü, cahil, hakikatlerden ve dinî ilimlerden gafil olan nefislerin karşılığıdır.

Bölüm

Şeytanların ve Tüm İblis Ordusunun Mahiyeti Hakkında

Bil ki, bedenleşmiş iyi nefisler, bilkuvve melektirler. Onlar bedenlerini terk ettiklerinde bilfiil melek olurlar. Nitekim biz bunu "*Araştırmacı Müminlerin Sıfatları Risâlesi*" ile "*Yeniden Diriliş Risâlesi*"nde açıkladık. Bedenleşmiş kötü nefisler bilkuvve şeytandırlar. Bedenlerini terk ettikleri zaman bilfiil şeytan olurlar. Bu bilfiil şeytanî nefisler, bilkuvve şeytanî nefislere onları fiil haline çıkarmak için vesvese verirler. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*İnsan ve cin şeytanları aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar.*"[59] İnsan ve cin şeytanları, bedenleşmiş ve bedenlerle ünsiyet kurmuş kötü nefislerdir. Cin şeytanları, cisimlerden ayrı ve göze görünmeyen kötü nefislerdir. Bu ayrık nefislerin bedenleşmiş nefislere verdikleri vesvese, yeme içme şehveti güçlü, fakat olgunlaşmasını sağlayan sindirici sıcaklığı zayıf olan kimse gibidir. O iştahlıdır ama yiyecekten tat almaz. O zaman çabası, onlara bakmak ve böylece organının zayıflığı ve gücün fiilinin geçersizliği sebebiyle ondan zevk almak için yemeği ve yiyenleri seyretmekten ibaret olur. Yine o, cinsel

53. A'lâ, 87/13.
54. A'râf, 7/53.
55. Nebe, 78/40.
56. Enam, 6/28.
57. A'râf, 7/38.
58. Şuarâ, 26/94.
59. Enâm, 6/112.

organı cimadan aciz olan ve tabiatını güçlendirip organını uyarmak için bu işi yapmaya gayret edenleri seyreden kimseye benzer.

Bu, hissî lezzetleri alacak organı bulunmayan ayrık nefislerin hükmüdür. Onlar sever ve türünün bu organa bilfiil sahip olan fertlerine vesvese verir. Nefret eden kötü nefislerin vesvesesi de böyledir. Onlar bedenlerinden ayrıldıklarında cinslerinin öldürme, husumet ve düşmanlıklara varıncaya kadar vesveseyle bedenleşmiş öfkeli ve kötü nefislerine yapışırlar. Yüce Allah bu nefislere şu sözüyle işaret etmiştir: "*İnsanların kalplerine vesvese sokan, pusuya çekilen cin ve insan şeytanlarının şerrinden...*"[60]

Kardeşim, Yüce Allah'ın belirttiği gibi, ahireti bilmeyen, bedenlerle meşgul olan, ölüm sonrasından habersiz, belli vaktin gününe kadar ertelenmiş olan dünyalıların durumu da böyledir: "Onların ardında yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır."[61] Nitekim bunu "*Yeniden Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"nde açıkladık. Oraya müracaat et.

Kötü nefislere, cennetleri olan bedenlerinden ayrıldıktan sonra ulaşan ruhanî acıları zikrettikten sonra, iyi ve erdemli nefislerin zindanları olan bedenlerinden ayrıldıktan sonra tattıkları ruhanî lezzetleri anlatmak istiyoruz. Nitekim bunu "*Hayatın ve Ölümün Sevimsizliği Risâlesi*"nde açıkladık.

Sonra ey kardeşim, bil ki, iyi ve erdemli melekî nefislerin bedenlerini terk ettikten sonra tattıkları lezzet, rahatlık, sevinç, mutluluk ve nimetler, şeriatta sevap ve ceza ile ifade edilir. Tasvir, onların hakikatleriyle sınırlıdır. Ruhanî, ebedî ve daimi oldukları için insan onların künhüne dair bilgiyi kavrayamaz. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Onlar için yaptıklarına karşılık olarak ne mutluluklar saklandığını kimse bilemez.*"[62] Peygamber (a.s.) da şöyle buyurmuştur: "*Orada hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın aklına gelmeyen lezzetler, huzur ve rahatlık vardır.*"

Fakat onların bir kısmına bu konuda dost İhvân'ın âdetine uyarak düşünenlerin kavrayışına yaklaşması ve isteyenlerin zihninde tasavvur edilmesi için hayalî bir şekilde işaret edecek; rumuz, işaret ve tembihe benzer bir örnek vereceğiz.

Diyoruz ki: Bil ki geçmiş zamanlarda kral çocuklarından olan zarif, güzel yüzlü, sağlam bünyeli, tam suretli, güzel ahlâklı, iyi davranışlı ve mutedil bir yaşantısı olan bir genç vardı. Akrabaları içinde kral kızlarından olan güzel bir cariyeye âşık oldu, sonra kral çocuklarının şanına yakışır biçimde onunla evlendi ve gerdeğe girdi. Onunla saltanatının ihtişamı, krallığının nimetleri, gençliğinin tadı, nimetinin sevinci içinde hiçbir tehlikeli hadiseyle karşılaşmadan güvenli ve huzurlu bir şekilde uzun bir süre yaşadı. Sonra zaman, onları ölümle birbirinden ayırdı. Düşmanının kendisine üstün gelmesiyle gençlik krallığını terk etti. Ülkesinden gurbete düştü, yeryüzünde garipler gibi yolculuk etti. Yoksullaştı, yaşlandı, düşkün oldu, bedeni zayıf düştü, gücü kayboldu, gözü görmez, kulağı duymaz oldu, aç, susuz ve çıplak kaldı. Maruz kaldığı bela, sıkıntı ve musibetten dolayı ölmek istedi. Bir harabeye girdi, orada çöplük ve külün yumuşaklığı üzerinde uyuyarak dinlendi. Orada rahatlık

60. Nas 114/4-6.
61. Mü'minûn, 23/100.
62. Secde, 32/17.

buldu ve uyudu. Rüyasında kendisini çocukluğundaki görünüşü üzere yeni yetme bir genç olarak gördü. Bedeninin gücü, nefsinin dinçliği ve gençlik günleri kendisine geri döndü. Sanki krallık tahtında, saltanatının ihtişamında, dünyevî nimetlerde ve o günlerinin sevinci içindeydi. Çünkü o cariye, kendisine âşık olup evlendiği günkü güzellik ve görünümünde idi. Onu şehvetle kucakladı, sarıldı ve başlangıçta idrâk ettiği gibi ondan zevk aldı. İkisi birlikte kral tahtına oturmuş, rüzgâr kendilerine nereye isterlerse oraya götürüyordu. Duyduğu zevk ve sevinçten dolayı uykusunda sarsıldı, hareketlendi ve uyandı. O zaman harabede, çöplükte olduğunu, etrafında köpeklerin kendisine havladığını [fark etti].

Ey kardeş, nefsinin bu rüyadaki hali, hissettiği lezzet, sevinç ve mutluluk ile keder, üzüntü, sıkıntı, bela ve musibetlerden uyandığı zamanki hali arasında nasıl bir fark görüyorsun? İyi nefislerin hali ve bedenlerle birlikte oluşları ile bedenlere ait sıkıntı, üzüntü, keder ve musibetler yanında ayrıca lezzet, sevinç ve mutluluktan ayrılmaları arasındaki fark da böyledir. Allah bizi, seni ve kardeşlerimizi oluş ve bozuluş âlemi cehenneminin ateşinin acısından korusun; seni ve bizi göklerin melekûtuna ait ruhlar ve felekler âlemine özgü cennet nimetlerine kavuştursun ve yakın meleklere, peygamberlere, sıddıklara, şehitlere ve iyi kullara komşu eylesin.

"*Acılar ve Lezzetler Risâlesi*" sona erdi. Bunu dillerin[63] farklılığının sebeplerinin açıklanmasıyla ilgili risâle takip edecektir.

63. Metinde "lügât/diller" kelimesi yanlışlıkla "lezzât/lezzetler" olarak çıkmıştır. (y.h.n.)

Tabîî-Cismânî Şeylerin (*el-Cismâniyyâtü't-tabîiyyât*) On Yedinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Birinci– Risâlesi: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair[1]

1. Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Ali Avcu, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adıyla!

Allah'a hamdolsun! Seçkin kullarına da selam olsun! *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm

Ey iyiliksever, merhametli kardeşim! Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin! Cismanî ve ruhanî lezzet ve acılardan ve canlının ölümden hoşlanmamasının sebeplerinden bahsetmeyi sonlandırdığımız için tabiat risâlelerinin sonuncusu olan bu risâlede dil farklılıklarının sebeplerinin izahını yapmak istiyoruz. Diyoruz ki: Dillerin, sözlerin, seslerin, hat ve kitabelerin farklılıklarının sebeplerini; mezheplerin ilkeleri ile düşünce ve dinî inançların nasıllığını; onların oluşumlarının, ilkelerinin, ortaya çıkışının, kökenlerinin, yapılarının, gelişimlerinin, sayılarının, kendi aralarındaki görüş ve yöntem farklılaşmalarının aslını; bir asırdan diğerine ve bir milletten diğerine onlardan bir kavmin silinip yerine bir diğerinin geçmesini anlamak, ancak bahsettiğimiz bütün bu işlerin kendisinden kaynaklandığı asıl şeyi açıklayıp izah ettikten sonra olur. Yine bu aslın karışımının ve öğelerinin, başlangıçtaki hareketinin ve zâtıyla var olmasının nasıl gerçekleştiğini; onun diğer cisimlerdeki kanallarının ve kaynaklarının farklılığını; duyu organlarınca kolayca algılanmasını, cinslerde yayılmasını ve duyuları aydınlatmasını izah ettikten sonra olur. Sürat ve intikal etmeyle sonradan olmasının özelliğini, hareket ve ayrılıkla ortaya çıkmasını, yokluk ve helak olmayla ortadan kalkmasını, insanlar âlemindeki varlığının nasıl olduğunu, başlangıçta bu âlemde nasıl bulunduğunu, kendisinin dışındaki diğer canlılarda ve canlı olmayan varlıklarda nasıl olduğunu, işitme duyusuna bir bütün olarak ulaşmasını, onu kimin taşıdığını ve taşımanın nasıl olduğunu, taşımanın gerçekleştiği duyu organına ulaştıran sebebin ne olduğunu, onu bu duyunun dışındaki duyuların idrâk edememesinin sebebinin ne olduğunu, insanın bu duyunun anlaşılan ve anlaşılamayan özelliklerini delille (*burhân*) nasıl anladığını izah ettikten sonra olur.

2. Neml, 27/59.

Bunlar dikkatli/derin (*dakik*) bir incelemeye ihtiyaç duyduğumuz ve hakkındaki haberlerin son derece gizemli olduğu karmaşık konulardır. Bu risâlede, bu ilme giriş ve mukaddime olması için, başarabildiğimiz ölçüde, bunların bir kısmını özetlemek istiyoruz. Bunu, geriye kalan kısmın anlaşılmasını kolaylaştırması, anlamayı sağlayan en veciz söz olması ve kendisiyle bilmenin kolaylaştığı en açık delil olması için, okuyucusunu şüpheye düşüren bir uzatma ve nakledeni sıkan ayrıntı olmaksızın yapmak istiyoruz. Buradan hareketle onun ilkeleri hakkındaki aslı ve ilmi açıklamakla başlıyoruz.

Diyoruz ki:Bil ki, hikmetin heyûlâsı şeklin iradesi (*iradetü'l-hey'et*) ile birliktelik arz eder. Çünkü bu heyûlâ bütün eşyayı kabul eder. O semavî bir madde, felekî bir kuvvet ve yüce (ulvî) sebeplere, ruhanî cevherlere ve nefsanî şahıslara bitişik aklî bir kuvvettir. Gezegenlerle bağ kurar, hareketli yıldızlara bitişir, doğan yıldızlarla doğar, parlak ışıklarla parıldar. Onları hayırlı emanetler ve bereket anahtarları yapar. Bu, başlangıçtaki nizama halel gelmeksizin, ulaşma ve sona ermenin tamlığında eksiklik olmaksızın onlarda birleşme ve ayrılığın, ihtilaf ve birlikteliğin birbirini takip etmesi ve art arda gelmesi iledir. Bütün yaratılmışların (mükevvenât) bu yapıcı maddesi (*el-mâddu'l-fâ'ile*) ancak duyuların incelikleri (*letâif*) ile idrâk edilebilir ve dokunmakla elde edilebilir. Bu nasıl bu şekilde olmasın? O, maddesinin hayret vericiliği bitmeyen ve maddelerinin kemiyeti yok olmayan bir sebeptir.

Diyoruz ki: Ey kardeşim! Bil ki marifetin ve ilmin, yükselmesi zor bir derecesi ve sonu gelmeyen bir mesafesi vardır. Bu, ariflerin derecesidir ve canlıya ait (hayvânî) duyuların yardımıyla (*inâyet*) ve maddî (*cirmanî*) yolla onların etkilerini görebilen ve haberlerini anlayabilen kalp gözü açık kimselerin makamıdır. Zira onların etkileri ruhanî, kaynakları nefsanîdir. Bundan bilgelere (hukemâ) bitişik olan kuvvet ortaya çıkar. Bu ise nebîlere (a.s.) gökyüzünden vahiyle inen kutsal ruhtur. Ona âlimlerin güveni vardır. İhtilafı çok, uzlaşıdan uzak, kanunları farklı ve ölçüleri değişik pek çok şey meydana gelebilir.

Böylece duyular, bunlardan yeryüzü mekânında ve aşağı merkezde meydana gelen şeylerin bilgisini idrâk etmekte yetersiz kalır. Heyûlânın sebeplerinden olan beşerî duyular, onların idrâkine ulaşmaktan aciz kalır. Eşyanın kaynağı bu misale uygun olduğunda başlangıcı da bu tertiple olur. İnsanlık âleminde bilmenin (marifet) maddesi olan kuvvet de sezgi ile olur. Yaratılmış cisimde varmayı (bülûğ) imkânsız kılan ve ulaşmayı azaltan ihtimalin sebebi olur. İsteği azaltan, amaca ulaşmadan önce tükenen ve bu sebebin bilgisini elde etmeyi sınırlandıran, insanî hayatın sebebi olan zamansal bir madde olur. İş bizim açıkladığımız gibi olduğunda akıllı kimsenin ilk yöneleceği ve niyet edeceği, üstün nitelikli (*fâzıl*) kişinin ilk güveneceği ve arayacağı şey, sezgisinin rıza göstereceği, kendi cevherini kabul etmeye yardımcı olacak, kalan ömründe onu kabul edecek, düşüncesini harekete geçirecek ve basiretini artıracak şeyi bilmek olacaktır. Sezgisi olmayanın bilgisi olmaz. Bilgisi olmayanın da cevheri olmaz. Cevheri olmayanın ise varışı olmaz. Varışı olmayanın kalacak yeri (*mekarr*) olmaz. Kalacak yeri olmayanın varlığı olmaz. Varlığı olmayan ise yok hükmündedir.

Bölüm

Sonra bil ki, bütün bileşik cisimlerin birliğinden maksat, bu cisimlerin zâtını gerekli kılan, ilkelerini inşa eden, keyfiyetini belirleyen sebebin, başlangıçtaki kaynağının nasıl olduğunun, sonunda akıbetin nereye varacağının; karışımın (*te'lîf*) bir araya gelmesinin, ince olanın yoğun olanla ittifakının, bileşimlerin birleşmesinin nasıl olacağının; toplanmış olanın (*müctema*) ayrılmasının nasıl olacağının, birleşmiş olanın nasıl münferit kalacağının, bağlı olanın nasıl ayrılacağının, tek başına olanın nasıl birleşeceğinin, varlığının nasıl yok olacağının; varlığının sıhhatinden, sözünün selametinden ve bağının sağlamlığından sonra parçalarının (cüzlerinin) nasıl sona ereceğinin bilgisidir. Sen bu bilgiyi bilir, tasavvur eder, ayırt eder ve düşünürsen senin için aşikâr olur. Bu konuda sana hislerin yardım eder, kendi nefsinin cevherini kabul etmeyi bilmeye ulaştırır ve sağlam bir şekilde düşünürsen senin için karışım ve bileşimin keyfiyeti, o ikisiyle ve o ikisinin maddelerini doğru bilmekle ince ve yoğunun birleşmesi açığa çıkar. O ikisinden birisi yere ait (arzî) bir madde ve cisme ait bir kuvvettir. Diğeri ise ruhanî bir şekil ve meleklere ait bir arzudur. Yukarda olanın aşağıda olanla birleşmesi ve ince olanın yoğun olanla bağ kurması ne enteresan ve zarif bir hikâyedir. Bu konuda hikmet sahiplerinin aklı karıştı ve akıllı kimselerin zihinleri bulandı. Yollar kapandı, alametler silindi ve yol göstericiler işe yaramadı. Zira bu âlemde, âlimle cahili birbirine yaklaştıracak ve cevherle taşı aynı yerde toplayacak hikmet ve basiret sahibi kişiler inkâr edilmektedir. Allah ancak işlemiş olduğu günahına ve ayaklarının cürmüne ceza olmak üzere âlimi cahille cezalandırmayı istemiş ya da taşın cevhere bir perde, korunak, örtü ve elinin altındaki bir kılıf olması için cevheri taşla birleştirmiş ve o ikisini aynı mekânda bulundurmuştur; yoksa âlimle cahil onun nezdinde aynı makamda olduğu için değil. Aynı şekilde taş ve cevher, cismânî suret ve maddî heyûlâ yönünden heyûlânın gölgesinde zıt konumda olduklarında, o ikisi kendilerine cevherin gölgesinde bitişen aydınlık sevgileri ve yüce mertebeleri bilmezler. Bunlarla bilgini/âlimi kast ediyorum. Taş bundan uzaktır, ona âlim denmez.

Hal böyle olunca, birleşmeyi gerektiren bu sebebin varlığı bilindiği için şüphe ve inkâr yok olur. Talebe bu sebebi bilmeyi istediğinde ve onların bir arada varlığı söz konusu olduktan sonra, o ikisinin ayrılmasının ortaya çıkması, ikisinden birinin tamamen varlığını devam ettirirken diğerinin yokluğu ve ayrılması zorunlu olur. Bunu anladığında senin için cisim ile araz[3] arasındaki fark açığa çıkar. Bu konudaki maksat ve gayeyi de anlarsın. Bu konuda sana yardımcı olacak ve sana açıkladığım şeyi anlamanı sağlayacak, konuyla ilgili bir özeti sana açıklayacağım. Bunu bitirince seslerin oluşumu ve dil farklılıklarına; hat, yazım, lafız ve ibarelerin ilkelerine, harf ve kitapların oluşturulmasına; nereden çıkarıldıklarına ve nelerden ihdas edildiklerine, nerede bulunduklarına döneceğiz. Allah başarılı kılandır.

---

3. Ortaçağ İslâm âlimleri genellikle evrendeki varlığın cevher ve arazdan oluştuğunu öne sürmüşlerdir. Cevher maddenin hakiki özünü oluştururken, araz o maddeye dışardan dâhil olan ve cevherin farklı bir yapıya dönüşmesine sebebiyet veren bütün haricî unsurlardır. Arazların varlığı cevherin varlığına bağlıdır. Cevherin ortadan kalkması ile arazlar da yok olur. Bu noktada İslâm âlimleri arasında farklı cevher ve araz tanımları ve tasnifleri yapıldığına da işaret etmek gerekmektedir. Örneğin İbnu'l-Arabî tek cevherin Allah olduğundan hareketle evrendeki her şeyin araz olduğunu öne sürmüştür. (ç.n.)

Bölüm

Sonra bil ki, nefsânî kuvvet, âlemin tamamı olan cisim oluştuktan sonra onda ortaya çıkmaksızın insanlık bahçesindeki mabedin içerisinde hareketsiz bir şekilde gizlenince, onda yüce kuvvetin ortaya çıkması ve onu aydınlatması, Yaratıcı'nın (Bârî) düzenlemesine göre düzenli hale gelmesi söz konusu oldu. Allah'ın dediği gibi: "*Yemin olsun ki birinci yaratılışı biliyorsunuz.*"[4] Birinci yaratılış başlangıç vaktindeki oluştur. Faziletler ve hayırlarla dolduğunda ve ona (Allah'ın nurundan) feyizler (*ifâda*) ulaştığında düşünce ve hayal etme gücüne sahip oldu. Düşündü ve hayal etti. Sonra da baktı. Cömert ve ihsan sahibi, yönetici ve kıymet bilen, faydalı birisi olmak istedi. Bu konuda onun hayal ettiği hayal ve örnek aldığı örnek kendisine belirdi. Âlemin cisminde ortaya çıkma ve onunla bağ kurma gerçekleşti. Allah Teâlâ onu orada sağlamlaştırdı ve âlemi onun cesedi yaptı. Onu zannettiğinin tam tersi olarak gösterdi. Allah'ın felekleri döndüğünde, mülkleri harekete geçtiğinde, yıldızları parladığında ve esrarengiz yapısı ortaya çıktığında onun temsilcisi olduğu varlığı âlem temsil etmeye başladı. Onu yavaş yavaş kuvveden fiile ve akledilir olandan hissedilir olana çevirdi. Sonra bütün varlıklar (mevcûdât) ve diğer var edilmiş olanlar (*masnû'ât*) âlemde ortaya çıkıp var edildiklerinde onlar hakkında tek kategoride özetlenebilecek, üç farklı yönden ihtilaf ve soru ortaya çıktı. Düzenlenmiş olan bu ilk düzenlemenin (*tertîb*) ilki, öncelikle nefiste kuvve ve akledilebilir aklî işler halinde idi. O, bileşik cisimlerin (*mürekkebât*) ve varlıkların (*mevcûdât*) basit özlerinin (*a'yân*) düzenli suretidir. İkincisi hissedilebilir işlerdir ki kesin delil (burhân) onların sebebini ister ve anlamlarını açıklar. Onları araştıran ve onlar hakkında soran kişi, bunların keyfiyetinin bilgisine ve daha sonra cismânî âlemde hissedilir oluşlarına, ileri derecede nefsânî soyutlamayla akledilebilir düzeyde ulaşır.

Konunun ayrıntısında şöyle deriz: Aklî suret, "küllî nefs"in "küllî akl"ı kabul etmesi ve ona yakın olmasından dolayı "küllî akl"ın "küllî nefs"teki etkileridir. Küllî Nefs'in kabul ettiği şeyler, oluşum bakımından nitelik konumundan cismanî boyuta çıkan aydınlatıcı ışıklardır. Zira bunlar, duyulur durumlara (varıncaya) kadar son derece basit ve soyut idiler. Bunlar, duyuların doğrudan algıladığı ve onlardaki özel bir kuvvetten dolayı kendilerinden etkilendiği, maddede (heyûlâ) bulunan bir surettir.

Kesin delillerle kanıtlanmış işlere gelince, onlar ancak ilim maddeleri ve akıl sağlığı ile idrâk edilebilecek şeylerdir. Onlar, akılların onları kabul etmeye, zihinlerin onların doğruluğunu anlamaya ve onları idrâk etmeye sarılmaya mecbur ettiği, kaynağı ilahî işler ve melekî şahıslardan olan işlerdir. Geometri kitaplarında ve ehlinin söylemiş olduğu sağlam delile dayalı ifadelerde açıklandığı üzere, eşyanın şekilleri çevresiyle birlikte, ancak düzenlenmiş herhangi bir şekil yahut örnek gösterilen herhangi bir örnekle dairesel olarak çevrelenir, ölçüsü ancak bu yolla idrâk edilir ve çapı ancak böyle görülür. Nitekim Öklid kitabında şöyle demiştir: Cisim, yüzey ya da çizgi olsun, herhangi bir gölgenin ve sonun ölçüsü daima onda var olması ve yok olmaması mümkündür. Bu, tarif olmadan duyuların asla algılayamayacağı ve düşüncelerin/zanların(evhâm) kesinlikle tasavvur edemeyeceği bir hikmettir.

4. Vâkı'a, 56/62.

Öklid aynı şekilde kitabının giriş kısmında burhândan bahsetmiş ve şöyle demiştir: Burhân, haberin doğruluğu hakkındaki delillerin en önde geleni (öncülü)'dir.

"*Tamamlık*" ise "bilinen"i (ma'lûm), bahsettiğimiz şeylerin hepsiyle bilmektir. Öklid dedi ki: Nokta, parçası olmayan şeydir. *Çizgi* (hat), genişliği olmayan uzunluktur. Çizginin iki ucu iki noktadır. *Doğru çizgi*, aynı nokta üzerinde iki ucunun iki noktasından her birinin karşısındaki konumdur. Bu, noktanın ancak kesin kanıtla gerçekleşecek ve tecrübeyle bilinecek düşünceye dayalı(vehmî) bir şey olduğunu gösterir. Öyleyse kanıtlanan şeyleri (*el-umûru'l-müberhene*) duyuların algılayamayacağı ve düşüncenin/zannın (vehm) tasavvur edemeyeceği açığa çıkmıştır. Ancak zorunlu delil (*burhân*) ve kesin delil onları aklın idrâk etmesini zorunlu kılar. Çünkü, tartı ve arşının duyuların ölçüsü olması gibi, burhân da aklın ölçüsüdür. Söylediğimizi anla ve tasvir ettiğimiz şeyi algıla. Bu konuda fikir yürüt, aklını çalıştır. Sen bununla maksadına erer, istediğin ve talep ettiğin şeye ulaşırsın.

Bölüm
Feleki Sesleri Bilme Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, sesler cevherlerden türemiş arazlardır. Cevherler ise iki türlüdür: Yüce (üstün) ve ince (*latîf*) olan şeylere "ulvî cevherler" denildi. Değeri düşük ve yoğun olan şeylere ise "süflî cevherler" denildi. Sesler, ortaya çıkışları cevherlerden kaynaklanan arazlardır. Arazların ortaya çıkışı ancak onları harekete geçiren bir hareket ettiriciden (*muharrik*) kaynaklanır. Bazen bu hareket ettirici (arazları harekete geçirerek) sesi çıkarır ve orada bulunanların kulaklarına ulaştırır. Bazen de arazları sakinleştirir ve ses biter. Durum böyle olunca hareketin aslının nefis olduğu kesin delil ile kanıtlanmış olur. Ses, onun hareketinden ve kuvvetlerinin cisimlerdeki hareketinden etkilenir.

Küreler (*eflâk*) döndüğü, gezegenler ve yıldızlar hareketli olduğu için onların seslerinin ve nağmelerinin olması zorunlu olmuştur. Kendi nizamları içerisinde eşit, tamamlanmış ve mükemmel şekilleri korunmuş olduğu için onların hareketlerinin ayrı, seslerinin bitişik, paylarının ölçülü, nağmelerinin haz verici, melodilerinin eşsiz, konuşmalarının dinleyenlerin nefislerini yatıştırıcı nitelikte Allah'ı tesbih etmek, yüceltmek, ululamak ve kelime-i tevhid olması, meleklerin ve onlardan önceki ve onlardan üstün olan nefislerin gözlerinin onların üzerinde olması zorunlu oldu. Bu hareket ve sesler, onlardan dolayı âlemlerinin kalıcı (bâkî) olduğuna hükmedilen çağların ve zamanların ölçeğidirler. Tatlı seslerin, sevindirici melodilerin ve güzel nağmelerin bedenler âleminde onları işitenlerin nefislerini ferahlatması ve bunlardan hoş olanları işitmeyi arzulatması gibi... Yakında olunca sevindirmesi, nefislerden kederleri uzaklaştırması ve kaygıyı gidermesi gibi... Onlar sayesinde bu nağme ve hareketlerin arasını ayıran sakinlik ortaya çıkar. Bu esnada zamanın ölçeği ve tartısı; aralarındaki uyumdan dolayı felekî şahısların ve melekî seslerin hareketinin taklidi olur. O, bunların hepsinin aslı, bu da kolları (fürû') olur. Nefisler oluş ve bozuluş (kevn ü fesâd) âleminde bunları işitmiştir. Onlar vasıtasıyla, orada cennet ferahlığı ve reyhan bahçesi bulunan felekler âlemini ve nefislerin lezzetlerini düşünür.

Onların vaziyetlerin en güzeli, lezzetlerin en iyisi, şekillerin en tamamlanmışı ve sevinçlerin en devamlısı olduklarını bilir. Çünkü o nağmeler ve sesler, bu melodilerin katbekat fazlası ve en iyisidir. Çünkü onlar, düzenleme olarak en iyisi, harmanlama açısından en gerçeği, düzen olarak en iyisi, nizam olarak en sağlamı, cevher olarak en safı ve hareketlerinin uyumluluğu karışım açısından en doğru olanıdır.

Oluş ve bozuluş âlemindeki tikel/cüz'î nefis, felekler âlemini hayal edip açıkladığımız şeyin hakikatini kesin bir şekilde idrâk ettiği zaman, oraya yükselmeyi, kendi cinsinin çocuklarına katılmayı, gökkürenin (feleğin) avlusuna (hazîre) ve insanlık bahçesine ulaşmayı arzular.

Bizim için feleğin *beşinci tabiat* olduğu açığa çıkınca, onun Ay feleğinin altındaki bu cisimlere bütün özelliklerinde zıt/muhalif olmadığı da açığa çıkar. Zira onların bir kısmı ateş gibi ışıklıdır ki onlar yıldızlardır. Onlardan aynanın yüzü gibi yüzü parlak olanlar vardır ki o, Ay'ın cismidir. Onlardan hava gibi aydınlık ve karanlığı kabul edenler vardır ki onlar, Ay'ın ve Merkür'ün feleğidir. Bütün bunlar felekî cisimlerin ortaklık ettiği tâbiî cisimlerin özellikleridir. Her ne kadar beşinci tabiat olsa da feleğin, bütün nitelikleri yönünden tâbiî cisimlere muhalif olmadığı, bilakis bazı yönlerden muhalif olduğu açığa çıkmıştır. Zira felek, sıcak ve soğuk, nemli ve kuru değildir. Zira o, sertlik yönünden yakuttan daha sert, billurdan daha şeffaf, aynadan daha ağırdır. Onun parçaları birbirine temas eder, gıcırdar, sürtünür ve bakırın çınladığı gibi çınlar. Onun nağmesi ve seslerinde düzenli bir uyum ve vezinli bir melodi ortaya çıkar. *Musiki Risâlesi*'nde bu açıklamadan daha fazlasını izah etmiş ve konuyla ilgili yapı sanatından ve yay kullanımından delil getirmiştik. Bu sanatların erbabının kullandığı oranlar en doğru ve en üstün oran olur. Çünkü bunlar ruhanî oranlardır.

Bölüm

Sonra bil ki, şayet feleklerin şekillerinin hareketlerinin sesleri ve nağmeleri olmasaydı, meleklerin de konuşması, Allah'ı anması ve yüceltmesi olmazdı. Bu durumda onlar canlı değil, ölü olurlardı. Çünkü susmak ölüler için daha evladır. Taşların birbirine sürtünmesiyle iki taş arasında havada bir çınlama ortaya çıkar. Şayet felek ve içindekilerin kelamı, sesi ve konuşması olmasaydı feleğin aşağısında olan şey ona benzerdi ve meydana gelen şey hareketsiz ve sakin olurdu.

Bu durum başlangıçtaki asıldan (kaynaklanmış) olunca, aşağısındaki şeylerin de ona uygun olması zorunluluk arz eder. Çünkü felek, onlardan daha yukardadır. Zira felek etken, bunlar ise edilgendir. O ikisinden hangisi konuşmaya, hareket etmeye, kelama, Allah'ı anmaya, onu ululamaya, yüceltmeye ve kelimeyi tevhit getirmeye daha layıktır: Göklerin ve feleklerin halkı mı, yoksa insanlar, hayvanlar ve bitkiler âleminden oluşan yeryüzü halkı mı? Hangisi kulağa, gözlere, zihinlere, düşüncelere, zekâlara, zikirlere, ilme ve akla daha layıktır: Gökyüzü halkı mı, yoksa yeryüzü halkı mı? Gökyüzü halkı, yeryüzündekiler için Allah'ı anan ve Allah'tan bağışlanma dileyenlerdir. Allah'ı anmayı ihmal etmezler. Güzel melodilerle, udların nağmasinden, yay oyuğunun, tamburların, geniş meydanlardaki mezmurların âhengi ve ayaklı boruların nağmelerinden daha tatlı nağmelerle Allah'ı yüceltme konusunda

sessiz kalmazlar. Bu nağmeler ve melodiler, ruhlar âleminin sevinci bulunan bu basit nefisleri ve cevheri, nefisler âlemi ve canlılar evi olan felekler âleminin cevherinden daha üstün ve ince olan göğün en son katının üzerindeki tayfların yerini hatırlatır. Öyle ki, onun bütün nimetleri cennetin katlarındaki ferahlık ve güzel kokudur. Bunun için oluş ve bozuluş âlemindeki cüzi nefisler, İncil kıraati, Kuran tilaveti, davudî melodiler ve meclislerde kurrâların melodileri gibi, güzel sesleri ve tatlı nağmeleri işittiklerinde feleklerin şekillerini ve göklerin yerini hatırlar ve oradaki şeylere istek (şevk) duyarlar. Bunun için bilgeler şöyle demiştir: *Varlıklar (mevcûdât) ve bilinenler (ma'lûmât), kendilerinin sebebi olan ilk varlıkların hallerini taklit ederler.* Felekî şahıslar, oluş ve bozuluş âlemindeki bu şahısların sebepleri ve aletleridir. Onların hareketleri bunların hareketlerinin sebebidir. "Bunların hareketleri onların hareketlerini taklit eder" ifadesi de hikmet sahiplerinin sözüdür. Bunların seslerinin ve nağmelerinin, kendisine kaynaklık eden şeyi taklit ediyor olması zorunludur. Çocukların, oyunlarında babalarının ve annelerinin seslerini ve hareketlerini taklit etmeleri gibi... Onlar babalarının ve annelerinin davranışlarını taklit ederler. Aynı şekilde öğrenciler öğretmenlerinin davranışlarını taklit ederler. İnsanlardan aklı başında ve ilim sahibi olanların çoğu, felekî şahısların, onların düzenli hareketlerinin ve üstün orana göre vezinli seslerinin, Ay feleğinin altındaki canlıların varlıklarının başlangıcı ve onların hareketlerinin bunların hareketlerinin sebebi olduğunu bilirler. *"Aklî İlkeler Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi nefisler âleminin varlığı cisimler âleminden öncedir. Oluş ve bozuluş âleminde sesi olan hareketler, cisimler ve konuşan canlılar bulununca bu, gökler âleminde konuşan şahısların ve hareketli ince (latîf) varlıkların bulunduğuna işaret eder. Bu hareketlerin, nefislerini ferahlatan ve onlara kendilerinden yukarıdakileri arzulatan uyumlu nağmeleri vardır. Çocukların tabiatlarında babalarının ve annelerinin hallerini arzulama bulunması; öğrenenlerin ve öğrencilerin tabiatlarında hocalara karşı bir arzu bulunması; askerlerin ve hizmetlilerin tabiatlarında kralların ve başkanların hallerine karşı bir arzu bulunması; akıllı ve faziletli kimselerin tabiatlarında meleklerin hallerine ve onlara benzemeye karşı bir arzu bulunması gibi... nitekim bir felsefe tanımında şöyle denilmiştir: "Felsefe, insanın gücü nispetinde ilaha benzemesidir".

Denildiğine göre Pisagor, cevherinin saflığını ve kalbinin zekâsını feleklerin hareketlerinin nağmelerinden ve yıldızların hareketlerinin seslerinden almıştır. Düşüncesinin iyiliğini de musiki nağmelerinin seslerinden ve melodilerinin kurallarından elde etmiştir. O, bu ilimden ilk bahseden ve bilgelerden bu sırrı ilk aktaran kişidir. Sonra Nikomahos, Batlamyus, Öklit ve diğer bilgeler bu konuda tasarrufta bulundular ve gerektiği gibi en sağlam bilgileri verdiler.

*"Musiki Risâlesi"*nde bu konudan bahsetmiş ve konuya delalet eden şeyleri açıklamıştık. Zikrettiğimiz şeylerle açığa çıkmış ve açıkladığımız şeylerle onaylanmıştır ki, gökler (semavât), çevresiyle birlikte meskûn bir haldedir. Onun sâkinleri sesler ve nağmelerdir. Canlı ve canlı olmayan cisimlerin hareketlerinden meydana gelen arazlar olan sesler, nağmeler ve hareketler, bu âlemde o seslerin açığa çıkmasına bağlı olarak ortaya ve açığa çıkar.

Aynı şekilde bu cüz'î hareketler o küllî hareketlere tâbi olur. Bunlar eksik birer hareket; onlar ise tam birer harekettir. Bunlar geçici (fani) birer hareket; onlar ise gerçek birer bâkî harekettirler. O hareketlerin, seslerin ve nağmelerin hepsi anlamlı (mefhum); bu hareketler ise anlamsızdır. Onlar eşittir; bunlar ise eşit değildir.

Bunun sebebi, onların maddesinin (*heyûlâ*) saflığı, bunların maddesinin ise bulanıklığıdır. Bunların heyûlâsı geçici ve bozuktur; onlarınki ise bâkî ve sağlamdır. Onların hareketleri nefsanî zamanların ölçüleridir; bunlarınki ise zamansal vakitlerin ölçüleridir. Bunlar bileşiktir; onlar ise basittir. Bunların içlerinde farklılık ve değişim vardır; onlarda ise farklılık ve değişim yoktur. Bu âlemde lezzetli nağmeler ve güzel seslerin varlığı azdır ve çoğu zaman sayılıdır. Krallara ve büyük kişilere mahsustur. Onlar bunun için mücadele ederler. Nefislerdeki şerefi ve büyüklüğünden dolayı bunlara sahip olmayanlar bunları çoğaltırlar. Bunun için cüzi nefisler iyi bir nağme ve güzel bir ses işittiklerinde ondan etkilenir, ona özlem duyar, azlığından ve zıddı olan kötü seslerin çokluğundan dolayı ona kulak kabartırlar. Aynı şekilde onların eğilimi azlığından ve zıtlarının çokluğundan dolayı güzel suretlere ve tatlı şahıslaradır. Zira bunlar az, bunların zıtları ise çoktur. Bunun için rekabet fazlalığından ve varlığının azlığından dolayı güzel şeyler istenmekte ve sevilmektedir.

Bu ulvî (yüce) olanların tamamı rahatlık, güzel koku, lezzetli nağmeler, iyi melodiler ve güzel suretlerdir. Orası hurilerin ve genç erkek hizmetçilerin (*vildân*) meskenidir; rahatsız edici şaibelerden ve kötü ahlâktan uzak sevinç ve hayırdır. Bunun için denmiştir ki oraya ancak davranışları güzel ve amelleri iyi olanlar ulaşabilir. Bunlar kişiye, oraya yükselmesi ve o üstün, şerefli ve mükemmel âleme dahil olması için yardımcı olur. Bunun için denmiştir ki "güzel ses, rızıkta artış demektir." Yine denmiştir ki, sesin yumuşaklığı süreçli/periyotlu şeyin (zamaniyet) yarısıdır.

Bölüm

Sonra bil ki, çevreleyen küreden (*felekü'l-muhît*)[5] ay feleğinin sonuna kadar, yüksek sesler, coşkulu melodiler, tatlı nağmeler, farklı lehçeler ve tamamı Allah'ı anmak, Allah'ın tekliğini ifade eden özel cümle(*kelime-i tevhit*), Allah'ı yüceltme ve ona şükretme ile konuşan oluşturulmuş hareketler vardır. Bu açıklamayla, felekî seslerin ve semavî hareketlerin bilgisi senin için açığa çıkmıştır. Şimdi yeryüzüne ait sesler ve süflî nağmeleri açıklayacağız.

Bölüm

Yeryüzüne Ait Seslerin Asıllarını Bilme Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, seslerin aslı varlıkların çarpışmasından ve cisimlerin hareketlerinden ortaya çıkan şeydir. Ses, cisimler birbirlerine çarptıklarında havada oluşan bir dalgalanmadır (gar'). Bu iki cisim arasında "ses" adı verilen, hangi hareketle harekete geçmişse, hangi cisme çarpmışsa ve neden meydana gelmişse onunla arazî bir

5. Çevreleyen kürelerin sayısı Ortaçağ İslâm âlimlerine göre sekiz tanedir. Bunlardan yedi tanesi yedi gezegende bulunur. Sekizincisi ise en yüksektedir ve sabit yıldızlarda bulunur. Buna burçlar kuşağı adı verilir. (ç.n.)

hareket meydana gelir. Bu sesler, canlıya ait (*hayvânî*) ve cansıza ait (gayri hayvânî) olmak üzere iki kısma ayrılır. Canlıya ait olanlar da kısımlara ayrılır ve canlının cinslerindeki ve seslerindeki ayrılığın farklılığına göre (farklı) cinslere ayrılır. Allah'ın izniyle bunun açıklamasını yerinde yapacağız. Canlı olmayan sesler de aynı şekilde iki kısma ayrılır ve onların iki çeşidi bulunur. Bunlar doğal ve yapay seslerdir. Doğal sesler, gök gürültüsü, rüzgâr ve şimşek sesleri ya da cansız cisimler (*cemâdât*) gibi ruhu olmayan cisimlerin sesleridir. Demir, taş, odun ve benzeri şeylerin sesleri gibi. Yapay şeyler ise insan yapısı cisimlerdir. Davul, zurna, düdük, saz ve darbuka sesi gibi... Birbirlerine çarpma ya da birbirlerine karışma olmaksızın bunların hiçbirinde, doğal ya da yapay, herhangi bir ses ortaya çıkmaz ve hareketleri işitilmez. Eğer neyzen neyi üflemeseydi, sazende sazın telini hareket ettirmeseydi, darbukacı darbukadaki taşı oynatmasaydı bunların sesi olmayacak ve ses duyulmayacaktı.

Gök gürültüsünün sesine gelince, Haşeviyye[6] onun bulutu taşıyan, hareket ettiren ve sağa sola ayıran melekten kaynaklandığını söylemiştir. Melekler gök gürültüsünün sağında ve kuzeyinde Allah'ı anmakta, gök gürültüsü sustuğunda da susmaktadırlar. Bu büyük hezeyandan sana sığınırım Allah'ım. Bu Haşeviyye grubunun âlimleri nezdinde bundan daha büyük bir basiretsizlik, akıl kıtlığı ve tam bir cehalet yoktur.

Astronomi bildiğini iddia eden başka kimseler, gök gürültüsünün bulutların çarpışmasından ve sislerin bir araya gelmesinden meydana geldiğini söylemişlerdir. Bu hatadır. Zira bulut buhara bağlı bir cisimdir. Buhar yeryüzünden latif bir halde yükselir. Sonra birbiriyle kaynaşarak yoğunlaşır ve o, sesi olmayan bir cisimdir.

Diğerleri ise gök gürültüsünün, bulutu yakan bir rüzgâr olduğunu söylediler. Rüzgâr bulutu yakınca onu ayırır ve parçalar; o ikisinin arasından ses meydana gelmez.

Geriye doğru söz kaldı. O da buharın, havanın bulutunda tutunana dek inceliğiyle yükselmesidir. O, nemli ve kuru olmak üzere iki çeşittir. Bunlar toplandıklarında, yoğunlaştıklarında, karıştıklarında ve birbirlerine bağlandıklarında nemli buhar, yoğunluğunun kuvveti ve nemliliğinin şiddeti ile kuru buhar ile bağlanır. Bu buharın ancak çok zor bir geçidi olur. Kuvvetiyle toplanır ve inceliğiyle havayı yakar. Azlığı ve çokluğu ölçüsünde ondan bu ses meydana gelir. Yükselmek isteyip de bir geçit bulamamış olabilir. Kuru buhar geri dönmüş, alçalmak istemiş ve ateş çıkarmış ya da ondan şiddetli bir ateş çıkmış olabilir. Yıldırım olarak adlandırılan budur. Şişkin kırba (çamur kap)'dan meydana gelen ses gibi... Kırbanın üzerine yüksekten ağır bir taş düşüp onu yardığında ve içindeki hava bir kerede çıktığında, ondan şiddetli bir ses meydana gelir ki o ses yıldırım (*sâika*) olarak adlandırılır. Bu sesi, buranın yakınındakiler duyar. Bu buhar değişebilir ve bulutun içinde dönen bir rüzgâr olur. Oradan çıkmak ister de ondan ses ve gurultu işitilir. Hayvanların ve insanların karınlarından, karında bulunan yiyeceklerden dolayı meydana gelen yellenme sesinin işitilmesi gibi.

6. Haşeviyye: İslâm Mezhepleri Tarihinde metnin zahirine bağlı kalıp, tevil ve yorumdan kaçınan gruplar için kullanılan bir kavramdır. Genellikle bu kavramla, ayetlerin ve hadislerin yorumunu yapmaktan şiddetle kaçınan hadis taraftarları kast edilmiştir. (ç.n.)

Bölüm

Sonra bil ki, şayet ilahî gözetim, Rabbânî siyaset, Yüce Allah'ın rüzgâr küreyi bulut kürenin yukarısında, yeryüzünden ihtiyaç ölçüsünde bir uzaklıkta yapmakla yaratıklarına rahmeti ve kullarına şefkati olmasaydı; yine parçalandığında yukarı çıkmaya istekli olmasını bulutun bir özelliği yapmasaydı, hareketinin yukarıya doğru olmasını havadaki gökkuşağının bir özelliği yapmasaydı, tüm bunlar olmasaydı gök gürültüsünün sesleri ve şimşeğin parıltısı canlıların kulaklarına ve gözlerine zarar verir, onları helak ederdi. Nitekim bu durum zaman zaman olmaktadır. Zira bulutlar toplanıp birbirlerini ittiklerinde sıkışırlar ve yeryüzünün yakınına gelirler. Bundan gök gürültüsü meydana gelir ve bulutlar alt tarafından parçalanır. Bundan da havada gökkuşağı ve yeryüzünde de düşük itişme/basınç (*tedâfu'*) meydana gelir. Bundan "yıldırım" adı verilen şiddetli bir ses ortaya çıkar. Bu mekâna yakın olan canlıların çoğunu öldürür ve bazı gevşek cisimleri yakabilir. Çünkü o, latif bir ateştir. Katı cisimlere gelince, onlardaki etkisi azdır. *"Meteoroloji Risâlesi"*nde bunun bir kısmını açıklamıştık. Şayet konumuzdan uzaklaşma durumu olmasaydı bu meseleyi tam ve mükemmel bir şekilde açıklardık.

Sonra bil ki, aklen canlının ancak sebeplerin temas etmesi veya cisimlerin birlikteliğinden meydana gelmesi gibi sesler de ancak cisimlerde bulunur ve cisimler hareket olmadan ses çıkarmaz.

Sonra, sesler sonradan olmuş (*hâdis*) arazlardır. Cevherler onları taşıyan cisimlerdir. Şayet iddiacının ya da itirazcının birisi derse ki: Cisimlerin dışında ve cisimlerin hareketinin dışında da sesler bulunmaktadır. Zira bir konuşmacı dağın eteğinde konuşsa ya da bir kuyu ya da nehrin içinden bağırsa ona cevap veren kişi onun sözünün benzeri ile karşılık verir. Konuşmacı, cevabını cisim ve cismin hareketi olmaksızın işitir. Aynı şey, yavrulama ve nikâhlanma olmaksızın meydana gelen canlılarda da görülebilir. Sirke kurdu, hurma güvesi ve çürüme, nem ve benzeri şeylerden oluşan canlılar gibi. Bil ki durum bu itirazcı ve bu iddiacının dediği gibi değildir. O, bunları ve onların kendisinden olmalarını ve kendisinden kaynaklanmalarını gerektiren sebepleri bilmemektedir. Gördüğü varlıklar hakkında da hata etmiştir. Edindiği bilgi ile tanıması (marifet) kıt olmuştur. O, dağdan ve kuyudan ses işittiğinde onun kendisine kendi cevabı ile cevap verdiğini ve kendi sözü ile karşılık verdiğini zannetti. Ya görmediği bir canlıdan ve belirleyemediği bir şeyden duydu ya da dağ onun cevabı ile konuştu ve kuyunun dibi sözüne cevap verdi. Bu aklı olmayan ve marifete sahip olmayan kişinin kuruntusudur. Onun işittiği ses, kendi sesi ve havada kendisinden ortaya çıkan harekettir. Zira o, dağın tepesinden ve kuyunun dibinden duvara doğru bağırdı. Konuşanın boğazından kürevî bir şekil ve arza ait bir nakış çıktı. Hava onu, o yere ulaştırana dek götürür. Onu, delip geçmesini ve yayılmasını engelleyen şeye çarptırır ve geri döner. Ondan bu ses duyulur ki ona yankı denir. Bunun açıklamasını yerinde gerektiği şekilde yapacağız.

Bölüm

Bil ki, ses sahiplerinin seslerindeki asılları bilmek, sıcaklık, soğukluk, nemlilik ve kuruluktan ibaret olan dört unsuru, bilinen dört rüknü, onların birbirlerine dönüşümlerini, zaman ve mekânlarda birbirlerine karışmalarını ve onlardan arazilerde ve madenlerde olanı bilmekle olur. Kim düşüncesi, basiretinin etkisi, düşüncesinin kalitesi ve gözü keskinliği ile bunu araştırırsa dört rüknün doğu, batı, kuzey ve güneyden oluşan dört yönünün olduğunu bilir. Bu yönlerin de dört kazığı/direği (*evtâd*) vardır. Bunlar doğan, batan, yer altındaki direk (kazık) ve semanın ortasındaki direk (kazık)'tır. Bu dört sebep, tek sebebe dönen dört sınırı (*hudûd*) temsil etmektedir. Bu sınırları bilmek için bir topluluk vardır. Onlara bunlardan sorduğunda sana öğretirler; onlara yöneldiğinde sana doğru yolu gösterirler. Bu rükünlerin dönüşümünden oluşan kâinatın dört çeşidi vardır:

Hava olayları, havaya ait değişimler ve rüzgârlar, yağmurlar, gök gürültüsü, şimşek, kar, ay ve güneşin etrafında görülen halkalar (hâlât), bulutlar, kuyruklu yıldızlar, şafağın kızıllaşması ve ufukta ortaya çıkan aydınlık gibi havada meydana gelen şeyler onlardandır.

Yerin içerisinde olanlar onlardandır. Orada sıkışmış buhar, yoğunlaşmış hava, meydana gelen depremler, sarsıntılar, ay tutulması ve çökmeler ile tabiatın yerin içerisinde gerçekleştirdiği şeylerle buharıyla ısıttığı ve ateşiyle pişirdiği sıvı, katı, olgun ya da bozuk olan şeyler gibi... Altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, cıva, kükürt, neft, tuz, şap, kara boya madenleri ile erimiş ve donmuş diğer madenî varlıklar gibi. Bu, faydası çok olan marifet ilmidir. "*Madenler Risâlesi*"nde bir kısmını izah etmiştik.

Yeryüzünün yüzeyinde "büyüyen/artan (nâmiye)" adı verilen varlıklar onlardandır. O iki çeşittir: Potansiyel (bilkuvve) büyüyenler ki onlar bitkilerdir. Hayatla büyüyenler ki onlar canlıların hepsidir. Bütün canlıların oluşumu iki türlüdür: Doğurma ve var etme/yaratma (*tekvîn*). Doğurma, canlı cisimlerin birbirleriyle temas kurmasından meydana gelir. Canlılarla ilgili risâlemizde, tabiatların birbirleriyle karışmasına temas etmeksizin bu konudan (yani bunların oluşumundan) bahsetmiştik. O (oluşturucu sebep), ilk nikâh (birleşme)'tır ve aslolan da budur. Tabiatlar karıştığında ve birbirleriyle doğal bir birleşme (nikâh) ile birleştiklerinde, bir etki ile harekete geçen kuvvet (*el-kuvvetü'l-münfaile*), harekete geçiren kuvvetten (*el-kuvvetü'l-fâile*) o mekândaki maddeden ve bu zamanda görünen (hey'et) şeylerden kabul etmesi kolay olanları ölçüsünce alır. O ikisinin arasında canlı meydana gelir. Bunun delili, içinde tek tabiat bulunan cisimlerde canlı meydana gelmemesi ve diğer katı cisimlerde, hava onlara karışmaktan kaçındığı için canlı bulunmamasıdır. Havanın girmediği hiçbir yerde canlı bulunmaz. Hava, unsurların kuvvetlerini bir araya getirir, onların aralarını birleştirir, onları karışım ve katışım hareketiyle hareket ettirir, onlara nemlilik, çürüme, sirkeleşme ve bileşme özellikleri kazandırır. Sıcaklık meydana gelir ve bu mekân aşılanarak havadan çürümeyi kabul eder. Unsur unsurla birleşir, iki kuvvet birbirine karışır. Erkek konumunda kuru, sıcak buhar; dişi konumunda soğuk, nemli buhar oluşur. O ikisinin birleşmesi nikâh gibidir. O ikisinin arasından canlı meydana gelir. Yüce Allah bunu Kur'an'da zikretmiş ve şöyle

demiştir: "*Rüzgârları aşılayıcı olarak gönderdik.*"[7] Buradaki rüzgârlar harekete geçiren (fâile)'dir. Dilcilerin uzlaştıklarına göre, Arapçada bu kelime (melâkıh) esasen ceninler hakkında kullanılır. Burada değişim ve dönüşüm söz konusudur. Anlam anlaşıldığında Arap bir şeyi diğer şeyle değiştirir, dönüştürür ve öne alır. Kendisine konuşulan kişi, konuşanı anlar. Onun anlamının ceninler olduğunun delili, dildeki "toprağı aşıladı (*lekaha*) ve hurma aşılıdır (*lâkıha*)" ifadeleridir. Lâkıha'nın çoğulu levâkıh'tır. Burada özne/etkin (fâil) kalıbında olan lafız tümleç/edilgen (*mef'ûl*) lafzına dönüştürülmüştür. Yüce Allah'ın dediği gibi: "*Atılmış bir sudan* (mâin dâfiq) *(yaratıldı)*"[8] Aslında o, "medfûk" şeklindedir. Çünkü ism-i fâil olan rubâi (kökü dört harfli fiilin) kalıbı "muf'il" şeklindedir. İsm-i mef'ül olan sülasi ise "fa'îl" veznindedir. Fâil vezni bazen fâil, bazen de meful olabilir. Anlam buna işaret ediyor. Senin aslında mef'ûl kalıbının verdiği anlamı kast etmek için fâil kalıbı kullanarak şöyle demen gibi: Katil (*katil*), yaralı (*cerîh*) ve saralı (*sarî'*). Bazen de fâil kalıbıyla eylemi yapanı kast edersin. Mesela, Kerim (kerîm), merhametli (rahîm) ve ilim sahibi ('alîm) kelimeleri böyledir.

Aynı şekilde bunu tabiatın işleyişinde bulursun. Rüzgârlar ağaç ve diğerlerinin aşılayıcısıdır. Öyleyse bunun karışma ve katışmayla nasıl olduğu açığa çıkmış, karışmamış olandan meydan gelmesi geçersiz (bâtıl) olmuştur. "Doğal nikâh" sözümüz mecaz anlamındadır. Onunla unsurların birbirlerine karışmalarını kast etmekteyiz. Nikâh olmaksızın canlının olmayacağına ve araza ait bir sesin ancak bir cevherden olabileceğine delil getirmiştik. Şimdi sesler konusundaki prensibe (asl) dönüyoruz.

Bölüm

Şimdi bil ki, sesler iki çeşittir: Anlaşılan (*mefhûme*) ve anlaşılmayan (gayr-ı mefhûme). Anlaşılan sesler, canlı sesleridir. Anlaşılmayan sesler, taş, kuru çamur parçası ve diğer madeni şeyler gibi diğer cisimlerin sesleridir. Aynı şekilde canlılar da iki çeşittir: Konuşan (mantıkiyye) ve konuşmayan (gayr-ı mantıkiyye). Konuşmayan canlılar, konuşmayan canlıların sesleridir. O, sesler olarak adlandırılan nağmelerdir. Konuşma olarak adlandırılmaz. Çünkü konuşma ancak bir çıkış yerinden çıkan seslerde olur. Harflerin sıfatından çıktığında harflerle kesilmesi mümkündür. Şiiri, tertibi ve vezni doğru dile imkân tanır. Ehli arasında bilinen bir dille, anlaşılır bir şekilde ortaya çıkar. Bu konuşmayla, hayvanlara değil de insanlara mahsus olan emir, yasak, alma, verme, satma, satın alma, vekil tayin etme ve buna benzer işler gerçekleşir. Bu, ses ve konuşma arasındaki farktır.

Seslerin diğer canlılardan çıkmasına gelince o, akciğerden göğse doğrudur. Sonra boğaza, ardından ağza gelir. Sonra canlının büyüklüğüne, akciğerinin kuvvetine ve çenesinin genişliğine göre ağızdan şekil çıkar. Gırtlak her genişlediğinde, iki çene aralandığında ve akciğer büyüdüğünde kuvvetinin ve zayıflığının ölçüsüne göre bu canlının sesi artar.

7. Hicr, 15/22.
8. Târık, 86/6.

Eşek arıları, çekirgeler, ağustos böceği, orak kuşu ve benzeri gibi akciğeri olmayan canlıdan meydana gelen sese gelince, bunlar havayı iki kanadına yayarak, ağzını açarak alır ve hava çarpar. Ondan sese benzeyen vızıltı ve çınlama ortaya çıkar.

Yılanlar, tırtıllar ve bunlar gibi hareket eden şeyler gibi dilsiz hayvanların akciğerleri yoktur. Akciğerleri olmayanların da sesleri yoktur.

İnsan canlısının sesleri iki çeşittir: Delâlet eden(bir anlamı gösteren) ve delalet etmeyen sesler. Delalet etmeyen ses, hecesi olmayan ve anlam içeren ayırt edici harfler kullanılmayan sestir. Ağlama, gülme, öksürme, inleme ve benzeri şeyler gibi... Delalet edene gelince o, bulunduğu herhangi bir dilde ve söylendiği herhangi bir lafızda hecesi bulunan kelam ve söz gibi şeylerdir.

Anlaşılanı ve anlaşılmayanı, canlısı ve cansızıyla bütün bu sesler, cisimlerin çarpışmaları ve hayvanların boğazlarını sıkmalarıyla havada meydana gelen sestir. Zira hava aşırı inceliği, cevherinin saflığı ve parçalarının hareketinin sürati dolayısıyla bütün cisimlere girer, onlarda ilerler, içlerine ulaşır ve onları birbirlerine doğru hareket ettirir. Cisim cisme çarptığında bu hava o ikisinin arasından ayrılarak bütün yönlere doğru itişir ve dalgalanır. Onun hareketinden, cama üflendiğinde cam macununun genişlemesi gibi genişleyen bir kürevî şekil meydana gelir. Bu şekil her genişlediğinde bu sesin kuvveti, sona erene dek azalmaya devam eder. Bunun örneği, geniş bir yerde bulunan durgun bir suya taş atmandır. Bu suda, taşın düştüğü yerde daire meydana gelir, suyun yüzeyine doğru genişlemeye ve diğer yönlere doğru dalgalanmaya devam eder. Her genişlediğinde hareketi zayıflar ve sonunda yok olur gider. Bu yerde veya burasının yakınında bulunan bir canlı bu sesi işitir. Havada cereyan eden bu dalgalanma onun kulağına ulaşır ve kulağının içine girer. İki kulağın derinliklerinde yerleşmiş olan hava, beynin nihayetinde sona eren bu dalgalanma ve hareketle işitme kuvvetine göre hareket eder. Sonra çıkışı olmaksızın durur. Onu beyne götürür, beyin de onu kalbe götürür. Kalp, bu duyunun kendisine ulaştırdığı mesajı anlar. Şayet mana içeren anlamlı bir ses ise marifet ona yönelir. Anlamsız ize bu ses konusunda cevherinin saflığına uyması gerekir. Hangi cevherden ortaya çıkmıştır ve hangi hareketten kaynaklanmaktadır? O, bunu sesin mahiyetinden, dalganın, sedanın ve işitme duyusuna ulaşan hareketin keyfiyetinden çıkarır. Bunun örneği tas çınlamasıdır. İnsan bunu işittiğinde şöyle der: "Bu tas çınlamasıdır". Ona ya bir canlı tarafından ya da kasıt ve maksat olmaksızın bir şeyin düşmesi neticesinde, isabet eden başka bir şeyin çarpmasından meydana gelmiştir.

Demir, altın, gümüş ve benzerlerinin sesleri de böyledir. Bunların sesleri ortaya çıktığında, cevherlerinin farklılığına ve tabiatlarının sertlik, gevşeklik, yumuşaklık ve kuruluk yönünden başkalığına göre farklılık oluşturur. Bu konunun örneği, hayvanların sesleridir. Her nefesi kuvvetli ve ciğeri sağlam olanın sesi, hareketinin şiddetinden dolayı daha büyük ve havadaki mesafesi daha uzak olur.

Benzer şekilde daha sert ve daha kuru madeni cevherlerden olanlar daha çok çınlar ve daha çok ses çıkarır. Ses çıkarması için yapılmış olmasında ittifak edildiğinde ki, çıngırak ve darbukada olduğu gibi,bundan maksat, surlarda ve sınırlarda

yapılmış kalelerde ses ve gürültü çıkarmak olduğundan, onların sesleri ve çınlamaları havada bu kapların genişliği ve darlığı ölçüsünce kalır. Bakırın sesi, kuruluğu, sertliği ve sıcaklığının kuvveti dolayısıyla hafif ve saftır. Kurşundan, bakırdan yapıldığı gibi akustik ve ses çıkaran aletler yapılması mümkün değildir. Demir, bakıra karıştırılırsa onun ses ve gürültü çıkarması söz konusu olur. Altının, kendi tabiatını andıran kendine mahsus bir sesi vardır ve çok az akustiği vardır. Onun sıcaklığı ölçülü, tabiatı yumuşak ve tabiatının cüzleri eşit bir haldedir. Gümüş bundan farklıdır. O, altından daha şeffaftır, çalındığında sesi ondan daha güzeldir. Aynı şekilde kurşunun bakır ve demir gibi sesi yoktur. Bu, kurşunda yeryüzüne ait (arzî) cüzlerin fazla olmasından ve cisminin yoğunluğundan dolayıdır. Sesi, taş sesi ile o ikisinin arasında bir sesi andırır. Bu örneklerden hareketle insanın ölçülü konuşması bulunabilir. Ölçülü ses, aslan sesi, at kişnemesi, eşek anırması ve benzeri sesler gibi sınırı aşacak yükseklikte olmamalıdır. Balığın susması gibi sessiz de olmamalıdır. Canlıların çoğunun seslerinin hafifliği gibi hafif de olmamalıdır. Ancak o, bunların arasında orta yerde olmalıdır.

Kim, havada kalıp bekleyen uzun bir sesi olmasını istiyorsa bunu bilerek yapsın ve havayı biriktirmeye çalışsın. Buna, gönderdiği havanın içinde biriktirdiğine denk gelmesine kadar devam etsin. Eziyet ve elem çekse de, bunu yapmakla istediği şeyi elde eder. Altının tabiatının ölçülü olması gibi, tabiatı genişlediği için sesi genişler ve ölçülü olur. Cevherlerin en üstünü ateşte eriyendir. Aynı şekilde insan da hayat süren hareketli canlıların en şereflisidir.

Bitkilerin de sesleri vardır. Sertliği daha çok ve bir arada bulunması daha fazla olan bitkiler onlardandır. Onların diğer sesler gibi tabiatları yoktur. Dokunulduğunda ses çıkarırlar. Sâc ağacı[9], abanoz ve benzerleri gibi. İncir ve firavun inciri kütükleri ve benzerleri gibi, sıcaklığı az olan bir cisme girmiş olanların sesleri az olur. Dokunulduğunda ve bir cisimle hareket ettirildiğinde hareket ettirenin hareketinin kuvvetinden ve bu sesin ses çıkarandan kaynaklanmasından dolayı ses havada ortaya çıkar. O, tabiat olarak böyle yaratılmış/şekil verilmiş (*mecbûlun aleyh*) değildir. Kuvvetine göre bu ortaya çıkan sesin havada insan ve diğer canlıların kulaklarıyla ilişki kurması söz konusudur. İnsan kütük, demir, su ve rüzgârın sesini duyduğunda onların her birinin sesleri hakkında konuşma imkânı bulur ve onları kendisinden kaynaklandığı ve ortaya çıktığı şeye nispet eder. Hayvan bunu yapamaz. O, insanın konuşma ve açıklama kuvvetiyle işittiklerini izah etmesi gibi izah edip açıklayamaz. Bu sayede insanın diğer canlılara üstünlüğü ortaya çıkar. Aynı durum koklama[10] duyusunda cereyan eder. O, bu duyusu sayesinde havayla ilişki kurar. Kendisinde bulunan bu duyuyla bütün kokulardan haber verir ve onları ait oldukları koku sınıfına ait kılar. Aynı şekilde cisimlere dokunduğu ve duyu, cismin nemli ve kuru, sıcak ve soğuk, yumuşak ve sert ve benzeri olduğunu anladığı vakit, bunu dokunma duyusu haber verir. Görme duyusuna gelince o, hissedilen şeyleri (*mahsûsât*) bilme konusunda diğer duyulara ihtiyaç duyar. Çünkü onun hisseti-

9. Hindistan yöresinde yetişen büyük bir ağaç.
10. Metinde işitme (sem') kelimesi geçse de metnin siyak ve sibakından burada kast edilenin koklama duyusu olduğu anlaşılmaktadır.

gi şeyler onu aldatmış olabilir. Onunla diğeri arasındaki mesafenin uzaklığından dolayı büyük bir şeyi küçük olarak görmen; geniş bir alanda küçük olanı büyük olarak görmen; düz olanı eğri olarak görmen gibi. Sudaki gemi küreği ve benzeri şeyler gibi...

Bölüm

Sonra bil ki, bütün duyuların karar kıldığı ve sonuçta vardığı yer kalptir. Yanında da sığınağı vardır. Bütün duyulayıcıların kendileri için yapılmış özel duyuları vardır. Onu aşmaz ve ondan başkasına dokunmazlar. Göz, görmeye, kulak işitmeye, ağız tatmaya ve burun koklamaya tahsis edilmiştir. Bu duyulardan her biri, hissettiği varlıkları kalbe götürür. Onlar vasıtasıyla kalp duyusu anlaşılır.

Sonra, sen duyulardan bir şeyi algılayıp onu kabul ettiğinde kalp duyusunun kuvveti, onu algılaması için kalbe iletir. Şayet kalp duyusunun kuvveti olmasaydı bu duyular geçersiz/işlevsiz olurdu. Doğuştan görme özürlü bir kimsenin gökyüzünü ve onun hangi yönde bulunduğunu tasavvur etmesinin mümkün olmaması gibi... Çünkü o, yönü görmez ve görme duyusu onu kendisiyle uyumlu olan kalp duyusuna iletir. Çünkü görme duyusu, hissettiği varlıkların etkilerini kendisiyle uyumlu olan ve kendisine iletilenleri koruyan aklî kuvvete iletir. Bunun için Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Gerçekte gözler kör olmaz. Ancak kalp gözleri kör olur.*"[11] "*Duyu ve Duyum*" adlı risâlemizde burada açıkladıklarımızın dışında bazı şeyler açıklamıştık.

Sonra bil ki, bedendeki kalp, insan suretinde tasarlanmıştır. Çünkü o, canlı bedenindeki en üstün organdır. Zira onun, dışardaki görme duyusunun göremediği şeyleri kendisiyle gördüğü gözü (*basiret*) vardır. Yine onun kendisiyle sesleri algıladığı ve algıladığı şeyleri işitme duyusuna ilettiği kulakları vardır. Onun dokunma duyusu vardır. Bununla, âşığın, âşık olduğu kişinin sarılmasına ve yapışmasına arzu duyması gibi hissettiği şeyleri kaybettiğinde onlara özlem duyar.

Aynı şekilde doğuştan görme engelli olan bir kimse kalbiyle eşyanın şeklini tasavvur edemez. Çünkü görme duyusu kalbe ait olan duyuya bir şey iletemez. Bu duyu boş, bozuk ve kapısı kapalı olarak kalır. Bu kapıyı hiç kimse çalmaz ki, görme engellide bu duyuyla bir tanıma/bilme (marifet) meydana gelsin. Bu duyuların her birinin, bizzât algıladıkları ve arazla algıladıkları şeyler vardır. Onlar arazla algıladıkları şeylerde hata yapmazlar. Bunun örneği gözdür. Ona bizzât görünen şeyler nurlar, ışıklar ve aydınlıklardır. Ancak onların renkleri algılaması nur ve ışığın aracılığı ile olur. Diğer cisimler ve onların yüzeyleri, şekilleri, konumları, uzaklıkları ve hareketleri ise renklerin aracılığı iledir. Çünkü rengi olmayan hiçbir cisim kesinlikle algılanmaz. Bizzât algılanan şeylerde ise, onunla göz arasında algılama konusunda aracı yoktur. Çünkü göz, ışık ve nuru algılamada başka bir şeye ihtiyaç duymaz. Karanlığın algılanmasında da durum aynıdır. Gözle renklere bakma arasında bir tane aracı bulunur ki o da ışıktır/nurdur. Kendisiyle cisimlerin nasıllığını ve sebeplerini algılaması arasında nur ve renkler olur. Onunla bakış arasındaki vasıtalar çoğaldıkça hata ihtimali artar ve duyu, o konuda bakışını doğrulayacak ve haberini doğrulayacak diğer bir

11. Hac, 22/46.

delile ihtiyaç duyar. Serap görme böyledir. Göz, suyun renginden beyazını ve ışıktan da parıltısını alır. O konuda bakış aldanır ve bakmayla bakılan şey arasına, durumun bu şekilde olduğuna dair hüküm verme konusunda uzaklık girer. Böylece gördüğü şeyi su zanneder fakat yanına geldiğinde (suya ait) bir şey bulamaz. Suya dalmış kayık küreği de bunun gibidir. Göz onu eğri görür. Zira o ikisi arasında diğer bir aracı vardır ki o da sudur. Suda bulunan eşyaların durumu bu şekildedir. Göz onu olduğu gibi algılayamaz. Uzak bir şeyin hali de böyledir. Onunla göz arasındaki aracılar çoktur ve bunlar da ışık ve havadır. Uzaklaştıkça küçülür ve gözden kaybolup yok olur.

İşitme duyusuna gelince o, yalan söylemez, ancak nadiren yanılır. Zira onunla algıladığı varlıklar arasında sadece bir tek aracı vardır ki o da havadır. Onun hatası havanın sertliğinden ve yumuşaklığından kaynaklanır. Zira bazen rüzgâr sert ve hava aşırı hareketli olabilir. Ses çıkaran, kulaklara yakın bir yerde ses çıkarır ve bu, havanın şiddetinden ve coşkusundan dolayı işitilmez. Bu sesin hareketi, havanın hareketinin şiddeti ve coşkusu karşısında yetersiz kalır ve işitme duyusuna ulaşması azalır. Hava sakin olduğunda, bu dalgalanmanın ve havada meydana gelen hareketin duyuyla bağlantı kurması mümkün olan bir yerde olduğu zaman bu ses duyuya ulaşır. Şayet mesafe uzak olursa duyu sesi işitemez, bu hareket son bulur ve duyuya ulaşmadan biter.

Koklama duyusu da böyledir. Bu duyu, havanın sertliği, yumuşaklığı, sakinliği ve hareketine göre eşyaları idrâk eder. Zira hava sert olduğunda farklı yönlerde bulunan kokular azalır ve bunların havadaki hızı yavaşlar. Hava berrak, yumuşak ve mesafe yakın olduğunda o, hazırda var olan kokularla bağlantı kurar. Uzak olduğunda bu kokular farklı yönlere dağılır ve onlardan hiçbir şey algılanamaz. Havanın sesleri ve kokuları kabul etmesine gelince, Allah'ın yardımı ile ben sana bunu izah edeceğim.

Bölüm

Sonra bil ki, bütün cevherlerin çeşitleri, unsurları ve bileşimleri farklı ve ayrıdır. Bütün maddesel (heyûlâni) cevherlerin cevherleri daha latif/ince, rûhânî yönleri daha fazla ve yetkileri (özellikleri/hâssiyyet) daha büyüktür. Onlar, şekil almazlar, arazları taşımak için diğerlerinden daha hızlı davranır ve onları daha kolay kabul ederler. Bunun örneği, tuzlu sudan daha latif/ince ve daha saf bir cevhere sahip olduğu için yemekleri ve boyaları daha çok kabul eden tatlı sudur. Canlının daha çok karışıma ve katışıma, daha fazla fayda ve yarara sahip olması; bu sayede cisimlerin hayatı, hayvan ve bitkinin maddesi olması gerekir.

Işık havadan daha latif olduğu için, onun renkleri ve şekilleri kabul etmesi daha hızlı bir hareketle, daha rûhânî ve basit, yayılması daha ince olur.

Bunun gibi nefsin cevheri, rûhânî yönden nur ve ışığın cevherinden daha latif ve daha şiddetlidir. Bunun delili, onun diğer hissedilen ve akledilen varlıkların etkilerinin hepsini kabul etmesidir. Bu iki sebepten dolayı insan hayal gücü (*el-kuvvetü'l-mütehayyile*) ile duyu organlarıyla güç yetiremediği şeyleri hayal ve düşünmeye güç yetirir oldu. Çünkü hayal kuvveti rûhânîdir, duyu organları ise cismânîdir; duyu organları, algılanabilen diğer varlıkları cismânî cevherlerinde dışarıdan algılar. Ha-

yal gücü ise onları zâtında hayal ve tasavvur eder. Söylediğimiz şeyin delili beşerî sanatkârların yaptıklarıdır. Zira bütün sanatkârlar, başlıyor, düşünüyor, hayal ediyor ve yapılmış bir şekli dışarıdan bir şeye ihtiyaç olmaksızın zihinlerinde şekillendiriyorlar. Nefislerindeki şeyi fiil olarak açığa çıkarmak istediklerinde, bir mekânda ve bir zamanda maddeyi (heyûlâ) destekliyorlar. Orada zâtında tasavvur edilmiş olan şey âlet/edevat ve hareketlerle tasavvur ediliyor. Zira bütün canlılar görmezler; arazî renkleri ve cevherden kaynaklanan cisimleri hayal edemezler. Onları işitmez, tasavvur edemez, söze dayalı sesleri hayal edemez ve konuşulan lafızları düşünemezler. Ancak bileşimi doğru ve duyuları sağlıklı olan bir insan, bir sözü anladığında tanımlandığı zaman anlamı hayal etmesi mümkün olur. Konuşmaktan maksat sözü iletmektir. Her sözün anlamı yoktur, dinleyene ve konuşana fayda sağlamaz. Bütün anlamların bir lafız ve bir dilde açıklanması mümkün değildir. Onları bilmek de mümkün değildir. Nefislerinde olanı açıklamaktan hoşlanmayan bütün konuşan canlılar; yok olmuş insanlar ve susan cansız cisimler gibidirler.

Bölüm

Sonra bil ki, sözdeki anlamlar ruhlara benzer. O anlamların lafızları kendileri için cesettir. Ruhlar ancak cesetler yoluyla canlandırılır. Söz iki çeşittir: Faydalı ve faydasız. Fayda, bilinmeyen bir şeyi haber verme yönüyle ilgili olarak gerçekleşir. Bilinmeyen (meçhul), kendisinden haber verilendir. Haber, (bir anlama) delâlet eden ve delalet etmeyen olmak üzere iki çeşittir. *Haber*, görülmediği, zaman geçtiği ve söyleyen kişiden işitilmiş olduğu açıklandığı için, onu söyleyen kişiyi doğrulamanın ve yalanlamanın olanaklı olduğu her sözdür. Filan şehrin, ahalisiyle birlikte mamur vaziyette olduğunu ve ölmüş olan falan kişinin, filan işlerin ve açıklamaların sahibi olduğunu haber veren kişi gibi. Bahsettiği şehrin durumu görülmediği ve ölü hâlihazırda yaşamadığı için bunu işiten kimsenin söyleneni doğrulaması ve yalanlaması mümkündür.

Aynı şekilde haber verme üç kısımdır: Ya içinde bulunduğumuz zamandan öncesiyle; ya görülenin dışıyla; ya da zaman ve mekânda var olanla alakalıdır. Bunun denenmesi (ve ifadesi/imtihan), oldu (*kâne*), olacak (*yekûnu*) ve olan (*kâin*) iledir. Oldu, geçmiş zaman içindir. Olacak gelecek zaman içindir. Olan, şu anda var olan içindir. Bütün bu kısımlara (önerme yapılırken) olumluluk (*mucîbe*), olumsuzluk (*sâlibe*), konu (*mevzû'*) ve yüklem (*mahmûl*) işin içine girer. Bunlar haberin kısımlarıdır. Haber aynı şekilde zorunlu (*vâcib*), câiz/mümkün ve imkânsız (*mümteni'*) şeklindeki üç anlamın dışında değildir. Zorunlu ve imkânsız, doğruluk ve yanlışlık durumlarına bir şeyin kanıt olmasına gereke kalmadan bilinen şeylerdir. Bunun örneği, bir adamın "Yeryüzü altımdadır, gökyüzü de üstümdedir" diyen kişiyi duymasıdır. O, söylenenin doğruluğundan şüphe etmez ve buna delil getirmeye ihtiyaç duymaz. Bu –doğru bir söz olsa bile– yanlışlığına delil getirilmeye ihtiyaçsız da değildir. Bu cümleden bir fayda (anlamlı bir haber) meydana gelmez. Aynı şekilde bunu söyleyenin sözünde ve bunu işitmekte de fayda yoktur. Bu, konuşan bakımından bir üstünlük sayılmayıp; belki onun hezeyanına işarettir.

Aynı şekilde bir kimse şöyle diyen birini işitse: "Ben dağı taşıdım, ateşe daldım ve denizin üzerinde ağaç bitmiş olduğunu gördüm." Bu kişinin yalancılığında ve sözünün yanlışlığında da şüphe yoktur. Bu, haberin imkânsız (*mümteni'*) kısmıdır.

"Caiz/mümkün"e gelince, onun doğru ve yanlış olması için delil istenmesi gerekir. Bunda fayda vardır. Bu delille dinleyen faydalanır ve soran kişi delili sorar. Kendisiyle hakikati bilmeye götüren anlam, haber verme esnasında doğru ve yanlış olması mümkün olan şeydir. Yine o, bir kimse kendisine doğru ve yanlışı kesin olarak ulaştırdığında onun doğruluğundan veya yanlışlığından emin olmaktır. Bilir ki bu, akıl sahiplerinin incelemelerinin doğruladığı bir hakikattir. Şehrin mamur olduğunu haber veren kişinin ya da haber veren kişinin tanımladığı şekliyle ölünün halinin bilgisi gibi. Haberin doğruluğu daha önce birisinden öğrenilmişse haber verenin yalancılığı olumsuz olur. İrfan sahipleri nezdinde bulunup akılların hüküm verdiği ve kesin kanıtların (berâhîn) kanıtladığı şeyler de bunun gibidir. Onlar ortada olmayanı/görmedikleri şeyi (gâib), görüleni biliyormuşçasına biliyorlar. Getirdikleri delil ve kesin kanıt örnek gibi olur. Çünkü örnek, haber verilenin şekli ve sıfatlarıyla haberin anlamına delil getirilen şeydir. Bunu bil.

Bölüm
Sesin Aslını ve İnsanlar ve Hayvanlar Yaratılmadan Önce Ay Feleğinin Altındaki Başlangıçtaki Cisimleri Bilmeye Dair

Yüce Allah'a güvenerek diyoruz ki: Allah dilemesiyle gökleri yarattı, sanatıyla onu sağlamlaştırdı, hikmetiyle düzenledi, yeri onun altına döşek yaptı, havayı yerle gök arasına bir ferahlık olarak yaratıp sonra onu yeryüzünün sağına ve kuzeyine gönderdi, denizleri yayıp onları hareket ettirdi ve dalgalandırdı bu durumda hava cesetlere sirayet etmiş ruhlar gibi oldu. Bu risâlenin başında bahsedildiği gibi havayı dört yöne dağılmak, denizleri toprakla karıştırmak ve tabiatlarını birbirlerine girdirmek üzere bu haliyle var etti. Havanın hareketiyle ses çeşitleri meydana gelir. İnce ses, çınlama, dağların birbirine cevap vermesi, deniz dalgalarının sesleri, çöllerde ve çorak arazilerde rüzgârların esmesi... Madenler, meydana gelecekleri özel yerlerde oluştular. Buharlar birleştiler, çiğler yükseldiler ve bulutlar üst üste yığıldılar. Hava kürenin sonuna yükseldiler. Şiddetli soğuk/Zemherir kürenin altına asıldılar. Eterin (esîr) alevi onu sıktı. Meyilli/sarkık yıldızlar (*el-kevâkibü'l-mâile*) onları ele geçirdi ve yağmurları yeryüzüne gönderdi. Hava ona katıldı ve onları harekete geçirdi. Yıldızlar ışıklarını yaktılar. Güneş onları gözledi ve büyüyen nefis (nefs-i nâmiye) kuvveti onlar hakkında sevindi. Yeryüzünde büyümeye ve artmaya başlayan ilk şey, bitkilerin suretleridir. Bazı âlimlerin söylediği gibi, yeryüzü bu dönemde üç bin yıl boyunca sadece denizler, dağlar, bitkiler ve ağaçlardan ibaret olarak bu halde kalmaya devam etti. Orada rüzgârlar esiyor, havaya ait sesler birbirlerine cevap veriyorlardı. Nefis havada tecelli etmişti; nur ve ışık kuvvetine bağlıydı. Cismanî işleri düzenliyor, cansız cisimlere ait tabiatları ve yıldızların ruhanî âlemlerini hava âlemine bitişik olarak oluşturuyordu. Onlar Hz. Âdem'den önce yeryüzünün sakinleridir. Bu şekilde takdir edilmiş olan bu süre tamamlanınca yeni bir devir başladı. Allah, ikinci

oluşumun (*en-neş'etü's-sâniye*) meydana gelmesini ve insanî suretin açığa çıkmasını istedi. Âdem ve Havva'yı topraktan yarattı ve onları niteliği olan (*mevsûfe*) cennete yerleştirdi. Orası, doğu bölgesindeki Yakut'tur. Onların başlarına gelen geldi. Bu olayı yıldızlarla hesap yapmayı bilen İranlı bir adam, başından sonuna dek içinde bu olayların bulunduğu açık bir kitapta anlatmıştır. Şayet bu olay bizim kast ettiğimiz ve murat ettiğimiz gibi olmuşsa onun bir kısmını anlattık. Ancak biz bunun bir kısmına işaret edeceğiz. Allah, Âdem'i yaratıp, ölçülü kılıp, ona kendi ruhundan üfleyip, meleklerini ona secde ettirince, Âdem ve Havva'nın ortaya çıkışı hayvanların var edilmesinden, yerin mamur hale getirilmesinden, vakitlerin orada bütün cinsleri ile tamamlanmasından ve çeşitlerinin sona erdirilmesinden sonra oldu. Hayvanların ortaya çıkışı, bitkilerin ortaya çıkıp yeryüzünde yayılması ve büyümesinden sonra oldu. Bitkilerin ilk ortaya çıkışları başak burcunun karşısında ve semânın ortasında; hayvanlarınki boğa burcunun karşısında; Âdem ve Havva'nınki ise doğu topraklarında ikizler burcunun karşısında oldu. Bunun için "ikizler" burcuna iki beden sahibi anlamı verildi. Başlangıç oğlak burcundan oldu. Bu dönemin sonunda Satürn gezegeni ortaya çıktı. Orta nokta çamurdan düzenlendi ve çoğunluğu karanlıktı. Ağır ve sağlam oldu. Dağlar yüksek ve sağlam oldu. Yerin içerisinde ilk oluşan maden, kurşun oldu. Bunun için yeryüzü, Satürn gezegeninden ve onun Allah'ın takdir etmesi ile bu özellikte olmasından dolayı ağırlığın merkezi ve yoğunlukların karargâhı oldu. Âdem, Havva ve hayvanlar, "Kitap"ta[12] anıldığı kadar bir süre temas ve kaynaşma olmaksızın ikamet ettiler. Sonra Allah, konuşma yeteneğine sahip olan Merkür'e ilham etti ve Havva konuştu. Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti. Onların hepsini bilmeye başladı ve bitkilerin, madenlerin, hayvanların ve bütün gözle görülen varlıkların tüm cinslerine, şekillerine, çeşitlerine ve şahıslarına isim vermeye başladı. Sonra o (bilinen) ağaçtan yiyene dek bu şekilde devam ettiler. O ikisi, bir ceza olarak cennetten yeryüzüne indirildiler. Yeryüzünde bilinen bir süre ikamet ettiler. Diğer canlılarla birlikte ağaçların meyvelerinden yiyorlardı. Suların gözlerinden ve nehirlerden içiyorlardı. Bu, oğlak burcu, boğa burcuna "devir"i[13] teslim edene kadar sürdü. Çünkü bu, dünyanın menfaatine olan şeylerden birisiydi. Yeryüzünün mamur olmasının sebebi, Satürn gezegeninin evi (beyt) olmasıdır.[14] Satürn, durumu iyi, yolculuğu doğru/düzgün, zirveye çıkmış ve ışıkları parlaktı. Bu esnada Âdem ile Havva'nın kavuşmaları ve ilişkiye girmeleri söz konusu oldu. Havva, ondan hamile kaldı. Bu, neslin başlangıcı oldu. Hamilelik hali "Nutfenin Düşme Yeri" adlı risâlemizde açıkladığımız şekilde gerçekleşti. O ikisinin çocukları çoğalınca Âdem, onların eğitim, terbiye ve ıslahlarını üzerine aldı. Onlara ekip biçmeyi, erkekle dişinin evlenmesini öğretti. Âlemi imar ettiler, hayvanları, onların birbirleriyle olan ilişkilerini ve menfaatleri gereği talep ettikleri şeyleri gördüler. Davranışlarında onları taklit ettiler. Yüce Allah, Hz. Âdem, kendisi için iyi olacak ve nesli için kurtuluşa vesile olacak şeylerle

12. Kur anı ya da genel olarak kutsal kitapları kast etmektedir. (ç.n.)
13. Devrî tarih algısı, İsmâilî düşüncenin en temel özelliklerinden birisidir. İhvan da bu tarih algısına paralel olarak devirlerden oluşan bir tarih inşa etmeye çalışmıştır. (ç.n.)
14. Beyt: Ev anlamına gelen bu kelime, astrolojik hesaplamaları kolaylaştırmak için ekliptiğin otuzar derecelik on iki kısma bölünmesi sonucu elde edilen her bir kısma verilen addır. (ç.n.)

tevbe edince, onu vahyi ve ilhamı ile destekledi. Yüce Allah'ın istediği kadar bir süre boyunca bu vaziyette ikamet etti. Sonra onu rahmetine taşıdı (vefat ettirdi). Neslinden ve soyundan onun yerine geçenler onu takip ettiler. Durum bu şekilde devam etti. Âdemoğlu babasıyla Süryanice konuşuyordu. Bazıları "Nebatice konuşuyordu" dedi. Birbirlerinin ne dediklerini, ne kast ettiklerini ve ne istediklerini anlıyorlardı. Her şeyi kendi niteliği ile nitelendirdiler. Ancak harfler onları birbirine bağlamıyor; yazıyla bir araya getirmiyordu. Hz. Âdem, yazma ve heceleme konusunda bilgisi olmayan kimselere eşyayı öğrettiği ve tarif ettiği gibi, onlara bu isimleri telkin ve tarif yoluyla belletiyordu. Bunun için okuması ve yazması olmayan kimseye *ümmî* denir. İnsanlar bu isimleri ve nitelikleri öncekilerden ezberliyorlardı. Boğa burcu, ikizler burcuna devredene kadar durum böyle devam etti. İkizler burcu, Merkür gezegeninin evi (beyt), üst kısmın yüksek noktası ve arka kısmın iniş yeri olduğu için yazma ortaya çıktı. O dönemde harfler 24 tane oldu. O, Yunan alfabesidir. Çünkü bu alfabe her burca iki harf taksim etmiş ve 24 harf olmuştur. Bu lafızlar kayıt altına alınmış ve isimler o asrın halkının dilindeki harflerle yazılmıştır.

Ey kardeşim! Bu gerçek hikmeti ve sapasağlam sanatı düşün. Her şey nasıl takdir edilen vaktinde ve uygun zamanda veriliyor. Sesler ve nağmelerden oluşan bu kuvvetlerin öncelikle göksel âlemlerde nasıl ortaya çıktığına bak. Bu kuvvetler sonra havanın hareketlerinde, sonra bitkilerin hareketlerinde, sonra hayvanların cesetlerinde, sonra da insan âleminde ortaya çıkmıştır. Hayvandaki ses farklı isimlerle adlandırılır. Mesela şöyle denir: Atın kişnemesi, eşeğin anırması, köpeğin havlaması, öküzün böğürmesi, aslanın kükremesi, kurbağanın vıraklaması ve diğerleri. İnsana mahsus olan sese gelince, ona kelam ve konuşulan lafız denir. Mesela şöyle denir: Filan kişi Arapça, Farsça, Rumca ve benzerlerini konuşuyor. Bunun şerhini ve açıklamasını yapacak, ses ve sözü birbirinden ayırt edeceğiz.

Bölüm

Ses ve Söz Arasındaki Farka Dair

Ey kardeşim! Bil ki söz, farklı mahreçlerden ortaya çıkan, anlaşılan anlamlara işaret eden ve farklı/parça harflerden oluşan sestir. Harflerin mahreçlerinin en uzak noktası, boğazın en aşağısıdır. Burası göğsün en üst kısmındadır. Ses, havanın evi olan akciğerdeki bir cisimdir. Büyük insan konumundaki büyük âlemdeki sesin aslının, ay feleğinin altındaki şeylerde bulunan hava ve felekler âlemindeki nefis olması gibi. Bu yüzden küçük âlem olan insanın akciğerinde ve nefsinin kuvvetinde sesin kendisine işaret ettiği anlamlar bulunur. Aynı şekilde ay feleğinin altındaki hareketler ve sesler, o üstün seslerin ve düzenli/intizamlı hareketlerin örnekleri ve belirtileridir. Onlar ruhlardır, bunlar ise cesetlerdir. Akciğerdeki seslerin aslı, boğaza ulaşmak için yükselen havadır. Dil onları mahreçlerine göre döndürür. Şayet bu hava, bir araya getirilmiş ayrı harflerle dışarı çıkarsa anlamı kavranır ve haberi bilinir. Şayet harflerin dışında, anlaşılmayan bir şey olarak dışarı çıkarsa anırma, ötme, öksürme ve bunlara benzer şekilde olur. Şayet dil onu, anlaşılan harfler içerisinde bilinen çıkış yerine (*mahrec*) ulaştırırsa hangi lafızla olursa olsun bu, "söz" ve "konuşma" ola-

rak adlandırılır. Bu söz ve konuşma, tabiatın[15] onayına ve yardımına göre; sözlerin mahreçleri konusunda harflerin genişliği ve ifade kolaylığına, tabiatlarının karışımı ve beldelerinin hava ve gıdalarına, doğum yer ve tarihlerinin kendileri için gerekli kıldığı delillerine göre, bu dilin aslının ilk meydana getirilişi esnasında takip ettikleri yıldızlara (gezegenlere), şerî/dinî yönteme, bu asıldan doğan şeylere ve bu çeşitten bölünenlerin durumuna göre farklılık arz eder.

Sonra bil ki, dillerdeki farklılıkların temeli, Âdemoğlu'nun evladının çoğaldığı ve yeryüzünün farklı yönlerine dağıldığı zamana dayanmaktadır. Onlardan her bir topluluk, yeryüzünün meskûn olan çeyreğindeki iklimlerden bir iklime ve bölgelerden bir bölgeye yerleşti. O memlekete yerleşmeleri esnasında her kavme yedi yönetici gezegenden bir gezegen hükmetti ve onlarla küçüklerinin o sözleşme üzerine yaşadığı, yaşlılarının da o kaideye göre öldüğü bir sözleşme imzaladı.

Sonra bil ki, anlamlı söz, insanlar âlemine mahsustur. O, hangi harflerle yazılmışsa onlarla tam bir konuşmadır. Hayvanlar konuşma ve lafzî ibareler yönünden insandan ayrılırlar. Ancak onlar, hayvânî hareketler, cismanî âletler ve bunlara ihtiyaç duyma yönünden insanlarla ortaktırlar. Çünkü sen hayvanların çoğunu, bazen kendisi için bazen de yavruları için sesleriyle zararı uzaklaştırmayı ve faydaları kendine yöneltmeyi ister halde bulursun. Yemeye ihtiyaç duyup engellendiklerinde ve su içmeye ihtiyaç duyup engellendiklerinde hayvanların çığlık atmaları gibi. Yavrularını ve kendilerinden uzaklaşanları çağırmaları gibi... İnsanı taklit eden benzer kuşlarla maymunların, bütün hareketlerinde ve yaptıklarının çoğunda insanı taklit etmesi gibi...

Hayvan bu şeyler için ve bunlardan dolayı coşmak, ses çıkarmak ve bağırmak istiyorsa bu yaptıklarına ilmî bir anlam yüklenemez; bunlara doğal iradelerdir denir. Hayvanların cesetleri ona göre yaratılmıştır. Onun belli zamanlarda onları seslenerek çağırması, onlar kendisinden uzaklaştığında ve kendisiyle istediği şey arasına bir vasıta girdiğinde söz konusudur. Sesiyle genel emre işaret etmiş olması zayıf bir ihtimaldir. Onların seslerinde anlam yoktur, onların seslerinden maksat ve kasıtları anlaşılmaz. Tavukların, çoğu zaman ötmeleri gibi... Geceleri ses çıkaranlar da gündüzleri ses çıkaran da onlardandır. Hayvanların çoğu böyledir. Ancak onların bütün bunları yapmaktaki kasıtları, cinslerin birlikte olmaları (*ictimâu'l-cins*) ve cinsin cinsi ayakta tutmasıdır. Şahıslardan her birinde bulunan içgüdüsel sıcaklık kuvveti (*kuvvetu'l-harâreti'l-ğarîziyye*) ve hayvânî nefsin hareketinden dolayı sıcaklığı daha fazla, hareketi daha sağlam ve nefsi daha canlı olan her şahsın genel olarak sesi daha gür ve sözü daha devamlı olur. Bunun dışındakiler kendi durumlarına ve yaratılışlarına göre olurlar.

Özetle, hayvânî nefsin hareketiyle ortaya çıkan ses hayvana (canlıya) mahsustur. Canlıların dışındakilerden işitilen seslere ise vurma sesi, düşme sesi, çınlama, ıslık sesi, düdük sesi, şıklatma sesi, vurma sesi ve gıcırtı denir. Düdük sesi, def ve davul çalmak, ayak sesi ve bunlara benzeyen sesler gibi.

15. Tabiat kelimesini burada "doğa" anlamında değil de, "dört tabiat"ta olduğu gibi âlemin ve evrenin var edilmesinde önemli bir yeri olan kuvvetlerden birisi olarak algılamak gerekmektedir. (ç.n.)

Bu örnekler, kendisinden ses ve hissin ancak kendi cinsinden olmayan, onu yükselten, yerleştiren, ona vuran ve onları birbirine çarptıran bir hareket ettirici ile olduğu, sessiz cisimlerin hareketlerinden meydana gelen şeye ait olan sesler içindir. Onları hareket ettiren şey, hareketle ses çıkarmak için bu âletlerden edindiğinde insanda olduğu gibi, ya bilinçli ve kasıtlıdır. Veya, bunu kasıt olmaksızın yapan hayvanda olduğu gibi kasıtsızdır. Hayvanın kapıya sürtünüp kap ve benzerini itmesi gibi. Bu hareket ve itmeden ses meydana gelir. Yahut rüzgârların ve havanın bedenlerdeki, bitkilerdeki ve ağaçlardaki hareketlerinden, onların yapraklarındaki hışırtısından, dallarının sürtünmesinden, havanın onların arasında ilerlemesinden, duvarlar ve binalar arasından geçmesinden, dağların oyuklarına, derelerine ve mağaralarına girmesinden uğultu ve ses meydana gelir. Dağların tepelerinden vadilerin içlerine akıp gittiklerinde suların hareketlerinden meydana gelen ses gibi hava hareketlerinin seslerinden bahsetmiş olduğumuz ortaya çıkan sesler gibi. Su dolapları, el değirmenleri, su değirmenleri, gemi kürekleri, gemilerin denizdeki hareketleri, fok balığının karada gitmesinin çıkardığı sesler gibi... Her su hareket ettiğinde veya hareket ettirici ona müdahalede bulunduğunda ondan ses ve havanın titreşimi meydana gelir.

Bütün bunlar seslerdir. Bunlardan canlıların cisimlerinden ortaya çıkanlara sesler ve nağmeler denir. Bunlardan havanın hareketinden meydana gelenlerine ötme ve üfleme (*zemîr*) sesleri denir. Suyun hareketinden meydana gelenlere yansıma (*deviyy*), çağlama ve dalga sesleri denir. Madeni olan şeylerden, ağaçlardan ve odunlardan olanlara düşme, çınlama ve şıklatma ve benzeri sesler denir. İnsandan kaynaklananlara özetle söz, lafız ve konuşma denir. Detayında ve ayrıntısında pek çok çeşit ve şekilleri vardır. Hatibin sözü, şiir okuma, Kur'an okuma ve benzerleri gibi. Bu söz, kendisiyle kast edilen anlama ait kılınır.

Bahsettiğimiz şeylerle, hayvânî sesle insanî söz arasındaki fark, havanın hareketinden meydana gelen şey ile bitkiler ve madenlerin cisimlerinden ortaya çıkan şey açıklığa kavuşmuştur. Bunu düşünüp akledерek ayırt ettiğinde ve bu konuda aklını kullandığında bu hareketleri görür, bu sesleri, nağmeleri ve karşılıklı cevap vermeyi duyarsın. Böylece, bütün ibarelerin, tümel/küllî nefsin desteklemesiyle tikel/cüzi nefislerden kaynaklandığı açığa çıkar.

Bunun gibi arazî-küllî hareketlerin aslı, zâti harekettir. Zâti hareket onların arazları, küllî hareket de cevherleridir. Arazlar fanidir; hareket ise bâkîdir. Çünkü arazların merkezi alt tarafta (*süflî*); hareketin yeri ulvî (yüce)dir. Arazın üstün ve üstün olmayanı vardır. Hareketin ise hepsi üstündür. Arazların bazısı canlı, bazısı ölüdür. hareketin hepsi canlıdır. Arazların bazısı konuşan ve nâtık, bir kısmı konuşmayandır. Hareketin hepsi konuşandır. Arazların bazılarının sesleri anlaşılır, bazılarının sesleri de anlaşılmaz. Hareketin bütün sesleri anlaşılır. Arazların seslerinin bazısı (bir anlama) delalet eder, bazısı etmez. Hareketin seslerinin ise hepsi delalet eder. Arazların seslerinin anlamları harflerin içerisinde gizlidir. Hareketin ise hepsi anlamdır. Bu seslerin uzmanları, onun anlamlarını keşfedecek ve kast ettiği anlamları kendilerine gösterecek birisine ihtiyaç duyarlar. Onlar ise buna ihtiyaç duymazlar. Bunların konuşmaktan canları sıkılır ve usanırlar. Onlarınsa canları sıkılmaz. Bunların ço-

ğunluğunun nağmeleri hoş, sesleri tatlı ve sözleri güzel değildir. Onların hepsi, tatlı melodileri olan hoş nağmelidirler. Bu seslerin bazıları, cehennem ehlinin seslerine benzeyecek zıtlıktadır. Onların anırtıları (eşeğin a-i demesi/zefîr-şehîg) köpeklerin uluması, eşeklerin anırması, baykuşun ötmesi ve yırtıcı hayvanların bağırması gibidir. Kalplerde vahşilik, nefret, sığınma ve korkudan başka bir şey meydana getirmez. Nefisler onlardan, benzer seslerden ve ses çıkaranlardan hoşlanmazlar. Sonra bil ki işitilen her ses, kuvvetine, tabiatının saflığına ve katılığına göre ses çıkaran cismin bünyesinden ortaya çıkar. Bu noktada açıklama yapma ve sağlam delil getirme ihtiyacı hissediyoruz. Konuyu apaçık bir açıklamayla anlatacağız.

Bölüm

Sonra bil ki, insanların sözlerinin ve dillerinin farklı olması cesetlerindeki ve bileşimlerindeki farklılıklarına göredir. Dillerdeki farklılığın kaynağı, harflerin çıkış yerlerinin farklılığı ve dilin, konuşmacının ilettiği mesajı almaktaki eksikliğidir. Bazıları söz bozukluğunun, bileşimin ve karışımın bozuk olmasından kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Durum onların iddia ettikleri gibi değildir. Bunun sebebi, harflerin çıkış yerlerinin kuvvet ve zayıflık yönünden farklı olmasıdır. Bu, harfleri çıkış yerlerinden uzaklaştıran ve saptıran dildeki bir bozukluktur. Şayet karışımın bozukluğundan kaynaklansaydı bütün dil, aynı çıkış yerinden (mahreç) çıkan aynı harften meydana gelir ve fasih konuşmada olduğu gibi karışım sağlıklı olduğu anda normale dönerdi. Karışımın bozukluğundan ses zayıflığı ve bazı tabiatların galip gelmesi söz konusu olurdu. Normal duruma döndüğünde de konuşması daha önce olduğu duruma dönerdi. Dil böyle değildir. İnsanlar onun hakkında farklı düşüncelere sahiptir ve kendisinde hata bulunan ve diğerlerinin aksine ölçülü olmaktan uzak olan harfler konusunda hemfikir değildirler. Bu farklılıklar dile (lisan) mahsus olan arazlardır. Ortaya çıkar ve sözü bozar. O, dil sürçmesi (*hulsa*), kekeleme (*fe'fee*), peltek konuşma (*temteme*), mahreç hatası (*'akle*), konuşamama (*hukle*), konuşma zorluğu (*rutte*), bazı harfleri çıkaramama (*lüsğa*) ve benzeri gibi zorunlu müzmin bir durumdur.

Söz kişiye ağır geldiğinde dilinde sürçme var denir. Arapçanın bazı harfleri Farsçanın bazı harflerine girdirildiğinde dilinde mahreç hatası var denir. Konuşamama ise, konuşma âletinin eksikliği ve lafzı ifade etmekten aciz kalmaktır. Öyle ki kişi söylenen şeyin anlamının çok az bir kısmını anlar. Bu konuşma, hayvanların, ahrazların ve benzerlerinin konuşmalarına yakındır.

Bölüm
Anlamlar Hakkında

Anlamların anlatılmasına gelince; onlar, konuşması tutuk olanların konuşmasından da fasih (açık-seçik) konuşanların konuşmasından da anlaşılır. İnsanların etkili konuşma (belâğat) konusunda birbirlerine karşı üstünlükleri vardır. Haşeviyye'ye, sıradan insanlara (avam), kadınlara ve çocuklara göre belagat güzel ses, tatlı konuşma ve duru sözdür.

Sesi her güzel olan ve sözü her duru olan kişi, anlamı gösterme hususunda; gafil nefisten (*en-nefsü's-sâhiye*) şüpheyi yok etme konusunda delil ve kanıt getirmede, cahil kimsenin uykudan uyanmasında ve sarhoşu uyarı ve nasihatle sarhoşluktan ayıltmada yeterli değildir. Güzel nağme, duru söz ve benzeri şeylere sahip olanlar bu yeteneklerini şarkı söylemek ve eğlenmek için kullanabilirler.

Bütün bunların sebebi, anlamları hakikat içermese de dünyalık lezzetler, hissî şehvetler ve saçmalık, delilik ve benzeri sözler içeren şeylere muhabbet beslemektir. Bu konuşmalar, hayvanların, delilerin, sarhoşların, çocukların, kadınların ve aklı olmayanların seslerine dâhil olan oyalama ve hezeyanlardır.

Anlamların kaynağı, onların hakikatlerinin bilgisini bildirme hususunda anlamın doğruluğuna delil getirilen sözlerdir. Anlamın sınırı, hakikate işaret eden ve menfaate yönelten her kelimedir. Onun haberlerdeki varlığı "doğruluk", sözdeki varlığı ise "hak/gerçek" olur. Haber dörde ayrılır. Haber verme (haber), haber alma (*istihbâr*), emir verme (emr) ve yasaklama (nehy)'dır. Bir grup bunu altıya, bir diğeri de ona ayırmıştır. Aslı ise bu dördüdür. Bunlardan üçünde doğru ve yanlış bulunmaz. Bir tanesinde doğru ve yanlış bulunur ki o da haber vermedir. Haber verme konusunda olumsuz (*sâlibe*), olumlu (*mûcibe*), olanaklı (*mümkin*) ve imkânsız (mümteni') haber verme çeşitleri vardır.

Bölüm

Sonra bil ki, bu anlamların hepsinin ve onu takip eden övgü ve yerginin, ona isabet eden doğruluk, yanlışlık, belagat ve düzgün konuşamamanın övgü ve yergi içeren bir isimle isimlendirilmiş olması gerekir. Diğer anlamlardan övgü içeren bir isimle adlandırılan her isim, iki zıt şey arasında meydana gelmiştir: Adalet, zulmün iki aşırı ucu arasında denge kurmaktır. Bilme ('ilm) iki durum arasında gerçekleşir: Ya gerekli olmayanı bilmek ya da gerekli olan şeyi bilmemek. Ölçülü olma iki aşırı algı arasında olur: Haddi aşmak (ifrat) ve ortalamanın altında kalmak (tefrit). Bu örneğe göre anlama, mümkün olmayan şeyi bilme ile mümkün olan şeyi inkâr arasındaki bir ölçüdür. Aynı şekilde akıl, öğrenmekten vaz geçme ile şüpheden uzaklaşma arasında bir ölçüdür. Gayret, cahilce cesaret (*tevehhür*) ile korkaklık (*cübn*) arasında bir ölçüdür. Cömertlik (*cûd*), kısmakla (*tagtîr*) savurganlık arasında bir ölçüdür. Cesaret, atılganlık (*ikdâm*) ile geride kalma (*ihcâm*) arasında bir ölçüdür. Yönelme ve kararlılık isimlerinden her bir isim, bu örneğe göre gerçekleşir ve onun sahibi bütün övgü sıfatlarını hak eder. Onun karşısında yer alan ise yergiyi hak eder.

Bil ki, ölçülü anlamı istemenin hakikati, anlambilime yönelmek ve ibare şekillerini taksim etmekle olur. Zira *kasd*, aşağısındakilerin karşılığını vermeye yetmeyen, üstündekilere de fayda vermeyen şeydir. O, kendisinden eksilen şeyin zayıf olduğu, artan şeyin de israf olduğu ölçülü anlama döner. Aynı şekilde kararlılık, birisi korkaklık, diğeri atılganlık olan iki uçtan birine meyletmemektir. Bunun gibi hayâ, ihmalkârlıkla arsızlık yönleri arasındadır. Bunların tamamı, ölçülü olmaktan kendi

kendine artışla azalma arasındaki kısılmaya ve genişliğe, haddi aşmaya (ifrat) ve ortalamanın altında kalmaya (tefrit) döner.

Kim bütün vasıflarda ölçülü olmayı isterse onu iki zıt arasındaki orta halde bulur. O ikisinden birisi, altındakini küçük ve eksik olana ulaştırır. Diğeri ise üstündekini olması gerekenden ileriye ve düşmanlığa taşır. İstekte ölçü, konu hakkında zorlamaya, dünyadan ele etek çekip duaya (*ibtihâl*) ve boyun eğmeye yönelmemektir. Hür kişi zayıf olmaz, cömert kişi çıplak kalmaz. Bunun için denmiştir ki: Kanaat sahibi olmak boyun eğmekten iyidir. Siyasette ölçülülük, aşırı çatık kaşlılığa ve dehşet derecede bir dalkavukluğa yönelmemektir. Çatık kaşlılık dostluğa leke sürer ve kalpteki muhabbetin saflığını yok eder. Dalkavuk yiğitliğin güzelliğini götürür. Bu yüzden denmiştir ki: Dalkavukluğu artan kişinin dostluğu olmaz. Belagatte ölçü, isteğin alt sınırından az olmayan şey, anlamın isabet etmesi ve amaca yönelmektir. Amaca ulaştıktan sonra konuşmadaki anlamsız söze ihtiyaç duyulmadığını görmüyor musun? Şayet belagat anlamların gayelerine ulaşmak olsaydı, avamı ve havas ehliyle bütün âlem belagat sahibi olurdu. Çünkü hiç kimse yoktur ki kendisindeki bir şeyi açıkladığında, maksadını kendisini dinleyene gücünün yettiği ve uzuvlarının ona yardımcı olduğu ölçüde bildirme hususunda amacına ulaşmasın. Belagat, kendisiyle maksat en kolay usuller ve en yakın yollarla, açık bir beyan ve doğru bir sözle bilinsin diye anlamı en veciz söz ve en belagatlı kelamla bildirmeyi başarmaktır. Bir konuda az sözle çok şey anlatma sanatı (îcâz), az lafızla amaçlarına ulaşmaktır. Sözü gereksiz yere uzatma (itnâb) ise, amaçlarına sözü uzatarak ulaşmaktır. Şu halde belagat, bu iki hal arasındaki orta yoldur ve en yakın yoldan gayeyi anlamayı başarmaktır. Denildi ki: Belâgat, anlaşılan lafızlarla istenilen ayrım noktalarını bilmektir. Belagat sahibi kimse (beliğ), kendisini dinleyeni yanlış anlamaya düşürmeyen kişidir. Anlayışlı kimse (fehîm), onu anlamak isteyen kişiye konuşmasında ya da yazısında belagati kısarak yanlış anlama imkânı vermeyen kişidir. Anlayışı ve zihninin duruluğuyla, kendisi ile anlamayı mümkün kılacak anlam arasına girmiş olan perdeyi yırtar. Çünkü o, kendisini açıklama yapmaktan ve izah etmekten uzaklaştıran şaibelerden kurtarır. Sözlükte belagat, "Filan filan konularda aşırıya gittin (*bâleğte*)" şeklinde kullanılır. O belagatten türemiştir. "En ileri noktaya ulaştın (*belağtü*)" denir. Bunun mastarı "belâgat" kelimesidir. Ben "yetişkinim." (*bâliğ*) "Sözü ulaştırdım" (*belağtü*) ve onu filan kişiye bildirdim" yani "Ona haber verdim" denir.

Bil ki, anlamlar, çarşılarda ve yollarda halkın ve avamın ağızlarında konuşulur. Ancak ibareyi güzelleştiren azdır. Manayı kast ederken başka bir şey izah eder ve kast ettiği anlamı açıkladığını zanneder. Anlamlar asıllardır ve nefiste ilk şekillendirilen inançlardır. Lafızlar onların heyûlâsıdır. Anlamlar nefisler, lafızlar da cisimler gibidir. Anlamlar ruhlar, harfler de bedenler gibidirler.

Bölüm

Sonra bil ki, madde (heyûlâ) nefsin etkilerini tam bir kabulle kabul ettiği zaman, nefsin fiilleri maksatlı ve onun şeklini aydınlatmak ister halde ortaya çıkar. Eğer heyûlâ nefsi kabul etmekten aciz kalırsa böyle olmaz. Aynı şekilde lafızlar, belagatle anlamları yerine getirmeyi kabul ederse anlamlar anlaşılır ve onların delilleri uzatma ve ayrıntıya girmeden açığa çıkar. Şayet lafızlar yerine getirmeyi kabul etmezse sözü uzatmaya ihtiyaç duyar. Uzatma, belagatin gitmesidir. Kısaltma ise delalet etme ve kanıtın zayıflamasıdır. İnsanlar arasında doğru manayı kalbinden geçiren kimseler vardır ki onlar bu manayı yetersiz lafızla anlatırlar. Onu dönüştürmek istemediği bir anlama çevirirler ki bu, lafızda acziyettir. Lafız, anlamdan kast edilmeyen bir şey olur. Bu anlamın acziyetinden değil, lafzın acziyetinden kaynaklanır. Tabiatın bazı şeyler yapması ve kabul eden heyûlânın (heyûlâ el-kâbile) ondan aciz kalması gibi. Bu durumda mükemmelliği eksilir. Bu tabiatının acziyetinden değil, heyûlânın acziyetinden dolayıdır. Bu sözü düşün. Zira o, hayret uyandıran sırlardan, ince nüktelerden, gizli anlamlardandır ve onda gizli bir maksat vardır.

Ey kardeşim! Senin gaflet içerisinde büyüyen nefsine müracaat etmen, gaflet uykundan uyanman gerekir. Söylediğimiz bütün şeylere dikkatle bak, açıkladığımız işaretlerin ve rumuzların hepsini anla. Bizim kötü niyetli olduğumuzu zannetme. Çünkü ilahlığa ait (rubûbiyyet) sırlarını ifşa etmek küfürdür.

Bölüm

Sesleri İşitme Gücünün Nasıl Algılanacağına Dair

Diyoruz ki: Bil ki, sesler, canlıların sesleri ve canlı olmayanların sesleri olmak üzere iki çeşittir. Canlı olmayanların sesleri de doğal ve âlete dayalı sesler olarak iki kısımdır. Doğal sesin örneği taştan, demirden, bakırdan, odundan çıkan seslerle gök gürültüsü, rüzgâr, su çağıltısı sesleri ve içinde ruh bulunmayan diğer cansız cisimlerin sesleri gibi seslerdir. Alete dayalı olanlar boru, davul, def, kaval, saz teli ve benzerlerinin sesleridir. Canlı sesleri de iki çeşittir: Konuşmaya dayalı sesler ve konuşmaya dayalı olmayan sesler. Konuşmaya dayalı olmayan sesler, konuşamayan diğer canlıların sesleridir. Konuşmaya dayalı sesler ise insanların sesleridir. Onlar da anlama delalet eden ve etmeyen şeklinde iki çeşittir. Anlama delalet etmeyen ses, gülme, ağlama, inleme ve hecesi olmayan seslerdir. Anlama delalet eden ses ise hecesi olan kelam ve sözdür. Bütün bu sesler, cisimlerin çarpışmasından havada meydana gelen akistir. Zira hava aşırı inceliği, cevherinin hafifliği, tabiatlarının saflığı ve parçalarının hareketlerinin hızlılığı ile bütün cisimlere sirayet eder. Bir cisim diğer bir cisme çarptığında cisimlerdeki bu hava çıkar ve bütün yönlere dağılır. Ondan daha önce bahsettiğimiz şekil meydana gelir ve canlıların kulaklarına ulaşır.

İşitme duyusunun canlıların ve canlı olmayanların seslerini nasıl algıladığına ve onlardan her birini nasıl ayırt ettiğine gelince bu, tatma kuvvetinin yemeklerin tatlarını ayırt etmesi ve konuşma kuvvetinin yediklerinin kendilerine has tatlarını haber vermesi gibidir. Koklama kuvveti de böyledir. Tatmaya gelince o, koklamadan

daha etkilidir. İşitme duyusu da böyledir. Sesleri birbirlerinden ayırt etme konusunda onun kuvvetleri daha ince ve daha üstündür. Dokunma duyusu hepsinden daha yoğundur. Âlimler görme duyusu ve işitme duyusundan hangisinin daha ince ve üstün olduğu konusunda ihtilaf etti. Bazıları dedi ki: İşitme duyusu daha üstündür. Bu iddiada olanların delili, kulağın hissedebildiği her şeyin ruhanî olmasıdır. Nefis işitme yoluyla mekândan ve zamandan münezzeh olan şeyleri idrâk eder. Oysa gözün hissettiği şeylerin hepsi cisme aittir. Çünkü göz ancak içinde bulunduğumuz zaman diliminde hazır olan şeyleri idrâk eder. Bazıları da dedi ki: İşitme duyusu ayırt etme noktasında görme duyusundan daha hassastır. Zira tatmanın, hissetmenin, vezinli sözün, çeşitli nağmelerin güzelliğini; yanlışla doğru, ayakta duranla sürünen arasındaki farkı; kuş sesinin köpek sesinden, eşek sesinin deve sesinden, dostların seslerinin düşmanların seslerinden farkını bilir. Ruhları olmayan cisimlerin seslerinden ortaya çıkan şeyi, farklılıklarına ve sözlerinin şekillerine rağmen insanların seslerini bilir. Her sesin tarzını haber verir ve onu kendisinden ortaya çıktığı şeye ait kılar. Bunlarda ve bunları algılamada görmeye ihtiyaç duymaz. Göz, idrâk ettiği şeylerin çoğunda hata eder. Küçüğü büyük, büyüğü küçük, uzağı yakın, yakını uzak, hareketli olanı hareketsiz, hareketsiz olanı hareketli görebilir. Bu sözle, işitmenin görmeden daha ince ve daha üstün olduğu açığa çıktı. Söylenen şu söz ne kadar da güzeldir:

Cisimler güneşin gövdesini küçültür.
Küçültme konusunda güneşin bir günahı yoktur, günah göze aittir.[16]

Böyle olunca bünyesi sağlam ve yaradılışı tam bir insanda bulunan beş duyu, büyük insan olan âlemin cismindeki beş tabiata benzerdir. Dokunma duyusu yerin tabiatına benzerdir. Çünkü insan bütün bedeniyle hisseder. Tatma duyusu olan dil, suyun tabiatına benzerdir. Zira dildeki ve ağızdaki ıslaklık ve nem eşyanın tadını algılar. Sözümüz bitince bu konunun yorumunu ve açıklamasını yapacağız. Koklama duyusu havanın tabiatına benzer. Çünkü gizli kuvvet havaya aittir ve o, havayı koklar. Onunla eşyanın kokularını alır. Görme duyusu ateşin tabiatına benzer. Zira onunla ve ışıkla, hissedilen şeyler algılanır. İşitme duyusu, ayırt edici özellikleri, gece-gündüz uğraşıları ve bütün konuşmaları Allah'ı yüceltmek, onu anmak ve kelime-i tevhid söylemek olan meleklerin meskeni olan gök küreye (felek) benzer. Onlar birbirlerini dinlemekle tat alırlar. O yüce âlemde onlar için aşağı âlemdeki cismânî gıdaların makamı vardır. Zira işitme duyusunun bütün hissettiği şeyler ruhanîdir. Bunun için "Bilge Pisagor, bu âlemin tabiatının saflığını, cevherinin saflığını ve feleklerin nağmelerini işitti" denmiştir. O, ud denen bir âlet icat etti. O, beste yapan ilk kişidir. Kendisinden sonra ona uyan ve onun nitelendirdiği şeylerin hakikatleri kendilerine açığa çıkan hikmet sahibi kişiler onu doğrulamış, ona uymuş ve onun yolunda ilerlemişlerdir. Hepsi, zamanlarının kendilerine sunduğu şartlar ve onlara tanıdığı imkânlar ölçüsünde buna güç yetirirler.

---

16. Yani aslında küçülen güneş değildir, aksine göz onu küçük görmektedir. Dolayısıyla küçülme güneşten değil, onu küçük olarak algılayan gözden kaynaklandığı için bu günah göze aittir. (y.h.n.)

Bölüm

Sonra her sesin, diğer sesin aksine kendine ait bir ruhanî özelliği vardır. Hava, cevherinin üstünlüğü ve unsurunun inceliğinden dolayı her sesi suretine ve şekline taşır. Birbirlerine karışmamaları için onları muhafaza eder ve onları işitme kuvvetine ulaştırmak için işitme kuvvetinin yanındaki en son noktalarına ulaştırana dek suretlerine götürür. Bu, size kulak, göz ve kalpler veren yüce ve ilim sahibi olan Allah'ın bir takdiridir. Ne kadar az şükrediyorsunuz. Şayet birisi Havayı bu yüce meziyete ve hafif harekete sevk eden illet nedir? derse biz de deriz ki: Hakkında soru sormayı gerektiren bir konuyu sordun. Zira bu sorunun pek çok faydası vardır. Bilmen gerekir ki havanın cismi ince ve üstündür. O iki uç arasında orta yerdedir. Ondan yukarıda olanlar, daha incedir ki onlar ateş ve ışıktır. Ondan aşağıda olanlar daha yoğundur ki onlar su ve topraktır. Hava sudan daha saf, daha ince ve daha üstün bir cevhere ve daha hafif bir harekete sahip olunca ışık ona sirayet eder, onu kendi boyasıyla boyar ve ona ruhanî özelliğini verir oldu. Çünkü o, kendisindeki incelikle (letâfet) ona yaklaşmış ve ona benzemiştir. Işık ve aydınlığın aslı ve kaynağı en yüce cevherlerden birisi olunca, onun için nefisler ve ruhlarla ilişki kurmak söz konusu oldu ve onlara sirayet eder oldu. O, kendisiyle ruhların yükseldiği, nefislerin oluş ve bozuluş âlemine indikleri ve cesetlere komşu oldukları merdivendir. Havanın bu üstünlüğü olunca, Yaratıcısının (*Bârî*) onda yarattığı özelliklerden dolayı sureti tam olan her şeyi muhafaza eder ve kast edilen hale ulaştırana dek korur. Hikmetiyle kudreti büyük oldu ki böylece sanatın kusursuzluğu ve yaradılışın sağlamlığı söz konusu olsun. Bu yüzden duyu sağlam olduğunda ve organ tam olduğunda eşyayı olduğu gibi idrâk eder oldun.

Aynı şekilde koklama duyusu da havanın kokulardan taşıdığı şeyi kabul eder. Hava onları korur ve beliren pek çok çeşit kokuyu kuşatır. Sonra onları koklama duyusuna ulaştırır. Yanında bulunan bütün kokuları ve onlardan yayılanları bildirir. Bunun için denmiştir ki; ruhlar âlemi rahatlık ve güzel koku, nağmeler ve bestelerdir. Aynı şekilde ışık (nur), cisimlerdeki renkleri korur. Duyu sağlam olduğunda renkler birbirlerine karışmazlar ve kuvvet, kendisinde bulunan şeyle onlara ulaşır. Sonradan ortaya çıkan her duyunun idrâkinde değişim gerekli olur. Bu, havadaki ve ışıktaki değişimden dolayı değil; ancak fıtratın bozukluğu ve bünyenin ıstırabından dolayıdır. Duyu sağlam olduğunda ve ona bildiğinin aksine şeyler geldiğinde, bu ondaki bozukluktan dolayı değildir. Ancak hava ve ışıkta sonradan ortaya çıkan şey dolayısıyladır. Zira hava değişir ve bulanır; ışık kararır. Bundan dolayı göz, güneşin batışından sonra doğuşu esnasında idrâk ettiği şeyleri idrâk edemez. Bunun gibi kulak da havanın sakin olduğu ve rüzgârın esmediği vakitte idrâk ettiği sesleri rüzgârın coşkusu ve havanın hareketi esnasında duyamaz.

Bölüm

Sonra ay feleğinin altındaki ince ve yoğun şeylerde değişim ve dönüşüm meydana gelir. Zira ateş dönüşüm geçirir ve hava olur. Hava dönüşüm geçirir ve toprak olur. Toprak dönüşüm geçirir ve su olur. Su dönüşüm geçirir ve hava olur. Hava dönüşüm geçirir ve ışık olur. Ateş başlangıçta havayla ilişki kurar, sonunda ışıkla ilişki kurar.

Havanın başlangıcı suyla; sonu da ateşle bitişiktir. Suyun başlangıcı toprakla bitişiktir; sonu havayla bitişiktir. Yukarı tarafı ile üstündekilerle; aşağı tarafı ile altındakilerle ilişki kurar ve onlara dönüşür.

Ey kardeşim! Doğal varlıklar içerisinde değişim, dönüşüm, yok oluş ve bir halden diğer hale taşınma hikmetinin nasıl zorunlu olduğuna bak. Bunun sebebi, nefislerin kazandıkları şeylerden dolayı ödüllerinin, gizledikleri şeylerden dolayı da cezası olmasıdır. Çünkü ruhlar âleminde değişim, dönüşüm, yok oluş ve taşınma yoktur.

Sonra bil ki, işitme duyusunun âlemdeki insan, diğer canlılar, bitkiler, rüzgarlar, ağaçlar, sesi ve hareketi olan benzer şeylerin seslerinin tamamını idrâk etmesinin keyfiyetinin sayısı üç kısma ayrılır: Birincisi canlı, ikincisi ölü, üçüncüsü canlı ve ölü olmayandır. İnsanın sözü ve hayvanın sesi nefsanî hareket sahibi birer canlıdır. Taş, odun, demir, bakır ve benzerlerinin sesleri ölüdür. Ne ölü, ne canlı olan üçüncü kısmın örneği, havanın birbirine çarptığında çıkardığı sestir. Bundan ıslık ve üfleme sesleri, suyun, suyolundaki itişme sesi, denizlerin dalgaları, nehirlerin akışları ve ateşin çıtırdama sesi meydana gelir. Bunlara, insan ve hayvana "bir amaca yönelen ve hareketiyle onu elde eden hareket sahibi bir canlı" dendiği gibi canlı denmez. Onlara, taş ve odunun ölü olması gibi ölü de denmez. Çünkü onlar yönelmekle değil de, uyumla hareketlidirler. Zira onlar havanın hareketini bir artırır, bir azaltırlar. Su ve ateş de bunun gibidir. Sonra bu seslerin hepsini bir tek şey birleştirir ki o da onların heyûlâlarıdır. Şayet heyûlâları olmasaydı var olmazlardı.

Canlı cisimlerden ortaya çıktığını insana bildiren seslerin nasıl olduğuna gelince; bu, onların insanın işitme duyusuna ulaşmalarının hızlı ve hafifçe olması yoluyla olur; insan o sesleri anlayan ve kabul eden nefsini, onlardan olduğu şekilde hızlıca haber verir şekilde bulur. Halbuki kendisine ancak düşünme ve idrâk etmeyle ulaşılabilen suya ait cisimlerden çıkan sesler böyle değildir.

Aynı şekilde insan, medeniyetten uzak vahşi yerlerdeki uzak çöllerde olduğunda canlı seslerine sempati duyar. Köpeğin havlamasını ya da insan sesini duyduğunda fark eder ve nefsi güçlenir. Bilir ki kendisi medeniyete yakın bir yerdedir. Bunun aksine vahşi bir ses işittiğinde nefsi ondan korkar. Aynı şekilde tek başına bir insan fırtınaların esiş seslerini ve vadilerde ilerlemelerini, denizlerin dalgalarını, ağaçların sallanmalarını ve taşların düşmelerini insanlardan uzak bir yerde işittiğinde son derece dehşete düşer. Bu yüzden denmiştir ki çöllerde ve çorak arazilerde kopan, kırılan ve yere kapaklanan dağlar vardır. Onlardan yüksek sesler işitilir. İnsan bu sesi işittiğinde dehşete düşer ve sempati beslemez.

Aynı şekilde denilmiştir ki, her ne kadar hayat ve hareketin maddesi olsalar da ateş, hava ve suyun ölü ve canlı olduğuna hükmedilmez. Bu, onların doğal bir kuvvet, nefsanî bir hareket ve ilahî bir dileme ile birleşmeleri ile olur. Onların hepsi zâtı ile başbaşa kaldığında onlara canlı ve ölü denmez. Ancak onlardan her biri iki yöne sahiptir: Hayata bitişik yön ve ölüye bitişik yön. O, bunların orta yerindedir. Toprağın yukarda ve ince olan kısmı suya bitişiktir. O, kendisiyle canlıların hayatının devam ettiği bitkilerden çıkardığı ve meydana getirdiği şeylerle hayat sahibidir. Onun diğer yönü, dağlar, kayalar ve killer gibi yoğun olan kısmıdır. Onlar, su kabul etmeyen ve onu hissetmeyen, kendilerinde bitki çıkmayan ve canlıların yararlanmadığı

ölülerdir. Suyla bitişik olan yöne "umrân" denir. Sudan uzak olan yere de harap denir. Onun harap olan kısmı, mamur olan yönüne göre ölüme daha benzerdir.

Aynı şekilde suyun iki yönü vardır. Onun yukarı yönü havaya bitişiktir ve hayata daha fazla benzer. Onun aşağı yönü toprağa bitişiktir. Toprağınsa hayatı ve hareketi yoktur. Toprağa bitişik yön ölüme daha fazla benzer. Havaya bitişik yön hayata daha fazla benzer. Havanın aşağı yönü suyla bitişiktir. Toprak ölüme daha benzerdir. Çünkü su donuk ve ağır olabilir. Donduğunda ölü olur ve ondan kayalar ve katı cisimler meydana gelir. O, ölüme daha fazla benzer. Onun yukarı tarafı ateşe bitişiktir. Ateş, hayata daha fazla benzer.

Aynı şekilde ateşin iki yönü vardır. Onun bir yönü havaya bitişiktir. Diğer yönü ise ışık ve aydınlığa bitişiktir. Zira ateş, kıvılcım çıkardığında havada bu çarpmanın meydana gelmesiyle cisimlerin hapsinden kurtulur. Havayla birlikte ortaya çıktığında bitkisel ve hayvânî cisimlerle ilişki kurar. Onları yer, yakar, onların sona ermeleri ile sona erer ve yok olmaları ile yok olur. Ateş yatıştı ve mum söndü denir. Bu yön ölüme daha fazla benzerdir. Onun, sürekli yükselmek isteyen, aydınlığa, nura ve ışığa bitişik bir yönü daha vardır. Bu yön, nurla ilişkisi ve ona benzerliği dolayısıyla hayata daha fazla benzerdir.

Bunun gibi madenlerin sonu bitkilerin başlangıcına bitişiktir. Bitkilerin sonu da hayvanların başlangıcına bitişiktir. Hayvanların sonu insan âleminin başlangıcına, insanın sonu meleklerin mertebelerinin başlangıcına bitişiktir. Bunun gibi toprağın sonu suyun mertebesinin başlangıcına, suyun sonu havanın mertebesinin başına bitişiktir. Havanın sonu ateşin mertebesinin başına, ateşin sonu ışığın mertebesinin başlangıcına bitişiktir.

Benzer şekilde meydana gelen sesler bu misale göre gerçekleşir. Taşların sesleri bitkilerin seslerine benzer. Çünkü bakır demirle karıştırıldığında ve araları birleştirildiğinde iki dalın çınlaması gibi onun çınlaması olur. Zira dal, insanların yaptığı ve hareket ettirdiği bir bitkidir. Onun açık, konuşan ve nefislerin düşüncelerindeki şeylerden çıkarılmış nağmeleri olur. Zillerin tekrarlayan sesleri ve bakırın çınlaması da böyledir. Madeni olmayan taşlar böyle değildir. Bitkilerin seslerinin yukarı tarafı dalların nağmeleri ve benzerleridir. Onlar hayvan seslerine ve insan kelamına ilavedir. Diğer aşağı taraf, ölü olan taşların seslerine bitişiktir; yeryüzündeki def ve kazık sesleri gibi...

Madeni taşların seslerinin -ki o söylediğimiz gibi bakır sesi, tınlama ve üflemesi olan şeylerin sesleridir- üst kısmı dallar, tamburlar ve benzeri gibi bitki seslerine bitişiktir.

Hayvanların seslerinin alt kısmı bitki sesine bitişiktir. Sesin tahlilinin ve vezninin mümkün olmadığı açıklaması olmayan, dilsiz hayvanların anırma sesleri gibi. Sesleri olmayan hayvanlar cansız cisimlere ve ölülere bitişiktirler. Üst kısım insan sözüne bitişiktir. Kuşlardan, bülbüllerden ve hayvanlardan buna benzer sesi güzel olanlardan ortaya çıkan fasih söz gibi.

İnsanın sözünün de iki yönü vardır. Aşağı tarafı hayvanlara bitişiktir. Kekeleme, konuşma tutukluğu çekme, Ahrazlık, pelteklik ve benzeri gibi. Yukarı taraf melek-

lerin sözüne bitişiktir. Güzel konuşanların (*fusehâ'*) ve beliğ konuşanların (*büleğâ'*), nağme sahiplerinin ve bestekârların sözleri gibi. Davud (a.s.)'un, kurrâların (Kur'ân'ı özel maharetle okuyan) ve bestekârların mescitlerdeki nağmeleri ile Zebur'un bölümlerini (*mezâmîr*) okuma buna örnektir. Kiliselerde Tevrat, mescitlerde Kur'an okuma, minberlerde hatip, manastırlarda rahip ve benzerlerinin sesleri gibi. Bu seslerden her bir sesin işitme duyusunda bir keyfiyeti ve mahiyeti vardır. İnsan sesinin mahiyeti, anlama delalet eden mefhumun maksadıdır. Düşünme kuvveti o konuda düşünmeye ve anlamını araştırmaya ihtiyaç duyar. Hayvanların sesleri anlaşılır (mefhum) değildir. Ancak düşünme kuvveti onların ancak bir ihtiyaç için ses çıkardığına; bu sesle yeme, içme ve çiftleşme murat ettiklerine hükmeder. Sesin bu kısımları canlı cisimlere aittir.

Düşünme kuvveti, taşların ve odunun seslerinin bir amaç ve maksat için ortaya çıktığına hükmetmez. İnsan hareketine dayalı alete dayalı bir ses olması durumu hariç... Boru, düdük, ud ve benzerleri gibi. Bunlar sesi çıkarmalarına sebep olan harekete nispet edilir. Boru, kaval, ut, zurna ve benzerleri gibi. Bütün bunlar, geçim ve kazanç elde etmek için çare olarak edindiği zanaatla cüzi nefsin bu bitkisel şekilleri yerine getirdiği insana ait seslerdir.

Rüzgârların esme seslerini, gök gürültüsünü, yukarıdan aşağıya döküldüğünde su çağlamasını, denizlerin dalgalarının çarpışmasını, ağaçların sallanmasını düşünme kuvveti dikkate almaz ve onları düşünmez. Bunlar işitme duyusuna böğürme gibi gelir ve onlara ihtiyaç duymaz. İnsan onlardan sıkılabilir ve onları işitmeye devam etmekten eziyet çekebilir.

Seslerin mahiyetini ve ortaya çıkış keyfiyetlerini, işitme kuvvetinin sesleri nasıl idrâk ettiğini anlatmaktan uzaklaştığımız için, bu duyu ile onun işittiği sesler arasındaki münasebet, benzerlik, hemcinslik ve uyumdan bahsedelim.

Bölüm

Diyoruz ki: Bil ki, işitme duyusunun taş sesini, madeni cevherleri, bitkiler gibi büyümeyen ve canlı olmayan cisimleri, hayvanların çığlıklarını idrâk etmesi, kendisiyle işittiği şey arasında maddî yönden ve yeryüzüne ait tabiat yönünden münasebetler ve hemcinslikler bulunmasından dolayıdır. Zira insan cismi toprağa meyillidir. Onun odun ile bitki ve ağaçlardan ses çıkaran ve hareket eden her şeyi idrâk etmesi, kendisiyle onlar arasındaki uyumdan dolayıdır. Zira insan büyüme, gelişme ve küçükken büyük olma konularında bitkilerle ortaktır.

İnsanın hayvan seslerini idrâk etmesi, bilmesi ve onları haber vermesi kendisiyle hayvan arasında bir münasebet olduğu zaman gerçekleşir. Zira insan yaşam ve duyu sahibi olma konusunda hayvanlarla ortaktır. Hayvanlar arasında hayvânî nefis, bitkilerle hayvanlar arasındaki büyüyen nefise (*en-nefsü'n-nâmiye*) göre birbirine daha fazla bitişik olarak bulunmaktadır. Zira insan sadece bir yönden bitkilerle ortaktır ki, o da büyümedir. Oysa hayvanlarla pek çok yönden ortaktır ki, bunlar büyüme, şehvet, yeme, içme, evlenme, duyu, acı duyma, tat alma ve hayvânî işlerdir. Denilmiştir ki, her ne kadar arı ve karınca gibi bazı hayvanların düşünme ve

ayırt etme kabiliyetleri olsa da, insan konuşma, ayırt etme ve düşünme kuvveti ile hayvandan ayrılır.

İnsanın hava ve ateşin seslerini idrâk etmesi, kendisiyle onlar arasındaki yakınlıktan dolayıdır. Çünkü o, "*Madde ve Sûret Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi bu ikisinden oluşturulmuştur.

Ey kardeşim! Bil ki, şayet canlı hayvanla ölü maddeler arasında münasebet olmasaydı onların bilgisi az ya da çok elde edilemez ve haberlerine ulaşılamazdı. Şayet birisi "Kendisiyle onlar arasında münasebet olduğu halde küçük çocuk tüm bunların hakikatini niçin bilmiyor?" derse ona şöyle denir: Bu, heyûlânın kabul noktasındaki acizliğinden dolayıdır. Yüce Yaratıcı'nın hatasından değildir. "*Bu mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir.*"[17] Dilediğini itiraz olmaksızın dilediği gibi ve maksat olmaksızın dilediği hükümle yaratır. Onun büyüklüğü sonsuzdur.

Bölüm
Küçükler ve Büyüklerdeki Seslerin Farklılığı Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, sesler cisimlerin birbirlerine çarpmalarından meydana gelir. Yine diyoruz ki: Her iki cisim yumuşakça çarpıştıklarında onlardan ses duyulmaz. Çünkü hava onların aralarından yavaş yavaş çıkar ve ses işitilmez. Ses, çarpışmaları süratli olduğunda, cisimlerin çarpışmalarından meydana gelir. Hava bu esnada sıkışır hava dalgaları yayılır ve hareketi altı yöne doğru hızlıca dalgalanır. Daha önce izah ettiğimiz gibi ses oluşur ve işitilir. Çok büyük cisimler çarpıştıklarında onların çarpışmalarının sesleri diğerlerininkinden daha büyük olur. Çünkü bunların havalarının dalgalanması daha çoktur. Miktarları ve şekilleri bir olup cevherleri aynı olan iki cisim birbiriyle çarpıştığında o ikisinin sesleri eşit olur. Şayet o ikisi yumuşak olurlarsa, sesleri ortak yüzeylerden daha yumuşak olur. O ikisi arasındaki ortak hava yumuşaktır. Çeşitli kaplara ve darbukalar gibi içi boş olan sert cisimlere vurulduğunda uzun süre çınlarlar. Çünkü hava onların boğazlarında yankılanır, kenarlarına çarpar ve çevresinde dalgalanır. Onların daha geniş olanlarının sesleri daha büyüktür. Çünkü hava onun içerisinde dalgalanır ve geçişi esnasında uzak bir mesafeye çarpar. Ciğeri büyük, boğazı ve burun delikleri uzun ve ağzı büyük hayvanların sesleri yüksek olur. Çünkü onlar çok hava teneffüs ederler ve havayı şiddetle gönderirler. Anlattıklarımız sayesinde sesin büyüklüğünün sebebinin, ses çıkaran cismin büyüklüğüne, havanın çarpmasının şiddetine ve farklı yönlerdeki dalgalanmasının çokluğuna göre gerçekleştiği açığa çıkmıştır. Seslerin en büyüğü gök gürültüsü sesidir. Daha önce geçen "*Meteoroloji Risâlesi*"nde onun meydana geliş sebebini açıklamıştık. Rüzgârların seslerine ve şiddetle esmelerine gelince; bu, havanın doğuya, batıya, güneye, kuzeye, yukarıya ve aşağıya dalgalanmasından başka bir şey değildir. Hareketi ve akışı ile dağlara, duvarlara, ağaçlara ve bitkilere çarptığında ve içlerine sokulduğunda bundan ses çeşitleri, patırtı ve farklı farklı tınlamalar meydana gelir. Bütün bunlar, kendisine çarpılan cismin büyüklük ve küçüklüğünden, içinin boş olmasından ve açıklaması uzayacak olan sebeplerden dolayıdır.

---

17. Yâsîn, 36/38.

Akışı, meydana gelişi ve cisimlerle çarpışması esnasında suların seslerine gelince; hava, cevherinin inceliği ve unsurunun yayılma özelliği ile onların hepsine girer. Bu seslerin ve ses çeşitlerinin meydana gelişi, rüzgârlar hakkında bahsettiğimiz sebeplerden dolayıdır.

Ciğerli hayvanların seslerine, ses çeşitlerine ve kısımlarının türlerine gelince; bu, rüzgârlar hakkında bahsettiğimiz sebeplerden; yani boyunlarının uzun ve kısa olmasından, boğazlarının genişliğinden, gırtlaklarının karışımından, havayı şiddetle teneffüs etmelerinden, ağızlarından ve burun deliklerinden nefesleri kuvvetle göndermelerinden dolayıdır. Bütün bunlar, açıklaması uzayacak sebeplerden dolayıdır.

Eşekarıları, çekirge, cırcırböcekleri gibi akciğeri olmayan hayvanların seslerine gelince; onlar, iki kanatları ile havayı hızlıca ve çeviklikle hareket ettirirler. Bundan saz telleri ve udlardan meydana geldiği gibi farklı sesler meydana gelir. Onların küçüğü ve büyüğüyle türlerinin farklı, çeşitlerinin ayrı olması gibi inceliklerinden –onların kanatlarını kast ediyorum– yoğunluklarından, uzunluklarından, kısalıklarından, büyüklüklerinden, küçüklüklerinden ve kanatlarını hareket ettirme hızlarından dolayıdır.

Balık, kaplumbağa ve benzeri dilsiz hayvanlar ise suskundurlar. Çünkü onların ciğerleri ve iki kanatları yoktur, sesleri olmaz.

Demir, bakır, cam, taş ve bunlara benzer madenî cevherlerin seslerine gelince; şüphesiz seslerin farklılığı onların kuruluklarından, sertliklerinden, küçüklük, büyüklük, uzunluk, kısalık, genişlik ve darlık gibi ölçülerinin niceliğinden dolayıdır.

Bitkilerin seslerine gelince; onların sesleri de sertlikleri ve gevşekliklerine göredir. Daha önce açıkladığımız üzere, yapma âletler yoluyla sanat kullanılarak onlardan yapılan âletlerin sesi de böyledir. Aynı şekilde onlardan elde edilen şeylerin durumu, madenî cevherlerden ve onların seslerinin ve tınlamalarının farklılığı gibidir. Onlardan davul, boru, def, zurna ve düdük sesi gibi nağme ve ses çeşitlerinin ortaya çıkması şekillerine göre farklılık arz eder. Her ses, kendisinden meydana geldiği cisme uygun bir şekilde ve kendisinden alınmış olduğu cevherinin saflığı ve kirlenmiş olmasına, cisimlerinin büyüklüğü ve küçüklüğüne, uzunluk ve kısalığına, içlerinin genişliğine ve deliklerinin darlığına, tellerinin incelik ve kalınlığına göre; onu hareket ettirenin hareket ettirmesine ve onunla ses çıkarmasına göre ortaya çıkar.

Boru, düdük, zurna ve insanın ağzıyla kullandığı bütün âletler gibi ses çıkarma konusunda insanla hava arasındaki vasıtalar da onlardandır. Ağzı havayı, karın boşluğundan nefesinin kuvveti ile gönderir.

Davul sesi ve defe vurma gibi âletle insan hareketinden meydana gelen ses arasındaki vasıta da onlardandır. Bu âletten ağızla seslenme söz konusu değildir. O, yayılarak, uzayarak ve cüzleri birleşerek meydana gelir. Onun durması sesin bir kerede durması ile olur.

İki elin hareketi ile meydana gelen seslerin parçaları arasında sükûnlar ve vurmanın etkisindeki vuruşlar, darbeyi takip eden darbe vardır. "*Mûsiki Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi. Ağaçların ve madenlerin seslerine benzeyen düdük ve boru seslerini kast ediyorum. Hareket ettiren onlara vurduğunda onda yansıma ve tınlama meydana gelir. Havada sona erene dek uzamış halde kalır. Eşekarıları ve benzerleri gibi hayvanların seslerinden dolayı sona ermez.

Telli şeylerin sesleri, iki elin dilin ve ritmin hareketine paralel olarak melodili ve vezinli hareketleri ile elde edilen nağme çeşitlerinde kullanılan şeylerdir. Bunun tersi olan sesler, kaz ve kaz cinsinin sesleri ve insanlardan sözü ağır olanların sözleri gibi, tabiatı ağır olan kuşların sesleriyle benzerdir. Bu, hareketin bozuk ve üstün orandan uzak olmasıdır. İnsan heyûlâsının, orada gerçekleştirilen şeyi kabul etmekten âciz kalması gibi. Maddenin (heyûlâ) acziyeti onu kuvveden fiile çıkarma noktasındadır. Bu, yapan yönünden değil, yapılan şey yönünden bir acizliktir. Ud ustası sanatını yerine getirdiği, udun tellerini bağladığı ve mızraplarını yaptığında onu sanat bilmeyen birisi aldığı zaman o kişi güzel bir iş yapamaz ve udu güzel çalamaz. O kişi uddan, onu çalmayı ve sanatını bilen birinin çıkardığı sesi çıkaramaz. Bu durumdan, âletin bozuk olduğu ya da onu yapanın bu işi bilmediği sonucu çıkarılamaz. Ancak çalan kişinin acizliğine hükmedilir. Ud âletini telleri kopuk vaziyette gördüğünde, ustanın sanatlı olan hareketi ona sanatını ortaya çıkarma noktasında yardımcı olmaz. Bu durumda onun bu işi bilmediği sonucu çıkarılmaz. Ancak âletin acizliğine ve eksikliğine hükmedilir. Eşyanın yapımı üstün orana göre olur ve sanatkârın, sanatındaki kastı sağlamlık ve düzgünlük olursa her iki halde de sanatkâr acziyetten uzaktır.

Eksiklik ve bozukluk heyûlâ yönünden ortaya çıkar. Öğretmenin amacının, öğrencisine güzel şeyler öğretmek olması gibi. Öyle ki öğrenci o konuda ustalaşır, hocasının benzeri ve ilminin hafızı olur. Öğrenci öğretmenden ilmi kabul etmez, benzer lafızlar kullanır ve onları asli şeklinden dönüştürürse bu durum öğretmene nispet edilmez. Ancak öğrencinin, hocanın bir şeyden sonra diğerini aşamalı olarak değil de bir seferde öğrettiği şey kavramaktan aciz olduğuna hükmedilir.

Bölüm
Hareketsizlik (Sükûn) ve Hareket Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, hareket, ikinci bir zamanda bir yerden bir yere taşınmadır. Onun zıddı olan hareketsizlik ise iki zaman arasında aynı mekânda durma ve bulunmadır. Hareket hızlı ve yavaş olur. Hızlı hareket, hareket edenin uzun bir mesafeyi kısa bir sürede kat etmesidir. Yavaş hareket ise hareket edenin kısa bir mesafeyi uzun bir zamanda kat etmesidir. Hareketler ve hareket edenler bu örneğe göre değerlendirilir.

Sonra bil ki, hareketler keyfiyet yönünden sekiz çeşide ayrılır. Her iki çeşit, tamlanan (*muzâf*) yönünden birbirinin karşıtıdır. Büyük ve küçük, hızlı ve yavaş, ince ve kalın, ağır ve hafif bunlardandır. Seslerden büyük ve küçüğün örneği, büyük ve küçük davulların sesleridir. Zira tören davulunun sesleri bandoya (*lehv*) oranla büyük olur. Ancak kös denilen davula nispetle küçük olur. Kös davulunun sesi gök gürültüsüne göre küçük olur. Sesler birbirlerine katılarak büyüklük ve küçüklükleri bu örneğe göre belirlenir. Hareket ve nakaratları arasındaki duruş zamanları diğerlerine kıyasla küçük olur. Bunun örneği, çırpıcıların ezme taşları (medâkk) ve demircilerin demir dövme yerleri (*metârih*)'dir. Bunlar pirinççilerin ezme taşlarının ve badanacıların seslerine oranla hızlıdırlar. Bunlar ise onlara göre yavaştır. Gemicilerin küreklerinin sesleriyle kıyaslandıklarında ise onlar hızlıdır. Birbirlerine göre seslerin hızlı ve yavaş oluşu bu örneğe göre belirlenir.

Birbirlerine oranla ince ve kaba sesler, sazın ince telinin (zîr) nağmesinin kalın telin (*bam*) nağmesine, ikinci telinin üçüncü teline göre çıkardığı ses gibidir. Bunun zıddı ise, sazın üçüncü teline göre kalın telinin sesinin kalın oluşudur. Üçüncü telin ikinci tele, ikinci telin ince tele göre durumu da böyledir. Diğer bir yönden bütün tellerin sesleri, kendisinden aşağıdaki herhangi bir tele oranla kalındır. Birbirlerine kıyasla seslerin keskinliği ve kalınlığı bu örneğe göre belirlenir.

Seslerin yüksek ve hafifi hareketin kuvvetine ve zayıflığına göredir. Bunun örneği sağlıklı olan birisinin sesine kıyasla sağlıklı olmayan birisinin sesidir. Hasta birinin kendisinden daha zayıf ve sağlıksız birine göre sesi, sıhhat durumu, duyularının selameti ve uzvunun ölçülü olması oranında insanların en yüksek sesi olur. Kendisinde güçsüzlük, hareket azlığı, görünüş bozukluğu ve diğer bozukluklardan bulunan bir kimsenin sesi, yukarıdaki özelliklerin tersine seslerin en hafifi olur.

Bölüm

Nicelik Yönünden Seslerin Kısımlarını Bilme Hakkında

Diyoruz ki: Sesler nicelik yönünden iki kısımdır: Bitişik (*muttasıl*) ve ayrı (*munfasıl*) sesler. Ayrı ses, hareketlerin tekrar etme zamanlarıyla hissedilen durma zamanı arasındaki şeydir. Saz tellerinin tekrar etmesi ve tokmakların ritimleri gibi... Seslerden bitişik olana gelince; bundan önceki bölümde açıkladığımız kavalların, neylerin, su çarklarının ve bunlara benzer şeylerin sesleri bunun örneğidir. Ayrı sesler iki kısma ayrılır: Tiz ve kalın sesler. Oyukları ve delikleri daha geniş olan ney ve kavalların sesleri daha kalın olur. Oyukları daha ince olanların sesleri ise daha tiz olur. Aynı şekilde diğer yönden, deliğinden üfleme yerine kadar olan kısım daha yakın olanların nağmeleri daha tiz olur. Daha uzak olanların ise daha kalın olur. Bitişik sesler de kalınlık ve tizlik yönünden bu örneğe göre sınıflandırılır. Bunu *"Musiki Risâlesi"*'nde açıklamıştık.

Seslerin burada açıklayacağımız şeylerden dolayı tabiatlarının, birleşmelerinin (i'tilâf) ve farklılıklarının bilgisine gelince; diyoruz ki: Tiz ve kalın sesler birbirinin zıddıdır. O ikisinin arası te'lifi orana göre birleştiğinde toplanırlar, karışırlar, birleşirler, vezinli söz ve birleşik nazım olurlar. Bu esnada dinleyen kişi onlardan lezzet alır, ruhlar onlarla sevinç duyar ve nefisler onlarla rahatlar. Bu oranın dışında olduğunda nefret duyarlar, ayrılırlar ve birleşmezler, dinleyen kişi onlardan lezzet almaz. Aksine, nefret eder ve canı sıkılır. Kalın sesler soğuktur, o ise nemlidir. İki kısma ayrılır: Zararlı ve faydalı sesler. Zararlı sesler, işiten kişiye ulaştığında ona engel olur. Bunlar ölçünün dışındaki seslerdir. Yunanlı bilgeler bununla ilgili bir âlet kullanmışlardır. Bu âleti düşmanla görüşürken kullanıyorlardı. Bu hoş gelen bir ses değildi. Oranlı ölçülü sesler, sıcak ve karışık bünyeleri (*mizâc*) ve kuru mide asitlerini düzenler. Bunlar ona tâbidir. Bünyenin bozulmasına yol açan kalın sesler soğuk ve kurudur. Çünkü onlardan, kümes hayvanları gibi küçük hayvanları ve çocukların küçüklerini öldüren bir su gelebilir. Oranlı sesler soğuk ve nemlidir. Tiz sesler ise sıcaktır. Onlardan mutedil oranın dışında olanlar bünyeyi bozar ve tabiatı ateşlendirir. Omlardan üstün ve mutedil oranda olanlar bünyeyi düzeltir ve soğukluğu yumuşatır. İlk kısım sıcak ve kurudur. İkinci kısım sıcak ve yumuşaktır.

Hikmet sahipleri bu sesleri, itidal ölçüsünde üstün orana göre kendisi sayesinde tabiatları bildikleri bir ölçü edindiler. Bu ud adı verilen bir âlettir. "*Mûsikî Risâlesi*"nde onun yapısının keyfiyetini ve nasıl kullanıldığını anlatmıştık.

Bölüm
İnsan ve Hayvanların Tabiatları Yönünden Sesleri Tanımaları ve Onların Bu Konudaki Farklılıkları Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, bedenlerin mizaçlarının pek çok türü vardır. Hayvanların tabiatlarının da pek çok türü vardır. Her mizaç ve tabiatın, sayısını Yüce Allah'tan başkasının bilemeyeceği farklı nağmeleri ve uyumlu melodileri vardır. Bunun delili, düşündüğün zaman insanlardan her ümmetin tat aldıkları, ferahladıkları, kendilerinden başkasının tat almadığı ve sevinç duymadığı melodileri, nağmeleri ve sesleri olduğunu bulmandır. Bu, onların dillerinin farklılığı, mizaçlarının ve tabiatlarının ayrılığı ve onlarda ortaya çıkan âdet ve ahlâk dolayısıyladır. Böylece tek dile sahip olanlar arasında, başkalarının onların dillerinden hoşlanmadığı melodilerden, nağmelerden ve seslerden hoşlanan kavimler ortaya çıkar. Böylece bir dönem bir melodiden hoşlanan, başka bir dönem ise ondan hoşlanmayan bir insan bulabilirsin. Böylece onlarla ilgili bu hükmü; yedikleri, içtikleri, dinledikleri, giydikleri şeylerde ve diğer lezzet ve kıymetli eşya çeşitlerinde bulabilirsin. Bütün bunlar onların mizaçlarının farklılığından, âdetlerinde ortaya çıkan farklılıktan, doğum vakitlerinde ve nutfelerinin düşüş yerinde onları elde eden felekî sebepler ve semavî hükümlerden dolayıdır.

Aynı şekilde hayvanların bazı seslerden hoşlandıklarını, onlara alıştıklarını ve onların bulundukları yerlere gittiklerini görürsün. Bazı kuş avcıları ve kuş sesi âleti edinenler ıslık çalarlar ve bazı kuş cinslerinin seslerini taklit ederler. Kuşlar orada toplanırlar, etrafında dönerler ve onların tuzaklarına düşebilirler.

Develerin gece karanlığında işittiklerinde fark ettikleri, yolculuk ve yürüyüş için dinçleştikleri ve yüklerinin kendilerine hafif geldiği, devecilerin kullandıkları hileler ve nağmeler bu şekildedir. Benzer şekilde koyun, davar ve at çobanları suya ulaştıklarında farklı kuş sesleri kullanırlar. Onların sütlerini sağarken farklı bir nağme kullanırlar. Bütün bunlar, tabiatlarda gerçekleşen uyum ve doğmuş olanlardaki ittifaktan dolayıdır. Hayvanların kulakları ölçülü ve güzel seslerden hoşlanır, ruhları alışır ve nefisleri sakinleşir. Ölçülü olmaktan uzak sesler bütün hayvanlar nezdinde bunun aksi bir etki gösterir. Hayvan cinslerinin her bir cinsi, kendi cinsinden olan nağmelere alışır ve onlarla mutlu olur, onlarla bir araya gelir, âdeti olduğu ve alışık olduğu şeyden dolayı onu birleştirir. Dinlemeye alışık olmadığı kendi cinsinin dışındaki seslerden nefret eder. İnsan sınıflarının bütün milletleri de bu şekildedir.

Seslerin farklılıklarını, açıklamasını, özelliklerini, hareketlerini, ayrı ve bitişik olanlarını anlatmayı bitirdik. Hayvan sesleriyle insan kelamı arasındaki farkı, ağaçların ve madenlerin seslerini, onların seslerinin ve ses çıkaranlarının keyfiyetini, onlardan kasıtlı ve kasıtsız olarak gerçekleşenleri, ateş, hava ve su seslerini, küçük ve büyük, hafif ve yüksek hareketleri anlatmayı tamamladık. Bu seslerin tabiatlarını,

zararlarını ve faydalarını, havanın onlara taşınmasının nasıl gerçekleştiğini ve işitme duyusunun onları nasıl kabul ettiğini, diğer duyuların dışında işitme duyusuna mahsus olmasının nasıl gerçekleştiğini, sesleri idrâk etme noktasında insanla sesler arasındaki vasıta ve münasebetlerin neler olduğunu, bütün bunların sebeplerini, sonuçlarını, cevherlerini, arazlarını, asıllardaki başlangıçlarını, yukarda bir tek şekilde olmalarını, aşağıda ise birçok şekillerde bulunmalarını, asıllarda ittifak etmelerini, detay ve ayrıntıda (füru) ise ayrılmalarını anlatmayı tamamladık. Kendisinde belirdiği cisimlerin şekillerini almalarını, edindikleri âleti, kendisine çağıran ihtiyacı, konulmuş anlamları, içerilen hakikatleri, işiten kişinin kendisine açıklamasını yapacak ve tamamlayacak birisine ihtiyaç duymadığı anlamı, işiten kişinin gizliliği ve kapalılığı dolayısıyla onu açıklayacak birisine ihtiyaç duymasını anlatmayı bitirdik.

Bu konuda ihtiyaç duyulan şeylerin çoğunu ele aldığımız için şimdi harfler ve yazılar yönünden dillerin farklılıklarından, onların başlangıcının nasıl olduğundan, köklerinin nereden kaynaklandığından, farklılıklarının ve ölçülerinin sebeplerinden, her ümmetin kendisine ait bir şekille diğerlerinden farklı ve diğerleri olmaksızın yeterli olmasından bahsedelim. Bu konuda arzuladığın ve sorduğun şeylere ulaşman için bunu sana iyice açıklayacağız.

Bölüm
Harflerin Başlangıcını Bilme Hakkında

Diyoruz ki: Bil ki, Yüce Allah, insanlığın babası ve kaynağı olan Hz. Âdem'i yarattığında konuşma kuvveti, şerefli ruh ve yüce akletme kuvveti ile onu konuşan (*nâtık*), söz söyleyen (*mütekellim*), fasih konuşan ve ayırt eden birisi yaptı. Onun görünümünü en üstün görünüm ve şeklini şekillerin en güzeli yaptı. Onun tabiatını yeryüzüne ait (*'ardiyyet*) tabiatların en safı, mizacını da kendisinin dışındaki mizaçların en dengelisi yaptı. Onu bütün canlıların efendisi, sahibi, yöneticisi ve önderi yaptı. Onu, onların sahibi yaptı, onlara, isteyerek ya da istemeyerek ona itaat ve secde etmeyi zorunlu kıldı. Nitekim Yüce Allah meleklerine şöyle dedi: "*Yeryüzünde bir halife yaratacağım.*"[18] Onu bu nitelikle yaratınca onun katı cisimler (*cemâd*) gibi sessiz olması ve konuşamayan hayvanlar gibi susması hikmete uygun değildir. Aksine onun ayakta duran, konuşan, söz söyleyen, öğrenen, anlayan, düşünen ve hikmet sahibi birisi olması gerekir. Çünkü Yüce Allah ona kutsal ruhundan üflemiş, kelimesi[19] ile desteklemiş, ona isimlerin hepsini ve bütün eşyanın özelliklerini öğretmiştir. Ona, onları düşünen ve onların bilgilerini kuşatan bir akıl bahşetmiştir. Madenler, bitkiler ve hayvanlardan oluşan diğer varlıkları, onları idare etmesi, onlardan menfaat elde etmesi, kurtuluşu, geleceği, çoğalması, artması ve afetlerden uzak olması konusunda ona yol göstermesi için meydana getirmiştir. Onlardan her şeyi yerli yerine koyması, düzenin sağlanması ve sona ulaşmak için adaleti sağlaması için onları

18. Bakara, 2/30.
19. İsmâilî düşüncede "Kelime" bildiğimiz anlamının dışında özel bir içeriğe kavuşturulmuştur. Buna göre kelime, her şeyi yoktan var eden Mübdi' (Allah) ile yoktan var edilen ilk varlık olan Mübda' arasındaki sebebin ya da illetin adıdır. Bu illete İsmâilî düşüncede *ibda*, *kelime* ya da *emr* adları verilmiştir. (ç.n.)

meydana getirmiştir. Büyüğüyle küçüğüyle, iyisiyle kötüsüyle bütün bu şeyleri, isimlerle anılan farklı şekillerde dokuz alamet içerisinde onun için bir araya getirmiştir. Bu isimler içerisinde birden dokuza kadar olan dokuz sayıda bütün hesapların cüzlerini ve bütün sırlarıyla sayıları birleştirdiği gibi bütün varlığın isimlerini bir araya getirmiş ve onlara bütün anlamları yüklemiştir. Sayıların yüce âlemdeki varlıkları da bu âlemdeki oranları gibidir. Bu harfler, her türlü kusurlardan uzak ve yüce olan Allah'ın Hz. Âdem'e öğrettiği isimlerdir. Hint ehli bu dokuz sayıyı şu şekilde kullanmaktadır: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.[20]

O, bu harflerle bütün eşyanın isimlerini ve özelliklerini olduğu gibi biliyordu, şekillerinin ve görünüşlerinin varlığından haberdardı. Çocukları çoğalana dek bu şekilde devam etti ve Süryanice konuştu. Feleği, Hz. Âdem'in ayrılmasından sonra değişim ve dönüşümü gerektirecek şekilde oluşturdu. Onun zamanında kitap telif etme veya kalemle yazma yoktu. Sayıların azlığından dolayı lafızlarla zihinlere yerleştirme ve kelam ezberleme söz konusu oldu. Çünkü insanlık âleminin yüzeyinde bir evden fazlası yoktu. Onlar arasında konuşma sadece ihtiyaç duydukları şeyler hakkındaydı. Onların geçmişle ilgili sözleri olmadı. Buna ihtiyaç da duymadılar. Kendilerinden öncekilerin kitap ve tomarlarından eser kalıntıları da yoktu. Çünkü meleklerin sözleri yapay cisimlere yazılmaz ve heyûlâları nefsanî cevherlerdir. Bu günün insanlarından herhangi birisinin kendisi ve ev halkının ihtiyaç duydukları her şeyi yazmaya ve evlerindeki her şeyi bir kitaba kaydedip de o kitapta, yanlarında bulunan yiyecekleri, içecekleri ve faydalandıkları şeyleri zikretmeye ihtiyaç duymaması gibi. Onların ihtiyacı bunların isimlerini bilmektir. Onlar bunları çocuklarına öğretirler. Çocuklar bunları öğrenirler ve diledikleri lafızlarla kullanırlar.

Sonra öncekiler gitti ve sonrakiler geldi. Kıtalara ayrıldılar, yeryüzünde birbirleriyle ilişkileri kesildi ve etrafa dağıldılar. İlahî hikmet ve Rabbânî gözetim bu isimleri, lafızlar ve harfleri, yazma sanatı ile kayıt altına almalarını zorunlu kıldı. Şayet böyle olmasaydı, sonra gelenler öncekilerin kullandıkları ihtiyaç maddelerinden uzaklaşırlardı. Dil onlarla bunlardan ihtiyaç duydukları şeylerin arasını yalanla ayırınca kendileriyle birlikte yeryüzünde bulunan kişilerin haberlerini, mekân olarak kendilerinden uzak oldukları için bilmez oldular. Çünkü bir peygamberin (*resûl*) gönderildiği toplumun, onun kalbindeki her şeyi ezberlemesi mümkün değildir. Durum böyle olunca Yüce Allah yazma sanatını ortaya çıkardı. İnsanlar bu sanatı ilerlettiler, öğrendiler, maharet kazandılar, alıştılar ve benimsediler. Allah onların içinden (selam onlara olsun) nebîler gönderdi. Onların içerisinden sanat icra edecek hikmet sahipleri gönderdi. İnsanların arasında sanatkârlar, öğrenciler, ilim sahipleri ve öğretmenler çoğaldı. Yeryüzü mamur hale getirildi, bazılarının haberleri diğerlerine intikal etti. Harflerin sayısı yirmi sekiz olana dek harfler artmaya ve yavaş yavaş ortaya çıkmaya, yazma sanatı gelişmeye ve çeşitlenmeye devam etti. Sonra bu sayıda durdu ve bunun üzerine çıkmadı. Zira bu sayı tam sayılardandır. Tam sayılar fazla ve eksik sayılardan daha üstündür. Çünkü bu sayının varlığı kıymetlidir. Onda sayıların

20. Muhtemelen İhvân kendi yazdığı metinde Hint alfabesindeki birden dokuza kadar olan sayıları orijinal haliyle yazmışken daha sonra risâleleri yeniden yazanlar bu dokuz sayıyı Arapça olarak vermişlerdir. Eserin günümüzdeki neşirlerinde de bu sayılar Arapça olarak verilmiştir. (ç.n.)

basamaklarından sadece bir sayı bulunur. Birler basamağında altı, onlar basamağında yirmi sekiz, yüzler basamağında dört yüz doksan altı, binler basamağında sekiz bin yüz yirmi sekiz bulunması gibi. Aynı şekilde bu sayının bir ya da iki kez eşit bir şekilde bölünmesi mümkündür. Arap dilinde yazma sanatı, yazma sanatının sonu ve harflerin sayısının tamamlanması oldu. İslâm şeriatının bütün şeriatların sonuncusu ve selam ona olsun Hz. Muhammed'in nebîlerin ve şeriat sahiplerinin sonuncusu olduğu ve kıyametin onun şeriatının üzerine kopacağı gibi.

Bölüm

Sonra bil ki, Arapça hattı ilk ortaya koyan bilge kişi, bu konuda ortaya koyduğu şeyde yüce Allah'ın hikmetinin izleriyle yetindi ve büyük bir hikmet sahibi oldu. Denildi ki hikmet, beşerîn gücü nispetinde ilaha benzemesidir. Bu hikmetin anlamı, kişinin sanatkârane yaptığı şeylerde hikmetli (hakîm), bildiği şeylerde emin ve işlerinde de haberdar olmasıdır. Onu hikmetin gerektirdiği şekilde, "elif-be-te-se" harflerinin bütün eşyayı kapsayan *cümmel* harfleri olması için, âleme koydu (dünya âlemine koydu). Yine asıldaki varlıkların sayılarını ve Allah'tan başkasının sayamayacağı çokluktaki o asıllardan çoğalan ve meydana gelen sayıları âleme koydu.

Büyük âlemde yirmi sekiz olarak sayılan varlıklardan birisi ayın konaklarıdır. Yirmi sekiz konağın on dört tanesi yerin üzerinde, on dört tanesi yerin altındadır. Onlar sağ ve sol konumlardadır. Onların on dört tanesi kuzey burçlarda, on dört tanesi güney burçlardadır.

Bunun gibi insan bedeninde bu sayıya benzer uzuvlar vardır. Çünkü tam dil, Arap dilidir. Fasih söz, Arap sözüdür. Bunun dışındakiler eksiktir. Diller içerisinde Arap dili, canlılar içerisinde insan şekli gibidir. İnsan şeklinin ortaya çıkışı son canlı şekli olduğu gibi Arap dili de insanlığa ait dillerin mükemmeli ve yazma sanatının sonudur. Bu dilden sonra onu oradan kaldıracak, değiştirecek, ona ilave yapacak ve eksiltecek herhangi bir şey ortaya çıkmamıştır. Her ümmet, her iklim, yarımada ve yer içerisinde hat, harf, yazı ve işaret ehli vardır. Onların hepsi bu yirmi sekiz harfi bir araya getirir. Şayet uzama korkusu olmasaydı diller, dilleri yazanlar ve dillerin harflerinin sayısı hakkında söylenmiş pek çok şeye yer verirdik. Süryanice, İbranice, Yunanca, Rumca, Âdemoğlu'nun diğer cinslerinde ve ümmetlerde bu dillerden ortaya çıkan ve oluşan alt diller gibi.

Sonra bil ki, bütün bu harflerin ve hatların aslı, üçüncüsü olmayan iki hitaptır. O ikisinin arasından, onlardan ve o ikisi sayesinde bu harfler oluşmuş ve son şekline ulaşmıştır. İnsanlığın Âdem ve Havva (a.s.)'dan meydana gelmesi gibi. Bunun gibi, âlem bir bütün olarak gökler ve içindekilerle, yeryüzü ve üzerindekilerle birlikte iki cevherden meydana gelmektedir ki, bunlar sâbık (önce gelen) ve tâli (sonra gelen)'dir. Yahut basit ve bileşik (mürekkep)'tir ki, o ikisi akıl ve nefis'tir. Yüce Allah o ikisini yoktan var edendir (Mübdi'). O, o ikisinden sonradan ortaya çıkan (*hâdis*) her şeyden uzak olan Bir'dir ve büyüklüğü ile o ikisinden yücedir (*müte'âlî*). Bu, dairenin çapı olan düz çizgi ile dairenin etrafındaki kavisli çizgiye benzer. Harflerin başı düz çizgidir ki o elif(ا)'tir, ikincisi be (ب)'dir. Ulvî âlemde bunlardan birincinin karşılı-

ğı sâbık (önceki)'tır ki, o akıl'dır. İkincinin[21] karşılığı ise nefis'tir. Zira nefis, akıl'ın altındaki bir mertebedir. O ikisinden, aşağı (*süflî*) âlemdeki Âdem ve Havva gibi bütün varlıkların ortaya çıkışı gerçekleşmiştir. O ikisi erkek ve dişi bedenlerdir. Dişi, erkeğin aşağısında tertip edilmiş, o ikisinden de âlem meydana gelmiştir. Yine bütün hayvanlar ve bitki şekilleri mevcut sınırlarından ve şekillerinden uzaklaşmazlar. İnsan sureti düz çizginin benzeridir. Hayvanların sureti kavisli çizginin benzeridir. Bitkiler ve hayvanlar insanın altında düzenlenmiştir. Bunun gibi felekler âlemi ve göklerin hareketsizliğinin şekli düzdür ve görüntüsü (suret) tamdır. Onlar düz bir çizgidir. Ay feleğinin altındakiler eğik çizgi konumundadırlar. Aynı şey, bir ve ikiden ortaya çıkan sayılarda da bulunur. Bir, düz çizgi gibidir. İki ise eğik çizgiye benzer. Bu ikisi sayıların aslı ve kaynağıdır. Sayıların artması ve çoğalması bu ikisinden olur.

Bölüm

Sonra bil ki, insan lisanı, bu yirmi sekiz harften her harfin yönüne hareket ettiğinde bu yönlerden harfleri çıkarır, dili başka harfe yöneltmez ve harfler birbirine karışmaz. Harfi lafızda bulunduğu yerden başka bir yere de yöneltmez. O, harfleri açıklama ve bulundukları yere koyma yönünden doğru bir dil ve fasih bir sözdür. Hangi yazıda olursa olsun ve hangi dilde ittifak edilirse edilsin söz onunla olur. Yazmanın en doğrusu, en tam olanı ve en güzeli, konumu ve harflerinin birbirleriyle ölçüsü üstün oranlı olandır.

"*Musikî Risâlesi*"nde bu ilmin bir kısmını açıklamıştık. Burada bunun bir kısmı, yazma sanatı ehlinin dillerin mükemmeli olan Arap dili hakkında söyledikleri şeylere delalet etmesi için aynısıyla bahşedilecek. Bizim bütün ilimleri kuşatmanın, diğer dilleri bilmenin ve diğer yazı çeşitlerini öğrenme dışında günümüzde Arapçanın dışında bir dille yazmaya ve ondan başka bir dile ihtiyacımız yoktur. Bu nedenle onların nefislerini arıtmaları ve ahlâklarını düzeltmeleri için bu risâleyi koyduk. Onları, akledilebilir olanlar (*ma'kûlât*) ve hissedilebilir olanlardan (mahsûsât) diğer malumatlara ve yapılmış şeylere (*masnû'ât*) mukaddime, giriş ve yollar yaptık.

Arapça ve onun harfleri ile mükemmel bir şekilde yazmak için onun inişi ile nebîlerin kitaplarının sona erdiği yüce Allah'ın kitabını okumaya ihtiyaç duyuluyor ve onda bilinen vakte (kıyamete) kadar olmuş ve olacak olan şeyler haber verilmişse ancak en güzel, en sağlam, en mükemmel ve en yetkin hatlarla yazılması gerekir. Okuyanın yanlış harekelememesi ve okuma esnasında hatayı, yanlışı ve dil sürçmesini artırmaması için vezinsiz ve ölçüsüz eksik hatlarla yazılması doğru olmaz.

Yazar, usta, mühendis ve basiret sahibi bir kişi Arapçayı doğru yazma konusunda şöyle demiştir: Hattının iyi ve yazısının düzgün olmasını isteyen kişinin kendisi için yazılarını üzerine oturttuğu bir esasının olması gerekir, bunun örneği yazmaya başlaması ve elif harfini dilediği ölçüde yazmasıdır. Elifin kalınlığını uzunluğuna uygun

21. Matbu metinlerde bu kelime tâmın (تَام) şeklinde okunmuştur. Ancak biz metnin akışına uygun olarak bu kelimeyi sânî (ثانى) şeklinde okuduk. İki kelimenin yazımı birbirine benzediği için sânî/iki kelimesinin tâm/tamam şeklinde okunduğunu düşünmekteyiz. Zira tâm şeklinde okuduğumuzda anlam bütünlüğü kaybolacaktır. (ç.n.)

yapması gerekir ki bu oran sekizde birdir. Elifin uzunluğunu da dairenin çapı kadar yapmalıdır. Sonra diğer harfleri elifin uzunluğuna uygun olarak yerleştirir. Elifin, dairenin çapına uygun olduğu bu daireye bakar ve be harfi ve kardeşlerini uzunluklarına göre yerleştirir. Elifin uzunluğuna göre onların başları uzunluklarının sekizde birinden fazladır. Şunun gibi: (ا،ب،ت،ث)

Cim (ج) ve kardeşlerinin her birinin uzunluğunu elifin yarısından fazla yapar ve onların kavislerini elifin onun çapına uygun olduğu dairenin çevresinin yarısından az yapar. Şunun gibi: (ج،ح،خ)

Sonra dal (د) ve zel (ذ) harflerinin her birini kavisli dairenin çevresinin dörtte biri kadar yapar. Şunun gibi: (د،ذ)

Sonra ra (ر) ve ze (ز) harflerinin her birini dairenin kavisinin dörtte biri yapar. Şunun gibi: (ر،ز)

Sonra sin (س) ve şın'ın (ش) her birinin başını, elifin sekizde birinin yukarısında yapar. Bunun uzunluğu, bahsi geçmiş olan dairenin çevresinin yarısından aşağıya doğrudur. Şunun gibi: (س،ش)

Sad (ص) ve dad'ın (ض) her birinin uzunluğunu elifin sekizde birinin yukarısında yapar. Onun uzunluğu, bahsi geçmiş olan dairenin çevresinin yarısının aşağısına doğrudur. Şunun gibi: (ص،ض)

Tı (ط) ve zı'nın (ظ) her birinin uzunluğunu elifin uzunluğunun yukarısında yapar. Onun alt çıkıntısını ise elifin sekizde bir ölçüsü gibi yapar. Başlarını elifin uzunluğunun üzerine çıkarır. Şunun gibi: (ط،ظ)

Ayn (ع) ve ğayn'ın (غ) her birini, bahsedilen dairenin dörtte bir yayı kadar yapar. Onun uzunluğu dairenin yarısının arkasına kadardır. Şunun gibi: (ع،غ)

Bu örneğe göre, yazma konusunda bu düsturu kalan harflere uygula!

Bölüm
Sözün Konuşma Sanatı Olması Hakkında

Diyoruz ki: Bütün var edilmiş şeyler (*masnû'ât*) bir hikmetine göre sağlam ve dayanıklı bir şekilde var edilmiştir. Söz ve ifade sanatı bunlardandır. Zira sözün en sağlamı, en açık ve en derin anlamlı (*beliğ*) olanıdır. Derin anlamlı sözün (*belagat*) en sağlamı ise en akıcı (*fasih*) olanıdır. Akıcılığın (*fesahat*) en güzeli, uyumlu bir vezni olandır. Şiirlerden vezinli olanların en doğrusu, *münzahif* olmayandır. Şiirlerin münzahifi, sakin harfleri harekeli, harekeli harfleri sakin olan, müstevî ise, harflerinin yeri değişse de manası eşit olan kelimedir. Bunun örneği *tavîl*[22], *medîd*[23] ve basît[24] adını alan vezinlerdir. Bunlar, aruzcuların söylediği gibi sekiz heceden (*mekâtı'*) oluşmaktadır. Tavîlin örneği:

Fe'ûlün/mefâ'îlün/fe'ûlün/mefâ'îlün

22. Tavîl veya bahr-ı tavîl, şiirde Feûlün/mefâîlün/feûlün/mefâîlün ölçüsünde bir vezin çeşididir. (y.h.n.)
23. Medîd veya bahr-ı medîd, şiirde fâilâtün/fâilün/fâilâtün/fâilün ölçüsünde bir vezin çeşididir. (y.h.n.)
24. Basît, veya bahr-ı basît, şiirde müstefilün/fâilün/müstefilün/fâilün ölçüsünde bir vezin çeşididir. (y.h.n.)

İkinci mısra da bu şekildedir. Bu sekiz kısım, on iki sebeb[25] ve sekiz *veted*'[26]den meydana gelmektedir. Hepsinin toplamı kırk sekiz harf eder. Bunlardan yirmisi sakin; yirmi sekizi harekelidir. Onun bir mısrası yirmi dört harftir. Onu sakin, on dördü harekelidir. Beytin dörtte biri olan mısranın yarısı on iki harftir. Bunların beşi sakin, yedisi harekelidir. Onun dörtte birinin sakin harflerinin harekeli olanlara oranı, yarısının sakin olanlarının harekeli olanlara oranı gibidir. Yarısının sakinlerinin harekeli olanlara oranı, bütün sakin harflerinin harekeli olanlara oranı gibidir.

Vâfir[27] ve *kâmil*[28] kalıplarının hükmü de böyledir. Bu ikisinin her biri altı heceden oluşur. Bunlar şu şekildedir:

Mufâ'aletün/mufâ'aletün/mufâ'aletün/mufâ'aletün

Bu şekilde altı kez tekrar eder. Onun harflerinin yarısının sakinlerinin harekelilerine oranı, bütün sakin harflerinin bütün harekeli harflerine oranı gibidir. Şiirin bütün beyitleri zihaftan (uzun okunması gereken harfin kısa okunması) uzak olduğunda, ister ikili, ister dörtlü, isterse altılı olsun bu örneğe göre bulunur. Onların arasındaki zamanlar da bu şekilde bulunur. Aruz kitaplarında, bu durumun araştırmacılar ve konu hakkında düşünenler için açığa çıkması için daireler ve alametler konulmuştur. Bu giriş, sana açıkladığım şey için delildir.

Diyoruz ki: Bil ki, bu konuşma sanatının ve aklî lafızların içerdiği şeylere vâkıf olmakla, hatalı nefislerin ve heyûlâ denizinde ve tabiatın esaretinde oyalanan, dost ve adet belirlemekle meşgul olan ruhların uyanması söz konusu olur. Yine sanatların en üstünlerinden olan ve kralların ve başkanların meclislerinde vezirlerin ve edebiyatçıların onunla övündükleri yazma sanatı da, pek çok çeşidi ve alt dallarının çokluğuyla bunun örneklerindendir. Halkların ayrıldıkları dilleri yazma şekilleri ve telif etme yöntemleri vardır. Hint halkında olduğu gibi... Onların harfleri Âdem (a.s.) ile birlikte cennetten çıkarılmıştır. Bütün varlıkların isimleri bu harflerle bilinir.

Bu dilin harflerinin sayısının dokuz olmasına gelince; bu, daha önce açıkladığımız ve işaret ettiğimiz şeylerden dolayıdır. Bu, toplayıcı (*haviye*) dokuz gezegenin (*el-eflâku't-tis'a*) bütün varlıklarla bütünüyle uyum halinde olması dolayısıyladır. Sonra bunun ardından ayrılmışlar ve Hint halkı kendilerinden başka bir halk olmaksızın bu harfleri kendilerine tahsis etmişlerdir. Çünkü Âdem (a.s.) cennetten indiğinde oradaydı.

Süryanice, bir dildir ve harfleri, yazısı, sanatı ve üzerinde harflerin birleştiği bir oranı vardır. Dillerine uygun, kendilerine mahsus isimleri vardır. Yine Rumca bir dildir, sözlerine ve dillerine uygun farklı bir yazılışı vardır. Yunanlılar, Farslar ve diğer milletlerin dil çeşitleri ve ibare farklılıkları da bu şekildedir. Ancak hangi dilde olursa olsun, hangi nakışla bezenirse bezensin, nasıl çoğalıp çeşitlenirse çeşitlensin, bütün harflerin aslı dairenin çapı olan düz çizgidir ve harfler ondan oluşturulmuştur. Arapçadaki harflerin ayrılışını düşündüğünde elif harfi gibi bazılarının düz çizgi

25. Sebeb, harekeli bir harf ile sakin bir harften veya iki harekeli harften meydana gelen parçanın adıdır.. (ç.n.)
26. Veted: Aruz vezninde bir "tef'ile"nin üç harflik kısmına denir. (y.h.n.)
27. Bahr-ı Râbi' adı verilen aruz vezninin adıdır. Ölçüsü, müfâaletün/müfâaletün/müfâaletün'dür. (y.h.n.)
28. Kâmil de aruz kalıplarından birisidir. Ölçüsü, mütefâilün/mütefâilün/mütefâilün'dür . (y.h.n.)

olduğunu, gâf ve mîm gibi bazılarının yuvarlak olduğunu, "hâ" (ح) ve "hı" (خ) gibi bazılarının kavisli olduğunu görürsün. Bahsettiğimiz ve bahsetmediğimiz diğer milletlerin yazıları bu örneğe göre oluşur. Açıklamanın uzunluğundan dolayı aslolanı ve diğerlerinden ziyade çoğunluk tarafından bilinen meşhur şeyleri anlatmakla yetindik.

Bölüm

Sonra bil ki, yazma sanatının iki ucu vardır. Bir ucu sanki başlangıçtır. Diğer ucu ise sonuç gibidir. Birinci uç Hintlilerin günümüze dek kullandıkları dokuz harfle söz ve konuşmadır. Sonuç olan diğer uç ise Arapçanın harfleri olan yirmi sekiz harftir. Bunun dışındakiler bu iki uç arasındadır.

Harflerin örneği, bitmiş, çatallanmış, dallara ayrılmış, yaprakları ve meyveleri çoğalmış bir ağaç örneği gibidir. Halklar bu harfleri bölüştüler. Her halk soy olarak ortak özellik gösterdikleri şeye ve başkanlarının içtihadına göre aldı. Onlar Rablerinin desteklemesi ve ilham etmesi ile onlar hakkında fikirlerine, zihinlerinin ulaştığı sonuca ve düşüncelerinin gerekli gördüğü şeye göre amel ettiler. Bu harflerin şekillerini aldılar ve bunlarla O'nun zâtından olan isimleri söylediler. Bu kişi bilge birisi ise bunu Allah'ın onu desteklemesi ve ilham etmesi ile gerçekleştirdi. Şayet bu kişi gönderilmiş bir nebî ise bunu Allah'ın ona vahiy göndermesi ve büyüklüğünün gizliliğinin arkasından konuşması ile gerçekleştirdi. Yine meleklerinin diliyle vahyetmesi, bu vahyi farklı bir yazı şekliyle kaydetmesi, önceki dilin dışında farklı bir dille konuşması, birinci dildeki isimleri ikinci dilde silmesi ile gerçekleştirdi. Nebî için bu durum tamamlanınca bu yeni dille konuştu, konuşma sanatını geliştirdi, bu dili yazma harfleri ile kayıt altına aldı, önceki dilin şekillerine, benzer şekil ve çizgiler ilave etti. Sonra bunu insanlardan kendisine en yakın ve kendince en üstün olanlara öğretti. Bu dili o, ev halkı ve aşireti kullanmaya başladı. Sonra şehir halkı, daha sonra ülkesi, sonra da içinde bulunduğu kıtadakiler konuşmaya başladı. Sonra dünyaya yayıldı. Bu milletlerde küçükler bu dille yetişir, büyükler bu dille dostluk kurarlar. Şeriat ve din birinci dilden ikinci dile aktarılır; hükümler, emirler, yasaklar, namaz ve şer'î (dinî-hukukî) hükümler, konuşulan dili ve nebînin kendisine gönderildiği ümmeti değiştirir.

Bilge kişilerden her bilge veya krallardan her kral bir ilmin, bilginin, dinin veya şeriatın bir dilden diğerine aktarılmasını istediğinde, o kişi Allah'ın yardımı ile ve doğum ve başarısının gerektirdiği ölçüde buna hazırlanır. Sonunda amacına ulaşır ve muvaffak olur. Hz. Süleyman'ın gerçekleştirdiği gibi... Allah ona krallık verip onu güçlü ve kudretli kıldığında, devrinin krallarını yenip yöneticilerini zelil ettiğinde bütün dillerdeki ilim ve hikmetleri İbranice'ye nasıl aktarmıştı? Rum kralı da aynı şeyi yapmıştı. O, Yunanlılara galip gelip onları yendiğinde ilim ve hikmetlerini Yunancadan Rumcaya aktardı. Yunan kralları da galip geldikleri kişilere böyle yaptılar. Bu yüzden dil farklılaştı, görüşler ve dinler ayrıldı. Durum, açıklaması uzun olan illet ve sebeplerden dolayı böyle oldu. Bütün bunlar felekî işler, göksel hükümler ve ilahî iradeyledir. "Bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir."[29]

29. Yâsîn, 36/38.

Bölüm

Sonra bil ki, her din ve şeriat ehlinin, emir ve nehiy, helal ve haram, hükümler ve kanunlar, söz, yazı, beste ve nağme sanatı içeren bir kitabı vardır. Onların içerisinde bunların hepsini bilen bilgili kişiler vardır. Bazıları da bilgi yönünden onların altındadır. Onlardan bazıları yazma sanatını unutmuş, ancak isimleri ve anlamları bilmektedir. İsimlerin harfleri ile konuşurlar ancak şekillerini bilmezler ve onları elleriyle yazmaktan hoşlanmazlar. Onlar araştırarak bir eser telif etmekten de hoşlanmazlar ve kendilerine telkin edilen her şeyi alırlar. Onların bazılarının da yazısının güzel ve bilgisinin az olduğunu görebilirsin. Bunlar düşünmeksizin, yazılmış yazıdan başkasından hoşlanmazlar. Bu kişinin faydası kendisine değil, başkasınadır.

Onlardan bazıları iyi âlim olup unutkanlığı azdır. Onların maksadı, unutma korkusuyla ihtiyaç duyduğu şeyleri bilmek ve ihtiyacının gereğini açığa çıkarmaktır. Hz Âdem başlangıçta bu özelliği ile böyle idi. Harflerin isimlerini ezberliyor, lafızla konuşuyor, anlamla söz söylüyor ve delil getiriyor, ancak elindeki kalemle Allah'ın dilediği şeyleri yazmıyordu. Allah, takdir ettiği vakitte ve kolaylaştırdığı zamanda kendisinden yarattıklarına bir lütuf ve kullarına bir merhamet olarak yazma sanatını açığa çıkarana kadar bu şekilde devam etti. Yaratılmışlar yazma sanatına güç yetiremiyorlardı.

Onlar buna ihtiyaç duyunca o, kendisinin ihtiyaç duymadığı, onların ihtiyacı olan şeyleri onlara öğretti. Burçların birbirine her yaklaşma (*kırân*) vaktinde ve zamanın her gerekliliğine göre yazma çeşitlerinden bir çeşit; dil, yazı ve ibare türlerinden bir tür ortaya çıkmaya başladı. Bu esnada her halktan ve her dilden söz, nazım, beste ve nağme çeşitleri ile Allah'tan başka kimsenin sayamayacağı pek çok şey ortaya çıkmaya başladı.

Sonra bil ki, Arapçayla konuşan ilk kişinin Sam oğlu Ya'rûb olduğu söylendi. Sonra zamanla genişlemeye, Arapların çoğalmasına ve yeryüzünde yayılmasına bağlı olarak artmaya devam etti. Bu durum, doğumları, yerleri, mizaçları, karakterleri, bedenleri ve iklimlerinde meydana gelen uyuşmalara göredir. Sonunda pek çok kabile meydana geldi ve Arap kabilelerinden her bir kabilenin kendisiyle tanındığı bir dili ve onlara nispet edilen bir konuşmaları oldu. Diğerlerinden bunlarla ayırt edilir oldular. Eşyanın isimleri hakkında ihtilaf ettiler. Öyle ki varlıklardan bir tanesinin Arap dilinde onu tanımlayan ve hepsinin ona işaret ettiği pek çok ismi oldu. Bu yüzden Arapça ilmi büyük ilimlerden birisi oldu. İnsanların bu dili terk etmeleri mümkün olmadığı, bilakis öğrenmeleri ve onun herhangi bir yönünden cahil kalmamaları gerektiği için ona ihtiyaçları oldu. Bu, varlıkları yaratan, onlara isimler ve sıfatlar veren, onlara her kavimde ve her dilde onunla tanındıkları ve kendisine işaret edilen, diğer dildekinden farklı isimler veren Yüce Yaratıcı'nın (*Bâri*) hikmetindendir.

Şayet Arapçayı düşünür ve dikkate alırsan onun az bilinen şaşırtıcı şeylerden ve şerefli hikmetlerden birisi olduğunu görürsün. Onların ihtiyaç duymadıkları ve bu isimleri bir tek dil ve bir tek şeriat birleştirdiği halde, yiyeceklerinin ve içeceklerinin isimleriyle ilgili sözlerinin çoğunda nasıl ayrılığa düştüklerine bak. Öyle ki, okuma bilenler (*kurrâ'*) onların okunuşlarında ayrılığa düştüler ve rivayetleri hakkında farklılaştılar.

Arapçanın dışındaki dillerde aynı şeyi daha fazla görürsün. O dillerde durum daha da karışıktır. Görüşlerde ve dinlerde de durum bu şekildedir. Öyle ki medeniyetten uzak çöllerde oturan Araplar'dan çoğundan öyleleri vardır ki onların dillerinde tedavülde olan pek çok ismi geri kalan Araplar'ın çoğu anlamaz. Bu kelimeleri şehirli Araplar ancak açıklama ve izahtan sonra anlar ve onların hangi kökten türetildiklerini bilmeye ihtiyaç duyar. Ancak bundan sonra onun anlamını zihninde canlandırdıktan sonra bu şeyi bu isimle adlandırır. Bütün bunlar açıklaması uzun olan nedenler ve sebeplerden dolayıdır.

Benzer şekilde aynı dinin mensupları da mezhepler, görüşler, dinler ve inançlar konularındaki ayrılıklardan, dillerinin ve ülkelerindeki havanın farklılığından, nesil farklılığından ve dünya yönetimini istedikleri için aralarındaki konularda ayrılığa düşen başkanları, âlimleri ve hocalarından dolayı ihtilaf ettiler. "*Muhalefet et meşhur ol*" diye bir atasözü söylenmiştir. Çünkü şayet onların âlimlerinin önde gelenleri arasında ayrılık olmasaydı onların yöneticilikleri söz konusu olmazdı ve aynı yola sahip olurlardı. Zira onların çoğu asıl konularda hemfikirdirler. Farklılık teferruattadır. Bunun örneği onların hepsinin Allah'ın birlenmesini ve Yüce Yaratıcı'nın (*Bârı*) layık olduğu sıfatlarla nitelenmesini kabul etmeleridir. Onlar Nebî'nin kendilerine gönderilmiş olduğunu kabul ederler, kendilerine gönderilmiş olan Resûl tarafından getirilmiş olan Kitab'a (*Kur'an*) sarılırlar ve şeriatın sorumluluklarını kabul ederler. Ancak onlar Resûl'den gelen rivayetlerde ve taşıyıcısı insan olan anlamlarda (*me'ânı*) ihtilaf ettiler. Bunları Resûl'den aldılar ve her alan da kendi lisanıyla aktardı. Çünkü Nebî'nin (s.a.v.) her topluluğa içinde bulundukları şartlara göre, nefislerinde tasavvur edebilecekleri ve akıllarının erdiği kadar anlayacakları şekilde konuşması onun mucizelerinden ve üstünlüğündendir. Bu nedenle rivayetler ayrılmış, itikadi mezhepler çoğalmış ve Resûl'ün (s.a.v.) halifesi hakkında ayrılığa düşmüşlerdir. Bu konu günümüze gelinceye kadar ümmet içerisinde en büyük ihtilaf sebeplerinden birisi olmuştur.

Aynı şekilde kelamcılar, tartışmacılar (*ehlu'l-münâzara*) ve yönetim konusunda rekabete girenler din ve şeriat hakkında Resûl'ün getirmediği ve emretmediği, kendi nefislerinden pek çok şey icat ettiler. Bunları bidat edindiler ve sıradan insanlara şöyle dediler: "Bu Resûl'ün sünneti ve yoludur." Bu bidatları kendilerine güzel gösterdiler. Öyle ki, bidat edinmiş oldukları şeylerin hakikat olduğunu ve Nebî'nin (a.s.) bunu emrettiğini zannettiler. Hükümler ve emirler konusunda kendi görüşleri ve kıyaslarıyla pek çok şey ortaya çıkardılar. Bunlarla Rablerinin kitabını ve Nebî'lerinin sünnetini terk ettiler, içlerindeki uyarıcılara (*ehl-i zikr*) karşı büyüklendiler. Oysa onlara, anlamadıkları şeyleri bunlara sormaları emredilmişti.[30] Akıllarının saçmalamasıyla Allah'ın şeriat işini ve dinî farzları eksik bıraktığını zannettiler. Öyle ki, bunlar bu eksiklikleri kendi bozuk görüşleri, yanlış kıyasları ve batıl içtihatları ile açıklama ihtiyacı duydular ve kendilerine ait bir din icat ederek bidat işlediler. Yüce Allah şöyle derken bu nasıl olur: "*Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.*"[31] "*(Sana bu*

30. İhvân burada bir Kur'an ayetine işaret etmektedir. Bu ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Şayet bilmiyorsanız zikir ehline sorun." Bkz. Enbiyâ, 21/7.
31. En'âm, 6/38.

kitabı) her şeyin bir açıklaması (olarak indirdik)."[32] Az önce açıkladığımız gibi bunları yöneticilik isteği yüzünden yaptılar. Ümmet içerisinde ihtilaf ve çekişme başlattılar. Onlar şeriatı yıkıyorlar, ancak cahil kimselere kendilerinin şeriata yardımcı oldukları izlenimi veriyorlar.

Bu sebeplerden dolayı ümmet gruplara bölündü, aralarında ebedi bir düşmanlık ve kin ortaya çıktı, fitnelere ve savaşlara dûçar oldular. Birbirlerinin kanlarını helal gördüler. Âlimlerden doğruyu bilen bazıları nasihat ettiğinde yöneticileri bu konuda konuştu, onları korkuttu ve azap etmekle tehdit etti. Sıradan insanlara yöneldiler ve onlara şöyle dediler: "*Bu falan kişidir.*" Onu halkın önüne attılar, ona şeriatın getirmediği ve aklı başında olan birisinin söylemeyeceği sözleri nispet ettiler. Bu âlim halka işin şeriatta nasıl olduğunu açıklama ve bağlandıkları görüşlerin yanlış olduğu konusunda onları uyarma imkânı bulamadı. Bunun sebebi, alıştıkları, kendisiyle büyüdükleri ve sonrakinin öncekinden devraldığı bir milliyetçiliğin halka galip gelmiş olmasıydı.

İdareciler bu durumu fark ettiklerinde âlimler halktan gizlenmişlerdi. Bu gizlenmeyi onlara karşı kullanmaya başladılar. Halkta, bunun iddialarıyla ilgili delillerinin (*hüccet*) kalmamasından ve onların getirdikleriyle amel edememekten kaynaklandığı, âlimlerin susmalarının ve gizlenmelerinin onların iddialarının batıl olduğunu gösterdiği intibaı oluşturdular. Doğrunun, şu anda üzerinde uzlaştığımız şey olduğunu iddia ettiler. Bu özellikleri bugün devam etmektedir. İçlerindeki cahil yöneticiler her gün artmakta, ayrılıkları çoğalmaktadır. Delillendirmeleri ve münazaraları çoğalmakta, tartışmaları yayılmaktadır. Öyle ki, şeriatın hükümlerini kaldırıyorlar ve tefsirleriyle Allah'ın kitabını olduğunun tersine değiştiriyorlar. Allah'ın buyurduğu gibi: "*Kelimeleri yerlerinden kaydırırlar.*"[33] İşlerinin esasında, şeriatı bilmediklerinden dolayı değiştirmiş olabilirler. Nebî'nin (s.a.v.) haberlerini, Allah'ın hükümranlığından kaynaklanmayan kendi nefislerinden uydurdukları yorumlarla yorumladılar. Anlamları değiştirdiler, yönetimlerini güçlendirecek ve avam nazarında ilim ehlini kötüleyecek şeylerden istedikleri şeyleri söylediler. Bu, çocuğun babadan, sonra gelenin öncekinden, küçüğün büyükten miras aldığı, Allah'ın onların yok olmalarını dilemesine, sönmesine ve geçip gitmesine hükmetmesine kadar devam edecek adetleridir. Avamın yöneticisi olan bu insanlar tüm belde ve köylerde hakkın düşmanı olmaya devam etmektedirler. Kaç nebî öldürdüler, kaç vasîyi[34] inkâr ettiler ve kaç âlimi kovdular! Onlar yaptıklarıyla şeriatların kalkmasına ve önceki zamanlarda bu şeriatların yenilenmesine sebep oldular. Bu durum, Allah'ın şu sözü ile vaadinin tamamlanmasına kadar devam etti: "*Allah dilerse sizi yok eder ve yerinize yeni bir halk getirir. Bu da Allah'a zor gelmez.*"[35] "*Sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.*"[36] "*Andolsun, Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebûr'da da, 'Yeryüzüne muhakkak benim iyi*

32. Nahl, 16/89.
33. Nisâ, 4/46.
34. Vasî kelimesinin İsmâilî düşüncede özel bir anlamı vardır. Buna göre Vasî, Nâtık adı verilen Resûl'un getirdiği şeriatın batını hakikatlerini açıklayacak olan kişidir. Örneğin Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu İslâm şeriatının batını hakikatlerini açıklama görevi onun vasîsi olan Hz. Ali'ye aittir. (ç.n.)
35. Fâtır, 35/16-17.
36. A'râf, 7/128.

kullarım varis olacaktır' diye yazmıştık. Şüphesiz bunda Allah'a kulluk eden bir toplum için yeterince mesaj vardır."[37]

Bu neden, görüş ve mezhep farklılıklarının sebebidir. Durum böyle olunca doğruyu isteyen ve kurtulmayı dileyen kişinin, kendisini Rabbine yaklaştıracak, onu ihtilaf denizinden kurtaracak ve ayrılık ehlinin zindanlarından çıkaracak bir şey istemesi gerekir. Onun bu uçurumdan kurtulması, bu uykudan uyanması, bu gafletten kurtulması ve ölümü yaklaşmadan önce hayatta olduğu günlerin kıymetini bilmesi için yapması gereken şey nedir? Umut geniş bir zaman dilimidir. Amellerin belirli günleri ve sınırlı süreleri vardır. İnsan dünyada Yüce Rabbine yönelmek ve ameliyle ona karşılık vermeye hazır olmak üzere yaratılmıştır. Çünkü o, (hükmünü) izin istemeksizin uygular. Şayet yanında azık olursa Yüce Allah'ın dediği gibi onu bulur: "*Kendiniz için önden (dünyada iken) ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz.*"[38] O, azıktır. Şayet yanında azığı olmazsa Allah'ın şöyle dediği kimselerden olur: "*Keşke dünyaya döndürülsek de yapmış olduğumuzdan başkasını yapsak.*"[39] Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Onlar gerçekten kendilerine yazık ettiler*"[40] O, bir kavmi azarlayarak onlara şöyle dedi: "*Andolsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geleceksiniz.*"[41] Yani sıfır azıkla... Buyurmuştur ki: "*Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?*"[42] Yüce Allah yine buyurmuştur ki: "*Herkese yaptığının karşılığı tam olarak verilir. Allah, onların yaptıklarını en iyi bilendir.*"[43] Kur'an'da Allah'ın, dinleri, şeriatları ve kulluk görevlerini kulun, yaratıcısının rahmetine ulaşmak için tuttuğu ve oraya Allah'ın cennetini ve ona komşu olmayı isteyerek yönelenin yürüdüğü yollar ve yöntemler yaptığına işaret eden pek çok âyet vardır.

Eğer kendi iyiliklerinden gafil olur, hedeflerinden yüz çevirir, doğru yolu ve bu yolun yolcusunu, kendisi hakkında ihtilaf olmayan hak dini terk eder, ayrılık ve nifak taraftarlarına ve avamdan yöneticilik isteyenlere katılır, Allah'ın gönderdiği Resûl'üne ve Nebî'sine benzeyerek Yüce Allah'ın dininde yükselmek ve yöneticilik yapmak isteyen kimseler karşısında söz dizmeyi ve süslü konuşmayı becerirse o kişi, insanlarda bunun dinin ve şeriatın esaslarından bir esas olduğu intibaı uyandırır. Yine o, görüşü, kıyası ve içtihadı ile dini eğriltmiş ve kapalı kısımları kendi hevasına göre açıklamış olur. Bunlara meyletmekten ve onlarla ilişkili olmaktan Allah'a sığınırız. Bunlar o kişinin mahvolmasının, helâkının, Allah'a komşu ve yakın olmaktan uzaklaşmasının ve Allah düşmanı olan şeytanlara yaklaşmasının sebebidir. Yüce Allah'ın dediği gibi: "*Kim Rahman'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz.*"[44] Âlimiyle ve diğerleriyle birlikte onların hali böyle olur. Bunu avamın çoğunda görürsün. Onun durumu kötü; sözü, terbiyesi ve lafızları hisli olmaktan uzaktır. Çünkü o, sözüyle helal kıldığında ve aklıyla haram kıldığında

37. Enbiyâ, 21/105-106.
38. Müzemmil, 73/20.
39. A'râf, 7/53.
40. A'râf, 7/53.
41. En'âm, 6/94.
42. Mu'minûn, 23/115.
43. Zümer, 39/70.
44. Zuhruf, 43/36.

bunlara kulluk etmiş olur. Yüce Allah'ın dediği gibi: *"Hiç şüphesiz siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz. Siz oraya varacaksınız."*[45] Yüce Allah buyurmuştur ki: *"Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır."*[46] Ey kardeşim! Senin üzerine düşen, ilim ehline sarılmak ve mahlûkatın kurtuluşu için gönderilmiş olan Resûlullah'ın soyundan gelen *Ehl-i Zikr*'i takip etmektir. Denilmiştir ki: Her sanatı ehlinden isteyin.

Sonra bil ki, Ehl-i Zikir, bazı yönlerden nefse, rûhânî âleminin durumu ve nuranî mekânı hakkında bilmediği şeyleri hatırlatan, onu kazançlı bir alışverişe teşvik eden ve onu doğru işlere yönelten akıldır. Nefis ne zaman akıldan yüz çevirir, ona muhalefet eder, Rabbinin vasiyetini ve Mevla'sının emrini terk eder, tabiata yönelip onu beğenmeye meyleder, yöneticilik ve büyüklük, taassup ve düşmanlık isterse ona bahçe sahibinin uyarısına karşı gelen kötürüm ve kör kişilere isabet eden şeyin bir benzeri isabet eder.

Hikâye

Örnek olsun diye anlatıldığına göre Hint ülkesinde biri kör, diğeri kötürüm iki adam vardı. Yolda arkadaş oldular ve bir bahçeyi geçerek yollarına devam ettiler. Bahçe sahibi o ikisini gördü; onların fakirliklerine ve acizliklerine şahit oldu. Onlara acıyarak dedi ki:

- Sizi bu bahçeme davet etsem, ne dersiniz? Oraya yerleşin, size getireceğim şeylerden yetecek kadarını ihtiyacınız ölçüsünde alın. Meyve ağaçlarını yakmayın ve harap etmeyin.

Dediler ki: Senin bahçene nasıl zarar veririz? Biz gördüğün gibi müzmin ve kötü durumdayız. Birimiz kör, diğerimiz kötürüm. Ağaçların başındaki meyveleri almak için hangi hileye başvurabiliriz?

Bahçe sahibi onlara "Buraya girin" dedi ve onlar da girdiler. Onlara bahçede görevli bir bekçinin olduğunu haber verdi ve bekçiye dedi ki: Onları koru, onlara iyi davran ve davranışları iyi olduğu sürece bu bahçenin meyvelerinden ver.

Bekçi "Anladım efendim dedi."

Bahçe sahibi işine koyuldu. İki dost burada bir süre kaldı. Bekçi onları yeterince besliyordu. Meyveler olgunlaştı, çoğaldı ve güzelleşti. Bir gün kötürüm, köre şöyle dedi: Vay be! Senin iki ayağın sağlam. Bu bahçedeki ağaçlarda da çeşit çeşit meyveler ve cins cins güzellikler var. Bu bekçi bize bu güzelliklerden hiçbir şey getirmiyor. Bunları almanın hilesi nedir?

Kör karşılık verdi: Söylediklerinle beni teşvik ettin. Sen bu güzellikleri ve meyve çeşitlerini görüyor ve ayırt ediyorsun. Bunları almanın hilesi nedir?

Kötürüm, köre şöyle diyene kadar düşünmeye ve kafa yormaya devam ettiler: Vay be! Benim gözüm sağlam ve senin görmediğini görüyorum. Beni omuzuna al da seninle bahçede gezelim. Her iyi bir olgun meyve gördüğümde sana: Beni sağa, sola çevir, yukarı aşağı indir, derim. Onları senin için koparırım, ben de yerim seni

45. Enbiyâ, 21/98.
46. Sâd, 38/26.

de doyururum. Elim meyveye ulaşmazsa düşene kadar ona sopan ile vururum. Sen elinle alırsın. Bunu bekçinin haberi olmadığında yaparız.

Kör dedi ki: Ne güzel söyledin. Ben bunu yarın yapacağım.

Ertesi gün olunca bekçi ihtiyaçlarını gidermeye gitti ve bahçenin kapısını kapattı. Kötürüm, körün boynuna bindi. Kör onu bahçede gezdirdi. O gün güçleri oranında ve kötürümün ulaşabildiği ölçüde bahçeye zarar verdiler. Sonra yerlerine döndüler ve yattılar. Bekçi geldiğinde bahçedeki meyvelerin zarar görmesi dikkatinden kaçmadı. Mahsulünü nahiyenin yöneticilerine hediye etmek istediği belli ağaçlardaki değişim de onun dikkatinden kaçmadı. Zira bu ağaçların başında meyve bulamadı. O ikisine geldi ve sordu: Ben yokken bu bahçeye birisi geldi mi?

Ona dediler ki: Bilmiyoruz. Kör dedi ki: Halimi görüyorsun; ben göremiyorum. Kötürüm de dedi ki: Ben uyuyordum.

Bekçi onlara inandı. Ertesi gün olunca bekçi resmi işleri için gitti. Kalktılar ve ilk gün yaptıklarından daha beterini yaptılar. Bekçi döndü ve ziyanın önceki günden daha fazla olduğunu gördü. Bahçe sahibinin kendisine serzenişte bulunmasından korktu. Bahçe sahibi şöyle derdi: Sen ya meyvelerimi satıyorsun ya da korumuyorsun. Dedi ki: Bu bahçeye musallat olanı ve bunu bahçeye kimin yaptığını öğrenene kadar ne yapsam?

Ertesi gün olunca o ikisine âdeti olduğu üzere çıkacağı intibaı verdi. Bahçenin duvarlarından birisinin arkasına saklandı. O ikisi kararlaştırmış oldukları kötülüğü yapmak için kalktılar ve yasak olan şeyi yaptılar. Bekçi o ikisini görünce ziyanın o ikisinden kaynaklandığını anladı. Hoşgörülü, merhametli, yumuşak huylu bir adamdı. Onların yaptıklarını ve yaptıkları şeyin çirkinliğini gördüğünde onlar yerlerine dönene kadar öylece bıraktı. Onlara geldi ve dedi ki: Vay be! Sizin yaptığınıza, bu lüzumsuzluğunuza ve bahçeye verdiğiniz ziyana karşılık bahçe sahibinin hakkı nedir?

Şaşırdılar. Bekçi dedi ki: Ben sizi gördüm. Sen kötürüm, körün omuzunun üzerindeydin. Seninle birlikte ağacın altına yürüdü. Ona ulaşınca meyveleri elinle aldın. Ulaşamadığına da sopan ile vurdun.

Ondan bunu işittiklerinde onun kendilerini gördüğünü anladılar. Ona dediler ki: Biz bunu yaptık. Bunu bahçe sahibine haber verme. Eline düştük, yalvarıyoruz. Bir daha yapmayız.

Bekçi o ikisinin isteklerini kabul etti ve onlara nasihat etmeye başladı. Dedi ki: Ben efendimin bahçesine zarar ve ziyan vermeden istediğiniz meyve ve sebzelerin hepsini size getiriyorum. Efendimin yasakladığı şeyi sadece helal rızık yemek için yapmıyorum.

Dediler ki: İşittik ve itaat ettik. Bekçi bahçeden uzaklaşana kadar ziyan vermeyi bıraktılar. Bekçi gidince ziyan vermeye daha kötü bir şekilde döndüler. Bekçi döndü ve ziyanlarının izini gördü. Onlara tekrar nasihat etti, vaaz etti ve onları Yüce Allah ile korkuttu. Bu vaazlar onlara etki etmedi ve onları yasakladığı şeyleri yaptılar. Bu gün bahçe sahibi tesadüfen oraya geldi. Bekçi kör ve kötürümün yaptıkları şeylere söyleyecek bir bahane bulamadı. Bahçe sahibi dedi ki: Kötürümün körün sırtına bindiğini, onunla bahçede dolaştığını ve benim kazancıma zarar verdiklerini tahmin ediyorum.

Bekçi ona dedi ki: Aynen öyle oldu. Ben onları yasakladım, ancak vazgeçmediler.

Bahçe sahibi dedi ki: Onlar işlemiş oldukları kötü fiile karşılık cezayı hak ettiler.

Bahçe sahibi ardından kölelerine ve yardımcılarına kötürüm ve körün şiddetli bir cezaya çarptırılmalarını; onların, vahşi hayvanlara yem olmaları ya da açlık ve susuzluktan ölmeleri için sarılacakları ve sığınacakları birisinin olmadığı bir çöle bırakılmalarını emretti. O ikisine böyle yapıldı. Bahçeden çıkarıldılar; ağaçtan yediklerinde Âdem ve Havva'ya (a.s.) yapıldığı gibi çöle atıldılar.

Ey Kardeşim! Bil ki, bu kıssanın yorumu şu şekildedir: Hintli bilgeler bu kıssayı anlattıkları zaman nefsi kötürüme benzettiler. Çünkü o, ancak cismanî bir âlet ile saldırır. Bu âletle itaat ve itaatsizliğe imkân bulur. Cesedi köre benzettiler. Zira o, nefsin yönelttiği şeye boyun eğer ve onun emrettiği şeyleri yerine getirir. Bahçeyi dünya yurduna, meyveyi de dünyadaki şehvetlerin iyi olanlarına benzettiler. Bahçe sahibi Yüce Allah'tır. Bekçiyi iyilikleri gösteren, adalet ve iyilikte bulunmayı emreden, çirkinlikleri, kötülüğü ve düşmanlığı yasaklayan akla benzettiler. O, nefse nasihat eder; ona hem dünyada hem de ahirette sulh ve selamete ulaştıracak şeyleri ve gerekli olanları almayı gösterir. Nefis onu kabul etmeyip cismanî şehvetlere ve kendisiyle cismin sağlıklı olduğu ve dünyada durumu iyi olduğu iyi şeylere ve bedene ait (*cirmanî*) lezzetlere yöneldiğinde bunlarla nefsinin ölümü ve ahiretinin zarara/hüsrana uğraması söz konusu olur; bahçede işlemiş olduğu günahlar ve dünyada yaptığı kötülükler onu kuşatır. Şehvetlerin kazanımlarından dolayı nefsin faydalarından gafil olur, aldanma içerisinde kalır. Sonunda ona Allah'ın çok sert melekleri, zebanileri ve orduları gelir. Onu dünya yurdundan istemese de zorla çıkarırlar. Bu esnada yaptığı kötülüklerden ve kötü ahlâkından dolayı işlemiş olduğu çirkinliklerden dolayı pişmanlık duyar. Dünya ve ahirette hüsrana uğramıştır. Çünkü bu, apaçık bir hüsrandır. Nefsin ölümü esnasında ona bir ferahlık gelir ve Allah, kazancıyla sakınmış olanları kurtarır. Onlara kötülük dokunmaz, onlar üzülmezler de.

Ey kardeşim! Bu dünya ile aldatılmaktan; geçici ve yok olan, değişen ve bozulan cesetle dostluk kurmaktan sakın. Bunlar geçici günler, önemsiz lezzetler ve kısa sürelerdir. Gerçeğe ve akla yönel. Bu ikisi seni rabbine götürür ve iyi davranışlara yöneltir. Öyle ki bu davranışlarla, senin için yüksek bir derecede ve şerefli bir konumda bulunan ve fani cesedinin ihtiyaç duymadığı "me'vâ cenneti" söz konusu olur. Orada ölümü tatmazsın, acı çekmezsin, hastalanmazsın, sevdiklerinden ayrılmak ve dostlardan uzaklaşmakla imtihan edilmezsin. Sana düşünce gamı, yenilgi zilleti, kabir darlığı, hasret tasası ulaşmaz. Yüce bir yerde (*hazîre*) ve ünsiyet bahçesinde zorluklardan, sıkıntılardan ve zamanın olaylarından emin bir halde olursun. Sadece sevdiğini ve etkilendiğini görürsün. Zamana ait musibetlerden ve dünya ehlinin maruz kaldığı kederden, dertten, zorluktan, zahmetten, açlıktan, kıtlıktan, zamanın sıkıntısından, yöneticinin eziyetinden ve canlıların kıskançlığından emin olursun. Yine din ve mezhep taraftarları arasında var olan düşmanlıklardan, nefretleşmelerden ve lanetleşmelerden uzak olursun. Orada birbirinin kanını dökmek, malını almak ve namusuna leke sürmek helal değildir.

Dünya işlerini düşündüğünde orasının, birbirlerine doğuştan yerleştirilmiş olan doğal düşmanlık besleyen canlı cinslerinin doldurulduğu bir ev gibi olduğunu gö-

rürsün. Baykuşla kargaların düşmanlığı ile köpekle kedilerin düşmanlığı gibi. Bunlar birbirlerine hırlarlar ve birbirlerine haset ederler. Aslanların ve köpeklerin galip gelmesi gibi... Yine krallar ve sultanların onları yendiklerinde ve mallarını aldıklarında altlarındakilere yaptıkları gibi. Köpeklerin kedilere yaptıkları gibi... Öyle ki insanların evlerinden yedikleri şeyleri, oradaki huzur ve rahatı, insanların onlara olan muhabbetini ve sadece onlara ikramda bulunmalarını onlardan kıskandıkları için ulaştıklarında ve yapabildiklerinde daima onlara karşı gelirler.

Dünya işleri bu şekildedir. Onun şerli halkı iyilerin düşmanlarıdır. Fakirler zenginlerin düşmanıdır, onlar için zorluk temenni ederler. Onların mallarından birine ulaştıklarında onu alırlar ve gasp ederler. Benzer şekilde farklı şeriat sahipleri de birbirlerini öldürürler ve birbirlerine lanet ederler. *Nasibiler,*[47] *Rafızîler,*[48] *Cebriyye,*[49] *Kaderiyye,*[50] *Haricîler,*[51] *Eş'arîler*[52] ve diğerlerinin yaptıkları gibi. İbranî dininde Aynîler ve *Semîler*, Süryani dininde *Nasturîler* ve *Yakubîler* ve bu ikisi arasında yer alanlar da aynı şekilde ihtilaf içerisindedir. *Sabiîler* (Mandeanlar) de böyledir. Aynı şekilde dilleri farklı olanlar da birbirlerine yabani davranırlar, onlardan her biri, dilde olmayan şeyleri yüklerler. Bu düşünüp taşınan kişiye gizli değildir.

Sonra bil ki, din mensuplarının arasını birleştirecek, düşmanlıkların arasını bulacak, nefislerden doğal düşmanlıkları ve kinleri giderecek olan tek şey, onları "takva" kelimesi üzerinde birleştiren ve onları Yüce Allah'ın yoluna çağıran "hakkı bilmek"tir. Her şeyden uzak ve yüce olan Allah'ın dediği gibi: "*Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz.*"[53] Yüce Allah, Rasûlüne şöyle buyurdu: "*Şayet yeryüzündeki şeyleri tümüyle harcasaydın, sen onların kalplerini uzlaştıramazdın. Fakat Allah onların arasını buldu.*"[54] Yüce Allah şöyle buyurdu: "*onlar artık köşkler üzerinde karşı karşıya oturan kardeşler olacaklar.*"[55] Yine buyurdu ki: "*Kendilerine hicret edenleri severler.*"[56] Buyurmuştur ki: "*De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar bilerek Allah'a çağırırız.*"[57] Kim kendi nefsinde canını sıkan topluluklardan birisine karşı düşmanlık görürse onun kalbine hak yerleşmemiş ve gönlünde hidayeti harmanlayamamış demektir.

---

47. Nâsıbîler, en geniş anlamıyla Şiiler'in, kendilerine karşı çıkan ve düşmanlık besleyen diğer fırkalara verdikleri bir isimdir. Genellikle Haricîler ve Ehl-i Sünnet kast edilir. (ç.n.)
48. Genellikle Şîa, İsnâ Aşeriyye ya da İmâmiyye kavramları ile eş anlamlı olarak kullanılmış bir kavramdır. Yazar muhtemelen bu kavramla İmâmiyye Şiası'nın kast ediyor olmalıdır. (ç.n.)
49. Kaderi inkar ederek insanın özgür iradesine karşı çıkanlara verilen bir addır. Bunlara göre insan rüzgârın önünde savrulan bir yaprak gibidir. Bu nedenle özgür bir iradesi yoktur. (ç.n.)
50. Mu'tezile mezhebi ile özdeşleşmiş olan fırkanın adıdır. Bunlar Cebriye'nin tam zıddına, insanın özgür iradesine aşırı vurgu yapmaları ile bilinirler. (ç.n.)
51. İslâm'da ortaya çıkan ilk mezhep olan Haricîler kendilerinin dışındakileri kafir olarak görüp diğer Müslümanlara fazla yaşam hakkı tanımamış fanatik bir gruptur. (ç.n.)
52. Ehl-i Sünnet'in inanç mezheplerinden birisi olan Eş'arîlik, aklı ve naklî uzlaştırmaya çalışmış mutedil bir mezheptir. (ç.n.)
53. Âl-i İmran, 3/103.
54. Enfal, 8/63.
55. Hicr, 15/47.
56. Haşr, 59/9.
57. Yûsuf, 12/108.

Bölüm

Sonra bil ki, kavmine gönderilmiş olan Nebî (a.s.) zamanındaki din ve şeriat Yüce Allah'tandır. O ikisi hakkında ayrılık, nefret ve düşmanlık olmamıştır. Onun zamanında inananların görüşleri bir tek görüş olmuştur. Birbirlerine olan muhabbetleri saftır, kirlenmemiştir. İçleri rahattır, dünyayı ikame etme ve kâfirlerle cihat etme konusunda da yardımlaşırlar. Onların kâfirlerle mücadele etmeleri kâfirlere düşmanlıktan dolayı değil, onları hakka yöneltmek, Müslümanların onların tuzaklarından ve yağmalarından uzak olmaları içindir. Şayet kâfirler dini kabul etmezlerse *cizye*[58] vermeye ikna edilir. Çünkü Müslümanlar onları terk ederlerse onlar emniyet içerisinde olmazlar. Onlardan bazı dönemlerde cizye istemezler. Bir atasözünde (*mesel*) şöyle denmiştir: "Rumlara savaş açılmazsa onlar size savaş açar." Bu, Müslümanların kâfirlerle savaşmasının sebebidir. Yoksa onların kan dökme, insanları öldürme ve memleketleri yıkma hevesleri yoktur. Buna rağmen sana bildirdiğim şeylerden dolayı onların içerisinde kâfirlerin bedenlerine bunu zorunlu olarak uygulayanlar vardır. Çünkü savaşın görünen yüzü, merhamet ve acımanın olmadığı kötü işlerdendir. Bu yüzden Allah'ın Rasûlü (s.a.v.) müşriklerle savaş yapmak istediğinde onlara, onları uyaracak, sakındıracak, içinde bulundukları durumun yanlışlığını açıklayacak ve onları kendi yanında bulunan hakka davet edecek birisini gönderdi. Ona Allah'ın şu sözü ile emrettiği gibi: "*Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.*"[59] Yüce Allah onlara iyi davranmayı emretti ve şöyle dedi: "*Doğru söz söyle.*"[60] "*Onlara güzel söz söyleyin.*"[61] Musa'yı ve Harun'u Firavun'a gönderdiğinde Hz. Musa'ya şöyle dedi: "*Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar.*"[62] Nebî (a.s.) böyle yaptı.

Kâfirler yüz çevirip büyüklendikleri, "*Senin dinini istemiyoruz.*" dedikleri ve Ehl-i Kitap'tan olduklarında Peygamber onların cizye vermelerini emretti. Bunu onların üzerinde bizim hâkimiyetimiz sağlandıktan ve onların eziyetlerinin üzerimizden kalkmasından sonra onlara bir küçük düşürme olması ve içlerinde inananlara karşı galip gelme duygusu yeşertmemeleri için yapın dedi. Bu bir savaş narası ve küçük düşürme gibidir. Eğer cizye vermekten kaçınırlarsa o zaman onlarla savaşmayı emretti. Taraftarlarına onlar savaşa başlamadan başlamamalarını emretti. Onlara galip geldiğinde onlara din ve İslâm'a davet edilmeden öldürülmemelerini emretti. Şayet Müslüman olmazsa cizye vermesi gerekir. Cizyeyi de reddederse öldürülür.

Kâfir beldesini ele geçirdiklerinde ve savaş sona erdiğinde askerlerine yaşlıları, küçük çocukları ve kadınları sadece kendileriyle savaşırlarsa öldürmelerini emretti. Rahibi, keşişi, Mecusi din adamını (*şemmâs*) piskoposu ve Hıristiyan din adamını (*Casilika*) öldürmemelerini emretti. Kiliselere hizmet eden kimseleri öldürmeyi de

58. İslâm topraklarında yaşayan Müslüman olmayan kişilerden alınan bir vergidir. (ç.n.)
59. Nahl, 16/125.
60. Ahzab, 33/70.
61. Nisâ, 4/5.
62. Tâhâ, 20/44.

yasakladı. Bütün bunlar, onlara karşı acıma ve merhamettir. Kim reddeder, büyüklenir ve düşmanlık beslerse onunla savaşmayı emretti. Yüce Allah şöyle dedi: "*Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et, onlara karşı sert davran.*"[63]

Ey kardeşim! Şu merhameti görmüyor musun? O, onlarla savaşı ancak uyarılmalarından, hatırlatılmalarından ve güzel muameleden sonra emrediyor. Bu Allah'ın daha önce bulunmayan sünnetidir ve Allah'ın sünnetinde değişiklik bulamazsın. Yüce Allah'ın dediği gibi: "*Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimiz hakkındaki kanun böyledir.*"[64] Buyurmuştur ki: "*Hiçbir ümmet yoktur ki, aralarında bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın.*"[65] Kur'ân-ı Kerim'de bu anlamda bir çok ayet vardır.

Görüşler ve mezhepler arasında bu ayrılık bulunduğu sürece onlar arasındaki düşmanlık da devam edecek ve savaşın ateşi sönmeyecektir. Çünkü her birisi kendi görüşü ve kıyası ile kendi mezhebinin doğruluğuna ve diğerinin mezhebinin yanlışlığına delil getiriyor. Yüce Allah'a ve O'nun Resûl'üne yalan isnat etme konusunda titiz davranmıyor. Kendisini memnun etmek ve menfaatini öncelemek için o ikisini gücendiriyor. Aynı şekilde sultan, tebaasından ya da şehrinin sakinlerinden birisinin durumunun iyi olduğunu görürse onu ister, kıskanır ve alt etmek için aleyhine deliller bulmaya çalışır. Allah'ın kendisine verdiği yöneticilik lütfunun yanında basit ve düşük olan bu amacı elde etmeye; onu fakir, muhtaç, şaşkın ve kederli hale sokmaya çalışır. Belki de onu döver, ondan yapamayacağı şeyi ister ve onu öldürür.

Benzer şekilde bir adamın nazik bir hanımı ya da iyi bir cariyesi olduğunda onu kıskanır, kadın ya da cariyeyi ona karşı kışkırtmanın hayalini kurmaya devam eder. Eğer istediğini elde ederse bu defa evlilik konusunda kadını kandırmaya yönelir. Onunla kocası arasında huzursuzluk çıkarıp aralarını ayırana kadar bu konuda kadınla diyalog kurmaya devam eder. Sonunda kadını kendisine alır. Davud Nebî ile Urya b. Hannân'ın (Uriah) hanımı hakkında anlatıldığı gibi. Adamı tabutun önüne nasıl atmıştı da ölmüş ve onun karısıyla evlenmişti. Bu kadının Ümmü Süleym[66] olduğunu da söylediler. Bu konudaki gerçek, arzu ve galip gelen haset idi. Ebû Cehil olarak bilinen Hakîm b. Hişam'ın Allah Resûl'üne yaptıkları da böyledir. Onun Allah'ın Resûl'ü olduğunu anlamıştı. Ancak ona hasetten kaynaklanan davranışını yöneltti ve onun gönderilmiş Nebî olmasını istemedi.[67] Aynı şekilde Allah'ın Rasûlüne muhalefet eden Ebû Lehep, Kureyş'in bir kısmı ve Abdu'l-Muttalib'in oğulları ona düşmanlık ve kin yönelttiler. Eski günlerdeki ve geçmiş devirlerdeki önceki milletlerin halleri de bu şekilde gerçekleşti. Milletler, bahsettiğimiz bu özelliğini devam ettirmektedir.

---

63. Tevbe, 9/73.
64. İsrâ, 17/77.
65. Fâtır, 35/24.
66. Dinler tarihi kaynakları bu kadının Bathsheba olduğunu belirtmektedir. (ç.n.)
67. Metinde olumsuzluk edatı bulunmasa da anlamdan hareketle metnin "istemedi" şeklinde çevrilmesinin daha doğru olacağını düşünmekteyiz. (ç.n.)

Bölüm

Sonra bil ki, ihtilaf iki kısma ayrılır: Övülen ve yerilen ihtilaf. Övülen ihtilaf, kurrânın[68] ihtilaf etmesi ile fukahânın[69], anlamda ihtilaf etmeyip, lafızları yerlerinden uzaklaştırmadıkları ve değiştirmedikleri sürece, rivayetlerindeki ihtilafları, kendilerine bunların şeriat sahibinden olduğunu haber verenlerin doğruluğuna inanarak takip edenlerin ihtilaflarıdır. Onlar için bu gerçekleşince ihtilafları fayda içerir. Çünkü Araplar içerisinde Arapçanın çoğunda birbirlerine muhalefet eden kimseler vardır.

Yerilen ihtilafa gelince, mezhepler ve görüşlerde meydana gelen farklılıktır. Ayrılık kalktığında İslâm dini bütün dinlere; Arapça da bütün dillere üstün gelir ve din, Allah'ın dediği gibi bir tane olur: "*Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderen O'dur.*"[70] Nebî'nin dininin dinlerin tamamından; dilinin diğer dillerden üstün olmasının sebebi, Kur'ân'ın, Yüce Allah'ın indirdiği kitapların[71] en kıymetlisi ve ustalıkla ortaya koyduğu en üstün kitap olmasından dolayıdır. İnsanlardan hiç kimse dillerinin farklılığına rağmen, kendi dilleri olan Arapça'yı başka bir dile dönüştüremezler. Çünkü kendisinde bulunan kısalık ve özlülükten dolayı onun başka bir dile aktarılması kesinlikle mümkün değildir. Bu, gizli olan bir durum değildir. İnsanların tek bir kelimede birleşmesi, ancak batıl ehline gerçeği gösteren mücadelecilerin mücadelesi ve dine (*nâmûs*) hizmet edenlerin, iyiliği emredip yerine getirenlerin, kötülüğü yasaklayıp ondan uzak duranların olması ile olur. Öyle ki Allah hakkında kınayanların kınamaları onları etkilemez. Allah'ın bizi o zamana ulaştırmasını diliyorum. Bu, Allah için kolaydır.

Sonra bil ki, Nebî'nin (a.s.) dünyadan ayrılmasından sonra insanlar kendi aralarında yöneticilik ve konum elde etme isteğiyle çekiştikleri için şeriat hakkında ayrılık ortaya çıkmıştır. Onlar arasında nübüvvetin hürmetine leke sürme, Peygamber'in ev halkını (*Ehl-i Beyt*) öldürme ve vahyi değersizleştirme gibi şeyler; Ziyadoğulları'nın Kerbela'da yaptıkları, Muhammedî şeriatın mensuplarını ve Haşimî kolu içine alan birbirlerini öldürmeye dair fitneler ortaya çıkarak olanlar oldu. Bu yüzden görüşler ve mezhepler çoğaldı. Bir grup "Bunların hepsi Allah'ın kaza ve kaderi ile gerçekleşti" dedi. Hayatım üzerine yemin ederim ki bu olay dedikleri gibi olmuştur. Ancak bunu iddia edenlerin amacı kendilerini yaptıkları şeylerden kurtarmaktır. İddialarına göre onlar bunları, Rablerinin bilgisi dâhilinde yapmışlardır. Allah onu bildiğinde de onun yapılmasını irade etmiş demektir. Durum böyle olunca bunları yapanlara günah, sorumluluk, kınama ve vebal yoktur.

68. Kurrâ: Kur'an'ı usul ve tecvidine göre okuyan kişiye verilen addır. (ç.n.)
69. Fukahâ/fakîh: İslâm hukuk bilgini demektir. (ç.n.)
70. Tevbe, 9/33.
71. Metinde Kur'ân kelimesi geçmektedir. Ancak biz anlam bütünlüğü açısından "kitaplar" kelimesini tercih ettik. (ç.n.)

Bu görüş insanı günah işlemeye ve kötülük yapmaya sevk eder. Bu görüş, büyük günah sahibi olan insanlar hakkında gündeme getirilmiştir. Zira kendi dönemlerinin sona ermesi ve devletlerinin yıkılmasının ardından onların günahlarının yeryüzünde ortaya çıkıp yayılmasıyla onlara lanet etme, sövme ve karalamanın çoğaldığını gördüler. Bu ortaya çıkınca, yeryüzünde bu görüşe bağlanan ve bununla onları savunan kimseler ortaya çıktı. Bu olayları işittiği kimseye şöyle diyordu: Sus! Her şey Allah'ın kazası, kaderi ve onlara hükmetmesi ile oldu. Allah'ın hüküm verdiği şeyi yok etmeye de kimsenin gücü yetmez. Bu söz, onların sözlerini, fiillerini, davranışlarını ve yaptıkları kötü eylemleri işittiklerinde sakinleştirici oluyor. Özellikle insanların cahillerini ve kadınları, yaptıkları şeyleri yapmaya mecbur oldukları ve bundan uzaklaşmalarının mümkün olmadığı vesvesesine düşürdüler. Bu inancı mezhep yaptılar ve bu kanıtla kötülük yaptılar. Birisi onların sözüne karşı çıktığında ona şöyle dediler: Sen yüce Allah'ın kazası ve kaderinden sakınılması mümkündür diyen kaderi inkâr eden (*Kaderî*)[72] bir kâfirsin. Kaza ve kaderin ne olduğunu bilmediler; bir bilenden öğrenmeyi de istemediler. Bu küçük ve inancı çok olan mezhep doğdu. Günümüzde bunlar avamın çoğunun ve kendisinin farklı olduğunu düşünen bazı inatçıların mezhebidir. Bu konuyu, bu bölümde bahsetmek gerektiği kadar anlattım.

Sonra bil ki, dünyadaki ve dindeki düşmanlığın kaynağı Yüce Allah'ın da dediği gibi hasettir: "Allah onlara fazlından verdi diye insanları haset mi ediyorlar?"[73] Yine Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Haset ettiğinde hasetçinin şerrinden Allah'a sığınırım.*"[74] Haset evleri yıkar, fitneye körükler, nefret, kin, kızgınlık, düşmanlık, zulüm, eziyet ve benzeri şeyleri miras bırakır. Aynı zamanda o, görüş ve mezhep farklılıklarındaki en büyük sebeplerdendir. Zira bir adam bir mezhebe geçtiğinde ve insanlar ona meyledip onun görüşlerine rağbet ettiklerinde kendi cinsinden olan başkaları onu görür, onu kıskanırlar; düşüncesiyle meşgul olur, kendisi için onun sahip olduğu fikirleri çürütecek delil ve söz oluşturana dek aklını onun görüşlerine takarlar. Onu kötülemeye devam eder, ona zulmetmeye çalışır, onun düşüncesinin temelleri ve dayanağı hakkında gürültü koparır. Bu, kendisine Kur'an indirilen şeriat sahibinin doğruluğuna güvenmelerine rağmen ayrılığın ve mezheplerin çokluğunun sebebi olur.

Onlar için bu durum gerçek olunca onların ayrılığa düşmelerinde menfaat söz konusu oldu. Çünkü Araplar içerisinde Arapçanın önemli bir kısmı hakkında birbirlerine muhalefet eden pek çok kimse vardır. Yüce Allah bütünü (*küll*) bildirmeyi ve din ve dünya işlerinden kendisine ihtiyaç hissedilen şeyleri açık bir şekilde dile getirmeyi diledi.

Nebî, (s.a.v.) ümmetinden soru soran kişiye kendi diliyle cevap veriyor, onu kendi lisanıyla sorumlu tutuyor ve o dille konuşuyordu. Diğerleriyle ise onların dilleriyle konuşuyordu. O, onlara gönderilmiş ve onların arasında yaşamıştı. Onları eğitti,

72. Burada Kaderî kelimesi ile kaderci anlayışa karşı özgür iradeye ve akla aşırı değer veren ve vurgu yapan Mu'tezile mezhebi kast edilmiştir. (ç.n.)
73. Nisâ, 4/54.
74. Felâk, 113/5.

doğruya yöneltti, onlar için lafızları kolaylaştırdı, anlamlar koydu ve onlara şefkatli davrandı. Böylece dini anladılar, ezberi düzgün, dini öğrenmesi sağlam olunca Kur'ân'ı hata etmeden, değiştirmeden ve dönüştürmeden düzgün (fasih) bir dille öğrendiler. Bu yüzden namazda söylenenler, hacda söylenen telbiye[75] ve giyilen ihram ve yapılan dua etme ve Yüce Allah'a yakarmada söylenen şeyler söylenir, bununla Allah dışında bir şey anlaşılmaz.

Sonra bil ki, nebîsinin vasiyetini terk eden, onun ardından ayrılığa düşen, kendi görüşüne güvenen, kendisine devlet başkanı seçmek isteyen ve Rasûl'den gelen haberin, onun vasiyetinin ve işaretinin aksine kendi arasından halife seçen, bu halifenin etrafında birleşmekte bağlayıcı dini metin(*nas*) ve işaretin aksine kendi menfaatini ve işlerinin düzene girmesini gören ümmetin örneği, Hint hikâyeleri arasında anlatılan kargalar ile şahinlerin hikâyeleri gibidir. Kargaların kendilerinden bir kralları vardı. Onlara karşı merhametli ve iyilik sahibi idi. Bu karga öldü. Onun ardından yerine kimi geçirecekleri hususunda ayrılığa düştüler. Birbirlerini kıskandılar ve aralarında bir düşmanlık oltaya çıkmasından korktular. Bazıları diğerlerine dedi ki: Gelin görüş alışverişinde bulunalım. İçimizdeki ilim sahiplerini ve üstün nitelikli kişileri toplayalım ve bu iş için kimin ehil olduğu ve içimizden kimin kral olması gerektiği hususunda istişare etmek için bir toplantı düzenleyelim.

Toplandılar, istişare ettiler ve yönetimi kralın babasından ve akrabalarında bir mirasçının elde ettiği inanç ve zannından kaynaklanan korkusuyla dediler ki: İçimizde bulunan kralın ailesinden birisini kabul etmeyiz. Bu, bizim için büyük bir eziyet olur. Zira biz, başa geçecek kişiyi kendimiz seçmek, ona bağlanmak ve iyilikte bulunmak istiyoruz.

Onlardan birisi dedi ki: Şayet durum böyle ise size düşen şüpheli şeylerden uzak duran (*ehl-i verâ'*) ve dindar olan kişilere sarılmaktır. Çünkü şüpheli şeylerden uzak duran ve dindar olan kişiler dünyevî işlere yöneldiklerinde dünyayı istemezler.

"Bunu nasıl bulacağız?" dediler.

Onlara dedi ki: Dolaşın ve bu özellikte olanı arayın. Şayet onu bulursanız başa geçirin.

Onların yakınlarında ihtiyar, bunak, avlanmaktan dolayı güçten düşmüş, bedeni zayıflamış, yiyecek azlığından ve güçten düşmekten dolayı tüyleri dağılmış bir şahin vardı. Kargaların haberi ve yaptıkları toplantı ona ulaştı. Kendisine uğramaları için yuvasında belirgin hale geldi. Bol bol "*Lâ ilâhe illallah*" demeye ve Allah'ı anmaya, tevazu göstermeye ve takvalı davranmaya başladı. Başının üzerinde kuşlar uçmaya başladığında onlara saldırmıyor ve harekete geçmiyordu. Kargalar onu bu halde görünce onun bu davranışları dürüstlük ve dindarlığından dolayı yaptığını zannettiler. Kendi aralarında toplandılar ve dediler ki: Kargaların içerisinde bu şahin gibi dindar ve züht sahibi olanını göremiyoruz. Gelin onu başımıza geçirelim.

Ona geldiler ve niyetlerini bildirdiler. Teklife ilgisiz kaldı ve onlara niyetleriyle ilgili kendisindeki ilgisizliği (*zehâdet*) gösterdi. O, kabul edene kadar tekliflerinde ısrar ettiler. Onların halifesi ve yöneticisi oldu.

75. "Allahümme lebbeyk", "Allahım! Emrine hazırım" ifadesine telbiye adı verilir. (ç.n.)

Ona getirdikleri yiyeceklerle ve yaptığı işe karşılık ücret ödemeye başlamalarıyla onlara hakim olup güçlenince, bedeni güçlenip tüyü çıkınca ve sağlığına kavuşunca her gün bir kargaya el koymaya, onların gözlerini çıkarıp beyinlerini yemeye, kalan yerlerini atmaya başladı. Bir müddet orada hüküm sürdü. Ölümü yaklaşınca kendi cinsinden birisine güvendi ve kargaların başına onu geçirdi. Bu ondan daha şiddetli, daha zalim ve daha tahripkâr idi. Kargalar birbirlerine şöyle dediler: Kendimize ne kötü şey yaptık ve hata ettik. Pişman oldular ama pişmanlık onlara fayda vermedi.

Ey kardeşim! Bu hikâye hakkında düşün ve öncekilerin hallerinden ibret al. Bu işaretlerden gafil olma. Muhalefet ve düşmanlık gösterme, muhalefet ehlinin girmiş olduğu şeylere girme, onlarla birlikte helak olma konularında uyanık ol. Yoksa güvercini onaylayan saksağanın başına gelenler bugün senin başına da gelir. Biz şimdi o ikisinin arasında geçenleri anlatacağız.

Bölüm

Denilir ki, bir yaban güvercini sürüsü yiyecek bulmak için havada uçuyordu. Saksağan onları gördü ve kendi kendine "Niye onlarla beraber değilim? Belki onlar yiyecek olan bir yere göçüyorlardır?" dedi.

Onların sürüsüne katıldı. Güzel kokulu, mutluluk verici bir yere vardılar. Avcı oraya daha önce varmış, ağlarını kurmuş, kapanlarını yerleştirmiş, oraya bol miktarda yem atmış ve görülmeyen bir yere gizlenmişti. Güvercinlerin bazıları diğerlerine "Başka bir yere gidelim" dediler. Bazıları ise "Hayır, buraya inelim" dediler. Aralarında ayrılığa düştüler ve tartıştılar. Sonunda kavga ve dövüş çıkardılar. Sözü edilen yere varıp bu yemleri görene dek durum bu şekilde devam ettiler. Sürü yemleri almak için kondu. Avcı onların üzerine ağını attı, ağ onların hepsinin üzerine indi. Avcı onları aldı ve hepsini öldürdü. Saksağan da güvercinlerle birlikte öldü.

İçerisinde çekişme ve ayrılık olan yere dikkat et. Şayet senin bulunduğun yerde bunlar olursa oradan çık ve uzaklaş. Senin dışındakilere zulüm ve düşmanlık hususunda dikkat et. Şayet bunu yaparsan sana tilkilere komşu olan, onları kaçırıp öldürmek ve yiyeceklerini engellemek isteyen kurdun başına gelenler senin başına da gelir.

Bölüm

Hint hikâyelerinde anlatıldığına göre, tilkiler yiyecek bir şeyler bulmak için çıkmışlar. Ölü bir deve görmüşler. Sevinmişler ve demişler ki: Bir süre idare edecek bir şey bulduk. Ancak biz birbirimize düşmekten korkuyoruz. Güçlümüzün zayıf olanları ezmesine müsaade edemeyiz. Bizim, bu rızkı bölüştürme konusunda, her birimize hakkını vermesi ve kendisi de bizden birisi kadar pay alması için bizden daha güçlü birisini bulmamız gerekir. Bunu kabul ettiler.

Onlar bu durumdayken bir kurtla karşılaşmışlar. Demişler ki: Karşımıza çıkan bu kurt güçlü kuvvetlidir. Bir zamanlar onun babası kral idi. Bize karşı iyi davranırdı ve biz de bu konuda ona güvenirdik. Biz bu kurda razı olalım. Bu konuda onunla ko-

nuştular ve ona isteklerini bildirdiler. Uzun uğraşlardan sonra kurt onların tekliflerini kabul etti. Onlara dedi ki: Hoşunuza gidecek bir davranış göreceksiniz. Onların işlerini üstlendi ve o gün deveyi onların arasında adaletle bölüştürdü. Gece olunca kurt kendi kendine düşündü ve dedi ki: Bu devenin bu tilkilere bölüştürülmesinde acizlik ve basiretsizlik var. Bu, Allah'ın bana gönderdiği ve onlara değil de bana tahsis ettiği bir rızıktır. Beni bu rızıkla onları doyurmaya çağıran şey nedir? Allah onlara başka bir şey tahsis eder, ben de bunu kendime ayırırım.

Ertesi gün olduğunda tilki sürüsü acıktı ve kurda gitti. Kurt onlara devenin yarısını verdi, önceki gün yaptığı gibi onu bölüştürdü ve dedi ki: Bugünden sonra bana gelmeyin, benim size verecek yiyeceğim yok. Şayet bana gelirseniz benden size kötülük dokunur. O an tilkiler belaya bulaştıklarını anladılar. Birbirlerine "Sahibimiz kötü bir günahkâr. Onun bize zulmetmek ve düşmanlık yapmak istediğini görüyoruz. Çünkü o kuvvetli. İçimizde ona gücü yetecek ve yiyeceklerimizi kurtarmaya yeltenecek birisinin olmadığı bilinmektedir" dediler. Bazıları dedi ki: Belki o, yiyeceğimizi zarar görmeyeceği bir yere taşımıştır ve belki de doyduğunda kalanları bize paylaştırır. Bugün doyar, çünkü devenin cüssesi büyük. Karnı doyunca da cömert bir yaradılışa geri döner. Bir atasözünde de denildiği gibi, zayıf kişinin yiğitliği, aç kişinin de ziyafet vermesi söz konusu değildir. Bizim ona geri dönmemiz ve konuşmamız gerekir.

Sabah olunca tilki sürüsü kurdun yanına geldi ve dediler ki: Ey kıvırcık saçlının babası. Biz birbirimize zulmetmemek için seni başımıza yönetici ve sahibimiz olarak seçtik. Bu yaptığımızla senin adaletini umduk. İlk efendilik gününde aramızda adaletli davrandın ve yiğitliğin konusunda bizi umutlandırdın. Sonra dün sana geldik ve bize ilk gün verdiğinin yarısını verdin. Sonra senin hakkında bizi bir anda ümitsizlik kapladı. Bizim aleyhimizde kötü söz söyledin. Senin hayırlı birisi olduğunu zannederek senden uzaklaştık. Senin hakkında nasıl düşünmüşsek öyle ol. Biz zayıf olduğumuz için bize zulmetmeye yönelme. Biz çok acıktık. Yüce Allah da bize bu rızkı verdi. Ondan sana yetecek kadarını ye, açlığımızı gider ve bize iyilik yap. Allah iyilik yapanların karşılığını verir ve iyilikte bulunanların iyiliğini zayi etmez. Kurt onlara karşı büyüklendi, onları reddetti, onlara daha kötü konuştu ve yanında bulunan bütün iyilikler hakkında onları ümitsizliğe sevk etti.

Tilkiler bir hile bulamayınca toplandılar ve dediler ki: Şu vefasız açın durumu hakkında ne yapacağız? Durumu aslana bildirme ve ona başlarından geçeni başından sonuna kadar anlatma konusunda görüş birliğine vardılar. Çünkü o, kurttan daha güçlüydü ve bütün yırtıcı hayvanların kralıydı. Aslana, kurdu yok etmesine karşılık ödül olarak bir deve yakalayacaklardı. Sonra bu tilkilerin her birisi kendi rızkını Rabbinden vadettiği ve bizim üzerimizde iyiliği olduğu gibi istemek için gideceklerdi. Bunun için toplandılar ve aslana geldiler. Ona hikâyeyi anlattılar ve kurdu şikâyet ettiler. Aslan kurda kızdı ve onlara yanında yürümelerini emretti. Kurda geldiler; onu devenin üzerine diz çökmüş bir halde deveyi yerken buldular. Aslan onu yakaladı, parça parça kesip dağıttı. Devenin bedenini tilkilere verdi ve onlardan ayrıldı. Bu yüzden denildi ki: Hiçbir afet yoktur ki ondan daha büyük bir afet olmasın.

Bölüm

Sonra bil ki, zalim sultanın ömrü kısadır. Çünkü Allah, bütün inatçı zorbaları kıran, bütün asi ve zalimleri yok edendir. O, mazlumun hakkını zalimden alandır. Gücü yüce olan Allah, indirilmiş olan kitaplardan bazılarında şöyle der: "Ey sultan! Ben seni yeryüzünde halifem yaptım, sana benim isimlerimden birini verdim, sana kullarımın sorumluluğunu verdim ve mazlumun hakkını zalimden alman için hükmünü beldelerime ulaştırdım. Sen zalim olduğun, mahlûkatımdan zayıf olanlara ve kullarımdan zavallılara zulmettiğin zaman sen zalim olursun, onlar da mazlum. Ben krallar kralı ve sultanlar sultanıyım. Senden hakkımı alırım. Sonra helak edenlere seni helak etmeleri ve elem verici bir azap içerisinde ebedi kalman için izin veririm."

Sonra bil ki, şayet sen dünyanın şehvetlerine ve lezzetlerine döner, oradaki iyi ve güzel görünüşlü şeylerle gururlanırsan ve onlar seni kendisinde senin için dönüş yurdunda iyilik ve kurtuluş olan şeylerle uğraşmaktan meşgul ederse, bir yolda yürüyen adamın başına gelenlerin senin başına gelmesi yakındır. Bu yol, dağdan inen debisi yüksek bir nehri takip ediyordu. Nehrin üzerinde de insanların karşıdan karşıya geçtiği bir köprü vardı. Adam köprünün üzerindeyken suyun akışını izlemeye başladı. O bu haldeyken en iyi balık cinslerinden büyük bir balık gördü. Kendi kendine dedi ki: Ben evime bu balıktan daha iyisiyle gidemem. Onu kızartırım, ailemi ve çocuklarımı toplarım. Onu güzelce yeriz. Ancak suyun akıntısının benimle balığın arasını ayırmasından korkuyorum. Sonra şehveti kabardı ve balığı gördüğü için onun yerinde olmayı diledi. Onu yakalama konusunda tabiatı güçlendi. Elbiselerini çıkardı, nefes aldı ve balığı bir eliyle yakalayana kadar suda kaldı. Ona karşı elde ettiği zafere sevindi ve balığın kaçmasından korktuğu için yüzmekle meşgul oldu. Akıntının çokluğundan dolayı su ona galip geldi ve onu bulunduğu yerden sürükledi; neredeyse boğuluyordu. Balığın kaçmasını istemedi ve kendisini kurtarmaya çalıştı. Onun kendisini balıkla birlikte kurtarmak istediği bu hali, su onu yerin altındaki bir çukura döküldüğü büyük bir uçuruma sürükleyene ve oraya dalana kadar devam etti. Nehrin sorumlusu ona geldi. Orada oturuyordu. "Düşen birisinin ancak boğulup öleceği bu yerde ne yapıyorsun?" dedi.

Adam dedi ki: Ben, basit bir lezzet ve aşağılık bir şehvet uğruna içinde kurtuluş ve selamet olan apaçık yolu ve aydınlık yeri bıraktım ve bu helak edici yere düştüm.

Sorumlu ona dedi ki: Elindekini bırakıp kendini kurtarmadın mı?

Dedi ki: Selamete erme ve başarma konusunda nefsime bildirdiğim şey hakkında hırs gösterdim.

Dedi ki: Sen cahilsin. Boğulmaya senden daha layık birisini görmüyorum. Elini adamın başına koydu ve onu boğdu. Ey kardeşim bu örnekleri ve işaretleri düşündüğün ve (Allah onları desteklesin) kardeşlerimizi (ihvân) okuduğun zaman, bu senin ve kavmin için hatırlatma olur. Senin ve kardeşlerimizden birisinin bu kıssaya uygun hareket etmesinden Allah'a sığınırız. Ancak Yüce Allah'ın Resûl'üne söylemiş olduğu söze uyanlardan olmayı dileriz: "Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt inananlara fayda verir."[76]

76. Zâriyât, 51/55.

Anlatıldığına göre Müslüman olan Hint krallarından birisinin ölümü yaklaşınca o, kendisinden sonra krallığa, ehil olan çocuğunu getirmişti. Kralın ondan başka çocuğu da yoktu. Ona biraz hikmet öğretti, krallık sanatının bir kısmını tarif etti ve ona dedi ki: Ey evladım! Sana Allah'tan sakınmanı ve ona itaat etmeni, ondan korkmanı ve dünya işlerinde ahirette faydasını göreceğin on özelliği gözetmeni vasiyet ediyorum. Birincisi ve en önemlisi Allah'ın birliğini kabul etmek ve gece gündüz dua ve yakarışla ona yönelmektir. İkincisi onun resûllerini dil ile söylemek, doğrulamak ve kabul etmektir. Üçüncüsü Allah katından onlara indirilmiş olan kitapları kabul etmektir. Dördüncüsü şeriatı (nâmûs) korumak ve insanları yönetmektir. Beşincisi Allah için alçakgönüllü olmak ve övünmeyi terk etmektir. Altıncısı zulüm ve eziyeti terk etmektir. Kim Yüce Allah'ın kullarına zulm ederse Yüce Allah onun düşmanı olur. Allah kime düşman olursa şüphesiz o perişandır. Yedincisi kadınlarla karışmayı, onlarla bir arada bulunmayı ve onların sözünü dinlemeyi terk etmektir. Çünkü kadınlar kendilerini dinleyen erkeklerin akıllarını karıştırırlar. Sekizincisi sarhoş eden şeyler içmeyi terk etmektir. Çünkü onlar aklın düşmanıdır. Akıl ise Allah'ın batınî/görünmeyen halifesidir. Kim Allah'ın halifesine düşmanını musallat ederse Allah onu helak eder, düşmanının girmesi ile birlikte aklını yok eder. Akıl gidince de din de, ilim de, yiğitlik de, edep de, kendi iç âlemine bakma da kalmaz. Kim bu özellikleri yitirirse onun ölümü herkesin faydasına olur. Dokuzuncusu cömertlik, eli açıklık, kişiye karşı yardımseverlik, ister dost, ister düşman olsun diğer insanlara iyilikte bulunmaktır. Bunlar sahibini yücelten özelliklerdir. Onuncusu doğru sözlü olmak, iyi ve kötüye karşı emaneti yerine getirmektir.

Ey evladım! Senin için, dünyada sana fayda sağlayacak ve kendilerinde hayır, iyilik, bereket, bolluk ve rızık göreceğin diğer on özellik daha vardır. Birincisi güzel ahlâktır. İkincisi güzel edeptir. Üçüncüsü vaadi yerine getirmek ve söze sadakattir. Dördüncüsü gücü yettiği halde affetmektir. Beşincisi adam seçmek ve hasedi terk etmektir. Altıncısı düşmanın olmaması için gayret göstermendir. Şayet düşmanın olursa senin ona iyilikte bulunman onu cezalandırman anlamına gelir. Allah'ın yardımı sana yeter ve onu kontrol altına almayı sana nasip eder. Yedincisi Allah'ın senin yanında bulunan emanetleri konusunda aşırılığı terk etmektir. Sadece seni ona yaklaştıracak olan şeyleri yap. Sekizincisi yiğitliğinin, dünyevî arzularına galip gelmesidir. Dokuzuncusu dünyanı ahiretine tercih etmemendir. Yüce Allah senin bu düşüncede olduğunu bilirse dünyayı sana verir. Şanı yüce olan Allah'ın dünyaya şöyle vahyettiği söylenir: Ey dünya! Kim sana hizmet ederse onu kendi hizmetinde kullan. Kim de bana hizmet ederse ona hizmet et. Onuncusu seni ilgilendirmeyen şeyleri düşünmeyi terk etmendir. Sadece Allah'ın meşgul olmanı istediği şeylerle meşgul ol.

Ey evladım! Senin için, yüce Allah'ın onlarla hükümranlığını düzenlediği on özellik daha vardır. Sen de yönetimini onlarla sağla. Birincisi ülkenin insanlarını denetleyen olmandır. Bu sayede onların büyük ve küçük işlerinden herhangi bir şeyden habersiz olmazsın. Aksine senin bilgin onların bütün işlerini kuşatır. İkincisi yönetimin altındaki herkese çalışması ölçüsünde mukabele etmendir. Üçüncüsü adaletinin

onları kapsıyor olmasıdır. Dördüncüsü onlara zulmetmemendir. Beşincisi maaş ve konum bakımından ilim sahipleri ile cahilleri eşit görmemendir. Altıncısı onlara iyi ve hür kimseleri yönetici atamandır. Onlara köleyi, esnafı ve gayrimeşru çocuğu başlarına geçirmekten kaçın. Sonra bil ki, senin valilerinin yaptıkları sana aittir. Şayet âdil olurlarsa "Sultan adaletli davrandı" denir. Şayet zulmederlerse "Sultan zulmetti" denir. Yedincisi rey ve danışma ehlinden[77] sana dininde muhalif olanları kullanmamandır. Çünkü o sana nasihat etmez. Şayet sana birincisinde nasihat ederse diğerinde aldatır. Sekizincisi vezirinin hem din hem de dünya işlerinde zamanındaki insanların en üst derecesinde ve hayırlı kişilerden (*ahyâr*) olmasıdır. Denmiştir ki "Kökü olmayanın dalları (fer') olmaz. Dalları olmayanın da meyvesi olmaz. Meyvesi olmayan her ağaca da ateş gereklidir." Dokuzuncusu mazlumun hakkını zalimden almak ve kuvvetlinin zayıfa düşmanlık göstermesini engellemektir. Onuncusu hakkı hak sahibine vermek ve onlara yardım etmektir. Bu otuz özelliği tam yaptığında din ve dünya, mülk ve saltanat işlerinin senin için mükemmel olacağını ve âdil bir kral olmayı hak edeceğini umuyorum. Bunlarla yüce Allah katında yüce bir konum ve ahirette iyi bir sonuç elde edersin. Dönüş O'nadır.

Ey kardeşim! Bu vasiyeti iyice düşün, idrâk et ve bu adaletli kralın, oğluna olan şefkatine bak. Kendisi için razı olduğu şeye onun için de nasıl razı oluyor. Hikmet sahibinin de öğrencilerine bu şekilde vasiyet etmesi; nebînin, ümmetine ve kendisinden sonra yerine ve hilafetine geçecek olan kişiye böyle nasihat etmesi gerekir. Bu bölümde bahsedilen şeyler, bu kralın kendi halkına vasiyet ettiği şeylerdendi.

Bölüm

Denilir ki, bu kral, kendisinden sonra başa geçirdiği oğluna vasiyetini tamamlayınca ülkesindeki âlimleri, fazilet ve şeref sahibi kişileri topladı. Onların içerisinde kralın dostları ve vasıta edindiği kişilerden konumu yüksek ve rütbeli kişiler vardı. Onlara şöyle seslendi: "Ey işimin valileri, sırdaşlarım ve arkadaşlarım olan âlimler! Benim için nasihatçi ve itaat edenlerdiniz. Doğru bir niyetle bana olan itaatiniz beni memnun etti. Dillerinizden bana teşekkür, dua ve övgü çıkıyordu. Size karşı ikram sahibiydim, haklarınızı biliyor, size merhametli davranıyor, cemaatinize iyilikte bulunuyordum. Siz de bu çocuğa benim size davrandığım gibi davranın. Sonra o topluluğa şöyle dedi: Allah'tan sakının ve aralarınızı düzeltin. Valilerinize itaat edin. Ayrılıktan, nifak çıkarmaktan, düşmanlıktan, birbirinizle çekişmekten, dinleriniz, görüşleriniz ve mezhepleriniz hakkında mücadele etmekten sakının. Bunları terk ederseniz sizin ve nefisleriniz için kurtuluş, birliğinizin korunması, kalplerinizin sükûneti ve beldelerinizin savunması söz konusudur. Böyle olduğunuz sürece düşmanlarınız size tamah edemez. Sizin için hayırlı olan şeyleri terk edip şer olan şeylerle değiştirdiğinizde, işte o zaman düşmanlarınız size tamah eder, beldelerinizi yıkarlar ve bu durumda mallarınız ve canlarınız nafakanız olur. Belki de buna da gücünüz yetmez ve hepiniz yok olursunuz. Birbirinize mezhebî düşmanlık yapmayın ve lanetleşmeyin. Aksi halde hepiniz yok olursunuz. Bilin ki kelimenin bir araya gelmesinde ve

77. Ehl-i sünnet mensupları kast edilmektedir. (ç.n.)

ayrılığın terkinde bunlara yönelen için bereket, onlara sığınan için sağlamlık vardır. İnce olan iki dal birleştirildiğinde ve aynı cinsten birkaç kat ilave edildiğinde avuca gelir ve onu kırmak zorlaşır. Bunlar ayrıldığında ise az bir çaba ile kırılırlar. Bana söz verdiğiniz şeyleri ve benimle sizin aranızdaki bu çocuğun işi konusunda size vasiyet ettiklerimi öğrendiniz. Bunları değiştirmekten ve ona karşı verdiğiniz sözü bozmaktan sakının. Kendisine verilen sözde durulmayan kişi, verdiği sözde durmayandan daha kötü bir halde değildir. Size dinlemek ve itaat etmek düşer. Allah'a yaklaşın ki o da size yaklaşsın. Ondan sakının ki o da sizi sakınsın. O'nunla ilgili başladığınız işi tamamlayın ki Allah da işlerinizin en iyisini yerine getirsin ve O'nun tasarrufunda olan halinizi güzelleştirsin. Bu sizin mülkünüzdür." Yardımcısına işaret etti ve çağırdı. Bu konuda birbirlerine şahitlik ettiler. Allah da onlara şahitlik etti.

Krala ölüm sarhoşluğu geldi, dili tutuldu, canı zayıfladı, alın terledi, oğlu ona sarıldı ve ruhunu teslim etti. Ülkesinin insanları ona üzüldü. Sonra Allah ondan sonraki kimseler hakkında hoşlandığı şeye hükmetti ve onları halden hale soktu. Belki gaflet uykusundan ve cehalet uyuşukluğundan uyanırsın diye sana bunları anlattım. Belki bu risâle sana ve onu anlayan herkese hatırlatma olur. Umulur ki o, hatırlamak isteyene hatırlatma, ibret alan için de ibret olur. Yüce Allah seni, bizi ve mantık sahibi kardeşlerimizi başarılı kılsın. O, kullarına karşı merhametlidir.

"Dil Farklılığının Sebepleri Risâlesi" tamamen sona erdi.

Allah'ın hayır duası ve esenliği Efendimiz Muhammed'e ve onun ailesine olsun.

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyatu'l-akliyyât*) Birinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz İkinci– Risâlesi: Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Aklî İlkeleri Hakkında[1]

1. Çeviri: Doç. Dr. Murat Demirkol, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın adıyla!

Allah'a Hamd ve O'nun seçilmiş kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm

Ey kardeş, bil ki, biz dil, konuşma, ses ve hat ve yazı şekillerindeki farklılığın sebeplerini, mezhep, itikat, görüş ve diyanetlerin prensiplerinin şeklini açıklamayı geride bıraktık ve bu risâleyi bitirmekle tâbiî/fizik konular hakkındaki sözü de bitirdik. Kitabımızın başında verdiğimiz söz gereği şimdi de ruhsal ve aklî konularla ilgili üçüncü sınıflandırmaya başlamak ve orada peş peşe bu risâlelerle ilgili hususları dile getirmek istiyoruz. Onlardan birisi, mevcutların ilkeleriyle ilgili bu risâledir. Sayı ilmi ve tabiatı hakkında ilk konuşan kimse olan filozof Pisagor'un görüşüne göre söylüyoruz. O şöyle dedi:

Varlıkların (*mevcut*) tabiatı/doğası, sayının tabiatına göredir. Sayıyı, onun hükümlerini, tabiatını, cinslerini, türlerini ve özelliklerini bilen kimse, varlıkların cins ve türlerinin niceliğini de bilebilir. Varlıkların şu an bulundukları niceliklerdeki hikmet nedir ve niçin bundan daha çok veya daha az değildir? Yüce Yaratıcı, mevcutların nedeninin (*illet*) var edicisi, bütün mahlûkların yaratıcısı, mucidi ve gerçekte her açıdan bir olunca, bütün şeylerin her bakımdan aynı olması da, farklı olması da hikmete uygun değildir; aksine bütün şeylerin maddede bir, surette çok olmaları gerekir. Aynı şekilde bütün şeylerin ikili, üçlü, dörtlü, beşli, altılı ve olabildiğince bundan daha fazlası olması da hikmete uygun değildir; aksine daha sağlam ve daha yetkin olan, sayılar ve ölçüler bakımından şu an oldukları şekilde olmalarıdır. Bu, son derece hikmetli ve sağlam bir şeydir. Bazı şeyler ikili, bazı şeyler üçlü, bazı şeyler dörtlü, bazı şeyler beşli, bazı şeyler altılı, bazı şeyler yedili, bazı şeyler sekizli, bazı şeyler dokuzlu, bazı şeyler onlu, bazı şeyler de olabildiğince daha fazladır.

2. Neml, 27/59.

İkili şeylerin örnekleri şunlardır: Madde/heyûlâ ve suret, cevher ve araz, neden ve nedenli, basit ve bileşik, yumuşak ve sert, saydam ve mat, karanlık ve aydınlık, hareketli ve durgun, yüksek ve alçak, sıcak ve soğuk, yaş ve kuru, hafif ve ağır, zararlı ve yararlı, iyi ve kötü, doğru ve yanlış, hak ve batıl, erkek ve dişi. Yüce Allah'ın dediği gibi, özetle her çiftten iki tanedir: "*Belki düşünüp ibret alırsınız diye her şeyden bir çift yarattık.*"[3]

Üçlü şeylerin örnekleri şunlardır: En, boy ve derinlikten oluşan üç boyut; çizgi, yüzey ve cisim gibi üç ölçü; geçmiş, şimdi ve gelecek gibi üç zaman; mümkün, imkânsız ve zorunlu gibi üç unsur; matematik, fizik ve metafizik gibi üç konu ve genel olarak bir ortası ve iki ucu olan her konu.

Dörtlü şeyler (*Rubâiyye*) mesela; sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluktan oluşan *dört tabiat*; ateş, hava, su ve topraktan oluşan *dört unsur*; safra, kan, balgam ve sevdadan oluşan *dört karışım*, ilkbahar, yaz, sonbahar ve kıştan oluşan *dört zaman*; doğu, batı, güney ve kuzeyden oluşan *dört yön*; doğan, batan, yer sütunu ve gök ortası sütunundan oluşan *dört sütun*; birler, onlar, yüzler ve binlerden oluşan *sayı mertebeleri*dir. Bu kıyasa göre düşündüğünde beşli, altılı, yedili vs birçok şey bulursun. *Müsebbia*[4], yedili şeyleri keşfetmeye daldılar, ilginç şeyler keşfettiler, onlara kapıldılar, bunlar dışındaki mevcutlardan habersiz kaldılar. Aynı şekilde *Seneviyye*[5] de ikili mevcutları ortaya çıkarma konusunda aşırıya kaçtılar, ilginç şeyler keşfettiler, onlara kapıldılar ve bunlar dışındaki mevcutlardan habersiz kaldılar. Hıristiyanlar da üçleme ve üçlüler konusunda bu durumdadırlar. Tabiatçılar da dört tabiat ve dörtlü konular hususunda aşırılık gösterdiler. *Hürremiyye*[6] de aynı şekilde beşli konular hususunda ileri gittiler. Aynı şekilde Hint halkı da dokuzlu sayılar ve sayılanlar konusunda aşırılık gösterdiler.

Pisagorcular her hak sahibine hakkını verdiler. Hatta şöyle dediler: Mevcutlar sayının tabiatına göredir. Bununla mevcut şeylerden bazısının iki iki, bazısının üç üç, bazısının dört dört, bazısının beş beş olduğunu ve aynı şekilde gidebildiği yere kadar gittiğini kast ederler.

Dediler ki: Bir, sayının aslı ve kaynağıdır. Sayının azı ve çoğu, çifti ve teki, tamı

---

3. Zâriyât, 51/49.
4. *Müsebbia veya Sebe'iyye*: Şeriati anlatanların(nutekâ) Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve bunların yedincisi Muhammed Mehdi olmak üzere yedi tane olduğunu iddia eden bir Gulat(aşırı) Şia fırkasıdır. Şeriati anlatanların her ikisi arasında yedişer imam vardır. Her şeraitte mutlaka kendilerine uyulan yedi şahsın olması gerekir. (Bu fırkanın farklı tanımları ve görüşleri için bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*(tercüme, E.Ruhi Fığlalı), Ankara 1991, 177-179; Fığlalı, "Sebe'iyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, 133-134). (ç.n.)
5. Seneviyye/Düalistler: Kurucusu Mani'ye nispetle Mani mezhebi. O, Zerdüştîlik dinini tasdik etmek ve varlıkta biri aydınlık, iyilik ve gündüzün tanrısı; diğeri karanlık, kötülük ve gecenin tanrısı olan iki tanrının bulunduğu konusunda onunla aynı görüşü paylaşmak üzere gelen bir Fars dinidir. (Bk. Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, 521-522).
6. Hürremiyye: Mezdek tarafından kurulan ve dini harekete ve aşırı Şia'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen isim. Aynı zamanda bunlar, Ermenistan ve Azerbaycan dağlarında Abbasî hilafetine karşı ayaklanan ve ülkede korku yaratan mubahcı/ibahî bir topluluktur. Kadınların ve malların mubah/helal olduğuna davet eden mezhepleri yayılmıştır. Nihayet Mutasım'ın ordusu miladî 836 yılında onları ortadan kaldırmıştır(Bk. Aliev Saleh Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 500-501).

ve kesirlisi "bir"den oluşur. Yaratıcı'nın –isimleri yüce olsun– mevcutların nedeni, var edicisi, sıralayanı, sağlamlaştırıcısı, tamamlayıcısı ve yetkinleştiricisi olması gibi "bir" de sayının nedenidir. Nitekim "bir"in parçası ve benzeri/misli yoktur. Nitekim Yüce Yaratıcı da böyle olup ortağı, benzeri ve dengi yoktur. Nitekim "bir", bütün sayılarda onları kuşatarak bulunur. Aynı şekilde Yaratıcı –övgüsü yüce olsun– bütün varlıklara onları kuşatarak şahittir. Nitekim "bir", her sayı ve miktara kendi adını verir. Aynı şekilde Yaratıcı da –övgüsü yüce olsun– her varlığa varlık vermiştir. Nitekim sayının devamlılığı "bir"in devamlılığına bağlıdır. Aynı şekilde varlıkların bekası ve devamlılığı da Yaratıcı'nın bekasına bağlıdır. Nitekim her sayı ve miktarın varlığı da "bir"den sonradır. Yüce Yaratıcı'nın görünen ve görünmeyen her şeyi kuşatarak bilmesi de böyledir.

Dediler ki: Nasıl "bir"in tekrarlanmasından sayının meydana gelişi ve artışı gerçekleşiyorsa aynı şekilde Yaratıcı'nın varlığının taşmasından yaratıkların meydana gelişi, tamamlanması ve yetkinleşmesi gerçekleşir. "İki"nin "bir"in tekrarlanmasından meydana gelen ilk sayı olması gibi akıl da Aziz ve Celil olan Yaratıcı'nın varlığından taşan ilk varlıktır. "Üç"ün "iki"den sonra sıralanması gibi nefis de akıldan sonra sıralanır. "Dörd"ün "üç"ten sonra sıralanması gibi madde (heyûlâ) de nefisten sonra sıralanır. "Beş"in "dört"ten sonra sıralanması gibi tabiat da madde (heyûlâ)'den sonra sıralanır. "Altı"nın "beş"ten sonra sıralanması gibi cisim de tabiattan sonra sıralanır. "Yedi"nin "altı"dan sonra sıralanması gibi felekler de cismin varlığından sonra sıralanır. "Sekiz"in "yedi"den sonra sıralanması gibi unsurlar/rükünler de felekten sonra sıralanır. "Dokuz"un "sekiz"den sonra sıralanması gibi doğumla meydana gelenler de unsurlardan sonra sıralanır. Dokuzun birler mertebesinin sonu olması gibi doğanlar da madenler, bitkiler ve hayvanlardan oluşan bütün mevcutların sonudur. Madenler onlar gibi, bitkiler yüzler gibi, hayvanlar binler gibi, mizaç bir gibidir.

Dediler ki: Bütün sayılar, çift, tek, tam ve kesirlidir. Ruhlar âlemindeki varlıkların mertebeleri daha çok tek sayıların tabiatına benzer. Bedenler âlemindeki varlıkların mertebeleri daha çok çift sayıların tabiatına benzer. Felekler âlemindeki varlıkların mertebeleri daha çok tam sayıların tabiatına benzer. Oluş ve bozuluş âlemindeki varlıkların mertebeleri ise daha çok kesirli sayıların mertebelerine benzer.

Bölüm

Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki varlık bekâdan(ebedî olarak ölmeden kalmak) önce, beka tamamdan önce, tamam kemalden/yetkinlikten öncedir. Zira her yetkin tamdır, her tam bâkîdir ve her bâkî mevcuttur. Fakat her mevcut bâkî değildir, her bâkî tam değildir, her tam da yetkin değildir. İsimleri yüce olsun, varlıkların nedeni, var edeni, devam ettiricisi, tamamlayanı ve yetkinleştiricisi olan Yaratıcı, varlığın, sonra bekanın, sonra tamamın, sonra yetkinliğin taştığı ilk feyiz (kaynak)'dir. Biz, özel sayıları anlattığımız risâlede tamam ile yetkin arasındaki farkı açıkladık; Allah dilerse bunu oradan öğren.

Bölüm

Mevcutları hakikatleri üzere öğrenmek için onların ilkeleri hakkında düşünmek isteyen kimsenin önce düşünülür konuların ilkeleri hakkındaki düşünceye dayalı olarak aklını eğitmek ve anlayışını güçlendirmek için duyulur konuların ilkeleri üzerinde düşünmesi gerekir. Çünkü duyulur konular, yeni başlayanların anlayışına daha yakın ve öğrenciler için daha kolaydır.

Diyoruz ki: Cisim, duyularla algılanan varlıkların birisidir. O, birine madde (heyûlâ), diğerine suret denilen iki düşünülür basit cevherden meydana gelen bir cevherdir. Madde, sureti kabul eden cevher; suret, şeyin kendisiyle bu şey olduğu şeydir. Bunun örneği şudur: Demir; bıçak, kılıç ve testere gibi kendisinden üretilen her şeyin maddesidir. Bıçak ancak belli bir şeklin ismidir. Kılıç ve balta da böyledir. Çünkü demir hepsinde aynıdır. Şekil farklıdır. İsimlerin farklılığı, şekillerin farklılığına bağlıdır. Ahşap da böyledir. O, kapı, yatak ve taht gibi kendisinden yapılan her şeyin maddesidir.

Her madde her sureti kabul etmez. Çünkü ahşap, gömlek şeklini; daire (şukka), taht şeklini; madde, önceki herhangi bir şekli almaz. Çünkü pamuk, daire şeklini; yün, gömlek şeklini almaz. Fakat pamuğun aldığı ilk şekil, yünün şeklidir. Yün şekli vasıtasıyla dairenin şeklini, sonra da gömleğin şeklini alır. Aynı şekilde yemeğin aldığı ilk şekil, unun şekli, sonra hamurun şekli, sonra da ekmeğin şeklidir.

Madde çeşitli suretleri bu örnekte olduğu gibi kabul eder. Birinci, sıralamada birincidir. İlk maddenin kabul ettiği *ilk şey*, en, boy ve derinlikten oluşan cismin suretidir. Sonra cisim vasıtasıyla daire, üçgen ve dörtgen gibi diğer şekilleri kabul eder. Dört cihete madde denir. Bunların duyuya en yakın olanı, açıkladığımız üzere ahşap, demir ve pamuk gibi üretim maddesidir. Her üreticinin işleyeceği ve üreteceği bir maddeye ihtiyacı vardır. *İkincisi*, ateş, hava, su ve topraktan oluşan tabiat maddesidir. Bu dört unsur, Ay feleği altındaki tabiatın meydana getirdiği her mevcudun maddesidir. *Üçüncüsü*, bütünün maddesi, yani felekleri ve bütün olanları kapsayan mutlak cisimdir. *Dördüncüsü*, suretin kabul edicisi cevher olan ilk maddedir. Kabul ettiği ilk suret, boy, en ve derinliktir. Bununla mutlak cisim olur. Bu madde, ilk düşünülür ilkelerdendir. Bu madde, nefsin ilk nedenlisi; nefis, aklın ilk nedenlisi; akıl ise Yüce Yaratıcı nın ilk nedenlisidir. Yüce Yaratıcı, en üstün düzen ve tertip üzere her varlığın nedeni, var edicisi, sağlamlaştırıcısı, tamamlayıcısı ve yetkinleştiricisidir. Varlıkların ondan başlayan sıralaması, sayıların ikiden önceki birden başlayan sıralaması gibidir. Nitekim bunu özel sayıları anlattığımız risâlede açıkladık. Akıl, Yüce Yaratıcı'nın vasıtasız olarak var ettiği, meydana getirdiği ilk varlıktır. Sonra akıl vasıtasıyla nefsi, sonra da maddeyi var etti. Akıl, Aziz ve Celil olan Yaratıcıdan taşan, bâkî, tam ve yetkin bir ruhanî cevherdir. Nefis, akıldan taşan, bâkî, tam, ama yetkin olmayan bir ruhanî cevherdir. İlk madde, nefisten taşan, bâkî olduğu halde tam ve yetkin olmayan bir ruhanî cevherdir.

Bölüm

Bil ki, aklın varlığının nedeni, Aziz ve Celil olan Yaratıcı'nın varlığı ve kendisinden taştığı feyzidir. Aklın bekasının (kalıcılığının) nedeni, Aziz ve Celil olan Yaratıcı'nın ona varlık ve ilk olarak taşan feyiz ile yardım etmesidir. Aklın tamlığının nedeni, bu feyiz ve faziletlerin kabul edilmesi ve onun Yüce Yaratıcıdan alınmış olmasıdır. Aklın yetkinliğinin nedeni, bu feyiz ve faziletleri Aziz ve Celil olan Yaratıcıdan alması sebebiyle nefse taşırmasıdır. O zaman aklın bekası nefsin varlığının nedeni, aklın tamlığı nefsin bekasının nedeni, onun yetkinliği nefsin tamlığının nedeni, nefsin bekası maddenin varlığının nedeni, nefsin tamlığı maddenin bekasının nedenidir. Nefis yetkinleştiği zaman madde tamam olur. Bu, nefsin madde ile ilişkisinde en yüksek amaçtır. Bundan dolayı feleğin dönmesi ve olanların oluşturulması, nefsin faziletlerini maddede ortaya çıkarması suretiyle yetkinleşmesi ve maddenin bunu kabul ederek tamamlanması içindir. Bu böyle olmasaydı felek boşuna dönmüş olurdu.

Kardeşim, bil ki akıl, Yüce Yaratıcı'nın feyzini ve beka, tamlık ve yetkinlikten oluşan faziletlerini Aziz ve Celil olan Yaratıcı'ya yakınlığından ve rûhânîyetinin şiddetinden dolayı zamansız, hareketsiz ve yorgunluk olmadan bir defada kabul eder. Nefis ise varlığını Yaratıcıdan –övgüsü yüce olsun–, akıl vasıtasıyla aldığı için onun mertebesi akıldan aşağı olur ve faziletleri kabul etmede kusurlu olur. Çünkü bazen akıldan hayır ve faziletleri almak için ona doğru yönelir, bazen de bu hayır ve faziletlerle yardım etmek için maddeye yönelir. Hayır almak için akla doğru yönelince maddeye bu hayrı vermekten uzak durur. Bu feyizle yardım etmek için maddeye yönelince akıldan ve onun faziletlerini almaktan uzak durur.

Madde nefsin tüm faziletlerini kabul etmede düşük mertebeli ve onun feyzine isteksiz olduğu zaman, nefis ona şiddetli bir şekilde yönelmeye ve onu tam olarak iyileştirme özeni göstermeye ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bitkin düşer ve bu konuda ona zorluk ve sıkıntı ilişir. Eğer Aziz ve Celil olan Yaratıcı, nefsi lütuf ve rahmetiyle desteklemese ve kurtuluşu için ona yardım etmeseydi o, madde denizinde helak olurdu. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Eğer Allah'ın size lütuf ve merhameti olmasaydı içinizden hiçbir kimse asla temize çıkamazdı."*[7] Nefsi desteklemesi ve ona faziletlerini taşırması konusunda akla ne yorgunluk ne de sıkıntı dokunur. Çünkü nefis, kolay kabul eden ruhanî bir cevherdir. Aklın faziletlerini ister ve hayırlarını arzu eder. O bizzât diri, potansiyel olarak (*bilkuvve*) bilen, doğal olarak eylemde bulunan ve arazî (sonradan) olarak güç yetiren ve yapandır.

Madde, zikri yüce Yaratıcıdan uzaklığı sebebiyle düşük mertebeli, faziletlerden mahrum, nefsin feyzine karşı isteksiz, faziletlerini arzu etmeyen, bilgisiz, faydasız, cansız; daha doğrusu sadece kabul edici olan bir şeydir. Bundan dolayı nefse maddeyi yönetirken ve tamamlarken yorgunluk, sıkıntı, zahmet ve bitkinlik dokunur. Nefis ancak akla yöneldiği, onunla irtibat kurduğu ve birleştiği zaman rahat eder. Bunun nasıl olduğunu inşallah daha sonra açıklayacağız.

---

7. Nûr, 24/21.

Bölüm
İlkelerle İlgili Sorulara Dair

Varlık mevcutlara nasıl sirayet eder? Beka bakilere nasıl sirayet eder? Devam devamlılara nasıl sirayet eder? Tamlık tam olanlara nasıl sirayet eder? Yetkinlik yetkinlere nasıl sirayet eder? Hayat dirilere nasıl sirayet eder? Bilgi bilenlere nasıl sirayet eder? Kudret kudretlilere nasıl sirayet eder? Başkanlık başkanlara nasıl sirayet eder? Rablık erbap sahiplerine[8] nasıl sirayet eder? Çokluk salt birlikten nasıl sirayet eder?

Bazıları dediler ki, denilen (o) şey ne güzeldir:

Ey duyular âlemini aydınlatıcı akıl ile aydınlatan
Sen bütünün başlatıcısısın, asırlar geçse de hâlâ varsın
Âlem zuhurundan önce de senin ilminde hep
Sağlam eser idi kalbin vehmindeki suret gibi
Sonra varlığa çıkardın görenin çıkarması gibi
Bütün olarak ve onları kudretli yaratıcı gibi yarattın

Bölüm
Birlikte Ruhanî ve Cismanî İlkeler ve Mertebelerine Dair

Ey iyilik sever ve merhametli kardeş, –Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin– bil ki Allah'ın –övgüsü yüce olsun– yarattığı ve var ettiği ilk şey tamamlık, yetkinlik ve fazlın zirvesinde olan basit ve ruhanî bir cevherdir. Onda bütün şeylerin suretleri vardır ve o faal akıl olarak adlandırılır. Bu cevherden mertebesi daha düşük olan tümel mertebe adlı başka bir cevher taşar. Nefisten de ilk madde adlı baka bir cevher taşar. İlk madde, boy, en ve derinlikten oluşan miktarı kabul eder; bu şekilde mutlak cisim olur. O ikinci maddedir.

Cisim, şekillerin en üstünü olan küre şeklini alır. Bundan, arınmış ve incelmiş olarak, felekler (gezegenler) ve yıldızlar âlemi olur. Çevreleyen felekten Ay feleğinin sonuna kadar ilkten ilke gider. Onlar, iç içe olan dokuz okerdir. Merkeze en yakın olanı Ay feleği; en uzak ve en yüksek olanı çevreleyen felektir. O da yine bütünü taşıyan felek diye adlandırılır. O, feleklerin en ince cevherli ve en basit cisimli olanıdır. Sonra onun altında sabit yıldızlar feleği, sonra onun altında Satürn (Zühal) feleği, sonra onun altında Jüpiter (Müşteri) feleği, sonra onun altında Mars (Merih) feleği, sonra onun altında Güneş feleği, sonra onun altında Venüs (Zühre) feleği, sonra onun altında Merkür (Utarit) feleği, sonra onun altında Ay feleği, sonra Ay feleğinin altında ateş, hava, su ve topraktan oluşan dört unsur vardır. Toprak merkezdir ve cisimlerin cevheri en kaba ve cirmi en yoğun olanıdır.

Bu okerler/felekler, şanı yüce Yaratıcılarının istediği ve hikmetinin ince düzenli ve güzel sıralı olmasını gerektirdiği gibi iç içe sıralanınca, felekler dört unsur üzerinde burçları ve yıldızlarıyla dönünce, gece ve gündüz, kış ve yaz, sıcak ve soğuk peş

8. Bağlama göre "erbap sahipleri" değil de "rabler" olması gerekir; ama metinde zevi'l-erbab ibaresi yer almaktadır. (ç.n.)

peşe gelince, bunlar birbirinin içine girince, onların incesiyle kalını, ağırıyla hafifi, sıcağıyla soğuğu ve yaşıyla kurusu birbirine karışınca onlardan zaman sürecinde madenler, bitkiler ve hayvanlardan oluşan çeşitli bileşimler meydana gelir. Maden, toprağın bağrında, denizin çukurunda ve dağların içinde çözülmüş buharlar, yükselen dumanlar, mağara ve çukurlarda birikmiş nemlerden meydana gelen her şeydir. Onda topraklık baskındır. Bitki, yeryüzünde biten her türlü ot, çayır, bakla, ekin ve ağaçtır. Onda su özelliği baskındır. Hayvan, hareket eden, hisseden ve bir yerden başka bir yere bedeniyle intikal eden her cisimdir. Onda hava özelliği baskındır.

Bileşim bakımından madenler unsurlardan, bitkiler madenlerden, hayvanlar bitkilerden, insan da bütün hayvanlardan üstündür. Onda ateşlik baskındır. İnsanın bileşiminde daha önce adı geçen basit ve bileşik bütün mevcutların manaları toplanmıştır. Çünkü insan, katı cismanî beden ve basit ruhanî nefisten meydana gelir. Bundan dolayı filozoflar insanı küçük âlem, âlemi de büyük insan olarak adlandırmışlardır. İnsan kendisini gerçek olarak beden bileşiminin gariplikleri, iskelet yapısının inceliği, nefis güçlerinin onun üzerindeki tasarruf çeşitleri, onda gösterdiği sağlam sanat ve meslekler şeklindeki fiilleri ile tanırsa onda bütün duyulur manaları ona kıyaslama ve tüm âlemlerin bütün düşünülür manalarını onunla kanıtlama gücü hazır hale gelir.

Ey kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, varlıkların hakikatlerini bilmeye yöneldiğimiz zaman işe önce kendimizi tanımakla başlamamız gerekir. Çünkü onlar bize en yakın şeylerdir. Bundan sonra diğer şeyleri bilmemiz gerekir. Zira bizim kendimizi tanımadan şeylerin hakikatlerini iddia etmemiz çirkindir.

Bölüm

Ey iyilik sever ve merhametli kardeş –Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin– bil ki küllî nefis, daha önce belirttiğimiz gibi, ancak övgüsü yüce Yaratıcı'nın izniyle akıldan taşan ruhanî bir güçtür. Onun tıpkı Güneş ışığının bütün hava parçalarına nüfuz etmesi gibi, çevreleyen felekten yeryüzünün merkezine kadar bütün cisimlere nüfuz eden iki gücü vardır. Onun iki gücünden birisi bilen, diğeri yapandır. O, yapan gücü sayesinde cisimleri kendisine nakşolan suretler, şekiller, görünümler, süs, güzellik ve boya renkleri ile tamamlar ve yetkinleştirir. Bilen güç sayesinde de kuvveden fiile çıkan faziletleri olan hakiki ilimler, güzel huylar, doğru düşünceler, iyi davranışlar, sağlam sanat ve meslekler ile onların zâtını şahsın onların etkilerini cevherinin saflığı ve cisminin inceliği ile kabul etmesi oranında yetkinleştirir.

Bölüm

Ey iyilik sever ve merhametli kardeş –Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin– bil ki nefsin cevheri yok olmaz, güçleri ortadan kalkmaz, fiilleri kesintiye uğramaz. Çünkü onun akıldan gelen maddesi, onun desteğiyle devamlı ve ondan sürekli feyiz kabul etmesiyle ebedîdir.

Yüce Yaratıcı'nın aklı daima ve ebediyen desteklemesi de böyledir; feyzi sürekli, aklın onu kabul etmesi devamlıdır. Zira Yüce Yaratıcı'nın faziletleri yok olmaz, lütufları bitmez, feyzi son bulmaz. Çünkü o, hayırların kaynağı, bereketlerin ilkesi, cömertliğin madeni ve her mevcudun sebebidir. Hamd, övgü (*sena*), şükür ve vergi ona aittir.

Bölüm

Ey iyilik sever ve merhametli kardeş –Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin– bil ki küllî nefsin mertebesi çevreleyen feleğin üstündedir ve güçleri yönetim, sanat ve hüküm vasıtasıyla feleğin tüm parçalarına, şahıslarına ve feleğin ihtiva ettiği diğer bütün cisimlere yayılır. Onun [nefsin] feleğin her şahsında o şahsa özgü, onu yöneten ve onda fiillerini açığa çıkaran bir gücü vardır. Bu güce o şahsın tikel nefsi adı verilir. Mesela; Satürn'ün cismine ait, onu yöneten ve kendisiyle onun fiillerini açığa çıkaran güç, Satürn'ün nefsi olarak adlandırılır. Aynı şekilde Jüpiter'in cismine ait onu yöneten ve kendisiyle onun fiillerini açığa çıkaran güce Jüpiter'in nefsi denir. Felek cisimlerinden ve şahıslarından herhangi bir yıldıza ve cisme ait ve onları yöneten ve fiillerini açığa çıkaran diğer güçler de bu örnek ve kıyasta olduğu gibi onların nefisleri olarak adlandırılırlar.

Bu, ilahî kitaplarda işaret edilen meleklerin, yüce topluluğun ve Allah'ın ordusunun gerçek mahiyetidir. Onlar Allah'ın emrettiği şeylere karşı gelmezler ve kendilerine emredilen şeyleri yaparlar.

Bu, bilge ve filozofların tikel nefisleri açıklarken âlemi korumakla ve feleklerin dönüşü, yıldızların akışı, devirlerin çevrilişi ve zamanların değişmesi yoluyla yaratıkları yönetmekle, rükünleri gözetmekle, bitki ve hayvanları yetiştirmekle ve muhafaza etmekle görevli ruhanîler diye adlandırılan felekler ve rükünler âlemi hakkında söylediklerinin gerçek mahiyetidir.

Bölüm

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki çevreleyen feleğin üstündeki küllî nefsin Ay feleğinin altındaki bütün cisimlere nüfuz eden özel bir gücü vardır. O bunları yönetir, üzerlerinde tasarrufta bulunur, onlarla fiillerini açığa çıkarır. Onu filozoflar ve tâbipler oluş ve bozuluşun tabiatı olarak, şeriat ise meleklerden bir melek olarak adlandırır. O bir tek nefistir. Onun Ay feleğinden yerin merkezine kadar bütün hayvan, bitki ve maden kısımlarına ve dört unsura yayılmış birçok gücü vardır.

Bu varlıklar içinde bu nefsin ilgili olmadığı, yönetmediği ve kendisinde fiillerini ortaya çıkarmadığı hiçbir cins, tür ve şahıs yoktur. Bu güç, o şahsın tikel nefsi olarak adlandırılır.

Bölüm

Bil ki bu nefsin ateş, hava, su ve toprak unsurlarındaki ilk gücü sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluktur. Yine bu güçlerin bu unsurlardaki ilk fiilleri; hareket ettirme ve durdurma, soğutma ve ısıtma, eritme ve dondurma, buharlaştırma ve damıtma, karma ve karıştırma, birleştirme ve terkip etme, şekillendirme, resmetme, boyama ve benzerleridir. Bütün bunlar, Yüce Allah'ın izniyle bu güçlerin bu unsurlarda onlara ait felekî şahısların güçleri yardımıyla yaptığı fiiliyle olur. Bunun örneği, onun ateş unsurunu, Güneşin gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle âlemin ısıtılması için hareket ettirmesi; Satürn'ün gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle toprak unsurunu durağanlaştırması; Jüpiter'in gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle akarak su unsurunu çözmesi; Mars'ın gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle hava unsurunu inceltmesi; Venüs'ün gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle yaş buhar unsurunu damıtması; Merkür'ün gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle kuru buhar ve yaş buhar unsurlarını karıştırması ve Ay'ın gücünün kendisine sürekli yardım etmesiyle sıkılmış su unsurunda doğanlara destek vermesidir.

Bölüm

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki bu güçlerin yani madenlerin oluşumundaki sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluğun ilk fiili, cıva ve kibrit yapımıdır. Yer cisimlerinin içindeki nemlere ve orada hapsolmuş buharlar, üzerlerine peş peşe yaz sıcağı ve maden sıcaklığı gelince yumuşar, hafifler, bu çukur ve mağaraların tavanlarına yükselir ve oralarda bir süre yapışmış halde dururlar. Peş peşe kış soğuğu dokununca sertleşir, donar, tekrar bu çukur ve mağaraların en aşağısına damlar, bu bölgenin toprağıyla karışır ve orada uzun bir süre kalırlar. Madenlerin sıcaklığı onları daima pişirme, olgunlaştırma ve arıtma işlevi görür. Bu sıvı nem, içine karışan toprak parçaları, zamanla onun ağırlık ve sertliğinden aldıkları ve sıcaklığın onu pişirmesiyle ağır ıslak cıva haline gelir. Madenlerin altındaki bu toprak parçaları, onlara karışan yağlı nem ve sıcaklığın pişirmesiyle yanıcı kibrite dönüşür. Civa ve kibrit ikinci kez karılıp birbirine karışınca -ki halinde tedbir vardır- onların karışımından madenî cevherlerin cins ve türleri meydana gelir. Bunun eriyen cevherlerle ilgili örneği şudur: Civa saf ve kibrit katışıksız olduğunda, ikisi eşit olarak karıştığında, toprağın suyun nemini emdiği gibi kibrit de cıvanın ıslaklığını emdiğinde, parçaları dengeli olarak birleştiğinde, miktarları birbirine uygun olduğunda, madenin sıcaklığı ikisini mutedil bir şekilde pişirdiğinde ve onlara pişmeden/olgunlaşmadan önce soğukluk ve kuruluk gibi herhangi bir şey dokunmadığında bundan zaman içerisinde saf altın meydana gelir. Eğer bu ikisine pişmeden önce soğuk dokunursa birleşirler ve beyaz gümüş meydana gelir. Eğer onlara aşırı sıcaktan dolayı kuruluk dokunursa kuru bakıra dönüşür. Kibrit parçaları ile cıva parçaları birleşmeden önce bunlara soğuk vurursa değerli kurşun oluşur. Onlara pişme öncesinde soğuk

vurur ve kibrit parçaları daha çok olursa demir meydana gelir. Civa çok, kibrit az ve sıcaklık zayıf olursa onlardan değersiz kara kurşun meydana gelir. Diğer maden cevherlerinin cinsleri de onlara dokunan civa ve kibritin çokluğu veya azlığı, pişme öncesinde aşırı sıcaklık veya soğukluk ve dengeyi kaybetme gibi dokunan geçici durumlar sebebiyle bu örneklerde olduğu gibi farklılaşır.

Bölüm

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki şanı yüce Yaratıcı bitkisel nefsi yedi etkin güçle destekledi. Bunlar; çeken güç, tutan güç, sindiren güç, iten/atan güç, besleyen güç, şekillendiren güç, büyüten güç. O, bu güçlerin her birisiyle diğer güçle yaptığının aksine bir işi yapar. Bitkiyi oluştururken yaptığı ilk iş, toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsurun öz sıvılarını çekmesi, onların ince kısımlarını ve içlerindeki her bitki türüne benzer parçaları emmesi, sonra akmamaları, çözülmemeleri ve geri dönmemeleri için tutan güç vasıtasıyla onları kendisinde tutması, sonra özüne iletmek üzere onları sindirici güçle sindirmesi, sonra onları itici güçle bölgelerine itmesi, sonra besleyen güçle beslemesi, sonra büyüten güçle büyütmesi ve çoğaltması, sonra şekillendiren güç sayesinde şekiller ve renklerle şekillendirmesidir. Bunun örneği şudur: Tıpkı hacamatçının[9] hacamat aletiyle kanı veya ateşin fitil ile yağı çekmesi gibi çeken güç, bitkinin damarları vasıtasıyla toprağın nemini emdiği ve çektiği zaman birleşmenin şiddetinden dolayı onunla birlikte toprak parçaları da çekilir. Bu madde bitkinin damarlarında meydana gelince sindiren güç onu olgunlaştırır/pişirir, damarların cismine benzer bir şekle dönüştürür, besleyen güç onları alır, bu organ ve eklemlere ait her şekle şekillendiren gücün uygun gördüğü şeyleri yapıştırır; büyüten şey, onun boyutlarını en, boy ve derinlik olarak artırır. Bu maddeden artan, ufalanan ve incelen şeyler, iten güç tarafından bitkinin köklerinde ve dallarında[10] yukarıya itilir, çeken güç tarafından oradakilere çekilir, tutan güç tarafından tekrar aşağı dönerek akmaması için tutulur. Sonra sindiren güç, onu ikinci defa pişirir ve köklerin ve dalların şekline ve ona ait bir maddeye dönüştürür. Boyutlarını en, boy ve derinlik olarak artırır. Sindiren güç, bu maddenin ağır, yumuşak ve ince kısımları dalların yukarısına gönderir, çeken güç oraya çeker, tutan güç de onları tutar. Sonra sindiren güç onları üçüncü defa sindirir; yaprak, çiçek ve tohum ile meyve kapçığının cismine benzetir ve bunların maddesi yapar. Onların boyutlarını en, boy ve derinlik olarak artırır. Bu maddenin ufalan ve incelen kısımlarını tohum ve meyve için madde yapar ve tutan güç bunları orada tutar. Sonra sindiren güç onları dördüncü defa pişirir, olgunlaştırır, inceltir, incesini kalınından, katısını yumuşağından ayırır; katı ve kalın olanları kabuk ve çekirdeğin cismi için madde yapar ve boyutlarını en, boy ve derinlik olarak artırır. İnce ve ufak olanları öz, tohum ve meyvenin maddesi haline getirir. Bunlar un, tahin, yağ, pekmez, tat, renk

9. Vücuttan kan alma yoluyla yapılan bir tür tedavi işlemini yapan kişiye hacamatçı denir. (ç.n.)
10. Metinde dallar anlamına gelen üç kelime: kudban, furu' ve ağsan birlikte peş peşe kullanılmış olup aynı şeyi kast etmektedirler. (ç.n.)

ve kokudur. Hayvan beslenmek için bitki tohumunu yiyince ve bu madde midede hâsıl olunca bu güçlerin ondaki ilk işi, sindiren gücün doğal sıcaklık ile yapması, sonra bağırsakta arıtılması, sonra mide suyunun/kimusun karaciğere çekilmesi, sonra onun ikinci kez pişirilmesi, sonra kan, balgam ve iki acı sudan(mira) oluşan karışımların birbirinden ayrılması, sonra onların kendilerini kabule istidatlı organ ve kaplara itilmesi, sonra kanın organ ve eklemlere dağıtılması, sonra onun her organı kendisine uygun madde ile beslemesi, sonra bütün boyutlarda en, boy ve derinlik olarak büyüme ve artma, sonra cinsel ilişki esnasında erkek hayvanın bütün parçalarından kanın özü olan meninin çıkarılması, sonra onun buna istidatlı aletlerle dişinin rahmine nakledilmesidir.

Meninin rahimde meydana gelmesi ve onu insanın bünyesi tamamlanıncaya ve orada şekli olgunlaşıncaya kadar halden hale geçerek dokuz ay idare etmesi esnasında bu güçlerin insan bedeninin bileşimindeki etkisi konusunu, bunun dışındaki başka bir risâlemizde açıkladık.

İnsan için övgüsü yüce Yaratıcı'nın takdir ettiği belirli süre tamamlandığında ve hisseden hayvânî nefis gücü Allah'ın izniyle onu o mekândan bu dünya alanına naklettiğinde dört yaşın bitimine kadar başka bir yönetim başlar. Sonra duyulurların isimlerini açıklayan nâtık (konuşan) güç gelir ve onu on beş yaşın bitimine kadar başka bir şekilde yönetmeye başlar. Sonra duyulurların manalarını ayırt eden akledici güç gelir ve otuz yaşın bitimine kadar onu yönetmeye başlar. Sonra düşünülürlerin manalarını algılayan hikmet gücü gelir ve onu kırk yaşın bitimine kadar yönetmeye başlar. Sonra desteklenmiş melekî güç gelir ve onu elli yaşın bitimine kadar başka bir şekilde yönetmeye başlar. Sonra ahiret için hazırlanmış ve maddeden ayrı kanun/şeriat gücü (*el-kuvvetü'n-nâmûsiye*) gelir ve onu ömrün sonuna kadar başka bir şekilde yönetmeye başlar. Eğer nefis, bedenden ayrılmadan önce tamamlanır ve yetkinleşirse yükselme (miraç) gücü gelir, onunla *Mele-i a'lâ*'ya (yüce topluluğa) ayrılır ve başka bir yönetime başlar. Eğer nefis, bedenden ayrılmadan önce tamamlanmaz ve yetkinleşmezse en aşağı seviyeye düşürülür. Sonra Yüce Allah'ın belirttiği gibi onunla ilgili yönetim baştan başlar. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Biz insanı en iyi şekilde yarattık, sonra onu en aşağı seviyeye düşürdük. İman edip iyi işler yapanlar bunun dışındadır. Onlar için hiç eksilmeyecek bir mükâfat vardır. O halde bundan sonra seni hesap gününü yalanlamaya sevk eden nedir? Allah en adil hâkim değil midir?*"[11], "*Biz ilkin nasıl yarattıysak bunu yeniden gerçekleştireceğiz. Bu bizim verdiğimiz bir sözdür. Şüphesiz biz her şeyi yapabilecek güçteyiz.*"[12] Eksiklikten münezzeh olan Allah yine şöyle buyurmuştur: "*Sizden vefat ettirilenler de vardır, bildikten sonra bir şey bilmez hale geldiği ömrün en kötü evresine döndürülenler de vardır.*"[13]

11. Tin, 95/4-8.
12. Enbiyâ, 21/104.
13. Hac, 22/5; benzeri: Nahl, 16/70.

Bir Soru

Eşyanın ilkeleri hakkında düşünen ve konuşan kimsenin ne söyleyeceği ve neye inanacağı düşünülür? Onların tamamı son derece tamam, yetkin ve üstün bir şekilde yaratıldı da sonra bazısı kusurlu ve aşağılık hale mi geldi, yoksa hepsi son derece kusurlu yaratıldı da sonra arttı, yetkinleşti, tamamlandı ve bazıları diğerlerinden üstün mü oldu, ya da bazısı böyle, bazısı öyle midir?

Bölüm

Kardeşim, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki, Yüce Allah, varlığı tam, faziletleri yetkin, her şeyi oluşundan önce bilen, onları dilediği zaman var etmeye güç yetiren olduğunda bu faziletleri zâtına hapsedip cömertçe vermemesi ve taşırmaması hikmete uygun değildir. Hikmetin gereği olarak tıpkı Güneşin kaynağından nurun ve ışığın taşması gibi kendinden cömertlik ve faziletleri taşırdığı ve bu taşma sürekli, art arda ve kesintisiz devam ettiği zaman ilk taşan şey "Faal Akıl" olarak adlandırılır. O, son derece tamam, yetkin ve üstün olan basit bir ruhanî cevher ve mutlak ışıktır. Tıpkı âlimin aklında bilinenlerin suretlerinin olması gibi onda da bütün şeylerin suretleri vardır.

Faal akıldan mertebesi ondan düşük olan edilgen (*münfail*) akıl adlı başka bir *feyz* (güç) taştı. Bu, *küllî (tümel) nefis* olup tıpkı öğrencinin öğretmenden ilmi alması gibi faal akıldan gelen suret ve faziletleri sıralı ve düzenli olarak alabilen basit bir ruhanî cevherdir.

Aynı şekilde nefisten mertebesi ondan aşağı olan ve ilk madde olarak adlandırılan başka bir feyz taştı. O, ruhanî ve nefisten suret ve şekilleri zamanla art arda alan basit bir cevherdir. Maddeyi kabul eden ilk suret en, boy ve derinliktir. Bununla o, ikinci madde denilen mutlak cisim olur. Cismin varlığıyla birlikte taşma durdu ve mertebesinin ruhanî cevherlerden düşük olması, cevherinin katılığı ve ilk nedene uzaklığı sebebiyle ondan, başka bir cevher taşmadı.

Yüce Allah'tan akla, akıldan nefse taşma devam edince nefis cisme yöneldi ve onu cismin kabul edebilme ve cevherinin saflık imkânı ölçüsünde tamamlamak için onda suretler, şekiller ve renkler meydana getirdi. Nefsin cisimde yaptığı ilk suret, bütün şekillerin en üstünü olan küre şekli ve onun en üstün hareket olan dairevî hareketidir. Çevreleyen felekten yerin merkezine kadar onların bazısını bazısının içinde sıraladı. Onlar on bir küredir. Tamamı bir tek âlem ve düzenli olan bir tek tümel sistem oldu. Yeryüzü, çevreleyen feleğe uzaklığı nedeniyle bütün cisimlerin en katısı ve en koyu karanlığıdır. Çevreleyen (*muhit*) felek ise düşünülür basit cevher olan ilk maddeye yakınlığı sebebiyle bütün cisimlerin en incesi, rûhânîyeti en çok ve ışığı en şeffaf olanıdır. Madde, Aziz ve Celil olan Yaratıcı'ya uzaklığı sebebiyle akıl ve nefisten mertebece daha düşüktür. Madde, basit, ruhanî ve düşünülür bir cevherdir. Bilen ve etkin değil, fakat nefsin etkilerini zamanla kabul edicidir, ondan etkilenendir. Nefis; basit, ruhanî, potansiyel olarak (*bilkuvve*) bilen, tabiî olarak yapan, aklın faziletlerini zamansız olarak kabul eden ve maddede onu zaman içinde hareket ettir-

mek suretiyle iş yapan bir cevherdir. Akıl ise basit, nefisten daha basit ve üstün, Yüce Yaratıcı'nın desteğini kabul eden, bilfiil bilen ve nefsi zamansız olarak destekleyen ruhanî bir cevherdir. Yüce Yaratıcı, her şeyin var edicisi ve yaratıcısıdır. Var eden, var edilene benzemez. Aynı şekilde yaratan yaratılana ve fail de mefule hiçbir şekilde ve hiçbir sebeple benzemez. Âlemlerin Rabbi Allah çok yücedir ve merhametlilerin merhametlisidir.

Ey kardeş, sura üflenmeden, "İhmal ettiklerimden dolayı yazıklar olsun bana" demeden ve *Mele-i a'lâ*'dan bir tellal "Dikkat, filan kişi mutlu oldu, falan kişi mutsuz oldu" diye seslenmeden önce gaflet ve cehalet uykusundan uyan! Amel defterleri sağından verilen ve dikensiz sedir ağaçları ve dizili muz ağaçları içinde bulunan mutlulardan olmak için çalış! Amel defterleri solundan verilen, şiddetli sıcak ve kaynar su içinde olan, ne soğuk ne cömert, çok sıcak gölge altında bulunan mutsuzlardan olmamak için çalış! Allah'ın sağlam ipine yapış, kovulmuş şeytandan uzak dur. Böylece Allah'ın nimet verdiği kimselerden olman, öfkeyi hak eden ve sapan kimselerden olmaman umulur.

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve tüm kardeşlerimizi mantıklı olmaya muvaffak kılsın. O, kullara şefkatlidir.

Pisagorculara göre "*Varlıkların Aklî İlkeleri Risâlesi*"[14] sona erdi. Bunu "*İhvân-ı Safâ 'ya Göre Aklî İlkeler Risâlesi*"[15] takip edecektir.

14. *Risâletü Mebâdii'l-mevcûdât'il-akliyye.*
15. *Risâletü Mebâdii'l-akliyye alâ re'yi İhvâni's-safâ.*

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyatu'l-akliyyât*) İkinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Üçüncü– Risâlesi: İhvân-ı Safâ'ya Göre Aklî İlkeler Hakkında[1]

1. Çeviri: Doç. Dr. Murat Demirkol, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın adıyla!

Allah'a Hamd ve O'nun seçilmiş kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm

Kardeşim, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki, filozoflar, âlimler ve bilgeler varlıkların ilkeleri konusunda olanların/kâinatın esaslarını araştırdılar. Onlardan bir topluluğun aklına, diğer topluluğun aklına gelenden başka bir şey geldi. Zira, Düalist (*Senevî*) bir topluluğun aklına ikili konular gelir; Hıristiyan bir topluluğun aklına üçlü konular gelir; tabiatçı bir topluluğun aklına dörtlü konular gelir; Hurremî bir topluluğun aklına beşli konular gelir; başka bir topluluğun aklına altılı konular gelir; bir diğer topluluğun aklına yedili konular gelir; müzikçi olan bir başka topluluğun aklına sekizli konular gelir; Hintli olan bir diğer topluluğun aklına dokuzlu konular gelir. Her topluluk, aklına geleni uzun uzadıya anlattı, ona aşık oldu ve diğerlerine yabancı kaldı. Pisagorcu filozoflar ise herkese hakkını verdi. Nitekim şöyle dediler: Varlıklar, bu risâlede bir kısmını açıklayacağımız üzere, sayıların tabiatına göredir. Bu, –Allah kendilerine yardım etsin– kardeşlerimizin görüşüdür ve eşyayı/şeyleri yerli yerine koymada ve doğal mecraya ve ilahî düzene göre hakkıyla sıralamada onların düşüncesine uygundur.

Bölüm

Pisagorcuların "Varlıklar(Mevcûdât) Sayıların Tabiatına Göredir" Şeklindeki Görüşü Hakkında

Kardeşim, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki, Pisagor, Harranlı bir filozof ve Allah'ı birleyen (*muvahhit*) bir insandı. Sayı ilmi ve sayının çıkış şekli üzerinde düşünmeye büyük önem veriyor ve sayı, sayının özellikleri, dereceleri ve düzeni hakkında çok araştırma yapıyordu. Şöyle diyordu: Sayı bilgi-

2. Neml, 27/59.

sinde ve onun "iki"den önce gelen "bir"den doğuş şeklinde Allah Azze ve Celle'nin birliğinin bilgisi vardır. Sayıların özelliklerinin bilgisi ve onların sıra ve düzeninin şeklinde Yüce Yaratıcı'nın var ettiklerinin bilgisi ve yarattıklarının ilmi ile onların düzen ve sırasının şekli vardır. Sayı ilmi nefse yerleşmiş olup açığa çıkması ve delilsiz olarak bilinmesi için birazcık düşünmeye ve küçük bir hatırlamaya ihtiyaç vardır.

Bölüm

Varlıkların mertebeleri ve yaratılanların düzeni hakkındadır. Onlar, birden peş peşe gelen tekil sayıların mertebelerine/sıralarına uygundurlar. Bütün bire muhtaçtır. İhvân'a göre bir ve ondan sonrakiler başkasına muhtaçtır; o sayan kimsedir.

Bölüm

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki övgüsü yüce olan Allah, varlıkları var ettiğinde ve mahlûkları yarattığında, tıpkı birden gelen sayıların sıraları gibi, çokluklarının onun birliğine, sıra ve düzenlerinin yaratmadaki hikmetinin sağlamlığına delalet etmesi için onları varlıkta düzen ve sıraya soktu. Aynı şekilde bu, onların yaratıcıları ve var edicilerine olan nispetlerinin sayıların ikiden önce gelen ve onların aslı, ilkesi ve kaynağı olan bire nispeti gibi olması içindir. Nitekim bunu *"Aritmetik Risâlesi"*[3]nde açıkladık. Övgüsü yüce olan Yaratıcı, hakikatte her açıdan ve bütün manalar itibariyle bir olunca yaratılan ve var edilen şeyin gerçekte bir olması caiz/mümkün olmaz. Bilakis onun [yaratılanın] çoğalan, ikili ve çift olan bir olması gerekir. Çünkü övgüsü yüce olan Yaratıcı'nın bir tek fiil ile nedenlerin nedeni olan fiiline bitişik bir tek meful olarak başladığı ilk şey, gerçekte bir olmayıp içinde ikilik vardır. Bundan dolayı şöyle dediler: O, ikili ve çift şeyler var etti ve yarattı; onları varlıkların kanunları ve olanların esasları kıldı. Bu yüzden filozof bilgeler bunların madde ve suret olduğunu söylemişlerdir. Onlardan bazıları ışık ve karanlık, bazıları cevher ve araz, bazıları iyilik ve kötülük, bazıları ispat ve nefiy, bazıları îcâb/olumlama ve selb/olumsuzlama, bazıları ruhanî ve cismanî, bazıları levh ve kalem, bazıları feyiz ve akıl, bazıları sevgi ve üstünlük, bazıları hareket ve durgunluk, bazıları varlık ve yokluk, bazıları nefis ve ruh, bazıları oluş ve bozuluş, bazıları dünya ve ahiret, bazıları neden ve nedenli, bazıları mebde/başlangıç ve meâd/son, bazıları tutma ve yayma olduğunu söylemişlerdir.

Buna göre hareketli ve durgun, zahir ve batın, yüksek ve alçak, dışarı ve içeri, ince ve kalın, sıcak ve soğuk, yaş ve kuru, artan ve eksilen, donuk ve büyüyen, konuşan ve suskun, erkek ve dişi gibi her ikili çiftten çift veya zıt tabiatlı birçok şey var edilir.

Yine bu şekilde hayvan ve bitkilerden oluşan varlıkların hayat ve ölüm, uyku ve uyanıklık, hastalık ve sağlık, acı ve haz, yoksulluk ve refah, neşe ve keder, üzüntü ve sevinç, düzenlilik ve bozukluk, zarar ve fayda, hayır ve şer, mutluluk ve mutsuzluk, geri kalma ve ilerleme gibi halleriyle ilgili işler var edilir.

---

3. *Risâletü'l-arismatik.*

Aynı şekilde emir ve nehiy, vaat ve tehdit, teşvik ve korkutma, itaat ve günah işleme, övme ve yerme, ceza ve sevap, helal ve haram, hadler ve hükümler, doğru ve yanlış, güzel ve çirkin, doğru söz ve yalan, hak ve batıl gibi kanun koyma ve şeriatla ilgili konuların hükümleri var edilir.

Topluca her ikili çiftle ilgili ikili, çift ve zıt konular bu konulara göre var edilir.

Ey kardeşim, bil ki var edilen bütün konuların/işlerin tamamen ikili ve çift olması hikmete uygun olmayınca bir kısmını inşallah bu bölümden sonra anlatacağımız gibi, onların bazısını üçlü, bazısını dörtlü, bazısını beşli, bazısını altılı, bazısını yedili ve olabildiğince daha fazla yaptı.

Ey kardeşim, bil ki, bütün mevcutlar, ne az ne çok, sadece iki çeşittir: Tümeller ve tikeller. Tümeller, düzenleri korunmuş, ayanları sabit dokuz mertebedir. Bunlar dokuz fert gibidir: Birincisi, bir ve tek olan övgüsü yüce Yaratıcıdır; sonra iki gücü olan akıldır; sonra dört lakaplı nefistir; sonra dört izafetli ilk maddedir; sonra beş isimli tabiattır; sonra altı yönü bulunan cisimdir; sonra yedi yöneticisi bulunan felektir; sonra sekiz karışımlı unsurlardır; sonra dokuz türü bulunan oluşmuş şeylerdir.

Bölüm

Bil ki, övgüsü yüce olan Yaratıcı, birin bütün sayılardan önce olması gibi varlıkların ilkidir. Birin sayıların kaynağı olması gibi, Yaratıcı da varlıkların var edicisidir. İkinin sayıların ilki olması ve sayıların birden başlayarak sıralanması gibi akıl da Yüce Üstün Yaratıcı'nın var ettiği ve yarattığı ilk mevcuttur. Onun bir doğal, bir de kazanılmış olanı vardır; bu onun mevcutlar içindeki derecesini gösterir. Üçün ikiden sonra gelmesi gibi nefis de varlık sıralamasında akıldan sonra gelir. Onun türleri, mevcutlardaki derecesine delalet etmesi için bitkisel, hayvânî ve nâtık (konuşan) olmak üzere üç tanedir. Sonra övgüsü yüce olan Yaratıcı, üçten sonra dördün sıralanması gibi maddeyi/heyûlâyı yarattı. Bundan dolayı maddenin mevcutlardaki mertebesine delalet etmesi için dört çeşit olduğu söylenir: Üretimin maddesi, tabiatın maddesi, bütünün maddesi ve ilk madde. Dörtten sonra beşin sıralanması gibi maddeden sonra tabiat sıralanır. Bundan dolayı tabiatın beş tane olduğu söylenir: Birisi feleğin tabiatıdır, dördü feleğin altındadır. Beşten sonra altının sıralanması gibi tabiattan sonra cisim sıralanır. Bundan dolayı cismin altı yönü vardır. Altıdan sonra yedinin sıralanması gibi cisimden sonra felek sıralanır. Bundan dolayı feleğin durumu varlıklar içindeki mertebesine işaret edecek şekilde yedi yönetici yıldız üzerinde cereyan eder. Yediden sonra sekizin sıralanması gibi sonra feleğin içinde unsurlar sıralanır. Bundan dolayı onların sekiz karışıma sahip olduğu söylenir: Toprak soğuk ve kurudur; su soğuk ve yaştır; hava sıcak ve yaştır; ateş sıcak ve kurudur. Bu durum, bu sekiz niteliğin onların mevcutlar içindeki derecesine delalet etmesi için böyledir. Sonra tümel varlıklar içindeki derecelerine işaret edecek şekilde dokuzun birler mertebesinin sonuncusu olması gibi tümünün sonuncusu olan ve dokuz türden oluşan üç cinsli doğanlar (*müvelledât*) doğar. Onlar anneler konumundaki dört unsurdan doğmuş "olanlar"dır. Bunlar madenler, bitkiler ve hayvanlardır. Madenler üç çeşittir: Kara boya ve göz taşı gibi erimeyen ve yanmayan topraklı şeyler; altın, gümüş ve

bakır gibi eriyen fakat yanmayan taşlar; kibrit ve zift gibi eriyen ve yanan sıvı şeyler. Hayvanlar üç çeşittir: Bazıları doğurur ve dünyaya getirir; bazıları yumurtlar ve kuluçkaya yatar; bazıları kokuşmuş şeylerin içinde teşekkül eder. Bitkiler de üç çeşittir: Bazıları ağaçlar gibi dikilir; bazıları tohumlar gibi ekilir; bazıları otlar ve çayır gibi biter.

Bu anlattıklarımızdan tümel varlıkların belirttiğimiz ve açıkladığımız bu dokuz mertebe olduğu açıklığa kavuşmuştur. Tikel konular daha önce anlattığımız bu tümellerin kapsamına girer. Üçlü varlıklara gelince; madde, suret ve bu ikisinden meydana gelen bileşik; cevherler, arazlar ve bu ikisinden meydana gelen bileşik; ruhanî, cismanî ve bu ikisinden meydana gelen bileşik; çizgiler, yüzeyler ve cisimlerden oluşan üç miktar; boy, en ve derinlikten oluşan üç boyut; geçmiş, şimdi ve gelecekten oluşan üç zaman; orta, ortanın altı ve ortanın üstü şeklinde üç hareket; tam, fazla ve eksik sayıdan oluşan üç sayı; mümkün, zorunlu ve imkânsızdan oluşan üç unsur; *evtâd*, *zevâil* ve *veted*i[4] izleyenler şeklindeki taksimler; madenler, bitkiler ve hayvanlar şeklindeki üç oluşanlar; genel olarak ortası veya iki ucu olan her şey üçlü varlıklardandır.

Sayılardan olan dört, üçü takip edince dörtlü şeylerin varlıkta üçlülere ait olması gerekir. Övgüsü yüce olan Yaratıcı, dörtlü şeylerin varlıkta onları takip etmesini sağladı. Ateş, hava, su ve topraktan oluşan dört unsur; soğukluk, kuruluk, yaşlık ve sıcaklıktan oluşan dört tabiat; safra, sevda, kan ve balgamdan oluşan dört karışım; doğu rüzgârı, batı rüzgârı, kuzey rüzgârı ve güney rüzgârından oluşan dört rüzgâr; doğu, batı, kuzey ve güneyden oluşan dört yön; doğan, batan, dördüncü ve onuncudan oluşan dört kazık/evtad; ilkbahar, yaz, sonbahar ve kıştan oluşan dört zaman; ömrün çocukluk dönemi, gençlik dönemi, orta yaşlılık dönemi ve yaşlılık döneminden oluşan dört dönemi; birler, onlar, yüzler ve binlerden oluşan dört sayı mertebesi bunlardandır.

Aynı şekilde düşündüğünde dörtlüler, beşliler, altılılar, yedililer, sekizliler, dokuzlular, onlulardan birçoğunu ve yüzler, binler, on binler, yüz binler ve milyonlar gibi olabildiğince daha fazlasını bulur.

Özetle, övgüsü yüce olan Yaratıcı, var olan her bir sayıyı mevcutlardan bir cins ve bu sayıya uygun, daha az veya daha çok olarak yaratmıştır. Biz, söylediklerimize delil ve anlattıklarımıza dair bir gerçeklik olması için bunların bir kısmını açıklayacağız.

Varlıklara ait altılılara gelince; onların ilki, feleklerin tabiatı, burçların kısımları ve yıldızların hallerinde bulunur. Şöyle ki burçlar on iki olup bunların altısı erkek, altısı dişidir. Altısı geceyle ilgili, altısı gündüzle ilgilidir. Altısı kuzeyle, altısı güneyle ilgilidir. Altısı doğru doğar, altısı eğri doğar. Altısı gündüz doğar, altısı gece doğar. Altısı yerin üstünde görünür, altısı görünmez; onlar yerin altındadır.

Yıldızlara/gezegenlere ait altı haller; onların zirvelerinde, düşüğünde, yükseğinde, inişinde, menzilinin başıyla birlikte veya kuyruğuyla birlikte olmasıdır. Onlar altı haldir.

4. Veted, kazık demek olup, evtad onun çoğuludur. Zevail, kaybolup giden anlamındaki zailin çoğuludur. Evtâd: Burçlar bölgesindeki on iki menzilden dört ana menzildir.
Zevâil: Yıldızlar demektir.

Diğer altıya gelince; bunlar onların bitişik, karşılıklı, dörtgen, üçgen, altıgen veya birbirine bakmayan düşmüşler (*sevâkıt*) olmalarıdır.

Feleğin altındaki konulardan olan altılılar, cisimlere nispet edilen altı yön, *sanca*[5], *zira (arşın)*, *mikyal (tahıl ölçeği)* ve *rıtıl*[6] gibi ölçü miktarları için konulmuş diğer altı; bütün bunlar altı'nın fiiliyle olur. Çünkü o, ilk tam sayıdır.

Mevcut konulardan olan yedilileri anlatmaktan vazgeçtik. Çünkü ilim ehlinden bir topluluk onlara ilgi gösterdiler ve onları uzun uzadıya anlattılar. Bunlar ilim ehlinin elinde bilinmekte ve bulunmaktadır.

Sekizlilere gelince; onların bir kısmını "*Müzik Risâlesi*"[7]nde anlattık; tekrarlamaya gerek yoktur.

Aynı şekilde dokuzlu konulara Hintlilerden bir topluluk tutkunluk gösterdiler ve bunları çokça anlattılar. Yine ilim ehlinden *Keyyal* diye bilinen birisi, bunlara ilgi duydu ve ilim ehlinin elinde bulunan meşhur bir kitabında çokça anlattı. Biz de bunların bir kısmını bazı risâlelerimizde ve bu risâlenin daha önce geçen bir bölümünde anlattık. Tümel varlıkların ne az ne çok, sadece dokuz mertebe olduğunu söyledik. Bütün topluluklar arasında birlerin dokuzunun konulmuş (vaz'î) konuların mertebelerinin insan yapımı değil, aksine eksiklikten münezzeh ve övülen bilge Yaratıcı'nın yapımı olan tabiî konulara mutabık olması için konulduğu hususunda mutabakat vardır.

Beşli varlıklar; Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs ve Merkür'den oluşan şaşkın beş gezegendir. Şaşkın denmesinin sebebi, dönme ve doğrusal ilerleme özelliklerinin bulunmasıdır. Güneş ve Ay'da dönme ve doğrusal ilerleme özellikleri yoktur.

Beş doğal cisim; bunlar feleğin cismi ve onun dışında ateş, hava, toprak ve sudan oluşan dört unsurdur.

Beş hayvan cinsi; insan, kuş, seyahat eden, iki ayaklı ve dört ayaklı yürüyen ve karnı üzerinde hareket edendir.

Tam yaratılışlı hayvanlarda bulunan beş duyu; işitme, görme, koklama, tatma ve dokunmadır.

Bitkilerde bulunan beş parça; kök, damar, yaprak, çiçek ve meyvedir.

Öklit'in kitabında zikredilen beş üstün şekil; dört üçgen yüzeyi olan ateş şekli, dörtgen yüzeyleri olan toprak şekli, sekiz üçgen şekli olan su şekli, on üçgen temeli olan hava şekli, on iki beşgen temeli olan felek şeklidir.

Beş üstün müzik oranı; benzer ve parça, benzer ve parçalar, kat, kat ve parça, kat ve parçalardır.

Beş kararlılık ve direnç sahibi (*ülu'l-azm*) peygamber; Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'dir –Allah ona ve ailesine salât etsin, onlara da salât ve selam olsun–.

---

5. Sanca: Terazi ayarı demektir. Kelime olarak, İspanyol çalparası anlamına da gelmektedir. Çalpara, Akdenizde yaşayıp ağları keserek balıkçılara zarar veren çağanoz cinsinden bir yengeçtir. (Bkz. İlhan Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I, 522). (y.h.n.)

6. Ratl/rıtıl: Ağırlık birimi. Ülkelere göre değişiklik arz eder. 2.566, 3202, 449.28 gr. olarak değerlendiren farklı Arap ülkeleri vardır. (y.h.n.)

7. *Risâletü'l-mûsikî.*

İsimleri bütün dillerde sayı ile anılan beş gün; Arapça el-Ehad (Pazar), el-İsneyn (Pazartesi), es-Sülesâ (Salı), el-Erbiâ (Çarşamba), el-Hamîs (Perşembe)'dir. Farsçada da benzer şekilde Yekşenbe (birinci gün), Doşenbe (ikinci gün), Seşenbe (üçüncü gün), Çeharşenbe (dördüncü gün), pencşenbe (beşinci gün)'dür.

Yılın bütün günlerinden Eyarmah ayının sonundaki Farsça adlandırılan beş üstün gün; Hendgâh, Sehdgâh, Sefidgâh, Hemiştergâh ve Seturestgâh'tır.

Bu varlıkların bu özel sayılara uygun olmasında, tercihe şayan aklı, ince kavrayışı ve zekâsı olan kimse için Allah'ın yaratıklarının kendisine yakın olanları ve kullarının iyisi olan meleklerinin bulunduğuna işaret vardır. Bu önceki varlıklarla onlara işaret edilir. Onları âlemin korunması için yarattı, onları göklerinin sakinleri, feleklerinin yöneticileri, yıldızlarının yürütücüleri, yeryüzü bitkilerinin yetiştiricileri ve hayvanlarının hamileri kıldı. Onlar içinde kendisiyle Âdemoğullarının peygamberleri arasında elçilik yapanlar vardır. Onlardan vahiy ve nübüvvetler gelir. Onlar göklerden bereketler indirirler, Âdemoğullarının amellerini ve ruhlarını çıkarırlar. Şeriat hükümlerinin birçoğunda, beş vakit namaz, beş zekât, beş temizlik ve imanın beş şartı gibi geleneklerinin farzlarında onlara işaret eder. İslâm'ı beş esas üzerine kurdu. Nübüvvet evinin halkına mensup fazıllar beş tanedir. Nübüvvet minberinin basamakları beş tanedir. Haccın farzları beştir. Mina ve Arafat'taki sayılı günler beş tanedir. Kur'an surelerinin başlarında kullanılan harfler beş tanedir.

Bütün bu beşliler, her biri beş binden elli bine, beş yüz bine ve daha da fazlasına kadar olmakla birlikte beş meleğe delalet ve işarettirler. Allah, Kur'an surelerinin bazı ayetlerinde onlara işaret ederek mesela şöyle buyurmuştur: "*Melekler ve Ruh inerler.*"[8], "*Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz.*"[9] Yine Yüce Allah'ın sözü: "*Bizim her birimiz için bilinen bir makam vardır. Şüphesiz biz orada sıra sıra dururuz ve Allah'ı tespih ederiz.*"[10] Peygamber (a.s.) şu sözüyle beş üstün meleğe işaret etmiştir: "*Cebrail (a.s.) bana Mikail'den, İsrafil'den, Levh'ten, Kalem'den söz nakletti.*" Anlattıklarımızla Pisagorcu filozofların "Varlıklar/mevcutlar, sayının tabiatına göredir" sözünün ne anlama geldiği açıklığa kavuştu.

Bölüm
Âlemin Dizilîşi ve Küre Şeklinde Oluşu Hakkında

Ey kardeşim, bil ki, Yüce Yaratıcı varlıkları var ettiğinde ve mahlûkları yarattığında eksiklikten münezzeh ve yüce Allah, "*Her biri bir felekte yüzerler*"[11] sözünde belirttiği gibi onları sıraladı, düzenledi ve tümünü her yönden çevreleyen bir tek feleğin içinde topladı:

8. Kadir, 97/4.
9. Meryem, 19/64.
10. Saffat, 37/164-166.
11. Yâsîn, 36/40.

Bölüm

Bil ki, çevreleyen felek küre şeklinde, dairevî ve içi boştur. Diğer felekler onun içinde tıpkı yumurta ve soğan halkaları gibi birbirlerini çevreleyerek dönerler. Onlar on bir okerdir/felektir. Güneş, feleğin ortasındadır. Beş tanesi onun feleğinin üstünde, beş tanesi de altındadır. Onun [Güneş] feleğinin üstünde olanlar Mars feleği, sonra Jüpiter feleği, sonra Satürn feleği, sonra sabit gezegenler, sonra çevreleyen felektir. Onun feleğinin altındakiler Venüs feleği, sonra Merkür feleği, sonra Ay feleği, sonra hava feleği, sonra merkez olan yer feleğidir. Bunun içi boş değildir, fakat mağaraların, oyukların ve çukurların çokluğu sebebiyle sallanır. Gezegenler, Mecistî[nin astronomi ile ilgili kitabın]'de geometrik bir kıyasla açıklandığı gibi dolu ve dönen kürelerdir.

Ey kardeş bil ki, övgüsü yüce olan Yaratıcı, âlemi küre şeklinde yarattı. Çünkü bu şekil, üçgen, dörtgen, koni ve diğerlerinden oluşan beş şeklin en üstünü, en geniş alanlısı, en hızlı hareket edeni, afetlerden en uzak olanıdır. Onun kısımları birbirine eşittir ve merkezi ortasındadır. Kendi yerinde dönebilir ve başkasına yalnızca bir tek noktada ve birbirine yakın parçalarda dokunur. Hem dairevî hem de doğrusal hareket edebilir. Bu özellik ve nitelikler başkasında bulunamaz. Feleğin geri kalan kısmı denizlere ayrılır ve onların tatlı/tuzlu sularıyla karışır. Sonra buhar meydana gelir ve havaya yükselir. Birleşir, yoğunlaşır ve bulut haline gelir. Rüzgârlar onları dağ başlarına, bozkırlara ve çöllere sürükler. Orada yağmur yağar, vadiler ve nehirler oluşur ve baştan dönerek denizlere doğru akar. Geçen yıl olduğu gibi onlardan buharlar, bulutlar ve dönen dolap olur. *"İşte bu, Aziz ve Âlim olan Allah'ın takdiridir."*[12] Bitki, hayvan ve madenler de aynı hükme tâbidir. Onlar bu unsurlardan oluşurlar, meydana gelirler, tamamlanırlar ve yetkinleşirler. Sonra bozulurlar, çürürler ve başlangıçta olduğu gibi toprak olurlar. Sonra Yüce Allah onlardan dilediklerini inşa eder. Onu ilk başladığı gibi bir kez daha dönen bir dolap olarak tekrarlar. Böylece baktığında, düşündüğünde ve dikkat ettiğinde ağaçların meyvelerinin, bitkilerin tahıl, tohum ve yapraklarının daire, küre veya dönmeye elverişli koni şeklinde olduğunu görürsün. Aynı şekilde hayvan bedenlerindeki delikler daireviliğe oldukça yakındır. Yine insanların kapları, sanatkârların aletleri, değirmen taşları, dolapları, iğneleri, testileri, tasları, tencereleri, kadehleri, çanakları, yüzükleri, şapkaları, sarıkları, takıları ve taçları dönmeye daha yakındır.

Ey kardeş, bunu bil, üzerinde düşün! Allah, eşyanın hakikatlerini bilme konusunda sana lütfu ve ihsanıyla yardım etsin. Son Peygambere, yükümlü/kâim vasiye, onun çocuklarına, oğullarına, yol gösterici imamların babaları ve müminlerin ve muvahhitlerin âmirleri olan ehl-i beytine salât ve selam etsin. Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!

"*Aklî İlkeler Risâlesi*" sona erdi. Bunu filozofların *"Âlem büyük bir insandır"* şeklindeki görüşünün manası hakkındaki risâle takip ediyor.

12. Yâsîn, 36/38.

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyatu'l-akliyyât*) Üçüncü –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Dördüncü– Risâlesi: Filozofların "Âlem Büyük Bir İnsandır" Şeklindeki Görüşünün Manası Hakkında[1]

1. Çeviri: Doç. Dr. Murat Demirkol, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a Hamd ve O'nun seçilmiş kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Bölüm

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bil ki, biz aklî ilkelerin mertebelerini İhvân-ı Safâ'ya göre anlatmayı bitirdik ve orada varlığın bekadan, bekanın tamamlıktan, tamamlığın yetkinlikten önce geldiğini doyurucu şekilde açıkladık. Şimdi bu risâlede filozofların *"Âlem büyük bir insandır"* şeklindeki görüşünün manasını anlatmak istiyor ve diyoruz ki:

Bil ki, filozofların *"Âlem büyük bir insandır"* şeklindeki görüşü ve "İnsan küçük bir âlemdir" görüşünün asıl mahiyetini tam olarak öğrenebilmen için onun manasını açıklamamız gerekir. Bu şu anlama gelir: Âlemin (de) bedeni ve nefsi vardır. Onlar bununla çevreleyen feleği ve diğer varlıklardan ihtiva ettiği cevher ve arazları kast ederler. Bütün basit, bileşik ve doğan parçalarıyla onun cismi, bedeninin tüm değişik suretli ve farklı şekilli organlarıyla bir tek insanın veya bir tek hayvanın cismi/bedeni konumundadır. Cisminin parçalarına sirayet eden, varlıkların cinslerini, türlerini ve şahıslarını hareket ettiren ve yöneten bütün güçleriyle onun nefsi, bedeninin bütün organlarına ve eklemlerine sirayet eden, vücudunun her bir organını ve duyusunu hareket ettiren ve yöneten bir tek insanın veya bir tek hayvanın nefsi konumundadır. Nitekim Yüce Allah şöyle buuyurmuştur: *"Sizin yaratılmanız ve yeniden diriltilmeniz ancak bir tek nefis gibidir."*[3] Biz risâlelerimizde "tümel cisim" (*el-Cismu'l-küllî*) derken bununla bütün âlemin cismini kast ederiz. "Tümel akıl" (*el-Aklu'l-küllî*) derken bununla tümel nefsi destekleyen ilahî gücü kast ederiz. "Tümel tabiat" (*et-Tabîatu'l-külliyye*) derken bununla bütün cisimlere nüfuz eden, onları hareket ettiren ve yöneten, onlarda fiil ve etkilerini açığa çıkaran tümel nefis gücünü kast ederiz. "Madde" (*heyûlâ*) derken bununla boy, en ve derinliği olan ve mutlak cismi mutlak cisim ya-

2. Neml, 27/59.
3. Lokman, 31/28.

pan cevheri kast ederiz. "Basit cisimler" (*el-Ecsâmu'l-basîte*) derken bununla felekleri, gezegenleri ve ateş, hava, su ve topraktan oluşan dört unsuru kast ederiz. "Basit nefisler" (*el-Enfüsü'l-basîte*) derken bununla bu cisimleri hareket ettiren, yöneten ve onlara sirayet eden tümel nefsin güçlerini kast ederiz. Biz bu risâlelerimizde bu güçleri ruhanî melekler diye adlandırıyoruz. "Doğan cisimler" (*el-Ecsâmu'l-müvellede*) derken bununla hayvanlar, bitkiler ve madenleri kast ederiz. "Hayvânî, bitkisel ve madenî nefisler" derken bunlarla bu doğan cisimleri hareket ettiren ve yöneten, onlara sirayet eden ve onlarda fiillerini açığa çıkaran basit nefis güçlerini kast ederiz. "Tikel cisimler" (*el-Ecsâmu'l-cüziyye*) derken bununla hayvan, bitki ve maden şahıslarını ve insanların ve onlar dışında hayvanların elinde yapılmış başka eserleri kast ederiz. "Hareketli tikel nefisler" (*el-Enfüsu'l-cüziyyeti'l-müteharrike*) derken bununla, tikel cisimlere sirayet eden, onları hareket ettiren ve yöneten, Ay feleğinin altındaki tek tek bütün şahıslarda fiillerini açığa çıkaran hayvânî, bitkisel ve madenî nefislerin güçlerini kast ederiz. Böylece âlemin ve ondaki bütün cisimlerle işlerinin suret farklılığına, şekil çeşitliliğine ve araz değişikliğine rağmen bütün değişik suretli parçalarıyla, çeşitli şekillerdeki eklemleriyle ve farklı görünümlü arazlarıyla bir tek insan veya hayvan bedeni konumunda olduğu açıklığa kavuşmuştur. Âlemin nefsinin güçlerinin kendi cisminin bütün parçalarına sirayet etmesi, bir insanın nefsinin güçlerinin bedeninin tüm parçalarına ve eklemlerine sirayet etmesi gibidir.

Bölüm

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruh ile desteklesin, bil ki büyük insan adını verdiğimiz âlemin parçalarında ve işlerinin cereyanında *küçük bir insan olan âlemin*[4] hükümlerinin cereyanına delalet eden misaller ve teşbihler vardır. Bu örneklerin bir kısmını öğrencilerin kavrayışına daha yakın olması için anlatmak istiyoruz. Âlemin hükmünü ve işlerinin âlemde esasları bulunan varlıklarının ayrıntılarındaki cereyanını anlamak isteyen kimse [bilsin ki] bu esaslar onları damarları, dalları ve yaprakları bulunan, altında renkli, tatlı ve kokulu çiçek ve meyveleri olan bir tek ağaç gibi toplayan bir esasta/kökte sona erinceye kadar kendilerinden önceki başka esaslardandır. Bir diğer açıdan, âlemde dalları köklerinden, kökleri de bir tek kökte son buluncaya kadar başka köklerden olan varlıkların hükmü, altında eklenenin cinsi diye adlandırılan türler bulunan cinsler cinsiyle aynı hükümdedir. Onların altında eklenenin türleri adlı türler, bu türlerin altında ise suret, şekil, görünüm ve arazları farklı ve sayısını Aziz ve Celil olan Allah'tan başka kimsenin bilmediği çok sayıda şahıs vardır. Başka bir açıdan bu cins, tür ve şahıs varlıkları, cinsler cinsiyle birlikte halkaları/şubeleri, halklarının boyları, boylarının kolları, kollarının sülaleleri, sülalelerinin aşiretleri ve akrabaları olan bir kabile gibidir. Bir başka şekilde, âlemin tüm varlıkları içindeki konumu, içinde çok sayıda farzlar, farzlarının çeşitli sünnetleri, sünnetlerinin farklı hükümleri, hükümlerin değişik

4. Metinde bu ifadeler olmakla birlikte anlatılan konuya uygun ifade şöyle olmalıdır: "Küçük bir âlem olan insanın". (ç.n.)

hadleri bulunan bir tek şeriat gibidir. Bütün bunları bağlılarının değişik mezhepleri olan aynı din bir araya getirir. Her mezhep bağlısının farklı görüşleri ve her görüşün de çok çeşitli söylemleri (kavil) vardır. Başka bir açıdan, âlemin ve feleklerinin birleşimi, gezegenlerinin hareketlerinin farklılığı, unsurlarının birbirine dönüşmesi, değişik şekildeki varlıkların farklılaşmasının doğuşu, bitki türlerinin ve maden cevherleri çeşitlerinin değişiklik göstermesi, tümel nefsin güçlerinin bu cisimlere nüfuz etmesi, onları hareket ettirmesi ve yönetmesi gibi işlerinin durumu, içinde değişik şekillerde âlet ve edevatları, bunlarla yaptığı çeşitli fiil ve hareketleri, muhtelif suret, şekil ve görünümlü ürünleri bulunan bir tek sanatkâra ait dükkân gibidir. Onun nefsinin gücü bütününe sirayet eder ve onlar üzerindeki hükmü tek tek her birine uygun şekilde cereyan eder. Başka bir açıdan, âlemdeki cismanî varlıkların hükümleri şekil, araz ve tümel nefse yararlarının farklılığına rağmen içinde odalar ve depolar bulan bir evin hükmü gibidir. Bu depolarda ev sahibinin aletleri, kapları ve eşyaları; ailesi, hizmetçileri ve uşakları bulunur. Orada ve onlar hakkında tamamen onun hükmü geçerlidir. Onun onları yönetmesi, Rabbânî siyasetin ve ilahî gözetimin gerektirdiği en sağlam şekilde düzenlenmiştir. Başka bir açıdan, büyük insan olan, tümel, basit, doğan, bileşik ve tikel cisimlerdeki, birbirleriyle ilişkideki ve birbirlerini kuşatmadaki işleri feleklerinin bileşiminden, gezegenlerinin düzeninden, cisimlerinin ölçüsünden, unsurlarının sıralamasından ve onların değişiminden, madenlerinin yerleşikliğinden ve onların cevherlerinin farlılığından, bitkilerinin türlerinden ve onların köklerinin sabitliğinden, hayvanlarının hareketlerinden ve onların geçim için yaptıkları tasarruftan ve tümel nefsin güçlerinin baştan sona sirayet etmesinden olan âlem, çevresinde surlar bulunan bir şehir gibidir. Onların içinde mahalleler, haneler ve sahalar; bunların içinde caddeler, yollar ve çarşılar, aralarında konaklar ve binalar, bunların içinde odalar ve depolar ve oralarda hepsine bir tek efendinin sahip olduğu mallar, eşyalar, ev eşyaları, aletler ve ihtiyaç maddeleri vardır. Onun bu şehirde ordusu, tebaası, uşakları, hizmetçileri, maiyeti ve tâbileri vardır. Onun hükmü ordu komutanları, şehrin ileri gelenleri ve ülkesinin ağaları üzerinde geçerlidir. Bu komutan, eşraf ve ağaların hükmü de kendi tebaaları üzerinde geçerlidir. Tebaalarının hükmü de onlar dışındakiler vb üzerinde geçerlidir. O kral bu şehri ve halkını, küçüğünün büyüğünün, başının sonunun tek tek hepsinin işlerini gözeterek en iyi şekilde yönetir ve hiçbirini ihmal etmez.

Aynı şekilde tümel nefsin âlemin felekler, gezegenler, unsurlar, doğanlar, bileşikler ve insanların elindeki ürünlerden oluşan bütün parçalarındaki hükmü, o kralın bu şehir üzerindeki hükmü gibidir. Böylece onun hükmü basit cins, tür ve şahıs nefislerine onları çevirme, cisimsel varlıkları ve onların cins, tür ve şahıslarını küçük ve büyük, ilk ve son, zahir ve batın hepsini hareket ettirme ve yönetme bakımından sirayet eder.

Sonra bil ki, tümel nefis, cinslerin cinsi; basit nefisler, onların türleri; onların altındaki nefisler, türlerin türü; tikel nefisler, şahıslar gibidir. Bazısının bazısı altında sıralanması, sayının sıralanması gibidir. Tümel nefis bir gibi, basit nefis birler hanesi gibi, cinse ait olanlar onlar hanesi gibi, türe ait olanlar yüzler hanesi gibi, şahıslara

ait tikel nefisler binler hanesi gibidir. Bunlar cisimlerin tikellerini yönetmekle ilgilenir. Türle ilgili nefisler bunları destekler, cinsle ilgili nefisler türsel olanları destekler, basit nefisler cinsle ilgili olanları destekler, âlemin nefsi olan tümel nefis basit nefisleri destekler, tümel akıl tümel nefsi destekler, övgüsü yüce olan Yaratıcı tümel aklı destekler. O, bunların tümünü onlara karışmadan ve içli dışlı olmadan yaratır ve yönetir. En iyi yaratıcı olan Allah yücedir.

Sonra ey kardeş bil ki, nasıl o şehirde adamlar, kadınlar, yaşlılar, gençler, çocuklar, aralarında iyiler, kötüler, âlimler, cahiller, ıslah eden, bozan ve tabiatları, huyları, düşünceleri, davranışları ve âdetleri değişik olan topluluklar varsa, aynı şekilde bu büyük âlemde de halleri farklı, çok sayıda basit, tümel ve tikel nefisler vardır: Bazıları bilen, iyi ve erdemli nefisler; bazıları bilen, kötü ve erdemsiz nefisler; bazıları cahil ve kötü nefisler; bazıları da cahil, ama kötü olmayan nefislerdir.

Bilen, iyi ve erdemli nefisler; meleklerin cinsleri, müminlerin salihleri, cinlerin ve insanların âlimleridir. Bilen ve kötü nefisler; şeytanların asileri, cinlerin sihirbazları, insanların firavun ve deccallarıdır. Cahil ve kötü nefisler; açgözlü yırtıcıların nefisleri ve insanların cahilleri ve şerlileridir. Kötü olmayan cahil nefisler, koyun ve güvercin gibi bazı selîm (temiz ve sakin tâbiatlı) hayvanların nefisleridir.

Bölüm

Bazı hayvanların bedenleri nefisleri/ruhları için hapishane ve zindan, bazıları üzerinde geçtikleri sırat, bazıları diriltilecekleri güne kadar kalacakları berzah, bazıları üzerinde durdukları a'raftır. Biz bu manaları başka bir risâlede açıkladık. O şehir halkının nasıl orada mescitleri, kiliseleri ve havraları; ilim ve din adamlarının meclisleri, cemaatleri, bayramları ve namazları varsa, aynı şekilde feleklerin uzayında ve göklerin sahasında Yüce Allah'ın belirttiği gibi, meleklerin toplanmaları, tespihleri ve duaları vardır: "*Gece gündüz ara vermeden tespih ederler.*"[5] Yine Yüce Allah buyurur ki: "*Melekleri de Rablerini hamd ile tespih edip yücelterek Arşın etrafını kuşatmış halde görürsün.*"[6] Nasıl bu şehirde halkı için zabıtalar ve yardımcılar bulunan hapishaneler ve zindanlar varsa, aynı şekilde büyük âlemde kötü nefisler için de sert ve katı meleklerin bulunduğu cehennem, ateş ve alev vardır. Bu, oluş ve bozuluş âlemidir.

Sonra ey kardeş bil ki, oluş ve bozuluş âlemine gelen her nefis, hapse giren herkesin mahpus olmadığı gibi, orada mahpus değildir. Bilakis hapse bazen esirleri kurtarmak isteyen kimsenin Rum ülkesine girmesi gibi, mahpusları oradan çıkarmak için girer. Nebevî nefisler, oluş ve bozuluş âlemine ancak maddeye batmış ve cismanî şehvetlerin esiri olmuş tabiat hapishanesindeki bu mahpus nefisleri kurtarmak için gelmişlerdir. Mahpusun hapse kendisini kurtarmak için giren kimseye tâbi olduğunda çıkması ve kurtulması gibi, şeriat, sünnet ve metotlarında peygamberlere uyan kimse de bir süre sonra da olsa kurtuluşa erer, cehennemden uzak olur, oluş

5. Enbiyâ, 21/20.
6. Zümer, 39/75.

ve bozuluş âleminden çıkar, kurtuluş ve necata kavuşur. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: "*Ümmetimin dünya yurdunda samimi (ihlâslı) olarak 'La ilahe illallah' diyenlerinden her topluluk ateşe girdikten sonra orada hiç kimse kalmayıncaya kadar birbiri ardı sıra ateşten çıkmaya devam edecektir.*" Yüce Allah'ın şu sözü de böyledir: "*İçinizden oraya girmeyecek hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin kesinleşmiş hükmüdür. Sonra sakınanları kurtaracak ve zalimleri orada diz üstü çökmüş vaziyette bırakacağız.*"[7] O şehirde halkı için meydanlar, nehirler, bostanlar, nefislerin gezeceği meclisler ve neşe, sevinç, haz ve mutluluk bulunduğu gibi, felekler uzayında ve gökler alanında oranın halkı için genişli, cennetler, gezinti, reyhan, nimet ve hoşnutluk vardır. Nitekim cennetlerin tasvirleri Tevrat, İncil ve Kur'an'da anlatılmıştır.

Ey kardeş, bu irşat ve tembihleri anla ve gaflet ve cehalet uykusundan uyan! Haberde rivayet edildiğine göre, şehitlerin ruhları gündüzleri bahçelerde ağaçlarının tepelerinde, nehirlerinde ve çiçeklerinde dolaşan; geceleri arşın altında asılı kandillere sığınan yeşil kuşların kursaklarındadır. Yüce Allah'ın bu konudaki sözü şöyledir: "*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme. Bilakis onlar diridirler ve şimdi hepsi Rableri katında nimetlere nail olmakta, Allah'ın kendilerine lütfettiği mükâfatın sevinç ve mutluluğunu yaşamaktadırlar. Şehit olmayıp hayatta kalan, dolayısıyla henüz kendilerine kavuşmamış müminlere şu müjdeyi ulaştırmak için de can atmaktadırlar: Burada müminler için ne korku ne de hüzün vardır. Aksine Allah'ın lütfettiği mükâfat ve sayısız nimet vardır. Allah müminlerin mükâfatını zayi etmez.*"[8]

O şehir halkının orada nasıl zanaatkârları, ücretli ve rızkı verilen işçileri, ölçü ve tartılarla alışveriş yapan satıcıları, tacirleri, zulüm ve husumetleri, kadı ve adilleri, fıkıh, hükümler, yargıları ve kararları, kadıların her yedi günde bir hüküm vermek için görünme ve oturma gelenekleri varsa, tümel nefsin tikel nefislere hükmü de aynı şekilde gerçekleşir. Her yedi bin yılda bir, tikel nefisler tümel nefislere arz edilir; tümel nefis aralarında hak ile hüküm vermek için öne çıkar. "*Hiç kimseye zerre kadar bile haksızlık yapılmayacaktır. Bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa dünyada yapılan dünyada yapılan iyi-kötü her işi tartıya koyacağız. Hesap görmede bizim gibisi yoktur.*"[9]

Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edildiğine göre o şöyle buyurmuştur: "*Dünyanın ömrü yedi bin yıldır. Ben onun son bin yılında gönderildim.*" Yine buyurmuştur ki: "*Benden sonra peygamber yoktur.*" Bu sürenin sonunda kıyamet kopar. Yüce Allah bu süreye şu sözüyle işaret etmiştir: "*Rabbin insanları onların sulblerinden varlık alanına çıkarırken onlara: Ben sizin Rabbiniz değil miyim, diye sordu. Onlar da kendileri hakkında şahitlik ederek: Elbette Rabbimizsin, biz buna tanıklık ederiz, diyerek karşılık verdiler. İşte bu, kıyamet günü; bizim bundan haberimiz yoktu, dememeniz içindir.*"[10] Bu hitap, "sözleşme (misak) günü" idi. O ilk arz günüdür. Kıyamet günü ise aralarında yedi günlük süre bulunan ikinci arz günüdür. Yüce Allah'ın dediği gibi, her gün

7. Meryem, 19/71-72.
8. Âl-i İmrân, 3/169-171.
9. Enbiyâ, 21/47.
10. A'râf, 7/172-173.

bin yıl gibidir: "*Rabbin katında her gün sizin saydığınız bin yıl gibidir.*"[11] Yüce Allah bu güne şu sözüyle işaret etmiştir: "*O gün her toplumun içinden ayetlerimizi yalan sayan kimseleri ayrı bir grup olarak toplayacağız. Onlar sevk edileceklerdir.*"[12] Yine buyurmuştur ki: " *Allah peygamberleri topladığı gün şöyle der: Nasıl karşılandınız? Bizim bilgimiz yok; gizli şeyleri en iyi bilen sensin.*"[13] Yine buyurmuştur ki: "*Yeryüzünde kaç yıl kaldınız? Dediler ki: Bir veya birkaç gün; sayanlara sor.*"[14]

Hüküm günü kadıların oturduğu, adillerin getirildiği, şahitlerin çağrıldığı, onların hasımlarla birlikte toplandığı, belgelerin çıkarıldığı ve hükmün verildiği gibi, mahpusların arz edildiği gün de yönetici çıkar, yardımcıları getirir, mahpusları çıkarırlar, onlardan bir topluluğun suçsuzluğu açıklığa kavuşur ve serbest bırakılırlar. Bir topluluğa hadler uygulanır ve salıverilirler. Bir topluluk da ikinci arz gününe kadar hapiste kalır. Nefislerin arz günü de böyledir. Yönetici çıkar, divanları çıkarır, kitabı getirir, vekilleri arz için çağırır, hak edenlerin rızıkları verilir, bir topluluğa çok verilirken, bir topluluğa azaltılır; bir topluluk yerinde kalırken, bir topluluk düşer. Hesap günü tümel nefsin tikel nefisler hakkındaki hükmü de böyledir. Çünkü Yüce Allah, dünya hükümlerini ve işlerin cereyanını örnek verdi ve kıyametin hallerine ve işlerinin cereyanına bunlarla işaret etti. Ey basiret sahipleri düşünün ve ey akıl sahipleri kesin olarak inanın! "*Sizin sahip olduklarınız biter; ama Allah'ın sahip oldukları bâkîdir/bitmez.*"[15] Allah tartı, ölçü ve sayıyı ancak hesap günü zikretti. Çünkü insanlar arasındaki adalet ancak tartı, ölçü, sayı ve arşın ile ölçme ile ortaya çıkar. Eşyanın miktarları bütün bu tartı ve benzerleri ile bilinir. Bundan dolayı o şöyle buyurmuştur: "*Kıyamet günü çok hassas teraziler kurarız.*"[16] Fakat "Teraziler kurarız." dememiştir. Eğer asılsız kuruntuya kapılan bir kimse Peygamber (s.a.v.)'in insanlara kıyamet günü için vaat ettiği şeyin, iyi ve kötü amellerin tartılması olduğunu düşünüyorsa bilsin ki, tartıya ancak bir şeyin miktarını benzeriyle karşılaştırarak, artırılarak veya eksiltilerek ölçmek için ihtiyaç duyulur. Kaldı ki bunlar (iyi ve kötü ameller) sabit olmayan ve açıklığa kavuşmayan arazlardır; onlar nasıl tartılacak? Bu mana arazlarda yaygındır. Onlarda şiirin düzgününü, fazlasını ve eksiğini bilmedeki ölçü olan aruzun benzeri bir ölçü geçerlidir. Şiir bir çeşit arazdır. Zamanın düzgünlük, fazlalık ve eksiklik gibi ölçüleri "bankan"[17] ve "usturlap" gibi aletlerle bilinir. Zaman da bir çeşit arazdır. Uzunluk, kısalık, uzaklık, yakınlık, büyüklük ve küçüklüğün bilinmesine yarayan "zira" gibi ölçüler de arazdırlar. Düzgünlük ve eğrilik, cetvel ve pergel gibi şeylerle bilinir. Bunlar da arazdır. Ağırlık, hafiflik, fazlalık ve eksiklik, gram/sance ve rıtıl[18] gibi şeylerle bilinir. Bütün bunlar da arazdır. Onu, iyi ve kötü amellerin iyilik ve kötülüğün miktarını bilmeye yarayan tartısının olduğunu zanneden kimse inkâr eder. Amelleri ölçme şeklini bilen bir topluluk vardır. Bu onların

11. Hac, 22/47.
12. Neml, 27/83.
13. Mâ'ide, 5/109.
14. Mü'minûn, 23/112-113.
15. Nahl, 16/96.
16. Enbiyâ, 21/47.
17. Ne tür bir ölçü aleti olduğunu sözlükte bulamadık. (ç.n.)
18. Bunlar daha önce açıklandı. (ç.n.)

sanatıdır. Belirttiğimiz bu tartılardan her biri için de bunu sanat edinmiş olan bir topluluk vardır. Değerli kardeşlerimiz de bu sanatın erbabıdır. Diğer kardeşlerimizi buna davet ediyoruz.

Risâle bitti. (Bundan sonra diğer nüshalarda bulunmayan bir fazlalık vardır. Belki bunlar diğer risâlelerden eklenmiştir.)

Bölüm

Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruhla desteklesin, bil ki âlem, bütünüyle on bir tabakaya ayrılan bir tek küredir. Onların dokuzu, küre şeklinde, içi boş ve şeffaf feleklerdir. Gezegenleri de yine küre şeklinde, dairevî, aydınlatıcı ve döngüsel hareketlidir. Çevreleyen felek, içinde bulundurduğu tüm felek ve gezegenlerle birlikte yeryüzünün etrafında her yirmi dört saatte bir döner. Aynı şekilde her gezegen/yıldız, kendine özgü ve dönen bir feleğin içinde belli bir zamanda döngüsel bir hareketle döner. *"Yıldızlara Giriş Risâlesi"*nde[19], *"Gök ve Âlem Risâlesi"*nde[20] ve *"Dönüşler ve Küreler Risâlesi"*nde[21] anlattığımız gibi, bir defa dönünce ikinciye başlar. Ay feleğinin altında biri ateş ve hava, diğeri su ve toprak olan iki küre vardır. Her biri küre şeklindedir ve sonları başlarına bitişik çevreleyenlerdir. Bunun açıklaması şöyledir: Ateşin baş tarafı Ay feleğine, sonu şiddetli soğuğun tabiatına bitişiktir. Şiddetli soğuğun sonu, *"Yüce Etkiler Risâlesi"*nde[22] belirttiğimiz gibi su ve toprağa bitişiktir ve onları kuşatır. Yeryüzü ise bütün dağları ve denizleriyle bir tek küredir. Dağların ve denizlerin şekli yeryüzü düzleminde dikkate alınıp düşünüldüğünde her birinin dairenin çevresinden bir yay parçasıymış gibi olduğu anlaşılır. Deniz şekillerinden her birisi küresel cismin yüzeyinden bir kabuk gibidir.

Bölüm

Olanların halleri aynı şekilde dikkate alınıp düşünüldüğünde çoğunun küre şeklinde ve dairevî olduğu anlaşılır. Ağaçların, yapraklarının, bitki tohumlarının ve çiçeklerinin çoğu küre şeklinde ve yuvarlaktır. *"Geometri/Hendese Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, insanların ürettikleri şeylerin çoğu da böyledir. Onların halleri de aynı şekilde zamanın kıştan ilkbahara, ilkbahardan yaza, yazdan sonbahara, sonbahardan da kışa dönmesinde olduğu gibi, başlarının sonlarına doğru eğilmesiyle dairevîdir. *"Madde/Heyûlâ Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, gece ile gündüzün yer küresi etrafında dönmesi de böyledir.

Nehir ve deniz sularının, bulut ve yağmurların dönmesi konusundaki hüküm de böyledir. Onlar dönen dolap gibidirler. Bulutlar, deniz ve nehirlerden yükselen buhardan doğar; rüzgârlar onları bozkırlara ve dağların tepelerine sürükler ve orada yağmur yağar. Seller vadi ve nehirlerde toplanır ve tekrar denizlere gider; sonra

19. *Risâletü medhali'n-nücûm.*
20. *Risâletü's-semâi ve'l-âlem.*
21. *Risâletü'l-edvâr ve'l-ekvâr.*
22. *Risâletü'l-âsâru'l-ulvîyye.*

ikinci kez yükselir. Bu, Güçlü ve Bilen [Allah]'ın takdiridir. Bitkinin hali, toprak, su, ateş ve havadan oluşumu, dolap gibi dönerek ederek tekrar oraya dönmesi de böyledir. Bitki başlar, yetişir, tamamlanır ve yetkinleşir. Nihayet en yüksek gayesine ve son noktasına ulaşınca çürümek ve bozulmak suretiyle teşekkül ettiği şeylere döner. Bunun açıklaması şöyledir: Bitki, damarları vasıtasıyla unsurların ince kısımlarını emer. Ondan hayvanın beslenmek için yediği yaprak ve meyve meydana gelir; vücudunun bazı kısımlarında et ve kana, bazı kısımlarında posa ve gübreye dönüşür. O da bitkinin beslenmesi için köklerine gelir ve ondan ikinci defa tohum ve meyve olur. Aynı şekilde hayvan onu yer. Onların bu hali düşünülürse sanki dönen bir dolap gibi olduğu görülür.

Hayvanların bedenleri tamamen toprağa döner, çürür ve toprak olur. Ondan ikinci kez bitki ve daha önce açıkladığımız gibi bitkiden de hayvan meydana gelir. Bu iyice düşünülürse sanki dönen bir dolapmış gibi olduğu görülür. İnsanların halleri düşünülürse onlar da tamamen dolap gibi dönerler. İnsanın oluşumu nutfeden/meniden (sperma) başlar, sonra gelişir, büyür, tamamlanır ve ondan da nutfe üreyecek hale ulaşır. Şehvetin meydana gelmesi ve benzerinin üremesi için dönüş çıktığı yerde sona erer. Başlangıçta gücünün eksik ve bünyesinin zayıf olması da böyledir. Sonra yükselir, olgunluk çağına erişinceye kadar artar, sonra başlangıçta olduğu gibi ve Eksiklikten Münezzeh Olan Allah'ın belirttiği gibi, ömrün en rezil derecesine düşecek şekilde çökmeye ve eksilmeye başlar: "*İmdi, gerçek şu ki, Biz insanı balçığın özünden yaratıyoruz, ve sonra onu döl suyu damlası halinde (rahimde) özel bir koruma altında tutuyoruz; sonra bu döl suyu damlasından döllenmiş hücreyi yaratıyoruz; sonra bu döllenmiş hücreden de cenini ve ceninden kemikleri yaratıyoruz; ve sonra da kemiklere et giydirip onu yepyeni bir yaratık halinde var edip ortaya çıkarıyoruz: öyleyse, yaratanların en iyisi, en ustası olarak Allah ne yücedir! Ve bütün bunlardan sonra, kaçınılmaz olarak (hepiniz) ölümü tadıyorsunuz.*"[23] Yine Eksiklikten Münezzeh Olan buyurmuştur ki: "*Ey İnsanlar! Ölümden sonra kalkış (olgusun)dan şüphedeyseniz, o zaman, (hatırlayın ki,) Biz, gerçekten de sizi(n her birinizi) topraktan, sonra bir döl suyu damlasından, sonra döllenmiş hücreden, sonra (temel unsurları ve istidatlarıyla) tamamlanmış ama (bütün ögeleriyle) henüz tamamlanmamış bir ceninden yarattık ki, size (menşeinizi böylece) açıklayalım. Ve (doğmasını) dilediğimizin, (annesinin) rahminde (Bizce) belirlenmiş bir süre için kalmasını sağlarız; sonra sizi çocuk olarak dünyaya getirir ve (yaşamanıza imkan veririz); böylece (bazılarınız) olgunluk çağma erişir; öyle ki, kiminize (daha çocukluk çağında) ölüm tattırılırken, kiminiz de yaşlılığın öyle düşkün çağlarına eriştirilir ki, bildiğini bilmez olur. Ve (sen, ey insanoğlu, ölümden sonra kalkıştan şüphe ediyorsan, düşün ki:) bir bakıyorsun yeryüzü kupkuru; ama ona su indirdiğimizde, (bir de bakıyorsun) canlanıp kabarmış ve her türden güzel ekinler ortaya koymuş!*"[24]

23. Muminûn, 23/12-15.
24. Hac, 22/5.

Bölüm

Ey kardeş, Allah seni ve bizi kendinden bir ruhla desteklesin, bil ki Ay feleğinin altındaki bu varlıkların varlıkta ve bekada da düzen ve sıraları vardır. Sayının ve feleklerin sıralanmasında olduğu gibi bazısı bazısının altında sıralanmıştır ve sonları başlarına bitişiktir. Bunun açıklaması şöyledir: Âlemin parçaları birbirini kuşatacak şekilde sıralanır; onlar on bir küredir, bunların dokuzu felekler âlemindedir, başı çevreleyen felekten başlar, sonu Ay feleğinin sonuna kadardır. *"Gök ve Âlem Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, onların sonları başlarına bitişiktir. Onların ikisi Ay feleğinin altındadır; bunlar ateş ve hava küresi ile su ve toprak küresidir. Onlar dört tabiata ayrılırlar: İlki esirdir. O, Ay feleğinin altında yanan ateştir. Onun altında akıcı bir cisim olan hava vardır. Onun altında zemherir ve aşırı soğuk vardır. Onun altında nem denilen aşırı su vardır. Onun altında aşırı kuru olan toprak vardır. *"Oluş ve Bozuluş Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, bu dört unsurun tümelleri merkezlerinde korunur, sonları başlarına bitişiktir ve tikelleri birbirine dönüşür.

Onların olanları, tikelleri olup bunlar madenler, bitkiler ve hayvanlardır. Feleklerin ve unsurların sıralanışında olduğu gibi, onların düzeni ve başları sonlarına bitişik olan sıralanışı vardır. Bunun açıklaması şöyledir: Madenlerin başları toprağa, sonları bitkiye bitişiktir. Bitkinin sonu hayvana, hayvanın sonu ise insana bitişiktir. İnsanın sonu meleklere bitişiktir. *"Ruhanî Konular Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, meleklerin de aynı şekilde başları sonlarına bitişik olan birtakım mertebe ve makamları vardır. Bu bölümde madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi dört unsurdan oluşan şeyleri/kâinatı anlatacağız. Diyoruz ki: Madenler düşünüldüğünde bunların ya alçı gibi toprağı takip eden şeylerden olduğunu ya da tuz gibi suyu takip eden şeylerden olduğunu görürsün. Alçı, yağmur alan, sonra katılaşan ve alçı haline gelen kumlu topraktır. Tuz ise tuzlu toprak ile karışan, katılaşan ve tuz haline gelen sudur. Madenlerin sonları bitkiyi takip eden şeylerdendir. Onlar, mantar gibi şeylerdir. Olanların bu cinsi maden gibi toprakta oluşur, sonra bitkilerin bittiği gibi yağmurlu ilkbahar günlerinde nemli yerlerde biter. Fakat onun meyvesi ve yaprağı yoktur. Madenî cevherlerin teşekkül ettiği gibi ve onların şeklinde toprakta teşekkül eder. Bir açıdan madenlere, başka bir açıdan bitkilere benzer.

Diğer madenî cevher türleri, bu iki sınır yani alçı ile mantar arasındadır. Biz onların türlerini, cinslerini, özelliklerini ve yararlarını bir risâlede açıkladık.

Bitkiye gelince; diyorum ki *"Madenler Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, olanların bu cinsinin başı madene, sonu hayvana bitişiktir. Bu şöyle açıklanır: Bitkisel mertebenin ilki ve en düşüğü toprağı takip edenlerdendir. O yeşil gübredir. O, toprak, kaya ve taşlar üzerinde keçeleşen tozdan başka bir şey değildir. Sonra ona yağmurların ıslaklığı ve gecelerin nemi dokunur. Sabahları sanki ekin ve ot bitkisiymiş gibi yeşil olur. Gün ortasında ona güneşin sıcağı dokununca döner, sonra yarından itibaren gece ıslaklığının ve tatlı rüzgârın etkisiyle öyle olur. Mantar ve yeşil gübre aralarındaki yakınlaşmadan dolayı ancak ilkbahar günlerinde komşu bölgelerde biter. Çünkü bu onun bitkisel madenidir; o da madenî bitkidir.

Bölüm

Hurma, hayvânî mertebeyi izleyen en son bitkisel mertebedir. Hurma, hayvânî/hayvan tabiatlı bir bitkidir. Çünkü cismi bitki olsa da onun bazı fiilleri ve halleri bitkinin hallerinden farklıdır. Bu şöyle açıklanabilir: Etkin güç, edilgen güçten ayrıdır. Bunun delili, onun erkek şahıslarının dişi şahıslarından farklı olmasıdır. Hayvanlarda olduğu gibi erkek şahısları dişilerini döller. Ama diğer bitkilerdeki etkin/fâil güç, *"Bitki Risâlesi"*nde açıkladığımız gibi, edilgeninden şahıs olarak değil, bilfiil/gerçekten ayrıdır.

Aynı şekilde hurmanın başı kesildiğinde kurur, büyümesi ve gelişimi durur ve ölür. Bu durum hayvanlarda da böyledir. Bu itibar, hurmanın cisim bakımından bitki, nefis bakımından hayvan olduğunu açıklar. Çünkü onun fiilleri hayvânî nefsin fiilleri; cisminin şekli ise bitki şeklindedir.

Bitkide fiili hayvânî nefsin fiili gibi olan başka bir tür daha vardır. Fakat onun cismi bitkisel cisimdir. Bu, yerde kökleri olmayan bir bitki (*kesusa*)'dir. Şöyle ki: Bu bitki türünün, diğer bitkilerde olduğu gibi, yere sabit bir kökü yoktur. Onlar gibi yaprakları da yoktur, bilakis ağaçlara, ekinlere ve dikenlere sarar, onların nemlerini emer ve ağaç yaprakları ve bitki dalları üzerinde sürünen ve onları yiyen kurtçuğun yaptığı gibi beslenir. Bu tür, bitkiyle beslenir. Bedeni bitkiye benzese de nefsinin fiili hayvan fiili gibidir. Bu anlattıklarımızdan bitki mertebesinin sonunun hayvanın ilk mertebesine bitişik olduğu anlaşılmıştır. Bitkinin diğer mertebeleri bu ikisi arasındadır.

Bölüm

Ey kardeş bil ki, daha önce açıkladığımız gibi nasıl bitkinin başı madenin sonuna, madenin başı da toprak ve suya bitişikse aynı şekilde hayvanların ilk mertebesi bitkilerin son mertebesine bitişiktir.

Hayvanların en düşüğü ve eksiği, sadece bir tek duyusu olanıdır. Bu salyangozdur. O, boru/helezon içindeki bir kurtçuktur. Bu boru, deniz ve ırmak kenarlarındaki kayalar üzerinde biter. Bu kurtçuk, şahsının yarısını bu borunun içinden çıkarır ve bedenini besleyecek madde aramak üzere sağa sola yayılır. Bir ıslaklık ve yumuşaklık hissettiği zaman ona doğru yayılır; sertlik ve katılık hissettiğinde ise büzülür ve cismine zarar verecek veya bedenini bozacak şeylerden sakınmak için bu borunun içine girer. Onda işitme, görme, koklama ve tatma duyuları yoktur; sadece dokunma duyusu vardır. Çamurda, denizlerin çukurlarında ve nehirlerin derinliklerinde oluşan kurtçukların çoğunun işitme, görme, tatma ve koklama duyuları yoktur. Çünkü ilahî hikmet, hayvanlara yararı çekme ve zararı gidermede ihtiyaç duymadıkları hiçbir organı vermez. Eğer onlara ihtiyaç duymadıkları şeyleri verseydi bu, devamlılıklarını korumada onlara vebal olurdu. Bu tür, bitkisel hayvandır. Çünkü bedeni bazı bitkilerin bittiği gibi biter ve ayakta dik durur. O, onu iradî olarak hareket ettirmesinden dolayı hayvânî, bir tek duyudan başka duyusunun olmamasından dolayı da hayvanlıkta hayvanların en eksik mertebelisidir.

Bitki bu duyuya ortaktır. Bitkinin sadece dokunma duyusu vardır. Bunun delili, onun köklerini kayalara ve kuru yerlere doğru salmaktan uzak durup nemli yerlerde nehre doğru salmasıdır. Onun bitmesi dar yere rastlayınca genişlik ve ferahlık arayışıyla ondan meyleder ve sapar. Eğer üstünde yukarı doğru çıkmasını engelleyen bir tavan varsa ve onun için bir tarafta bir delik bırakılmışsa uzadığında doğacağı bu yöne doğru meyleder. Bu fiiller, onun duyu ve temyizinin ihtiyacı kadar olduğunu gösterir. Bitkide acı duyma hissi yoktur. Bunun sebebi, bitkiye acı duygusu vermenin ilahî hikmete uygun olmamasıdır. O, hayvanda olduğunun aksine ona itme gücü vermemiştir. Hayvana acı duyma özelliği verildiği için aynı zamanda gerek kaçarak ve uzaklaşarak, gerek kaçınarak, gerekse engelleyerek itme/defetme gücü verilmiştir. Bu anlattıklarımızdan bitkiyi takip eden hayvanlık mertebesinin keyfiyeti açıklığa kavuşmuştur.

İnsanı izleyen hayvanlık mertebesinin şeklini bir tek açıdan değil, fakat birkaç açıdan anlatmak ve açıklamak istiyoruz. İnsanlık mertebesi erdemlerin ve iyi hasletlerin kaynağıdır. Ona sadece bir tek hayvan türü değil, birçok hayvan türü sahiptir. İnsanlık mertebesine bazıları maymunda olduğu gibi vücut şekli itibariyle, bazıları atta ve evcil (*insî*) kuşta olduğu gibi nefsanî huylarıyla, filde olduğu gibi zekâda, papağan ve bülbül gibi sesi, ezgisi ve nağmesi çok olan kuşlarda olduğu gibi zekâ itibariyle yakındır. İnce işçilik yapan balarısı vs de böyledir. İnsan faydalandığı veya evcilleştirdiği halde nefsinde üstünlük ve insan nefsine yakınlık olmayan hiçbir hayvan yoktur. Beden şeklinin insan bedenine yakınlığı sebebiyle maymunun nefsi insan nefsinin fiillerini taklit eder. Bu onda açıkça bellidir.

Asil at, huylarını yüceliği sebebiyle kralların bineği olma derecesine yükselmiştir. Hatta o, edebinin güzelliğinden dolayı kralın veya taşıyıcısının yanında olduğu sürece idrar yapmaz ve dışkı çıkarmaz. Bununla birlikte o, yiğit adamda olduğu gibi heyecanlıyken zeki ve ileri görüşlü, dürtüldüğünde ve yaralıyken sabırlıdır. Nitekim şair onu şu sözüyle tasvir etmiştir:

Tayım bana yaralanmaktan şikâyet edince
Farklı dürtüldüğü sırada, ilerle, dedim ona
Özrünü kabul etmediğimi görünce
Gemi ortadan ısırdı ve kızdı

Fil, zekâsıyla konuşmayı anlar ve tıpkı emir ve yasağa muhatap olan akıllı adamın itaat etmesi gibi, emir ve yasağa uyar. Bu hayvanlar, kendilerinden insanî erdemlerin tecelli etmesi nedeniyle insanlık mertebesini izleyen hayvanlık mertebesinin sonundadırlar.

Geriye kalan hayvanlar bu ikisi arasındadır. İnsanlık mertebesini izleyen hayvanlık mertebelerini anlatmayı bitirdiğimize göre hayvanlığı izleyen ilk insanlık mertebesini anlatmamız gerekir.

Bölüm

Ey kardeşim bil ki, hayvanlığı izleyen en düşük insanlık mertebesi, hissedilirlerden başka işleri bilmeyen, cismanî olanlar dışındaki hayırları tanımayan, bedenleri iyileştirmekten başka bir şey istemeyen, dünyadan başkasına rağbet göstermeyen, mümkün olmadığını bildikleri halde orada kalmaktan başka bir şeyi temenni etmeyen, hayvanlar gibi yeme ve içme dışında bir hazzı arzulamayan, domuzlar ve eşekler gibi cinsel ilişki ve evlilikten başka bir konuda yarışmayan, karınca gibi ihtiyaç duymadığı şeyleri toplayarak ve saksağan gibi kullanmadığı şeyleri saklayarak dünya hayatının yararı olan malları toplamaktan başka bir şeye tamah etmeyen ve leş üzerindeki köpekler gibi dünya kırıntısı için boğuşarak tavus gibi elbise boyamaktan başka süs bilmeyen kimselerin mertebesidir. Bedenleri insan şeklinde olsa da nefislerinin fiilleri hayvânî ve bitkisel nefislerin fiilleri gibidir.

Bölüm

Ey kardeş, sana öğretileni bil ve sana tevdi edilene göre davran. Ey nazik ve merhametli kardeş, Allah seni kovulmuş şeytanın vesveselerinden korusun ve seni, bizi ve tüm kardeşlerimizi yüce ihsanıyla başarılı kılsın.

Filozofların *"Âlem büyük insandır"* şeklindeki görüşünün anlamı hakkındaki risâle bitti. Bunu *"Akıl ve Ma'kûl Risâlesi"* takip etmektedir.

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyatu'l-akliyyât*) Dördüncü –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Beşinci– Risâlesi: Akıl ve Ma'kûl/Akledilir Hakkında[1]

1. Çeviri: Yrd. Doç. Dr. Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Hamd Allah'a, selam O'nun seçilmiş kulları üzerine olsun. "*Allah mı daha hayırlıdır, yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?*"[2]

Ey kardeş, Allah seni ve bizleri kendi katından bir ruhla desteklesin, bilmiş ol ki, bilgelerin (*hukemâ*)[3] "Âlem büyük insandır" sözünün izahını bitirdik ve [bununla ilgili olarak] kıymetli kardeşlerimizin âdetlerine göre örnekler, işaretler ve teşbihler naklettik. Daha önce aklî ilkelerden söz ettik ve orada varlıkların (*mevcûdât*) yaratılışını ve yaratılmışların nasıl oluştuğunu açıkladık. Aynı şekilde "*Duyu ve Duyulur Şeyler Risâlesi*"nde[4] duyulurların (*mahsûsât*) hepsinin cisimsel ârazlar olduklarını ve tümünün cisimsel maddede bulunduklarını, nefsin onları kavramasının duyuların kendilerine ait duyu güçleri aracılığıyla olduğunu, duyuların hepsinin bedensel araçlar olduklarını, duyumun (his) da bu duyuların duyulurlara doğrudan maruz kalmalarında duyuların durumunun değişimi olduğunu, duyumsamanın (ihsâs) ise duyumsama gücünün sözkonusu durumların değişiminin bilincinde olması olduğunu açıklamıştık. "*Akıl ve Akledilir*" isimli bu risâlede ise şunu anlatmak ve açıklamak istiyoruz ki: Bütün akledilirler, nefsin bizzât maddede (*heyûlâ*) duyular yoluyla müşahede ettikten sonra, kendinde gördüğü ve kendi cevherinde gözden geçirdiği ruhanî suretlerdir. Sonra nefis gaflet ve cehalet uykusundan uyanır, basiret gözüyle aklın nuruna bakar, onun ışığıyla aydınlanır ve onun güzelliğiyle güzelleşir.

Ey kardeşim bilmiş ol ki, akıl, ortak bir isim olup iki anlamda kullanılır: Bunlardan biri filozofların, kendisini Aziz ve Celil olan Yaratıcı'nın yarattığı ilk varlık olarak gösterdikleri bir şey olup basit, ruhanî ve tüm eşyayı ruhanî bir şekilde kuşatan cevherdir. Diğer anlamı ise insanların çoğunluğunun, kendisini, fiili, tefekkür, düşünme (*reviyye*), konuşma, ayrıştırma, sanatlar vb olan insanî nefsin güçlerinden bir güç olarak gösterdikleri şeydir. Biz de bu güç hakkında konuşmak, kısımlarını

2. Neml, 27/59.
3. "Hakîm" sözcüğü her ne kadar yaygın bir biçimde "filozof" şeklinde çevriliyorsa da –ki daha önce tarafımızdan çevrilen risâlede biz de bu şekilde çevirdik– bu sözcüğün "bilge" olarak çevrilmesinin daha uygun olacağına karar verdik. Zira "filozof" sözcüğü "hakîm" sözcüğünden ayrı olarak metinde geçmektedir. (ç.n.)
4. *Risâletu'l-hâss ve'l-mahsûs.*

açıklamak, fiilleri ile bilinenlerin (*ma'lûmât*) suretlerini kendinde ve cevherinde nasıl kavradığını betimlemek istiyoruz.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki; söz konusu ettiğimiz akıl, insanî nefsin güçlerinden biri olduğu kadar küllî nefsin güçlerinden de biridir. Küllî nefis de Aziz ve Celil olan Yaratandan taşan ilk feyiz olan küllî akıldan taşan bir feyizdir. Bunların hepsi ilk varlıklar olarak isimlendirilir. Öncelikle varlıkların kısımlarını, "mevcûd"un manasını, "vücûd" ve "adem"in anlamını ve bunları bilmeye götüren yolları anlatmamız gerekir.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, "mevcûd" (bulunan/bilinen)[5] sözcüğü "ve-ce-de" (buldu), "ye-ci-du" (buluyor), "vicdânen" (bulmak), "vâcidun" (bulan) ve "mevcûdun"dan (bulunan) türemiştir. Bulunan/bilinen (mevcûd), bulanı/bileni (vâcid) gerektirir; çünkü ikisi de isim tamlaması (*muzaf*) cinsindendir. Muzafın cinsinin anlamını da "*Mantık Risâlesi*"nde[6] açıkladık.

Bilmiş ol ki, her bulan/bilen insan -bir şey bulursa/bilirse- onun bu buluşu/bilişi şu üç yoldan biri dışında değildir: "*Duyu Risâlesi*"nde[7] açıkladığımız gibi bu, ya duyu organı güçlerinden biriyle olur; ya düşünce (*fikr*), düşünme, ayrıştırma, anlama, doğru vehim, temiz zihin gibi aklî güçlerden biriyle olur; ya da kanıtlama yolu olan "*Burhânlar Risâlesi*"nde[8] açıkladığımız üzere zorunlu burhân yoluyla olur. Bunlardan başka, insanı bilinenlere götüren yol yoktur.

"Yokluk ('adem)"un anlamına gelince, o, bu üç yoldan her bir çeşidiyle karşılık bulur: Ve denilir ki; "yokluk", duyunun kavramasından, aklın tasavvurundan ve kendisi üzerine kanıt getirilmekten yoksundur. Fakat övgüsü yüce olan Yaradan'ın eşyayı bilmesi ise bu üç yolla olmayıp aksine bunların hepsinden daha üstün ve daha yücedir. Zira tüm eksiklerden beri olan Yaratan için "eşyayı bulan (vâcid)" denmez, aksine "var eden (mûcid)", "sonradan yaratan (muhdis)", "yaratan (muhteri')", "yoktan var eden (mubdi')", "varlığı sürdüren (mubqi)", "tamamlayan (mütemmim)" ve "olgunlaştıran (mükemmil)" denir.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, insanın Aziz ve Celil olan Yaratıcı'yı bilmesi ve O'nu bulması, biri genel diğeri özel olan iki yoldan biriyle olur: Genel olanı, bütün yaratılmışların O'nun hüviyetine[9] yönelik doğasındaki içgüdüsel bilgidir. Şöyle ki: âlim ve cahil, iyi ve kötü, mümin ve kâfir bütün insanların tamamı felaketler anında Allah'a sığınırlar, ondan yağmur isterler ve ona yalvarırlar; hatta hayvanlar bile kuraklık zamanlarında yağmur istemek için başlarını göğe doğru kaldırır. İşte onlardaki bu ilim, O'nun hüviyetine yönelik olan bilgilerine işaret eder.

---

5. "Mevcûd" sözcüğünün yaygın anlamı "varlık" veya "var olan"dır. Ancak burada kelimenin sözlük manasına dikkat çekilmiş ve "adem" yani "yokluk" veya "yoksunluk" sözcüğünün zıddı anlamda kullanılmıştır. Anlatımın geliş ve gidişi de göz önüne alındığında burada "mevcûd" sözcüğünü bilgi ile ilgili olarak değerlendirmek gerekir. Kelimeyi "bilinen" bir şey olarak "bulunan" şeklinde çevirmek daha uygun düşmektedir. (ç.n.)
6. *Risâletu'l-mantık.*
7. *Risâletu'l-hâss.*
8. *Risâletu'l-berahîn.*
9. "Hüviyet" kavramının birçok anlamı olup kimi zaman bir varlığın özünü, kimi zaman da bir varlığın zihin dışındaki varlığını ifade eder. Ancak burada "Allah'ın hüviyeti"nden kast edilen, genel manada Allah'ın varlık ve birliğidir. (ç.n.)

Özel bilgiye gelince bu, O'nun nitelikleriyle, soyutlanmasıyla (*tecrîd*), berî oluşuyla (*tenzih*) ve birliğiyle [bilinmesi] olup bu [bilgi], burhân yoluyladır ve nebîler, evliyalar, bilgeler, hayırlılar ve iyiler gibi insanların erdemlilerine özgüdür. Nitekim Allah onları tasvir etmiş ve indirdiği Kur'an'da şöyle buyurmuştur: "*Allah, onların nitelendirdiği şeylerden uzaktır, yücedir. Ancak Allah'ın ihlâslı kulları bunlar gibi değildir.*"[10] İşte bu, zorunlu bir bilgidir.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki; tüm eksikliklerden beri ve yüce olan Yaratıcı'nın var ettiği bütün varlıklar, var edilişleri hangi yolla olursa olsun, cevherler, ârazlar veya bu ikisinin birleşimi; madde/heyûla, suret veya bu ikisinin birleşimi; sebepler, sebepliler veya her ikisine işaret edilenler; cisimsel, ruhanî veya ikisiyle ilgili; basit, bileşik veya her ikisi olmaktan başka bir şey değillerdir. Bu kısımlar bütün varlıkları içeriyorlarsa şayet, çoğu âlimlerin anlamlarının hakikatine vâkıf olma konusunda içinde kayboldukları bu kapalı sözcüklerin anlamlarını açıklamaya ihtiyaç duyarız.

Ey kardeşim, bilesin ki; Aziz ve Celil olan Yaratıcı, bütün varlıkları, suretler ve diğer görünenleri, Yaratıcı'nın kendisine bol bol verdiği ve var ettiği ilk varlık olan akla akıtmıştır ki, bu akıl basit ve ruhanî bir cevher olup içinde bütün varlıkların suretleri yığılma ve sıkışma olmaksızın bulunur; tıpkı ortaya çıkmadan ve maddeye (*heyûlâ*) geçmeden önce sanatçının zihninde (*nefis*) yapıtların suretlerinin bulunması gibi. Küllî akıl da, güneşin ışıklarını havaya yayması gibi, bu suretleri küllî nefse bir defada ve zamansız olarak akıtır. Ayın güneşin ışığını bazen alması ve havaya bazen akıtması gibi, nefis de bu suretleri bazen alır ve heyûlâya bazen akıtır. Havanın ayın ışığını zaman zaman ve parça parça alması gibi [veya] öğrencinin hocadan azar azar alması gibi, madde/heyûlâ da bu suretleri küllî nefisten zamanla ve tedrici olarak azar azar alır.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki; tıpkı ikiden önce olan "bir"den ortaya çıkma ve düzen bakımından sayıların tekleri ve çiftleriyle birbirlerini izlemeleri gibi, tüm varlıkların suretleri de ilk sebepten –ki o da Aziz ve Celil olan Yaradan'dır– ortaya çıkmaları (*hudûs*) ve [varlıklarını] sürdürmelerinde birbirlerini izlerler. Sonra bil ki; tıpkı sözcüklerle, sayıları birbirlerinden ayırmak gibi, tüm bu sözcükler de, ilişkilendirmeleri birbirinden ayırmak için kendileriyle suretlere işaret edilen takma isim ve işaretlerdir. Şöyle ki: Tıpkı bir sayının bazen yarım, bazen iki kat, bazen üçte bir, bazen dörtte bir, bazen de birbirleriyle ilişkilendirmek için başka şekilde adlandırılması gibi, bir suret de bazen heyûlâ, bazen cevhersel, bazen ârızî, bazen basit, bazen bileşik, bazen ruhanî, bazen cisimsel, bazen sebep, bazen sebepli vb sözcüklerle adlandırılır. Yine örneğin, gömlek, duyumla algılanan yapay cisimsel varlıklardan biridir ve mahiyeti onun kumaşta bir suret olması, kumaşın da onun için heyûlâ olmasıdır. Kumaşın mahiyeti de onun eğrilmiş iplikte bir suret olması, eğrilmiş ipliğin de onun için madde (heyûlâ) olmasıdır. Eğrilmiş ipliğin mahiyeti ise onun pamukta bir suret olması, pamuğun da onun için heyûlâ olmasıdır. Pamuğun da mahiyeti onun bitkilerde bir suret olması ve bitkilerin de onun için heyûlâ olmasıdır. Bitkilerin de mahiyeti onların ateş, hava, su ve toprak gibi doğal cisimlerde bir suret olmasıdır. Bunların her biri

10. Saffât, 37/159-160.

de "*Oluş ve Bozuluş Risâlesi*"nde[11] açıkladığımız üzere mutlak cisimde bir surettir. Mutlak cisim de "*Heyûlâ Risâlesi*"nde[12] açıkladığımız üzere ilk heyûlâda bir surettir. İlk heyûlâ da küllî nefistsen taşan ruhanî bir surettir. Küllî nefis de "*Aklî İlkeler Risâlesi*"nde[13] açıkladığımız üzere, Aziz ve Celil olan Yaratıcı'nın var ettiği ilk varlık olan küllî akıldan taşan ruhanî bir surettir. Öyleyse bu örneklerle sana açıklanmış oldu ki, tıpkı sayıların tekleri ve çiftleriyle ikiden önce olan "bir"den ortaya çıkmalarıyla ilişkili olması gibi, bütün varlıklar da birbirleriyle ilişkili suretler olup, ortaya çıkmaları ve varlıklarını sürdürmeleri ilk Yaratıcı'ya (*Mubdiu'l-Evvel*) –ki o da Aziz ve Celil olan Allah'tır– varıncaya kadar birbirini takip eder. Ey kardeşim, bil ki; tüm bu suretlerin her biri, bir şey için oluşturucu (*mukavvim*) ya da onun için cevhersel iken başka bir şey için tamamlayıcı (*mütemmim*) veya onun için sonradan olan bir şey (*ârızî*)dir. İkisinin arasındaki fark şudur: Bir şey için oluşturucu cevhersel suret [olan], eğer heyûlâdan (madde) ayrılırsa, o şeyin varlığı ortadan kalkar. Tamamlayıcı ârızî suret ise heyûlâdan ayrılırsa heyûlânın varlığı ortadan kalkmaz. Bunun örneği şudur: Dikim, gömleğin kendisi için oluşturucu surettir, onun için cevherseldir, çünkü kumaş dikimle gömlek olur ve [bu arada dikim] kumaş için tamamlayıcıdır, onda sonradan (*ârızî*) olur. Bunun izahı şöyledir: Şayet dikim, kumaştan ayrılırsa gömleğin varlığı ortadan kalkar, kumaşın varlığı ortadan kalkmaz. Aynı şekilde dokuma, kumaşta bir suret olup onun için cevhersel ve oluşturucu iken eğrilmiş ip için ârızî olup onun için tamamlayıcıdır. Dolayısıyla eğer kumaşın sureti –ki o da dokumadır– giderse kumaşın varlığı ortadan kalkar fakat eğrilmiş ipin varlığı ortadan kalkmaz. Aynı şekilde eğrilmiş ipteki eğirme, eğrilmiş ipin kendisi için cevhersel-oluşturucu suret iken pamuğun kendisi için tamamlayıcı-ârızîdir. Şayet eğrilmiş ip eğrilmişliğinden çözdürülürse[14] pamuğun varlığı ortadan kalkar. Aynı şekilde ditme ve birleştirmenin[15] sureti pamukta cevhersel olup onun için oluşturucu iken bitkilerde ârızî olup onun için tamamlayıcıdır. Şayet ditme ve birleştirme ortadan kalkarsa pamuğun varlığı ortadan kalkar fakat bitkisel cismin varlığı ortadan kalkmaz. Aynı şekilde eğer bitkilerin sureti ortadan kalkarsa ya toprak ya ateş ya su ya da havaya dönüşür. Eğer ateş söndürülürse havaya dönüşür, hava da fiziksel (*tâbiî*) cisimlerden biridir.

İşte bu kural üzere eğer dört unsurun suretlerinden biri [bu unsurların birinden] ayrılırsa o unsurun var oluşu ortadan kalkar, fakat onun cisim olması ortadan kalkmaz. Ve eğer cisimsel suret ilk heyûlâdan çıkarsa heyûlânın basit akledilir bir cevher olması ortadan kalkmaz. Heyûlâ (madde) ortadan kalkarsa nefis ortadan kalkmaz. Nefis ortadan kalkarsa akıl ortadan kalkmaz. Akıl ortadan kalkarsa İlk Yaratıcı –ki o da Aziz ve Celil olan Allah'tır– ortadan kalkmaz.

Bunun sayılardaki örneği şöyledir: "On", dokuzun üstündeki sırada bulunan bir surettir, eğer ondan "bir" çıkarılırsa "on"un sureti ortadan kalkar fakat dokuzun su-

11. *Risâletu'l-kevn ve'l-fesâd.*
12. *Risâletu'l-heyûlâ.*
13. *Risâletu'l-mebâdi'l-akliyye.*
14. Neksu'l-ğazli: İkinci defa eğirmek için yapısını bozmak.
15. ez-Zi'biru: Bununla kast edilen ditme ve toplamadır. [Sözlüklerde "zi'biru", dokumanın üzerine çıkan tüy ve yün anlamındadır. Örn. Bkz. İbrahim Mustafa ve diğerleri, *el-Mu'cemu'l-vasît*, Çağrı yay., İstanbul, 1986, s. 387. (ç.n.)

reti ortadan kalkmaz. Eğer dokuzdan "bir" çıkarılırsa dokuzun sureti ortadan kalkar fakat sekizin sureti ortadan kalkmaz. Bu kurala göre sayıların sureti ilk sayı olan ikiye varıncaya kadar birer birer azaltılır. Şayet ikiden "bir" alınırsa ikinin sureti de ortadan kalkar. İkiden önce olan "bir"e gelince onu dan bir şey çıkarmak mümkün değildir, çünkü onun sureti kendindendir; o, sayıların aslı ve kaynağıdır; birleştirmeyle (*terkîb*) sayılar ondan çıktığı gibi çözümlemeyle (*tahlîl*) de sayılar ona döner.

Bu örnekle tüm varlıkların farklı suretler olduğu anlaşılmıştır. O suretler, eşyanın dış varlıklarıdır. Sayıların "bir"den birbirlerinin ardı sıra gelmeleri gibi, onlar da ortaya çıkış ve varlıklarını sürdürmelerinde birbirlerinin ardı sıra gelirler. Onların hepsi kaynakları olan Allah'tan gelmişlerdir, dönecekleri yer de O'dur. Nitekim Allah Kur'an'da Nebî'sinin diliyle şöyle demiştir: "*Hepinizin dönüşü Allah'adır*"[16], "*Bütün işler Allah'a döndürülür.*"[17] Yine Yüce Allah ş¨yle buyurmuştur: "*Başlangıçta ilk yaratmayı nasıl yaptıysak onu yine yapacağız.*"[18] İzah ettiğimiz üzere, tıpkı sayıların "bir"e doğru çözülmeleri ve tıpkı temelde ondan oluşmaları gibi, aynı şekilde varlıkların hepsinin gideceği ve varacağı yer bir ve tek lan Allah'tır.

Bölüm

Ey kardeşim, bil ki, bütün varlıklar cisimsel ve ruhanî olmak üzere iki çeşittir. Cisimsel olanı duyularla kavranandır. Ruhanî olanı ise akılla kavranan ve düşünceyle tasavvur edilendir.

Cisimsel olanları üç çeşittir: Bunlar göksel cisimler, fiziksel unsurlar ve oluşturulmuş-türemişlerdir.

Ruhanî olanlar da üç çeşittir: Bunlardan [birincisi] her sureti kabul eden, akledilir, edilgin, basit cevher olan ilk heyûlâdır. İkinci i bilici, etkin, basit cevher olan nefstir. Üçüncüsü de eşyanın hakikatini kavrayan, basit bir cevher olan akıldır.

Aziz ve Celil olan Yaradan ise ne cisimsel ne de ruhanî olarak nitelenmez, aksine O, bunların hepsinin sebebidir; tıpkı "bir"in çift ve tekle nitelenmeyip aksine onun sayıların çiftlerinin ve teklerinin hepsinin sebebi olması gibi.

Bil ki; bütün varlıklar sebepler ve sebeplilerdir. Öncelikle cisimsel sebepleri anlatmakla başlayalım, çünkü bunlar öğrenim görenlerin anlamasına en yakın, ruhanî sebepler ve sebepliler üzerine düşünmeye başlayanlar için en kolay olandır.

Bil ki; cisimsel varlıkların her birinin dört sebebi vardır: Fâil (etken) sebep, şekilsel (sûrî) sebep, tamamlayıcı (*temâmî*) sebep ve maddesel (heyûlânî) sebep. Buna taht örnek olarak verilir: Bu [taht], cisimsel varlıklardan biri olup kendisinin dört sebebi vardır: Fâil sebebi marangoz, madde el ebebi odun, şekilsel sebebi kare, tamamlayıcı sebebi i e üzerine oturmaktır. Benzer ekilde bıçağın fail sebebi demirci, madde el sebebi demir, sûrî ebebi üzerinde bulunduğu şekil, tamamlayıcı sebebi ise et, ip ve başka şeylerin kendisiyle kesilmesi için olmasıdır. Bu kurala göre düşünülürse mevcut cisimlerin her biri için bu dört sebep bulunur.

16. Mâ'ide, 5/48.
17. Bakara, 2/210.
18. Enbiyâ, 21/104.

Mutlak cisme gelince onun maddesel sebebi uzunluk, genişlik ve derinliği kabul eden ve bunlarla cisim olan basit cevherdir. Onun etkin/fâil sebebi ise Aziz ve Celil olan Yaradan'dır. Onun şekilsel/sûrî sebebi akıldır çünkü uzunluk, genişlik ve derinlik aklî suretlerdir. Onun tamamlayıcı sebebi nefistir; çünkü madde/heyûlâ nefis için yaratılmış ve amacını gerçekleştirmesi için onun içine konulmuştur. "*İlkeler Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, maddenin nefisle bağlantısındaki en yüce gaye, nefsin maddeyi tamamlaması ve mükemmel hale getirmesi için onda faaliyet göstermesi ve sanatını icra etmesidir.

Ruhanî, basit cevher olan ilk heyûlânın ise üç sebebi vardır: Fail sebebi aziz ve celil olan Yaradan'dır, sûrî sebebi akıldır, gaye sebebi de nefstir.

Nefsin ise iki sebebi vardır: Bunlar Aziz ve Celil olan Yaratıcı ve akıldır. Yaratıcı, nefsin yaratıcı (*muhteri'*) etkin/fâil sebebi; şekilsel/sûrî sebebi ise faziletler, hayır ve feyiz gibi Aziz ve Celil olan Yaratıcıdan kabul ettiği şeylerden kendisine akmış olan akıldır.

Aklın ise bir sebebi yani fâil sebebi vardır ki o da kendisine bir defada ve zamansız olarak varlık, olgunluk, kalıcılık ve kemal akıtan Aziz ve celil olan Yaratıcıdır.

[Buradaki] etkin/fâil sebeple, Allah'ın vasıtasız olarak maddeyi yoktan var etmesini (ibda') kast ediyoruz. Bu akıl, Allah'ın, Kur'an'da Peygamberi Muhammed (s.a.v.)'in diliyle işaret ettiği şu âyetidir: "*Emrimiz ancak bir tek emirdir. Göz kırpması gibidir.*"[19] veya daha yakındır. Ve yine Allah buna şu sözüyle işaret etmiştir: "*Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.*"[20] Ve şöyle de buyurmuştur: "*Dikkat edin, yaratmak (halk) da, emretmek (emr) de yalnız O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı yücedir.*"[21] Buradaki yaratma (*halk*) cisimsel işlerdir, emretme (*emr*) de ruhanî cevherlerdir.

Ey kardeşim, bil ki; ilim ehlilin çoğu varlıkların sadece iki çeşit olduğunu sanırlar: Bunların biri aziz ve celil olan Yaratıcıdır. Diğeri ise cisim ve cisme ilişen ârazlardır. Bu [ilim ehli] için soyut suretler ve ruhanî cevherler diye bir seçenek söz konusu değildir. Bu yüzden onlar, insanların kendi tercihleriyle ellerinden açığa çıkan fiilleri, yapıtları, ilimleri, hikmetleri ve hayvanlardan açığa çıkan doğal fiilleri, özel bir kanıtla et ve kandan bir araya gelmiş cisme ve zanlarınca hayat, kudret, ilim ve benzeri gibi canlı ârazlara dayandırmışlardır. [Fakat] bedenle birlikte olup onu hareket ettiren, belirgin kılan ve eylemde bulunmasını sağlayan başka bir cevherin olduğunun bilincine varamamışlardır.

Ateşin hayvan ve bitki cisimlerini yakması, karınlarındaki besinlerin dışkı ve gübreye dönüşmesi ve sevinç gibi, onların tabiatlarında görülen ve cisimlerde ortaya çıktığı halde hayvana nispet edemedikleri doğal fiilleri övgüsü yüce olan Yaratıcı'ya nispet ettiler. Onlardan bazıları tüm eksikliklerden beri olan Yaradan'ı bunlardan tenzih edip uzak tutmuşlar ve bunları şans ve rastlantıya bağlamışlardır. Bazıları da bunları doğaya bağlamışlar ama doğanın ne olduğunu bilmemişlerdir. Onlardan ba-

19. Kamer, 54/50.
20. İsrâ, 17/85.
21. A'râf, 7/54.

zıları ise bunları devam edip giden sebeplerle açıklamışlardır. Bu konuda aralarında açıklaması uzun sürecek çekişme ve zıtlaşmalar ortaya çıkmıştır.

Fakat ilimde derinleşen seçkinler ve bilgeler ise, işte onlar nefislerinin saflığı ve akıllarının ışığı sayesinde, kendisinin gücüyle bilici, şefkatiyle cisimlerde akıcı ve düşünmesiyle onlarda etkin olan cisimsel olmayan başka bir cevherin de olduğunu görmüşlerdir. Bu [cevher], Allah'ın askeri ve yaratılmışların özüdür; onlar doğal fiilleri buna dayandırmışlar ve hikmet, siyaset ve tedbirle ilişkili olanlar hariç, tüm eksikliklerden beri olan Yaratıcı'yı bu [fiillerden] tenzih etmişlerdir.

Ey kardeşim, bil ki; ruhanî cevheri bilen bilgeler bunun bilgisine cisim ve ona ilişen ârazların durumunu anladıktan sonra ulaşmışlardır. Şöyle ki; cisim, cisim olmak bakımından fail ve hareket ettirici olmayıp aksine heyûlâ edilgindir, suretleri ve kendisine ilişen ârazları kabul edendir. Aynı şekilde cisme ilişen ârazların da kendilerine ait bir fiili yoktur, çünkü onun durumu cisimden daha eksiktir, öyleyse onun varlığı ancak cisim aracılığıyla söz konusu olur.

Kendilerinin cisme ilişik ârazlar olduğunu ve bununla söz konusu fiilleri yaptıklarını –ki karışıklık burada ortaya çıkmaktadır– sandıkları hayat, kudret, ilim ve benzeri şeylere gelince, bunlar cisimsel ârazlar değil aksine bazı cisimlerde nefsin kendilerine ilişmesiyle bulunup, nefsin kendilerinden ayrılmasıyla kaybolan ruhanî ârazlardır. Bu değerlendirmeyle hayvânî cisimlerde cisimsel olmayan başka cevherlerin de bulunduğu açıklık kazanmıştır. Bunlar bazısında görünüp bazısında görünmeyen [hayat, kudret ve ilim gibi] bu işaretleri cisimlerde etkin kılan ve kendisine "nefisler" (*nufûs*) denilen [şeylerdir]. Şayet onlar, kendisini destekleyen başka bir durumla nefislerin birinin diğerine göre üstün olduğunu ve (üstün olduklarına) hayır ve fazilet akıttıklarını görürlerse, onun nefis cevherinden daha şerefli ve üstün bir cevher olduğunu bilirler ve ona da "akıl" derler. Akıl, kendisiyle olgunlaşması için nefsine yerleşmiş olup onun yöneticisi, yaratıcısı, yapıcısı, bilgesi (hakîm) olup, onu tüm eksik niteliklerden uzaklaştırınca, o zaman bu değerlendirmeyle onların, özellikleri ve açıklaması daha önce geçen bu ruhanî varlıkların mertebeleriyle ilgili söyledikleri ve betimledikleri şey doğru olur ki [bu mertebeler] şunlardır: *İlk heyûlâ* (madde), *nefis*, *akıl*, övgüsü yüce olan *Yaratıcı.*

Ey kardeşim, bil ki, anlattıklarımızla şu durum açıklığa kavuşmuştur: Küllî nefis, ruhanî bir cevher olup filozofların işaret ettikleri şekilde akıldan taşmıştır. O, tıpkı madde/heyûlâ gib akıl için konu (*mevzu*) olmuştur (akıl onun içinde yer almıştır). Akıl, küllî nefsi olgunlaştırmak için onun üzerine suretler, faziletler ve iyilikler akıtır ve küllî nefsin cismi bu şekilde tamamlamak için kendisine işlenmiş suret ve şekillerle cismin şekillendirici/suretlendirici yapıcısı gibi olur.

Bil ki; tıpkı küllî cismin kendisinde tüm şekillerin bulunduğu bir şekil olması gibi küllî nefis de kendisinde tüm suretlerin bulunduğu bir surettir. Şu farkla ki, nefis zarif, canlı, bilici ve etkin bir ruhanî cevher olduğu için onun kendisindeki suretler yığılmaz ve sıkışmaz.

Fakat *İlkeler Risalesi*'nde (*Risâletu'l-mebâdî*) açıkladığımız üzere cisim; katı, yoğun, ölü, cahil, edilgin bir cevher olduğundan dolayı onda şekiller yığılır ve sıkışır.

Bölüm

Bilesin ki; nefis kendinde cevherdir, fakat onun cisimle ârızî olarak bulunması bir amaç içindir. Amaç da failin vehminden önce gelen bir iştir, fail ona ulaşınca fiil biter.

Bölüm

Öyleyse küllî nefis ile küllî aklı anlatmayı bitirdiysek artık insanî nefsi anlatmak isteriz; zira o küllî nefsin güçlerinden biridir. Ayrıca insanî aklı da anlatacağız; zira o da küllî nefsin güçlerinden biridir. Nefsin fiilleri ve güçlerini de anlatacağız, çünkü nefis ruhanî bir cevherdir.

Şayet ruhanî cevher duyularla kavranmıyorsa ve sadece kendisinden ortaya çıkan fiiller ve amellerle –güçlere göre– biliniyorsa, güçlerinin sayısını anlatmaya ve fiillerinin bölümlerini, yapıtlarının olağanüstülüklerini, ilimlerinin ilginçliklerini, ahlâkının zarifliklerini ve görüşlerinin farklılıklarını betimlemeye ihtiyaç duyarız.

Ey kardeşim, bil ki; insanî nefsin, sayısını ancak övgüsü yüce olan Allah'ın bildiği birçok gücü vardır ve her güçle onun için bedenin organlarından birinde diğer organdan farklı olan bir fiili vardır. Bunu ilgili bir bölümü "*Bedenin Yapısı Risâlesi*"nde[22], bir kısmını "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde[23], bir kısmını da "*İnsan Küçük Âlemdir Risâlesi*"nde[24] açıklamıştık. Orada, nefse getirdikleri hislerinin bilgileriyle ilgili olarak, duyu güçlerinin nefse olan oranının, her birini ülkesinin bir bölgesinden, o bölgelerden bilgiler getirmesi için sorumlu tutan kralın habercilere olan oranı gibi olduğunu anlatmıştık. Yine orada insanî nefsin başkaca beş gücünün olduğunu, onların insanî nefse olan oranının, [kralın] arkadaşlarının krala olan oranı gibi olduğunu anlatmıştık. [Nefse ait] bu güçler, düşünme gücü (*el-kuvvetu'l-müfekkire*), hayal gücü (*el-kuvvetu'l-mütehayyile*), hafıza gücü (*el-kuvvetu'l-hâfıza*), konuşma gücü (*el-kuvvetu'n-nâtıka*) ve yapıcı güçtür (*el-kuvvetu's-sânia*).

Bil ki; bu güçlerin arasından yeri beynin ortası olan düşünme gücü, krala benzer. Diğerleri kendisi için askerler, yardımcılar, hizmetçiler ve vatandaşlar gibidir. Onlar bedenin organlarında gerçekleştirdikleri hareketler ve açığa çıkardıkları yapıtlar ve eylemler konusunda düşünme gücünün emir ve yasağıyla hareket ederler. Düşünme gücünün diğer güçlerin yerleri arasındaki yeri, bedenin en şerefli organında ve en özel konumundadır; tıpkı kralın evinin, kralın ülkesinin şehirlerinin en şereflisinde, bu şehrin en yüce yerinde ve o şehrin de en şerefli mevkisinde bulunması gibi.

Ey kardeşim, bil ki; bu beş gücün fiilleri, diğer güçlerin fiillerinden daha şerefli ve daha kıymetlidir. "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde [şunu] açıklamıştık: Yeri beynin önünde olan hayal gücünün, duyulurların bilgilerini kendinde toplamakla, düşünme gücüne olan oranı, harita sahibinin krala olan oranı gibidir. Yeri beynin arkası olan hafıza gücünün düşünme gücüne olan oranı, koruyucu haznedarın, kralın emanetlerine olan oranı gibidir. Geldiği yer dil olan konuşma gücünün düşünme gücüne

22. *Risâletu terkîbi'l-cesed.*
23. *Risâletu'l-hâss ve'l-mahsûs.*
24. *Risâletu'l-insân âlemun sağîrun.*

olan oranı, hâcip[25] ve tercümanın krala olan oranı gibidir. Gerçekleştiği yer iki el ve parmaklar olan yapıcı gücün düşünme gücüne olan oranı, ülkesinin yönetimi konusunda tayin edilmiş vezirin ve vatandaşlarının yönetimi konusunda yardımcının krala olan oranı gibidir.

Bölüm

Düşünme Gücünün Kendiliğinden Üstlendiği Fiiller Hakkında

Ey kardeşim, bil ki; hayal gücü duyulurların görüntülerini (*resm*), duyu organı gücünden aldıktan sonra düşünme gücüne ulaştırır ve duyulurlar da duyuların kendilerini görmesinden gizlenirse, bu görüntüler nefsin düşüncesindeki ruhanî suretler biçiminde şekillenerek kalırlar. Böylece nefsin cevheri, kendisindeki bu şekillenmiş görüntüler için heyûlâ/madde gibi, şekillenmiş bu görüntüler de nefsin cevherinde suret gibi olurlar.

Bu konudaki örnek şöyledir: Bir insan, ülkelerin birinin şehrine girdiği, sokaklarında ve mahallelerinde dolaştığı, sokaklarını gözden geçirdiği, ahalisini gördüğü, durumlarına baktığı, sözlerini işittiği, özelliklerini bildiğinde ve sonra da oradan ayrılıp duyularının onları görmesi ortadan kalktığında, o kişi bu şehri ve onda gördüklerini her düşündüğünde, onu bir müddet sonra hatırlasa da, orada bulunduğu zamanki görmesinde olduğu gibi, sanki onu açıkça görüyormuşçasına hayal eder. Bu düşünce nefsin kendisine dönük bakışlarından başka bir şey değildir. İnsanın bu şehri ve orada gördüğü varlıkların suretlerini hayal etmesi, yüzük taşının [yani mührün] şeklinin mühürlenmiş mumda iz bırakması gibi, onun nefsinin cevherinde iz bırakan bu varlıkların suretlerini hayal etmesinden başka bir şey değildir. Duyu organlarının ilk kullanımından nefsin bedeni kullanmayı bırakması olan ölüm anında kendisini terk ettiği vakte kadar diğer duyulurların durumu bu kural üzere olur.

Ey kardeşim, bil ki; duyulurların görüntüleri nefsin cevherinde oluştuğunda, nefisteki düşünme gücünün ilk fiili, [bu] görüntülerin anlamını, niceliklerini, niteliklerini, özelliklerini, faydalarını ve zararlarını bilmek için [bu] görüntüleri tek tek düşünmesidir. Bu anlamlarla ilim ortaya çıkınca, hafıza gücü hatırlama vaktine kadar onları [kendinde] tutar. Ve insan kendi muhatabına malumatları hakkında bilgi vermek ve kendisine soru sorana tasavvurları ve bildikleri hakkında cevap vermek istediğinde, bu durumda, tıpkı kralın başkalarıyla konuşurken kendi yerine mâbeyncisinden ve tercümanından yardım istemesi gibi, düşünme gücü de başkasına cevap vermede kendi yerine konuşma gücünden yardım ister. Bu düşünme gücünün, hafızaya alınmış malumatları konusunda daha başka fiilleri de vardır ki bunların bir kısmını "*Mantık Risâlesi*"nde, başka bir kısmını "*Musiki Risâlesi*"nde, diğer bir kısmını da "*İnsan Küçük Âlemdir Risâlesi*"nde, her risâlenin konuyla ilgisi oranında anlattık. Çünkü bütün ilimler tek bir cisimsel kitapçıkta bir araya getirilemez. Fakat nefis, çeşitli ilimleri, çok sayıda sanatları, farklı ahlâkları ve birbirinden ayrı görüşleri [bünyesinde] toplayabilir, çünkü o ruhanî bir kitapçık olup onda ma-

25. Hâcip: Eskiden saraylarda hizmet gören üst düzey görevli; padişahı veya sarayın ileri gelenlerini dışa karşı koruyan, örten, saklayan kimse; mabeyinci. (ç.n.)

lumatların suretleri, cisimsel heyûlâda sıkıştığı gibi sıkışmaz. Bunun örneği şudur: Siyah ve beyaz aynı yerde ve aynı zamanda; tatlılık ve acılık, tadı olan bir cisimde; daire ve kare de aynı cisimsel şekilde; ve bunlara benzer zıt suretler ve ârazlar bir arada bulunmaz. Çünkü bunlar eğer aynı cinsten ise biri diğerini bozar. Fakat nefis cevherinde suretler sıkışmaz, aksine hepsi bir tek noktada bir arada bulunur. Tıpkı çizgilerin dairenin merkezindeki bir tek noktada bir araya gelmelerinde olduğu gibi ve yine tıpkı farklı cinslerine rağmen, bütün görünenlerin şeklinin bir aynada ve gözdeki bir nokta olan göz bebeğinde bir araya gelmeleri gibi. Nitekim bunları "*Duyu ve Duyulurlar Risâlesi*"nde açıkladık, oradan öğrenilebilir.

Bölüm
Konuşma Gücüne Özgü Fiillere Dair

Biz şöyle diyoruz: Bil ki düşünen güç cevap ve hitapta kendisinden yardım istediğinde konuşan gücün yapacağı iş; sözlük harflerinden "konuşma" (kelâm) denen değişik nitelikteki ezgilerle lafızlar meydana getirmek, sonra bu lafızların, düşünen güçte şekillenen manaları içine almasını sağlamak ve onları dillerdeki çeşitli seslerle havaya çıkarması ve yakındaki dinleyicilerin kulaklarına nakletmesi için anlatan/ifadelendiren güce göndermektir. Böylece farklı şekil ve özellikteki harflerden bir araya getirilmiş bu sözcükler farklı organlardan bir araya gelmiş bedenler gibi olurken, bu sözcüklere yüklenmiş anlamlar da o (bedenlerin) ruhları gibi olur. Çünkü anlamı olmayan her sözcük, ruhu olmayan beden konumundadır. Kendisini ifade edecek sözcüğü olmayan nefsin düşüncesindeki her anlam da bedeni olmayan ruh konumundadır. "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde havanın, seslerin suretlerini taşımasının ve kendisine ait durumuyla onu koruyup kulağa iletmesinin ve sevk etmesinin nasıl olduğunu açıklamıştık. Ayrıca şunu da anlatmıştık: Sesler, ancak kulaklar payını alıp sonra [ses] bitene kadar havada bulunurken, "yazma" denin "yapma gücü (*el-kuvvetu s-sınâiyye*)" aracılığıyla onu kayıt altına almasıyla ilahî hikmet işler. Şöyle ki; düşünme gücü, konuşmanın akıcı bir cisim olmasından dolayı havada sürekli olarak kalmadığını gördüğünde başka bir çare bulur ve yapma gücünden yardım alır: [Yapma gücü bu yardımı şöyle gerçekleştirir:] Sözlü harflerin anlamlarına benzeyen yazınsal harfleri kalemle işler, sonra yazılı kitap haline gelinceye kadar kitabın sayfalarını bir araya getirir ve sonra onu levhaların yüzlerine ve sayfaların içine koyar ki geçip gitmişlerden gelip geçenlere yarar sağlayan faydalı bir ilim, öncekilerden sonrakilere bir eser ve [şu an] bulunmayanlardan bulunanlara –veya tersine– bir hitap olarak kalsın. İşte bu, yüce Allah'ın insanlara olan büyük bir nimetidir: Nitekim yüce Allah, Kitab'ında şöyle buyurmuştur: "*Oku! Senin Rabbin en cömert olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir.*"[26] Sonra bil ki; yapma gücünün, sayısını ancak yüce Allah'ın bildiği birçok fiilleri vardır. Bunun bir kısmını "*Sanatlar Risâlesi*"nde anlattık. Aynı şekilde konuşma gücünün, sayısını ancak Aziz ve Celil olan Allah'ın bildiği çokça dilleri, farklı sözcükleri ve değişik tonları vardır. Bunların bir kısmını "*Dillerin Çeşitliliği Risâlesi*"nde[27], bir kısmını da "*Musiki Risâlesi*"nde anlattık.

26. Alâk, 96/3-5.
27. *Risâletu ihtilâfi'l-luğât.*

Sonra bil ki; düşünme gücünün, içinde diğer güçlerin fiillerinin barındığı çokça fiilleri vardır. Şöyle ki; düşünme gücünün fiilleri iki çeşittir: Bunlardan biri sadece kendisine özgüdür, diğeri ise diğer güçler ile ortaklık içerisindedir. Nitekim bu fiillerin içerisinden [örneğin] sanatların hepsi, düşünme gücüyle yapma gücü arasında ortaktır. Dillerin konuşma ve ifadeleri, düşünme gücüyle konuşma gücü arasında ortaktır. Ezberlenmiş malumatların görüntülerini elde etmek, düşünme gücüyle hafıza gücü arasında ortaktır. Fakat düşünme gücünün kendisine özgü fiilleri ise düşünce (*fikr*), düşünme (*reviyye*), tasavvur, değerlendirme (*i'tibâr*), birleştirme (*terkîb*), çözümleme (*tahlîl*), derleme (*cem'*) ve kıyaslamadır. Ve [yine] onun ince görüş (*firâset*), kontrol etme (*zecr*), kehanette bulunma/tahmin (*tekehhün*), içe ses doğması (*havâtır*), ilham, vahyi kabul etme ve rüyalarda gösterme [gibi fiilleri] de vardır. Bunların ayrıntıları ise şöyledir: Düşünceyle, gizli saklı olanı ilimlerle ortaya çıkarmak; düşünmeyle kuralların işletilmesi ve gücün kontrolünü sağlamak; tasavvurla eşyanın hakikatinin kavranması; değerlendirme ve ibret almayla daha önce geçmiş zamandaki işlerin bilgisi; birleştirmeyle bütün sanatların ortaya konması; çözümlemeyle basit cevherlerin ve ilkelerin bilgisi; derlemeyle türlerin ve çeşitlerin bilgisi; kıyaslamayla, gizli şeylerin zaman ve mekân ile kavranması; firasetle gizli işler gibi [varlıkların] tabiatlarda olan şeyin bilgisi; kontrolle, günlük işlerin bilgisi; kehanette bulunmayla, göksel nedenler aracılığıyla oluşanların bilgisi; rüyalarla, ikaz ve müjdelerin bilgisi; içe doğan sesler, ilham ve vahyi kabul etmeyle, kanunların konulmasının, ilahî kitapların tedvininin ve kendisine ancak fizik dünyanın kirlerinden arınmışların –ki bunlar ruhanî olan ehl-i beyttir– dokunabildiği saklı (meknûn) tevillerinin bilgisi [anlaşılır].

"*Kanun Risâlesi*"nde[28], kanunların konulmasının ve ilahî kitapları tedvîn etmenin insanın kendisine Rabbânî destekle ulaştığı yüce mertebe olduğunu ve bunun insan eliyle yapılan en şerefli sanat olduğunu açıklamıştık. Kendilerine Tevrat, İncil, Zebur ve Kur'an verilen peygamberlerin şeriatı bunun örneğidir.

Ey kardeşim, bil ki; şanı yüce olan Yaradan tüm duyulur cisimsel işleri aklî rûhânîyetlere misaller ve delil olarak kılmış ve duyu yollarını, nefsin kendisine ulaşmasında en yüce gaye olan aklî işlerin bilgisine ulaşan yol ve basamaklar yapmıştır.

Ey kardeşim, istenenlerin en faziletlisine ve gayelerin en şereflisine –ki bunlar aklî işlerdir– ulaşmak istiyorsan duyulur işlerin bilgisi için çalış, çünkü sen bununla aklî işlere erişebilirsin. Bunun bir kısmını "*Tabiiyyât Risâlesi*"nde[29] açıklamıştık. Sonra bil ki, duyulur cisimsel işlerin bilgisi, nefsin yoksunluğu ve ihtiyacın fazlalığıdır; ruhanî akledilir işlerin bilgisi de nefsin zenginliği ve bolluğudur. Yani nefis cisimsel işlerin bilgisi hususunda, cisimsel işleri kendileri aracılığıyla kavramak için bedene, onun duyularına ve organlarına muhtaçtır. Cisimsel işleri duyulardan beden aracılığıyla aldıktan sonra, ruhanî işleri bilmesi hususunda ise nefsin kendisi ve cevheri, kendisine yeterdir. Nefis cisimsel işleri elde ettiğinde, artık bedene ve beden yoluyla öğrenmeye ihtiyaç duymaz.

28. *Risâletu'n-nâmûs.*
29. *Risâletu't-tabiiyye.*

Ey kardeşim, ömrün bitişi, zamanın geçişi, bedenin şeklinin (*heykel*) bozuluşu ve varlığının ortadan kalkışından önce, ebedi zenginliği bu beden ve araçlarıyla – bunlar sana imkân tanıdığı sürece– isteme konusunda çabala. Nefsini, olgunluktan kaybettiğini bedenle tamamlamak için, bedene muhtaç olacak ve ihtiyaç duyacak şekilde bırakma hususunda büsbütün uyanık davran. [Aksi taktirde] "*Ah, keşke/ (dünyaya) döndürülsek de yaptıklarımızdan başkasını yapsak?*"[30] diyenlerden olur ve onların diriltilecekleri güne kadar berzahta kalırsın. Ve nefis; dalgın, umursamaz, gafil ve cisimsel hazlar, fiziksel süsler ve âlemlerin Rabbinin yerdiği yerilmiş olan bu dünya hayatındaki rahatlıkların verdiği aldanma gibi cisimsel şehvetlere meyyal olduğu sürece, onlar için "*ne zaman diriltileceklerini bilmeleri*"[31] nereden [mümkün olsun ki]. (Ki âlemlerin Rabbi bu dünyayı yererek) şöyle buyurmuştur: "*Dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların hoşuna gider.*", " *Dünya hayatı, aldanış metaından başka bir şey değildir.*"[32] Allah, Kârun kıssasında şöyle buyurmuştur: "*Kârun, ziyneti ve görkemi içerisinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzu edenler, "Keşke Karun'a verilen (servet) gibi bizim de (servetimiz) olsaydı. Şüphesiz o büyük bir servet sahibidir" dediler.*"[33] Sonra Allah, yüce mertebelerdeki en şerefli emri bilen âlim rabbanilerin sözlerini şöyle anlatmıştır: "*Yazıklar olsun size! İman edenlere göre Allah'ın mükâfatı daha üstündür.*"[34] Bununla onlar "*İşte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!*"[35] [ayetiyle] nitelenen ahiret diyarını anlatmak istemişlerdir. Bununla da tamamı ruh, güzel kokular(*reyhan*), selam (*tahiyyât*) ve razı olmaların (*rıdvân*) yer aldığı ruhlar âlemi kast edilmiştir.

Sonra Allah, bu akledilir işlerden sadece duyulurları anlayanları yermiş ve şöyle demiştir: "*Dünya hayatına razı olup onunla yetinerek tatmin olan kimseler ile ayetlerimizden gafil olanlar.*"[36] [Bununla] bedenden ayrıldıktan sonra, en hayırlı nefislerin kendisine yükseldikleri ahiret işi, nimet diyarı ve selam diyarı anlatılmak istenmiştir. Tıpkı Allah'ın Kitabında anlattığı gibi: "*Güzel sözler ancak O'na yükselir.*"[37] yani müminin ruhu, "*Salih ameli de güzel sözler yükseltir.*"[38] yani bu konuda onu teşvik eder ve gayretini/himmetini oraya yükseltir. Orada "*Allah'ın mağfireti*"[39] rahatlık/huzur, hoşnutluk vardır. Daha bunun dışında dünyayı yerme ve ondan uzak durma hakkında Kur'an'da zikredilen başka ayetler ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler vardır. Aynı şekilde bilgelerin şiir olarak bu konuya işaretleri de vardır:

Nefsini terbiye et ve onun faziletlerini tamamla
Çünkü sen bedenle değil nefs ile insansın

---

30. Metinde iki ayetin bazı kısımları birleştirilerek verilmiştir. Bkz. En'âm, 6/27 ile A'râf, 7/53. (ç.n.)
31. Nahl, 16/21 ve Neml, 27/65. ayetlere telmih yapılmıştır. (ç.n.)
32. Hadîd, 57/20.
33. Kasas, 28/79.
34. Kasas, 28/80.
35. Ankebut, 29/64.
36. Yunus, 10/7.
37. Fâtır, 35/10.
38. Fâtır, 35/10.
39. Hadîd, 57/20.

Dolayısıyla bu alçak dünyanın süslerine aldanmamalısın, güzel düşüncelere uymalı, nefsini eğiğtmelisin. Allah seni de kıymetli kardeşlerimizi de başarılı kılsın, bizi doğru yola iletsin, O, kullarına çok şefkatlidir.

"*Akıl ve Akledilir Risâlesi* (*Risâletu'l-akl ve'l-ma'kûl*)" bitti. Bunu "*Dönüşler ve Küreler Risâlesi* (*Risâletu'l-edvâr ve'l-ekvâr*)" izlemektedir.

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyatu'l-akliyyat*) Beşinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Altıncı– Risâlesi: Devirler ve Küresel Dönüşler (Edvâr ve Ekvâr[1]) Hakkında[2]

1. Aslında *"Ekvâr"*, felek ve yıldızların başladıkları yere bir kez daha dönmeleri ve devirlerine tekrar başlamalarıdır. (y.h.n.)
2. Çeviri: Yrd. Doç. Dr. M. Fâtih Demirci, Bolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a hamd ve O'nun seçkin kullarına selam olsun, "*Allah mı yahut onların O'na ortak koştukları mı daha hayırlıdır?*"[3]

Allah, seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bil ki, "*Akıl ve Ma'kûl Risâlesi*"ni[4] bitirdik; orada nefislerin cevherlerinin gerçek mahiyeti ve edilgen akılda (*el-aklu'l-münfail*) akılla bilinen şeylerin (*ma'kûlât*) sûretlerinin nasıl bir araya geldiği hakkında bilgi verdik. Bundan önce, "*Tabiatın Mahiyeti Risâlesi*"nde[5], ulvî (yüce) felekî şahısların, oluş ve bozuluş âlemi olan ay feleği altında bulunan suflî (altta bulunan) şahıslar üzerindeki etkileri hakkında açıklamalarda bulunduk. Orada, ilk dönem bilginlerin (*kudemâ*) yıldızların râhâniyâtı hakkındaki sözlerinin anlamlarını açıkladık. Kânun (*nâmus*) koyucunun, meleklerin cinsleri; onların kuvvetlerinin âleme nasıl nüfuz ettiği ve fiillerinin, o âlemdeki cisimlerde ortaya çıkışına (zuhûr) dair bilgi verdik. Bu risâlede ise, felekî şahısların *devirleri/dönmeleri* (*edvâr*), *küresel dönüşleri (ekvâr)* ve konjonksiyonları/yakın ilişkileri (*kırânât*) hakkında açıklamalarda bulunmak istiyor ve diyoruz ki:

Felek ve şahısları, oluş ve bozuluş âlemini oluşturan dört unsur (*erkân*) etrafında çokca döner/devreder, bunların sayısını ise ancak Yüce Allah bilir. Devirleri için de küresel dönüş (*kevr*) söz konusudur. Yıldızların dönüşü ve bu dönüşün küresel oluşunda yakın ilişkiler (*kırân*) vardır. Oluş ve bozuluş âleminde meydana gelen her dönüş, dönüşün küresel oluşu ve bu oluşumdaki yakın ilişkide, cinslerinin sayısını ancak Allah Teâlâ'nın bildiği (kozmik, astronomik) olaylar cereyan eder. Bu konudan özlü, kısa ve kalan kısmına da örnek olacak kadar bahsetmek istiyor ve diyoruz ki:

Bil ki, beş tür devir (dönüş) vardır: *Birincisi*, seyyar (gezegen) yıldızların kendilerini döndüren feleklerdeki devirleri; *ikincisi*, döndüren feleklerin merkezlerinin kendilerini taşıyan feleklerdeki devirleri; *üçüncüsü*, onları taşıyan[6] feleklerin burç-

3. Neml, 27/59.
4. *Risâletu l-aklî ve'l-ma kûl.*
5. *Risâletü mâhiyeti't-tabî'ati.*
6. Taşıyan(Hâmile): Yeryüzünü şamil, cüzî feleklerdir; merkezleri âlemin merkezinin dışındadır. Taşıyan Feleğin iki dış bükey düzlemi (satıh) diğer bir feleğin iki dış bükey düzlemine –ikisinin arasında ortak olup evc olarak adlandırılan– bir noktada temas eder. İki içbükey düzlemi de diğerinin iki içbükey düzlemine –ilk noktanın tam karşısında bulunan ve hadîd olarak adlandırılan– noktada temas eder. (ç.n.)

lar feleğindeki devirleri; *dördüncüsü*, sabit yıldızların burçlar feleğindeki devirleri; *beşincisi* de, kuşatıcı felekîn (*el-feleku'l-muhît*) bir bütün olarak unsurlar (erkân) etrafındaki devirleridir. *Ekvâr* ise, onların başladıkları yere bir kez daha dönmeleri ve devirlerine tekrar başlamalarıdır.

Kırânât (konjonksiyonlar) ise onların, burçların derece ve dakikalarındaki (ince detaylarındaki) birleşmeleridir. Bu da altı cins, yüz yirmi türlüdür: Yirmi bir kırân ikili, otuz kırân üçlü, otuz beş kırân dörtlü, yirmi bir kırân beşli, otuz bir kırân altılı, bir kırân da yedili; toplamı yüz yirmi tür kırân olup bunlar da üç yüz altmış derecede madrubdur. Toplamı kırk üç bin iki yüz şahsî kırândır.

Binlerin devirleri dört türlüdür: Birincisi, yedi bin sene; ikincisi, on iki bin sene; üçüncüsü, elli bir bin sene; dördüncüsü, üç yüz bin altmış senedir.

Sonra bil ki, bu devir ve kırânların/birleşmelerin bir kısmı uzun bir zaman diliminde bir kez, bir kısmı da kısa bir zaman diliminde bir kez cereyan eder. Uzun bir zamanda cereyan eden devirlerden biri de, burçlar feleğindeki sabit yıldızların devridir. Bu da, otuz altı bin senede bir kez gerçekleşir. Kısa bir zamanda cereyan eden devirlerden biri de, Kuşatıcı feleğin bir bütün olarak dört unsur (*rükun*) etrafında her yirmi dört saatte bir dönmesidir. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurur: "*Ve (görmüyorlar ki,) geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı –hepsi de uzayda dolaşan (o gök cisimlerini)– yaratan O'dur!*"[7] Diğer devirler(in süresi) de bu ikisinin arasındadır. Kırânlardan biri, üç yüz altmış bin senede bir kez gerçekleşir. Bu, seyyar yıldızların tümünün, haml burcunun ilk dakikasında, bir sonraki toplanmalarına kadar onların merkezinde toplanmasıdır. Bu devir, Sindhind'in(?) Zîc'inde[8] "büyük âlemin günlerinden bir günün dengi" şeklinde isimlendirilir. Kırânlardan biri de, her ay bir kez gerçekleşir. Bu, ay'ın seyyar yıldızlarından her biri ile toplanmasıdır. Kırânların diğerleri ise, bu iki vakit arasındadır.

Kısa devirlerden biri, her on dört günde bir kez gerçekleşir. Bu, ay kendisini taşıyan feleğinde iken, döndürme (*tedvîr*) işini yapan feleğin merkezinin devridir. Bir diğeri, her yirmi yedi gün yedi buçuk saatte bir kez gerçekleşir. Bu, ayın burçlar feleğindeki devirleridir. Kısa devirlerden biri de, ayın menzillerinden biri olan *Cevzehr* feleğinin devirleridir. Yirmi bir senede bir, on sekiz yıl yedi ay on dokuz günde bir kez gerçekleşen bu devir ise, Merkür'ün kendini döndüren felekteki devirleridir. Bir diğeri de, üç yüz altmış beş ve çeyrek günde bir kez gerçekleşir. Bu, Güneş, Venüs ve Merkür'ün burçlar feleğindeki devirleridir. Bir diğeri de, üç yüz yetmiş sekiz günde bir kez gerçekleşir. Bu, Satürn'ün kendini döndüren felekteki devirleridir. Bir diğeri de, her üç yüz doksan dokuz günde bir kez gerçekleşir. Bu da, Jüpiter'in kendini döndüren felekteki devirleridir. Bir diğeri de, beş yüz altmış dört günde bir kez gerçekleşir. Bu, Venüs'ün kendini döndüren felekteki devirleridir. Bir diğeri de, her sekiz yüz yetmiş günde bir kez gerçekleşir. Bu, Mars'ın burçlar feleğindeki devirleridir. Bir diğeri de, her beş yüz seksen yedi günde bir kez gerçekleşir. Bu, Mars'ın kendini döndüren felekteki devirleridir. Bir diğeri de, dört bin üç yüz otuz dört günde bir

7. Enbiyâ, 21/33.
8. Zîc, astronomik takvim demektir. Yıldızların hareketlerinin durumları hakkında bilgi veren kitaplara da bu ad verilir. Bu bilgi ile de takvim yapılır. (y.h.n.)

kez gerçekleşir. Bu, Jüpiter'in merkezinin burçlar feleğindeki devirleridir. Bir diğeri de, on bin yedi yüz kırk bir günde bir kez gerçekleşir. Bu da, Satürn'ün merkezinin burçlar feleğindeki devirleridir. Tüm bunların toplamı on dört türdür.

Zamanı kısa kırânlara gelince: Bunların biri, yüz on altı günde bir kez gerçekleşir; bu, Merkür'ün Güneş ile kırânıdır. Bir diğeri, üç yüz seksen bir günde bir kez gerçekleşir; bu, Güneş, Venüs ve Merkür'ün Satürn ile birlikte olmasıdır. Bir diğeri, üç yüz doksan günde bir kez gerçekleşir; bu, Jüpiter, Venüs, Merkür ve Güneş'in birleşmesi/yakınlaşmasıdır. Bir diğeri de, yedi yüz seksen beş günde iki kez gerçekleşir; bu, Venüs'ün Güneş ile beraber birleşmesidir. Bir diğeri, yedi yüz seksen günde bir kez gerçekleşir; bu, Güneş'in Mars ile beraber olmasıdır. Bir diğeri de, takriben iki buçuk senede bir kez gerçekleşir; bu, Mars'ın Satürn ve Jüpiter ile beraber olmasıdır. Bir diğeri de, yaklaşık her yirmi yılda bir kez gerçekleşir; bu da, Jüpiter ve Satürn'ün birleşmesidir.

Zamanı uzun kırânlara gelince: Bunların birinin devri iki yüz kırk senede bir kez yeniden başlamaktadır; bu, Satürn ve Jüpiter'in, tek bir üçgen içinde, on iki kırânı tamamlamasıdır. Bir diğeri, her dokuz yüz altmış senede bir kez gerçekleşir; bu, Satürn ve Jüpiter'in, dört üçgen içinde, kırk sekiz kırânı tamamlamasıdır. Bir diğeri, üç bin sekiz yüz kırk senede bir kez gerçekleşir; bu, Satürn ve Jüpiter'in, üçgenler içinde, kırânları tamamlamasıdır. Bunun açıklaması uzundur, bizi konumuzun dışına çıkarır.

Feleklerin devirlerinin nasıl olduğunu; (o feleklerin) yıldızlarının burçlarında devirler ve binler şeklinde meydana gelen kırânlarının sayısını; yeniden başlangıç noktasına gelme sayılarını (*kevr*) bitirdik. (Şimdi aynı konunun), ay feleğinin altında "oluş ve bozuluş âlemi"nde meydana gelen olaylarla alakalı olarak bir kısım bilgi vermek istiyor ve diyoruz ki: "*Semâ ve Âlem Risâlesi*"nde, kuşatıcı feleği, Yüce Allah'ın izni ile etkin ve tümel aklın desteği ile tümel nefsin döndürdüğünü açıklamıştık. "*Aklî İlkeler Risâlesi*"nde[9] (de), nefis ve aklın Yüce Yaratıcı'nın meydana getirdiği iki varlık (*emr*) olduğunu, O'nun onların yaratıcısı, sebebi (illet), varlıklarının bağışlayıcısı (müsebbit) olup dilediği gibi onları tamamlayacağını açıklamıştık. *Âlemlerim Rabbi olan Allah ne yücedir*!

Sonra bil ki, oluş ve bozuluş âleminde meydana gelen tüm olaylar (*havâdis*) feleklerin küresel hareketlerine (*devir*) tâbi olup –Yüce Allah'ın izni ile– yıldızlarının hareketinden, onların burçlardaki seyrinden, birbiri ile birleşme ve kavuşmasından (kırân ve ittisal) meydan gelir. Bu olayların bir kısmı tüm insanlar için açık ve nettir; bir kısmına ise kapalı ve gizli olup bunlar hakkında bilgi elde etmek için düşünüp taşınmaya ve değerlendirme yapıp ibret almaya ihtiyaç vardır.

Sonra bil ki, bu âlemde hızlı bir şekilde meydana gelen, varlık süresi kısa olan, çabuk yok olan her bir yeni olay (*hâdis*), felekte hızlı bir şekilde, kısa zamanda ve yakın bir tekrar içindeki hareketten meydana gelir. Bu âlemde yavaş bir şekilde meydana gelen, varlık süresi uzun olan, yavaş yok olan her bir olay, felekte yavaş bir şekilde, uzun zamanda, uzak bir tekrar içindeki hareketten kaynaklanır. Bu bölümde, bir

9. *Risâletu l-mebâdii'l-akliyye.*

kısmına "*Madenlerin Yaratılması Risâlesi*"nde, bir kısmına "*Bitki Risâlesi*"nde, bir kısmına da "*Hayvan Risâlesi*"nde değindiğimiz bu (konu hakkında) uzun bir açıklamaya ihtiyaç duyuyoruz. Bu risâlede, (bu konuya dair) doğru bilginin açıklanması, gerçeğin ortaya konması ve araştıranlara bu konunun gerçek mahiyetine ilişkin sırların açıklanması için biraz değinmek istiyoruz. Sonra yüce şahısların düşük seviyedeki kişiler üzerindeki etkilerini anlatacağız. Kuşatıcı feleğin bütün olarak –her yirmi dört saatte bir kez– unsurlar etrafındaki dönüşleri, bu hızlı, zamanı kısa ve tekrarı yakın hareketlerdendir. Yüce Allah bu konuda "*Ve (görmüyorlar ki,) geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı –hepsi de uzayda dolaşan (o gök cisimlerini)– yaratan O'dur!*"[10] buyurmaktadır. Bu (hareket), bizim içinde bulunduğumuz bu âlemde gece ve gündüzün oluşmasına sebeptir.

Bu hareketler (sebebiyle) herhangi bir akıllıya gizli kalmayan olaylardan biri, hayvanların çoğunluğunun gece uyuması ve gündüz uyanık olmasıdır. Bu feleğin dünyaya doğru dönüşü ile beraber güneşin doğması, gökyüzünün onun nuruyla parlaması, yeryüzünün ışığıyla aydınlanması ile canlıların çoğunluğu uykularından uyanırlar, durgunluklarından sonra harekete geçerler, dilsizlik ve sessizlikten sonra terennüme başlarlar, nasiplerini kazanmak için (yeryüzüne) dağılırlar, mezheplerine göre hareket ederler. Bitkilerin çoğunluğu da yapraklarını açarlar ve hoş kokularını tatlı esintilerle yayarlar. İnsanlar isteklerinin (peşinden) giderler, ihtiyaçları için çalışırlar. Güneş battığında gökyüzü ve yeryüzü kararır, hayvanların çoğunluğu kabuğuna çekilir, yayıldıkarı alanlardan yurtlarına ve yuvalarına dönerler. İnsanlar çarşılardan ve çalışma mekânlarından evlerine çekilirler. İşlerine dağılıp çalıştıktan sonra üzerlerine uyku, uyuşukluk ve tembellik basar; hareketten sonra durgunluğa, kargaşadan sonra huzura kavuşurlar. Düşünen bir kimse, bu âlemin gündüz içinde bulunduğu durumu düşündüğünde, onu uyanık, hareketli ve hassas bir canlı olarak; gece içinde bulunduğu durumu düşündüğünde ise onu, huzur ve durgunluk ile uyuyan, ölü yahut cansız (bir varlık) olarak niteler.

Sonra bil ki, felekteki bu hareket aynı şekilde korunarak devam ettikçe hayvanlarda görülen bu haller de devam eder; bu hareket durduğunda ise bu nizam ve düzen (tertip) son bulur. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi, bu hareket O'nun yaratılmış varlıklara bahşettiği büyük nimetlerden biridir: "*De ki: Düşündünüz mü hiç, eğer Allah üzerinizde geceyi ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka size bir ışık getirecek ilah kimdir? Hâlâ işitmeyecek misiniz?*"[11], "*De ki: Söyleyin bakalım, eğer Allah üzerinizde gündüzü ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka, istirahat edeceğiniz geceyi size getirecek ilah kimdir? Hâlâ görmeyecek misiniz?*"[12]

Bu süre içinde, bu hareket sebebiyle meydana gelenlerden biri de, yeşil gübre gibi bazı eksik bitkilerin varlık kazanmasıdır. (Bu bitki) gecenin nemi ve esintilerin tatlı kokularıyla doymuş olarak sabah erkenden meydana gelir; üzerine güneş doğup gün ortasına gelindiğinde de kurur. Sonra yarın da aynısı gerçekleşir. Bu (olayla) özellikle bahar günlerinde birçok yerde karşılaşırsın.

---

10. Enbiyâ, 21/33.
11. Kasas 28/71.
12. Kasas 28/72.

Belirtilen bu süre içinde, bu hareket sebebiyle meydana gelenlerden biri de, kurtçuklar, tahtakurusu, çöp, gübre, hayvan tersi, leş ve benzeri pisliklerden beslenen pireler gibi yaratılışça eksik, bünyesi zayıf bazı hayvanlardır. Bunlar, güneşten aldıkları ufak bir sıcak veya havadan kaptıkları ufak bir soğuk ile yok olurlar.

Kısacası, her yirmi dört saatte bir devri yeniden başlayan bu tür bir hareketten kaynaklanan yaratılışça eksik, bünyesi zayıf –bitki, hayvan– her tekil varlığın varlığı bir seneden fazla sürmez. Çünkü ya yazın güneşin harareti yahut kışın soğuğu onu yok eder. Bunun sebebini "*Hayvan ve Bitki Risâlesi*"nde açıklamıştık.

Felekteki bu hareket aynı şekilde korunarak devam ettikçe, ondan kaynaklanan varlıkların şekleri (suret) ve bu âlemdeki olaylar maddede varlığını sürdürür; felek ne zaman durursa o zaman düzen (*nizam*) bozulur, oluş (ve bozuluş) biter. Bu, tümel (küllî) nefis en uzak hedefine ulaşınca gerçekleşecektir; çünkü hedef, hayal gücünün/kanaatin (*vehm*) öngördüğü sonuçtur. Özne/fâil fiilini, oraya ulaşmak için gerçekleştirir; ona ulaşınca da fiil biter.

Bölüm

Ey kardeşim! Bil ki, "*Yeniden Dirilme ve Kıyamet Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, feleğin dönmesi (*deverân*) astronomik eylemlerin en kıymetlisi ve en şereflisidir; bunları yapanın (*fâil*) amacı da, amaçların en kıymetlisi ve en şereflisidir. Hızlı, kısa zamanlı, kısa zamanda yenilenen hareketlerden biri, her ay iki kere gerçekleşir. Bu, her on dört günde bir gerçekleşen ve ay'ı döndüren feleğin merkezinin taşıyıcı felekteki hareketidir. Bu süre içinde ay, dünyanın merkezine doğru, görünen yüzeyi (*vech*) nurla dolmuş olarak döner. El-Mecisti'deki bilgiyi kavramış olan ilim sahipleri, söylediğimizin gerçek olduğunu bilir. Bu âlemdeki belirtilen hareketi şu olay ve oluşlar takip eder: Eşyadaki hızlı büyüme ve artış, canlılardan, bitkilerden ve madenlerden meydana gelen başlangıç halindeki varlıkların süratli gelişmesi nehirlerin kabarması, rutubet ve ıslaklıktaki artış. Tecrübe sahipleri, ufukları gözetleyen ve tefekkür eden ve varlıkların hallerini değerlendiren bilginler bunları bilir. Bu merkez, ayın ikinci yarısında taşıyıcı felekte bir kez daha döner. Fakat ay ışık saçan yüzünü yeryüzünün merkezinden Merkür feleğine doğru çevirir, ay kendini taşıyan felekte bu müddet içinde bir kez daha döner. Bu âlemde belirtilen hareketten, bu süre içinde, gelişme evresindeki varlıklarda solma, zayıflama, eksilme; tohumu meyve olarak olgunlaşan bitki ve meyve gibi varlıklarda da olgunluk ve kuruma meydana gelir. Bunun doğru olduğunu yukarıda niteliklerini saydığımız ilim ehli bilir. Bu hareket sebebiyle, bu süre içinde tuz, yermantarı ve benzeri bazı madenî cevherler meydana gelir.

Ey kardeşim! Bil ki, "*Madenler Risâlesi*"nde açıklandığı üzere, yermantarı madenî bir bitki, tuz ise bitkisel bir madendir. Bu hareket sebebiyle, bu süre içinde ayrıca yeşillikler gibi bazı bitkilerin oluşumu tamamlanır, olgunlaşır ve onlardan faydalanılır. Bu süre içinde, –bir de– kuşlar, ipek böceği, eşekarısı gibi bazı hayvanların oluşumu tamamlanır. Bunların çoğunluğunun yaratılışı on dört günde tamamlanır; yirmibir gün sonra (yumurtalarından) çıkarlar, yirmi sekiz günde de olgunlaşıp ayrılırlar.

Bu süre, ayın büyüme gününden çıkış gününe kadar, içinde bulunduğu burçtan göç ve sefer evi (*beyt*) olan dokuzuncu burca yolculuğunun miktarıdır. Bu süre içinde hayvanlar bir halden diğer bir hale geçerler. Felekteki bu hareket aynı şekilde korunarak devam ettikçe kainattaki şekiller (suret) bu âlemde maddede mevcut olmaya devam ederler. Yüce Allah şu buyruğu ile buna işaret etmiştir: *"Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur."*[13]

Ey kardeşim! Bil ki, bu hareketten meydana gelen hayvan ve bitki tüm varlıkların bir kısmının varlık süreleri uzun, bir kısmınınki kısadır. Varlık süresi uzun olanın (ömrü) yüz yirmi ayı geçmez, kısa olanınki ise bundan daha azdır.

Maddede bir süre mevcut olan bu türün tekil varlıklarının varlık sürelerinin son bulmasının sebebi, ayın, bir devri yirmi sekiz menzile bölünmüş burçlar feleğindeki hareketinin meydana gelmesinin de sebebidir. Bu ay herhangi bir burç ve herhangi bir menzilde iken kuşların kuluçka zamanıdır. Ay bu menzilden yirmi menzil ötede olduğu gün, yavrunun (yumurtasından) çıktığı gündür. Bu burçtan da dokuz burç sonra, (ay) feleği iki yüz kırk derece kateder. Onun kuluçkanın başladığı günün derecesine dönmesi için, dokuz menzili ve yüz yirmi derecesi kalır. Bu oluş, dünyadaki tâbiî ömrüne yeniden başlar. Her bir derece için bir ay (söz konusudur), bu (onun için) tâbiî ömürdür. Bu süreden önce yok olamanın yahut bundan fazla yaşamanın farklı sebep, illet ve gayeleri vardır ki, onların açıklaması uzun sürer.

Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere, ay feleğinin altındaki tüm varlıklar için felekî şahıslardan bir şahsın hareketi söz konusudur. Bunların devirlerine yeniden başlamaları için uzun veya kısa, bilinen bir süreleri vardır. Tüm bu varlıkların varlıkları –yukarıda zikrettiğimiz, ayın hareketi sebebiyle varlık kazanan varlıklar örneğinde olduğu gibi– onların hareketleri ile olur.

Zikredeceğimiz başka bir örnek de insanın durumu hakkında olacaktır. İnsan veya dokuz ayda doğuran bazı canlıların cinsinden birinin rahmine spermin düştüğü saatte güneş, mutlaka bir felekte, bir burçta ve bir derecededir. (Hamilelik) dokuzuncu ayın başına ulaştığında güneş sekiz burç katetmiş, üçlü burçların tabiatlarını da iki defa tamamlamış, yolculuk ve nakil evi olan dokuzuncu burcun evveline ulaşmış olur. Bu aşamada, (yeni) doğan bir yerden diğer bir yere, bir durumdan diğer bir duruma geçer. Güneş, nutfenin düştüğü günden bu (doğum) gü(nü)ne kadar, burçlar feleğinde iki yüz kırk derece kat etmiştir ve spermin düştüğü gündeki dereceye ulaşabilmesi için önünde yüz yirmi derece yol daha vardır. Bu türe ait şahısların/varlıkların varlıklarının son bulması ve madde (âlemindeki) tâbiî ömürleri için her bir derece bir yıl sayılır; bu sürenin uzaması veya kısalması, farklı sebep ve illetlere dayanır. Bu kıyasa dayanarak, canlı cinsinden tüm (yeni) doğanlar bu şekilde değerlendirilir. (Maddî) bir varlığın doğumu ve tâbiî olarak varlık kazanması, felekî şahıslardan birinin hareketleri sebebiyle, on altı gün, yirmi bir gün, kırk gün, dört ay,

13. Yâsîn, 36/39.

beş, altı, yedi, dokuz, on ay, bir yıl veya iki sene sürer. Onun var olmasını gerektiren ve felekte taşman bu şahıs/varlık, dönüşün bir kısmını bu türün tâbiî doğumundan önce tamamlar. Bu türün tâbiî ömrünün süresi, ister burçlar ister dereceler, ister dakikalar, saatler veya günler olsun, bu hareket halindeki varlığın felekteki seyrinin bir tam devreyi tamamlaması için kalan süre kadar olur. Zira –daha önce zikrettiğimiz gibi– yaratılışça eksik, bünyesi zayıf bazı canlıların varlıklarının sebebi, meydana gelmelerinin illeti bu şekilde yirmi dört saat içinde tekrar başlayan harekettir. Varlığının süresi ve tâbiî ömrü dokuz günden fazla olan türün şahısları daha uzun veya kısa yaşarlarsa, bu başka sebeplere dayanır. Böylece onların yaratılışının tamamlanması ve şeklinin olgunlaşması, felekte on altı saat yani sekiz burç katedecek kadar bir sürede tamamlanır. Dokuzuncu burç doğmaya başladığında bu canlılar, kalkar, harekete geçer, kendi varlığının maddede devam etmesi için gerekli olan azık ve gıdasını aramaya çıkar veya devrin tamamlamasına kadar dokuz saat bekler. Bu dünyada –her saat için bir gün olmak üzere– dokuz günlük (yeni bir) ömür başlar; sonra yok olur ve başkası oluşur. Diğer varlıklar (eşhâs) akış halinde iken bu tür (de bu şekilde) varlığını sürdürür.

Ey kardeşim! Bil ki, ay feleğinin altındaki canlı, bitki ve maden türünden her varlığın –oluş ve ortaya çıkış vaktinden ortadan kalkma ve yok olma zamanına kadar– biraz zamanı vardır. Bu felekî şahıslardan birinin devirlerinden bir devirdir. Bunun açıklaması şudur: Bu âlemdeki her varlığın dört farklı durumu vardır: *Birincisi*, varlığının oluşmasının başlangıcı; *ikincisi*, çoğalma, büyüme, bir sonuca (nihayet) yükselmesi; *üçüncüsü*, duraklaması, aşağıya düşüşü ve eksilmesi; *dördüncüsü*, ölmesi, yok olmasıdır. Bunun sebebi/illeti şudur: Felekteki her şahsın ona özgü dairesel hareketi vardır, onun yörüngesindeki hareketinin (de) dört hali bulunmaktadır: (1) Hadîd noktasından[14] yükselmek, (2) Evc'e[15] yükselmek, (3) Evc'den düşmek, (4) Hadîde düşmek. El-Mecisti'deki bilgilere sahip olanlar dediğimizin doğru olduğunu anlarlar.

Hızlı, zamanı kısa, tekrarı yakın hareketlerden biri, her dört ayda bir kez gerçekleşir. Bu, Merkür'ün, kendisini döndüren felekteki –bazen doğrusal (ileriye doğru), bazen ters yönde (geriye doğru), bazen doğuya, bazen batıya doğru, bazen yörüngeden sapmış, bazen zirvesine yükselen, bazen hadîd'ine düşen, bazen bir derecede denge halinde duran hareketidir. Bu süre içinde, bu âlemde, bu hareket sebebiyle "*Bitki Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, susam, darı/mısır, arpa ve benzeri gibi bazı bitkiler meydana gelmekte ve tamamlanmaktadır. Yine bazı madenî cevherlerin oluşumları, sanatla tamamlandıkları gibi son şekillerini alırlar. Cam üretenler, kimya sanatını icra edenler ve madenler konusunda uzman kimseler dediğimizin ne anlama geldiğini bilirler. Aynı zamanda bu süre içinde bu âlemde, bu hareket sebebiyle "*Hayvanlar Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, yırtıcı, vahşi hayvanlar, ceylan ve bir kısım koyunlar gibi bazı hayvanların yaratılışları ve doğumları tamamlanır.

14. *Hadîd noktası*: Ay yörüngesinin yer yüzüne en yakın noktası. (y.h.n.)
15. *Evc*: Bir gök cisminin özellikle de ayın yörüngesinin yer yüzüne en uzak noktası. (y.h.n.)

Bu süre içinde bu âlemde, bu hareket sebebiyle oluşanlardan biri (de), Merkür'ün dönerken durumlarının farklılaşması sırasında bazı insanlarda meydana gelen ve astrologların insanların doğum tarihleri hakkında belirttikleri bir takım olaylardır. Bunun açıklaması şudur: Merkür (Utarid) normal seyrinden geri kalınca (veya doğrusal olmayan hareketi sırasında)[16] bazı insanlarda ve özellikle de çocuklarda hastalıklar, illetler ve ağrılar ortaya çıkar. Bazı kâtip/yazıcı, işçi, vali, divan memuru ve vezirlerin başına gelen, görevden alınma (*azl*), tutuklanma ve haciz; bazı sanatkârlarda ortaya çıkan ağırlık (*atâlet*) ve tembellik; bazı tüccarların karşılaştıkları batma, yok olma; bazı insanlarda görülen tutuklanma, gizlenme ve zorluk da bu alaylardandır. Merkürün doğrusal hareketi ve gelişi (*teşrîf*) sırasında (da) kurtuluş, selamet, galibiyet, dostluk, dinçlik ve durumların düzgünlüğü (istikâmet) meydana gelir. Durması ve dönmesi sırasında (da) hayret, şüpheler, zannlar, endişe, duraklama, geri durma, makamdan düşme, izzetin solması, mertebelerin eksilmesi gibi durumlar ortaya çıkar. Bütün bunlar, feleğin asıl maddesindeki şeklini ve katmanlarının (tabaka) durumlarını -kendi cinslerinin tabakalarını bilmeyi- gerekli kılan sebebe göredir. Bunların detayını ise ancak astronomi bilginleri bilir.

Her kez bir kere vuku bulan, hızlı, kısa zamanlı, yakın zamanlı yenilenen hareketlerden biri de, Güneş'in kendini döndüren felekteki hareketi, Venüsün ve Merkür'ün burçlar feleğindeki hareketidir. Bu hareket bazen kuzey, bazen güney, bazen doğu istikametinde, bazen zikzaklı (muavvec), bazen ateşe ait olanda, bazen toprağa ait olanda, bazen havaya ait olanda, bazen suya ait olanda, bazen yükselerek, bazen düşerek, bazen evlerinde, bazen uygunsuz şartlarda, bazen şanslı halinde, bazen şanssız iken, bazen doğarken, bazen batarken, bazen en uzak noktasında (evc), bazen en yakın noktasında (hadid), bazen hızlı, bazen yavaş, bazen ayın menzillerinin başında, bazen sonunda, bazen sağa doğru, bazen sola doğru, bazen doğuya, bazen batıya doğru, bazen görülmeye uygun, bazen düşer vaziyette, bazen boş, bazen çirkin, bazen burçlar bölgesinin oniki menzilinden dört ana menzilde (evtâd), bazen menzillere yakın, bazen bunlardan kaymış olarak, bazen ters dönmüş burçlarda, bazen sâbit burçlarda, bazen ceset sahiplerinde vb şekil ve işaretlerde olur.

Bölüm

Ey kardeşim! Bil ki, bu süre içinde bu hareketten ve bu yıldızların hallerinden, bu âlemde çeşitli ilimler/sanatlar (fünun), farklı haller ve sayısını ancak Allah'ın bilebileceği varlıklar (*eşya*) meydana gelir. Fakat burada, geriye kalanlara işaret (delil) olması için bunların sadece bir kısmını belirteceğiz. Önce zamanı, onun hallerini, çeyrek dilimlerini ve havanın değişimlerini anlatarak başlıyoruz. Bu şöyledir: Güneş, felekte irtifa kazanarak, oğlak burcunun başlangıcındaki hareketiyle güneyden kuzeye, en yakın noktadan en uzak noktaya doğru yükselmeye başlayınca, Bu durumda tabiat, Aziz ve Celil olan Allah'ın izniyle, yağmurlardan (kaynaklanan) çeşitli rutubetleri toprak ile çekme, onu ağaçların ve bitkilerin lifleriyle köklerinin ve budanmış

---

16. Burada anlamın doğru olması için olumsuz bir kelime olması gerekmektedir. Metinde verilen kelime buna uygun düşmediğinden tercüme bağlama uygun olarak yapılmıştır. (y.h.n.)

dallarının içine alma ve tutucu kuvvetle tutma konusunda ona yardım etmeye başlar. Güneş, Balık burcunun sonuna ulaşıncaya kadar onun bu azimli alışkanlığı devam eder. O, dörtlü dilimin çeyreği olan koç burcundan ilk dakikada indiğinde iklimlerde gece ve gündüz birbirine eşit, zaman mutedil, hava güzel olur, meltem rüzgarı esmeye, karlar erimeye, nehirler akmaya, ırmaklar taşmaya, pınarlar (coşkun şekilde) kaynamaya, rutubet ağaçların en ince yapraklarına kadar yükselmeye, çayır çimen büyümeye, ekinler uzamaya, otlar büyümeğe, çiçekler parıldamaya, ağaçlar yapraklanmaya, çiçekler açmaya, yeryüzü yeşermeye, vahşi hayvanlar ve sürüngenler oluşmaya, koyunlar (ve sığırlar) doğurmaya, bol bol süt vermeye, ahırlarından çıkıp meraya yayılmaya, bedevi hayatı güzelleşmeye, şehir ahalisi yaylalara çıkmak istemeye, dünya süsünü takınmaya, insan ve hayvanlar en güzel esintilerle rahatlamaya, yeryüzü –seyredenler için– süslenip genç bir cariyeye dönmeye başlar. Dünyanın ve hayvan ve bitki gibi ahalisinin bu durumu Güneş İkizler burcunun (Cevza) sonuna yani en yakın noktaya ulaşana kadar devam eder. Güneş, Yengeç burcunun başlangıcına indiğinde, tüm iklimlerde gündüzün uzaması ve gecenin kısalması son bulur; gündüz kısalmaya, gece uzmaya başlar; bahar biter, yaz girer; sıcaklık şiddetlenir, hava ısınır, sam yelleri esmeye başlar, sular çekilir, meralar kurur, ekinler olgunlaşır, hasat ve ürünü devşirme vakti gelir, toprak münbit olur, tarlalar çoğalır, hayvanların göğüsleri sütle dolar, hayvanlar besili hale gelir, insanların (bitkisel) ürünlerden azıkları, kuşların (tahıldan) yemleri, hayvanların samanları artar. Dünya, vurgunu (âşığı) çok, tam, eksiksiz, bolluk içindeki bir damada döner. Onun ve ahalisinin bu özellikleri, Güneş Başak burcunun sonu ve Terazi burcunun başlangıcına ulaşana kadar son bulmaz. Güneş Terazi'nin başlangıcına inince, gece ve gündüz bir kez daha birbirine eşit hale gelir. Sonra geceler –gündüzlerin aleyhine olmak üzere– uzamaya başlar. Yaz biter, güz girer. Hava soğur, kuzey rüzgarları esmeye başlar, zaman değişir, sular çekilir, nehirlerde su azalır, pınarlar zayıflar, otlar kurur, meyveler dökülür, harmanlar dövülür, insanlar hasat toplamaya başlar, yeryüzü süslerinden uzaklaşır, kısa uykular biter, haşarat hücrelerine çekilirler, kuşlar ve yaban hayvanları sıcak topraklara göç ederler. İnsanlar kışlık azıklarını hazırlarlar ve evlerine kapanırlar, soğuktan korunmak için deriden ve kaba kumaştan elbiseler giyerler. Hava değişir. Dünya gençliği kalmamış yaşlı bir câriyeye benzer bir hal alır.

Güneş, Yay burcunun sonuna ve Oğlak burcunun başına ulaştığında gecenin uzunluğu ve gündüzün kısalığı son bulur. Sonra gündüz geceden daha uzun olmaya başlar. Güz biter, kış girer. Soğuk şiddetlenir, hava sertleşir, ağaçların yaprakları dökülür, bitkilerin çoğu ölür, hayvanların en güzelleri, soğuğun şiddeti ve rutubetin çokluğundan ötürü, toprağın altına ve dağlarda mağaralara girerler. Bulutlar ortaya çıkar ve çoğalır. Hava kararır. Zaman asık suratlı olur. Hayvanlar zayıflar. Bedenlerin kuvvetleri azalır. Soğuk insanları serbest hareketten alıkor. Hayvanların ve zayıf insanların hayatlarının büyük kısmı tatsızlaşır. Dünya kendisine ölümün yaklaştığı kocamış bir ihtiyara benzer bir hal alır.

Hızlı, kısa zamanlı, sıkça yenilenen hareketleren biri, yaklaşık her on üç ayda bir kez gerçekleşir. Bu, Venüs'ün hacminin ve Jüpiter'in kendilerini döndüren felekler-

deki hareketleridir. Bu süre içinde, bu ikisinin hareket ve hallerinin farklılıkları sebebiyle, meydana gelen olaylardan (bir kısmı) ise şunlardır: İhtiyar, güçsüz, çiftçi, ağalar, eşraf, kadılar, güvenilir kişiler, âlimler, tâcirler gibi bir kısım insanları kuruluk ve soğukluk istila eder. Doğumu sırasında, bu iki yıldızdan birinin kendini istila ettiği insanlar da –daha önce açıkladığımız üzere, Merkür burcundan olanlarda ortaya çıkan şeyler– bunlarda da görülür. Bu iki yıldızın hareket ve hallerinden dolayı hayvan, bitki, madenlerin bir çoğuna –içinde bu cins (olaylara) değindiğimiz risâlelerde nasıl olduğunu açıkladığımız– arazlar ve sebepler ortaya çıkar.

Kısa zamanlı, sıkça yenilenen hareketlerden biri, Zühre'nin –beş yüz seksen dört günde bir kez– kendini döndüren felekteki hareketi ve Marsın, yedi yüz seksen günde bir kendini döndüren felekteki hareketidir. Oluş ve bozuluş âleminde, bu iki yıldızın hareketlerine bağlı olarak bu âlemde, bazı insan gruplarının başına-daha önce açıkladığımız üzere, Merkür burcundan olanların başına gelenler gelir. Bu âlemde başına Merkür'de bulunanların başına gelenlerin geldiği insan grupları şunlardır: Kadınlar, kadınsı hareket eden (erkek)ler, lezzet ve eğlence düşkünleri, eğlendirenler, gençlerden Mars burcundan olanlar (hiddetli, ahmak ve kavgacı kişiler), hilebazlar, başıbozuklar, askerler, silah sahipleri, binek hayvanlarının bakıcıları (seyis).

Kısa zamanlı, sıkça yenilenen hızlı hareketlerden biri de, Jüpiter feleğinin –dört bin üç yüz otuz dört günde bir kez– kendini taşıyıcı felekteki hareketidir. Oluş ve bozuluş âleminde, bu hareket sebebiyle meydana gelenler(den) bazıları şunlardır: Bazı beldelerin havalarının –bozulduktan sonra– ılıman hale gelmesi, bazı yörelerin –harap olmasından sonra– imar edilmesi, bazı madenlerin oluşumu, bazı bitkilerin oluşması, bazı ürünlerin bol olması, bazı canlıların hallerinin düzelmesi, bazı şehirlerdeki ucuzluk, (bazı) kavimlere nimetlerin yeniden verilmesi ve bu âlemde buna benzer iyi ve hayırlı (olaylar).

Kısa zamanlı, sıkça yenilenen hızlı hareketlerden biri de, yirmi beş senede bir kez gerçekleşir. Bu, Merih'in on iki burçta on iki dönüş gerçekleştirmesidir. (Bu hareket sebebiyle) meydana gelenler olaydan (bazıları şunlardır): Bazı madenlerin olgunlaşması, bazı bitkilerin süratli ortaya çıkması, bazı canlıların kuvvetlerinin artması, bazı insan ve ümmetlerin devlet kurmaları, bazı sultanların kuvvetlerinin artması, bazı asilerin isyanı, ülke yöneticilerinin yenilenmesi ve bu âlemde Mars'ın gücünün etkisi ve ortaya çıkması ile (gerçekleşen) buna benzer olaylar. Bundan ve bundaki maksat, kâinatın işlerinin düzene sokulmasıdır, amaç ise, onun olgunluğa erişmesi ve tamamlanmasıdır. Fakat bazen, savaşların ve kargaşaların ortaya çıkması ve saldırı gerçekleştirmek için didinmek gibi bozucu sebepler de meydana gelir. Buna göre bazı ülkeler tahrip edilir, bir kavmin devleti yok olur, onlara bahşedilen nimetler elden gider; fakat sonuç, iyi bir şekilde biter. Özetle, bu hareket sırasında ortaya çıkan bozgun/bozulma, âlemin geri kalanının düzelmesi için meydana gelenden çok daha az bir şeydir. Bunun örneği, –yukarıda açıkladığımız gibi– güneşin, gece ve gündüzün gerçekleşmesi için doğma ve batma hareketi; yaz ve kışın gerçekleşmesi için de burçlarda seyretmesidir. Fakat bazen güneşin aşırı kızması sebebiyle şiddetli bir ısı

meydana gelir, tabiatın bir kastı veya hikmete (dayalı) bir yardım olmadan– bu ısı bazı bitkileri yok eder ve zayıf bünyeli bazı hayvanları öldürür.

Böylece yağmurdan maksat, toprakların, otlakların, otların dirilmesi; yahut canlıların azığı olması için ekinlerin ve meyvelerin sulanmasıdır. (Bununla beraber) bazen yağmur, ekinleri yok ve meyveleri heder eder. Bazen sel, bazı ülkeleri tahrip eder. Fakat bu tahribat, ülkenin, hayvanların ve bitkilerin çoğunluğunun iyiliği için meydana gelen olaylara göre çok az bir şeydir.

Böylece Mars, Satürn ve Kuyruklu yıldızın bıraktığı etkinin sonucu budur. Onların belaları olarak anlatılanlar, bu hareketler sebebiyle âlemde vuku bulan faydanın yanında küçük bir zarardır.

Ey kardeşim! Sonra bil ki, yıldızlar hakkındaki yargıların doğruluğunu kabul eden veya onlar hakkında konuşanların çoğu zanneder ki, Mars, Satürn ve Kuyruklu yıldız tamamen bela/sıkıntı ve uğursuzluk; Venüs, Ay ve Jüpiter ise tamamen mutluluk sebebidir. Halbuki durum zannedildiği gibi değildir. Çünkü bazen bu âlemde onlardan yayılan fazla güç/enerji sebebiyle –aşırı rutubet ve soğukluk gibi– bozucu etkiler meydana gelir. Mesela âfetlerin büyük çoğunluğu, Mars ve Satürn'den kaynaklandığı gibi, aynı zamanda Güneşin sıcaklığının, Satürn'ün soğukluğunun, Mars'ın kuruluğunun, Venüs'ün ve Ay'ın rutubetinin aşırı olmasından kaynaklanır.

Kısa zamanlı, sıkça yenilenen hızlı hareketlerden biri de, Satürn'ü döndüren feleğin burçlar feleği ile temsil edilen taşıyıcı felekteki beş bin yedi yüz kırk bir günde bir kez gerçekleşen hareketidir. Bu hareketten, bu süre içinde rastık taşı (*antimon*), arsenik (*zırnık*), demir gibi bazı madenlerin oluşması, zeytin ve ceviz gibi bazı bitkilerin meyve verir hale gelmesi, insanın olgunluğunun zirvesine ulaşması, bazı beldelerin imarı, bazı şehir ve köylerin yeniden kurulması, krallığın bir kavimden diğerine geçmesi ve benzeri olaylar meydan gelir.

Uzun zamanlı, tekrarı uzun süren yavaş hareketlerden biri, sabit yıldızların burçlar feleğindeki otuz altı bin senede bir kez gerçekleşen hareketidir. Onlar seyyar yıldızların en uzak noktaları (*evc*)'dır. Bu yıldızların en yakın noktaları (*hadid*) da onların menzilleridir. Bu müddet içinde, bu oluş bozuluş âleminde, bu hareketten, imaretin yeryüzünün bir bölgesinden diğer bir bölgesine taşınması, karaların denizlere ve denizlerin de dağlara dönüşmesi gibi olaylar neşet eder. Bunun nasıl olduğunu, "*Madenler Risâlesi*"nde açıkladık. (Burada) devirler (sebebiyle gerçekleşen) olayların açıklamasını bitirdik. Şimdi de onların kavuşmaları (kırânları) bin yıllık süreleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Bölüm

Biz diyoruz ki: Bil ki, astronomların (*müneccim*) hakkında kanıt getirdiği oluşumlar (*kâinât*) yedi türdür: *Birincisi*, kendisi hakkında –yaklaşık bin yılda bir kez gerçekleşen– büyük kavuşumlarla (kırân) kanıt getirdiğimiz milletler ve devletlerdir. *İkincisi*, krallığın bir ümmetten diğer bir ümmete yahut bir beldeden diğer bir beldeye yahut bir hanedandan diğer bir hanedana geçmesidir. Bu olaylar hakkında, iki yüz kırk yılda bir kez gerçekleşen kavuşumlarla kanıt getirilir. *Üçüncüsü*, kendisi hakkın-

da, yaklaşık yirmi yılda bir kez gerçekleşen kavuşumlarla (kırân) kanıt getirdiğimiz krallık tahtındaki şahısların değişmesi ve bu olaylar sebebiyle ortaya çıkan savaşlar ve kargaşalardır. *Dördüncüsü*, pahalılık-ucuzluk, verimlilik-kuraklık, veba (salgın)-ölüm, kıtlık, hastalıklar-illetler, terslikler, selamet gibi, her yıl gerçekleşen olaylardır. *Beşincisi*, kendisi hakkında, takvimlerin tarihlendirdikleri (saydıkları) âlemin yaşı ile kanıt getirdiğimiz olaylardır. *Altıncısı*, takvimlerin tarihlendirdikleri birleşme (*ictimâ*) ve gelecek olayların vakitleri ile kanıt getirilen ay ay ve gün gün (kayıt altına alman) sıradan olaylardır. İnsanların teker teker doğum tarihlerinin, yaşlarının değişimine göre, doğdukları zamanın aslına ve yaşlarının ilerlemesine göre feleğin şekli ve yıldızların konumunun gerektirdiği yargılar (altıncı tür)'dendir. *Yedincisi*, gizlemek, çalmak ve gizliyi dışarı çıkarmak gibi, tikel olaylardan gizliler hakkında kanıt getirmektir. Doğuş vakti ve soruya konu olma ile meselelere kanıt bulmak da bu kısma dahildir.

Sonra bil ki, sabit yıldızlar, seyyar yıldızların en uzak noktaları ve burçlarındaki menzilleri ve dereceleri her üç bin yılda (bir) yer değiştirir. Her dokuz bin senede bir, feleğin çeyrek dilimlerinin birinden öbürüne geçerler. Her otuz altı bin yılda on iki burçta tek bir devre dönerler. Bu sebepten dolayı yıldızların ışıkları yeryüzünün farklı bölgelerine farklı düşmekte, beldelerin havaları birbirinden farklı olmaktadır. Gece ve gündüz, yaz ve kış ya denge ve eşitlik ya fazlalık ve eksiklik ya sıcaklık ve soğuklukta aşırılık ve aralarında denge ile ard arda farklılaşmaktadır. Bunlar, yeryüzünün (çeşitli) bölgelerinin hallerinin farklı olmasının, beldelerin ve mıntıkaların havalarının değişmesinin, özellik açısından bir halden başka bir hale dönüşmesinin sebep ve illetleri olmaktadır. el-Mecisti ve kavuşumların (kırân) hükümleri konusunda uzman olanlar, dediğimizin gerçek olduğunu bilirler. Bu sebep ve illetlerle beraber (bu olaylar da) krallık ve devletler yok olmakta, (devlet) bir kavimden diğer bir kavme intikal etmekte ve imaret bölgeden bölgeye değişim göstermektedir. Tüm bunlar, (belirli) zaman ve vakitte gerçekleşen kavuşumların (kırân), bin senede bir kez; yirmi iki bin senede bir kez veya otuz altı bin senede bir kez (gerçekleşen) kavuşumlar ve devirler yönünden, hükümlerinin gerektirdiği (şekilde gerçekleşir). Kavuşumların (bir kısmı) felaketlerin kuvvetine, zamanın bozuk olmasına, insanların dengeden ayrılmalarına, vahyin kesilmesine, âlimlerin azalmasına, iyilerin ölümüne, sultanların zorbalığına, insanların ahlâklarının bozulmasına, eylemlerinin kötülüklere (yol açmasına) ve görüşlerinin farklılaşmalarına işaret eder. Bu kavuşumların sonu belirene kadar, semadan yağmur şeklinde bereketlerin inmesine engel olunur; (böylece) yeryüzü arınmaz, bitkiler kurur, hayvanlar (susuzluktan) kırılır, şehirler ve beldeler tahrip olur. kavuşumların (kırân) (bir kısmı da) bahtın kuvvetine, zamanın dengeli oluşuna, unsurları (rükunlar) tabiatlarının tam olarak belirmesine, –*Allah'ın selamı üzerlerine olsun*– peygamberlerin vahyi ve yalana ihtimali olmayan haberi getirmelerine, peygamberlerin çokluğuna, sultanların adaletine, semadan yağmurla rahmet (inmesine), yeryüzünün ve bitkilerin arınmasına, hayvanların çokça doğurmasına, beldelerin mamur olmasına, çokça şehir ve köy yapılmasına işaret eder. Tüm bunlar, kullarının iyi ve kötü amellerine göre, onların eylemlerinin bir karşılığı

olmak üzere Yaratanları'nın emriyle meydana gelir. Ey kardeş! Gaflet ve cehalet uykusundan uyan! Bil ve dikkat et ki, duyularınla hissettiğin ve, kendisi cehennem olan bu âleminin ötesinde başka bir âlem ve başka olgular daha vardır. Bunlar da, ruhlar âlemi, meleklerin, dairesel hareket sahibi olanların, bu âlemi korumakla görevli olan ruhanîlerin mekânı ve mertebeleridir. Allah seni, bizi ve tüm kardeşlerimizi doğruya uaştırsın. O, kullarına karşı çok mehametlidir.

"*Devirler ve Küresel Dönüşler*" (Edvâr ve ekvâr) Risâlesi (burada) bitti, bunu "*Aşkın Mahiyeti Risâlesi*" takip edecektir.

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyatu'l-akliyyât*) Altıncı –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Yedinci– Risâlesi: Aşkın Mahiyetine Dair[1]

1. Çevirenler: Doç. Dr. Halil İbrahim Şimşek, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi; Yalçın Atalık, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a hamd, seçtiği kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır, yoksa onların ortak koştukları mı?"*[2]

Ey kardeş, bilmiş ol ki, kıymetli kardeşlerimizin âdeti olduğu üzere, kavuşum (konjonksiyon)'ların durumlarını açıkladığımız "*Devirler ve Küresel Dönüşler Risalesi*"ni[3] bitirdik. Şimdi bu risâlede aşkın mahiyeti, nefislerin sevgisi, ilahî bir hastalık, onun gerçek mahiyeti ile kaynağının ne olduğunu anlatmak istiyor ve diyoruz ki:

Bilmiş ol ki, bilge kişiler (*hukemâ*), ilim dalları, bilgi yolları, ilahiyât, felsefe, matematik ve tabiî ilimlere ait hikmetlerin değişik yönleri hakkında "Dedi" ve "Denildi" (*kıyl ü kâl*) tarzında çokça sözler söylemişlerdir. Fakat bu bilgi ve ilimlerin bir kısmı diğerinden daha hoş ve daha incedir. Öğrencileri okumaya ısındırmak ve ilim öğrenmeğe başlayanlara kolaylık sağlamak için sözü edilen ilimlerin her biri hakkında giriş ve önbilgi (*mukaddime*) tarzında birer risâle hazırladık. Şimdi bu risâlede Bilge (hakîm) ve filozofların aşkın mahiyeti, çeşitleri, meydana gelişi ve nasıl başladığı, âşık olmayı doğuran sebepler, aşkı davet eden şeyler ve aşktaki yüce gayeyi açıklamak üzere söylenilenlerin bir kısmını hatırlatmak istiyoruz. Zira aşk, âlemde mevcut yüce bir olgu, varlık devam ettikçe asla yok olmayacak ve daima her şeyin tabiatının merkezinde yer alan bir kavram olarak kalacaktır.

Ey kardeşim! Bilmiş ol ki, bilgelerden bazıları aşktan bahsedip onu kötülemişlerdir. Onlar, âşıkların kötü hâllerini ve aşkın sebeplerinin çirkinliklerini anlatıp aşkın bir rezillik olduğunu zannetmişlerdir. Bir kısım bilgeler ise diğerlerinin aksine aşkın şahsi bir fazilet olduğunu söyleyip aşkı övmüş ve âşıkların güzel hâllerini hatırlatarak aşkın sebeplerini methetmişlerdir. Bazı bilgeler de aşkın illetlerine ve sebeplerine hakkıyla vâkıf olamamış ve bunların ince anlamlarını kavrayamamışlardır. Onlar, aşkın insana arız olan bir hastalık olduğunu zannetmişlerdir. Başka bilgeler de aşkı boş gezen insanların işi sanmışlardır.

2. Neml, 27/59.
3. *Risâletu'l-edvar ve'l-ekvâr.*

And olsun ki, aşk, sevgilinin (*maşûkun*) derdinden, onu sıkça anmaktan, her işinde onu düşünmekten, ona yönelik gönül fırtınalarından, ona karşı delice aşkından ve ona ulaşma çabasından başka her şeyi âşığın kalbinden siler atar. Ancak gizli işler ve ince sırlardan haberi olmayan, yalnızca duygulara yansıyan ve duyulara görünen incelikleri bilmeyen insanların zannettiği gibi aşk tembel aylakların işi değildir. Zihin kuvveti yerinde, ayırt etme gücü yüksek, düşünce ve araştırması yoğun, bakışı dikkatli olanlar da aşkı anlamaktan uzaktır. Nitekim bunlar aşkın ruhsal (psikolojik) bir hastalık veya ilahî bir cinnet olduğunu söylemişlerdir. Bunların böyle bir kanaate varmalarının sebebi âşıklarda gördükleri ve ancak hastalarda bulunan gece uyuyamama, gözlerin kendiliğinden kapanması, bedenin zayıflaması, nabzın düşmesi ve nefeslerin zorlaşması gibi alâmetlerdir. Bu sebeple onlar aşkın ruhsal (psikolojik) bir hastalık olduğunu zannetmişlerdir.

Aşkın ilahi bir hastalık olduğunu iddia edenlere gelince; onların onu böyle tanımlamaları; onu tedavi edecek bir ilaç bulamamaları ve içirince ondan kaynaklanan sıkıntı ve belaları giderecek bir şerbetin olmamasından dolayıdır. Ancak onun ilacı, Allah rızası için namaz, sadaka, putların huzurunda kesilen kurbanlar, kâhinlerin rukyeleriyle[4] dua etmek vb şeylerdir.

Nitekim (câhiliye dönemi) şairlerinden olup aşk yüzünden ölen Urve b. Hızam (ö. 30/650) şöyle der:

Bana şifa bulsunlar diye Yemame ve Necd kâhinlerine gittim.
Bana içirmedikleri ilaç ve yapmadıkları rukye bırakmadılar.
Sonra dediler ki: "Allah sana şifa versin! Allah'a yemin olsun ki, senden bu hastalığı giderecek el bizde yoktur."

Bu anlamda âşıkların pek çok şiirleri vardır.

Yunan hekim ve tâbiplerine gelince, onlar bir hastanın ilacını bulmaktan ve tedavisinden aciz kalıp ondan ümit keserlerse, onu Jüpiter (*Müşteri*) heykelinin önüne götürür, onun için sadaka dağıtır, Allah'a dua ederler ve kurbanlar adarlardı. Sonra kâhinlerden şifa vermesi için Allah'a dua etmelerini isterlerdi. Eğer kurtulma gerçekleşirse buna tıp (iyileştirme) ve hastalık ve "ilahî cinnet" adını verirlerdi.

Bilgelerden bazıları aşkın; varlıkların diğer çeşitlerini bırakıp bir çeşidine, diğer bütün şahısları bırakıp, çok anarak ve gereğinden fazla önem vererek bir şahsa yahut diğer şeyleri bırakıp yalnız tek bir şeye aşırı meyil ve istek gösterme olduğunu iddia etmişlerdir. Aşk sadece bu hâl olsaydı insanlardan âşık olmayan kalmazdı. Çünkü diğer şeylere rağmen bir şeye aşırı meyli ve sevgisi olmayan hiçbir insan yoktur. Tabiplerin çoğu bu hâle kara sevda (*malihulya*) adını verirler. Doktorlar bu hastalık (*illet*) hakkında ileri geri birçok şey söylemişler ve onun ilacını bulamamışlardır. Doğanların hükümlerine dair kitaplarda (kaynak tıp kitaplarında) bunun gerekçesi zikredilmiştir. Ancak biz sözü uzatmamak için bundan bahsetmeyeceğiz. Zira biz

4. *Rukye*: Bazı kişilerin dua ve efsun sözlerini okuyarak şifa amacıyla hastalara üflemesine denir. (ç.n.)

insanların çoğu tarafından bilinen aşk hakkında konuşmak istiyoruz. Zira onlar ancak, erkek veya dişilerden olsun, cinse ait türlerden bir şahsa meyletmeye aşk derler.

Bilgelerin (*hakîm*) bazıları ise "*Aşk, ceset bakımından birbirine benzeyen tabiata yani kendi türüne benzeyen surete doğru nefiste baskın hale gelmiş/güçlü bir istektir*" demişlerdir. Bazılarına göre ise aşk, şiddetli birleşme arzusudur. Bu sebeple âşık hangi durumda olursa olsun, ona yakın başka bir durumu temenni eder. Bundan dolayı şair şöyle demiştir:

Henüz gönül onu arzularken ona sarılıyorum, kucaklaşmaktan öte yakınlaşmak var mı?
Hasretimin dinmesi için onun ağzını öpüyorum, ama ona aşkım artıyor.
İki ruhun birleşmesi dışında, sanki gönlümün aşk ateşi sönmeyecek.

Şüphesiz bu görüş aşk hakkında söylenenlerin en tercihe şayan olanı ve aşkın hakikatine işaret eden sözlerin en hoşudur. Biz de bu bahsi aşkın hakikati anlaşılsın ve sebepleri iyice bilinsin diye açıklamak durumundayız. Ancak mademki "birleşme" nefisle alakalı şiddetli bir arzu ve ruhla ilgili bir etkidir, öyleyse nefislerin çeşitlerini, sevilenlerin türlerini, aşkın sebep ve gerekçelerini (*illet*) zikretmemiz gerekir. "İllet" kelimesi ile "sebep" kelimesi arasındaki anlam farkı şudur; *illet* nefsin tabiatında yer alır, *sebep* ise onun dışındadır. Bunun geniş izahını bu bölümden sonra yapacağız.

Ey kardeşim! Bil ki, bilge ve filozofların söylediği gibi madem insan bedeninde (cesede bürünmüş) üç çeşit nefis vardır, öyleyse sevilenler (*maşûk*) de üç çeşittir. *Birincisi*, bitkisel (nebatî) nefis olup bunun aşkı yiyecek, içecek ve üreme arzusu gibi şeylerdir. *İkincisi*, hayvansal nefis olup bunun aşkı öfke, düşmanına ve etrafına galip gelme hevesi, baş olma sevdası gibi şeylerdir. *Üçüncü* ve en yücesi, insana özel olan nefs-i nâtıka, yani düşünen nefistir. Bunun aşkı ise marifet ve fazilet kazanma sevgisidir.

Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin! Kardeşim! Bil ki, saydığımız bu üç türden birini kendisinde bulundurmayan veya az ya da çok hepsinden bir parça nasiplenmeyen hiçbir insan yoktur. Bunun nedeni şudur: Daha önce "*Ahlak Risâlesi*"[5] ve "*Spermin Düştüğü Yer Risâlesi*"[6] adlı risâlelerde de açıkladığımız üzere nefisler fiilleri, huyları ve bilgilerini ortaya koyma hususunda bedenlerin mizaçlarına bilhassa bu mizaçta hâkim olan veya ana madenin yapısında en güçlü şekilde bulunan özelliklere bağlıdırlar. Böyle olunca doğumu esnasında Ay veya Zühre ve Zuhal'in etkilediği insanın karakterinde *şehvânî nefs*'in yiyecek ve içeceklerle bunları toplama, biriktirme ve saklamaya yönelik kuvveti ağır basar. Eğer insan doğumu esnasında Merih ve Zühre ya da Ay'ın etkisinde kalırsa karakterinde cinsel birleşme ve cinsel eylemlere yönelik şehvet egemen olur. Güneş ve Merih'in hâkim olduğu dönemde doğan insanın karakterinde ezme, egemenlik kurma ve başkan olma arzusuna yönelik kızgın nefsin (nefs-i gazabiyye) şehveti galip olur. Güneş Merkür (Uta-

5. *Risâletu'l-Ahlâk*
6. *Risâletü Maskatu'n-Nutfe.*

rid) ve Jüpiter (Müşterî)'in etkili olduğu dönemde dünyaya gelen kişinin karakterinde bilgi ve kültüre, erdemleri elde etmeye ve adaletli olmaya yönelik olan düşünen nefsin(nefs-i natıka) şehvetleri baskın olur.

"*Spermin Düştüğü Yer Risâlesi*"nde bu gök cisimlerinin etkilerinin ceninin yapısında ve çocuğun karakterinde nasıl yer ettiğini açıklamıştık. Aynı şekilde "*Ahlak Risâlesi*"nde[7] de insanın bu tabiatları ve söz konusu tabiatlardaki huyları kabul etmeye, onlara elverişli hale gelmeye ya da bunun aksi bir duruma nasıl alıştığını açıkladık. Belirtmemiz gereken bu hususları dile getirdiğimize göre şimdi filozoflardan birinin "*Aşk şiddetli bir birleşme özlemi ve arzusudur*" şeklindeki sözünün açıklamasına dönelim. Bize göre birleşme rûhânî durumlara ve nefsânî hâllere ait bir özelliktir. Çünkü cismânî durumlarda birleşme mümkün olmaz. Cismânî durumlar için sadece yan yana gelme, karışma ve birbirine temas etme söz konusu olabilir. Birleşmeye gelince, bu bölümlerde açıklayacağımız üzere nefsânî durumlar içinde gerçekleşebilir.

Ey kardeşim! Bil ki, aşkın başlangıcı ve temeli bir bakış yahut diğerlerini bırakıp yalnız bir şahsa yönelmektir. Böylece aşk, sanki toprağa atılan bir tane, henüz yeni dikilmiş bir fidan yahut rahime yeni düşmüş taze embriyo gibi bir şey olur. Bundan sonra gerçekleşen sevgiliye bakışlar ve onunla geçen zamanların hepsi bu yeni dikilmiş aşk fidanını sulamak mesabesindedir. Günler geçtikçe aşk, bir ağaç yahut cenin oluncaya kadar gelişir ve büyür. Bu esnada âşığın bütün maksadı ve gayreti sevgilisine yaklaşmaya çalışmaktır. Eğer bunu başarırsa o zaman sevgilisiyle yalnız kalmayı ve onunla sohbet etmeyi temenni eder. Ancak bütün bu hâllerin hiçbiri onun sevgilisine duyduğu şevki ve arzuyu azaltmaz, aksine artırır ve yoğunlaştırır.

Henüz gönül onu arzularken ona sarılıyorum, kucaklaşmaktan öte yakınlaşmak var mı?
Hasretimin dinmesi için onu öpüyorum, ama ona aşkım artıyor.
İki ruhun birleşmesi dışında, sanki gönlümün aşk ateşi sönmeyecek.

Sonra bil ki, hayatın ruhu nemli bir buhardır. Bu buhar rutubetten ve kandan çıkar, bütün bedende doğar ve gelişir, bedenin ve vücudun canlılığı bundan kaynaklanır. Bu ruhun maddesi kalpteki yapısal harâreti rahatlatmak için sürekli olarak teneffüs ile içe çekilen havadan kaynaklanır. Âşık ile maşûk kucaklaştıklarında, öpüştüklerinde birbirlerinin ağızlarının suyunu emip yuttuklarında bu sıvılar midelerine girerek burada mevcut olan rutubetlerle karışır ve bu karışım oradan karaciğerin özüne ulaşır, burada kanın unsurlarıyla karışır, damarlar aracılığıyla bedenin bütün uç noktalarına kadar yayılır, bedenin bütün parçalarıyla karışarak ete, kana, yağa, damara, sinire ve bunlara benzer diğer bedensel unsurlara dönüşür.

Yine buna benzer bir şekilde âşıklardan her birinin nefesi diğerinin yüzüne değdiğinde bu nefeslerden sahibinin ruhuna ait bir esinti çıkarak havanın unsurlarıyla karışır. Bu karışımı teneffüs ettiklerinde nefes yollarına dolan hava ile birlikte onun

7. *Risaletu l-ahlak.*

içinde bulunan ve maşûkunun ruhundan kopan esintinin parçalarını da içine almış olur. Bu parçaların bir kısmı onun dimağının ön kısmına kadar ulaşır ve bunlar ışığın billurun yapısında yayıldığı gibi yayılır. Bu ruh esintisi solunumu durumundan her iki âşık da lezzet alırlar. Solunan bu havanın bir bölümü de göğüsteki akciğerlere, oradan kalbe ve nabızla birlikte bütün atar damarlar yoluyla vücudun her bölgesine yayılır. Oralarda et, kan ve benzeri vücut maddeleriyle karışır. Sonuçta âşıklardan birinin vücudundan kopup ayrılan şey diğerinin, onunki de berikinin vücuduna yerleşmiş olur. Böylece çeşitler (türler) meydana gelir. Bu karışmaların oluşturduğu karakterlerden karışım çeşitleri, bu karışım çeşitlerinden de karakter çeşitleri meydana gelir. Bütün bunlar bedenlerin karakterlerine göre olup biter.

Nefis, ahlâk ve fiillerini ortaya koymada bedenin mizacına uyar. Zira cesedin mizacı, bedenin organları ve eklemleri hikmet sahibi Yaratıcı için ahlâk ve fiillerini gösteren alet ve araçlar gibidir. İşte bu zikrettiğimiz sebep ve ilintilerden dolayı sevgililer arasında aşk ve sevgi meydana gelip devam eden günlerde gelişir. Güçlendikten sonra sevginin bozulması ve değişmesi uzun açıklamalar gerektiren bir takım sebeplerden kaynaklanır. Ancak biz öncelikle kişinin diğerlerini bırakıp da birine âşık olmasının sebebinden bahsedeceğiz. Biz şöyle diyoruz: Bunun sebebi doğumları esnasında sevgililerin burçlarının benzerliği veya birbirleriyle uzlaşmasıdır. O çok çeşitli olmasına karşın biz burada diğer sebeplere delil olması için bir kısmını zikredeceğiz. Onlardan biri sevgililerin doğumunun bir yıldızın aynı burcu veya iki burcunda, eşleşen iki burcun üçgen gibi iki tarafta uyumlu veya doğumlarının eşit, gündüz saatlerinin uyumlu olması gibi uzun açıklamalar gerektiren hususlardır. Bahsettiğimiz şeylerin hakikatini insanların doğumları hakkında uzman olanlar daha iyi anlar.

Uzun zaman geçtikten sonra aşkın değişmesi, insanların doğum yıllarındaki dönüşümler veya doğuş derecesinin hareketlenmesi, burçlar ve vecihlerin hadlerinde gezinmesi sebebiyledir. Böylece gelecek yıllarda intihaların burçlarındaki yıldızların parıltılarının gezinmesidir.

Ey kardeşim! Bil ki, ay yörüngesinin altındaki bütün varlıkların hâlleri göksel cisimlerin hareketlerine bağlıdır. Bunu "*Tabiatın Mahiyeti Risâlesi*"[8], "*Devirler ve Küresel Dönüşler Risâlesi*"[9] ve "*Rûhânî Fiiller Risâlesi*"nde[10] açıklamıştık.

Bölüm

Âşık Olunan Şeylerin Çeşitliliğindeki Sebeplerin Mahiyetine Dair

Ey kardeşim! Bil ki, insanların çoğu yanlış algıyla yalnız güzel şeylere âşık olunduğunu zannederler. Hâlbuki iş onların sandığı gibi değildir. Bu hususta darb-ı mesel (atasözü) olarak söylendiği üzere, "*Gerçekte güzel olmadığı hâlde nice güzel görünenler vardır.*" Ancak bu durumun yani güzel olmasa da birini sevmenin sebebi seven ve sevilen arasında meydana gelen uyuşmalardır. Seven ve sevileni birbirine bağlayan ortak noktaların sayısı ancak Allah'ın bilebileceği kadar çoktur. Biz diğerlerine delil

8. *Risâletü mâhiyeti't-tabiiyye.*
9. *Risâletü'l-edvâr ve'l-ekvâr.*
10. *Risâletü efali'r-rûhâniyye.*

olması için onlardan birkaçını zikredeceğiz. Bunlardan biri bileşik şeylerin parçaları arasındaki ilişkiler sebebiyle meydana gelen uzlaşmalardır. Mesela duyu organları ile onların algıladığı şeyler arasındaki ilişkiler bunlardandır. Bundan dolayıdır ki, görme kuvveti ancak renkler ve şekilleri arzular. Daha üstün bir özelliği olmadığı sürece onları güzel görür. Duyması da böyledir. O, daha üstünü olmadıkça sadece lezzet aldığı sesler ve nameleri arzular. Biz bu konuyu "*Musiki Risâlesi*"nde[11] açıklamıştık.

Dış dünyada duyular ve algılar arasındaki üstün ilişki olduğu sürece her bir duyu kendi algıladıklarına âşık olur, onları güzel görür ve onlardan lezzet alır. Diğer duyular da bu kıyasa göredir. Duyular ve algıların mizaç bileşimleri çok çeşitli ve değişkendir. Onlar tek bir hâlde kalmadığı sürece duyuların algıları algılamadaki gücü de çeşitli ve değişken olur. Bu sebeple sen bir insan veya canlının yenilen, içilen, koklanan ve duyulan şeyden lezzet alırken diğerinin öyle olmadığını görürsün. Belki diğeri onu kötü görüp ondan acı duyar. Onun bir dönem onu güzel görüp ondan lezzet aldığını, başka bir dönemde onu hoş görmeyip ondan acı duyduğunu tespit edersin. Bunların hepsi yapıların farklılığı ve mizaçların çeşitliliği ona sunulan, nefret edilen ve ilgilenilen şeylere göredir. Onun açıklaması uzundur.

Ey kardeşim! Bil ki, ilahî hikmet ve Rabbânî yardım (*inâyet*) varlıkları bazı yönlerden birbirlerine bağlamış ve onları bir düzen ile tanzim etmiştir. Bunun nedeni şudur: Varlıkların bir kısmı sebep (*illet*) diğer bir kısmı sonuçtur (*ma'lûl*), yine bir kısmı ilkler diğerleri ikincillerdir. İlahî hikmet ve yardım (*inâyet*) sonuçların (*ma'lûlât*) tabiatına sebeplerine doğru bir yöneliş ve özlem koymuştur. Anne babaların çocuklarına, küçüklerin büyüklerin küçüklere, güçlülerin zayıflara karşı var olan duyguları gibi sebeplerine yönelik bir şefkat, merhamet ve özlem duydukları gibi varlıklar da sebeplerine ihtiyaç duyarlar. Çünkü zayıflar güçlülerin yardımına, küçükler de büyüklerin yardımına şiddetle muhtaçtırlar. Kureyş'in reisi ve bilgesine Kisra'nın sorduğu, "Hangi çocuğunu daha çok seviyorsun?" sorusuna onun verdiği şu cevap buna örnektir: "Büyüyünceye kadar onların küçük olanı, iyileşinceye kadar hasta olanı ve dönüp gelinceye kadar uzakta olanını daha çok seviyorum."

Bölüm

Sonra bil ki, bebekler ve çocuklar anne-babalarının terbiyesine (eğitim ve bakımına) ihtiyaç duymayacak hâle gelince bundan sonra da tamlık ve kemâle ulaşmaları için hocaların onlara bilim ve sanatları öğretmelerine muhtaçtırlar. Bu nedenle olgun erkeklerde, çocuklara ve gençlere yönelik bir ilgi ve sevgi vardır. Bu ilgi ve sevgi onların çocuk ve gençleri amaçlarına ulaştırmak için terbiye etme, eğitme ve olgunlaştırmada bir etken olmaları içindir. Farslar, Iraklılar, Şamlılar, Rumlar gibi bilim, sanat, edebiyat ve matematik aşkıyla dolu milletlerin tabiatında bu özellik mevcuttur. Ancak Kürtler, bedevi Araplar, zenciler ve Türkler gibi bilim, sanat ve edebiyatla pek uğraşmayan milletlerde ise bu özelliğe az rastlanır. Bunların tabiatlarında eşcinselliğe rağbet yoktur.

11. *Risâletü'l-mûsikî.*

Kadınların erkeklere yönelik sevgi ve aşklarına gelince; zâten çiftleşme özelliği taşıyan bütün canlıların tabiatında bu mevcuttur. Çünkü bu özelliğin onların yapısına konulması sayesinde onlar bir araya gelme ve çiftleşmeye davet edilmiş olurlar. Böylece onların üremeleri sağlanır. Bunlardan maksat neslin devamının sağlanması, heyûlâda(madde) suretin cins ve türüyle muhafaza edilmesidir. Çünkü şahıslar sürekli bir akış içindedirler. Bütün bunların amacı, akıl sahiplerinin çoğunun düşüncelerinden uzaktır. "*İlkeler (el-Mebâdi)*" ve "*Yeniden Diriliş (el-Bas)*" Risâleleri'nde bunu açıklamıştık.

Bölüm
Sevilenlerin Türleri ve Bunlardaki Hikmete Dair

Ey kardeşim! Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin! Bil ki, sevgi çeşitlidir. Sevilen şeyler de sayısını Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar çoktur. Biz burada diğerleri için delil olması gayesiyle onlardan sadece bir kısmını zikredeceğiz. Sevilen şeylerden biri neslin devamını sağladığı için canlıların çiftleşme, evlenme ve cinsel birleşmeyi sevmeleridir. Bir diğeri anne-babaların çocuklarına yönelik sevgileri, küçüklere sevgiyle bağlanmaları, onları besleyip büyüterek yetiştirmeleri ve onlara şefkat göstermeleridir. Sanki bu sevgi küçüklerin büyüklere muhtaç olmalarından dolayı onların tabiatlarına yaratılışta yerleştirilmiş ve ruhlarına işlemiştir. Başkanların baş olmayı sevmeleri, hırsla onun peşinden koşmaları, başkanı oldukları kişileri koruyup kollamaları, gözetmeleri ve onlara şefkat göstermeleri, övülme, yüceltilme ve teşekkür edilmeği sevmeleri de bunlardandır. Sanki bu özellikler yaratılışta onların tabiatlarına yerleştirilmiş ve ruhlarına işlemiştir. Bir diğer sevgi türü sanatçıların sanatlarını sergilemeğe yönelik sevgileri ve onu tamamlamadaki hırsları, onu öğrenme ve uygulamadaki şiddetli arzularıdır. Sanki bu sevgi onların sanatlara şiddetle arzu duymalarından dolayı onların tabiatlarına yaratılışta yerleştirilmiş ve ruhlarına işlemiştir. Ticaret erbabının ticaretlerine yönelik sevgileri ve dünyayı arzulayanların arzuları, onu toplama, biriktirme ve saklamaya yönelik hırsları, yeryüzünü imar etme, daha mükemmel araç-gereç üretme, onları biriktirip saklama sevgisi de bu kabildendir. Kendilerinden başkalarına ve daha sonra gelecek nesillere de bunlarda yarar olduğu için sanki bu sevgi yaratılışta onların tabiatlarına yerleştirilmiş ve ruhlarına işlemiştir. Âlimler ve bilgelerin bilgi üretme, edebî eserler ortaya koyma, matematiği öğretme, kapalılıkları araştırıp bulguları test etme, bilgileri kitaplara yazarak nesilden nesile ve yüzyıldan yüzyıla aktarmaya yönelik sevgileri de bunlardandır. Bunda ruhları ihya, huyları ıslah, hem din hem de dünyanın yararı olduğu için sanki bu sevgi yaratılışta onların tabiatlarına yerleştirilmiş ve ruhlarına işlemiştir. Diğer bir sevgi türü iyi olma ve iyilik yapmaya, bunlar hakkında söylenen övgü ve yüceltme sözlerine duyulan sevgidir. Bu hususlarda güzel ahlâka teşvik söz konusu olduğu için sanki bu sevgi onlarına yaratılışta tabiatlarına yerleştirilmiş ve ruhlarına işlemiştir. İnsanın hemcinsine yönelik sevgisi, aşk denen şey, âşıkların kendileri ve âşık olduklarının (*maşûkât*) durumlarıyla ilgili tasvirleri, gönüllerinde hissettikleri düşünce, sıkıntı, üzüntü, neşe, sevinç ve coşkular, bu ko-

nuda dile getirdikleri güzel huy ve övülen davranış biçimleri, yerdikleri kötü huy ve rezaletler de bu tür sevgilerdendir. Bilgeler şöyle demiştir: "*Yaratılışta aşk olmasaydı bütün bu faziletler gizli kalır, ortaya çıkamaz ve bu rezaletler de anlaşılamazdı.*" Söylediğimiz bu şeylerden açıkça anlaşılmaktadır ki, sevgi ve aşk varlığın tabiatında ortaya çıkan bir fazilet, büyük bir hikmet, ilginç bir ruhsal özelliktir. Yüce Allah'ın yarattıklarının içine onu yerleştirmesi onlara bir ihsanı ve onların yararına olan şeylerdeki desteğidir. Onlara kendini tanıtıcı bir rehberlik ve emirlerini daha çok yerine getirmeğe bir teşviktir.

Kardeşim! Bil ki, ruhların sevdiği ve âşık olduğu şeyler çeşitlidir. Bunlar ilimlerdeki mertebeler ve marifetteki derecelere göredir. Nitekim şehvanî nefse baş olma, üstün gelme, ezme sevgisi uygun değildir. Hayvânî nefse de ilim, marifet ve faziletleri kazanma sevgisi uygun olmaz. Melekî nefse de bedenlerin sevgisi, et ve kemikten oluşan bedenlerle beraber olma sevgisi uygun düşmez. Aksine melekî nefse uygun olan; bedenlerden ayrılma, semanın melekûtuna yükselme, felekler uzayının genişliğinde yüzme, Kur'an'da zikredilen "ravh" ve "reyhan"ın kokusuna ve esintisine kavuşma sevgisidir.

Bu nefis mertebeleri ve onlara uygun olan sevgililer (*maşûkât*) hakkında zikrettiğimiz şeylerden dolayı kendi cinsleri, kendisine benzeyen sevgililer ve maşûklar dışında başka bir varlığa sevgi duyan, âşık olan ve özlemle yanıp tutuşan bir ruh bulamaz ve göremezsin. Çocuklar ve zihinsel özürlü insanların ruhları bu duruma örnektir. Çünkü onlar nefislerinin mertebesiyle uyuşan süslü heykel şeklindeki oyuncaklardan başka bir şeyi sevmez ve âşık olmazlar. Akılları başlarına gelip bilgi sahibi oldukları ve eğitim aldıkları zaman ilgileri daha üst düzeye çıkar. Onların ruhları önceden uğraştıklarından daha gerçekçi başka şeylerle meşgul olur. Onların meşgul oldukları şey güzellikler ve şekillerin görüntüsüdür. İnsanlar ve hayvanlara ait etten oluşan bedenler ve şekillerdeki süstür. Akıllı ve ergen insanların çoğu için bunlar onlardaki sevilen, rağbet edilen, arzulanan ve âşık olunan şeylerdir. Ruhlar ilahî ilimler ve rabbânî marifetler konusunda eğitildiği zaman et ve kanda mevcut olan bu çekici heykel ve görünümlerin üzerine çıkarak onlardan daha değerli ve üstün olan şeylere yükselirler. Bunlar, kurtuluşa ermiş nâtık nefislerin ruhlar âleminde gördüğü güzellik, değer, kemâl ve cemâl sahibi ruhlara ait suretlerdir.

Sonra bil ki, insanların birçoğunun anlayışı bunları tasavvur etmeğe yetmeyince onlar hakkındaki bilgileri az olur. Onlar et, kan ve irinden oluşan bu bedensel, şekilsel olan hayal ve görüntülerle yetinirler. Onunla tatmin olur ve onda rahata ererler. Yüce Allah'ın şu âyette buyurduğu gibi ruhlarındaki yetersizlikten dolayı bunlarla ebedî olarak birlikte olmak isterler. "*Şüphesiz bize kavuşacağını ummayan ve dünya hayatına razı olup onunla yetinerek tatmin olan kimseler ile âyetlerimizden gafil olanlar...*"[12] Kur'an-ı Kerim'de bu mealde birçok âyet vardır.

Ey kardeşim! Sonra bil ki, varlıkların tabiatında ve ruhların yapısında mükemmel olarak en üst düzeyde bâkî ve ebedî yaşama sevgisi yerleşik bir şekilde mevcuttur. Şehvetli (*şehvânî*) nefsin hâllerinin en tamı bir engelle karşılaşmaksızın ve herhangi

---

12. Yunus, 10/7.

bir sorun yaşamaksızın kendi varlığının maddesi olan şehvetleri elde edip lezzetlerden yararlanarak ebedî olarak var olmaktır.

Aynı şekilde hayvânî nefsin hâllerinin en mükemmeli ise bir engelle karşılaşmaksızın ve herhangi bir sorun yaşamaksızın başkalarına reislik yaparak, kendinin dışındakileri ezerek ve kendine eziyet edenlerden intikam alarak ebedî bir şekilde var olmaktır.

Aynı şekilde düşünen nefsin (*nefs-i nâtıka*) hâllerinin en mükemmeli, bir engelle karşılaşmaksızın ve herhangi bir sorun yaşamaksızın eşyanın hakikatlerini idrâk edip bunların lezzetlerini alarak sevinç ve neşe içinde ebedî olarak var olmaktır.

Düşünen nefisler ilim ve marifetlerden lezzet alırlar. Çünkü bilgilerin suretleri onların tamamlayıcıları ve onların faziletlerini olgunlaştırıcıdır. Onların şanı yüce olan Yaratıcıları nezdindeki en yüksek amaç ve hedeflerine ulaştırıcıdır. Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Muktedir bir hükümdarın katında doğruluk meclisindedirler.*"[13]

Sonra bil ki, bu hâller şehvetli (*şehvânî*) ve kızgın (*gazabî*) nefse uygun değildir. Fakat gaflet ve cehalet uykusundan uyanır, basiret gözü açılır, kendi âlemini müşahede eder, kendinin başlangıç (*mebde*) ve sonunu (*meâd*) anlar, Rabbine özlem duyar, âşığın sevgilisine duyduğu türden bir iştiyak ve coşkuyla Yaratıcısına yönelirse bütün bu hâller düşünen nefse yaraşır. Yüce Allah şu âyetiyle bu duruma işaret etmiştir: "*... Müminlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir...*"[14] Yani O'nun dışındaki her sevgiliden daha büyük bir sevgiyle severler.

Sonra bil ki, her nefis bir şeyi sevdiğinde ona özlem ve iştiyak duyar, onu ister, her neredeyse ona yönelir ve gözü onun dışında hiçbir şeyi görmez, ondan başkasına ilgi göstermez. Nitekim şair şöyle söylemiştir:

Bir tek sevgili seviyorum. Yaşadığım sürece asla onun yerine başkasını istemiyorum.
Eğer onu elde edebilirsem, zâten amacıma ulaşmış olurum. Şayet elimden kaçarsa başkasını yâr olarak istemem.

Sonra bil ki, her kim bir şeyi severse onu özler ve onun için deli divâne olur. Ancak her ne zaman ona ulaşır, ondan sevdiği şeyleri alır, ihtiyaç duyduğu şekilde ondan istifade eder ve ona kavuşmanın lezzetine doyarsa bir gün mutlaka ondan ayrılır, usanır veya ona karşı tutumu değişir. Var olan tatlılık gider, sevimlilik ve güler yüz kaybolur, özlem ve coşkunun ateşi söner. Sadece Allah'ı seven müminler ve O'na özlem duyan sâlih kulları bu hâlden müstesnadır. Zira onlar ebediyete kadar her gün sevdiklerine yakınlaşırlar. Bu yakınlık sonsuza kadar artarak devam eder. Yüce Allah şu âyette kendisinden başkasını sevenlere şöyle işaret etmektedir: "*İnkâr edenlere gelince; onların amelleri ıssız bir çöldeki serap gibidir. Susamış kimse onu su sanır. Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz. (Tıpkı bunun gibi kâfir de hesap günü amellerinden bir şey bulamaz)...*"[15] Bu âyetin ardından Yüce Allah kendisini sevenlere iltifat edip

13. Kamer, 54/55.
14. Bakara, 2/165.
15. Nûr, 24/39.

hâllerini zikretmektedir. Sonra onların zikrinden onların sözlerine kinâye yaparak şöyle buyurmaktadır: "*...Ancak Allah'ı yanında bulur da Allah onun hesabını tastamam görür. Allah hesabı çabuk görendir.*"[16] Yani seven katında. Bu cümleden olarak Hz. Musa (a.s.)'dan şu haber rivayet edilmiştir. O Rabbine seslenerek: "*Rabbim! Seni nerede bulabilirim?*" dedi. Yüce Allah cevap olarak "*Kalpleri Benim için kırık olanların yanında*" buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur: "*Allah'ı görüyormuşçasına kulluk (ibadet) et. Zira sen O'nu görmüyorsan da O seni görüyor.*"

Sonra bil ki, Şanı yüce olan Allah'ın velilerinin görmesi, şahısların hayalleri, şekilleri, cinsleri, türleri, cevherleri, arazları, sıfat ve mevsufları bir mekân ve boyut içinde görmeleri gibi değildir. Fakat velilerin görmesi bundan daha şerefli ve üstün bir görme olup her türlü cismânî niteliğin ve maddesel sıfatın üstündedir. O, nur için nur ile nuru nurda görmektir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru, içinde kandil bulunan ve içi oyuk bir kandil gibidir. Kandil bir sırça içindedir. Bu sırça da sanki incimsi parlak bir yıldızdır ki, ne doğuya ne batıya nispet edilmeyen bir zeytin ağacından yakılır.*"[17] Yani şekilsel ve maddesel değildir.

Sonra bil ki, aşkın nefislerin yapısındaki varlığı, nefsin bedenleri ve onlara ait güzellikleri çekici bulması, cezbedici sevgilere duyduğu özlemin en üst amacı onları gaflet uykusu ve cehalet mahmurluğundan uyandırmaktır. Dahası onu terbiye etmek, üst makamlara çıkarmak, duyulara ait cismânî işlerden akla ait manevi olanlara ve cisim rütbesinden ruhsal güzelliklere yükseltmektir. Onun (nefsin) kendi cevherini tanıyabilmesine, kendi unsurunun değerine, âleminin güzelliklerine ve ulaşacağı yerin iyiliğine bir rehberliktir. Bütün bu güzellikler ve süsler, eşyanın dış yüzünde ve cisimlerin yüzeylerinde görünen, arzu uyandıran cezbedici şeylerin bütünü sadece küllî nefsin ilk heyûlâda şekillendirdiği nakış ve resimlerden ibarettir. Tümel (küllî) nefis bunlarla şeylerin zahirlerini ve cisimlerin yüzeylerini süslemiştir ki, cüzi nefisler onlara baktığında bir özlem duysun, onlara iştiyakla yönelsin, onlara bakarak, onları inceleyip düşünerek ve hâllerini göz önünde bulundurarak onları elde etmeğe yönelsin. Bütün bunlar şekiller ve güzelliklerin nefislerin zâtında suretleşmesi ve nefislerin özüne yapışması içindir. Bunun sonucunda bu cismânî şahıslar duyuların algı alanından kayboldukları zaman âşık olunan ve sevilen resim ve suretler cüzi nefislerin gözlerinde saf ruhanî suretler olarak kalırlar. Böylece o, cüzi nefisler yanında sevgilileri kalmış ve onlarla birleşmiş olurlar. Onların ayrılığından ve yok olmasından ebediyen korkusu kalmaz.

Bu anlattıklarımızın delili şudur: Birisi herhangi bir kişiye âşık olur. Sonra sevgilisiyle arasına bir engel girer veya onu kaybeder veya sevgilinin sevene ilgisi değişir. Aradan biraz zaman geçtikten sonra âşık sevgilisiyle karşılaşır. Sevgili eski hâlini kaybetmiş ve değişmiştir. Buna rağmen o kişi sevgilisini daha önce onun bedeninde gördüğü güzellikler, süsler ve çekiciliklerle birlikte görmeğe devam eder. Çünkü her ne zaman o eski duruma dönüp nefsinde bâkî olan o suret ve resimlere baksa; onları yine eski hâllerinde, değişme ve farklılaşma olmadan yerli yerinde duruyor gibi gö-

16. Nûr, 24/39.
17. Nûr, 24/35.

rür. O durumda nefis daha önce görmüş olduğu güzellik, suret, resim ve boyaları hiç değişmemiş bir şekilde kendinde müşahede eder. Nefis daha önce kendi dışında aradığı şeyi kendi cevherinde bulur. Bu durumda âşık gerçekte sevdiği ve âşık olduğu şeyin "sevgilim" dediği şahsın üzerinde gördüğü resim ve suretlerden ibaret olduğunun farkına varır, anlar. Oysa bugün onları nefsine nakşedilmiş, cevherine işlenmiş, zâtına resmedilmiş olarak değişmeden bâkî olduğunu görür. Akıllı ve anlayışlı kişi bu anlattıklarımızı düşündüğü zaman gaflet uykusundan ve cehalet mahmurluğundan uyanır, kendine gelir, kendi cevherini kazanır, başkalarına muhtaç olmaktan kurtulur. Onun hâli âşığın şu şiirinde anlattığı duruma benzer:

Daha önce ben bir yere alışıktım. İnkâr edilemez bir yürek yangını içimi dostlara özlemle dolduruyordu.
Şimdi ise gittiğim yerden bir çıkışım yok. Zira kölelerin efendilerden kurtuluşu yoktur.

Bu durumda onun ruhu yorgunluklardan, sıkıntılardan ve başkalarıyla beraber olmanın acılarından kurtulur. Şairlerin şiirlerinde dile getirdikleri ve hâllerinden şikâyet ettikleri gibi cisimlere âşık olan ve bedenleri sevenlerin maruz kaldığı hastalıklardan nefis şifa bulur. Bazı şairler şöyle demiştir:

Aşkı çok lezzetli bulsa bile dünyada âşıktan daha zavallı kimse yoktur.
Her zaman onu ağlarken görürsün. Zira ya ayrılıktan korkar ya da özlem yüreğini yakar.
Uzakta olursa ona hasretinden ağlar. Yanında olursa ayrılık korkusundan ağlar.
Bu durumda uzaklaşınca da yakınlaşınca da gözü kararır.

Bölüm

Sonra bil ki, herhangi bir şahsa âşık olan, bu sıkıntıları yaşayan, bütün bu hâllerle karşılaşan, sonra teselli olması ve aklı başına gelmesi için nefsi gaflet uykusundan uyanmayan veya bunları unutup ikinci bir şahsa âşık olan kişinin nefsi elbette körlüğe batmış ve cehalet içinde sarhoş olmuştur. Bu konuda şair şöyle demiştir:

Adamlar aşk körlüğünden kurtuldular
Senin cahilliğinin geçmediğini görüyorum.

Sonra bil ki, insanların *havâs* (özel/üstün) ve *avâm* (sıradan)'ı vardır. Avâm, olan insanlar güzel bir şey veya süslü bir kişi gördükleri zaman nefisleri ona bakmaya ve yakın olmaya, onu düşünmeye can atan kişilerdir. Havâsa gelince; onlar, muhkem bir sanat veya süslü bir şahıs gördükleri zaman nefisleri onu meydana getiren hikmetli zâta, onu yaratan ilim sahibine, onu şekillendiren merhametli zâta özlemle yönelen, ona bağlanan ve onda huzur bulan kişilerdir ki, bunlar ürettikleri şeylerde ona benzemeye sözlü, fiilî, ilmî ve amelî her türlü işlerinde onu örnek almaya çabalarlar.

Sonra bil ki, eksik nefisler gayret açısından zayıftırlar. Dünya hayatının nimetinden başka bir şeye gönül vermez, sadece orada ebedi yaşamayı arzu ederler. Çünkü onlar ondan başkasını bilmez ve düşünmezler. Ancak şerefli ve razı olunmuş nefse gelince o dünyaya rağbete tenezzül etmez, aksine ondan yüz çevirir, âhireti ister ve onu arzular, hemcinslerine ve kendisine benzeyen meleklere kavuşmayı temenni eder. Semanın melekûtuna yükselmeyi ve felekler uzayının genişliğinde seyahat etmeği özler. Fakat bu "*Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmet Risâlesi*"nde belirttiğimiz üzere ancak bedenden ayrıldıktan sonra ve belirli şartlarla mümkün olur.

Sonra bil ki, bilgelerin nefisleri fiilleri, marifetleri ve ahlâklarında tümel (küllî)-felekî nefse benzemeğe gayret eder, ona katılmayı arzu ederler. Tümel (*küllî*) nefis de aynen böyledir. O da felekleri idare edişinde, yıldızları hareket ettirişinde ve kâinatı yaratmada Yaratıcı'ya benzeme gayreti içinde olur. Bütün bunları Yaratıcısına itaat, O'na kulluk olsun diye ve O'na duyduğu özlem nedeniyle yapar. Bu nedenle bilgeler şöyle demiştir: Şüphesiz Allah ilk maşûktur. Felek sadece O'na duyduğu özlemden dolayı, en tama hâller, en mükemmel gayeler, en üstün sonlar üzere sürüp gidecek olan devamlılık ve beka sevgisiyle döner.

Sonra bil ki, tümel (küllî) nefsin feleği döndürmesi ve yıldızları yürütmesindeki etken; dillerin ifadede aciz kaldığı ve sadece özetini verebildiği ruhlar âlemindeki bu güzellikler, faziletler, lezzetler ve sevinçleri ortaya koyma özlemidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Orada nefislerin arzu ettikleri ve gözlerin hoşlandıkları bulunur.*"[18]

Sonra bil ki, bütün bu güzellikler, faziletler ve hayırların hepsi sadece Allah'ın feyzinden olup Allah'ın tümel (küllî) aklı aydınlatması, bu nurun küllî akıldan küllî nefse ve küllî nefisten maddeye (heyûla) yansımasından kaynaklanmaktadır. *Heyûla* (madde) feleğin çevresinden yerin merkezinin sonuna kadar uzanan alanda mevcut olan cisimler ve şahısların zâhirleri üzerinde bulunan cisimler âlemindeki cüzi nefisleri görünür hâle getiren surettir.

Sonra bil ki, başından sonuna kadar bu nurlar ve güzelliklerin hareketi dolunaylı bir gecede aydınlık ve ışığın ayın cevherinin cisminden çıkarak havaya yayılması gibidir.

Sonra bil ki, bu nurların ve güzelliklerin başından sonuna kadar yayılmasının/sirayetinin örneği, dolunaylı bir gecedeki ışık ve aydınlığın ayın cevherinin cisminden çıkarak havada, güneşten doğarak ayın cisminin üzerinde, tümel (*küllî*) nefsin aydınlatmasından doğarak güneşin ve diğer yıldızların tümünün üzerinde, tümel akıldan doğarak nefsi küllî üzerinde ve Yaratıcı'nın feyzi ve aydınlatmasından doğarak aklı küllî üzerinde yayılmasıdır. Nitekim Yüce Allah "*Allah göklerin ve yerin nurudur*"[19] buyurmuştur.

Belirttiğimiz bu hususlar ile Allah'ın ilk sevgili (*maşûk*) olduğu, bütün varlıkların ona özlem duyup yöneldiği ve her işin ona döndüğü açıkça ortaya çıkmıştır. Zira bütün varlıklar; varlıklarını, içinde bulundukları durumu, varlıklarını sürdürmelerini

18. Zuhruf, 43/71.
19. Nûr, 24/35.

ve en iyi hâle gelmesini O'na borçludurlar. Çünkü mutlak varlık O'dur. Sonsuza kadar var olma (*bekâ*) ve ebedîlik de tamlık, mükemmellik ve eksiksizlik de O'na aittir. Yüce Allah zalimlerin ve cahillerin söylediklerinden çok yücedir. Ey kardeşim! Allah dost (*veli*) ve seçkin kullarına vaat ettiği gibi seni ona ulaştırsın ve nurunu tamamlasın! Nitekim Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Kıyamet gününde, erkek ve kadın tüm müminlerin nurları önlerinden ve sağlarından gider, işte o inananlar diyecekler ki: "Ey Rabbimiz! Nurumuzu tastamam yap, bağışla bizi. Şüphesiz sen her şeye kadirsin.»"*[20] Allah seni, bizleri ve bütün değerli kardeşlerimizi sapasağlam yolda yürümeğe muvaffak kılsın, seni, bizleri ve bütün değerli kardeşlerimizi doğruluk ve olgunluk yoluna iletsin. Şüphesiz ki o, kullarına karşı çok şefkatli ve merhametlidir.

"Aşkın Mahiyeti Risâlesi" burada sona ermiştir, bunun devamında *"Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmet Risâlesi"*[21] vardır.

20. Tahrîm, 66/8.
21. *Risâletul-bas ve'l-kıyâme.*

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyâtu'l-akliyyât*) Yedinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Sekizinci– Risâlesi: Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair[1]

1. Çeviri: Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın adıyla!

Allah'a Hamd ve onun seçilmiş kullarına selam olsun. "*Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?*"[2]

Ey kardeş bilmiş ol ki, biz aşkın mahiyeti ve nefislerin muhabbetine dair, en üstün, en güzel, en mükemmel, en estetik, en noksansız ve en devamlı olan hususları açıklamayı bitirdik. Şimdi bu risâlede öldükten sonra dirilmenin, kıyametin ve miracın niteliğini açıklamak istiyor ve diyoruz ki:

Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin! Bilmiş ol ki, ilimler çoktur ve hepsi de üstün ve değerlidir. Onların bilinmesi insana üstün güç (izzet) verir, tahsil edilmeleri ise insanı felaketten kurtarır. Onları elde etmek nefisler için hayat ve kalpler için rahatlık verir. Onları öğrenmek doğru yola ve rehberliğe ulaştırıp cehâlet karanlıklarından kurtarır, hem dinin ve hem de dünyanın yararına olur. Ancak ilimlerin bir kısmı diğerinden daha üstündür. Onları öğrenenler arasında da üstünlük farkı vardır. Buna göre bilginlerin en üstünü din ve tasavvuf (vera') konusunda bilgi sahibi olanlardır. Zira bunlar, ahiret konusunda taklit ve rivayete değil kesin bilgi ve basîrete sahiptirler.

Ey kardeş! Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin! Bilmiş ol ki, gözle görülmediği için, ahiretin hakikatini kavramak ve insanların sonuçta varacağı yeri (meâd) bilmek, şeytana ve onun inkârcı zürriyetlerine kapalı kalmıştır. Aynı şekilde, (delilsiz olarak sadece) dilleriyle tekrar (ikrar) eden taklitçiler de, ahiret, öldükten sonra dirilme, kıyamet, yeniden yaratılma ve haşredilme, hesaba çekilme, yaptıkları işlerin teraziye vurulması (*mîzân*), sırat köprüsü ve orada, dünyada iken iyilik yapmışsa ödüllendirilme, kötülük yapmışsa cezaya çarptırılma şeklinde yaptıklarının sonucunu görme gibi hususların gerçek mahiyetini bilemezler. Çünkü bu bilgi, özlerin özü ve başkalarına değil, sadece Allah'ın dostlarına (evliyâullah) özgü bir sırdır. Zira Allah dostları, seçilmiş hayırlı kimselerdir, *onların şahsiyetleri ebediyet yurdunu sürekli hatıra tutacak şekilde arı durudur.*[3] Biz, değeri üstün olan bu risâlede, Aziz

2. Neml, 27/59.
3. Sâd, 38/46. ayete telmih var.

ve Celil olan Allah'ı isteyenler ve ahiret yurdunu arayanlar için, rumuzlu işaretlerle ve getirilmiş örneklerle bu ilimin bir kısmına işaret etmek istiyoruz. Çünkü bu ilmin gerçek mahiyetini bildirmek açıklanamayacak kadar zor, fikirlerle düşünülmekten ve algılarla hayal etmekten uzaktı. O bilgiyi ancak arınmış nefisler, temiz ruhlar, bilinçli kalpler ve duyarlı kulaklar algılayabilir. Fakat bu ilme dair açıklamayı yapmadan önce, nefsi, ruhu, onların gerçek durumlarını, mahiyetlerini ve fonksiyonlarını açıklamaya ihtiyaç duymaktayız. Zira ahiretin hakikatini ve işlerin en sonunda varacağı yerin (meâd) durumunu bilmek yeniden diriliş ve kıyameti; nefis ve ruhu bilmekten sonradır. Bunun bir başka sebebi de şudur: Bir grup İslâm bilgini, ilimlerle (ulûm), kelamla ve cedelle ilgilenir, ancak nefsin durumunu ve varlığını inkâr eder, ruhun hakikatinden ve onun durumlarına dair fonksiyonlarından bilgisiz kalırlar. Bu sebeple öncelikle nefsin varlığına, özünün (*cevher*) mahiyetine ve fonksiyonlarına dair nakil yoluyla, haberler kanalıyla, rivâyetlerde yer alan bilgilerle ve peygamberlere indirilmiş olan kitaplarda yer alan verilerle delil getirmek istiyoruz. Daha sonra da aklî-felsefî kanıtlar zikredeceğiz. Çünkü bu bilginlerin bu konularda tartışma yapanları, nefislerinde şüpheler ve kalplerinde kuşkular bulunduğu için, sadece nakil ve rivayetlerle yetinmez ve bu kanallarla gelen bilgiler onları ikna etmez. Aksine onlar, aklî deliller ve felsefî kanıtlar isterler. O halde diyoruz ki:

Ey kardeş! Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin! Bilmiş ol ki, hukemâ ve filozoflar, kitap ve notlarında "nefisler"i çok zikrettiler, öğrencilerini ve evlatlarını nefsin ilmini (psikoloji) ve nefsin cevherini öğrenmeye teşvik ettiler. Zira psikoloji ilmini ve nefsin cevherini bilmek, rûhânî şeylerin başlangıç ve sonuç bakımından gerçek mahiyetlerini, Aziz ve Celil olan Yüce Yaratıcıyı (Bârî Teâlâ), meleklerini bilmeyi, özellikle de, yeniden dirilme, kıyametin, öldükten sonra kabirlerden çıkma (neşr), bir meydanda toplanma (haşr), hesap, ceza, iyilerin sevap ve kötülerin azap görmesinin gerçek mahiyetini bilmeyi sağlayacaktır.

Buna göre, nefsini tanımayan, zâtını, nefis ve ceset arasında ne fark olduğunu bilmeyen her insan, sonunun nereye varacağını ve ahiretin gerçek mahiyetini unutarak, gayretini, cesedin durumunu düzeltmeye ve bedenin, yaşama zevki, dünya nimetlerinden yararlanma ve dünyada ebedi kalma gibi faydalarını sağlamaya yöneltecektir! İnsan, nefsini ve onun cevherinin gerçek mahiyetini tanıdığı zaman genelde onun gayreti, nefsinin durumuyla, düşüncesi de durumunu düzeltmeyle, öldükten sonra durumunun nasıl olacağıyla, varacağı son durumu kesin olarak bilmeyle, dünyadan ahirete doğru yapacağı yolculuğa hazırlanmayla, ahiret için azık edinmeyle, hayırlı işlere koşmayla, tövbeyle, şerden, çirkin şeylerden ve günahlardan kaçınmayla alakalı olur.

Bunu yaptığı zaman, ölüm korkusu ondan gider ve çoğu kere Allah'a kavuşmayı temenni eder. Allah'a kavuşmayı temenni etmek, Allah dostlarının ve O'nun sâlih kullarının niteliğidir. Nitekim Yüce Allah, insanları dışlayarak sadece kendilerinin Allah'ın dostları olduklarını iddia eden Yahudileri azarlarken Kur'ân-ı Kerim'de Peygamber'i Hz. Muhammed'in diliyle Allah'a kavuşmayı temenni etme meselesini zikretmiş ve "*Eğer söylediğiniz doğru ise haydi ölümü temenni edin bakayım*"[4] diye-

4. Cuma, 62/6.

rek onlara işaret etmiştir. Yani, ey Yahudiler! İnsanları dışlayarak sadece kendinizin Allah'ın dostları olduğunu iddia ediyorsunuz, halbuki Allah'ın dostları, O'nun kendilerine vaat ettiği şeyleri ve onlar için hazırladığı esenliği ve hoş geldin karşılamasını hatırladıkları zaman (bunlara bir an önce kavuşmak için) ölümü temenni ederler, şayet siz de Allah'ın dostları iseniz ölümü temenni edin. Övgüsü yüce olan Allah bu konuda şöyle buyurmuştur: "*Allah'a kavuşacakları gün, (müminlere) hoş geldin karşılaması olarak 'selâm sizlere'(ne mutlu size, girin cennete) denilecek. (Çünkü Allah), onlara muhteşem bir ödül hazırlamıştır!*"[5], "*Allah'ın lütfedip kendilerine bağışladığı(şehitlik ve cennet nimetleri) ile sevinç duyarlar. Ve henüz kendilerine katılmamış olan kardeşlerine,(hesap gününde) herhangi bir korku ve üzüntü duymayacakları müjdesini vermek isterler.*"[6] Aklı olan herkes kesin bir bilgi ile bilir ki, bunların (şehitlerin) cesetleri toprakta çürümüştür. Bu ikram, bağışlanan bu üstünlük, karşılama selamı ve esenlik ruhlarına ve pak, temiz nefislerine yöneliktir. Nitekim övgüsü yüce olan Allah bunu şöyle ifade etmiştir: "*Ey gönlü (Allah'a kullukla) huzura ermiş kişi (nefis)! O'ndan memnun olmuş ve O'nu memnun etmiş olarak Rabbine dön. Haydi sen de (seçkin) kullarımın arasına katıl!*"[7], "*Ve andolsun insan benliğine (nefse) ve düzenleyen, sonra da kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu öğreten Rabb'e! Benliğini (nefsini) arındıran kesinlikle kurtulmuştur! Karartan ise felakete uğramıştır!*"[8], "*O gün her insan (nefs) kendi canının derdine düşmüş bir halde (Allah'ın huzuruna) gelecek ve herkese, yaptıklarının karşılığı eksiksiz verilecek ve onlara haksızlık edilmeyecektir*"[9], "*Gerçi ben (bu sözlerle) kendimi (nefsimi) temize çıkarıyor değilim. Çünkü, Rabb'imin rahmet edip esirgemesi hariç, arzu ve ihtiraslar (nefs) insanı daima kötülüğe çağırır...*"[10], "*Ölümleri anında ruhları alan, ölmemiş olanlara ise uykuda alan yalnız Allah'tır. Böylece ölümüne hükmettiklerini (katında) tutar diğerlerini ise belli bir süreye kadar serbest bırakır...*"[11] Daha bunlar gibi Kur'anda nefsi konu alan pek çok âyet vardır. Nefse dişil bir kalıpla hitap edilmesi, aklı olan herkesin onun cesetten ayrı/farklı bir şey olduğunu bilmesi içindir. Zira ceset eril bir kalıp olup ona dişil kalıpla hitap edilmez. Nefis ve ceset arasındaki farkı açıklamak için bu fark yeterlidir.

Aklı olan herkes, cesedin durumunu düşünüp taşındığı zaman onun, et, kan, damarlar, sinirler, kemikler ve buna benzer şeylerden oluştuğunu bilir. Cesedin aslı (başlangıcı) sperma ve cansız kandır. Sonra süt, gıda, yiyecek ve meşrubat olur. son merhalesi ölümdür. Nefis cesedi terk ettikten sonra ceset çürür ve toprak olur. sonra, övgüsü yüce olan Allah vadettiği gibi, dilerse o yeniden bir yaratık olarak diriltilir.

Nefse yani ruha gelince; o, göksel (yüce), nuranî, canlı, çok bilgi sahibi, tabiatı gereği faal, duyulayıcı (hassas), anlayış sahibi, ölüp fâni olmayan aksine, ya lezzet alan veya ızdırap duyan ve ebedi olarak kalan bir cevherdir. Allah'ın ermiş ve sâlih kulları gibi mümin kimselerin ruhları öldükten sonra göklerin melekutuna ve feleklerin

5. Ahzâb, 33/44.
6. Âl-i İmrân, 3/170.
7. Fecr, 89/27-30.
8. Şems, 91/7-10.
9. Nahl, 16/111.
10. Yûsuf, 12/53.
11. Zümer, 39/42.

geniş alanına yükseltilir ve oraya çekilir. Ruhun boşluğunda ve nurdan oluşan bir geniş alanda, rahat ve huzur içinde kıyamete yani muazzam olaya/dehşet anına(*et-Tâmmetu'l-kübrâ*) kadar yüzer. Cesetleri açıldığı zaman ruhlar, hesaba çekilmeleri, iyiliğe karşılık iyilik görmeleri ve kötülüklerine de bağışlanma ile karşılık verilmesi için o cesetlere geri döndürülür.

İnkârcı, günahkâr ve şerli kimselerin nefisleri ise, körlükleri ve cehaletleri içerisinde azapla kıvranarak, ızdırap çekerek, gamlı, hüzünlü, korkulu ve ürkek bir şekilde kıyamete kadar beklerler. Sonra, hesaba çekilip yaptıkları kötülüklerin karşılığını görmeleri için içlerinden çıktıkları cesetlere geri döndürülürler.

Söylediğimizin doğruluğunun kanıtı ve betimlemesini yaptığımız şeyin gerçekliği noksanlıklardan beri olan Yüce Allah'ın şu âyetleridir: "*(O mahkum oldukları azap) bir ateştir ki, onlar sabah ve akşam o ateşe sunulacaklar ve son saat gelip çattığında (Allah şöyle buyuracak:) Firavun ailesine en şiddetli cezayı verin!*"[12], "*...Keşke o zalimleri, ölümün pençeleri arasında çırpınırlarken bir görseydin! O zaman melekler, yakarlına yapışarak (diyecekler ki: 'Haydi,) çıkarın bakalım canlarınızı! Allah adına gerçek dışı sözler söylediğiniz ve O'nun âyetlerine karşı kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için, bugün küçük düşürücü bir azapla cezalandırılacaksınız!*"[13], "*...'Haksız olduğumuza bizzât kendimiz şâhidiz!' diyecekler...*"[14], "*(Ve hesap gününde Allah,) o halde, sizden önce ateşe girmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de yerinizi alın!' diyecek*"[15], "*Onlar hesap günü oraya atılacak ve bir daha oradan asla kurtulamayacaklar!*"[16] Kur'an'da bu anlama gelen birçok âyet öldükten sonra nefsin ya lezzet duyarak veya ızdırap ve azap çekerek var olacağını (ölmeyeceğini) göstermektedir.

Aklını hakkıyla ve insaflı bir şekilde kullanan, nefsine öğüt veren, ölümden sonraki hayatı önemseyen, akibet/ahiret (meâd) konusunda düşünen, yolculuğa hazırlanan, sefer için azık edinen, dünyaya gereğinden fazla değer vermeyen, ömür bitip ecel yaklaşmadan önce ahirete yönelen kimse için, belirttiğimiz şeylerde yeterli (bilgi) vardır. Ey kardeş! Allah seni doğruya ulaşma konusunda başarılı kılsın, hangi memlekette olurlarsa olsunlar, Allah sana, bize ve bütün kardeşlerimize doğruyu buldursun.

Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin, bilmiş ol ki, yeniden dirilme, kıyamet, kabirlerin açılması ve insanların kabirlerinden çıkarılması (neşr), dirilmeden sonra bütün yaratıların (arasat meydanında) bir araya toplanması (haşr), orada bekleme, hesaba çekilme, iyilik ve kötülükleri tartmak için terazilerin kurulması, sırat köprüsünden geçme ve bunlar gibi peygamberlerin kitaplarında geçen hususları inkâr edenlerin inkârı, nefislerindeki şüphelerden ve kalplerindeki hayretten kaynaklanmaktadır. Bunun sebebi, onların, kendi nefislerini, onun cevherinin asıl mahiyetini, nasıl cesetle birlikte olduğunu, herhangi bir zamanda neden ona bağlandığını ve herhangi başka bir zamanda neden ondan ayrılmadığını, başlangıcının

12. Mü'min (Ğâfir), 40/46.
13. Enam, 6/93.
14. En'am, 6/130.
15. A'râf, 7/38.
16. İnfitâr, 82/15-16.

nerden olup cesedi terk ettikten sonra da neticede nereye varacağını bilmeden, nefsin gerçek bilgisini, nasıl olduğunu, yapılarını, mahiyet ve niceliğini bilmek istemeleridir. Bütün bu konular kapalı bir bilgi ve ince (latîf) bir sır olup felsefî (hikemî) ilimlere yeni başlayanların bunlar karşısında yapacağı tek şey, bu bilgiyi övgüsü yüce olan Allah'ın desteği ve onayı ile meleklerden vahiy ve ilham yoluyla alanlara ve onu Allah'tan doğru bir şeklide haber verenlere teslim olmak, iman etmek ve onları doğrulamaktır.

Bu ilmi teslim (kabul) ve doğruluğunu onaylama (tasdik) yoluyla almaya razı olmayıp kesin aklî kanıtlar (*berâhîn*) ve felsefî deliller (*hucec*) isteyenlerin pâk/arınmış nefislere, arı-duru kalplere, alıcı kulaklara ve temiz ahlâka sahip olmaları gerekir. Aynı zamanda bunlar farklı mezhep ve görüşler konusunda taassup içerisinde olmamalıdırlar. Bununla birlikte onların, sayı, geometri, mantık ve doğal bilimler (tabiiyyât) gibi felsefî ilimlerde (*er-riyâzâtu'l-felsefiyye*) uzman, deneyimli ve ilahiyât ilimlerinden de haberdar olmaları gerekir. Risâlelerimizde bunların bir kısmını anlattık, bu bilgilerden kardeşlerimizin ihtiyaç duydukları ve bilmeleri gereken miktarını açıkladık. Ey kardeş sen ilgili yerlere bak, değerlendir ve düşün inşallah doğruya ulaştırılırsın.

Sonra Ey kardeşim, bilmiş ol ki, "kıyâmet" kelimesinin anlamı Arapça "kâme/yekûmu/kıyâmen" (ayağa kalkmak) kelimesinden türemiştir. Kelimenin sonunda bulunan "hâ" harfi mübalağa (abartılı anlatım) içindir. **Kıyâmet kelimesi, nefsin düştüğü beladan ayağa kalkması anlamına gelmektedir. Öldükten sonra diriliş, nefsin gaflet uykusundan ve cehâlet uyuklamasından uyanması canlanıp/silkinip tam anlamıyla doğrularak kendine gelmesidir.** Farsça ifadesiyle, tam anlamıyla doğrulmasıdır.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin, bilmiş ol ki, dünya konusunda tefekküre dalan, içindekilerle birlikte onun geçirdiği oluş, bozuluş, değişim, dönüşüm gibi farklılaşan durumlarını, özellikle bütün canlıların mecbur olduğu yaşam ve ölümü düşünen ve geçmiş asırlarda geçip gitmiş olanların durumlarını değerlendiren her akıllı ve zeki kimse, ölümün kaçınılmaz olduğunu ve kendisinin de öncekilerin gittiği yere gideceğini kesin olarak bilir. Bu sebeple o, hakkında kesin bilgi elde etmek için ahiretin gerçek durumunu doğru ve açık bir şekilde bilmeyi arzular ve temenni eder.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ahiretin durumu konusunda insanların iki farklı görüş ve yaklaşımı vardır: Bir kısmı ahireti kabul etmekte bir kısmı ise inkâr etmektedir. Ahireti inkâr edenler, insanın öldükten sonra bitki ve hayvanların hükmünde olduğunu sanmaktadırlar. Buna göre onlar, bitkilerin durumuna bakar, onların her birinin oluşma ve bozulma gibi durumlarını düşünür, durumlarını değerlendirir ve görürler ki, bitkiler oluşur, ortaya çıkar, belli bir kıvama gelir sonra çürür ve bozulur. Hayvanlar da böyledir; onların her biri doğar, büyütülür/eğitilir, belli bir yaşa gelir, sonra ölür, çürür ve yok olur. bitki ve hayvanların durumunun bu anlattığımız şekilde olduğunu görenler bunu insanın durumunda ölçü alırlar ve derler ki: "*Bu dünyada yaşadığımız hayattan başka (bir hayat) yoktur! Biz ölür ve diriliriz, bizi öldüren*

zaman(ın akışın)dan başka bir şey değildir!"[17] Halbuki Allah onlarla ilgili olarak diyor ki, "*Onlar bu konuda herhangi bir (delile veya güvenilir) bilgiye sahip değiller, tek dayanakları kuruntularıdır.*"[18] Zira onlara "zaman/dehr" nedir diye sorulsa zamanı açıklayamaz ve onun ne olduğunu bilemezler.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ahireti kabul edenler de (kendi aralarında) iki gruptur. Bunların bir kısmı, kalpleriyle düşünmeden ve akıllarıyla gerçek mahiyetini bilmeden onu sadece dilleriyle kabul ederler ve kabul ettiklerini bu yolla söylerler. Onların bu kabulü, peygamberlerin (onlara selam olsun) sözlerini kabul etmekten, ona inanmaktan ve,ahiret konusunda söyleyip haber verdiklerini taklitten ibarettir. Diğer grup ise, peygamberlerin söylediklerini kabul edip doğrulamakla birlikte kalpleriyle ârireti düşünmekte ve akıllarıyla onun gerçek mahiyetini bilmektedirler. Yüce Allah şu âyetiyle her iki grubu da methetmiş ve onlara övgüde bulunmuştur: "*...Böylece Allah içinizden iman edenleri ve kendilerine ilim bahşedilmiş olanları (bu fedakârlıkları sayesinde) yüce makamlara eriştirecektir...*"[19] Fakat Allah bunların da bir kısmını diğerinden daha üstün tutmuş ve şöyle buyurmuştur: "*De ki, hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*"[20]

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ilim/bilgi, *bir şeyi gerçek mahiyeti ve doğruluğu ile bilmek*tir. İman ise, bu şeyi kabul etmek ve düşünmeden onu haber verenlerin sözünü doğrulamaktır. Halbuki peygamberler (onlara selam olsun) ve ermiş kullar (evliyâ), ahireti haber vermekte, onu kalpleriyle düşünmekte ve gerçek mahiyetini akıllarıyla bilmektedirler. Müminler ise dilleriyle ahireti kabul etmekte, verdikleri haberlerde peygamberleri doğrulamakta ve onların ahirete dair keşiflerini gözetlemektedirler.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ahiretin durumunu gözetleyenler iki gruptur: Bunlardan biri, yer ve göklerin düzeninin bozulması anında ahiretin oluşumunu ve gelecekte meydana gelişini gözetlemektedirler. Bunlar ancak duyularla algılanan şeyleri ve cisimlerden de ancak cevherleri, bunların durumlarından da ancak dışa yansıyanı bilirler. Diğer grup ise, ahiretin durumunu keşif, açıklama ve hakkında bilgi sahibi olma yoluyla gözetlemektedir. Onlar, akılla bilinen şeyleri, rûhânî cevherleri ve nefsânî durumları bilmektedirler.

Ey kardeşim! Ahiretin gerçek durumunu bilmek dünyayı bilmeye bağlıdır. Çünkü bu ikisi birbirine muzâf (bağlı) cinslerdir. Muzaf cinslerin özelliklerinden biri, birinin bilinmesiyle diğerinin bilinmesidir. "Dünya" kelimesi isim olarak başka bir ismi gösterir. Dünya, "yakınlık" anlamına gelen "dünüvv" kökünden, ahiret ise "gecikme" anlamına gelen "teehhur"dan türemiştir. Dünya, bizim ilk bilgi edindiğimiz şey, onun durumları duyularla ilk algıladığımız, cesetlerimizden ilk hissettiğimiz, cisimlerimizin ve cinsimize ait türlerin durumlarına dair ilk gözlemlerimizdir. Bütün bunlar nefislerimizi tanımadan, onların âlemini gözlemlemeden, cinsimize ait türleri bilmeden ve akılla bilinenlerin bizzât kendisini bulup hissetmeden öncedir. Zira bunlar, cesetlerimizi terk ettikten sonra nefislerimizin elde ettiği şeylerdir. Nite-

17. Câsiye, 45/24.
18. Câsiye, 45/24.
19. Mücâdele, 58/11.
20. Zümer, 39/9.

kim biz bunları cesetlerimizin doğmasından sonra elde ederiz. Zira, nasıl ki ceninin ana rahminden ayrılması (ona ait) cesedin doğması ise, nefsin cesetten ayrılması da onun doğması demektir.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, dünya hayatı nefsin cesetle beraber cisimler âleminde ayrılık vakti olan ölüme kadar kalma süresidir. Ahiret yurdu ise, şayet dünyadakiler bilirse, canlı olan ruhlar âlemdir. Ahiret, nefsin cesedi terk ettikten sonra yer ve gök durdukça kendi âleminde olmasıdır. Nitekim Yüce Allah bu hususu şöyle açıklamıştır: "*Bedbaht olanlar (dünyadayken yaptıklarından ötürü) ateşte (yaşayacak) ve orada ah çekip inleyecekler. (Ve) Rabbin aksini dilemedikçe, gökler ve yer yerinde durduğu sürece orada kalacaklar: çünkü, dilediğini yapan (Allah)'tır, senin Rabbin. Bahtiyar olanlara gelince, onlar (da dünyada yaptıklarından ötürü) cennette (yaşayacak) ve Rabbin bunun aksini dilemedikçe, gökler ve yer yerinde durduğu sürece –bitmeyen bir lütfun sonucu olarak– orada kalacaklar.*"[21] Biz "*Elemler Risâlesi*"nde[22] ahirette bedbaht olanların azaplarının, bahtiyar olanların ise lezzetlerinin nasıl olacağını açıkladık.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ölüm, nefsin cesedi kullanmayı bırakmasından başka bir şey değildir. Nefis cesedi kullanmayı iki sebepten dolayı bırakır: Bunlardan biri tabiî/doğal, diğeri ise arazî/sonradandır. Tabiî sebep, uzun zaman geçmesi sebebiyle cesedin yaşlanması, bünyenin zayıflaması, duyu organlarının tembelleşmesi, organları harekete geçiren sinir ve kasların gevşemesi, bedeni besleyen nemin kuruması ve, yağın tükenmesi sonucu kandilin sönmesi gibi, içgüdüsel hararetin sönmesidir. Bu durumda insanın yaşaması mümkün olmaz, eylem ve işlerinden hiçbirini yapamaz. Zira nefis için beden sanatkârın dükkanı gibi, organlar da âlet ve edevat gibidir. Sanatkârın âletleri yorgun düştüğü, kırıldığı veya dükkan tahribe uğrayıp yıkıldığı zaman sanatkâr, başka bir dükkan ve yeni aletler edinmeden sanatına ait hiçbir iş yapamaz.

Nefsin arazî bir sebepten dolayı cesedi kullanmayı terk etmesi çok çeşittir. Fakat bunları iki sebepte toplanır: Bunların bir kısmı, hastalıklar ve cesedi telef eden virüsler (*a'lâl*) gibi, tercih hakkı bulunmayan cesedin dahilinden gelen sebeplerdir. Bir kısım sebepler ise hariçten kaynaklanır. Boğazlamak ve öldürmek böyledir. Öldürme, bir insanın kast edip başka bir insanın ev veya dükkanını yıkması gibi, bozucu ve tahrip edici bir darbe ile kasıtlı birinin vücuda kast ederek onun bünyesini/yapısını yıkmasından başka bir şey değildir.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, hikmetle iş yapan her sanatkâr yapacağı iş hakkında düşünüp sonuçlarını dikkate aldığı zaman günün birinde dükkanının harap olacağını, aletlerinin iş görmez hale geleceğini, beden gücünün zayıflayacağını ve gençlik günlerinin gideceğini bilir. Kim hızlı hareket eder ve dükkan harap olmadan, âletler iş görmez duruma gelmeden ve güç gitmeden çalışırsa, dükkanın da sanatıyla mal kazanır, sonra da çalışmaya ihtiyacı kalmaz, zira bundan sonra başka dükkana ve yeni alet ve edevata ihtiyaç duymaz. Aksine işten emekli olur ve daha önce kazandığı

---

21. Hûd, 11/106-108.
22. *Risâletu l-âlâm.*

şeylerden yararlanma ve tadını çıkarmakla meşgul olur. işte cesedin harap olmasından sonra nefsin durumu da aynen böyle olur.

Ey kardeşim, bak, düşün, acele et ve bu dükkan harap olmadan ve bu bünye yıkılmadan azık edin. Şüphesiz azığın en iyisi takva (sorumluluk bilinci)dır.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin, bilmiş ol ki, Allah'ın kullarına verdiği nimetler çok olup onların sayısını Allah'tan başka kimse bilmez. O'nun insana bahşettiği en değerli bağışlarından, en büyük nimetlerinden, en bol nimet ve ihsanlarından biri, gerçek ilimlerin sonuçlarını veren, rûhânî marifetleri ve Rabbânî Tanrılığı bulduran üstün (ayırt edici) akıl, sağlam görü ş(re'y) ve doğru ayırma yetisi (temyiz)dir.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin, bilmiş ol ki, aklın en değerli sonuçlarından ve en üstün bulgularından biri, iyi görüşler, insanların nefislerini ve inançlarını düzelten doğru inançlardır. Zira iyi görüşler ve doğru (sahih) inançlar, sahiplerinin gaflet ve cehâlet uykusundan uyanmasına yardımcı olur, onları hatanın sebep olduğu ölümden diriltir, oluş ve bozuluş âlemi olan hâviye'nin (dipsiz cehennem) azabından ve cehennem ateşinden kurtarır, feleklerin ve göklerin genişliğinin bulunduğu canlılar âlemindeki cennet nimetlerine ulaştırır, onu yaratıcısına, ortaya çıkaranına, tamamlayıcısına, mükemmel hale getirenine ve ebedilik diyarında bulunan Yaratıcısının katındaki en yüce gayelerine, en mükemmel sonuçlarına ve orada bulunan makama ulaştırır. Oraya ulaşan devamlı olarak nimetlerden yararlanmakta, lezzetlerden istifade etmekte, sonsuzluk hayatına ulaşanların sevincini yaşamakta en güzel yol arkadaşları olan peygamberlerle, sıddiklerle[23], şehitherle ve sâlihlerle[24] beraber olmaktadır. Bu, Allah'ın bir lütfudur.

Sonra bilmiş ol ki, doğru görüşlerden ve inananlarının nefislerini kurtaracak görüşlerden biri, Allah'ı birleyenlerin (*muvahhid*) inancıdır. Bunların inancına göre, âlem (evren) sonradan yaratılmıştır, icat edilmiştir, Yaratıcısının avucunun içinde dürülmüştür, varlığında ve devamında O'na muhtaçtır, göz açıp kapayıncaya kadar bile O'na olan ihtiyacı ve anbe an feyzini ona ulaştırması bitmez. Şayet yaratıcı bu âlemden feyzini, tutmasını ve korumasını bir an keserse gökler çöker, felekler tahrip olur, yıldızlar yere düşüşür, ana unsurlar (erkân) yok olur, yaratıklar helak olur, zamansız olarak âlem bir kerede silinir ve unutulur. Nitekim Yüce Allah bu durumu şöyle anlatmıştır: "*Gerçek şu ki, semavi varlıkları ve yeri (yörüngelerinden) sapmamaları için tutan (yalnızca) Allah'tır. Bir kere sapınca da, O'nun müdahale etmemesi halinde başka hiçbir güç onları tutamaz. (Fakat) Allah halimdir, çok bağışlayıcıdır!*"[25], "*Onlar, (O'ndan başkasına kulluk edenler,) Allah hakkında doğru bir anlayışa sahip değiller; çünkü bütün yeryüzü, Kıyamet Günü O'nun için avuç içi kadar bir şey olacaktır, gökler de O'nun sağ elinde dürülmüş hale gelecek. O kudret ve egemenliğinde sınırsızdır ve onların ortak koştukları her şeyin kat kat üstündedir!*"[26]

23. Sıddîk: Allah'a verdiği sözde duran dürüst kimselere denir. (ç.n.)
24. Sâlih: İnancının gerektirdiği güzel ve yararlı işleri yapanlardır. (ç.n.)
25. Fâtır, 35/41.
26. Zümer, 39/67.

Ey kardeş bilmiş ol ki, kim bu görüşe inanır, yer ve gökler konusunda bu inancı gerçekleştirirse devamlı olarak o kimse kalbi Rabbine bağlı, O'nun ipine sıkıca sarılmış, bütün hallerinde O'na dayanmış, bütün tasarruflarında sırtını O'na dayamış, her zaman O'na dua eden, bütün ihtiyaçlarını O'ndan isteyen ve diğer işlerini O'na havale eden birisi olur. bu inanç sayılan bu niteliklerle onun için Rabbine yakınlık vesilesi, nefsi için hayat, kalbi için huzur ve felaketlerden/tehlikeli şeylerden kurtuluş olur. Nitekim Yüce Allah, firavunla ilgili olan uzun bir hitabın sonunda, firavun âilesinden olup da mümin olan ancak imanını gizleyen bir kulunun durumu üzerinden şöyle anlatmıştır: "*Ve işte o zaman (şimdi) söylediklerimi (ister istemez) hatırlayacaksınız. (Bana gelince,) ben kendimi Allah'a adıyorum; çünkü Allah, kullarının (kalbinde olan) her şeyi mutlaka görür. Allah onu (kavminin) şeytani tuzaklarından korudu, Firavun'un ailesi ise şiddetli bir azabın pençesine düştü.*"[27]

Âlemin kendi başına bağımsız, maddesi, varlığını sürdürmesi, korunması ve tutulması gibi hususlarda yaratıcısının feyzine ihtiyaç duymadan var olacağını sanan kimse Rabbinden yüz çevirmiş, O'nu hatırlamayı unutmuş, O'na dua etmekten gaflete düşmüş, dünyaya ait ve orada kendine ait olan arazlarla meşgul olmuş olur. Böyle birisi Rabbini ancak gaflet içinde hatırlar, O'na umursamaz bir şekilde dua eder, O'ndan şımarık tarzda ve gösteriş olsun diye veya sıkıntı, bela, darlık ve musibet anlarında mecbur kaldığı için, zorlanarak, şüpheler taşıyarak, şaşkınlık ve sapkınlık içinde bir şey ister. Neden imtihan edildiğini ve nasıl affedileceğini bilmez, Rabbini tam anlamıyla tanımaktan câhil olur, böylece dünya hayatı boyunca Rabbinden mahrum (arasına engel koymuş olarak) kalır. "*Bu dünyada (kalp) gözü kör olan kimse ahirette de kör olacak; öyle ki, yolunu büsbütün kaybedecektir.*"[28]

İnananlarının nefisleri için iyi, gaflet ve cehâlet uykusundan uyanmasına ve kalkmasına yardım eden, hata ölümünden dirilten, oluş ve bozuluş âlemi olan dipsiz cehennem (hâviye) ateşinden kurtaran, felekler ve göklerin genişliği olan cennete ulaştıran ve O'nun katında aracı olarak onu yaratıcısına yaklaştıran, görüşlerden ve faydalı inançlardan, biri de, akıllı insanın Rabbine yöneldiğine ve onu yerleşeceği rahimde yer tutan bir sperm (*nutfe*) olarak yarattığı günden beri O'na doğru eğilim gösterdiğine inanması ve bunu kesin olarak bilmesidir. Rabbi ve yaratıcısı onu, durumdan duruma yani daha noksan durumdan daha tam ve mükemmel olana, daha alt seviyede bulunandan daha üstün olana nakleder. Rabbine kavuşup O'nu görüp müşahede edene ve hesabını eksiksiz olarak verene kadar bu durum devam eder. Nitekim bu durumu Yüce Allah şöyle anlatmıştır: "*Artık kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, işte o Allah'ı razı eden imanına layık işler yapsın ve Rabbine kulluk ederken hiç kimseyi O'na ortak koşmasın!*"[29] Kur'ân'da bu anlamda daha pek çok âyet vardır. Bu görüşe inanmayanı tehdit etmek, azarlamak ve ayıplamak için şöyle buyurmuştur: "*Şimdi Bizim sizi boş yere ve amaçsız yarattığımızı; dahası (hesap vermek için) Bize döndürülmeyeceğinizi sanıyorsunuz, öyle mi?*"[30], "*Beri yandan, er geç Bizim karşımıza çıkacaklarına inanmayıp kendilerini bu*

27. Gâfir(Mu'min), 40/44-45.
28. İsrâ, 17/72.
29. Kehf, 18/110.
30. Mu'minûn, 23/115.

dünya hayatıyla hoşnut kılmaya çalışanlara, onun ötesini gözetmeyenlere ve (böylece) Bizim ayetlerimizi umursamayanlara gelince: yapageldikleri (bütün o kötülüklerden) ötürü onların varacağı yer ateştir."[31] Kur'ân'da bu anlamda daha pek çok âyet vardır.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, ahiretin durumunun nişanı ve varılacak son yerin (*meâd*) dizgini yeniden dirilme ve kıyametin gerçek mahiyetini bilmeye bağlıdır. Bunların tamamı ise insanın nefsini ve onun cevherinin hakikatini bilmesine bağlıdır. Zira nefsini tanımayan ve onunla ceset arasındaki farkı ayırt edemeyen her kesin gayesinin ve gayretinin çoğu cesede ve onun durumunu düzeltmeye, dünyada ebedi kalmaya ve onun şehvetinin lezzetiyle yararlanmaya yönelik olur. Ancak nefsinin gerçek mahiyetini bilen herkesin gayesinin ve gayretinin çoğu, nefsin durumuna, onu ıslah etmeye, en son varacağı ve karar kılacağı yeri düşünmeye, dünyadan yapılan göçe hazırlanmaya, ahiret için azıklanmaya, Yüce Allah'a kesin olarak kavuşmaya ve ölümden az korkmaya yönelik olur. İşte bu, Yüce Allah'ın dostlarının özelliği ve niteliğidir. Nitekim Yüce Allah Yahudileri azarladığı bir bağlamda şöyle buyurmuştur: "*De ki: Siz Eğer Allah'ı seviyorsanız beni izleyin ki Allah da sizi sevsin...*"[32], "*De ki: "Siz ey Yahudi akidesine mensup olanlar! Diğer bütün insanları dışlayıp (yalnız) kendinizin Allah'a yakın olduğunu iddia ediyorsanız, hadi o zaman ölümü isteyin bakalım. Eğer söylediğinizde samimi iseniz bunu yapın!*"[33] Yani, "*Bizler Allah'ın çocukları ve can dostlarıyız*"[34] şeklindeki sözünüzde samimi iseniz bunu yapın.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, kıllıların en seçkin özelliklerinden biri ilim ve maariflerinin çok olmasıdır. Akıl sahibi âlimlerin ulaşacağı en üstün ilimlerden ve en kıymetli maariflerden biri, yeniden dirilme, kıyametin gerçek mahiyeti ve durumlarının nasıl değişip idare edildiğine dair olan bilgidir, ki Allah bunu ancak gerçek müminler içerisinde bulunan dostlarına gösterir ve bildirir. Noksanlıklardan Yüce olan Allah Kur'ân'da bin yediyüz kadar âyette kıyametin durumlarının nasıl değişip idare edildiğini ifade etmiş ve onlara farklı niteliklerle ve çeşitli şekillerde işarette bulunmuştur. Meselâ kıyametle ilgili şu nitelemeleri yapmıştır: "Yeniden dirilecekleri gün", "ceza/mükâfaat günü", "ayırt etme günü", "hesap günü", "dehşet günü", "imdâd günü", "toplanma günü", "haşr günü", "kabirlerden çıkacakları gün", "kıyametin kopacağı gün". Daha buna benzer nice nitelikler ve işaretler zikredilmiştir ki, kıyametin gerçekliklerini arama ve öğrenme ve bütün nitelikleriyle nasıl olduğunu düşünme konusunda bilginlerinin çoğunun aklı doğruyu bulamamış ve isabet edememiştir. Zira onun yorumunu ancak Allah ve ilimde derinleşip: "*tümü Rabbimizin katındandır*"[35] diyen Allah'ın seçkin kulları ve dostları bilir. Kıyamet ilmi konusunda Yüce Allah ayrıca şöyle buyurmuştur: "*...oysa onlar, Allah dilemedikçe O'nun ilminden hiçbir şey kavrayamazlar...*"[36], "*...O, kimseye*

31. Yunus, 10/7-8.
32. Âl-i İmrân, 3/31
33. Cum'a, 62/6.
34. Mâide, 5/18.
35. Âl-i İmrân, 3/7.
36. Bakara, 2/255.

bütünüyle gaybını bildirmez"[37], "*razı olduğu elçiler müstesnâ*"[38], "*Onlar O'nun yüceliği karşısında derin bir saygıyla titrerler.*"[39]

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, yeniden dirilme ve kıyametin gerçek bilgisi, iblise, onun cin ve insan şeytanlarından olan zürriyetine, peşinden gidenlere ve askerlerine/ordularına kapalıdır. Bu bilgi Allah'ın en büyük sırrı olup yaratıkları içerisinden onu ancak razı olduğu dostlarına, seçkin kullarına, Adem'in, Nuh'un, İbrahim'in, İsrâil'in zürriyetinden sevdiklerine ve doğruya iletip seçtiği kimselerin zürriyetlerine bildirir. Onlar hakkında Allah şöyle buyurmuştur: "*İşte bunlar Allah'ın kutlu, onurlandırıcı bağışlarda bulunduğu nebîlerden bazıları Adem'in soyundan, Nuh'la birlikte (o gemide) taşıdığımız kimselerin soyundan, İbrahim ve İsrail'in soyundan gelen ve (hepsi de) doğru yolu gösterdiğimiz ve seçtiğimiz kimselerden bazıları: Ne zaman kendilerine O sınırsız rahmet Sahibi'nin mesajları okunsa ağlayarak (O'nun huzurunda) yere kapanan kimseler.*"[40] Ey kardeşim, Allah merhametiyle sizi ve bizi onlardan eylesin. Zira O Allah, kullarına aşırı düşkün, şefkati ve merhameti bol olandır.

Biz, Aziz ve Celil olan Allah'ın kanununa uyarak bu sırrın bir kısmını açıklamak ve ona bir şekilde işaret etmek istiyoruz. Zira onu tam olarak açıklamak câiz olmaz. "*Allah dilediğini yolun doğrusuna iletir.*"[41] Hz. Peygamber de, bu kavim gibi nefislerine zulmedenlere işaret ederek şöyle buyurmuştur: "*Allah'ım kavmime doğru yolu göster, zira onlar bilmiyorlar.*"

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, akıllılar nefislerinin zekası, zihinlerinin saflığı, ayırt etme güçlerinin kalitesi bakımından farklı derecelerde oldukları gibi ilim ve marifet (maarif) konularında da farklı derecelere sahiptirler. Nitekim bunu "*Görüşler ve Mezhepler Risâlesi*"nde[42] açıkladık. Durum anlattığımız şekilde olunca akıllılar açık hakikatlerle tek bir hitapla değil de birden çok manaya gelen (müşterek) lafızlarla muhatap olmuşlardır. Bunun sebebi, akıl, zeka ve ayırt etme gücü olan her kesin gücü ve imkânı oranında ve ilim ve marifetleri yüklenmesidir. Nitekim övgüsü yüce olan Allah örnek kabilinden şöyle buyurmuştur: "*O gökten su indirdiğinde ve (kurumuş) nehir yatakları(ndan her biri) kendi hacimlerine göre dolup taştıklarında, akıntı yüzeydeki çerçöpü, tortuyu alır götürür...*"[43] Kur'an yorumcuları (müfessir) demişlerdir ki, bu âyetin manası ve yorumu şöyledir: Allah, buluttan yağmuru indirdiği gibi, Kur'an'ı gökten yere indirmiştir. Nasıl ki vadiler, genişliklerine ve akım miktarına göre sel yağmurundan yüklenirlerse kalpler de, Kur'an ilminden, ilimlerden ve marifetlerden elde ettikleri oranda ve nefislerinin cevherinin saflığına göre yüklendiler. Sonra anlaşıldı ki, "kalp" lafzı, canlıların bir çoğunda bulunan göğse bağlı koza şeklinde bir et parçası değildir. Buradaki "kalp"ten maksat o et parçası değildir. Aksine, kardeşlerimizin bundan kast ettikleri bunun ötesinde bir şey olup o da nefistir.

---

37. Cin, 72/26.
38. Cin, 72/26.
39. Enbiyâ, 21/28.
40. Meryem, 19/58.
41. Bakara, 2/213.
42. *Risâletü'l-ârâ vel-mezâhib.*
43. Ra'd, 13/17.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, "ba's"/dirilme sözcüğü Arap dilinde birden çok mana arasında ortak bir kelime olup üç anlama ihtimali vardır: 1. Gönderme anlamına gelir. Arapça ifadesiyle: "Ba'astü: Gönderdim" demektir. Nitekim Yüce Allah peygamberleri gönderdiğini ifade ederken "ba'ase" kelimesini kullanmış ve "Ba'asellahu'n-nebîyyîn", yani "Allah peygamberleri gönderdi" demiştir. 2. Ölü cesetleri kabirlerden diriltip kaldırmak ve bedenleri topraktan çıkarmak anlamına gelir. Nitekim Allah'ın: ""*Ne? Ölüp toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra sahiden yeniden dirilecek miyiz? Yani eski atalarımız da mı?*"[44] diyen kâfir ve inkârcılara "*De ki: "Elbette, hem de en perişan ve zavallı şekilde!*"[45] diyerek vaatte bulunduğu gibi. 3. Câhil nefisleri gaflet uykusundan uyandırmak ve cehâlet ölümünden diriltmek anlamına gelir. Övgüsü yüce olan Allah bu anlamı ifade etmek için şöyle buyurmuştur: "*(Ruhen) ölü iken hayata kavuşturduğumuz ve insanlar arasında yolunu bulması için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, hiç içinden çıkamayacağı derin karanlığın içine (gömülüp kalmış) biri gibi olur mu? (Ama) böyle: hakikati inkâr edenlere yaptıkları güzel görünür*"[46], "*Ama ölü (bir toplum) haline geldikten sonra belki şükredenlerden olursunuz diye sizi tekrar dirilttik.*"[47] Hz. Muhammed (a.s.)'e yönelik olarak da şöyle buyurmuştur: "*Ve gecenin bir vaktinde kalkıp, kendi isteğinle yaptığın ilave bir eylem olarak namaz kıl: ki böylece Rabbin seni belki (ahirette) övgüye değer bir konuma yükseltir.*"[48]

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, cesetlerin diriltileceğini kesin olarak bilmeyene ve düşünemeyene nefislerin diriltileceğini söylemek hikmete uygun düşmez. Zira cesetlerin diriltilmesi tasavvuru mümkün ve anlaşılıp bilinmesi zihne yakın olan bir şeydir. Bunu kabul etmeyen ve tasavvur etmeyen/edemeyen nefislerin yeniden dirileceğini daha çok inkâr eder, o konuda daha cahil ve onu tasavvur etmekten daha uzak olur. Zira nefislerin yeniden dirilmesi, özel (*havâs*) kişilere ait bilgilerdendir. Onu ancak ilahı ilimlerle ve Rabbânî marifetlerle barışık olanlar/onlara âşina bulunanlar tasavvur edebilir. Allah'ın kâfirlerin cesetlerini yeniden diriltmeyi vaat etmesinin sebebi, yalanlamalarını onlara kanıtlayıp (inananlarla) hem fikir olmalarını sağlamak ve kötü eylemlerinden dolayı onları cezalandırmak içindir. İnananlara nefislerine can vermeyi ve ruhlarını yeniden diriltmeyi vaat etmesinin sebebi ise, iyi işlerinden dolayı onları ödüllendirmek ve eylemlerinden dolayı kendilerine sevap vermektir. Ey kardeşim, cesetlerin yeniden dirilmesini bekleyenlerden ve bedenlerin kabirlerden çıkarılmasını/açılmasını düşünenlerden olma. Çünkü bu kesin olmayan düşünceye kapılırsan bu senin hakkında büyük bir zulüm olur. Fakat imkânın varsa/dengeli düşünebiliyorsan nefislerin yeniden dirileceğini bekleyenlerden ve onların canlılıklarını devam ettirip rûhânî âlemlerine ve canlı olan yerleşme yurtlarına ulaşacaklarını, nebîler, sıddikler, şehitler ve sâlihlerle beraber ebedi olarak nimetler diyarında kalacaklarını düşünenlerden ol. Bunlar ne güzel arkadaştırlar.

---

44. Saffât, 37/16-17.
45. Saffât, 37/18.
46. Enam, 6/122.
47. Bakara, 2/56.
48. İsrâ, 17/79.

Bölüm
Cesetlerin Yeniden Diriltilmesine Dair

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, cesetlerin viran olup kaybolmuş kabirlerden diriltilmesi ve topraktan kalkması, ancak geçmiş zamanda her herhangi bir vakitte kendilerine bağlı bulunan bu nefis ve ruhların o cesetlere geri döndürülmesiyle olur. Ruhlar onlara geri dönünce cesetler canlılık kazanır, bu bedenler dirilir, harekete geçer ve donmuş bir vaziyet aldıktan sonra duyulamaya başlarlar. Sonra bir yerde toplanır (haşr), hesaba çekilir ve ceza/mükâfat görürler. Çünkü yeniden dirilişin amacı ceza ve mükâfattır.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, aştan toprakta çürümüş olan cisimlere kurtarıcı nefsin yeniden döndürülmesi, çoğu kere cehâlet içinde onu öldürmek, cisimlerin karanlıklarına daldırmak, tabiatın esaretine hapsetmek ve madde denizinde boğmaktır. Fakat nefislerin yeniden diriltilmesi ve ruhların faal hale getirilmesi, gaflet ve cehâlet gafletinden ve uykusundan uyanması, marifetlerin ruhuyla hayat bulması, tâbiî cisimler âleminin karanlıklarından çıkması, madde denizinden ve tabiat esaretinden kurtulması, ruhlar âleminin derecelerine yükselmesi, nefsin rûhânî âlemine, nûrânî yerine ve canlı hayatına dönmesidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Çünkü (akıllarını kullansalardı bilirlerdi ki) bu dünya hayatı geçici bir zevk ve eğlenceden başka bir şey değildir; oysa âhiret hayatı, tek (gerçek) hayattır: Keşke bunu bilselerdi!*"[49] Yani dünyada yaşayanlar keşke bunu bilseydi. Gerçek hayat ahiret hayatı olunca bu ahiret yurdunun sâkinleri hakkında ne düşünürsün ey kardeşim, onların nitelikleri, nimetleri ve lezzetleri nasıl olur acaba? Bu, ancak Yüce Allah'ın şu ifadesindeki gibi olur: "*(Orada) altın tepsiler ve kadehler ile karşılanacaklar ve canlarının istediği ve hoşlanacağı her şeyi orada bulacaklar. Ve siz orada oturup kalacaksınız (ey inananlar!)*"[50] Orada ne ölür ne de hastalanırlar.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, bütün ilimler üstün ve şereflidir, onları elde etmek sahipleri için güç ve üstünlüktür, onları bilmek, bilenlerin kalplerine ışıktır, nefisleri için hidayet ve hayattır, kalplerine şifadır, onları gaflet ve cehalet uykusundan uyandırmaktır, ruhlara lezzettir, cesetlere çekidüzen vermektir, cisimleri tamamlamak ve mükemmelleştirmektir, âlemi ayakta tutmaktır, yaratıklara düzen vermektir, varlıklara tertibe sokmaktır ve kâinat için süstür. Fakat şöyle denilmiştir: Bazı ilimler daha faziletli, daha üstün, daha kıymetlidir. Yükümlülük sahibi olan akıllıların elde ettiği ilimlerin en üstünü ve en kıymetlisi, övgüsü yüce olan Allah'ı tanımak, birliğine ait sıfatları ve şanına layık olan niteliklerini bilmektir. Bundan sonra nefsin cevherini ve bütün geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanlarda durumlarının nasıl değişip idare edildiğini bilmek gelir. Sonra nefsin cisimlerle ilişkisinin nasıl olduğunu, onları idare etmesini ve bir süre bedenleri kullanmasını bilmek gelir. Sonra nefsin bedeni nasıl terk ettiğini, ondan nasıl ayrılıp tek başına kaldığını, kendi âlemine, unsuruna ve tümel cevherine katılışını bilmek, sonra yeniden dirilmeyi, kıyameti, toplanmayı, hesabı, amellerin tartılma-

49. Ankebût, 29/64.
50. Zuhruf, 43/71.

sını, sırat köprüsünü, cennetlere girmeyi, Celal ve ikram sahibi Rahman'a (Allah'a) komşu olmayı bilmek gelir.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ilimlerin bu çeşidi özlerin özüdür. İşte bu ilme, diğer insanlar değil de, üstün, ayırt edici ve felsefî hikmete âşina akıl sahipleri teşvik edilmiştir. Çünkü ilmin ve maarifin bu çeşidi, meleklerin rütbesini takip eden marifetlere insanın ulaştığı en son mertebedir. Bundan dolayı bu ilmi kaldıracak akla sahip olan kimse, Allah'ın kendisini yarattığı günden Allah'a kavuşup hesap verinceye kadar bununla yükümlüdür, onu uygulamalıdır ve ona doğru yönelmelidir. Nefsin varlığının ve cesede bağlanmasının, onunla beraber yaşamasının, onu tamamlayıp mükemmel hale getirmesinin en üstün gayesi de budur.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, bu üstün ilme dikkat bakıp onu düşünmek istediğin ve bu gizli/ince sırrı araştırdığın zaman, tıpkı diğer ilim ve sanatlar hakkında onlara sahip olanlara yönelindiği gibi, onun ehline yönelme ve onlara bu ilimden sorma ihtiyacı duyarsın. Nitekim şöyle denilmiştir: Her sanat için ona sahip ve ehil olandan yardım isteyin.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, bu sanatın ehli olanlar ve bu sırları bilenler ancak bizim erdemli ve kıymetli kardeşlerimizdir. Ey kardeşim, onların söylediklerine bak, kabul edip dilinle ifade ettiğin, kalbinle inandığın eşyanın gerçek mahiyetine dair onların anlattıklarını düşün, sonra duyduğunu tefekkür et, sana anlatılan şeyin üzerinde dur, basiretinle onu ayırt et, onu Allah'ın sendeki en güçlü kanıtı (*huccet*), seninle hemcinslerin arasında yargıç olan aklına vur. Şayet duyduğun şeyin gerçek mahiyeti senin için ortaya çıkarsa, sana anlattıklarını tasavvur edersen ve sana haber verdiklerini kesin olarak bilirsen şüphesiz bu, Allah'ın başarıya ulaştırması ve O'nun yol göstermesiyle olmuştur. Şayet bunun tersi olursan, elinden gelen gayreti sarfetmiş ve yükümlü olduğun konuda mazereti ortadan kaldırmış olursun. "Allah dilediğini doğru yola iletir".

Ey kardeşim, bu sırrın hakikatini sorman, aradığını ve bilmek istediğini sana tarif etmesi için bu sanatın ehli olanlarla yolun kesişmezse, kendi gayretin, aklın, basiretin ve ayırt etme gücünle bunu araştırma ve tefekkür yolunda şerefli filozofların yoluna gir, Mantık ilminde anlatıldığı gibi, akılların ölçüsü olan "burhânî kıyas"ı kullan. Biz mantık ilminden birkaç risâlede giriş ve öncü bilgiler mahiyetinde yetecek kadar açıklamada bulunduk. Fakat bu bölümde, seni kaynağına yaklaştırması için bir örnek vereceğiz.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, insan bilinebilecek şeylerin bir kısmını duyular yoluyla, bir kısmını duyma, rivayet ve haberler kanalıyla, bir kısmını düşünüp taşınma ve içgüdüsel akıl vasıtasıyla, bir kısmını ise vahiy ve ilham vasıtasıyla bilir. Bu ilim, insanın kendi kazanmasıyla ve tercihiyle olmaz aksine Allah'ın bir bağışıdır. Bu ilmin bir kısmı da kıyas ve kanıta dayalı akıl yürütme ve çıkarım (istidlâl) yoluyladır. Bu da kazanılmış akılla olur. İşte bu akılla akıllılar iftihar eder ve bununla feylosof ve felsefeciler üstünlük taslarlar.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, yeniden dirilme ilmini aradığın zaman ve kıyametin gerçek mahiyetini ve onun hallerine

dair anlatılanları bilmek istediğinde bunun bilinmesi, anlatılan bu yolların dışında değildir. Bu bilgiyi kıyas ve burhân yoluyla öğrenmek istersen, bu konuda yani yeniden dirilme ve kıyametin gerçek mahiyetini öğrenme konusunu kast ediyorum, el-Mecisti'nin arkadaşlarının güneşin hacminin büyüklüğünü/gücünü öğrenmek için çalıştığı gibi çalış. Mecisti'nin arkadaşları demişlerdir ki, güneşin hacmi miktar olarak ya yerinkine eşit, ya ondan büyük veya ondan küçüktür. Çünkü akla dayalı taksimde bunun dışında bir şey yoktur. Sonra onlar, kitaplarında genişçe açıklandığı üzere, gerçeğini öğreninceye kadar bu üç kısmı teker teker araştırdılar. Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bu kimselerin kendi meselesine çalıştığı gibi sen de bu meseleye çalış. Sonunda şunu söyleyeceksin: Yeniden dirilme ve kıyametin anlamı nefislerin değil cesetlerin yeniden dirilmesi veya cesetlerin değil nefislerin yeniden dirilmesi ya da her ikisidir. Zira taksimde bu üçün dışında bir şey yoktur. Sonra, bu bölümde açıklayacağımız üzere, bu üç kısmı tekere teker araştır.

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruh ile desteklesin, bilmiş ol ki, insanın sadece bu görünen şekilden yani et, kan, kemik ve sinirlerden ve buna benzer olup tamamı uzun, geniş ve derin cisimler olan şeylerden ve insan sureti olan özel bünyeye sonrada gelen giren arazlardan oluşan bir varlık olduğunu sanan kimse, yeniden dirilme olgusunu gerçekleştiremez ve kıyametin asıl mahiyetini tasavvur edemez. Onun düşüncesine göre yeniden dirilme ve kıyamet ancak şöyle olabilir: Bu cesetler tamamıyla, bu cirimler ve arazlar aynıyla şu anda bulundukları haliyle iade edilecek, sonra bir meydanda toplanıp (haşredilip) hesaba çekilecekler. Açlık, susuzluk, gıda, sıcaklık, soğukluk, elemler, ağrılar, hastalıklar, hüzünler, belalar, konuşma, sultan zulmü, kardeşlerin çekememezliği, komşuların düşmanlığı, akranların kininden kaynaklanan ve katlanılan acılar, şeytan vesveseleri, yükümlü olunan ibâdet ve itaatların ağırlıklarını taşıma, oruç ve namaz gibi ibadetleri yapmaya gayret etme, tabiatta var olan âdetlerden ve insanın aslında yerleşik bulunan şehvetlerden nefsi engelleme ve tamamının şiddetli olmasıyla birlikte bedende nefse düşen bütünlük(ana unsurla/külliyât) gibi zorunlu sebeplere onu çekip götüren cisme ait şeyler ve eğilimler de geri gelecek. Ve bu düşüncede olan kimse insanın bu dünyada bilinen bir vakte kadar hapsedilmiş olduğunu düşünür ve böyle inanır. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Dünya müminin zindanı ve kâfirin cennetidir."* Çünkü gerçek mümin, dünyanın kendileri sebebiyle arzulandığı şehvet ve lezzetlerden nefsini engelleyerek onu hapsetmiştir. Dünya hayatının bu şekilde olduğunu düşünen ve inanan kimse yeniden diriliş olgusunu tasavvur edemez ve kıyamet olgusunu gerçekleştiremez. Ona göre yeniden diriliş ve kıyamet ancak, nefsin bizzât bağımsızlık kazandıktan sonra cesedi terk etmesi, cevheriyle tek başına kalması ve kendi âlemini seyretmesidir. Böyle bir kimse Rabbinden ancak sâlih kullar, nebîler, sıddîkler, şehitler ve sâlihler gibi kendi cinsinden olan kimselere katılmayı/ulaşmayı ister. Nitekim Allah'ın dostu olan Hz. İbrâhim Rabbinden duasının sonunda, *"Beni sâlihlere kavuştur"*[51] diyerek, Hz. Yusuf, *"Beni Müslüman olarak öldür ve sâlihlere*

51. Şuarâ, 26/83.

kavuştur"[52] diyerek, ölümden sonrasını kast etmek suretiyle aynı şeyi istemişlerdir. Yüce Allah Peygamber'i Hz. Muhammed'e ve bütün peygamberlerine şunu söylemiştir: "*Senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır.*"[53] Hz. Muhammed (a.s.) de şöyle buyurmuştur: "*Allah dostlarının (evliya) dünyada ebedi olarak kalmasını asla istemedi.*"

Görüşü ve inancı bu şekilde olan kimse yeniden diriliş olgusunu ve kıyameti ancak nefsin cesetten ayrılması olarak tasavvur eder. Nitekim Hz. Muhammed (a.s.)'in şöyle dediği nakledilmiştir: "*Ölen kimsenin kıyameti kopmuştur.*"

Bu görüşe inananların bazısından nakledildiğine göre, bu kimse kendi görüşünde olan bir kardeşiyle karşılaşmış ve ona demiş ki: Nasıl sabahladın ve dünyadaki durumun nasıldır? O da ona şöyle cevap vermiş: İyidir, bundan daha iyisi olarak inşallah dünyanın âfetlerinden ve belalarından kurtulmayı umuyoruz. Ya sen nasılsın, durumun nasıl? O da şöyle dedi: Gurbet diyarında esir ve fakir, umduğu faydayı elde etmeye ve hoşlanmadığı zararı defet etmeye gücü yetmeden sabahlayanın durumu nasıl olur? Bunun üzerine kardeşi dedi ki: Bu nasıl olur? O da şöyle cevap verdi: Çünkü onlar bazen işledikleri hayır veya şerrin, irfan (Allah'ı tanıma) veya inkârın karşılığını görürler. Ey kardeşim, bilmiş ol ki, şüphesiz bu görüş ve inanç, kadın, çocuk, câhil, sıradan insanlar ve ilimlerin gerçek mahiyetini düşünemeyen ve onları bilmeyen kimseler için iyidir. Çünkü onlar bu görüşe inandıkları ve bu inancı gerçekleştirdikleri zaman bu inanç onları iyilik yapmaya, kötülükleri terk etmeye, günahlardan uzak durmaya, emirleri/ibâdetleri yapmaya, emânetleri yerine getirmeye, hıyanetleri terk etmeye, verilen sözlere sâdık kalmaya, sağlıklı ilişkiler kurmaya, o konuda samimi olmaya, güzel ahlâka ve bunun peşinden gelen pek çok güzel özelliğe teşvik eder, bu da hem onların hem de bu dünyada ölünceye kadar onlar gibi davranan ve onlarla yakın ilişki içinde olanların hayrına olur.

Fakat ilim ve maarifte bu grupların üstünde olanlar şu görüşte ve inançtadırlar: Bu cesetlerle beraber, onlardan daha üstün ve faziletli başka cevherler vardır. Bunlar "ruh" veya "nefis" olarak adlandırılan cisimler değildir. Bu görüşte olan ise yeniden dirilme olgusunu ancak şöyle tasavvur edebilir ve kıyamet meselesinin ancak şöyle gerçekleşeceğini düşünebilir: Bu nefisler ve ruhlar olduğu gibi bu cesetlere veya onların yerine geçecek başka cesetlere geri dönecek, sonra yeniden diriltilip bir araya toplanacaklar, yaptıkları hayır veya şerden dolayı hesaba çekilecek ve bunların karşılığını görecekler. Bu görüş, daha iyi ve doğruya daha yakındır. Daha önce ifade edildiği gibi, bunların inancında hem kendilerine hem de başkalarına fayda vardır.

İlim, maarif ve akıl yürütme (*dirâyet*)de bu grubun üstünde olanlar şöyle inanırlar: Bu nefislerin ve ruhların dünyada bir süre bu cesetlerle beraber olmasının sebebi, zâtlarının düzgünlük (istikâmet) bulması, suretlerinin tamamlanması, potansiyel varlık durumundan fiili varlık durumuna çıkıp görünür olmaları, duyularla algılananların durumunu öğrenme ve akılla bilinenlerin şekillerini (rüsûm) hayal etme gibi üstün özelliklerini mükemmelleştirmedir. Bu da, âdab, nefis terbiyesi (*riyâzât*),

52. Yûsuf, 12/101.
53. Duhâ, 93/4.

tabiî (doğal) ve ilâhî ilimlere âşina olmakla, değerlendirme, tecrübe, düşünme ve siyasetlerle elde edilir. Ruhların cesetle beraber olmasının bir sebebi de, nefisleri gaflet ve cehâlet uykusundan uyandırmak, maarif ruhuyla diriltmek ve onlar için basîret gözünün açılmasıdır. Basiret gözü açılmalıdır ki, nefis rûhânî âlemine baksın, hayvânî diyarını seyretsin, gurbet âleminde, sınav ve mihnet yerinde olduğunu, madde denizinde boğulduğunu, tabiatın esaretine tutulduğunu anlasın. Ki, orada kalpleri de saran tutuşturulmuş en derin cehennem (hâviye)'e ait şehvetlerden kaynaklanan ateş yanmaktadır. Böylece biz dünyada nimetlerden yararlananlar şeklinde görülmekle birlikte aslında azap görenler, tercih hakkı varmış gibi gözükmekle birlikte baskı altında kalanlar, imrenilenler şeklinde gözüksek de aldanmışlar ve aşağılanmış köleler şeklinde olsak da değerli özgür kimseler haline geldik. Bizim üzerimizde beş kral/yönetici baskıya dayalı otorite kurdu. Bunlar bizi en kötü işkenceye sürüklüyor ve istesek de istemesek de hükümlerini bizim üzerimizde uyguluyorlar. Ölünceye kadar onların hükümlerinden kurtulmaya, saltanatlarını defetmeye ve zulümlerinden yakamızı kurtarmaya çaremiz yoktur.

Bu görüşü benimseyene aynı görüşte olan kardeşi dedi ki: Bana söyle, bu yöneticiler kim? O da dedi ki: Evet, bunlardan birincisi, boşluğunda hapsolunduğumuz dönen felek (galaksi), gece ve gündüz durmadan üzerimizde dönüp dolaşan yıldızları. Bunlar bazen bize gece ve onun karanlığını, bazen gündüz ve onun sıcağını, bazen yaz ve onun kavurucu sıcağını, bazen kış ve onun dondurucu soğuğunu, şiddetli savurucu rüzgarlarını, bazen bulutları ve onların yağmurlarını, bazen şimşekleri, yıldırımları ve onların çarpışlarını, bazen kuraklık, pahalılık ve toplu ölümleri, bazen savaş ve fitneleri (kargaşaları) ve bazen de üzüntü ve tasaları getirir. Bunlardan kurtulmanın yolu ancak, ölünceye kadar ciddiyetle gayret göstermek, belaya uğramak, kederlenmek, zorluğa katlanmak, korku ve ümittir. Sonra dedi ki, o yöneticilerden birincisi budur.

Bir diğeri ise, bu tabiat ve onun aslında bulunan açlığın harareti, susuzluğun yakıcılığı, şehvetin azgınlığı ve yakıcılığı, ızdıraplar, hastalıklar, dertler ve ihtiyaçların çokluğudur! Bizim gece gündüz işimiz, ancak menfaat elde etmek veya bir an bile tek bir durumda durmayıp değişen bu cesetlerden gelecek zararı defetmektir! Bundan dolayı nefislerimiz bir gayret ve bela, yorgunluk ve zorluk, sıkıntı ve güçlük içerisindedir. Ölünceye kadar bize rahat yoktur. Bu da ikincisidir.

Üçüncüsü, bu ilâhî kanun (*nâmûs*), onun hükümleri, çizdiği sınırları, emirleri, yasakları, tehditleri, engellemeleri ve azarlamalarıdır. Şayet onun hükümlerinin dışına çıkarsak boynumuz vurulur. İlâhî kanunun çizdiği sınırlardan kaçarsak yaşama lezzetini ve birlikteki (vahdet) varlığı bulamayız. Onun hükümleri altına girersek, bu sınırları yerine getirirken sayılamayacak kadar gayret ve sıkıntıya dayanamayız. Mesela, oruçlu iken açlık ızdırabı, namaz kılarken beden yorgunluğu, abdest ve gusül gibi temizliklerde suyun soğukluğundan kaynaklanan zorluklar, zekât, sadaka ve mali yükümlülükleri yerine getirirken nefislerin cimriliğinden kurtulma mücadelesi, hac ve cihadı yerine getirirken yolculuktan kaynaklanan zorluklar, haram olan lezzet ve şehvetleri terk ederken katlandığımız sıkıntılar böyledir!

Emirleri yerine getirmeyip yasaklardan kaçınmazsak işlenen suçlara karşı cezalar ve hükümler vardır. Bütün bunlarla birlikte Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Ama, zamanı geldiğinde anlayacaksınız! Evet, evet! Zamanı geldiğinde anlayacaksınız! Hayır, (onu) tartışılmaz bir kesinlikle anlasaydınız, (cehennemin) yakıcı ateşini mutlaka görürdünüz! Sonunda onu keskin bir gözle mutlaka göreceksiniz: ve o Gün hayatın nimetleri(ne karşı yaptıklarınız) için mutlaka sorguya çekileceksiniz!*"[54] İşte durumumuz budur. Ölünceye kadar bundan yakamızı kurtarmamız ve kurtuluşumuz yoktur. Bu da üçüncüsüdür.

Dördüncüsü, bu, üzerimizde baskı otoritesi kuran, zâlim sultandır. Bu, baskı kurarak ve mağlup ederek insanları hakimiyetine altına almış, zorbalıkla ve tehditle onları kendine itaat ettirmek istemiş, dilediği gibi onları yargılayıp ifadesini almakta, kendisine hizmet ve itaat edenlerden, emri ve kontrolü altında bulunup emrine ve yasaklarına uyanlardan istediğine ikramda bulunup onu yüceltmekte, karşı çıkanı alçaltıp uzaklaştırmakta, ihanet ve hilekârlık yapanı ve aldatanı ise işkenceye maruz bırakıp öldürmektedir! Onun memleketinden çıktığımızda ve baskıcı otoritesinden kaçtığımızda bu dünya hayatındaki varlıklar arasında çileli bir hayat yaşamaktan başka şansımız yoktur. Zira biz yaşamanın lezzeti ve hayatın faydalarını elde etme konusunda, yaşamın düzenlenmesi ve iyileştirilmesi için şehir ve köylerde birbirine yardımcı olan büyük bir topluluğa ihtiyaç duyarız. Bu topluluk için de, onlara sahip olup reislik yapacak, ayrılığa düşüp çekiştikleri konularda karar verecek, güçlü ve zâlim olanın mazlum ve zayıf olana tecavüz etmesini engelleyecek, yolları korkudan güvenilir hale getirecek, herkesin kurtuluş ve faydasının ayakta tutulmasında ve korunmasında olduğu, ilahî yasanın yoluna sıkıca sarılmaları ve onun emredici kesin yükümlülüklerini yerine getirme konusunda insanları sorumlu tutacak bir sultan/otorite gereklidir. Bu sebep ve gerekçeden dolayı bizim memleketten çıkmamız ve onun otoritesinden kaçmamız imkânsızdır. Şayet ona hizmet eder ve ona itaat etmenin gereğini yerine getirirsek, bedenlerin yorulması, nefislerin gam çekmesi, ruhların zorluğa maruz kalması, cesetlerin telef olması, aşağılanma ihtimali ve çekemeyenlerin alay etmesi, kardeşlerin siyasi davranması/dalkavukluğu, akranların düşmanlığı, yolculukların çilesi, savaşların saldığı korkular, yükümlü tutulup katlanılmak durumunda olunan hayvanlardan, silahlardan, teçhizâttan ve bunların ihtiyaç gösterdiği şeylerden oluşan bütün âletlerde ve mobilyalarda bulunan yorgunluk ve zorluklar gibi sayılamayacak kadar çok olan gayret ve sıkıntıya katlanmak durumunda kalacağız. Bundan da ölene kadar bize rahat yok. Bu da dördüncüsüdür.

Beşincisi, bu vücut şeklinin ayakta durması için şiddetle ihtiyaç duyduğu yeme, içme, elbise, ev, binek, mobilya, dünya hayatını devam ettirmek için zorunlu olan şeyler, elde etmek için gece gündüz sıkıntıya girip gayret gösterdiğimiz yorucu sanat ve ticâretlere ait eğitim, bitkin düşüren kazanç yolları olan çiftçilik ve ziraatçilik, alışveriş, hesap konusunda münakaşa, hırs ve aç gözlülük, mal biriktirme, malları hırsızların hilesinden, haydutların diretmesinden ve sultanın baskı ve zulümle al-

54. Tekâsür, 102/3-8.

masından korumak ve sayılamayacak âfetlerden gözetlemektir. Bütün bunlar bitkin düşmekle, zorluğa katlanmakla, üzüntü ve gam çekmekle, bedenleri yormak ve ruhlarda ızdırap duymakla ve nefislerin acı çekmesiyle olur ki ölene kadar bizim bunlardan da rahata kavuşacağımız yoktur.

Ey kardeşim, işte bizim ve bizim cinsimizden olup bu dünyada yaşayanların çoğunun durumu budur. Bütün bu âfetlere rağmen dünyada kalmak ve orada ebedîlik isteyen kimse ki özellikten biri sebebiyle bunu istemektedir: Ya o ahirete inanmamakta, ölümden sonra gidilecek son yeri (meâd) tasdik etmemekte, varlığı ancak bu haliyle düşünmekte, ölümden sonrasının ya yok veya sadece şer olduğunu zannetmektedir! Bu görüş ve inancı sebebiyle de dünyada kalmak ve bütün bu âfetlerle birlikte ebedîlik istemektedir. O, bu temennisinde ve ebedilik isteğinde mazur sayılır. Zira yaratılmışların aslında ve varlıkların tabiatlarında ebedi kalma arzu ve sevgisi ve yokluktan hoşlanmama duygusu vardır. Bu zikredilmiştir. Bu özellik ve şartlardan dolayı dünyada yaşayanların çoğu orada kalmaktan hoşnut olur ve ebedilik temenni ederler.

Âhiret yurdunun nasıl olduğunu düşünen, ölümden sonra gidilecek son yerin (meâd) olgusunu gerçekleştiren, onun üstünlük ve kıymetini, sevinç, lezzet ve nimetlerini bilen kimseye gelince, âfetlerini, şerlerini, üzüntülerini, bela ve sıkıntılarını bildiği halde dünyada ebedi olarak kalması için ne gibi mazereti olabilir? O halde ey kardeşim, dünyadan ayrıldıktan sonra ailenle birlikte gruplar halinde nefsinin oraya yollanması için sen ahiret yurdunu tanımaya çalış. Nitekim övgüsü yüce olan Allah şöyle buyurmuştur: "*Rablerine karşı sorumluluklarının bilincinde olanlar ise gruplar halinde cennete yollanacaklardır.*"[55]

Ey kardeşim, Allah seni ve bizi katından bir ruhla desteklesin, bilmiş ol ki, eğer sen ahiret yurdunu bilmez ve ölmeden önce ölümden sonra gidilecek son yerin (meâd) olgusunu gerçekleştirmezsen ve nefsin bu dünyada kör olursa, o ahirette de kör ve yolunu şaşırmış olur. Ey kardeşim, inşallah sen bundan uzak olursun.

Ey kardeşim, bilmiş ol ki, ahireti kabul eden, ölümden sonra gidilecek son yerin (meâd) varlığına inanan ve bunu tasdik eden ancak, gaflet uykusundan uyandıktan, cehalet ölümünden maarif ruhuyla dirildikten ve basiret gözü açıldıktan sonra bunu tasavvur edebilir ve gerçek mahiyetini bilebilir. Basiret gözü açılınca bu durumda hidayet nuruyla kabul ve tasdik ettiğini görür ve o zaman "Arâf ehli"nden[56] olur. Nitekim kendisine nasıl sabahladığı sorulan bir müjdeci (*mübeşşir*)'den nakledildiğine gör o şöyle demiştir: "Gerçek mü'min olarak sabahladım!" Ona "İmanının hakikati nedir?" denilince de şöyle cevap vermiştir: "Sanki kıyametin koptuğunu görüyor gibi oluyorum, sanki Rabbimin arşını apaçık fark ediyorum, sanki yaratıklar hesap vermekteler, sanki cennetliklerle beraber nimetler içerisindeyim, cehennemlikler ise orada azap görüyorlar. Ona denildi ki: Sen isabet ettin o zaman aynı yolu ayrılmadan tut!" Nitekim övgüsü YüceAllah buna ve bunun benzerine şöylece işarette bulunmuştur: "*(Yine) A'râf ehli simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslene-*

55. Zümer, 39/78.
56. A'râf: Müslümanların inancına göre cennet ve cehennem arasında bir surdur. İyilikleri ve kötülükleri eşit olanlar oraya çıkar ve bağışlanarak cennete gitmeyi arzu ederler. (ç.n.)

rek derler ki: Ne çokluğunuz ne de taslamakta olduğunuz büyüklük size hiçbir yarar sağlamadı."[57] *"Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce de: 'Ey Rabbimiz! Bizi zalimler topluluğu ile beraber bulundurma!' derler."*[58] *"İçlerinde (yalnız) kendi ismi anılsın diye Allah'ın yükseltilmelerine izin verdiği evlerde O'nun kudret ve yüceliğini sabah akşam dile getiren (öyle) kimseler (vardır ki,) bunları ne ticaret ne de kazanma hırsı Allah'ı anmaktan, salatta devamlı ve duyarlı olmaktan, arınmak için verilmesi gerekeni vermekten alıkoyabilir; böyleleri kalplerin ve gözlerin dehşetle döneceği Gün'den korkarlar."*[59]

Ey kardeşim, sen de, ekollerini (*mezhep*) tanımak, görüşlerine inanmak ve onların yaptıkları gibi yapmak için onlarla arkadaşlığa ilgi duymaya, yollarına girmeye, yöntemlerini aramaya, ahlâklarıyla ahlâklanmaya, yaşadıkları gibi yaşamaya ve öğrendikleri ilimleri incelemeye var mısın? Şayet bunu yaparsan belki onlarla beraber haşredilir ve onlar gibi sen de kurtuluşa erersin. *"Ama Allah, kendisine karşı sorumluluk bilinci duyanları koruyacak ve (iç dünyalarında) ulaştıkları üstün mertebelerden dolayı (onlara mutluluk bağışlayacaktır); ne bir kötülük dokunacak onlara, ne de üzüntüye kapılacaklar."*[60] Bunlar Allah'ın dostları ve sâlih kullarıdır. Allah onları İblis olayını (kıssa) anlatırken şu ifadesiyle istisna etmiştir: *"Aslında, (zâten) yoldan çıkmış olup da (kendi iradeleriyle) senin peşine takılanların dışında, Benim kullarım üzerinde senin bir nüfuzun olmayacaktır."*[61] *"(Bunun üzerine İblis): "Senin kudretine andolsun ki, onların tümünü şiddetli bir sapıklığa sürükleyeceğim!" dedi, "Senin ihlaslı kulların dışında (tümünü)."*[62]

Ey kardeşim, sen de Allah'ın bu kullarından mısın, yoksa başkalarından mısın, bunu bilmek ve öğrenmek istiyorsan bilmiş ol ki, onların tanınmalarını sağlayan alametleri ve kendilerini gösteren nişanları vardır. Allah'ın, cehâlet ölümünden dirilmiş, gaflet uykusundan uyandırılmış, kesinlik (yakîn) gözüyle ve hidayet nuruyla bakan, eşyanın gerçek mahiyetini bilen, kıyamet gününün hesabını seyreden dostlarının alametlerinden birisi şudur: Onlar, öyle bir topluluktur ki onlar için yer ve zamanlar, işlerin (olguların) değişmesi ve hallerin farklılaşması eşittir. Onlara göre bütün günler tek bir bayram ve tek bir cuma haline gelmiştir. Mekânlar ise onlar için tek mescit, bütün yönler kıble ve mihrap olmuştur. Nereye dönseler Allah'ın yüzü/zâtı oradadır. Bütün hareketleri Allah'a kulluk ve sükut etmeleri de Allah'a itaattir. Övenlerin övmesi ve yerenlerin yermesinin onlara göre farkı yoktur ikisi de eşittir. Allah uğrunda yaptıkları konusunda kınayanların kınamasından etkilenmezler. Allah için adaleti yerine getirir, Allah için gerçek şahitlik yaparlar ve onlar namazlarını devamlı kılarlar.

Onlara göre bütün mekânlar aynı olup hepsi tek bir mescit, kıble ve mihrap olmuştur. Çünkü onlar Yüce Allah'ın şu âyetini tasdik etmişlerdir: *"Nereye dönerseniz*

57. A'râf, 7/48.
58. A'râf, 7/47.
59. Nûr, 24/36-37.
60. Zümer, 39/61.
61. Hicr, 15/42.
62. Sâd, 38/82-83.

dönün orası da Allah'ın yönüdür(Allah'ın yüzü oradadır)."[63] Allah'ın yönünü seyretmeleri ve şu sözünü tasdik etmeleri sebebiyle şâhitler olmuşlardır: "*(Ey İnsanoğlu!) Göklerde ve yerde olan her şeyi Allah'ın bildiğinden haberin yok mu? Aralarında gizli gizli konuşan her üç kişinin dördüncüsü mutlaka O'dur ve her beş kişinin altıncısı; ister daha az isterse çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar O'nsuz olamazlar. Ama sonunda, Kıyamet Günü, Allah, yaptıklarını onlara gösterecektir çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir.*"[64]

Onlara göre günler eşit olup hepsi cuma ve bayram olmuştur. Çünkü onlar, kıyamet gününü seyretmişlerdir. Kıyamet günü de Allah'ın Hz. Muhammed'i (a.s.) peygamber olarak gönderdiği günün evvelinden bin senenin tamamlanmasına kadardır. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Ben peygamber olarak gönderildiğimde kıyâmet bu ikisi gibiydi (baş parmak ve orta parmağını birbirine yaklaştırıp gösterdi).*"[65]

Yine onlara göre, zamanların değişmesi ve durumların farklı oluşu aynıdır. Çünkü onlar Yüce Allah'ın şu sözünü tasdik etmişlerdir: "*Hiçbir musibet, daha önce buyruğumuzda (öngörülmüş) olmadıkça ne yeryüzünün ne de sizin başınıza gelmez, şüphesiz bu Allah için kolay (bir iş)tir. (Bunu bilin ki,) elinizden kaçan (iyi ve güzel) şeylere üzülmeyesiniz ve elinize geçen (iyi ve güzel) şeylerle de (boş yere) şımarmayasınız. Çünkü Allah, kendini beğenip küstahça davrananları sevmez.*"[66] Bunların duası kabul olmuştur. Çünkü onlar Allah'tan ancak olanı ve geçmiş ilminde takdir edileni isterler. Onların kalpleri sebeplere ağlı kalmaktan kurtulmuş, bedenleri gereksiz şeyleri yüklenmekten kendilerini boşa çıkarmış, nefisleri vesveselerden durulmuştur. Onlar nefislerine bağlı kalmaktan da kurtulmuş olup, insanlar onlara karşı rahat ve güvendedir; kimseye kötülük düşünmez, ister dost ister düşman ve ister muhalif ister aynı fikri paylaştıkları kimseler olsun, yaratıklardan hiç birine gizli kötülük planlamazlar.

Bu da diğer bir hikâyedir. Bunlar iki kişi arasında geçen diyaloglardır. Bunlardan biri, Allah dostlarından ve Allah'ın cehennem azabından kurtardığı, cehenneme esir olmaktan özgürlüğe kavuşturduğu, nefislerini ehline düşmanlık etmekten kurtardığı ve kalplerini cehennemde azap görenlerin ıstırabından rahata erdirdiği sâlih kullarındandır. Diğeri ise, cehennemde türlü azaplar görüp helak olanlardan, kalpleri ehline düşmanlık ateşiyle yananlardan ve nefisleri cehennem azaplarıyla ıstırap duyanlardandır. Kurtulan helak olana dedi ki: Ey falanca nasıl sabahladın?

Dedi ki: Allah'tan gelen bir nimet içerisinde, onun artmasını isteyerek, ona istek duyarak, onu toplamaya hırs göstererek, Allah'ın dinine yardım ederek, Allah düşmanlarına düşmanlık ederek ve onlarla savaşarak sabahladım.

Kurtulan dedi ki: Allah düşmanları kimlerdir?

O da dedi ki: mezhebimde ve inancımda bana aykırı davranan herkestir.

Kurtulan dedi ki: "Lâilahe illallah" (Allah'tan başka ilah yoktur) diyenlerden olsa da mı?

63. Bakara, 2/115.
64. Mücâdele, 58/7.
65. İbn Mâce, *Mukaddime*, 7.
66. Hadîd, 57/22-23.

O dedi ki: Evet

Kurtulan dedi ki: Onlara galip gelir ve yakalarsan onlara ne yaparsın?

O dedi ki: Onları kendi mezhebime, inancıma ve görüşüme çağırırım.

Kurtulan dedi ki: Ya dediğini kabul etmezlerse?

O da dedi ki: Onlarla savaşırım, kanlarını, mallarını helal sayar çoluk çocuklarını esir alırım.

Kurtulan dedi ki: Buna gücün yetmezse ne yaparsın?

O da dedi ki: Gece gündüz onlara beddua eder ve namazda lanet okurum. Bunların tamamı Allah'a yakın olmak içindir.

Kurtulan dedi ki: Onlara beddua edip lanet okuduğunda onlara bir şey isabet edeceğini biliyor musun?

O da dedi ki: Bilmiyorum! Fakat sana anlattığımı yaptığım zaman kalbimde rahatlık, nefsimde lezzet ve göğsümde şifa hissettim.

Kurtulan ona dedi ki: bunun neden olduğunu biliyor musun?

O da dedi ki: Hayır, fakat sen söyle bakalım.

Kurtulan dedi ki: Çünkü sen nefsi hasta, kalbi azap gören, ruhu ceza çeken bir adamsın. Zira lezzet ancak ıstıraplardan kurtulmaktır. Sonra bilmiş ol ki, sen cehennem tabakalarından birine hapsedilmiş durumdasın. O da "hutame tabakası"dır. Hutame, Allah'ın kalpleri saran tutuşturulmuş ateşidir. Bu cehennem hapsinden kurtulana ve Allah'a kavuşup onun azabından nefsin kurtulana kadar sen oradasın. Nitekim Yüce Allah şu vaade bulunmuştur: "*Bir kere daha (hatırlatalım ki): Biz, Bize karşı sorumluluk bilinci taşıyanları (cehennemden) kurtaracağız; ama zalimleri onun içinde diz üstü bırakacağız.*"[67]

Sonra helak olan kurtulana dedi ki: Hadi şimdi de sen bana görüşün, mezhebin ve nefsinin durumu hakkında bilgi ver bakayım o nasılmış?

Kurtulan dedi ki: Evet, bana gelince, ben, Allah'tan gelen ve sayısını bilemediğim, şükrünü yerine getiremediğim nimet ve iyilik içinde, Allah'ın benim için takdir ve taksim ettiğine razı olarak, hükümlerine sabrederek sabahladığımı düşünüyorum. Yaratıklardan hiçbirine kötülük düşünmüyorum, onlardan hiçbiri için içimde hâinlik gizlemiyorum ve onlar için kötülük yapmaya niyetlenmiyorum. Nefsim rahat, kalbim genişlik içinde, benden yana halk güvende! Mezhebimi Rabbime teslim ettim, dinimse Hz. İbrahim (a.s.)'in dinidir! Ben de onun şu sözünü söylüyorum: "*Bunun içindir ki, (yalnızca tebliğ ettiğim dinde) bana uyan kimse gerçekten bendendir; bana baş kaldırana gelince, şüphesiz Sen çok acıyan, esirgeyen gerçek bağışlayıcısın.*"[68] "*Şayet onları azaba çarptırırsan şüphesiz onlar Senin kullarındır; ve eğer onları bağışlarsan şüphesiz yalnız Sensin kudret sahibi, hikmet sahibi!*"[69]

67. Meryem, 19/72.
68. İbrâhim, 14/36.
69. Mâide, 5/118.

Bölüm

Sonra bilmiş ol ki, cehennemin birçok tabakası vardır. Bunlar farklı heva ve hevesler ve üst üste yığılmış cehaletlerdir ki, nefisler onların içinde hapsedilmiş ve onlarla beraber durdurulmuştur. Bunlara sahip olanların kalpleri onlardan dolayı çeşitli ıstıraplarla azap çekmektedirler ve onlar azapta ortaktırlar. Ne zaman onlardan bir ümmet çekip gitse nesli tükenir, onların peşinden aynı mezhep ve görüşte olan öğrenci ve takipçilerinden başka bir topluluk gelir. Ne zaman farklı görüşlerden bir grup (cehenneme) gelse, Yüce Allah'ın pek çok surede ifade ettiği gibi, ondan farklı düşünen kardeşine lanet okur. Mesela Allah A'raf suresinde şöyle buyurmuştur: "*(Ve) bir güruh (ateşe) girerken her seferinde kendi yandaşlarına lanet edecek.*"[70] Başka bir surede de, "*Bazılarınız diğerlerine lanet okur*"[71] demiştir. (Bu cehenneme girenler) birbirlerini ayıplarlar, birbirlerine hikâyeler anlatır ve kin güderler. Onlar azapta ortaktırlar. Onların dünyadaki durumu budur, ahiretteki durumları da, şayet bilirlerse buna eşit ve daha kötüdür. Allah seni ve bizi rahmetiyle onların şerrinden korusun!

Psikoloji (*ilmu'n-nefs*) ve tabiat ilmi ile meşgul olma/ilgilenme konusunda söylenenler hakkında görüşün nedir?[72] Ne dersin ey kardeşim, bu şehri yani insan cesedini yapan bu saatte veya başka bir saatte orada iskân eden ve onu kullanan mıdır? Şayet bu saatte onu kullanan onu yapan ise onu nasıl yaptığını neden bilmiyor ve nasıl olduğunu neden anlatmıyor? Biz cerrahların ancak yıkıp, bozup tahrip ettikten sonra bu cesedin yapısının nasıl olduklarını anladıklarını görüyoruz. Eğer cesedi yapan şu anda onu kullanandan başkası ise onu yapanlar acaba kendi başlarına mı yaptılar yoksa başkalarının eliyle yapıp onu, içinde olanlar hariç, kullanana teslim mi ettiler. Acaba bu bünyeyi kullanan ve bu şehri yapanın öğrencisi veya oğlu olan kimse yapılma anında câhil bir çocuktu da kullandığı saatte erken, akıllı ve bilge mi oldu? Yoksa o zaman potansiyel olarak vardı da şu anda fiilî ve görünür duruma mı geldi?! Allah seni desteklesin, bu konuda bize bilgi ver ve bizi mükâfat alarak yolun en doğrusuna ilet.

Bölüm

Anlatıldığına göre, şanı büyük, saltanatı güçlü, memleketi geniş, askerleri ve köleleri çok olan bir kralın bir erkek çocuğu oldu. Çocuk yaratılış olarak babasına çok yakın ve benzer iken tabiat ve ahlâk olarak da ana-babasına benzemekte idi. Yetiştirilip büyüdüğünde ve olgunluk çağına geldiğinde babası onu memleketinin bir yerine yönetici olarak atadı. Askerlerine ve kölelerine ona itaat etmelerini emretti. Oğluna da onları güzel yönetmesini önerdi. Ona bütün nimetleri serbest bırakırken sadece kendi mertebesine (makamına) çıkmasını (krala ait en üstün yetkiyi kullanmasını) yasakladı. Oğlu uzun zaman yarım gün kadar nimetlerden yararlanarak ve lezzetleri tadarak bekledi. Ancak gâfil ve dalgındı. Babasının kölelerinden olup da kendisin-

70. A'râf, 7/38.
71. Ankebût, 29/25.
72. Burada metinde bir bozukluk olduğu gözükmektedir. Mevcut durumuna göre yaklaşık bir anlam verilmiştir.

den önce reis olan birisi onu kıskanıp şöyle dedi: Sen (esas) nimeti bilmedin ve esas lezzeti bulamadın. Çünkü en üstün lezzet ve nimete karşı yasaklısın, en lezzetli şehvetten engellenmiş durumdasın. Şayet elini çabuk tutar ve krallığı talep edersen bir an önce ona kavuşursun. Kralın oğlu olan bu kimse de bu kölenin sözüne aldandı. Çünkü çok gâfil ve câhil birisiydi. Böylece vakti gelmeden önce elde etmemesi gereken şeyi talep etti. Vakti gelmeden önce onu talep edince mertebesi düştü. Babası katında derecesi alçaldı. Foyası meydana çıktı. Yanlışı ortaya döküldü. Babasından korkarak ve âdeta gizlenircesine memleketinden kaçarak gitti. Zorluklarla yüzyüze geldi. Başına zorluklar ve sıkıntılar isabet etti. Gayret ve belaya katlanmak durumunda kaldı. Günün birinde babasının kendisine sağladığı nimeti hatırladı. Kaçırdığı fırsata üzüldü, üzülerek ağladı, sonra uyku tuttu ve uyudu. Onu yüklenip babasına getirdiler ve babası dedi ki: Onu bırakın cumaya kadar uyusun.

İkinci gün, insanlar içinde kardeşine en çok benzeyen bir oğlu daha oldu. Yetiştirilip büyüdü, olgunluk çağma geldi. Uysal, vakarlı, şükreden, sabırlı bir kimse idi. Onu da babası memleketinin bir yerine yönetici olarak atadı. oranın halkına bu oğluna itaat etmelerini emretti. Oğluna da onları (iyi) idare etmesini tavsiye etti. Oğlu da onları çağırdı, onlara emirler verdi yasaklar koydu fakat onu dinleyip emrine itaat etmediler. Zira o âdeta Zühal (*Satürn*) gezegeni gibiydi! Aksine ona eziyet ettiler. O ise bir süre onlara sabretti, ancak sonra babasına şikâyette bulundu. Babası bunun üzerine onlara sinirlendi ve çoğunu suya attı. Oğlu onların başına geleni görünce üzüldü/kederlendi uykusu geldi ve uyudu. Bu durumda iken babasına götürüldü, babası dedi ki: Bırakın cumaya kadar uyusun.

Sonra üçüncü gün Allah ona bir erkek çocuk daha verdi. Bu da insanlar içerisinde daha önce anlatılan iki kardeşine en çok benzeyen kimse idi. Yetiştirilip büyüdü, olgunluk çağına geldi. Hayırlı, faziletli, bilgili ve ikna kabiliyeti olan birisi idi. Babası onu diğer kardeşlerinin yerine tayin etti. Halka ona itaat etmelerini, oğluna ise diğer iki kardeşine yaptığı tavsiyeleri yaptı. Bu oğlu da onları çağırdı, onlara emirler verdi yasaklar koydu fakat onu dinleyip emrine itaat etmediler. Zira o âdeta Müşteri (*Jüpiter*) gezegeni gibiydi! Onu ateşle korkuttular. O da babasına gitti. Onun için bir heykel yaptırdı. Onun adına kurban adadı, ibadet (ve kurban kesme) yerleri yaptırdı ve insanlara şu çağrıda bulundu: Görmediğinizi görmek ve duymadığınızı duymak için gelin. Daha sonra uyudu ve babasına götürüldü. Babası da dedi ki: Bırakın cumaya kadar uyusun. Onun çağrısı insanların kulaklarında kaldı duymadıkları halde birbirlerine aktarmaya başladılar. Heykelinin bulunduğu yere gidip esas görülmesi gereken yerleri göremediklerinden dışını görüyor, ibadethanesinin kurallarını manasını anlamadan yerine getiriyorlardı. Çünkü onlar aklı kesmeyen kör, sağır ve dilsiz kimselerdi. Ey kardeş, onlardan olmaktan seni sakındırırım. Sen rûhânîlerin fiillerine ait risâleye aklının ışığıyla bak, belki söylediğimizi öğrenir ve işaret ettiğimiz şeyi anlarsın.

Sonra bu kralın dördüncü gün bir oğlu daha oldu. Yetiştirilip büyüdü, olgunluk çağına geldi. Bu, sabırlı, güçlü, gözü pek ve atılgan birisiydi. Babası kardeşlerinin yerine onu idareci olarak atadı. Halka ona itaat etmelerini, oğluna ise diğer iki karde-

şine yaptığı tavsiyeleri yaptı. Bu oğlu da onları çağırdı, onlara emirler verdi yasaklar koydu fakat onu dinleyip emrine itaat etmediler. Zira o âdeta Merih (*Mars*) gezegeni gibiydi! Onlar onunla o da onlarla mücadele etti ve çarpıştı. Babasının desteğini almıştı. Bu sebeple onları mağlup etti güçlerini dağıttı, birliklerini parçaladı, aralarındaki kaynaşmayı darmadağın etti, karaya ve denize savurdu. Sonra tek başına, garip olarak kaldı, çağrısına cevap verilmeyen, emrine aldırış edilmeyen birisi haline geldi! Kederlendi, üzüldü, uykusu geldi, uyudu ve babasına götürüldü. Babası da dedi ki: Bırakın cumaya kadar uyusun.

Sonra beşinci gün Allah ona bir erkek çocuk daha verdi. Bu da insanlar içerisinde ilk kardeşine en çok benzeyen kimse idi. Yetiştirilip büyüdü, olgunluk çağına geldi. Doğru yolda, olgun, güzel ve dost birisiydi. Babası kardeşlerinin yerine onu idareci olarak atadı. Halka ona itaat etmelerini, oğluna ise diğer iki kardeşine yaptığı tavsiyeleri yaptı. Bu oğlu da onları çağırdı, onlara emirler verdi yasaklar koydu fakat ona çok az uydular ve pek az itaat ettiler. Zira o âdeta Zühre (*Venüs*) gezegeni gibiydi! Sonra onun üzerine sıçrayıp annesinin diktiği gömleği sırtından aldılar. O da babasına gitti. Babasını ordularıyla onlara karşı savaşmaya çağırdı. O da kendisinden bir güçle onu destekledi. Sonra, onların ona ait insan yapısına baskı yapmalarına karşılık o da onların nefislerine nüfuz etti (işledi) ve utsal yönlerine baskı kurdu! Ve baştan inmek istedi. Babası dedi ki: Cumaya kadar sabredin.

Sonra altıncı babası yıldızlara dedi ki: Utarid (Merkür)'e benzeyen oğlum[73] için bir gün seçin, oluş ve bozuluş âlemine insin, uyumakta olan kardeşlerini uyandırsın ve onları hakkına çağırsın. Ben onlardan razıyım. Namaza hazırlanmaları için onlara emir versin. Çünkü bayram günü olan cumadır. Kadılar/yargıçlar ortaya çıksın ve anlaşmazlığa düştükleri konularda bunlar arasında hüküm versinler. Yıldızların önde gelenleri ve yıldızların reisleri Mars gezegeninin evinde toplanıp aralarında fikir alışverişinde (müşavere) bulundular. Yıldızların reisi ve kralı olan güneş dedi ki: Ben gücümden onun için seçimde bulunuyor ve üstünlüklerimden ululuk, reislik, otorite, güç, yücelik, güzellik, parlaklık, övgü, medh, fedâkârlık ve vermeyi ona azık olarak veriyorum.

Yıldızların şeyhi olan Zühal (Satürn) dedi ki: Ben gücümden onun için uysallık, vakar, kararlılık, derinlik, yüce himmet, koruma/korunma, emânet/güven, düşünme ve taşınmayı tercih ediyorum.

Adaletli yargıç olan Müşteri (Jüpiter) dedi ki: Ben gücümden onun için tercihte bulunuyor ve ona azık olarak, din/dindarlık, kötülüklerden sakınma(vera'), hayır, düzgünlük/fayda, adalet, insaf, hak, doğruluk, sadakat, vefa, korunma ve kişiliği veriyorum.

Ordu komutanı Merih (Mars) şöyle dedi: Ben gücümden onun için tercihte bulunuyor ve ona azık olarak üstünlüklerimden, azim, tavizsizlik, cesaret, şecaat, gayret, zafer, galibiyet, fedakarlık, cömertlik ve uyanıklığı veriyorum.

Yıldızların kız kardeşi olan Nâhid (iri göğüslü kadın) dedi ki: Ben gücümden onun için tercihte bulunuyor ve ona azık olarak üstünlüklerimden, güzellik, estetik,

73. Aslında daha önce sayılanlar arasında buna benzetilen oğlu yoktu. Bu başka bir oğlu olmalı. (ç.n.)

kusursuzluk, olgunluk, şefkat, merhamet, süs/ziynet, temizlik, sevgi, aşk, sevinç ve lezzeti veriyorum.

En küçük kardeşleri ki, görüntü olarak en gizli, istihbarat olarak en üstün, sanat olarak en açık, bilgileri en çok, şaşırtıcı/imrendirici yönleri en meşhur ve parlak olanı budur, dedi ki: Ben gücümden onun için tercihte bulunuyor ve ona azık olarak üstünlüklerimden veriyor ve menkıbelerimden edebî konuşmayı (fesâhat), hatipliği (nutk), ayırt etmeyi, zekiliği, değerlendirmeyi/dikkati, inceliği, okumayı, nağmeyi, ilimleri ve hikmeti bağışlıyorum.

Yıldızların annesi olan ay dedi ki: Ben onu emziriyor ve büyütüyorum, gücümden onun için tercihte bulunuyor ve ona azık olarak üstünlüklerimden nur/ışık, parlaklık, fazlalık/ziyade, artma, üç kıtada hareket, seferlerde yolculuk, arzulara, yaşayış ve haberlere ulaşma ve ecellerin zamanını bilmeyi veriyorum.

Sonra felekler döndü, rûhânîlerin güçleri çalkalandı, gök ehli müjdelendi ve sura üflemek için ölülerin kabirlerinden kalkmasını sağlamakla görevli olan melek fecir doğmadan önce kadir gecesinde oluş âlemine indi. Bu çocuk anasının rahminde kırk güneş günü bekledi, yirmi gün emdi, nihayet büyütüldü, gelişti ve olgunlaştı. İnsanlar içerisinde üçüncü kardeşine en çok benzeyen o idi. Zira o, aralarında karşılaşma/buluşma olması, ikisinin de dört kat olması ve feleklerinin karşılıklı olması sebebiyle, jüpiterin kardeşi olan merküre benziyordu. O zaman bu çocuk diğer kardeşleri arasında cüsse olarak en kusursuz ve şekil (suret) olarak en mükemmeli oldu. Bu çocuk, edîb, âlim, bilge, kral, aziz (güçlü), adaletli bir önder ve gönderilmiş bir peygamber oldu. Babası onu hem kendi memleketine hem de kardeşlerinin memleketlerinin tamamına idareci olarak atadı. O, halka üstünlük sağladı ve kendisine karşı çıkanı mahvedip, uyumlu olanı yüceltip onurlandırdı. Memleketinde yaklaşık otuz güneç günü kadar hüküm sürdü. Sonra kendini beğendi, göze geldi (nazar aldı), hastalandı, cismi rahat/bolluk içinde, (fakat) nefsi hasta olarak bin ay günü yatakta kaldı. Sonra başka bir eve taşındı, yataktan kısa bir süre kurtuldu, yürüdü, güç kazandı, dinçleşti, mutlu oldu, dünya sevgisinden, gururundan, arzularından içercesine yararlandı, şehvetlerinin şarabından sarhoş oldu, babasının mağarasına girdi, kardeşleriyle beraber uyudu ve uzun zaman orada kaldılar. Uyuma devri bitip sonuç vakti yaklaşınca babaları onları şöyle diyerek çağırdı: Uykunuzdan ve gafletinizden uyanma, başlangıç olgunuza ait olan şeyden unuttuğunuzu hatırlama ve yolculuklarınızdan gideceğiniz son noktaya (meâd) dönme vakti gelmedi mi? Çünkü her başlangıcın bir sonucu, her hayatın bir bitişi ve her ölümün ve uyuyanın bir uyanışı vardır. Gurbetinizden (ayrılıp) gideceğiniz son noktaya (meâd) gitmek için acele ediniz. Yedi kat göğün yaratılışı altı günde tamamlandı. Yarın cuma günüdür ve Rabbiniz arşın üzerinde hâkimiyetini kuracaktır. O gün O'nun hükümranlık makamını sekiz (melek) taşıyacaktır![74]

İşte sen şu kardeşlere dikkatle bak. Denildiğine göre onlar (*Ashab-ı Kehf*) yedi kişi olup sekizincisi köpekleridir. Bunlar, ay hesabıyla ve güneş günlerine göre üçyüz sene ve ellidört gün sonra uyanmışlardı. Mağaralarında ne kadar kaldıklarını ara-

74. Hakkâ, 69/17. Âyete işaret ediliyor. (ç.n.)

larında tartışıyorlardı! Babaları kardeşlerine dedi ki: "*O halde artık onlar hakkında olayın görünen boyutunun dışına taşan bir tartışmaya girme; yine onlar hakkında (bilinmeyen hakkında atıp tutan) kimselere itibar edip de soru sorma!*"[75]

Onlar (*Ashab-ı Kehf*) gizlendi ve sırlarını korudular. Çünkü "*(Ey İnsanoğlu!) Göklerde ve yerde olan her şeyi Allah'ın bildiğinden haberin yok mu? Aralarında gizli gizli konuşan her üç kişinin dördüncüsü mutlaka O'dur ve her beş kişinin altıncısı; ister daha az isterse çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar O'nsuz olamazlar. Ama sonunda, Kıyamet Günü, Allah, yaptıklarını onlara gösterecektir çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir.*"[76]

Ey kardeşim, bu işaret ve uyarıları anla, benzerlerini bunlara kıyasla ve sırları açığa vurma, belki, sura üflenmeden, cuma günü çağırıda bulunan cumaya çağırırken: "*Cuma günü namaz için çağrıldığınızda her türlü dünyevî alışverişi bırakıp Allah'ı anmaya koşun! Eğer bilseniz, bu sizin yararınızadır*"[77] demeden ve günahkârlar cehenneme bir sürü gibi sürülüp orada toplanmadan önce gaflet ve cehâlet uykusundan uyanırsın. Azığını dünyadan al, çünkü sen yolcusun. "*Ve kendiniz için azık edinin –ama şüphesiz, tüm azıkların en güzeli, Allaha karşı sorumluluk bilincine sahip olmaktır. Öyleyse siz ey derin kavrayış sahipleri Bana karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun!*"[78], "*Yeryüzünde bozgunculuk, karışıklık çıkarmaya çalışma*"[79], "*Her kim (benliğini) arındırırsa, kesinlikle mutluluğa erişecektir, onu (karanlığa) gömen ise hüsrandadır.*"[80]

Allah, seni, bizi ve bütün kardeşlerimizi doğru yola ulaşma konusunda başarıya ulaştırsın. Zira O, kullarına karşı çok merhametlidir.

"*Öldükten Sonra Dirilme ve Kıyâmet Risâlesi*" tamamlandı. Bunu "*Hareketlerin Cinslerinin Niceliği Risâlesi*" takip edecektir.

---

75. Kehf, 18/22.
76. Mücâdele, 58/7.
77. Cuma, 62/9.
78. Bakara, 2/197.
79. Kasas, 28/77.
80. Şems, 91/9-10.

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyâtu'l-Akliyyât*) Sekizinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Otuz Dokuzuncu– Risâlesi: Hareketlerin Cinslerinin Niceliği Hakkında[1]

1. Çeviri: Yrd. Doç. Dr. Ömer Bozkurt, Mardin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Hamd Allah'a, selam O'nun seçilmiş kulları üzerine olsun. "*Allah mı daha hayırlıdır, yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?*"[2]

Ey kardeş, bil ki, "*Öldükten sonra Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"[3]ni bitirdik. Bundan önce de cisimlerin mahiyetini ve çeşitlerinin miktarını açıklamıştık. Ayrıca cisimlerin hareket ve durağanlıktan (*sükûn*) ayrılmadığını izah etmiştik. Cisimlerin hareket ettiricisinin ve durağanlaştırıcısının nefis olduğunu "*Tabiiyyat ve İlahiyât Risâlesi*"[4]nde açıklamıştık. Şimdi, bu risâlede, hareketin mahiyetini, çeşitlerinin miktarını ve hareketlilerin (*müteharrik*), kendisinde ve kendisine doğru hareket ettikleri yönleri açıklamak istiyor ve diyoruz ki:

İlk olarak, "hareket" nedir ve "durağanlık" nedir? Âlimler ve bilgeler hareket ve durağanlığın mahiyet ve hakikati konusunda ihtilafa düşmüşler ve bunun üzerine onlardan bazıları [hareket ve durağanlığın] ikisini kabul etmiş, bazıları ikisini de inkâr ederek "İkisinin hakikat ve manası yoktur" demişlerdir. Bazıları, "Hareket, ancak diri ve kâdir olandan ortaya çıkar" demişlerdir. Bazıları da "Hareket, canlılığın ta kendisidir." demişlerdir. Şayet sözlerindeki ve kanıtlamalarındaki ihtilafları açıklarsak söz uzar gider, fakat [şimdilik] diyoruz ki:

Hareket, ruhanî bir suret olup, onu cisimlere nefis yerleştirmiş ve onunla cisimler hareketli olmuştur; tıpkı şekilleri, nakışları, suretleri ve renkleri cisimlere yerleştirip, onlarla cisimlerin suretli, nakışlı, şekilli ve hareketli olmaları gibi. "*Madde ve Sûret Risâlesi*"[5]nde açıkladığımız üzere, nefisler cisimlerin hareket ettiricisidirler, cisimler de nefislerin kendilerini hareket ettirmesi ve durağanlaştırmasıyla hareket ettirilen ve durağanlaştırılanlardır. Hareket ettirme (*tahrîk*) nefsin bir fiilidir, hareket de nefsin cisme yerleştirdiği bir suret olup onunla cisim hareketli olmuştur. Durağanlaştırma (*teskîn*) da nefsin fiillerinden biri olup, nefs bazen cismi hareket ettirir bazen de onu durağanlaştırır. Örneğin insan bazen elini hareket ettirir, bazen de durdurur.

2. Neml, 27/59.
3. *Risâletu'l-bas ve'l-kıyâme.*
4. *Risâletu't-tabiiyyât vel-ilâhiyyât.*
5. *Risâletu l-heyûlâ ves-sûret.*

Öyleyse anlattıklarımızdan, hareketin ve durağanlığın ne olduğu açıklanmış oldu. Şimdi de bunların çeşitlerinin miktarını ve her bir çeşidinin mahiyetini anlatmak istiyoruz.

Bil ki, ileride açıklayacağımız üzere, hareket *cisimsel ve rûhânî* olmak üzere iki çeşittir. Cisimsel hareket altı çeşit olup bunlar; oluş ve bozuluş (kevn-fesâd), artma ve eksilme (ziyade-noksân), değişim ve yer değiştirmedir. İlkin yer değiştirme olarak nitelenen hareketler hakkında bilgi vermek istiyoruz. Çünkü duyular için en açık ve en belirgin olanı budur. Sonra geriye kalan beşini anlatacağız, zira bunlar daha hassas ve daha naziktir. Dolayısıyla deriz ki: Yer değiştirme olarak nitelenen hareket üç çeşittir: Doğrusal, dairesel ve bu ikisinin birleşiminden olan. Doğrusal hareket iki çeşittir: Merkezden çevreye ve çevreden merkeze; yani âlemin merkezine ve âlemin çevresine veya bunların arasında. Dairesel [hareket] ise merkezin etrafında olur.

Öyleyse anlattıklarımızdan, yer değiştirme olarak nitelenen hareketin çeşitlerinin miktarı açıklanmış oldu. [Şimdi] de hareket ettirilenleri anlatmak istiyoruz. Çünkü duyular için en açık ve en belirgin olanı budur. Dolayısıyla deriz ki:

Hareket ettirilenler ne eksik ne de fazla [olmak üzere] on iki çeşitten ibarettir. Dokuz feleğin hareketleri; gezinen yıldızların [yani gezegenlerin] hareketleri; kuyruklu yıldızların hareketleri; meteorların (*şihâb*) hareketleri; hava ve rüzgârların hareketleri; atmosfer, bulut ve sis olaylarının hareketleri; denizlerin, nehirlerin ve yağmurların sularının hareketleri; deprem ve çöküntüler gibi yerin içinde meydana gelen hareketler; yerin içindeki maden cevherleri gibi oluşumsal varlıkların hareketleri; yer yüzeyindeki bitkiler ve ağaçların hareketleri; deniz, kara ve havadaki altı yönde bulunan hayvanların hareketleri bu on iki harekettendir. Hareketlerin yönlerine gelince, [bunlar] gerçekten de farklı farklı olup çeşitleri ve biçimleri çok sayıdadır. Fakat bunların hepsi ya âlemin merkezinden çevresine doğru ya çevreden merkeze doğru ya merkezin etrafında ya da bunların arasında eğik [bir şekilde] olmaktan başka türlü değildir.

Bölüm
Bunların Ayrıntılarına Dair

Deriz ki: Dokuz feleğin hareketlerinin hepsi yerin etrafındadır, çünkü yer onların merkezidir ve yer âlemin bütününün merkezidir. Aynı şekilde sabit yıldızların hareketleri de âlemin merkezinin etrafındadır. Ancak dokuz gezinen yıldızın hareketleri, dairesel feleklerinin merkezi etrafındadır. Feleklerin hareketleri ise taşıyıcı felekler olarak isimlendirilen başka feleklerin merkezinin etrafındadır. Bu [taşıyıcı] feleklerin hareketleri de merkezi yer merkezinin dışında olan feleklerin [yani dışmerkezli feleklerin] merkezi etrafındadır. Nitekim bunlar el-Mecisti'de (*Almagest)* zorunlu geometrik kanıtlarla uzun açıklamalar eşliğinde açıklanmıştır.

Burçlar feleği sırası üzerinde, eğimle, enine, geri dönmeyle, düz [gidişle] vb şekilde gezinen yıldızlarda görülen hareketlere gelince; bunların hakikatlerini "*Semâ ve Âlem Risâlesi*"nde[6] anlattığımız örneklerle açıkladık. Bunların ayrıntılarını ise

6. *Risâletu's-semâ ve'l-âlem.*

Almagest'te bulursun. Bu hareketlerin miktarı söz konusu olunca, kırk dokuz hareket gezinenlere ait olup [gezinenlerin] her birinin yedi hareketi vardır. Sabit yıldızların başkaca yedi [hareketi] vardır, burçlar feleğinin bir hareketi vardır, dolayısıyla bunların [hepsi] elli yedi hareket eder. Kuyruklu olarak isimlendirilen yıldızlar ise yıldız değildirler aksine ay feleğinin üstünde esir küresinde görünen ışıklı cisimlerdir (*neyyirât*). Bunların hareketleri ise farklı farklıdır, bazen kuşatıcı feleğin (*feleku'l-muhît*) dönüşüyle beraber batı küresine doğru olur, bazen burçlar feleği sırası üzerinde doğuya doğru olur, ya da feleğin şeklinin ve yıldızların hükümlerinin gerektirdiği şekilde eğimle, boyuna ve enine olur. Bu [kuyruklu yıldızların] ortaya çıkışı, ay feleğinin üstünde esir küresinde olur; benzer şekilde meteorların ortaya çıkışları esir küresiyle "*zemherîr*" küresi arasında olur ve şimşek olayı da "*zemherîr*" küresinin altında "*nesîm*" küresinde meydana gelir.[7] Tüm bu olaylar, gök cisimlerinin (*nücûm*) hükümlerinin gereklerine göre oluş ve bozuluş âleminde olur. Bunlara dair nasıl, kaç, ne zaman ve niçin [gibi sorularla] ilgili söz uzar gider.

Rüzgârın hareketlerinin çeşitlerinin miktarına gelince; bunlar altıdır. Şöyle ki: rüzgâr havanın dalgalanmasından başka bir şey değildir. Çünkü hava gök ile yer arasında bulunan şeffaf bir deniz [gibidir]. Dolayısıyla doğudan batıya doğru dalgalanırsa doğu rüzgârı (*sebâ*) olarak isimlendirilir, [bunun] tersine dalgalanırsa batı rüzgârı (*debûr*) olarak adlandırılır, şayet güneyden kuzeye doğru dalgalanırsa güney rüzgârı (et-tiymen) olarak isimlendirilir, [bunun] tersine dalgalanırsa kuzey rüzgârıdır (el-cirbiya), şayet aşağıdan yukarıya doğru dalgalanırsa bora (ez-zevâiğ) olarak isimlendirilir, [bunun] tersine dalgalanırsa "zemherîr", Farsçada ise "ebâdideme" olarak adlandırılır. Bu rüzgârla, Âd [kavmi] helak edilmiştir, [bu rüzgâr] zemherîr küresinden onların üzerine üflenmiştir: "*Allah onu kesintisiz olarak yedi gece, sekiz gün onların üzerine musallat etti.*"[8]

Bu yönlerin dışında hareket edenler ise yön değiştiren [veya ara] rüzgârlar (*nukebâ*) olarak isimlendirilir ve bunların yönleri çoktur. Bunların bilinenleri dört tanedir: Kuzey rüzgârının yön değiştireni, güney rüzgârının yön değiştireni, doğu rüzgârının yön değiştireni ve batı rüzgârının yön değiştireni.

Havayı hareket ettiren ve onu dalgalandıran sebeplere gelince, yıldızlardan gelen ışınların düştüğü yer, ayın yirmi sekizdeki konumuna inmesi ve yıldızlarla peş peşe gelmesi bakımından [meydana gelen durumlar] bunlardandır. Bunun nasıl olduğuna dair bir bölümü "*Meteoroloji Risâlesi*"[9]nde anlattık, oradan öğrenilebilir.

Meteorların hareketleri de yıldızların ışınlarının düştüğü yerlerden [kaynaklanan] kendilerine ait itici güç (*el-kuvvetu'd-dâfia*) ölçüsünce, dört yöne veya bu yönlerin aralarına doğrudur. Onların hareketleri yıldızların feleklerindeki hareketlerinden daha hızlı değildir, fakat bize yakınlıklarından dolayı onları yıldızlardan harekétçe daha hızlı görmekteyiz.

---

7. Esir, ay feleğinin [ay feleği dâhil olmak üzere] üstündeki sıcak havaya; nesîm, yeryüzünden sonra bulunan mutedil havaya, zemherîr ise esirin altında ama nesîm küresinin üstünde bulunan aşırı derecede soğuk havaya denir. Bkz. İhvân-ı Safâ , *Resâilu İhvân-ı Safâ*, Dâr-Sadır, Beyrut, tsz., c.III, s.388, 334. (ç.n.)
8. Hakka, 69/7.
9. *Risâletu'l-âsâri'l-ulvîyye.*

Bulutlar ve pusların hareketleri de söz konusu dört yöne ve onların aralarına doğrudur. Bunlar, (bulutları ve sisleri) denizlerin, sazlıkların ve nehirlerin sahillerinden, ister dik isterse de eğimli olsun, stepler, çöller ve dağların zirveleri olarak kabul edilen yerlere doğru sürükleyen rüzgârların estiği yere göredir.

Yağmurların damlalarının hareketlerine gelince bunların hepsi hava boşluğundan, dik ya da eğimli olsun, yere ve denizlere doğru olur.

Yerin hareketleri ise üç çeşittir: Bunlar, deprem, çökme ve eğilmedir. Depremin sebebi, yerin içinde toplanan buhardır, [buhar] dışarı çıkmak isteyince yerin bir bölgesinin bir kısmı sallanır, ileri geri gider ve titrer. Bu durum ateşi olan birinin ateşinin yüksek olduğu anda titremesi gibidir. Bunun sebebi vücutların boşluklarında bulunan bozulmuş rutubettir, bundan ârızî bir hararet alevlenir ve rutubeti eritir ve çözer, onu dumana ve buhara çevirir ve o da vücutların boşluklarının gözeneklerinden dışarı çıkar, bundan dolayı bedenin tümü ya da bir uzvu sallanır ve titrer. O buharlar ve dumanlar oradan dışarı çıktığından, [kötü rutubetin] maddesi bittiğinden dolayı vücut böylece zarar görmez, ateşi azalır ve durur. Deprem anında yerin bir bölgesinin hareketleri de aynen böyledir. Bazen yerin dışı yarılır, sıkışmış ve hapsolmuş bu rüzgârlar, dumanlar ve buharlar bir defada dışarı çıkar, o yer ve bölge çöker ve evin çatısının çöküp zemine düşmesi gibi [yarıkla oluşmuş] o çukura düşer.

Eğilme hareketlerine[10] gelince, bilgelere göre o [yani yer] bazen güneyden kuzeye doğru eğilir, bazen de tersine. Fakat yerin büyüklük ve azametinden dolayı insanlar onu hissetmezler. Tıpkı rüzgârın gemileri şiddetli sevkiyatı esnasında gemilerin yolcularının denizde onun hareketini hissetmemeleri gibi. Bu bilge[11] anlatmıştır ki, bu hareketin sebebi güneşin bazen güneysel burçlardan kuzeysel burçlara doğru, bazen de kuzeysel [burçlardan] güney [burçlara] doğru olan geçişidir ve [güneş] kendisiyle birlikte döndüğü yere ve yönelme biçimine doğru onu [yani yeri] çeker. Tıpkı [yerin] bitkisini [yerin] içinden dışına doğru çekmesi ve bitkinin kökünü ve dallarını havaya doğru çekmesi gibi. *Almagest*'te anlatıldığı üzere, bilgelerden bazıları demiştir ki, bunun sebebi, güneşin yerin üstünde yazın altı ay kuzey yönündeki dönüşleridir; [bu durumda] bu yerlerin havaları ve suları ısınır, bu yerlerin nemi çözülür ve bu taraf boşalır ve yer hareket eder, eğilir; diğer taraf ise ağırlaşır ve yer hareket eder; uzaklık ve ağırlık birlikte merkeze taşınır ve yer eğilir fakat yerin büyüklüğünden dolayı bu hareket hissedilmez. Bilgelerin bu konuda açıklanması uzayıp giden kanıtlamaları, sözleri ve anlatımları vardır.

Fakat bilgelerden bunu inkâr edenler ve yerin eğilmediğini[12] kabul edenler demişlerdir ki; eğer durum anlatıldığı ve zannedildiği gibi olsaydı, yaz ve kışın yerin bir parçası için sabit yıldızların karşılaşmalarının farklılık göstermesi, iki kutbun ba-

10. Burada anlatılan eğilme hareketi, dünya ekseninin ekliptik düzlemiyle yaptığı açının yıl içerisinde meydana gelen değişimi sürecindeki harekettir. Bilindiği üzere dünya, periyodik olarak, altı ay güneye eğilir; altı aydan sonra da tekrar doğrulmaya başlar ve bu defa kuzeye doğru eğilir. Ekliptik düzlemi ile ekvator düzlemi arasındaki açı, yılda iki sefer en büyük derecesine ulaşır. (ç.n.)

11. "Bu bilge" ifadesinin kime referans edildiği bilinmemektedir. (ç.n.)

12. Metinde "eğildiğini" şeklinde olumlu olarak geçen bu ifade anlam açısından sorun doğurduğundan "eğilmediğini" şeklinde olumsuz şekliyle çevrilmiştir. Muhtemelen bir yazım yanlışı vardır. (ç.n.)

zen yükselmesi bazen de alçalması ve ekvator dairesinin altındaki ekvatorun yerinin farklı farklı olması gerekirdi. Fakat durumun böyle olmadığını görüyoruz. Dolayısıyla [bu] onların "yerin eğilmesi" olarak anlattıkları şeyin olmadığına kanıttır. Bir haberde rivayet edilmiştir ki; söz konusu bilgelerin söyledikleri gibi yer, yaratımın başlangıcında eğiliyordu, Yüce Allah onu ağır dağlara bağlayıp dikince, ağır olmuş (dengelenmiş) ve hareketi durmuştur.

Yerin parçalarının içindeki hareketin hükmüne gelince, bunun bir kısmını "*Madenler Risâlesi*"nde[13] sunmuştuk, fakat bu bölümde bundan gerekli olanını anlattık.

Bölüm

Bil ki, yer, üzerindeki dağlar, denizler, yapılar ve yıkıntıların hepsiyle küresel bir cisimdir. O, âlemin merkezinde durmaktadır, pürüzsüz bir yuvarlak olmadığı gibi oyuksuz ve deliksiz de değildir; aksine dağlar, tepelikler, vadiler ve çukurlardan oluşan çokça yükseklikler ve alçaklıklar; çok sayıda çözülmeler, oyuklar, inler, mağaralar, geçitler, açıklıklar ve gizliliklere sahiptir. Bütün bunlar sularla, rutubetlerle, kendisinde madeni cevherlerin biriktiği yağlı ve kükürtlü buharlarla doludur. Bu buharlar, dumanlar ve rutubetler her zaman dönüşüm, değişim, oluş ve bozuluş içerisindedir.

İşte yerin görüntüsünün durumu böyledir. Yerde çokça denizler, ırmaklar, vadiler, dereler, geniş yataklı vadiler, sazlıklar, göletler olup orada bazısının bazısına her zaman aktığı geçitler ve kanallar bulunur. Denizlerin dalgaları her zaman gece ve gündüz devamlıdır, durmaz ve yatışmaz. Rüzgârların yönlendirilmesi de benzer şekildedir. Puslar, yağmurlar, bulutlar ve sisler oluş ve bozuluşun değişmezleridir. Yağmurlar doğu, batı, güney, kuzey olsun farklı yerlerin beldelerinde her zaman devamlıdır [devir daim halindedir]. Çeşitli beldelerde [belli] vakitlerde var olan gecenin, gündüzün, kışın ve yazın durumuna gelince, [bunlar] bütün yönlerden yerin bir kısmında bir biri ardına gelir. Bitkiler, hayvanlar, madenler, oluş ve bozuluş içerisinde olup devamlıdır, kesintiye uğramaz. Çiftleşmek, evlenmek, üremek/çoğalmak, duyum, hareket, uyku, uyanıklık, ölüm ve yaşam yaratılmışlarda devamlıdır!

Yerin, az ya da çok, küçük ya da büyük, farklı cinslerde, türlerde, karakterlerde, şekillerde, suretlerde, doğalarda, huylarda, ahlâklarda, renklerde, seslerde de olsa, maden, bitki veya hayvanlar bulunmayan bir karışlık bölgesi bile yoktur. Bunların içyüzünü, sayısını ve ayrıntılarını, dilediği ve istediği tarzda onları yaratan, onlara suret veren, onları tasarlayan (*tedbîr*) yüce Allah'tan başka kimse bilemez. *Âlemlerin Rabbi olan Allah ne yücedir*!

Ey kardeşim! Eğer âlemdeki hareketlerin ve hareketlilerin hallerinden açıkladıklarımızı düşünür ve [onlardan] ibret alırsan, âlemin durumunun bütün parçaları ve işlerinin akışlarıyla, bütünüyle ya da bir kısmıyla hareket ve durağanlıktan ayrılmayan bir şehir veya bir hayvan veya bir insan mesabesinde olduğunu bilirsin ve bu sana apaçık olur.

---

13. *Risâletu l-meâdîn.*

"*Tabiatın Mahiyeti Risâlesi*" ile "*Sema ve Âlem Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, unsurların ve onlardan türeyenlerin hareketinin sebebi yıldızların hareketleridir. Yıldızların hareketinin sebebi feleklerin dönüşleridir. Feleklerin hareket ettiricisi ve yöneticisi felekî-küllî (tümel) nefistir. *Felekî küllî nefis*, (Allah'a) yakın (*mukarreb*) meleklerinden, onun askerlerinden ve yardımcılarından bir melektir. Ona, yüce Allah'ın "*O gün Ruh ve melekler sıra sıra dururlar. Rahman'ın izin verdikleri dışında hiç kimse konuşamaz*"[14] âyeti ve "*Sizin yaratılmanız da tekrar diriltilmeniz de tek bir nefis gibidir*"[15] ifadesiyle işaret edilmiştir. Yüce Allah bu meleği; felekleri, yıldızların hareketlerini, unsurları ve tüm madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi (bu unsurlardan) türeyenlerin hepsini içeren ay feleğinin altındaki şeyleri idare etmekle görevlendirmiştir. Bu melek, felekten daha büyük ve ondan daha kuvvetli olup, diğer cismânî varlıklardan daha büyük, zaman olarak daha eski (*kadîm*), daha şerefli, daha yüce ve daha uludur. O, felekler ve yıldızları hareket ettirmeye güç yetirebildiği gibi durağanlaştırmaya da güç yetirebilir, çünkü durağanlaştırma, hareket ettirmekten daha kolaydır; bunu akıllı olarak nitelenmiş her akıllı bilir.

Hayvan bireylerinin hareketlerine gelince, bunun yönleri, şekilleri, durumları ve suretleri farklı farklı olup bunların sayısını ancak bir ve kahhâr (kahredici) olan Allah bilir; bunların ayrıntısına O'ndan başka kimse güç yetiremez. Fakat bunlardan, diğer hayvanların bedenlerinin ve hepsi farklı şekiller ve suretlerde olan organlarının hareketlerine işaret etmesi için, insan bedeninin organlarının ve vücudunun eklemlerinin hareketlerinin çeşitleriyle ilgili bir kısmını anlatacağız.

Bölüm

Dolayısıyla deriz ki; bil ki, bedenin organlarının hareketleri "doğal" ve "iradeli" olmak üzere iki çeşittir. *Doğal olanı*, irade ve tercih olmaksızın [insanın] uykuda ve uyanıkken havayı alması ve vermesi esnasında atardamarların atması, göğüs kafesinin, kalbinin, akciğerlerinin ve boğazının hareketi gibidir.

İradeli ve tercihli hareket ise kalkmak, oturmak, gitmek, gelmek, yapmalar, etmeler, konuşmak, bedeninin organlarıyla işaret etmeler gibidir. Bunlar ancak irade ve tercihle olabilir. Bunlar yüz yirmi küsür hareket olup, göz kapağının açma ve kapatma [biçimindeki] hareketleri bunlardandır. İki göz bebeğini üst, alt, sağ ve sol gibi dört yöne çevirme hareketi de bu hareketlerdendir. [İnsan], bunu beyinden göz organına doğru döşenmiş sinirler ve göze bağlı olan kaslarla hareket ettirir. Böylece insan, tıpkı binicinin atının gemini sağa ve sola çekmesi gibi, tüm yönlere (bakmak) istediğinde bu kaslar ve sinirlerle gözünü çevirir ve gözünü çevirmede (bu kasları) istediği biçimde kullanır ve bakmak istediği yere bu sinirlerle (gözünü) hareket ettirir. Yine dilin, yemeği çiğnemek, onu kesmek, parçalamak, ufaltmak ve öğütmek için altı yöne olan hareketi de bu hareketlerdendir. Kesme ön orta kesici dişlerle, parçalamak yan kesici dişler ve köpek dişleriyle, ufaltmak ve öğütmek de azı ve öğütme [küçük azı ve büyük azı] dişleriyle olur.

14. Nebe, 78/38.
15. Lokman, 31/28.

Dilin konuşma anındaki hareketlerine gelince, bunu başka bir bölümde anlatırız: Yolu, dilin üstü olan harflerin ortaya çıkışı için dudakları ayırma esnasındaki dilin hareketleri de bu hareketlerdendir. Bunlar Arapça lisanında on dört harftir. Bunlar te, se, dal, zal, re, ze, sin, şin, sad, dad, tı, zı, lam, mim'dir. Diğer on dört harfin çıkış yerleri ise farklı farklı olup dilin bu konuda bir müdahalesi yoktur.

Sonra şunu da bil ki, başka bir bölümde açıladığımız üzere, bu harfler ancak havadan alınmış nefesin gönderilmesi ve bırakılmasıyla ve de onların çıkış yerleri ve yollarında dilin onu kesmesiyle ortaya çıkabilir.

Bu hareketlerden bazıları şunlardır: Üstün (fetha) ve ötre (damme)[16] ile olan iki dudağın iki hareketi, havanın ve kokuların burun delikleriyle alınması esnasında burun kaslarının hareketleri, yiyecek ve içecekleri çekmek, yutmak ve mideye ulaşmasını sağlamak için yemek borusunun hareketleri, alt çenenin dört yöne doğru olan hareketleri, başın ve boynun dört yöne olan hareketleri, iki avucun dört yöne doğru olan hareketleri, iki pazunun buna benzer hareketleri, kolun (arşın/*zira*) iki yöne olan hareketi, bilek kemiğinin dört yöne olan hareketleri, başparmak dışında –çünkü o dört yöne doğru da hareket eder– dört parmağın her birinin iki yöne olan hareketleri, sırtın dört yöne olan hareketi, iki baldırın dört yöne olan hareketi, iki bacağın iki yöne olan hareketi, ayak parmaklarının iki yöne olan hareketleri, idrar ve gaitanın atılmasındaki iki yolun hareketleri. Bunlar, insan bedeninin organlarının sayılarının bir özetidir. Bunların sebeplerine gelince bunun izahı uzar, bunların bir kısmı anatomi kitaplarında, bir kısmı da Galen'in *Başkaca Organların Faydaları* kitabında zikredilmiştir.

Diğer hayvanların beden organlarının hareketlerine gelince, organlarının farklılıkları, suretleri ve şekillerinin çokluğu nedeniyle bunların açıklanması uzun sürer. Bunların bir kısmını "*Hayvanlar Risâlesi*"[17]nde hitabet konusunda cin kralının huzurunda elçilik yapan bal arısının diliyle anlattık. Sanatkârların ve meslek sahiplerinin sanatları ve işleriyle ilgili hareketlerinin bir kısmını "*Pratik/Amelî Sanatlar Risâlesi*"nde[18] anlattık. Beş duyunun, duyulurlarını idrâk ederkenki hareketlerinin bir kısmını da "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde[19] anlattık. Beynin ön, orta ve arka kısmının sinirlerinin hareketlerini "*Görüşler, Mezhepler ve Fırkalar Risâlesi*"[20]nde anlattık. Bitkilerin hareketlerinin bir kısmını "*Bitkiler Risâlesi*"nde[21] açıkladık. Maden cevherlerinin hareketleri ise başka bir risâlede bulunmaktadır. Atmosfer ve havanın hareketleri de "*Meteoroloji Risâlesi*"ndedir.[22] Dört unsurun hareketlerini ise "*Oluş ve Bozuluş Risâlesi*"nde[23] açıkladık. Felekler ve yıldızların hareketleri ise "*Sema ve Âlem*

16. Fetha: Arapça kelimeleri "e" ve "a" ünlüsüyle okumak için harflerin üzerine konulan tire şeklindeki çizgilere denir. Zamme ise "ü" ve "u" sesi elde etmek için yine harflerin üstüne konulan kavisli özel işarettir. (y.h.n.)
17. *Risâletu'l-hayavânât.*
18. *Risâletus-sınaii'l-ameliyye.*
19. *Risâletu'l-hâs ve l-mahsûs.*
20. *Risâletu'l-âra ve'l-mezâhibi ve'd-diyanât.*
21. *Risâletu'n-nebât.*
22. *Risâletu'l-âsâri'l-ulvîyye.*
23. *Risâletu l-kevn ve'l-fesâd.*

Risâlesi"nde[24] bulunmaktadır. Seslerin hareketleri de "*Musiki Risâlesi*"nde[25] yer alır. Elem ve hazların hareketleri başka bir risâlede bulunmaktadır. [Bunları] her risâlede ölçüsüne uygun olarak anlattık, ancak hareketlerin anlatımını uzattık ve açıklamasını artırdık; çünkü hareket âlemin canlılığıdır: Şöyle ki: bitkiler ve hayvanlar olmak üzere her şeyin canlılığı su iledir, suyun canlılığı ise hareketledir, bedenlerin canlılığı nefis iledir, nefsin canlılığı düşüncelerle, gezinip dolaşmayla ve içe doğan seslerledir (*havâtır*). "*İman Risâlesi*"nde[26] bir kısmını anlattığımız üzere, o, yani nefis, ne uykuda ne de uyanıkken hareketler ve gezinip dolaşmalardan uzak durmaz.

Bölüm

Sonra bil ki, âlemin hareketlerini, küllî ve cüzî parçalarının hareketlerini ve bunların değişimlerinin (*tasrîfât*) çeşitlerini anlatmaktan kastımız, âlemin kadîm/ezelî olduğunu iddia edenin sözünün geçersizliğini açıklamaktır. Şöyle ki: farklı farklı hareketler âlemin farklılığına delalet eder, hareketli ve durumu farklı farklı olan da kadîm olamaz. Zira kadîm, tek bir durum üzere olup değişmez, dönüşmez, kendisi için her hangi bir durum meydana çıkmaz. Durumu böyle olan varlık sadece tek ve bir olan Allah'tır, Yüce Allah'ın dışında hiçbir şey bu durumla var olamaz.

Sonra bil ki, âlemin kadîm olduğunu iddia edenler, durağanın durumu farklılık göstermediği [için] âlemin durağan olduğunu sanırlar. Ancak durum, onların âlemin durağanlığıyla ilgili zannetmeleri ve vehimde bulunmaları gibi değildir. Nitekim daha önce, selim akılların inkâr edemeyeceği şekilde, bütünü ve parçalarıyla âlemin hareketinin çokluğunu açıklamıştık: Yıldızların hareketleri, feleklerin dönüşleri, unsurların dönüşümleri ve yaratılmışların oluşumu gibi malum şeylerin hareketleri (âlemdeki hareketler)'dendir.

Hayatım üzerine yemin ederim ki, kuşatıcı felek, dairesel bir cisim olup diğer şeyleri ve felekleri kuşatır; o, yerinde durağan olup oradan ayrılmaz, ama bütün parçaların hareket ettiricisidir. Bütün felekler, dairesel feleklerden olsun dışmerkezli feleklerden olsun, her biri, kendisine özgü merkezinin etrafında döner, bir an bile yerleşik olmaz ve durmaz. Hareketlerinin hızı ancak şu anlatacağımız şeyle tasavvur edilebilir: Girdap, hareket bakımından gördüğümüz en hızlı şeydir. el-Mecisti(*Almagest)*'nin kitabındaki bilgilere sahip olanlar, feleklerin ve yıldızların hareketlerinin bundan daha hızlı olduğunu söylemişler ve bunu zorunlu geometrik kanıtlarla açıklamışlardır: Bunlardan biri, güneşin hareketi hakkında söyledikleridir: Güneş, insanın bir adımı için ayağını kaldırıp yere koyması ve yürümesi miktarınca hareket etmektedir, [işte] bunu anla.

Sonra bil ki, hareketlideki her hareket, hareketli için hareket ettirendir[27] ve bu, başka bir şeyin sebebidir. Dolayısıyla ne zaman bu hareket ortadan kaldırılırsa, o sebep de ortadan kalkar. Bunun örneği, kendisini çeviren hayvan veya sudan kay-

24. *Risâletu's-semâ ve l-âlem.*
25. *Risâletu'l-musîkî.*
26. *Risâletu'l-îmân.*
27. Metinde "Müteharriketun" (hareketli) geçmektedir. Ancak manaya bakıldığında "muharriketun"u (hareket ettiren) daha uygun gördüğümüzden böyle çevirdik. (ç.n.)

naklı olan değirmen hareketidir ve bu (hareket) öğütmenin sebebidir; dolayısıyla ne zaman hayvan dursa ve/ya su kesilse, değirmen durur ve öğütme işlemi ortadan kalkar! Su dolabının durumu da böyledir, ne zaman (dolabı döndüren) hayvan dursa dolabın dönüşü durur ve su alma işlemi ortadan kalkar. Rüzgârın durumu ve onun gemileri, tekneleri ve suları hareket ettirmesi de böyledir, rüzgâr ne zaman dursa denizdeki gemilerin gidişi de durur ve dalgalar kesilir. Nehir gemilerinin ve teknelerin (simariyyât) gidişindeki durum da böyledir. Ne zaman suyun yokluğu, durması ve nehrin akışının [ortadan kalkması] düşünülürse gemiler, tekneler ve sefinelerin de süzülme ve ilerlemeleri biter.[28] Aynı şekilde hayvanların ayaklarının hareketi durduğunda ölür, benzer şekilde bedenlerinin ve organlarının nabız ve teneffüs hareketleri durduğunda ölür ve hayatları ortadan kalkar. Benzer şekilde burçlarda dönen yedi gezinen yıldızın dönüşü durduğunda, bitki ve hayvanlar gibi oluş ve bozuluş âleminin altındaki işlerin hareket ve oluşumları durur; astrolojide (*sınaatu'n-nücûm*) uzman olan ve bu konuda söz sahibi olan bunun hakikatini bilir. Bunun örneği revaha(?) gibidir [ki o], hareketliyken ayakta ve dik olduğu halde durduktan sonra dönüşü durunca düşer. Âlemin durumu da böyledir, kuşatıcı feleğin dönüşü durduğunda, yıldızların gezinmesi ve hareketi de durur ve bu durumda gece ve gündüz, yaz ve kışın gidişatı durur. Dolayısıyla bu durumda oluş ve bozuluş ortadan kalkar, âlemin düzeni ortadan kalkar, yaratılmışlar yok olur, küllî nefis küllî cisimden ayrılır ve büyük kıyamet kopar. Şöyle ki: âlem büyük insandır, âlemin nefsi küllî cisimden ayrılırsa büyük insan ölür ve büyük kıyamet kopar. Benzer şekilde her insanın nefsi bedeninden ayrıldığında küçük âlem olan insan ölür ve kıyameti kopar, çünkü iki kıyamet vardır: Büyük kıyamet ve küçük kıyamet. Nitekim Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: "*Kim ölürse onun kıyameti kopmuştur.*" Ve bundan sonra inkârcılar için vaat edildikleri şey açıkça ortaya çıkar!

Bölüm
Âlemin Sonradan Yaratılmış ve Yapılmış Olduğuna İşaret Eden Zorunlu Aklî Öncüllerin İzahı Hakkında

Deriz ki; bil ki, bilgelerin âlem dedikleri [şeyin] anlamı, kuşatıcı feleğe ve içermiş olduğu diğer felekler, yıldızlar, burçlar, dört unsur ve türeyenlerine –ki bunlar da hayvanlar ve madenlerdir– işaret eder. Sonra deriz ki: Bil ki, kuşatıcı felek ve anlatılan bütün içerdikleriyle hepsi cisimdirler; bilgelere göre şüphe götürmeyen şeylerden biri de cismin uzun, geniş ve derin bir "şey"den ibaret olduğudur. Onların "şey" ifadesi ise maddeye (*heyûlâ*) işaret eder ki o da cevherdir; uzunluk, genişlik ve derinlik de heyûlânın kendisiyle uzun, geniş ve derin bir cisim olduğu surete işaret eder. Sonra bil ki, cisimlerden sürekli hareketli olanı vardır ki bu, felekler ve yıldızlardır; bütünlüğüyle durağan parçalarıyla hareketli olanı vardır ki bu da dört unsurdur. Şöyle ki: ay feleğinin üstünde bulunan ateş, mekânından ayrılmaz ve o "esir" olarak isimlendirilip sıcak, şeffaf hava olup ışığı yoktur. Onun [yani esirin] altında soğuk

28. Bu cümle yapı bakımından problemlidir. Köşeli parantez konularak cümledeki sorun giderilmeye çalışılmıştır. (ç.n.)

hava bulunup zemherir olarak isimlendirilir, bu da mekânından ayrılmaz. Bunun da altında yer ve denizleri kuşatan nesim vardır ve bu, sıcaklık ve soğukluk arasında mutedil bir havadır. Bu kürelerin hiçbiri mekânından ayrılmaz fakat parçalarıyla hareketlidirler; onlardan bazen bütünlükleriyle ve parçalarıyla hareketli olanı, bazen de bütünlükleri ve parçalarıyla durağan olanı vardır; bunlar hayvan ve bitki gibi oluşturulmuş türeyenlerdir. Tüm bu hareketli ve durağan cisimler, bir hareket ettiren ve durağanlaştıranı gerektirir. Bunun izahı şöyledir; felek küresel, dairesel, şeffaf, bazısı bazısını kuşatan, küçüğü büyüğün içinde, büyüğü kendisinden daha büyük olanın içinde, ta ki şekilce kuşatıcı dokuzuncu felekte sonlanıncaya kadar giden [özelliklerde] olan bir cisimdir.

Tüm bu felekler, hızlılık ve yavaşlık, doğu, batı, güney, kuzey gibi farklı yönlerden ve uzunluk ve genişlik bakımından farklı dairesel hareketlerle hareket ederler. Yıldızların hareketlerinin durumu da böyledir, zira onların tümü, farklı dairesel hareketlerle küresel, dairesel ve ışık veren cisimlerdir. Nitekim [bu durum] *Almagest*'te zorunlu aklî geometrik kanıtlarla açıklanmıştır ki bu kanıtlar, küçüklük, büyüklük, yavaşlık, hızlılık ve bunların dışındaki gibi muhtelif şekillerdeki durumları bakımından, onların (feleklerin) bir kast edenin kastı, bir yapıcının yapıtı, bir Yaratıcı'nın yaratması, hâkim, kâdir ve âlim bir Fail'in fiiliyle var olduklarına işaret etmektedir.

Dört unsur ile durumlarının farklılığı, suretlerinin çeşitliliği, özelliklerinin değişikliğiyle hayvan, bitki ve madenler gibi (dört unsurdan) türeyenlerin durumu da böyledir. [Bu durum] bunların tümünün gören, kâdir ve hakîm bir yapıcının –ki o da kahhar, aziz ve gaffar olan tek bir Allah'tır– yapıtı olduğunu gösterir.

Bu durumda astrologların (*müneccim*), varlıkların zorunluluk altında bırakıldıkları ve baskılandıkları, zira zorunluluk altında olanın fiilinin olmadığı, fiilin onu zorlayana ve kudretini onun üzerine hâkim kılana ait olduğu şeklindeki kanıtların bulunmasından dolayı, yıldızların etkisi gibi iddialarıyla ilgili sözleri geçersiz olmaktadır. Kim bu hükme karşı çıkarsa zulmetmiş olur, ancak bilinmeyeni savunan zalim, Allah'tan uzaklaştırır.

Bölüm
Âlemin Yapıcısını Basiret Gözüyle Gören Allah'ın Seçilmiş Evliyaları Olan ve Hakikati Görebilen Ârif-Bilge Âlimlerin Müşahedelerinin İzahı Hakkında

Bunun üzerine deriz ki: Bil ki, cismin yönleri vardır, onun bir defada her yöne doğru hareket etmesi mümkün değildir. Onun, yönlerin uygun olanına doğru olan hareketi ancak kendisine ilişen bir sebep veya illetle olur [ki] bu hareket, cismi, kendisinden başkasının hareket ettirmesinden ileri gelir. Bil ki, âlemin yapıcısı (*sâni'*), kendisini bilmeyen bakıcıların gözlerine gizli kalsa da yaptıklarındaki sanat izi, açık, ayan beyan olup hiçbir akıllıya ve aklının hakkını verene gizli kalmaz; her ne kadar [bakan kişi] yapıtın kim için olduğunu, kimin yaptığını, onu ne zaman biçimlendirdiğini, hangi şey için yarattığını, nasıl biçimlendirdiğini ve onu bir kişinin mi yoksa

çok kişinin mi yaptığını bilmezse de [bu böyledir]. Şayet bu [yapılan] iş, birine ait olup (bu biri) fiiliyle kendisini taklit ettiği örneğe göre yaptıysa veya işinin örneğini biliyorsa, fiilin oluşmamasından sonra niçin eylemde bulundu?! Onların, yapıttaki sanatın izini –ki, bunların farklı durumlarını zikretmiştik– seyretmeleri, bunların hepsinin, bir kast edenin kastı, yapıcının yapması, hâkim ve kâdir olanın fiili olduğuna işaret eder; her ne kadar O'nu görmeseler, O'nu bilmemeleri ve O'nunla ilgili bilgi eksiklikleri nedeniyle idrâk etmeseler de [durum böyledir]. Çünkü (bu bilgisizlik) Allah ile onlar arasında bir perdedir. Nitekim Yüce Allah onları yererken şöyle buyurmuştur: "*Hayır, şüphesiz onlar, o gün Rablerinden perdelenmiş olanlardır (mahcûbûn).*"[29] Buradaki "perde/hicâb" onların Allah ile ilgili cahillikleri ve bilgi eksiklikleri demektir.

Fakat Allah'ın evliyaları, arınmış dostları (*asfiyâ*) ve basiretli arif âlimleri, her hallerinde ve davranışlarında, gecelerinde ve gündüzlerinde O'nu görürler ve müşahede ederler; Allah'ın yapıtlarının, yaratıklarının, biçimlendirdiklerinin, bakanların gözlerine gizli kalmaması gibi onlardan da bir an bile gizli kalmaz. Zira Yüce Allah onları: "*Allah, melekler ve ilim sahipleri, O'ndan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler.*"[30] sözüyle ve "*Ancak bilerek hakka şahitlik edenler...*"[31] ifadesiyle nitelemiştir. Onlar her hallerinde Allah'ı müşahede ettikleri için Allah onları tanıklar/şâhitler (*şühedâ*) olarak isimlendirmiştir. Zira yüce Allah: "*Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır*"[32] buyurmuş ve "*O, evveldir ve ahirdir, zahirdir ve batındır*"[33] demiştir. Yerde ve göklerde zerre miktarınca bir şey bile O'na gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve bundan daha büyük ne varsa ve her neredeyse Allah onlarla birliktedir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Üç kişi gizlice konuşmaz ki dördüncüsü O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncısı O olmasın*"[34], "*Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.*"[35]

Yüce Allah'ın evliyaları bu ayetlerin anlamını derinlemesine araştırıp (*tahkik*) edip bunları hakkıyla bilirse, Allah onların kalplerini açar ve bakışlarını nurlandırır, onlardan perdeyi kaldırır ki, kendisini kalpleriyle bildikleri gibi gözleriyle de görsünler ve müşahede etsinler. Nitekim Allah'ın yeryüzündeki Aslan'ı[36] şunu ileri sürmüştür: "*Perde kaldırılınca, ona dair olan kesin bilgimde bir artış elde etmedim.*" Bununla şunu anlatmak istemiştir: Ben O'nu ahirette göreceğim gibi şu vakitte görüyorum.

29. Mutaffifîn, 83/15.
30. Âl-i İmran, 3/18.
31. Zuhruf, 43/86.
32. Bakara, 2/115.
33. Hadîd, 57/3.
34. Mücadele, 58/7.
35. Kâf, 50/16.
36. Bu ifadeyle Hz. Peygamber'in kast edildiğini tahmin ediyoruz. (y.h.n.)

Bölüm
Âlemin Varlığının Allah'tan Oluşu Hakkında

Deriz ki: Bil ki, âlemin varlığının Yaradandan (*el-Bârî*) olması; evin, yapıcısından olması veya kitabın, yazarından olması gibi sabit ve kendinden bağımsız, yazarın yazım işlemini bitirmesinden sonra ona ihtiyaç duymayan ve/ya yapıcının evin yapımını bitirmesinden sonra ona ihtiyaç duymayan bir şekilde değildir. Aksine konuşmanın varlığının konuşandan olması gibidir ki, konuşan susunca konuşmanın varlığı ortadan kalkar. Konuşan kendisiyle konuştuğu sürece konuşma var olur ve sustuğunda da varlığı ortadan kalkar. Veya [âlemin varlığının Allah'tan olması], lambanın ışığının havadaki varlığı gibidir. Lamba var olduğu sürece ışık da var ve kalıcı olacaktır. Veya güneşin ışığının havadaki varlığı gibidir. Güneş batarsa ışığın havadaki mevcudiyeti ortadan kalkar. Veya ateşlenmiş şeydeki ısının ateş cismindeki varlığı gibidir. Eğer o söndürülürse ışığı ve ısısı ortadan kalkar. Veyahut da "*Aritmetik Risâlesi*"nde[37] açıkladığımız üzere sayının varlığının, ikiden önce olan "bir"den çıkması gibidir.

Sonra bil ki, konuşanın konuşması, konuşanın bir parçası değildir, aksine yaptığı bir fiil veya gerçekleştirdiği bir iş olup [daha önce] varlığı söz konusu değilken [onu konuşan kimse] açığa çıkarmıştır. Güneşin cisminden çıkıp havada görülen ışığın durumu da böyledir ve ışık güneşin bir parçası değildir, aksine ondan ortaya çıkan görünmeler/varlıklar(*eşhâs*), taşma (feyiz) ve fazlalıktır (*fazl*). Ateşten etrafına yayılan sıcaklık da ateşten bir parça değildir, aksine ondan taşan bir taşmadır. Benzer durum ve örnek, âlemin varlığının Yaradan'dan olması konusunda geçerlidir. Şöyle ki; âlem Allah'tan bir parça olmayıp O'nun bahşettiği bir lütuf, O'nun akıttığı bir feyiz ve cömertliktir; fiil [önceden] yokken O'nun yaptığı bir fiildir. Tıpkı konuşma yokken daha sonra konuşanın konuşmayı açığa çıkarması gibi. Konuşma da konuşanın bir parçası değil aksine yaptığı bir fiil, açığa çıkardığı bir iştir. Öyleyse sunulan bu örneklerden, âlemin varlığının nasıl olup da Yüce Allah'tan olmadığı açıklanmış oldu. Yine âlemin varlığının, Yüce Allah'tan olmasının, güneş ışığının havadaki varlığının güneşten iradesiz olarak doğal bir biçimde olması gibi, iradesiz ve doğal bir biçimde olduğu zannedilmemeli ve [böyle de] düşünülemez; güneşin ışığını ve feyzini engellemeye gücü yetmez, zira onun ışığı ve feyzi onun üzerine Âlemlerin Rabbi tarafından mühürlenmiştir. Oysaki yüce Yaradan, fiilinde özgürdür (*muhtar*), dilerse yapar, dilerse fiilini yapmaz ve terk eder. Konuşanın konuşmasına hâkim olması gibi, isterse konuşur, isterse konuşmaz ve susar. Yüce Yaradan'ın var etmesi ve yaratmasındaki durum da bu şekildedir. Dilerse cömertliğini, lütfunu, nimetini, ihsanını ve rahmeti ile hikmetinin ortaya çıkışını akıtır, isterse bu fiilinden vazgeçer, terk eder; dilerse bir yapıt olarak fiilini var etmekten kaçınmaz; zira O, fiili yapmaya ve terk etmeye özgürce kâdirdir. Nitekim Kitabında bu durumu şöyle hatırlatmaktadır: "*Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye tutuyor. Andolsun, eğer onlar yok olur giderse, O'ndan başka hiç kimse*

37. *Risâletu'l-arismâtikî.*

onları tutamaz."[38] Ayrıca şöyle de buyurmuştur: "*O her an yeni bir iştedir.*"[39] Onu bir iş başka bir işten alıkoymaz.

Öyleyse âlemin sonradan olması (*hudûs*) ve onun sonradan oluşunun Yüce Allah'tan nasıl kaynaklandığı anlattıklarımızla açıklandı. Şimdi de âlemin yok olması, feleklerin harap olması, kitapların sayfalarının dürülmesi gibi, gökyüzünün dürülmesinin nasıl olacağını, âlemin yok olması ve feleklerin harap olmasıyla ilgili anlattıklarımızın kendisi vasıtasıyla açığa çıkacağı zorunlu ve doğru aklî öncüllerle anlatmak ve açıklamak istiyoruz.

Bölüm

Deriz ki: Bil ki, özgür fâil/özne, istediği zaman fiili [yapmaya] ve onu terk etmeye güç yetirendir. Bu olumlu doğru bir öncüldür. Diğer öncül şudur: Hikmetli iş yapan her özgür fâilin fiilinin bir amacı vardır. Bu da olumlu doğru [bir öncül]dür. Diğer öncülü şöyle açıklarız: Fiilin yapılmasındaki amaç, yapıtını (sanat) açığa çıkarmadan önce yapıcının bilgisinde önceden bulunan endişe, ilgi ve takdirdir (*inâyet*), bunun için yapacağını yapar. Amacına ulaşınca ise fiilini keser ve işi bırakır.

Bu üç öncül de olumlu doğrudur. Diğer öncül şudur: Hikmetli iş yapan her fâil/özne, fiilinde amacına ulaşmayacağını kesin bir bilgiyle bilirse, bir şey yapmaz ve talep etmez. Bu ise tümel olumlu doğru bir öncüldür. Beşinci öncül şudur: Feleklerin ve yıldızların hareket ettiricisi, özgür, hikmet sahibi, kudretli bir fâildir. Bu, olumlu bir öncüldür.

Bu öncüllerden âlemin bir gün harap olacağı sonucu çıkar. Bunun açıklaması şu şekildedir: Şayet feleklerin hareket ettiricisi, hareket ettirmedeki amacına bazen ulaşıyorsa bunun sebebi hareket ettirmesini ve kontrol etmesini bırakmasıdır; eğer amaca ulaşmıyorsa bundaki gaye, amaca ulaşmaktır; şayet amacına ve isteğine ulaşmayacağını biliyorsa bunun yolu, hikmet sahibiyse şayet, fiilini bırakmasıdır. Eğer ona (amacına) ulaşacağını biliyorsa, amacına ve isteğine ulaşınca da, fiili keser ve işi bırakır. Feleklerin hareket ettiricisi onlar için olan hareket ettirmesini bırakırsa, feleklerin dönüşleri durur, yıldızların burçlardaki seyirleri durur, gece, gündüz, kış ve yazın akışları durur, zamanın düzeni ortadan kalkar, üç türemişteki oluş ve bozuluş durur ve düzen bozulur. Bu durumda âlemin ortadan kalkması ve her şeyin ölümü gerçekleşir. Çünkü bundan önceki bölümde âlemin varlığını sürdürmesinin ve yaratılmışların yerli yerinde olmasının, âlemin yaşamı ve yerli yerinde olması anlamına gelen hareketle [söz konusu] olduğunu ve hareketle tüm hayır ve şer, iyilikler ve güzelliklerin hepsinin oluştuğunu açıklamıştık.

Anlattıklarımızla, büyük kıyamet anlamına gelen âlemin ölümünün, göklerin ve iki yerin dürülmesinin nasıl olacağı açıklanmış oldu. Ancak ruhlar âleminin ortaya çıkması, varlığını devam ettirmesi (bekâ), devamı ve ruh sahibi varlıkların davranışlarının nasıl olduğuna gelince, bunun ilgili bir bölümü "*Öldükten Sonra Yeniden Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"nde ayrıntılarıyla anlatmıştık.

---

38. Fâtır, 35/41.
39. Rahman, 55/29.

Bölüm

Âlemin Yapılmış Olmayıp Kadîm/Ezelî Olduğuna İnananların Zararda Olduklarının Açıklanması Hakkında

Deriz ki: Âlemin yapılmış olmayıp kadîm/ezelî olduğuna inanan veya böyle zanneden kişinin nefsi, gaflet uykusuyla uykudadır ve cehalet ölümüyle ölmektedir. Zira o, âlemin yapılışının ve oluşumunun nasıllığını aklına getirmemekte, kalbini ve düşüncesini [bununla] meşgul etmemektedir. Âlemin yapıcısının kim olduğu, onu kimin yarattığı, ne zaman ortaya çıkardığı, neyden yarattığı, nasıl biçimlendirdiği, herhangi bir fiil yapmadıktan sonra niçin bir fiilde bulunduğu, onu yapmakla ne irade ettiği... vb konular ve sorular hakkında da [bir şey] sormamaktadır. Halbuki bu sorularda ve cevaplarında nefsi gaflet uykusundan uyandıracak uyarılar, onu sıkıntı ve zorluklardan uzaklaştıracak bir kurtuluş ve ferahlık bulunmaktadır. [Böyle şeyleri] aklına getirmeyince bunlarla ilgili sorular sormamakta, bununla ilgili sorular sormayınca cevap vermemekte, cevap veremeyince bilmemekte, bilmeyince nefsi kendi gafletinde uyumakta, gözlemlerinden ibret çıkarma noktasında kör olmakta, hatırlatma ve hitaplara kulak vermekte sağır olmakta, birbirlerinin üstüne binmiş karanlıklar şeklindeki cehalet karanlıklarında ölmekte; o zaman da yeme, içme, seks, bedensel şehvetler ve cismânî hazları arzulamakla meşgul olmaktadır. Çünkü [artık] o, nefsini bilmemekte, kötü fiillerinde ısrar etmekte, ölümüne kadar hayatında böbürlenmektedir. Sonra, kendisine rağmen, istemeden, üzülerek ve ziyan etmiş bir şekilde, ölümden sonra kendisinden sevap beklenmeden, kendisinden herhangi bir iyilik umulmadan dünyadan ayrılmaktadır. Zira onun, kendisine karşılığı verilecek bir iyiliği yoktur. Bu durum âyette şöyle ifade edilmiştir: "*O, dünyayı da kaybetmiştir ahireti de. İşte bu apaçık ziyanın ta kendisidir.*"[40]

Fakat, bunun tersine inananlara gelince, bunlar âlemin sonradan yaratıldığına, onu yapmayı kast eden bir varlığın kastı ve hikmetli fiili ile yapılmış olduğuna inanırlar. Çünkü bu durumda inanan kimse(nin benliğin)de, içe doğan ilginç sesler (*havâtır*), düşünce (*fikr*), düşünme (*reviyye*), değerlendirme (ibret alma) basiret, kıymetli ilimler hakkında acaip sorular ve hoş/ince konular meydana gelir. Bu durumda nefsin gaflet uykusundan uyanması için kurtuluş ve sebep oluşur ve onun için basiret/bilinç gözü açılır, âlimlerin hayatını yaşar, dünya ve ahiretin ikisinde de mutluların yaşamını sürer. Zira şunları araştırmak ve sormak onun aklına gelmiş, düşüncesinde ortaya çıkmış ve "Bu âlemi yaratan yapıcı kimdir, ne zaman yaratmıştır, hangi şeyden yapmıştır, nasıl yapmış ve biçimlendirmiştir, yaptığını daha önce yapmamışken sonra neden yapmıştır, ne ve niçin böyle irade etmiştir?" vb konu ve soruları ortaya atmıştır ki, bunların cevaplarında nefsi cehalet ölümünden alıkoyacak bir yaşam, gafletlerden alıkoyacak bir uyanıklık, hatalı karanlıklardan kurtaracak çıkış yolu vardır. Şayet onu anlamayı Yüce Allah'tan gelen bir ilhamla başarırsa işte onu kurtuluşa götürecek ve bu soruların gerçek cevabını bulduracak olan şey, vahiy ve nübüvvettir. Eğer bu durum ona ağır gelirse, onun bilgelerin meclislerinde bulunması ve onlarla görüşmelerde bulunması

40. Hac, 22/11.

gerekir. Eğer onların dediklerini anlarsa –bize ait "*İlahiyat Risâlesi*"nde[41] açıkladığımıza göre– onun nefsi onların nefisleri gibi olur ve onların ruh derecelerindeki halleriyle bir arada olur, nefsi gaflet uykusundan uyanır, âlimlerin hayatını yaşar, mutluların yaşamını sürer, semadaki meleklere yükselir ve ahiret yurdu düşüncesiyle arınıp ihlâslı kılınmış[42] enbiyâlar zümresinde bulunur, nefsi nimet cennetinin varislerinden, semaların sakinlerinden, feleklerin mukimlerinden olur. Orada ebediyen, ebedi olmuş şekilde, sonsuza kadar nimetlerden yararlanarak ve lezzetlenerek kalacaktır.

Bölüm

Sonra bil ki, varlıkların her biri için mutluluktan az ya da çok bir pay vardır. Bu da mutluluğun, en iyi şekilde ve en mükemmel sonuca sahip olarak, mümkün olan en uzun şekilde var olmasıdır. Fakat Allah'ın, seçkin kulları ve sevgisinin ehli olan dostlarının ulaştığı mutlulukların en yücesi, sonuçların en mükemmeli, makamların en yükseği üç özellikten ibarettir: *Birincisi*, Rablerini bilmeleri, *ikincisi*, kararlılıklarıyla O'nu amaçlamaları, *üçüncüsü*, çaba ve işleriyle O'nun rızasını talep etmeleridir.

Onların Rablerini bilmeleri, her tikel/cüzî nefsin tümel/küllî neftsen akan, taşan bir güç olduğunu; küllî nefsin de küllî akıldan akan ve taşan bir güç olduğunu, küllî aklın da yüce Yaradan'ın varlığından taşan bir nur olduğunu bilmek, Yüce Allah'ın da nurların nuru, sırf varlık, cömertliğin kaynağı, faziletleri, iyilikleri ve mutlulukları veren, bâkî, ebedi ve ezelî olduğunu ve yine cüzî nefsin küllî nefsten taşan ve ondan âleme saçılan nurlar, ışıklar ve aydınlıklar olduğunu, kuşatıcı felekten yer merkezinin bittiği yere kadar cisimlere aktığını bilmektir. İşte bu Yüce Allah'ın evliyalarının bilgisinin ve Rablerini bilmelerinin temel kuralıdır.

Nefislerinin kararlılığıyla Allah'ı amaçlamaları ise şöyle olur: Onlar gece boyunca ve gündüz süresince Allah'ın yapıtlarının ilginçliklerini, yaratıklarının acaipliklerini, mahlûkatının çeşitlerini düşünür, dikkatlerini onların değişik durumlarına, onlara ve onların yapıcısına ve yaratıcısına nasıl ulaşılacağına yöneltir. Allah'a olan sevgileri ise, Allah'ın kendileri ve tüm varlıkları üzerindeki ihsanını ve nimetlerini çokça görmelerinden dolayı O'na olan iştiyakları ve sevgileridir; [zira] kalpler kendisine ihsanda bulunanın sevgisi üzere biçimlenir. Çaba ve işleriyle O'nun rızasını talep etmelerine gelince, bu, nebîlerin ve resullerin (a.s.) getirdikleri Yüce Rablerinin emirlerini kabul etmeleri, gecelerinde ve gündüzlerinde bunlardan gafil kalmadan, kalkmalarında ve oturmalarında, gitmelerinde ve gelmelerinde, yemelerinde ve içmelerinde, fiil ve işlerinde bunların sırlarını unutmadan onların (nebîlerin ve resullerin) işret ettikleri her şeyi yapmak, durumlarının ve davranışlarının hepsinde değişimde bulunmaktır. Onlar tüm işlerinde şeksiz ve şüphesiz olarak sanki Rablerini kalp gözüyle görmektedirler. Nitekim Elçilerin Efendisi'ne (a.s.) "ihsan" hakkında sorulduğunda şöyle demiştir: İhsan, "*Allah'ı görürcesine O'na kulluk etmendir, her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görmektedir.*" Ve Allah en iyi işleri yapanların

41. *Risâletu'l-İlahiyyât.*
42. Sâd, 38/46. ayete bir telmih yapılmıştır. (ç.n.)

ödülünü zayi etmez. O, şöyle buyurmuştur: "*Şüphesiz Allah kendisine karşı gelmekten sakınanlar ve iyilik yapanlarla (muhsinûn) beraberdir*", "*Allah iyilik edenlerin mükâfatını zayi etmez.*"[43]

Allah bizleri ve tüm kardeşlerimizi doğru yola ulaştırsın, seni, bizi ve tüm kardeşlerimizi doğru yola iletsin, O, kullarına çok şefkatli olandır.

"*Hareketin Çeşitlerinin Miktarı Risâlesi*"[44] bitti, bunu "*Nedenler ve Nedenlilere Dair Risâle*"[45] takip edecektir.

43. Hûd, 11/115.
44. *Risâletu kemmiyyeti ecnâsi'l-hareke.*
45. *Risâle fi'l-ilel ve'l-ma'lûl.*

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsâniyyâtu'l-akliyyât*) Dokuzuncu –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Kırkıncı– Risâlesi: Nedenler ve Nedenlilere Dair[1]

1. Çeviri: Prof. Dr. Ali Durusoy, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

– Allah'a hamd ve seçilmiş kullarına selam olsun! "*Allah mı daha hayırlıdır, yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?*"[2]

Ey kardeşim, bil ki, şüphesiz biz kaç cins hareket olduğunu ve onların birbirlerinden nasıl ayrıldıklarını açıklamış ve âlemin sonradan yaratılmış olduğuna işaret etmiş olduk. İmdi bu risâlede ise illetleri ve malulleri anlatmak istiyoruz. Bize göre:

Yüce Allah'ın kullarına verdiği nimetler tükenmeyecek ve sayılamayacak kadar çoktur. Fakat Allah'ın bu nimetleri büyük ve çok olmasına rağmen bir kısmı bir kısmından üstündür. Allah'ın şu ya da bu topluluk içindeki bir kısım kullarına özgü kıldığı bol ve güzel nimet ve bağışlarından biri de –"*Kime hikmet verilmiş ise şüphesiz ona pek çok hayır verilmiştir*"[3] sözü ile anlattığı gibi– yüce hikmettir (*el-hikmetü'l-baliğa*). Yüce Allah bu âyetteki "hikmet" ile özellikle Kur'ân ilmini, Kur'ân ayetlerinin tefsirini, Kur'ân'ın gizli manalarını, Allah ve Allah'ın ayetleri hakkında ancak yalan söylemek, günah işlemek ve kusur yapmaktan arınmış kişilerin bilebileceği Kur'ân ayetlerinin ince işaretlerini anlatmak istemiştir. Zira bir topluluk Allah'ın ayetlerini manalarının akisne yorumluyor. Nitekim söz konusu bu topluluk "*Allah arş üzerine istifa etti*"[4] ayetindeki "*istivâ*" lafzını, arş üzerine oturmak ve arş üzerine yerleşmek ve Allah'ın görülmesi anlamındaki "*ru'yet*" lafzını, işaret edilebilen bir cisme bakmak/nazar etmek şeklinde tefsir ediyorlar. Keza onlar, Allah'ın işitmesini ve görmesini ilahî uzuvlar, konuşmasını söz ve harfler ile ve Allah'ın inişini (nuzül) yedinci gökten dünya semâsına intikal etmekle açıkladılar. Yorumunu ancak Allah ve ilimde derinleşmiş olanların bileceği pek çok ayeti de yanlış yorumladılar. İşte bu ilimde derinleşmiş olanlar (râsihler) Allah'ın ayetlerinin yorumlarını ve sırlarını bilen ve anlayanlardır. Bu kimseler "*Allaha inandık, her şer Rabbimiz katındadır*"[5] derler. İşte bu söz, Rabbânî olan bilge kişilerin (hakîm) ve felsefe bilen âlimlerin sözüdür.

---

2. Neml, 27/59.
3. Bakara, 2/188.
4. Örnek olarak bk. Bakara, 2/29.
5. Âl-i İmrân, 3/7.

Sonra bil ki, "feylesof" lafzının Yunanlılar nezdindeki manası bilge (*hakîm*) demektir. Felsefeye ise "hikmet" adı verilir. Hakîm (bilge kişi) fiilleri muhkem, sanatı sağlam, sözleri doğru, bilgileri, görüşleri düzgün (sahîh), amelleri temiz ve ilimleri gerçek (hakikat) olan kişidir. Bilge kişinin bildiği bilgiler (ulûm), eşyanın (şeylerin) gerçek mahiyetine, cinslerinin sayısına, bu cinslerin türlerinin ve birer birer her türün özelliklerine dair olan bigidir. Eşyanın illet (neden)lerinin araştırılması şöyledir: Eşyanın hakikatleri var mıdır? Eşyanın hakikatleri nedir? Bu hakikatler kaç tanedir? Onlar hangi hakikatlerdir? Nasıl hakikatlerdir? Nerede ve ne zaman hakikattirler? Niçin hakikattirler? Bu hakikatler kimlerdir? Zira bilge kişi bu tarz soruları en iyi şekilde soran, sorulduğu zaman doğru cevab veren ve düşünüp araştırdığı zaman bu soruların manalarını en iyi şekilde anlayıp kavrayan kişidir. Nitekim bu konuyu "*İlimlerin Cinslerine Dair Risâle*"[6]de anlattık.

Sonra bil ki, bu dokuz sorunun cevaplanması en zor olanı; "niçin" (*limmiyye*) sorusunun cevabıdır. Çünkü niçin sorusu illetleri (nedenleri) soran bir sorudur. Ayrıca illetler, güçlü bir araştırmayı, doğru bir kavrayışı, arı duru bir zihni, dikkatli bir incelemeyi gerektirecek kadar çok çetrefil ve kapalıdırlar.

Sonra bil ki eşyanın (şeylerin) hakikatlerinin bilgisine dair araştırma soruları dokuz çeşittir:

Bu soruların *ilki*, o var mıdır? *İkincisi*, o nedir? *Üçüncüsü*, o niçin vardır? *Dördüncüsü*, o nicedir? *Beşincisi*, o hangi şeydir? *Altıncısı*, o nasıldır? *Yedincisi*, o nerededir? *Sekizincisi*, o ne zamandır? *Dokuzuncusu*, o kimdir? Ve bu sorulardan her birinin diğerinin cevabına benzemeyen özel bir cevabı vardır. Buna göre her kim ki eşyanın hakikatlerinin gerçek bilgisini (marifet) elde etmek ve onların illet ve sebeplerini haber vermek isterse önceden hakkıyla ve doğru olarak tek tek bu dokuz araştırma sorusunun her birini ve bunlara verilen cevapları bilmiş olması gerekir.

Sonra bil ki, niteliğin bilgisi, niceliğin bilgisinden önce gelir. Dolayısıyla kim ki eşyanın niteliğini, sıralanışını ve düzenini bilmez ise onun bu şeylerin illet ve sebeplerine dair bilgi olarak haber verdiği sözüne güvenilmez. Aksine onun verdiği bu bilgi başkasının haber verişini anlatmaktan ibarettir. Zira o, yalnızca bir ileticidir. Çünkü eşyanın hakikatlerini bilmek, illet ve sebeplerini araştırmak isteyen kişinin öncelikle usullerin (temel prensiplerin), kanunların ve tümel cinslerin bilgisiyle işe başlaması gerekir. Sonra da aslın dallarını, türleri ve harfler olan şahısları araştırması gerekir.

Sonra bil ki eşyanın hakikatlerinin bilgisi konusunda işin özü ve temeli, insanın âlemin sonradan(hâdis) oluşunu, Yaratıcı nın (*Bâri*) âlemi nasıl eşsiz şekilde yarattığını (ibdâ') ve icat (*ihtirâ*) ettiğini, varlıkları nasıl düzene koyduğunu, kainâtı şu andaki nizamını ve bu nizamın niçin böyle olduğunu tasavvur etmesinde yatar.

Sonra bil ki her akıllı kişi âlemin hâdis olmasına dair âlimlerin kelamını ve Yüce Yaratıcı'nın âlemi henüz yok iken nasıl eşsiz şekilde yarattığını (ibdâ') ve icat (*ihtirâ*) ettiğine dair bilgelerin sözlerini işitip onların söylediklerini düşündüğünde Tanrının âlemi nasıl yarattığını, ne zaman yarattığını, daha önce yok iken niçin bu zamanda bu işi yaptığını bilmiş olmayı arzular ve temenni eder. Doğrusu her akıllı kişi bu üç

6. *Risâletü ecnâsi'l-ulûm.*

konuyu düşünür, zorluğu ve çetrefilli oluşundan dolayı bu konuların nasıl, ne zaman ve niçin olduğunu tasavvur edemezse çoğu kez aklı karışır, filozofların söyledikleri konusunda şüphelenip kuşkulanır ve aptallaşıp apışıp kalır.

Sonra bil ki, âlemin sonradan olduğunu ve Yüce Yaratıcı'nın onu hiçbir şeysiz nasıl var ettiğini tasavvur etmenin zor oluşunun nedeni şudur: Öteden beri gözlemlenegelmektedir ki, her yapılmış şeyin yapıcısı onu, herhangi bir maddeden, herhangi bir zaman ve mekânda, bir takım hareketlerle ve aletlerle yapmaktadır (Buna göre nasıl olur da âlem bunlar olmadan var edilmiş olur?!).

Âlemin sonradan oluşu (*hudûs*), yapılışı ve Yüce Yaratıcı'nın onu var etmesi ise bu şekilde değildir. Oysa Yüce Yaratıcı bu şeylerin hepsini yani maddeyi, zamanı, mekanı, hareketleri, aletleri ve arazları yokluktan varlığa çıkarandır. İşte bu yüzden âlemin nasıl meydana getirildiği ve var edildiği tasavvur edilemez.

Bölüm

Bil ki, âlemin nasıl sonradan olduğunu düşünüp zorluğu nedeniyle bu yolla meydana gelmeyi tasavvur edemedikleri zaman, akıllı kişilerde bu kuşku ve şaşkınlıkların ortaya çıktığını şüphesiz Yüce Allah bilir ve buna göre sonradan oluşun tasavvuru için bu yoldan daha kolay ve daha kestirme bir yol açar ve bu yolu onların nefislerine (zihin) iyice yerleştirir. Sanki (bu) yol, onların nefislerinde ilâhi bir kitab gibi yazılmıştır. Bu yol aklının insafına sığındığında hiçbir akıllı kimsenin inkâr etmesi mümkün olmayan bir yoldur. Çünkü akıllı kişi bu yolun doğruluğuna kendi nefsinde bir yol ile şehâdet eder. Ve işte bu yol sayıların sûretinin niteliğidir. Ve "*Aritmatik Risâlesi*"nde görüldüğü gibi, sayının kökeni, "iki"den önce gelen "bir" sayısındandır.

Sonra bil ki bilgeler ve âlimler peygamberlerin vârisleridirler. Peygamberler ise, Allah'dan aldıkları mânâları, anlama ihtimali ölçüsünde her ümmetin anladığı ve tanıdığı şeylerle insanlara farklı dillerle açıklayan ve anlatan Allah ile yaratıkları arasındaki elçilerdir. Peygamberler, kendi yollarından geçip gidince, âlimler ve bilgeler onların halifesi olup, onların makamına geçtiler ve söyledikleri, yaptıkları ve insanlara dini öğreti, ahiret yolu ve dünya düzeni nevinden öğrettikleri şeyler konusunda Peygamberlerin görevlerini devraldılar. Dolayısıyla kim âlimlerin ve bilgelerin söylediklerini kabul eder ve emrettiklerini yaparsa o kişi mutluluk ve kurtuluş yoluna girmiştir. Kim onların söylediklerini kabul etmekten kaçınır ve inkâr ederse büyük bir tehlike ve yok olma korkusuyla karşı karşıyadır. Ey kardeşim, bilgelere karşı çıkmaktan ve âlimlerle inatlaşmaktan sakın! Aksine senin için uygun olduğunda âlimlerden ol. Kendi nefsinden, ilimde ve hikmette üstün bir mertebede olmanın dışında bir şey istememelisin. Allah'ın "*De ki bilenler ile bilmeyenler bir olur mu? Allah'ı ancak akıl sahipleri zikreder*"[7] sözü ile anlattığı gibi, Allah'a yakınlık ancak ilim ve hikmetle olur.

Şüphesiz anlattıklarımızdan, âlimlerin, erdemlerinin ve bilgelerin menkıbelerinin bir yönü ortaya çıkmış oldu. Şimdi şöyle diyoruz: Şüphesiz bilgeler tümel ve doğru bir kelime söylediler. Bu kelime ise onların şu sözüdür: "Tabiat boş yere bir şey yapmaz."

7. Zümer, 39/9.

Bu sözün mânâsı şudur: Varlıklar içinde faydası ve yararı olmayan hiçbir şey yoktur. Dahası, varlıklar içinde olan her bir şey ya bir yararın elde edilmesi veya bir zararın savuşturulması içindir. Durum anlattığım gibi olunca; hikmeti bildiğini veya doğru bilgiyi araştırmaya giriştiğini iddia eden herkesin kendisine her varlığın sebebi/illeti, niçini ve nasılı, var oluşundaki hikmeti, varlığındaki yararı sorulduğunda –şayet bu konularda iyi bilgiye sahip ise– bunlardan haber vermesi gerekir. Aksi takdirde, "Allah ve Rasûl'ü daha iyi bilir" demeli ve "Ben bilmiyorum" demekten kaçınmamalıdır. Bize göre eşyanın hakikatlerini ve illetlerini araştırıp incelemek isteyen, onların sebeplerini, niçinini, nedenini, nasılını, onlardaki hikmetin ne olduğunu soruşturan kişinin, her şeyden önce dünya ilgilerinden ve işlerinden arınmış bir kalbe, arınmış bir nefse, ince bir anlayışa, açık bir akla, temiz bir ahlâka, boş ve bozuk düşüncelerden arınmış bir gönüle sahip olması, dört matematiksel hikmeti (aritmetik, geometri, musiki, astronomi) öğrenmiş olması, mantık ve doğal bilimler (*tabiiyyât*) konularında araştırma yapmış olması, "*İlimlerin Cinsleri Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, bu konulara dair soruları ve cevapları bilmiş olması gerekir. Sonra da, "peygamberlerin ilmi" adı verilen ve "ilahiyât ilmi" diye nitelenen bu ilimde araştırma yapması gerekir. Çünkü bu ilim, insanın bilgilerinin gelip dayandığı en yüce gayedir. Bundan sonra semâların sâkini, feleklerin sahibi en yüce topluluk olan meleklerin rütbesi gelir.

Bölüm

Sonra bil ki, eşya (şeyler), gözle görünen varlıklar (ayınlar) ve nesnelerdir. Yani Yüce Yaratıcı'nın varlığından akıtması (*feyz*) ve yaratması (*ibdâ'*) ile var ettiği başka başka olan suretlerdir. Nitekim sayılar da somut nesnelerdir yani başka başka suretlerdir. Bunlar tekrar yoluyla nefislerin düşüncesinde "bir" sayısından akarlar (*feyezân*). Eşya, Yüce Allah onları yaratıp icad etmeden önce onlar Yüce Yaratıcı'nın ilminde vardırlar. Nitekim bir sayısı da nefislerin düşüncelerinde kendinden sayılar ortaya çıkmadan önce olduğu hal üzere değişmeden kalır.

Yüce Yaratıcı'nın en özel vasıflarından biri, O'nun varlıktan başka olmasıdır. Zirâ o, varlıkların aslı ve sebebi (illet)'dir. Nitekim bir sayısı da, sayıların aslı, ilkesi ve kaynağıdır. Şayet Yüce Yaratıcı'nın (bir) zıddı olmuş olsaydı o "yokluk" ('adem) olurdu. Fakat yokluk bir şey değildir. Oysa Yüce Yaratıcı, eşya ile bir karışım ve kaynaşma (*imtizâc*) içine girmeksizin, her şeydedir ve her şeyle beraberdir. Nitekim bir sayısı da her sayı ve sayılanda bulunur. Dolayısıyla her bir varlıktan bir sayısı kalkınca tümsayıların ortadan kalkmasını zannederiz. Oysa sayılar ortadan kalkınca bir ortadan kalkmaz. Tıpkı bunun gibi Yüce Yaratıcı olmamış olsaydı asla hiçbir şey var olmazdı. Oysa eşya yok olmuş olsaydı onların yok olmasıyla Yüce Yaratıcı yok olmazdı. Varlıkların bir kısmı rütbe ve konumca Yüce Yaratıcı'ya çok yakındır. Bu çok yakın olan varlık akıldır. Nitekim sayılardan biri de rütbe ve oran olarak bir sayısına daha yakındır. Ki bu, iki sayısıdır. Sonra üç, sonra da dört gelir. Daha sonra da artırılabildiği kadar artırılır. İşte Yüce Allah'tan başlayarak varlıkların sıralanışı ve düzenlenişi tıpkı; sayılar ve "*Aklî İlkeler Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, sayların dizilişi ve düzenlenişi gibidir.

Sonra bil ki, eşyanın ilkelerini araştıran ve düşünenlerin pek çoğu Allah'ın ilmindeki malûmatın ezelî olduğunu zann ve vehm ettiler; tıpkı açığa çıkmadan ve sanatlarında bilinen maddeye onları koymadan önce sanatçıların nefislerinde yaptıkları şeylerin (*masnûât*) suretlerinin bulunması gibi veya aklını kullananların nefislerinde akledilenlerin suretinin bulunması ve akledenlerin de onları tasavvur etmesi gibi. Oysa durum onların zannettikleri ve vehm ettikleri gibi değildir. Aksine Allah'ın ilminde eşyanın bilgisi, daha önce açıkladığımız gibi, sayıların "bir" sayısında bulunduğu gibi bulunur. Çünkü yapılan şeylerin sureti, onları yapan sanatkârların nefislerinde, hocaların yaptıklarını araştırıp, tefekkür edip, düşünüp yorumladıktan sonra meydan gelir. Onların hocalarının nefislerinde bulunup da yaratıp icat ettikleri sanatlar, onların nefislerinde, tabiî yapıtları araştırıp düşünüp ve tefekkür ettikten sonra ortaya çıkar. Yapıtları (*masnû'ât*) araştırıp düşünüp ve tefekkür ettikten sonra akledenlerin nefislerinde hâsıl olan akledilir şeylerin suretinin hükmü de böyledir. Oysa Yüce Allah'ın ilminin hükmü böyle değildir. Aksine sayılar "bir" sayısının zâtından (aslından) olduğu gibi, O'nun ilmi de kendi zâtındandır. Zira örneğin, örnek verilene, azında değil çoğu manâsında uygun olması gerekir. Yüce Yaratıcı'nın sayılarla ortaya çıkmış olan şeylere nisbetinde "bir" sayısı ile örnek/misal olması, Yüce Yaratıcı'ya başka örneklerden daha çok uygun düşer.

Sonra bil ki, her yetkin varlık, kendisinden kendi altındakine bir çeşit feyz verir ve bu feyz verme onun kendi cevherinden yani onun zâtını ayakta tutan suretinden olur. Bu konudaki örnek, ateşin sıcaklığıdır. Şüphesiz ateş kendi çevresinde olan cisimlere bir sıcaklık ve ısıtma akıtır/transfer eder (feyezan). Sıcaklık, ateşin cevherselliği olup onu ayakta tutan suretidir. Aynı şekilde sudan da çevresinde bulunan cisimlere bir sıcaklık ve ıslatma transfer olur. Zira "ıslaklık" suda bulunan cevherliktir ki, bu da suyun zâtını ayakta tutan surettir. Yine aynı şekilde güneşten, feleklere ve hava üzerine ışık ve aydınlık akar. Çünkü ışık, güneşte var olan cevhersel bir şeydir. Bu ışık, güneşin zâtını ayakta tutan güneşin suretidir. Yine aynı şekilde nefisten de cisimlere hayat akara. Çünkü hayat, nefse ait cevhersel bir şeydir. Hayat nefsin zâtını ayakta tutan surettir.

Bölüm

Bil ki, feyz, feyiz verenden kesintisiz ve biteviye devam ettiği sürece feyz verilen şey de devam eder. Feyz aynı vetire üzere kesintisiz devam etmediği sürece kendisine feyz verilenin varlığı geçersiz (*bâtıl*) ve yok olur. Çünkü feyz veren ilk varlık yok olmuştur. Bunun örneği havadaki aydınlıktır. Şimşek çakıp kesintisiz devam ettiği sürece tıpkı gündüz vaktinde olduğu gibi, hava aydınlanmış olarak bâkî kalır. Çünkü güneş, havaya feyzini tek düze ve kesintisiz olarak verir. Güneş ile hava arasına bir engel girince havanın aydınlığı yok olur. Zira aydınlık saat saat bozulmakta ve havaya verilen aydınlık feyzi devam etmemektedir. Aynı şekilde nefisten cisimlere verilen hayat feyzi de kesintisiz devam ettiği sürece cisimlerdeki hayat devam eder. Nefis cesetten ayrılınca cesetin zenginliği olan hayat hükümsüz olup yok olur. Yüce Yaratıcı'dan dolayı (var) olan âlemden varlığı ve devam etmesinin hükmü de böyle-

dir. Buna göre Yüce Yaratıcı'nın feyzi, cömertliği, vergisi biteviye ve kesintisiz olduğu sürece âlemin, Yüce Allah'dan dolayı olan varlığı daimi olur.

Bil ki, âkil kimselerin çoğu, Yüce Allah'dan meydana gelen âlemin varlığının, kendi başına müstakil var olduktan sonra ustasına gerek duymayan, ustanın inşa ettiği evin varlığı gibi olduğunu zann ve vehm ettiler. Oysa durum, onların zan ve vehm ettikleri gibi değildir. Çünkü evin yapılışı; toprak, su, taş, tuğla, kireç, kiremit, tahta ve bunlara benzeyen şeyler gibi, kendi başlarına ayakta duran ve dışarıda mevcut olan bir takım şeylerden yapılan bir bileşik (*terkîb*) ve karışımdır. Oysa (Yüce Allah'ın var etmesi demek olan) yaratma ve icat, bileşik ve karışım değildir. Aksine yokluktan varlığa olan bir ortaya çıkarma ve icat etme işidir. Bu konunun örneği; konuşanın sözü ve yazı yazanın yazmasıdır. Bunlardan birincisi olan konuşmak yaratmaya (ibdâ), diğeri olan yazma ise bileşime (*terkib*) benzer. İşte bu yüzden konuşan susunca kelâmın (söz) varlığı yok olur. Yazan yazmasını bırakınca var olan yazı yok olmaz. Dolayısıyla âlemin Yüce Allah'dan olan varlığı, sözün konuşandan olan varlığı gibidir. Konuşma kesilince sözün varlığı yok olur. Söylediğimiz şeyin delili ve anlattığımız şeyin hakikati; Yüce Allah'ın şu sözüdür: "*Şu bir gerçek ki, gökleri ve yeri yok olmamaları için (yörüngede) tutan sadece Allah'tır; eğer (yörüngeden) sapmalarına (izin verirse), bunun ardından hiçbir güç onları tutamaz...*"[8] Ve başka bir ayette "*O, her an (gün hayata ve varlığa dair) bir işe müdahale etmektedir*"[9] şeklinde buyrulmaktadır. Zira bir iş, Yüce Allah'ı başka bir işten alıkoyamaz.

Sonra bil ki, her akıllı kişi, âlemin nasıl sonradan olduğunu, Yüce Yaratıcı'nın onu nasıl yoktan yarattığını, gök tabakalarını ve arzı nasıl var ettiğini, felek kürelerini nasıl bir araya getirdiğini (*terkib*), basit yıldızları ve dört öğeyi nasıl döndürüp idare ettiğini ve bu dört öğeden doğan üç şeyi nasıl var ettiğini düşündüğünde bu konularda şu üç görüşten birine inanması gerekir. Ya bunların bir defâda yoktan var edildiğini, Yüce Yaratıcı'nın onları yokluktan varlığa şimdi oldukları hali üzere çıkardığını zan ve vehm eder. Ya da bunların aşamalı olarak (tedrici) yaratıldığını, zamanların ve asırların (dehr) geçmesiyle, ilkten başlayıp en sonuna kadar bir sıraya göre yokluktan varlığa çıkarıldığını zan ve vehm eder. Veya bu eşyanın bir kısmının bir defada, bir kısmının ise tedrici olarak yaratılıp var edildiğini zan ve vehm eder. Zira aklî bir taksimde (bölümlemede), bu üçünün dışında bir ihtimal yoktur. Bu şeylerin tek bir defada zamansız olarak var edildiğini zannedip söyleyen ise söylediği bu söze görünen âlemden bir delil bulamaz. Dolayısıyla söylediği konuda kendisi de kuşkuludur.

Bu şeylerin yokluktan varlığa bir düzen ve sıraya göre aşamalı/tedrici olarak çıkarılıp var edildiğini söyleyen kişi ise söylediği bu şeye tek bir tümevarım (istikra) ile varlıklardan pek çok şâhid/delil bulabilir.

"Bu şeylerin bir kısmı bir çırpıda bir kısmı ise tedricen var edilip meydana getirilmiştir" diyenin ise bu sözünü ve iddiasını açıklaması, şerhetmesi ve detaylandırması gerekir.

8. Fâtır, 35/41.
9. Rahmân, 55/29.

Bölüm

Bize göre tabiî şeyler, süre (asır/dehr) ve zamanın akışı içinde aşamalı olarak yaratılıp var edilirler. Bu durum şundan dolayıdır: Tümel madde (*heyûlâ*) yani mutlak cisim; salt cisim olup sıvısı, katısından ayrılıncaya, saydam küresel felek şekillerini kabul edip uzay boşluğunda birbirleriyle birleşinceye, gezegen yıldızları olarak dönmeye başlayıp kendi merkezlerini edininceye ve dört öğe (*erkân*) birbirinden ayırıcı niteliklerini kazanıp birbirleriyle sıra ve düzen oluşturana kadar hiç şüphe yok ki üzerlerinden uzun bir süre geçmiştir. Bu iddianın delilli, Yüce Allah'ın "*Allah gökleri ve yeri altı günde (aşamada) yarattı*"[10] ve "*Ve Allah nezdinde bir gün sizin saydıklarınızdan bin sene gibidir*"[11] şeklindeki sözleridir.

İlâhi ve rûhâni şeylerin meydana gelişi ise, zaman, mekân, oluş ve bozuluşa konu olan madde olmaksızın bir defada sıralı ve düzenli olarak olmuştur. Dahası bunlar Yüce Allah'ın "Ol" sözü ile olurlar (*künfeyekün*). Rûhânî ve ilahî şeyler ise etkin (*faal*) akıl, küllî nefs, ilk madde (*heyûlâ*) ve sadece suretlerdir. Akıl, Yüce Yaratıcı'nın ışığı ve ondan ilk akan (feyezan eden) şeydir. Nefis ise aklın ışığıdır ve Yaratıcı, onu akıldan transfer ettirmiştir. İlk madde, nefsin yayılan gölgesidir. Sadece suretler ise Yüce Allah'ın izni ve O'nun akıl ile nefsi desteklemesi ile nefsin maddeye giydirdiği nakışlar, boyalar ve şekillerdir. Bütün bu şeyler, zaman ve mekân içinde olmaksızın Yüce Allah'ın "*Künfeyekûn*" ("Ol" der ve o da oluverir) sözüyle olur. Nitekim Yüce Allah şöyle der: "*Bizim emrimiz ise, sadece göz kırpması gibi, bir anlık iştir.*"[12] Bunun örneği, şimşek çakmasının meydana gelmesi, zaman olmaksızın güneşin doğması, gözlerin aydınlanması ve eşyanın görülmesidir.

Sonra bil ki, dört öğenin varlığı, günler, aylar ve seneler itibariyle kendilerinden meydana gelenlerden (*müvelledât*) önce gelirler. Nitekim zamanlar, devirler ve çağlar itibariyle feleklerin varlığı dört öğeden önce gelir. Sonu gelmeyen uzun zamanlar itibariyle ruhlar âleminin varlığı, felekler âleminin varlığından önce gelir. Bütün sayılardan önce gelmesi gibi, Yüce Yaratıcı da varlıkça bütün varlıklardan önce gelir.

Sonra bil ki, şüphesiz boyutları olan cisim ile ilişkisi olmadan önce nefsin üzerinden uzun bir zaman geçmiştir. Nefis, kendi rûhâni âleminde, nûrâni yerinde, hayvânî yurdunda kendi sebebi/illeti olan etkin/faal akıldan gelecek feyzi, erdemleri ve iyilikleri kabul etmeye yönelmiş olarak durmaktadır. Nefis, nimetlenmiş, lezzetlenmiş, dinlenmiş, sevinmiş ve gönenmiştir. Nefis, bu erdem ve iyiliklerle dolunca onu havuz gibi bir şey ele almıştır. Böylece o da bu havuza taşan iyilikleri ve erdemleri taleb etmeye yönelir. Halbuki bundan önce cisim, şekiller, suretler ve nakışlardan hiçbirini taşımıyordu. Sonra nefis, maddeye yöneldi ve cismin katısı, seyreğinden ayrıldı ve cismin üzerine bu erdemler ve iyilikler aktı/feyezan etti. Yüce Yaratıcı, nefsin bu durumunu görünce cismi ona mekân kıldı ve cismi onun için hazırladı. Sonra da Yüce Allah, bu cisimden felekler âlemini ve en dıştaki felekten başlayıp arzın merkezinde son bulana kadar gök tabakalarını yarattı. Hava boşluğunda felekleri

10. Örnek olarak bk. A'râf, 7/54.
11. Hac, 22/47.
12. Kamer, 54/50.

birbiriyle bileşik hale getirdi ve gezegenleri merkezlerine yerleştirdi, şimdi olduğu üzere en güzel nizam ve tertib üzere öğelerini de kendi sıralarına göre tertib etti. Yüce Yaratıcı bütün bunları, nefsin gezegenleri idare etmeye ve onları seyrü sefer ettirmeye güç yetirmesi için ve nefsin kendi fiillerini, erdemlerini ve faal akıldan kabul ettiği iyilikleri kolayca ortaya çıkarması için yaptı.

İşte âlemin yani cisimler âleminin yok iken var olmasının sebebi budur. Kim maddenin nasıl özleştiğini, cismin ince (latif) cüzlerinin yoğun (kesif) cüzlerinden nasıl ayrıldığını, saydam türevin felekî şekilleri nasıl kabul ettiğini, mertebe ve devirleri içinde bu cüzlerin hava boşluğunda birbirleriyle nasıl bileşime girdiğini, aydınlatıcı yıldızların cisimlerinin nasıl dairesel hareket ettiğini seyrüseferlerine ve feleklerdeki merkezlerine nasıl yerleştiklerini ve dört unsurun parçalarının birbiriyle nasıl özümsendiğini, bunların birbirinden nasıl ayrıldığını, şekillerinin çeşitli ve suretlerinin muhtelif olmasına rağmen, cisimsel olması bakımında şu anda olduğu hal üzere bütün bunların tek bir maddeden nasıl düzenlendiğini tasavvur etmek isterse, kendi cesetinin ana rahmindeki kandan özümsenip ayırt edilerek nasıl bir araya getirildiğine, bir kısmının nasıl beyaz ve sert kemik, bir kısmının nasıl sapsarı yağ olduğuna, bir kısmının nasıl içi boş damarlar olduğuna, bir kısmının nasıl bedensel organlar olduğuna, bir kısmının parçalarının nasıl birbirine benzediğine, bir kısmının nasıl kalp olduğuna, karaciğerin ve akciğerin cürmünü oluşturduğuna bakıp anlamaya ve açıklamaya çalışsın. Mide, dalak, beyin ve omuriliğin durumu da böyledir. Bunların bazısı nasıl deri, kıl, tırnak ve şekiller, sûretler, renkler, tatlar, kokular ve tabiatları muhtelif bu organlara benzeyen şeyler oldu. Eğer kişi bedenin bölümlerinin hayız kanı ve nutfeden meydana gelişini ve bedenin bu kandan oluşturulduğunu kendisine en yakın ve bilgisi kendisine en kolay gelen, bu spermin bu suretleri, şekilleri, tatları ve renkleri nasıl kabul ettiğini tasavvur etmekten aciz olursa, kendisine en uzak olan, en cahili olduğu ve en az anladığı felekleri, tabaka tabaka göklerin ve yerlerin nasıl yaratıldığını kavramaktan da aciz olur.

Bölüm

Sonra bil ki, tümel/küllî nefis, kendi rûhâni âlemine, nurâni mahalline ve cisimle ilişkiye geçmeden önceki ilk haline geri dönecektir. Nitekim Yüce Allah şöyle der: "Yaratılmışlar (evrenini) *ilk defa nasıl yaratmışsak, onu öylece tekrar yaratacağız.*"[13] Fakat bu durum uzun zamanlar, devirler ve dehirlerin geçmesinden sonra olur. Nefis cismâni âlemden ayrılınca cismâni âlem harap olacaktır. Feleklerin dönmesi, yıldızların seyri, öğelerin karışım ve birleşmesi duracak, bitkiler, hayvanlar ve madenler çürüyecek ve cisim suretler, şekiller ve nakışlardan soyunacak, âlem, ilk başta olduğu gibi, bunlardan boş kalarak bâkî kalacaktır. Zira nefis, cisimden yüz çevirmiş, kendi âlemine yönelmiştir. İlk sebebine/illetine kavuşmuş, O'nun yanında yer almış ve O'nunla birlik olmuştur. Nefsin kendi âlemindeki illetine yönelip O'ndan erdemleri ve iyilik feyzlerini aldıktan sonra cisme yönelmesi ve cismin durumunun düzeltilmesiyle ilgilenmesinin örneği; hocasını seven ve ona yönelen akıllı ve iyi bir adamın

13. Enbiyâ, 21/104.

örneği gibidir. Bu adam, ilim, hikmet, meârifi öğrenmeyi, uzun zaman boyunca hocasının güzel ahlâkı ve düzgün edebiyle edeblenip ahlâklanmayı isteyen ve sevendir. Öyle ki bu adam iyilikler, erdemler, ilimler ve hikmetlerle dolunca bu sırada feyz kaynağına benzemeye başlar. Kendisinden bu iyilik ve erdemlerin alacağı ve onlarla kendisine faydalı olacağı birisini ister, temenni ve talep eder. Böylece terbiye etmesini, hikmet ve ilmini kabul edeceğini bildiği bir öğrenci bulunca onu öğretmeyi isteyerek, onu eğitmeyi arzulayarak, fiillerinde ve sanatlarında hocasına benzemeyi umarak bu öğrenciye feyz ve fayda verecek şey ile yönelir. Tıpkı hocasının da kendi hocasına, muallimine, onu potansiyel durumdan (kuvveden) fiile çıkaran, onun cevherini damıtan, unsurunu saflaştıran ilk hocasına benzeyerek yaptığı gibi.

İşte bu hoca, öğrencinin talim, ahlâklanma ve eğitimini bitirdikten sonra Rabbine ibâdet etmeye yönelir. Yaratıcı'sına yakarmak yalnızlıkları talep eder, kendinden önceki hocalarına, akrabalarına kavuşmayı ve melekler zümresine girmeyi temenni eder. Allah'ın rahmeti onlara olsun, peygamberlerin sureti de böyledir. Yine aynı şekilde bilgelerin ve kadîm rabbanilerin suretleri de böyledir. Bütün bunlar, hikmetini açık etme ve erdemleri yarattıklarına akıtma/transfer etme bakımından Yüce Allah'a benzemek içindir. Zira Allah onları yok iken var etmiştir. Sonra da sayısını sadece Allah'ın bileceği çeşitli nimetler, türlü türlü iyilikleri ve bereketleri kullarına akıtmıştır. Öyle ise ey kardeşim, bu işaretleri ve uyarıları iyi anla! Umulur ki senin nefsin, gaflet ve cehalet uykusundan uyanır.

Bölüm

Bazı haberlerde anlatıldığına göre, Yüce Allah'ın peygamberlerinden biri Rabbine yakarışı (*münacat*) sırasında şöyle dedi: Yarabbi yok iken yarattığın bu şeyi niçin yarattın? Rabbi de ona remiz yoluyla şöyle dedi: "Ben, erdemleri ve iyilikleri gizli olan ve bilinmeyen bir hazine idim. Sonra bilinmek istedim." Bu sözün manası şudur: Ben bu yaratma işini yapmamış olsaydım, (insanların) hakikatleriyle özünü bilmeye akıllarının ulaşmaktan hayrete düştüğü, dillerinin niteliklerinin aslını anlatmaktan yorulup aciz kaldığı, yaptığım ve yarattığım ilginç ve muhkem şeyler türünden ortaya koyduğum ve transfer ettiğim (feyezan) bu iyilikler ve erdemler gizli kalırdı.

Ey kardeşim! Âkil kişilerin ve bilgelerin kelamını, onların sözlerinin inceliklerini ve derin mânâlara işaretlerini art niyetli olarak anlamaktan kaçın. Art niyetli anlayış, sahibini bilgelere karşı kötü zanna götürür. Pek çok insanın bilgeler hakkında, onların "âlemin kadim ve ezelî olduğunu" söylediklerine dair vehm ettiği şey, bu tür art niyetli/yanlış anlayışlardandır. İşte bu onların sözlerini ve işaretlerini yanlış anlamaktan kaynaklanan kötü zanlardır. Bunun sebebi şudur: İnsanlar bilgelerin, "âlem, zaman ve mekân içinde yaratılmamıştır" sözünü duyunca onların bu sözünü işiten zannetti ki onlar, âlemin kadim/ezelî (öncesiz ve sonradan yaratılmamış) olduğunu söylüyorlar. Çünkü bu kişi, bilgelerin bu sözle neyi kast ettiğini anlayamadı. Oysa onlar, "zamanda ve mekânda değil" sözleriyle ancak yaratmanın en değerli olanını kast ettiler. Çünkü zaman, feleğin hareketlerinin sayısı, mekan ise feleğin dış yüzeyidir. Dolayısıyla felek olmayınca ne zaman ne de mekân var olur. Aksine Yüce Yaratıcı

feleği yoktan var edip ona dairesel (*devrâni*) bir hareket verince feleğin varlığından sonra mekânı ve zamanı beraberce var etti.

Yine onların, "Cevher, kendisinden dolayı cevher ve araz kendisinden dolayı arazdır" sözleri de yanlış anlaşılan sözlerindendir. Dolayısıyla bu sözü işiten ve ne demek istediklerini anlamayan kişi onların şöyle dediğini zanneder: "Cevher ve araz, bir yaratıcının yaratması veya bir yapıcının yapmasıyla var olmuş değildir." Zira cevher kendisinden dolayı vardır. Oysa durum onların zannedip vehme kapıldıkları gibi değildir. Çünkü bilgeler, ancak varlıkları düşünüp, hallerini araştırıp varlıkların bir kısmını sıfatlar, bir kısmını farklı farklı mevsuflar (nitelenenler) olarak bulunca ve nitelenenlerin farklı oluşunun illetinin/sebebinin sıfatlarının farklılığından dolayı olduklarını bilince (cevher ve arazla ilgili) bu sözü söylemişlerdir. Sıfatların farklı oluşu ise kendilerinden dolayıdır. Çünkü Yüce Allah, sıfatların kendisinde bulunan bir illetten dolayı değil de, onları kendi kendileri ile farklı olarak yaratmıştır. Bu konunun örneği, ak ve karanın durumunun farklı oluşudur. Bu durum başka bir illetten dolayı değil, ak ve karanın kendi zâtlarında/özlerinde farklı olmasından dolayıdır. Kim ak ve karanın başka bir illeti olduğunu zannederse bu illet sonsuzca sürüp gider. Bu şundandır: Kara, nitelenmiş olandır ve o ancak kendisinde karalığın bulunmasından dolayı karadır. Ak'ın durumu da böyledir. O ancak kendisinde aklığın bulunmasından dolayı aktır. Karalık ve aklık ise onlarda bulunan bir yapısal özellikten (sınaat) dolayı değil, aksine kendi zâtlarından dolayı kendiliklerinde farklıdırlar. Çünkü Yüce Allah böylece onları iki farklı zât olarak yaratmıştır. Bilgelerin sözünün manası ise şudur: Karalık, kendisindeki bir sıfattan dolayı değil, kendi kendisinden dolayı karalıktır. Oysa onlar; hikmet eğitimi almamış ve şeriatı kötülememiş pek çok insanın zannettiği gibi; karalığın bir icat edicinin icadı ve bir yapıcının yapmasıyla olmadığını söylemek istemediler.

Sonra bil ki, fâilin fiillerini açığa çıkarmasına ve yapıcının yaptığını sağlam olarak yapmasına engel olan sebeplerden biri de güçsüz olmaktır. Fakat bazen bu güçsüzlük, fâilin kuvvetinin zayıflığından ve bilgisinin azlığından olur. Bazen de bu güçsüzlük, âciz kalmak, yapıcının işini sağlam olarak yapması için gereken âlet ve edevatın yokluğundan veya zaman, mekân, hareketler ve benzerlerinin yokluğundan kaynaklanır. Bazen de bu âciz oluş, madde yönünden ve hikmetli iş yapan sanatkârın verdiği sureti, maddenin zorla kabul etmesinden kaynaklanır. Bunun örneği, soğuk demirin demircinin elinde, kendinden bükülen bir ip gibi; uzun bir ip olarak bükülmeyi zorla kabul etmesidir. Burada âciz olma, demirciden kaynaklanmaz fakat demirin bir ip gibi bükülmeyi zorla kabul etmesinden kaynaklanır. Unsurunun akıcı olmasından dolayı üzerine yazı yazanın yazısını kabul havanın etmemesi de böyledir. Marangozun âcziyetinden dolayı değil ama kerestenin yokluğundan dolayı göğe yükselerek bir merdiven yapamaması da böyledir. Yine bilge bir insanın bebeği öğretememesi, bilgedeki acziyetten dolayı olmaması da buna örnektir. Çünkü bebek, bebeklik halinde iken bu eğitimi almaya yatkın değildir. Bu kıyasa (prensibe) göre aciz olmak maddeden ve onun suretleri zorla kabul etmesinden kaynaklanır, yoksa hikmetli iş yapan sanatkârın (Sâni-i Hakîm) âciz olmasından dolayı değildir.

Sonra bil ki, âlimlerin pek çoğu, maddeden kaynaklanan acziyeti bilmiyorlar ve maddenin durumunu değerlendiremiyorlar. Böylece acziyetin tümünü güçlü ve hikmetli iş yapan fâile/özneye ait kılıyorlar. Bundan dolayı çoğu kez onlar bu acziyeti Yüce Allah hakkında (da) zan ve vehim yoluyla düşünüyorlar. Bunun üzerine, "Yüce Allah pek çok şeyi yaratmaktan âcizdir" diyorlar. Tıpkı onların "Yüce Allah, iblisi kendi memleketinden çıkarmaya kadir değildir" demeleri gibi. Oysa onlar aczin, onun memleketinde olmayan şeyin yokluğundan kaynaklandığını düşünemiyorlar, yoksa acziyet Yüce Allah'ın kudretinin yokluğundan değildir. Diyorlar ki, Yüce Allah deveyi, iğnenin deliğinden geçirebilecek kadar güçlü değildir. Oysa aczin, iğneden kaynaklandığını düşünmüyorlar. Diyorlar ki, Allah, bir kişiyi tek bir zaman içinde hem oturan hem de ayak duran vaziyette yapamaz. Oysa onlar bilmiyorlar ki bu aciz oluş, Allah'tan değil bizden kaynaklanmaktadır. Zira oturmak ve ayakta durmak, tek bir zaman içinde birlikte var olamaz. Sonra da şöyle söylüyorlar, bütün bunların Allah'ın kudreti dairesinde olduğunu söylemek doğru olmaz. Onlara, "*Allah her şeye kâdirdir*" sözünün manası nedir? diye sorulduğunda, Yüce Allah'ın söylediğinin aksine, bu sözün genellik değil özellik ifade ettiğini söylerler. Çünkü Yüce Allah mutlak olarak bu sözü genel anlamda zikredip "her şeye kâdirdir" dedi. Sonra da: "Biliyor musun? Allah kendi mislini (kendi gibisini) yaratmaya kâdirdir (yaratâbilir)" sözleriyle, "O, her şeye kâdirdir" sözünün genel olduğunu söyleyenin bu sözüne şüphe sokmuşlardır[14]. Oysa onlar bu aczin Allah'ın mislinin bulunmamasından kaynaklandığını, yoksa onun kudretinden kaynaklanmadığını bilmiyorlar. Zira acziyet yokluktur, varlık değildir.

Bölüm

İllet nedir? İllet, başka bir şeyin olmasını gerektiren sebepdir. Ma'lûl nedir? Olması için bir sebebi bulunan şeydir.

İllet kaçtır? İllet dört nevidir. Bunlar *fâil(etkin) illet*, *maddî illet*, *sûrî (şekilsel) illet* ve *gâi (amaçsal/tamâmi) illet*tir.

Ma'lûl (illetli/sebepli) kaç tanedir? Malûl dört nevidir ve bunların hepsi yaratılmıştır. Bunların bir kısmı beşerî-hayvânî[15] olarak, bir kısmı ise tabiî olarak yaratılmıştır. Tabiî olarak yapılmış olanlar ise madenler, bitkiler ve canlılardır. Yaratılmışların bir kısmı basit ve nefsânî olanlardır. Bunlar felekler yıldızlar ve erkân (*öğeler*)'dır. Bu yaratılmışların bir kısmı ilâhi ve rûhâni olanlardır. Bunlar ise madde, sırf (*mücerred*) suret, nefis ve akıldır.

Yaratma (san'at) nedir? Yaratıcı'nın kendi nefsinde bulunan suret ve nakışları maddede ortaya çıkarmasıdır. Hikmetle iş yapan her yaratıcının (sanatkâr) yaratma-

---

14. Yani mutlak, genel ve teorik olarak düşünüldüğünde "Her şeye kâdir yani her şeyi yaratmaya gücü yeten Allah'ın kendisi gibi bir Allah yaratmaya da gücünün yetmesi gerekir" diyorlar. Fakat şimdiye kadar böyle bir Allah olmadığına göre o zaman "Allah'ın her şeye gücünün yetmesi"ni tartışıyor ve "Her şeye gücü yetseydi kendisi gibi bir Tanrı daha yaratması gerekirdi. Yaratmadığına göre demek ki bir acziyet sözkonusudur!" diyorlar. Buna cevap olarak İhvân-ı Safâ diyor ki: Burada Allah'ın kendi gibisini yaratmaması O'nun yaratmaya gücünün yetmediğinden yani bundan âciz olduğundan değil, kendisi gibi bir varlığın yani O'nun mislinin olamayacağından dolayı yaratmamıştır. (y.h.n.)
15. İnsana ve canlıya ait olarak.

sında bir çeşit amacı vardır. Bu amaç ise, bilginin ilminde veya yaratıcının düşüncesinde o şeyi yaratmadan önce vardır. Âlim veya yaratıcı yaptığını bu amaçtan dolayı yapar. Fâil amaca ulaşınca fiil sona erer ve fâil yapmayı durdurur.

Sonra bil ki, her yaratılmışın dört nedeni (illet) vardır. Bunlar, fâil (etkin) neden, maddî neden, sûrî (şekilsel) neden ve tamamî (amaçsal/gâî) nedendir. Bunların örneği, (üzerine oturulan) divandır. Divanın fâil illeti marangoz, maddî illeti kereste, sûrî illeti dikdörtgen şeklinin verilmesi, gâî illeti ise divanın üzerine oturmaktır. Her beşerî yaratıcı, yaratmasının tamamlanması için şu altı şeye muhtaçtır: Herhangi bir madde, belli bir zaman, belli bir mekân, el ve ayak gibi edevat, keser ve burgu gibi birtakım âletler ve birtakım hareketler. Her tabiî yaratıcı ise bunlardan dört tanesine muhtaçtır. Bunlar ise madde, mekan, zaman ve harekettir. Her nefsânî yaratıcıya bunlardan iki tanesi yeterlidir. Bu ikisi ise madde ve bir takım belli hareketlerdir. Yüce Yaratıcı ise bunlardan hiçbirine muhtaç değildir. Çünkü O'nun fiili bu şeylerin, yani madde, zaman, hareketler, âlet edevatın yoktan yaratılması (*ibdâ*) ve icat (*ihdirâ*) edilmesidir.

Bil ki, her beşerî yaratıcı ve hikmetle iş yapan (*hakîm*) kişi, güç yetirebildiği ölçüde yaptığını en sağlam ve en güzel şekilde yapmaya çalışır. Fakat çoğu kez onun önüne, ya maddî illetten veya maddenin sureti zorla kabul etmesinden veya âlet ve edevâtların yokluğundan veya gücün zayıflığı unutma, dalgınlık ve yanılmadan veya işinin uzmanlığı konusundaki bilgisinin azlığından dolayı bir takım engeller çıkar. Oysa Allah bütün bunların hepsinden münezzehdir.[16]

Bölüm

Sonra bil ki, varlıkların tümü iki nevidir. Bunlar tümeller/küllî ve tikeller (*cüzî*) dir. Tümelleri, Yüce Yaratıcı en değerlisinden başlayıp en değersizine doğru sıralamıştır. Nitekim bunu "*İlkeler Risâlesi*"nde açıklamıştık. Tikelleri ise Yüce Yaratıcı, en değersizinden başlayarak en tam ve yetkin olana doğru sıralamıştır. Nitekim bunları "*Tabiat Risâlesi*"nde açıklamıştık.

Sonra bil ki, tek bir sorunun birçok cevabı olabilir. Fakat her cevap, her soru için uygun düşmez. Bunun nedeni insanların içinde avâm (sıradan) ve havâsın (seçkin insanların) bulunmasıdır. Âlemin yaratılması (hudûs) ve yaratılmasını gerektiren illeti/sebep sorulduğunda seçkin kişinin cevabı daha sonra anlatacağımız veya açıklayacağımız gibidir. Âlem yok iken Allah'ın onu niçin yarattığı sorulduğunda sıradan insanın cevabı, "Allah'ın âlemi yaratmasında bir hayır ve hikmet vardır ve hakîm olanın hikmetli bir iş yapması zorunlur!" şeklinde olur. Şayet Yüce Allah âlemi yaratmamış olsaydı hikmeti ve iyilik yapma fiilini terk etmiş olurdu. İşte avâmın cevabı budur. Şayet biri, "Allah âlemi niçin şu değil de bu vakitte yaratmıştır?" derse ona, "Çünkü Allah yarattığı vakitte yaratacağını bilendir» denir. Şayet daha önce yaratmış olsaydı Allah'ın fiili, ilmine aykırı olurdu. Allah, böyle olmaktan yüce ve büyüktür. Eğer, "Allah neden âlemi şu anda olduğu suret/şekil üzere yaratmıştır da bundan başka suretler üzere yaratmamıştır?" denilirse, cevap olarak şöyle denir: Çünkü bu

16. Allah hakkında bunlar düşünülemez.

suret daha sağlam ve düzgündür. Eğer, "Başka suret de sağlam ve düzgündür", denilirse ona "Bunun nasıl böyle olduğunu açıkla" denir. Doğrusu rabbânî bilgeler (*el-hukemâu'r-rabbâniyyûn*), âlemin şimdiki bu suretinden daha sağlam ve daha düzgün bir suretin olmasının câiz ve mümkün olmadığını söylüyorlar. Eğer biri "Kronik hasta olan Zeyd'in şimdi olduğundan daha sağlam bir yapı ve daha iyi/güzel bir surette olması mümkün değil miydi?" derse ona, "Sen bize bir bütün olarak âlemin suretini sordun, yoksa onun tek tek parçalarının suretini sormadın" denir. Dahası senin "insan olmanın sureti" (insan şekli) hakkındaki görüşün nedir? insan olmanın suretinin şu anda olduğundan daha sağlam ve düzgün olması câiz midir?

Sonra bil ki, Yüce Allah insanı ilk kasıtla en güzel kıvamda yaratmıştır. kronik hasta olan Zeyd'in ve felç olan Amr'ın sureti ise felekî sebeplerden ve tabiî illetlerden dolayıdır. Bu konunun açıklanması ise uzar gider. Bu şundandır: Bilgeler eşyanın illetlerini araştırdılar ve eşyanın sebeblerini haber verdiler. Öyle ise bu illetler, ancak tümellerin illetlerindendir. Tikellerin illetlerini anlamaya ve bilmeye ise insanın bilgisi yetmez. Dahası insanların akılları, tikellerin illetlerini onların çetrefil ve gizli olan illetlerini ve sebeplerini bilmeye yetmez.

Biz dikkatli ve yoğun araştırmaları, güzel düşünce ve inançları ile bilgelerin kavradıkları bu sebep ve illetlerin bir yönünü geri kalanlarına delil olması, bu konuyu araştırmak, incelemek, yorumlamak istediğimiz şeye kıyas olması, bilgelere benzemiş ve onların izinden gitmiş olmak için anlatmak istiyoruz.

Bölüm

Şu sorulara nasıl cevap verilir: "Yüce Allah, âlem yok iken onu niçin yarattı?" dendiğinde şöyle denir: Çünkü Allah hikmet sahibidir, âlemi yaratması hikmettir ve hâkimin hikmetli iş yapması zorunludur, o zaman Allah, hikmetin gereği olarak âlemi yarattı. "Allah âlemi, bundan önceki vakitte değil de niçin bu vakitte yarattı?" dendiğinde, buna şöyle cevap verilir: Allah'ın önce değil de bu vakitte yaratacağını önceden bildiği için. Eğer, "Niçin Allah âlemi şimdiki olan sureti üzere yarattı da bundan başka bir surette yaratmadı?" denirse, şöyle denir: Bu suretin daha sağlam ve dayanıklı olduğunu bildiği ve fiilinin ilmine uygun olması için bildiğini yaptı. "Allah âlemi nasıl yarattı ve yaratma nasıl başladı, nasıl sona erdi?" denirse, buna şöyle cevap verilir: Şüphesiz biz âlem konusunda dört risâle ortaya koyduk. Bu risâlelerin ikisi "ilkeler" ve ikisi "âlem" konusundadır. Biz bu risâlelerde, Yüce Allah'ın varlıkları ve bütün kâinatı nasıl var ettiğini, varlık ve bekâ açısından; tıpkı "bir"in "iki"den önce geldiği sayıların sıralanması gibi; bir kısmı bir kısmını izleyecek şekilde varlıkları nasıl tertib ve tanzim ettiğini açıkladık. Bu risâleyi incelemek isteyenin bundan önce anlatılan dört risâleyi inceleyip araştırması gerekir. Çünkü, "O nasıldır?" sorusunun cevabını bilmek, "Niçin böyledir?" sorusunun cevabını bilmekten önce gelir. Nitekim biz bunu, bilgelere ait dokuz cins sorular ve bu sorulara verilen cevapları açıkladığımız risâlelerde anlattık.

Sonra bil ki, Yüce Allah için iki âlem vardır. Bu iki âlemden biri cismâni diğeri ise rûhânîdir. Buna göre cismâni âlem, muhit feleği, bu feleğin kapsadığı diğer felekler,

yıldızlar, ögeler (erkân) ve ögelerden meydana gelenlerden ibarettir. Rûhânî âlem ise akıl âlemi ve aklın ihtiva ettiği nefis ve üç boyutlu cisimler olmayıp üç sureti gölgeler olan suretlerden ibarettir.

Bil ki, felekler âlemi, ayfeleğinin altında bulunan ögeler âlemini kuşattığı gibi, rûhâni âlem de felekler âlemini kuşatır. Şüphesiz Yüce Allah, felekler âlemini şekillerini küresel, hareketlerini döngüsel olarak yaratmıştır. Çünkü pek çok sebep ve mana bakımından küresel şekil, şekillerin en üstünüdür ve döngüsel hareket de değişik açılardan hareketlerin en üstünüdür. Yüce Allah, feleği on iki bölüme ayırdı çünkü on iki sayısı sayıların en değerlisidir. Bunun nedeni onun ilk artık sayı olmasıdır. Feleklerin sayısını da karekökü olan ilk sayıya uygun olması için dokuz olarak belirledi. İlk mükemmel tek sayıya uygun olması için seyrüseferden yıldızların sayısını yedi yaptı. Bu yedinin ikisini ışık veren (güneş ve ay), ikisini uğurlu, ikisini uğursuz ve birini de uğurlu uğursuz karışımı yaptı. Ve yine feleğin içinde iki düğüm yarattı ve bazı burçları ters şekilde (*münkalib*), bazılarını iki cesetli, bazılarını sabit, bazılarını ateş ve bazılarını da toprak tabiatlı kıldı. Bütün bunların böyle olması, içinde pek çok hikmetler bulunduğu ve Allah'ın sanatının bu şekilde daha sağlam olduğu içindir. Bu hikmetlerin bilgisinin özüne beşerin (insanın) anlayışı ulaşamaz. Ancak Yüce Allah'ın bu hikmeti kendisine ilham ettiği ve kalbini doğruya (hidayet) erdirilmiş ve gönlünü hikmet nuruyla aydınlatmış olduğu kişi hariç. Nitekim, O, şu sözü ile bunu anlatır: "*O, dilemedikçe Allah'ın ilminden bir şeyi kavrayamazlar.*"[17]

Eğer, "Yüce Yaratıcı cisimler âlemini, biri, felekler âlemini, küreleri ve yıldızlar sınıfını içine alan *ulvî (yüce)*, diğerini de, rükünler âlemini ve yaratıkların cinslerini içine alan *suflî (alt seviyede)* olmak üzere iki kısım olarak neden yarattı?" denince ona cevap olarak şöyle denir: Bunun pek çok sebepleri ve farklı farklı illetleri vardır. Ayrıca, bunun içinde sebep olarak, beşerin bilgisinin özünü/künhünü yeterli düzeyde anlayamayacağı hikmetin kusursuzluğu ve sanatı muhkem yapılması da vardır. Fakat biz burada, akıl sahibleri için bir basiret (öngörü) ve basiret sahipleri için ise bir açıklama olması için bu hikmetlerden bir kısmını anlatacağız. Doğrusu Allah'ın iki tane yurdu vardır. Biri, cisimlerin âlemi ve cisimlerin meskeni olan dünya yurdudur. Diğeri ise ruhların âlemi ve nefislerin mahalli olan ahiret yurdudur.

Şayet, "Yüce Yaratıcı, felekler âleminde niçin iki aydınlatıcı, iki uğurlu, iki uğursuz yıldız ve iki düğüm yarattı, birer tanesi yeterli değil miydi?" denirse, buna şöyle cevap verilir: Bu, âhiret ve dünyadan ibaret iki yurdu olana, anlattığımız şeyin doğruluğuna ve söylediğimiz şeyin gerçek olduğuna işaret etmesi içindir. Bu şundandır: İki ışık verici yıldızdan birinin durumları dünya işlerinin ve bu işlerin sahiblerinin durumlarına benzer ve aydınlık veren bu iki yıldızdan biri Ay'dır. Diğer aydınlatıcı yıldızın halleri ise âhiretin ve onun çocuklarının hallerine benzer ve en büyük aydınlatıcı olan bu yıldız ise Güneştir. İşte bu nedenle dünya işleri ve onun çocuklarının durumları yönlerin en eksiğinden ve en tam ve en mükemmele doğru sıralanan mertebelerin en aşağısından sayılır. Sıralanmalar gayelerine ulaşınca bozulur, mertebeler çürüyene kadar aşağıya doğru inmeye ve noksanlaşmaya başlar. İşte ayın başındaki,

17. Bakara, 2/255.

sonra ortasına doğru, sonra ayın ortasından sonuna doğru olan bu durumu her sene on iki kez izlenir. İşte iki uğurlu yıldızın sonucu/hükmü budur. Bu yıldızlardan biri dünyanın çocuklarının mutluluğuna, diğeri ise ahiretin çocuklarının saadetine işaret eder. Bunun sebebi şudur: En küçük uğur olan Zühre (Venüs) yıldızı dünya çocuklarının doğum zamanlarına hâkim olunca onlara, rütbenin, izzetin, kerametin, sevincin, lezzetin, nimetin, refahın, oyun, eğlence ve zenginliğin ve dünyalıların yarıştıkları niteliklerin güzel şeyler olduğuna işaret eder. Dünyalılar bu nitelikleri mutluluk kabul ederler. Oysa bunlar gerçek anlamda mutluluk değil, tam tersine sıkıntı veren, mutsuzluk ve belâ olan şeylerdir. İnsanların doğumlarına en büyük uğurlu yıldız olan Müşteri (Jüpiter) yıldızı hâkim olduğunda ise bu yıldız onlara güzel ahlâkı, zihin (nefis) parlaklığını, iyiyi sevme ve yapmayı, toplumsal ilişkilerde adalet ve insafı, dine dört elle sarılmayı varılacak en son yeri (meâd) hatırlamayı, dünyevî lezzet ve şehvetleri terk etmeyi, ahiretin durumunu tefekkür etmeyi, ölümden sonraki dönüşü ve ahiret çocuklarının işaret ettiği ve [dünya çocuklarının işaret ettiğine][18] zıt olan bu özelliklere benzeyen şeyleri işaret eder ve onlara yol gösterir. İki uğursuz yıldızın hükmü de böyledir. Bunun nedeni bu ikiden biri sıkıntıya ve dünya çocuklarının uğursuzluğuna işaret eder. İşte bu Zühal yıldızıdır. Bu yıldız doğum zamanlarını istila edince yoksulluğa, sefâlete, darlıklara, zillete, zayıflıklara, illete, hastalıklara, yorgunluklara, sıkıntılara, musibetlere, kederlere, hüzünlere, sayılamayacak kadar peş peşe gelen belalara işaret eder. Çünkü dünya çocuklarının hiçbirinin kendinden kurtulamadığı bu belaların elinde rehin kalmıştır. Merih (Mars) yıldızı doğum zamanlarını istila edip güçlenince şerrin bütün türlerine işaret eder. Günahkârlığa (*fısk*), ahlâksızlığa (*fücur*), nefislerin öldürülmesine, akrabalık ilişkilerinin (*sılay-ı rahim*) kesilmesine, kanların dökülmesine, ar perdesinin yırtılmasına, mahremlerin ortaya dökülmesine ve itaatın dışına çıkılmasına, cahiliyye onuruna (veya hakikate karşı emek harcanmasına), hızlılığa, aceleciliğe, işlerin sonunu araştırmayı terk etmeye, verânın ve takvanın (haram ve yasak işlemekten kaçınmanın) azlığına, âhiretin durumunun ve ölümden sonra dönülecek yerin inkârına işaret eder. Öyle ise dünyada durumu böyle olanın âhiretteki nasibi ancak azapdır. Merkür'ün yıldızlarla karışık olmasında ise dünya işlerinin ahiret işleriyle ilgisi olmasına, onlara katıldığına işaret vardır. Müstakil olan burçların hükmü de böyledir, onlar da dünya işlerinin dönüşümüne ve dünya ehlinin durumlarına işaret eder. Sabit burçlar ise ahiret işlerinin devamlılığına ve ahiret ehlinin hallerine işaret eder. İki cesetli burçlar dünya işlerinin ahiret işleriyle bitişikliğine ve onlarla kaynaştıklarına işaret eder. Biri ayın konaklarının başı, diğeri kuyruğu olan felekte iki düğümün bulunması -ki bu ikisinin feleğin içindeki varlığı gizli ve felekteki etkileri açıktır- âlemde zâtları gizli ve latif, fiilleri ve tesirleri açık olan cevherlerin olduğuna işaret eder ki, bunlar meleklerin cinsleri, cinlerin kabileleri, şeytanların orduları, canlıların ruhları ve nefisleridir. "Neden ay ve güneş tutulması var da diğer yıldızların tutulması yok?" denirse, cevap olarak şöyle denir: Güneş ve ayın iki tanrı olduğunu zanneden şüphecilerin kalplerindeki

18. Köşeli parantez anlamın doğru olması için eklenmiştir. Aksi halde anlamda çelişki ortaya çıkmaktadır. (y.h.n.)

kuşkuların yok olması için. Doğrusu güneş ve ay birer tanrı olmuş olsaydı güneş ve ay tutulması meydana gelmezdi.

Sonra bil ki, Yüce Allah, canlının doğasında elemleri/ızdırapları, bedenlerini öldüren hastalıkları, nefislerinin mutsuzluğunu ve bedenlerinin helak olmasının sebeplerini dört çeşit olarak belirledi. Bu sebepler: Açlık, susuzluk, türlü türlü şehvetler ve aşağılayıcı lezzetlerdir. Hâkim (hikmetli) olan Yaratıcı'nın bütün bunları yapmaktaki amacı ise canlıların neslinin etmesi ve yaşamlarının düzgün olmasıdır. Canlılarda ortaya çıkan elemler/ızdıraplar ve belâlar ise birincil amaç değildir. Fakat maddede bulunan eksiklikten dolayı (bu elemler ve belalar) dolaylı olarak (arizî olarak) amaç olur. Bundan dolayı Yüce Allah, yemeyi-içmeyi gerektirsin ve bedenlerinden boşalanın yerini sindirilmiş besinler alsın diye canlılar için açlık ve susuzluk hissini yaratmıştır. Çünkü iç ve dış sebeplerden dolayı sürekli bedenden bir şeyler boşalır. Şehvetler ise bedenlerinin mizâclarına uygun muhtelif besinleri ve tabiatlarının ihtiyaç duyduğu şeyleri arzulamak içindir. Lezzet ise; ne artık ne eksik; canlının gereken ölçüde yemesi içindir. "Niçin cesetlerinde ortaya çıkan âfetler sırasında nefisler için bir takım acı, ağrı korku ve elem hisleri var edilmiştir?" denirse, şöyle cevap verilir: Belli bir vakte kadar, bedenlerde ortaya çıkan bu elemlerden nefislerin cesetlerini koruma tutkusuna sahip olması içindir. Zira cesetler ne bir yararı elde etmeye ve ne de bir zararı kendisinden uzaklaştırmaya güç yetirebilir. "Niçin bazı canlılar, diğer bazılarının etini yiyen özellikte yaratılmıştır?" denirse, şöyle cevap verilir: Allah'ın yaratıklarından hiçbirinin yararsız yok olmaması içindir. Bundan dolayı canlıların birbirini yemesinin sebep/illet ve hikmetini bilme konusunda âlimlerin zanna dayalı düşünceleri doğruyu yakalayamadı ve akılları karıştı. Zira Yaratıcı, bu durumu canlıların doğasında köklü bir özellik olarak yarattı ve onları bu durumu mümkün kılan bir takım alet ve edevatlarla donattı. Köpek dişleri, pençeler, tırnaklar ve demirler bu aletlerden bazılarıdır. Canlılar bu aletlerle yakalamaya, yere sermeye, tutmaya, parçalamaya, ısırmaya, yemeye, güç yetirirler. Her ne kadar yenilecek (canlılara) kesme, öldürme ve hastalanma sırasında elemler, acılar ve ıstıraplar ilişse de, onlar için şehvet, lezzet, açlık ve benzerleri şeyler yaratmıştır. Dolayısıyla âlimler bu konuları düşünüp kendilerine illetin durumu, illet ve hikmet yönünün ne olduğu aydınlanmayınca bu konuyla ilgili değişik görüşlere sahip oldular ve görüşleri birbirine karıştı. Öyle ki onlardan bazıları, canlıların birbirine baskı kurması ve birbirlerini yemesi; Hikmetli iş yapanın fiilinden değil, aksine rahmeti çok az olan şerli kimsenin fiilindendir dediler. İşte bu yüzden onlar, âlemin biri iyi ve diğeri kötü iki fâili vardır dediler. Bir kısmı bu durumu yıldızlara ait kıldılar. Bir kısmı da bu durumlar, canlıların geçmiş kozmik devirlerdeki günahlarının cezalarıdır dediler. Bunlar reenkarnasyonculardır (*ehl-i tenâsuh*). Bir kısım âlimler, bu durumlar geçici olarak böyledir dediler. Bir kısmı da, en uygun olan durumun bu olduğunu söyledi. Bir kısmı ise bu konuda yorum yapmaktan âciz olduğunu itiraf etti ve şöyle dedi: Canlıların birbirini yemesindeki sebebin/illetin ne olduğunu bilmiyor ve bu konuda hikmetin tarzını anlamıyorum. Ancak şu var ki Hâkim olan Yaratıcı, hikmeti olmayan hiçbir şeyi yapmaz. Bir kısmı da, daha ileri gidip, "Yaratıcı'nın bu fiilinde hiçbir hikmet yoktur" dediler.

Bütün bu sözler, onların hikmet ve illeti arama/talep konusunda söyledikleri sözlerdir. Ancak onlar yine de hikmeti tam olarak anlamadılar. Çünkü onların araştırmaları tikel ve eşyanın illetlerini incelemeleri özeldir. Oysa tümel şeylerin illetleri, tikel araştırmayla bilinmez. Çünkü Yaratıcı'nın fiillerindeki amaç ancak tümel olan yarar ve genelin salahıdır. Her ne kadar bu amaca sonradan ve bazen tikel zararlar ve istenmeyen özel şeyler gelse de bu böyledir. Çünkü tümel şeylerin illetleri bazı kereler bilinmeyebilir. Bu konudaki örnek; peygamberler aracılığıyla gelen dînî hükümler ve bu hükümlere dair cezalardır. Bu durum öldürmenin cezası olan kısas hükmünde görülür. Kısasın uygulandığı kişide ölüm ve ızdırap/elem olmakla birlikte, Yüce Allah: *"Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır"*[19] demiştir. Hırsızın elinin kesilmesi hükmü de böyledir. Her ne kadar hırsıza bir elem ve hüzün ilişse de, el kesmede kamunun yararı ve tüm insanların yararı vardır. Güneşin batıp doğması ve yağmurların yağması da böyledir. Bunların yararı genel ve yararı tümeldir. Her ne kadar bu fiillerden, bazı insanlara, canlılara ve bitkilere tikel zararlar gelse de durum böyledir. Yine aynı şekilde bazen şeriatın yasalarını anlatma ve dini orta koyma konusunda nebîlere, sâlihlere ve onların yolundan gidenlere bir takım sıkıntılı belalar/cihad etme durumları ve ıstıraplar ilişir. Fakat Yüce Yaratıcı'nın şeriatın yasalarını/yollarını açıklamadaki amacı; genel yarar ve kıyamete kadar peygamberlerden sonra gelen ve sayıları bilinmeyen tüm varlıkların, yararları ve faydaları olunca, Yüce Yaratıcı, işin bu zorluk yönünü kolaylaştırdı ve müşriklerden gelen eziyeti ve düşmanlarıyla cihad etmeyi, çarpışmalarda onu karşılayan savaşı, seferlerin yorgunluğunu, gece namaz kılmayı, gündüz oruç tutmayı, farzları yerine getirmeyi ve farzlar konusunda nefislere karşı cihad etmeyi ve bedenlerin yorulmasını kolaylaştırdı ve bu durumları Peygamber'in gözünde küçük işlerden gösterdi.

İşin (vahyin) gelişi, genelin yararı ve tümelin faydasına dönük olunca bu konudaki şiddetli sıkıntılar, cihad etmeler ve belâlar; küçük ve tikel bir iş olur. Öyle ise bu konudaki sebebin/illetin ne olduğunu, hayvanların birbirini yemelerindeki hikmet tarzının ne olduğunu ortaya koymak ve kendisine gerçeğin ve doğrunun açıklanmasını isteyen kişi, bu örnek ve prensibe/kıyasa göre yorum yapmalıdır. Oysa biz, varlığın tümündeki ve canlıların birbirini yemesi konusundaki illetin ne olduğunu ve hikmet yönünün ne olduğunu açıklamak istiyoruz. Fakat anlatılması gereken bir takım şeyleri daha önceden anlatmalıyız.

Bölüm

Biz diyoruz ki, bil ki, kavmin akıllıları kesme ve öldürme sırasında hayvanlara ilişen elem ve acılardan dolayı hayvanların etini yemeyi kabul etmediler (yadırgadılar). Halbuki bu durumlar olmasaydı, hayvanların bitkileri yemesini yadırgamadıkları gibi, hayvanları yemeyi de yadırgamayacaklardı. Zira bitkilere, elemler ve acılar ilişmez. Bize göre hayvanların acıya duyarlı tabiatta yaratılmaları ve onlara gelen âfetler sırasında nefislerine ilişen acılardaki Allah'ın kastı ve garazı; reenkarnasyoncuların zannettiği gibi, hayvanların cezalandırılması ve onlara işkence etmek değil-

19. Bakara, 2/179.

dir. Aksine onların nefislerini, kendilerine gelen âfetlerden dolayı ceset ve heykellerini korumaya, kollamaya teşvik içindir. Zira cesetler, ne yarar vereni elde etmeye ve ne de zarar vereni kendinden uzaklaştırmaya güç yetirebilirler. Eğer böyle olmamış olsaydı nefisler, cesetleri küçümser, cesetlerin ömürleri bitmeden ve ecelleri gelmeden önce nefisler bedenleri terk eder ve onları yok olmaya teslim ederdi ve en kısa sürede ve bir def'ada cesetlerin hepsi helak olurdu.

İşte bu sebepten dolayı elemler ve acılar, bitkiler için değil de hayvanlar için var kılındı ve öldürme ya da savaşla veya kaçma, firar ya da sakınmayla meydana gelen âfetlerden cüsselerini koruması için hayvanlarda ebedi olma/yaşama isteği sevgisi var kılındı. Hayvanların eceli geldiğinde ne savaşmak ne kaçmak ne de sakınmak onlara fayda verir. Aksine, onlara bazı elemler ve acılar ilişmiş olsa bile, teslim olmak ve boyun eğmek fayda verir.

Şüphesiz, hatırlarsan biz gerekli olan şeyi anlatmıştık. Bize göre şimdi Yüce Allah yeryüzündeki canlı cinslerini yaratınca ve onların ebedi olarak zâtlarıyla daimi olamayacaklarını da bilince canlıların her bir türü için mümkün olan en çok sayıda tabiî bir ömür belirledi. Sonra da Allah isterse onu öldüğü halde diriltir, isterse diriltmez. Şüphesiz Yüce Allah bilir ki, her gün canlılardan sayısını ancak Allah'ın bilebileceği kadarı denizde, karada, ovada ve dağda ölür. Sonra Allah, onların ölü ve kokmuş bedenlerini, hikmetinin gereği olarak, yarattıklarından hiçbiri fayda ve yarar vermeden zayi olmasın diye, geride kalan canlıların besinleri ve hayatta kalmalarının maddesi yapmıştır. Ölmüşlerin bedenlerinde, ölmüşlere asla zarar vermeyen fakat canlıların bedenine yarar veren bir şey vardır. Ayrıca bu konuda başka nitelikler de vardır. Canlılar ölülerin leşlerini yemese de leşler geride kalsaydı ve günlerce, asırlarca leşler birikseydi, yeryüzü ve denizlerin dibi bu leşlerle dolup taşsaydı, bunlar çürüyüp kötü kokularıyla havayı ve suyu kirletselerdi, işte bu durum canlıların helak olmasına sebep olurdu. Canlıların hepsinin yararlanması ve kendilerine gelecek zarardan korunması için Yüce Yaratıcının canlıları birbirlerini yiyen olarak yaratmasında bundan daha büyük hangi hikmet vardır? Her ne kadar kesme ve öldürme sırasında bazı canlılara bir takım elemler ve acılar ilişse de durum böyledir. Öldürenin canlıyı yakalayıp öldürme ve kesmesindeki amaç, canlılara elem ve acı vermek değildir. Aksine canlılara yararın ulaşması ve onlardan zararın giderilmesi içindir.

Bölüm

Sonra bil ki, Yüce Allah varlıkları var edip, kainatı icat edince onları tümeller ve tikeller olarak iki kısma böldü. Bunların hepsini, "*İlkeler (Mebâdi) Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, tekil sayıların sıralanışı gibi, sıra ve düzene koydu. Tümellerin sıralanışı, bunların en şereflisi, bir altındakinin illeti/sebebi, varlığını devam ettirmesinin nedeni, tamamlayıcısı, en yüce gayelerine ve en son olgunluğuna ulaştıracak tarzda oldu. Tikellerin sıralanışı ise, noksan olanı tam olan için illet/sebep, tam olanın varlığını devam ettirmesinin nedeni, aşağıda olan şerefli olanın hizmetçisi, yardımcısı ve ona boyun eğmiş olarak yaratılmakla olur. Bu durumun açıklanışı tikel bitkilerden yapılır: Bitkiler mertebe bakımından tikel canlıdan daha aşağı ve özelliği

hayvanın özelliğinden daha eksik olunca Allah, bitkilerin cisimlerini canlıların cismi için besin ve canlıların bekası için madde yaptı. Bu konuda (Allah) bitkisel (nebâtî) nefsi, hayvânî nefsin hizmetçisi yapıp onu onun emrine verdi. Aynı şekilde hayvânî nefsin rütbesi de insani nefsin rütbesinden daha aşağı ve eksik olunca hayvânî nefsi, insanî nâtık (düşünen) nefse hizmetçi yaptı ve onun emrine verdi. İşte anlattığımız bu hikmet, sağduyu sahipleri için tümel, apaçık ve açıktır. Bu hüküm ve kıyasa/kurala göre şöyle diyoruz: Daha önce de açıkladığımız gibi, bazı canlılar yaratılış bakımından daha tamam ve suretçe daha mükemmel olunca noksan olan nefis, tamam ve kâmil olan nefse hizmetçi kılınmış ve emrine verilmiştir. Bu nefislerin cesetleri nâtık nefislerin cesetleri için besin ve madde, varlıklarını devam ettirmeleri için sebep kılındı, ki böylece nâtık nefisler en tam olan gayelerine ve nihaî olgunluklarına ulaşsın. Nitekim nebâtî/bitkisel nefis, rütbece hayvânî nefsin altında olunca o kendi rütbesinde hayvânî nefse hizmetçi kılındı, emrine verildi ve hayvânî nefsin besini ve cesetlerinin maddesi kılındı. Noksan hayvânî nefislerin hükmü de böyledir. Bunlar da yaratılışı tam olan hayvânî nefislere hizmetçi kılınmış ve emrine verilmiştir. Bu olgun/kâmil hayvânî nefislerin cisimlerinin büyüyüp gelişmesi, kendilerinden daha şerefli ve mükemmel nefislere cisimlerini teslim etmesi içindir. Bu durum ise bu cisimlerin, kâmil nefislerin cesetlerinin besini olması, bedenlerinin maddesi olması, şahıslarının mümkün olan en uzun süre hayatta kalmasına sebebi olması ve nesillerinin üremesinin ve suretinin var olarak kalmasının illeti olması içindir. Çünkü şahısların maddesi daimi olarak erime ve çözülme içindedir. Dolayısıyla şahıslardan çözülüp kopan şeyin yerine geçecek olana gerek duyulur. Öyle ise anlattıklarımızdan hayvanların birbirini yemesindeki illetin ne olduğu apaçık ortaya çıkmıştır. Canlıların birbirini yemesindeki genel menfaat ve tümel fayda ise şudur: Eğer böyle olmamış olsaydı asırların geçip giden her gününde yeryüzü, denizlerin dibi ve nehirlerin içi hayvanların çürümüş leşleriyle dolup taşardı, havalar bozulur, bundan dolayı yaşayanlara hastalık bulaşırdı ve bir defada bütün canlılar helak olurdu. Diğer bir sebep/illet de şudur: Allah, yaşayan şeyleri ya bir yararı elde eden veya bir zararlı şeyi defeden olarak yaratınca hiçbir şeyi yararsız ve faydasız bırakmadı. Şayet Yüce Allah canlıları birbirlerini yiyen özellikte yaratmamış olsaydı bazı hayvanlar faydasız ve boş yere yaratılmış olurdu. Az önce anlattığımız gibi, onlara genel bir zarar isabet eder ve tümel/tümden yok olurlardı. Boynunu kesme, öldürme, ölme ve hastalıklar sırasında hayvanların başına gelen elemler, acılar ve sıkıntılar ise, reenkarnasyoncuların zannettiği gibi, Yaratıcı bunları, onların nefislerine azap etmek ve onlara verdiği bir ceza olarak yapmamıştır. Aksine Yüce Allah, bu durumu, onların cesetlerini gelecek âfetlerden belli bir vakte kadar korumaya teşvik etmek için yapmıştır. Çünkü böyle olmadığında nefis, cesetleri değersiz bulur, bedenleri bu âfetlere bırakır ve bedenleri helak edici şeylere ve telef olmaya terk ederdi. Canlılar, ecelleri gelmeden, ömürleri son bulmadan, tamama ve kemâle ermeden önce topluca helak olurlardı. "Canlıların yaşamayı sevip ölümden tiksinmelerindeki illet/sebep nedir?" dendiğinde, şöyle denir: Bunun değişik illetleri ve pek çok sebebi vardır. Bu illetlerin birincisi şudur: Hayat bâkî kalmaya, ölüm ise fâni olmaya benzer. Bâkî olma sevgisi tüm

yaratıkların doğasında bulunur. Zira bâkî kalmak varlığın, fâni olmak ise yokluğun arkadaşıdır. Yokluk ve varlık birbirinin zıddıdır. Allah, bütün varlıkların illeti olduğu için ebediyyen bâkî kalan odur. Varlıkların tümü bâkî kalmayı sever ve öyle olmayı arzular. İşte bu yüzden bilgeler "Allah, ilk âşık olunan (*maşuk*) ve Allah'ın dışındaki yaratıkların arzuladığı varlıktır" demişlerdir. Bir diğer illet ise canlıların nefislerinin ölümden tiksinmeleridir. Bu tiksinti, nefislerin cesetlerini terk ettiği sırada, nefislere ilişen elemler, acılar ve sızılardan dolayı olan şeydir. Başka bir illet de canlıların nefislerinin, cesetlerinin dışında bir varlıklarının olduğunu bilmemeleridir. "Canlıların nefisleri, cisimlerden başka olan bir varlıklarının olduğunu niçin bilmiyorlar?" denirse, cevaben şöyle denir: Bu manâları onların bilmesi uygun düşmez deriz. Çünkü şayet kendilerinin cisimlerden ayrı bir varlığının olduğunu bilmiş olsalardı nefisler tamama ve kemâle ermeden cesetlerden ayrılırlardı. Nefisler kemâle ermeden cesetlerden ayrılınca da bir fiil ve bir amel yapmaksızın boş ve âtıl kalırlardı. Oysa böyle olmak hikmetten değildir. Oysa onların (aynı zamanda) yaratıcısı olan illeti (yani Yüce Yaratıcı), kesinlikle bir fiili olmadan boş kalması için herhangi bir işten geri kalmaz. Tam tersine "*O, her gün bir iştedir.*"

Bölüm

Sonra bil ki, tam ve kâmil nefisler, bu destekle, ceset sahibi nefisler tamamlansın, kemâle ersin, noksanlık halinden kurtulsun kemâl haline ulaşsın diye cesetlerden ayrılınca cesetlerdeki eksik nefisleri desteklemekle meşgul olurlar. Yine desteklenmiş nefis, en mükemmel, en şerefli ve en yüce hale ilerler. "*Doğrusu, (varlık bilgisinin) en son sınırı Rabbine aittir.*"[20] Bu durumun örneği, şefkatli olan baba ve merhametli olan hocadır. Çünkü onlar, tamam olmaları için öğrencilerine ve çocuklarına bilgi öğretme ve onları cehâletin karanlıklarından bilimlerin ve bilgilerin rahatlatıcı aydınlığına çıkarmak bakımından örnektirler. Zira babalar ve hocalar Yüce Allah'a uyarak ve hikmetinde O'na benzeyerek nefislerinde potansiyel olarak bulunan ilimleri, marifletleri, sanatları ve hikmetleri fiile çıkarmak ve izhar etmekle kemâle/olgunluğa ererler. Zira Yüce Allah, varlıkların potansiyel durumdan işler hale (fiile) çıkmasının ve görünür olmalarının illeti, sebebi ve mebdeidir (esası/ilkesidir). İlmi çok olan, sanatları sağlam olan ve ameli güzel olan her nefis, Rabbine en yakın ve en çok benzemeye çalışandır. İşte kemalin bu düzeyi, Allah'ın kendilerine emrettiği şeyi koruyan ve emredildikleri şeyleri de yapan meleklerin mertebesidir. "*Onların kendilerine yalvarıp yakardıkları kimseler var ya; (Allaha) en yakın sandıkları hangileriyse, işte onlar bile Rablerine yakın olmak için var güçleriyle çaba gösterirler.*"[21] İşte bu manadan dolayı bilgeler şöyle der: "Hikmet, beşerin gücü ölçüsünde Allah'a benzemeye çalışmaktadır." Bunun manası bu kişinin ilimlerinin hakiki, sanatının muhkem/sağlam, amellerinin sâlih, ahlâkının güzel, görüşlerinin doğru, ilişki ve davranışlarının dürüst ve başkasına verdiği feyzin kesintisiz olması demektir. İşte noksanlıklardan uzak ve yüce olan Allah da böyledir.

20. Necm, 53/42.
21. İsrâ, 17/57.

Sonra bil ki, şüphesiz bilgeler, insanın mahiyeti ve manasının hakikatı konusunda pek çok görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Zira bu konudaki araştırma dedikodudan (kıyl u kâlden) ibarettir. Fakat bütün bunların hepsi üç görüşte toplanır. Onlardan bazıları, insan et, kan, kemik ve benzerlerinden özel bir yapıda yapılmış olarak görünen şeyin bütünüdür, bunların dışında başka bir şey değildir dediler. Bazısı, insan, cismâni olan ceset ve nefsânî yani toplama yakın duran rûhânî olan ruhun toplamından ibaret olan bir bütündür, dediler. Onlardan biri de şöyle dedi: Hakiki manâda insan düşünen nefis (nefs-i nâtıka)'tir. Onun için ceset, düşünen nefisin üzerine örtülmüş bir gömlek veya onu sarıp örten bir örtü yerindedir. İnsanın mahiyetine ilişkin bilgelerin sözlerine dair olan üç görüş budur. Onların nefsin mahiyetine dair farklı görüşlerini ise açıklayacağız. Çünkü bu ihtilaflar üç görüşte toplanır. Bu görüşler şunlardır. Onlardan bir kısmı, "Nefis; duyularla hissedilmeyen ve görülmeyen latif bir cisimdir" dediler. Bir kısmı, "Nefis; ancak cisim olmayan ve hissedilmeyen rûhânî, akledilir (ma'kûl) ve ölümden sonra bâkî kalan bir cevherdir" dediler. Onların bir kısmı da "Nefis, bedenin mizâcı ve cesedin karışımından doğan ve ölüm sırasında da; ceset çürüyüp beden telef olunca; bozulup yok olan ve ancak ve ancak kesinlikle yalnızca cisimle beraber varlığı olan bir arazdır" dediler. Bunlar kendilerine "*cismiyyûn*" (cisimciler) denilen bir topluluktur. Bu topluluk, duyularla algılanan cisimler, en-boy derinlik gibi üç boyutlu olan arazlar, renkler, kokular, tatlar gibi cisimlere hulûl etmiş arazlar ve açık, çaplı, kuturlu türünden kenarlı şekillerden başka bir şey bilmezler. Zira bunlara göre, rûhânî cevherlere, aklî suretlere, fiillerini ve etkilerini yalnızca cisimde gösteren cisimlere geçmiş nefsânî güçlere dair hiçbir bilgi yoktur.

Bölüm

Sonra bil ki, değerli ve güzel bilgilerden biri de insanın kendi nefsini bilmesidir. Çünkü hikmetle uğraştığı halde, eşyanın hakikatlerini bildiğini iddia eden her âlimin kendi nefisini bilmiyor olması ve kendi zâtının hakikatından cahil kalması çok çirkin bir şeydir. Çünkü böyle birinin benzeri; kendisi aç iken başkasını yediren, kendisi çıplak iken başkasını giydiren veya kendisi yolunu şaşırmışken başkasına yol yordam gösteren kişi gibidir. Şüphesiz bu şeyler konusunda kendi zâtını akleden her kişi bilir ki insan öncelikle kendi nefisini bilmek daha sonra da başkasını bilmekle işe başlamalı.

Sonra bil ki, insanın kendi nefisini ancak araştırma ve incelemeyle bilmesi mümkün olur. Bu araştırma ve inceleme de üç açıdan olur: *Birincisi*, nefisten soyutlanmış olarak yalnızca cesedin araştırılıp incelenmesidir. *İkincisi*, cesetten soyutlanmış olarak yalnızca nefsin durumunun ve cevherinin araştırılıp incelenmesidir. *Üçüncüsü* ise, nefis ve cesedin topluca bir arada araştırılıp incelenmesidir. Biz bu üç konuyu daha önce uzun uzun "Bedenin oluşumu Risâlesi"nde[22] açıklamıştık. Fakat biz şimdi bu konuların gerekli olan tarafını burada anlatacağız. Bize göre ceset, et, kemikler, damarlar, sinirler ve benzerlerinden oluşturulmuş bir cisimdir. Bütün bunların hep-

22. Birinci ciltte bunu, "İnsan bedeninin bileşik oluşu" şeklinde ifade etmiştik. (y.h.n.)

si, uzunluğu, derinliği ve genişliği olan cisimlerdir, duyularla idrâk edilir ve akıllı kişi bunların varlığında asla şüphe etmez. Nefis ise bizâtihi diri olan, potansiyel olarak (*bilkuvve*) idrâk eden ve bilen, tabiî olarak faâl/etkin olan, var olduğu sürece durup dinlenmeden dönüp dolaşan göksel/semâvi ve rûhânî bir cevherdir. Rabbi, nefsi yarattığı zaman böyle yaratmış ve böyle var kılmıştır. Söylediğimizin delili ve anlattığımızın doğruluğunu bilmek için az önce nefsin durumuna dair yaptığımız açıklama yeterlidir. Keza aynı durum, bundan sonraki konuda da açıklanacaktır. Ceset ve nefis birleştiğinde ise, yaşadığı sürece gözlemlenen, muhatab olunan, konuşan, soran, cevap veren, âlim ve ârif olan ve duyularla algılanan bu şey ortaya çıkar. Bu gözlemlenip duyumlanan şey ölünce artık bu şeyler ondan ortaya çıkmaz. Çünkü ölüm, nefsin cesetten ayrılmasından başka bir şey değildir. İşte bu sırada ilimler, sanatlar, konuşmalar, hareketler, duyumlar ve benzeri türünden cesetten ortaya çıkan faziletlerin hepsi yok olur.

Sonra bil ki, akıllıların ve âlimlerin büyük çoğunluğu nefsin varlığını kabul edenlerdendir. Veya nefisin durumu hakkında söz söyleyip onu cesedin mizacından doğan bir şey olarak zann ve vehmedenlerdendir. Oysa durum hiç de onların zannettikleri ve vehmettikleri gibi değildir. Çünkü bir şeyden doğan, o şeyin cevherinden meydana gelir. Oysa hiç şüphesiz cisim, cisimdir. Halbuki nefis ne bir cisimdir ne de herhangi bir arazdır. Nefsin cisim olmadığının delili şudur: Cisim ancak hareket eden veya hareketsiz olan olarak akledilir. Buna göre cisim, cisim olması bakımından hareketli olmuş olsaydı her cismin hareketli olması gerekirdi. Şayet cisim, cisim olması bakımından hareketsiz olsaydı her cismin hareketsiz olması gerekirdi. Oysa durum böyle değildir. Aksine bazı cisimler daima hareketlidir ve bazıları ise bazen hareketli, bazen hareketsizdir. Hava, su, ateş, canlı ve bitkiler gibi. Bu durum bize gösteriyor ki burada cismi hareket ettiren ve durduran başka bir şey vardır.

Nefis ne cisimdir ve ne de cisimden meydana gelmiş cisimle ayakta duran veya cismin içinde bulunan herhangi bir arazdır. Çünkü araz kendi başına ayakta durmayan ve hali cisimden daha eksik olan bir şeydir. Oysa bir şeyi hareket ettirip durduran arazdan daha güçlü ve daha değerlidir. Diğer bir delil ise arazın hiçbir fiilinin olmamasıdır. Çünkü fiil de arazlardan bir arazdır ve fâili ile ayakta durandır. Arazın bir fiili olmuş olsaydı onun kendi başına var olması gerekirdi. Oysa o, kendi başına ayakta duran değildir ki, başkası onunla nasıl ayakta dursun. Öyle ise işte bu durum, arazın hiçbir fiilinin olmadığının delilidir.

Yine açıkladık ki, cismin hiçbir fiili yoktur. Çünkü gerçek anlamda fâil, fiil edinmeye ve terkine güç yetirendir. Çünkü fiili terk etmek, fiilde bulunmaktan daha kolaydır. Şayet arazın bir fiili olmuş olsaydı, araz fiili yapmaya güç yetirdiği gibi, onu terk etmeye de güç yetirirdi. Her kim, fâil, hisseden, âlim, anlayan, yapıcı, hâkim, ârif (bilen), mütekellim (konuşan), feleklerin terkibinden, burçların kısımlarından, hareketlerden, hayvan ve bitkilerden oluşmuş olarak doğan şeylerden, madenlerden, madenlerin tür ve özelliklerinden, bütün bunların yarar ve zararlarından soyutlanmış olan düşünen nefsin; iddia edildiği üzere bir delil olmaksızın veya zannedilenn şeyi gerektiren apaçık bir kanıt olmaksızın; ancak bir araz veya bedenin karışımından

doğmuş bir mizaç olduğunu zannederse, o, kendi nefsinin durumundan câhil olan ve kendi zâtının hakikatını bilmeyen biridir. Öyle ise böyle birinin "Ben eşyanın hakikatini biliyorum ve bu duyularla algılanamayan varlıkların illetlerini açıklıyorum" sözüne nasıl güvenilir? Dahası ancak aklî bir delil, felsefî burhânlar, mantıkî veya geometrik öncül ve sonuçlarla bilinebilen gizli varlıkların sebeplerini bildiğine dair sözüne nasıl güvenilir? Bilen, düşünen, yapıcı/yaratıcı (*sâni*) ve hâkim olan nefsinin, cisim veya mizâc (karışım) veya kendi başına ayakta duramayan, hissi, hareketi ve şuuru olmayan herhangi bir araz olduğunu zanneden kimse gerçekten çok uzaktır. "*Size vaat edilen şey uzak hem de çok uzaktır*"[23], "*Uzak bir yerden ona çağrı yapılır.*"[24] Nefsinin böyle olduğunu zanneden doğru yoldan sapmıştır. "*Allah'ı hakkıyla takdir edemediler.*"[25] Zira kendi nefsini bilemeyen kişi için Allah'ın bilinmesi nasıl kolay olabilir? Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) "*Nefsini bilen şüphesiz Rabbini bilir ve sizin nefsini en iyi bileniniz Rabbini en iyi bileninizdir.*" Ve Allah Teâlâ da şöyle buyurmuştur: "*Bilakis insan kendi nefsine karşı basiret sahibidir*"[26], ve "*Kendi nefisleriniz hakkında basiret sahibi değil misiniz?*"[27], "*Onları kendi nefislerine şâhid tutup ben sizin Rabbiniz değil miyim?" dedi, onlar da "Evet sen bizim Rabbimizsin" dediler*"[28] ve "*Ben onları ne göklerin ve yerin ve ne de kendi nefislerinin yaratılışına şâhit kıldım.*"[29] Bilgi (*marifet*) ehli, Allah'ın "*Allah, kendisinden başka ilah olmadığına yalnızca meleklerin ilim sahiplerinin şehâdet ettiğine şahâdet eder*"[30] sözüyle buna işaret ettiğini söyler. Burada "ilim sahipleri" ile, cahili gaflet uykusundan uyandırmak için nefislerini bilen ârifler kast edilir.

"Bitki türlerinin, yapraklarının meyvelerinin, çeşitlerinin, renklerinin, tatlarının, kokularının ve tabiatlarının farklı farklı olmalarındaki hikmet nedir?" denirse, şöyle denilir: Suretleri farklı, doğaları değişik ve türlü türlü huyları olan canlılar için pek çok menfaatler ve tasarruflar olduğu içindir. "Niçin bazı canlıların doğalarında ve yaratılışlarında ülfet, ünsiyet ve sevgi vardır?" denirse, şöyle cevap verilir: Pek çok menfaat ve yararları için yardımlaşmak üzere bir araya gelmelerini sağlamak içindir. "Bazı canlıların doğalarında nefret, düşmanlık ve vahşetin var olmasının hikmeti nedir?" denirse, şöyle denir: Kendi yararları ve âfetlerden kurtulmaları için zak mekanlara, bölgelere gidip dağılmalarının gerekli olduğu ve belli mekanlarda yığılmamaları, yaşama çabalarının ve eylemlerinin sıkışık olmaması içindir. Sonra da insanlar kentlerde ve köylerde bir araya geldiler ve birbirleriyle yardımlaşmaya olan şiddetli ihtiyaçlarından dolayı kümeler ve gruplar oluşturdular. Çünkü insan tek başına yaşamaya güç yetiremez, güç yetirmeye çalışsa bile çok zor yaşar.

---

23. Mu'minûn, 23/36.
24. Metinde âyet yanlış yazılmıştır. Yazılana göre değil de gerçekte bu meali veren âyet için bk. Fussilet, 41/44.
25. Enam, 6/91.
26. Kıyâme, 75/14.
27. Zâriyât, 51/21.
28. A'raf, 7/172.
29. Kehf, 18/51.
30. Âl-i İmrân, 3/18.

İnsanların dilleri, renkleri, huyları ve suretlerinin farklı olmasındaki illet/sebep nedir? Halbuki hepsinin ataları birdir. Bize göre farklı yerlerde yaşamalar, renklerinin ve topraklarının farklı farklı olması, soludukları havaların, doğan burçları ve batan yıldızlarının bambaşka olması, düşününce konularında düşmanlıklarının çok olmasına rağmen görüşlerinin çeşit çeşit olmasının nedeni, çeşitli bilimleri bulup ortaya çıkarmak, nefsin eğitilmesi konusunda çalışmak veya nefsi gaflet uykusundan uyandırmak, cehaletin karanlığından sıyrılıp çıkmak, tam ve kâmil olmaya ulaşmak, mümkün ve eşit olabilecek en tam olan haller üzere bâkî kalmak içindir. Ve yine en tam, en kâmil ve üstün bir hale geçmek için bütün canlıların nefislerinin ölmesine hükmedilmiştir.

Sonra bil ki, eşyanın hakikatlerini bilmek isteyen bir kişinin öncelikle varlıkların illetlerini ve yaratılmışların sebeplerini araştırması, üzüntü, keder ve dünyevî işlerden boş olan bir kalbe sahip olması, kötü huylardan arınmış ve temizlenmiş bir nefsinin ve yanlış inançlardan kurtulmuş bir gönlünün olması, herhangi bir mezhebin lehinde veya aleyhinde taassup içinde olmaması gerekir. Çünkü asabiyet/taassup ölçüsüz arzu/hevâdır, hevâ da akıl gözünü kör eder, hakikatlerin anlaşılmasını engeller ve nefsin basiretini, eşyayı hakikatleriyle tasavvur etmemesi için kör eder. Böylece bu kişi, nefsini hevâdan alıkoyar ve doğru yola yönelir.

İşte biz bu risâlede varlıkların illetlerini ve sebeplerini incelemek istiyoruz ve incelemeyi, yalnızca kardeşlerimizin geleneği ve Allah'ın bize verdiği hidayetteki gücümüz ve çalışmamıza göre biraz arttırmak istiyoruz. Fakat öncelikle açıklamak istediğimiz bu illetleri ve sırları zorunlu olarak sonuç veren bir takım öncülleri ilkeler (asıllar) olarak ortaya koymakla işe başlayalım.

Bize göre ilimde derinleşmiş (râsih) olan âlimler ve rabbâni olan bilgeler dediler ki, Yüce Allah varlıkları yoktan var edip yaratıkları icat edince onları peş peşe gelen sayıların sırası gibi tertip etti ve orantılı sayılara doğru varlıklarda birbirini izleyen bir düzene göre düzenledi. Zira sayılara göre yapılan bu tertip ve tanzim daha sağlam ve daha dayanıklıdır. Nitekim biz bu konuyu "*Aklî İlkeler Risâlesi*"nde açıklamıştık.

Yüce Yaratıcı'nın fiili ise sadece bizim anladığımız gibidir. Bunun sebebi şudur: Yüce Allah nicelik veya nitelik olarak varlıkların her bir cinsini, birbirine uygun düşen özel sayılara göre var kıldı. Yüce Yaratıcı bunu, araştırdıkları, açık ve görüneni, gizli ve gâip olana getirerek yorumladıkları zaman âlimler için bir delil ve akıl sahipleri içinse bir açıklama olsun diye yaptı. Böylece bu durum onlar için açıklanır ve onlar bilirler ki, varlıkların tümü hakîm olan Yaratıcı'nın yaratmasındandır. Dolayısıyla iştiyakla Allah ile buluşacakları ana kadar basiret ve kesin inanç ve bilgileri (*yakîn*) artar ve gece-gündüz Rablerine ibadet ederler.

Sonra bil ki, var olan şeylerin bir kısmı özel sayılara göre var olan şeylerdir. Bir kısmı burçlarda ve feleklerde, bir kısmı temel ögelerde, bir kısmı yaratılışında, bir kısmı canlıların bedenlerinin bileşiminde, bir kısmı farz kılınmış dînî/şer'î yasalarda ve bir kısmı da konuşmalarda ve tartışmalarda var olan şeylerdir. Yüce Allah'ın Kur'an'ı en fasîh (edebî) olan bir dil ile indirmesi ve bu kitabı ondan daha önce in-

dirdiği her kitaptan daha kolay ve bereketli kılması, bu (İslâm) şeriatını, şeriatların en tam ve en mükemmeli kılması, bu var olan şeylerin başlıcalarındandır. Yüce Allah, farz kılınmış yasalar içinde, ikili, üçlü, dörtlü, beşli, altılı, yedili, sekizli ve ulaşabildiği kadar artan bir takım şeylerin varlığına hükmetmiştir ki, böylece akıl ve basiret sahipleri bu konuları düşünüp tefekkür edip yorumladıklarından şeriatın yasalarında ve hükümlerinde riyâziyât, tabiiyyât ve ilahiyyât konularıyla uyumlu bir takım sayılı şeyler bulsunlar. İnsanlar kesin olarak bilsinler ki, bu Kur'an yaratıkların sanatkârı ve varlıkların yaratıcısı olan Hakîm ve Sâni olan Allah'ın katındandır. Yine bilsinler ki, bu şeriat, Yaratıcı'nın koyduğu ve açıkladığı bir şeriattır. Böylece bu sayılan şeylerin hikmetini araştırmaya girişenlerin kalplerine gelen kuşku yok olur. Kur'ân'daki sûrelerin başında bulunan bu harfler, yirmi sekiz olarak gelen alfabe harflerinin yalnızca on dört tanesidir. Yüce Allah'ın hiçbir ilave yapmadığı on dört harf şunlardır: Elif (ا), ha (ح), ra (ر), sin (س), sad (ص), tı (ط), ayın (ع), kâf (ق), kef (ك), lâm (ل), mîm (م), nûn (ن), lâmelif (لا) ve Ye (ى)'dir. Allah, bazı sûrelerin başında bunlardan birer harf, bazılarında iki harf, üç harf, dört harf ve beş harf koymuş ve bunun üzerine artırma yapmamıştır.

Sonra bil ki, tefsir âlimleri Kur'an sûrelerinin başında yer alan bu harflerin manaları hakkında tartışmaya ve "Öyle denildi, böyle denildi" gibi sözler etmeye (kîylu kâl) başlamışlardır. Şöyle ki: Bu harflerin tefsirinin hakikatı nedir? Bu harflerden istenilen araç nedir? Kur'an'ın pek çok sûresinin başlarında bulunan bu harfler şunlardır: "*Elif Lâm Mim bu kitapta asla şüphe yoktur*"[31], "*Elif Lâm Mim, Allah'tan başka ilah yoktur*"[32], "*Elif, Lam, Mim, Sad*"[33], "*Elif, Lâm, Râ bunlar hakim olan kitabın ayetleridir*"[34], "*Elif, Lâm Râ, bu, hikmet sahibi ev her şeyden haberdar olan Allah tarafından ayetleri sağlam (muhkem) kılınmış bir kitaptır*"[35], "*Elif Lâm Râ, bunlar apaçık olan kitabın ayetleridir*"[36], "*Elif Lâm Mim Râ, (bunlar) kitabın ayetleridir*"[37], "*Elif Lâm Râ, bu indirdiğimiz kitaptır*"[38], "*Elif Lâm Râ, bunlar, kitabın ve apaçık Kuran'ın âyetleridir*"[39], "*Kef, he, ye, ayın, sâd*"[40], "*Tâ, hâ, biz Kuran'ı sana sıkıntıya düşesin diye indirmedik*"[41] "*Tâ, sîn, mîm*"[42], "*Tâ, sîn*"[43], "*Tâ, sîn mîm*"[44] "*Elif, lâm, mîm, insanlar imtihandan geçirilmeden sadece"iman ettik" demekle bırakılacaklarını mı zannederler?*"[45], "*Elif, lâm, mim, Rûmlar en yakın yerde yenildiler*"[46], "*Elif, lâm,*

31. Bakara, 2/2.
32. Âl-i İmrân, 3/2.
33. A'râf, 7/1.
34. Yûnûs, 10/1.
35. Hûd, 11/1.
36. Yûsuf, 12/1.
37. Ra'd, 13/1.
38. İbrâhim, 14/1.
39. Hicr, 15/1.
40. Meryem, 19/1.
41. Tâhâ, 20/1.
42. Şuarâ, 26/1.
43. Neml, 27/1.
44. Kasas, 28/1.
45. Ankebût, 29/1-2.
46. Rûm, 30/1-2.

mim, bunlar hikmet dolu kitabın âyetleridir"[47], *"Elif, lam, mim, kendisinde şüphe olmayan bu kitabı, âlemlerin Rabbi olan Allah indirmektedir"*[48] *"Yâ, Sin, kikmetlerle dolu olan Kur'an'a ant olsun"*[49], *"Sad, zikir (şeref) sahibi Kur'an'a ant olsun"*[50], *"Ha, mim, bu kitap mutlak gâlip ve hakkıyla bilen Allah tarafından indirilmiştir"*[51], *"Ham, mim, bu kitap Rahmet ve merhametin kaynağı olan Allah tarafından indirilmiştir"*[52], *"Ha, mim, ayın, sin kaf"*[53], *"Ham, mim, apaçık olan kitaba andolsun"*[54], *"Ha, mim, apaçık olan kitaba andolsun"*[55] *"Ha, mim, apaçık olan kitaba andolsun"*[56], *"Ham, mim, bu kitap üstün ve hikmet sahibi olan Allah tarafından indirilmiştir"*[57], *"Kaf, şerefli Kur'an'a ant olsun"*[58], *"Nun, kaleme ve yazdığına ant olsun."*[59] Bunların hepsi yirmi dokuz sûredir. Sâd, kâf ve nûn örneklerinde görüldüğü gibi bir kısım sûrelerin başında tek bir harf olarak gelmiştir. Ta-ha, Yas-in, Ha-mim örneklerindeki gibi bazı sûrelerin başında iki harf gelmiştir. Elif-lam-mim, tı-sin-mim, elif-lam-mim ve elif-lam-ra örneklerindeki gibi bazı sûrelerin başında üç harf gelmiştir. Elif-lam-mim-râ, elif-lam-mim-sad örneklerindeki gibi bazılarının başında dört harf gelmiştir. Kaf-he-ye-ayın-sad ve ha-mim-ayın-sin-kaf örneklerindeki gibi bazılarının başında beş harf gelmiştir. Beş harfe bir ilâve daha yapılmamıştır.

Âlimlerin bir kısmı bu harflerin, Yüce Allah'ın yemin ettiği yemin etme harfleri olduklarını söylemişlerdir. Bazıları da "Bu harflerin her biri kendi başına varlığı olan birer kelimedir" dedi; tıpkı "Elif'in Allah, "Lâm"ın Cebrail, "Mim"in Muhammed (s.a.v.) olması örneğinde olduğu gibi. Bir kısım âlimler de "Bunlar ebced (*cümel*) hesabının harfleridir" dedi. Cebir bilimi konusunda gelen şu rivâyette, Yahudi reisleri Medine'de toplandılar ve ebced hesabı yoluyla bu (*İslâm*) ümmetinin sınırının (*hadd*) ne kadar olduğunu bildiklerini iddia ettiler. Çünkü bu olayın, bizim anlatmaktan vazgeçtiğimiz meşhûr ve bilinen bir hikâyesi vardır. Bir kısım âlimler de bu harfler, Kur'an'ın sırrıdır ve bunların tevilini ancak Allah bilir dediler. Bazı âlimler de, Yüce Allah'ın *"O, dilemedikçe Allah'ın ilminden bir şeyi kavrayamazlar"*[60] ve *"Oysa onların gerçek yorumunu ancak Allah ve ilimde derinleşmiş(râsih) olanlar bilir"*[61] sözleriyle anlattığı gibi, ilimde râsih olanlar, Allah'ın kendilerine öğrettiği bilgiden dolayı bu harflerin tefsirini bilir dediler. Bazı âlimler, bu harflerin bilgisi bir takım sırlardır ki bunları herkesin değil, Allah'ın sâlih kullarından özel olanların (*havas*) bilmesi uygundur, dediler.

---

47. Lokman, 31/1-2.
48. Secde, 32/1-2.
49. Yâsîn, 36/1-2.
50. Sâd, 38.
51. Mü'min, 40/1-2.
52. Fussilet, 41/1-2.
53. Şûrâ, 42/1-2.
54. Zuhrûf, 43/1-2.
55. Zuhruf, 43/1-2.
56. Duhân, 44/1-2.
57. Câsiye, 45/1-2.
58. Kâf, 50/1.
59. Kalem, 68/1.
60. Bakara, 2/255.
61. Âl-i İmrân, 3/7.

Sonra bil ki, harflerle ilgili bu görüşlerin her biri bu kavimlerin birini ikna ederken diğerini ikna etmemektedir. Bunun nedeni: İnsanlar arasında taklide rıza göstermeyen, aksine burhânî (felsefî) kanıtlar getirmek, hakikatleri keşfetmek ve niçinin, nedenin ve nasılın illetini taleb etmek isteyen akıllı bir topluluğun bulunmasıdır. Çünkü bu manâya dair yapılan tefsir ve yorumlar onların merakını (bilgi açlığını) gidermez. Aksine onlar bu yorumların ötesindeki en güzel yorumu ve en açık tefsiri elde etmek istiyorlar. Şimdi biz bu yorumların bir kısmını anlatalım ve yalnızca onların akıllarının en çok meyletme ihtimali olan bir kısmına da işaret etmekle yetinelim.

Bölüm

Bil ki, bize göre "niçin"i bilmek isteyen yirmi sekiz harfin tümünü değil, yalnızca on dördünü bilmek ve bu on dört harften de beşli olanlara daha fazlasını eklemek istemiyor. O, bu konuda (ilahî) maksadın ve hikmetin ne olduğunu bilmek istiyor. Öyle ise onun, şeriatın yasalarında zorunlu/farz kılınan ve duyuyla algılanan şeylerin hepsini incelemesi ve yorumlaması gerekir. Tıpkı namazların beş vakit oluşu, zekâtların beş olması[62], imanın şartlarının beş olması gibi. Zira İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir ve Hz. Peygamber'in ehl-i beytinin erdemlileri beştir, şeriat vazedenler beştir, Hz. Peygamber'in minberinin basamakları beştir, şeriat ve din işlerinde ve hükümlerinde beşlilere benzeyen başka şeyler de böyledir. Beşli olarak sayılan şeylerden araştırılan/gerçekleştirilen şeyler de böyledir; tıpkı geri dönüşü ve ileri gidişi olan beş *seyyare* yıldızı (gezegen), yaratılışı tam olan canlılardaki beş duyu, bitkilerin yaratılışındaki beşliler ve haftanın yedi günündeki beş günün isimlerinde olan gibi. Ya da senenin tüm günlerinden çalınan beş gün gibi[63] ve bir kısmı bir kısmına uygun olan varlıklardaki beşlilere benzeyen şeyler gibi. Ve yine beş sayısının özelliğinin yorumlanması gerekir. Çünkü beş sayısı küresel bir sayıdır. Beşe dairesel sayı da denir ve beş sayısı kendisini ve kendinden meydana gelen sayıları da korur. Nitekim bu konuları "*Aritmetik Risâlesi*"nde açıkladık. Öklid'in kitabında beş erdemli şekil ve musiki kitabında beş erdemli oran/nispet ve bu beşlilere benzeyen şeyler anlatılmıştır. Öyle ise aklı başında olan kişi, bizim anlattığımız şeyleri değerlendirip düşündüğünde umulur ki, Allah onun kalbine bilgi verir ve gönlünü aydınlatır. Böylece, varlıkların ve yaratılmışların illetlerini ve şu anda oldukları hal üzere olmasındaki hikmetin ne olduğunu bilme yolunda onu başarılı kılar.

Yine aynı şekilde sûrelerin başındaki bu harflerin sırlarını ve bunların niçin yirmi sekiz harfin sadece on dördü olduğunu bilmek isteyen kişinin, sayısı yirmi sekiz olan varlıkları yorumlaması gerekir. Böylece o, onların bulundukları yerde iki kısma ayrıldığını bilir. İnsanın iki elinin oynaklarının toplamının yirmi sekiz olması bunlardandır. Doğrusu sağ elde on dört ve sol elde on dört oynak (mafsal) vardır. Oynakların sayısı, insanın sırt omurgasındaki yirmi sekiz halkanın sayısına uygundur. Bu halkaların on dördü alt omurgada, on dördü üst omurgadadır. Bu omurga

62. Zekâtın beş olmasıyla anlatılmak istenenin ne olduğunu tespit edemedik. (y.h.n.)
63. Senenin günlerinden çalman beş günün ne demek olduğunu tespit edemedik. (y.h.n.)

halkaları aynı şekilde inek, deve, eşek ve aslan gibi yaratılışı tam olan canlılarda kısacası, emziren ve doğuran her canlıda bulunur. Bu halkaların on dördü omurganın gerisinde ve on dördü bedenin ön yönündedir. Keza kuşların uçarken kullandıkları kanatlarındaki teleklerin sayısı da böyledir. Doğrusu her kanatta on dört telek vardır ve uzun kuyruklu her şeyde olduğu gibi uzun kuyruklu canlıların kuyruklarındaki omur halkalarının sayısının varlığı da böyledir. Balık, yılan ve bazı böcekler gibi uzun boylu olarak yaratılmış canlıların omurgalarındaki halkaların sayısının varlığı da böyledir. Dillerin en edebî ve güzel (*fasih*) ve en mükemmeli olan Arap dilindeki harflerin sayısı da yirmi sekizdir. Bu harflerden on dördünün başına "el takısı"(lâm-ı tarif) getirilir ve on dördünün başına getirilmez. Başına "el takısı"(lâm-ı tarif) getirilenler şunlardır: (1) et-Tâu, (2) es-Sâu, (3) ed-dâl, (4) ez-zâl, (5) er-Râu, (6) ez-Zây, (7) es-Sîn, (8) eş-Şîn, (9) es-Sâd, (10) ed-Dâd, (11) et-Tâu, (12) ez-Zâu, (13) el-Lâmu ve (14) en-Nunu.[64] Başına lâmu tarif gelmeyen harfler şunlardır: Elif, Bâ, Cim, Ha, Hı, Ayın, Gayın, Fâ, Kaf, Kef, Mim, He, Vâv ve Yâ.[65] Aynı şekilde kalemle yazılan harflerin hükmü de iki kısımdır. Bunların on dördü noktalıdır. Bunlar ba, ta, se, cim, ha, zel, za, şın, dad, za, gayın, fe, kaf, nun ve ya'dır.[66] On dördü ise noktasızdır. Bunlar elif, ha, dal, râ, sin, sad, ta, ayın, kef, mim, vav, he, lam'dır.[67] Arap yazısını vazeden bilge kişinin kararı da böyledir. Doğrusu o, Arap yazısını vazederken Bârî'nin (Yüce Yaratıcı) hikmetine uydu. Zira Arap yazısını vazeden bilge ve filozoftur. Şüphesiz "Hikmet, beşerin gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesidir" denilmiştir. Bu kelimenin manası; insanın yaptıklarında bilge, bilgilerinde araştırmacı ve fiillerinde çok çok iyi olmasıdır. Felekteki ayın menzillerinin sayısı da yirmi sekiz olan şeylerdendir. Doğrusu bu menzillerin sayısı yirmi sekizdir. Bu menzillerin on dördü kuzey burçlarında, on dördü güney burçlarındadır. Şüphesiz anlattıklarımızdan ve söylediklerimizden bilinmekte ve doğrulanmaktadır ki, nerede var olursa olsun sayısı yirmi sekiz olan varlıklar iki kısma bölünmektedir. Her bir on dördün hükmü diğer on dördün hükmünden başkadır. İşte bu illetten dolayı harfleri var eden yirmi sekiz harfin on dördünü ebced (*cümel*) hesabının harfleri olarak getirdi de, diğer on dördünü böyle yapmadı. Çünkü bu on dördün, diğer on dörtte bulunmayan bir hükmü vardır. Zira bu harfler, yalnızca Allah'ın samimi (muhlis) kulları olan özel kimselerin (havâs) bilmesi uygun olan gizlenmiş bir sırdır.

Daha önce bu harflere birazcık işaret ettiğimizi ve bunların Kur'an'ın sırrı olduğuna delil getirdiğimizi hatırla. Bu harflerin sırlarını açıklamak caiz değildir. Zira bilgeler ve peygamberler (a.s.) bize izin vermemiştir. Temiz bir kalbi, arınmış bir nefsi ve temiz bir ahlâkı olan kişi için anlattıklarımız yeterlidir. Şimdi biraz da yirmi sekiz sayısının öteki sayılara olan üstünlüğünü anlatalım.

Bil ki, bize göre yaratılmış her sayının, kendinden başkasında bulunmayan kendine özgü bir üstünlüğü (*fâzilet*) vardır. Şüphesiz biz "*Aritmetik Risâlesi*"nde sayıların üstünlüklerini biraz anlatmıştık. Tam sayı olması yirmi sekiz sayısının erdemlerin-

64. التاء، الثاء، الدال، الذال، الراء، الزاي، السين، الشين، الصاد، الضاد، الطاء، الظاء، اللام، النون
65. الألف، الباء، الجيم، الحاء، الخاء، العين، الغين، الفاء، القاف، الكاف، الميم، الهاء، الواو، الياء
66. الباء، التاء، الثاء، الجيم، الخاء، الذال، الزاي، الشين، الضاد، الظاء، الغين، الفاء، القاف، النون، الياء
67. الألف، الحاء، الدال، الراء، السين، الصاد، الطاء، العين، الكاف، الميم، الواو، الهاء، اللام

dendir. Tam sayılar eksik ve artık sayılardan veya varlığı az olan sayılardan daha değerlidir. Bu şundandır: Sayı dizisinin her bir basamağında yalnızca tek bir sayı bulunur; tıpkı birler basamağındaki altı, onlar basamağındaki yirmi sekiz, yüzler basamağındaki dört yüz doksan altı ve binler basamağındaki sekiz bin yüz yirmi gibi.

Yine bize göre iki çift sayıların ilki, üç tek sayıların ilki ve dört köklü sayıların ilki olunca bunlar arasında toplama yapılır ve tam sayı olan yedi elde edilir. Zira seyyâre olan yıldızların (gezegenlerin) sayısı yediye uygundur. Sonra da üç ile dört çarpılır ve ilk artık sayı olan on iki elde edilir. Zira felek burcu buna uygun olarak on iki yaratılmıştır. Sonra yedi ile dört çarpılır ve tam sayı olan yirmi sekiz elde edilir. Ve ayın konakları bu sayıya uygun kılınmıştır. Sair varlıklar ise on iki sayısına uygun kılınmıştır; tıpkı insanın deliklerinin on iki, uzuvlarının on iki ve senenin aylarının on iki olması gibi.

Bu kıyasa göre birbirine uygun düşen daha pek çok on ikili, yedili, altılı, beşli, dörtlü, üçlü ve ikili şeyler vardır. Bütün bunlarla, bunların hepsinin Yüce bir Yaratıcı'nın (Kerim Sâni) yaratması olduğuna delil getirilmek istenmiştir. Nitekim Yüce Allah da "*Basiret sahipleri için bunlarda bir ibret vardır*"[68] şeklinde buyurur. Allah seni, bizi ve bütün kardeşlerimizi doğru yola ulaşmakta başarılı kılsın, seni ve bizi engin doğru yola iletsin. Zira O, kullarına son derece merhametlidir.

"*İlletler ve Malûller Risâlesi*" tamamlandı, bunu "*Tanımlar ve Resimler Risâlesi*"[69] izleyecektir.

68. Nûr, 24/44.
69. *Risâletu l-hudûd ve'r-rusûm.*

Aklî Nefsânîlerin/Nefis ve Akla Dair Olan Şeylerin (*en-Nefsânîyyâtu'l-Akliyyât*) Onuncu –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Kırk Birinci– Risâlesi: Tanımlar ve Resimlere Dair[1]

1. Çeviren: Yrd.Doç.Dr. Kamil Kömürcü, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Bilim Dalı.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a hamd, seçtiği kullarına (peygamberlerine) selam olsun. "*Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?*"

Ey kardeş! Bil ki, nedenleri (*'ilel*) ve nedenlileri (*ma'lûlât*) bitirdik. Kardeşlerimizin yaptığı gibi, orada bütün bilgelerin (*hukemâ*) sözlerini açıkladık. Şimdi de bu risâlede "tanımlar ve resimler"i anlatmak istiyor ve diyoruz ki:

Şüphesiz Peygamberler (onlara selam olsun), Allah ve O'nun yarattıkları arasında elçidirler. Bilginler (*ulemâ*) ise peygamberlerin mirasçılarıdır. Bilgeler de bilginlerin en faziletli olanlarıdır. Bilgede yedi övülmüş özelliğin bulunduğu söylenmiştir. Bunlar da, onların eylemlerinin (*ef'âl*) sağlam, sanatlarının kusursuz, sözlerinin doğru, ahlâklarının güzel, görüşlerinin isabetli, işlerinin (*a'mâl*) pâk ve bilgilerinin gerçek olmasıdır.

Bil ki, eşyanın hakikatini bilmek, onların tanımlarını (*hudûd*) ve resimlerini bilmektir. Buna göre bütün eşya iki çeşittir: Bileşikler (*mürekkeb*) ve basitler. Bileşiklerin hakikati, kendisinden meydana getiren bileşenlerin (öğe) bilinmesiyle, basitlerin hakikati ise ona özgü olan niteliklerin bilinmesiyle bilinir.

Bunun örneği şudur: Sana "Çamurun hakikati nedir?" denildiğinde, bu soruya cevap olarak "O, su ve toprak karışımıdır" denilir. "Sirkeli bal şerbeti nedir?" diye sorulunca; "Sirke ve bal karışımıdır" denilir. "Yatak nedir?" "Odun ve suretin bileşmesidir." "Söz (kelam) nedir?" "Lafız ve mananın bir araya gelmesidir." "Ezgi (*lahn*) nedir?" "Yüksek perdeli ve kalın nağmelerin birleşmesidir." "Canlı nedir?" "Ruh (nefis) ve bedenin birbirine bağlanmasıdır" denilir. Bunlara kıyasla söz konusu bileşiklerin (ne olduğu) sorulduğunda, cevap olarak, onları oluşturan ve meydana getiren şeylerin söylenmesi gerekir.

Basitlerin gerçek mahiyeti ise onlara özgü olan niteliklerin bilinmesiyle bilinir. Bunun örneği şudur: Sana "*Heyûlâ* (şekilsiz madde) nedir?" diye sorulduğunda, "Surete (şekle) girebilen basit cevherdir" denir. "Suret nedir?" denildiğinde "Bir şeyin mahiyetidir, onun ismi, eylemi ve ayakta durma (*kıyâme*) özelliği vardır" denilir. "Cevher nedir?" denirse "Kendi başına varlığı olan ve nitelikleri (sıfat) bulunan şey-

dir" denir. "Sıfat nedir?" denirse "Cevherin bir parçası gibi olmayan ve cevherden ayrılan arazdır" denir. "Şey nedir?" denirse "Bilinen ve kendisinden haber verilen manadır" denir. "Varlık (*mevcût*) nedir?" denirse "O, duyulardan birinin hissettiği veya aklın tasavvur ettiği ya da bir delilin işaret ettiği şeydir" denir. "Yokluk (*ma'dum*) nedir?" denirse "Zikredilen bu şeylerin varlıklarının karşılığının olmamasıdır" denir. "Varoluş (*vücûd*) nedir?" denirse "Var olandır" denir. "Yok oluş (*'adem*) nedir?" denirse "Var olmamadır" denir. "Ezelî (*kadim*) nedir?" denirse "Var olmamanın olmamasıdır" denir. "Yaratılmış (*muhdes*) nedir?" denirse "Bir başkasının kendisini meydana getirdiği şeydir" denir. "Yaratma/meydana getirme (ihdâs) nedir?" denirse "Oluşun (tekvin), meydana getirilmesidir" denir. "Neden/delil (illet) nedir?" denirse "Başka bir şeyin meydana gelmesinin sebebidir" denir. Nedenli/delillendirilen (ma'lûl) nedir?" denirse "Onun var olması için sebeplerden bir sebebin bulunduğu şeydir" denir.

"Âlim nedir?" denirse şöyle denir: "O, eşyayı sahip oldukları gerçeklik üzere kavrayandır." "İlim nedir?" denirse şöyle denir: "Bilinen şeyin (malûmun) âlimdeki tasavvurudur." "Canlı nedir?" denirse şöyle denir: "Bizzâtihi (özsel olarak) hareketli olandır (müteharrik)." "Güç yetiren (kâdir) nedir?" denirse şöyle denir: "Bir işi yapmak istediğinde o iş kendisine imkansız olmayan kimsedir." "Eylem (fiil) nedir?" denirse şöyle denir: "İşi yapanın (müessir) işi/eserdir." "Yaratıcı (*Bârî*) ne demektir?" denirse şöyle denir: "Her şeyin nedenidir (*illet*), bütün varlığın sebebidir (*sebep*), yaratılmış olanların yaratıcısıdır (*mübdi*); bunlardan her birini yerine getirmesi sebebiyle kainatı meydana getirendir (*muhteri'*), onu eksiksiz yapandır, onun tamamlayıcısıdır, onu mükemmel yapandır ve nihaî noktası ve amacı bakımından en yüksek noktaya ulaştırandır." "Güç (*kudret*) nedir?" denirse şöyle söylenir: "Bir eylemi (fiil) ortaya çıkarma imkânıdır." "Sanat nedir?" denirse şöyle denilir: "O, sanatçının düşüncesinden ürettiği ve şekilsiz maddeden (*heyûlâ*) üretip ortaya koyduğu şeydir." "Sanat eseri nedir?" denirse şöyle denilir: "Şekilsiz madde (*heyûlâ*) ve biçimin bir araya gelmesidir."

"Etkin akıl (*el-aklu'l-faâl*) nedir?" denirse şöyle denilir: "O, Allah'ın yarattıkları içerisinde ilk yaratılmış olandır ve kendisinde her şeyin suretinin bulunduğu nurlu (*nûrânî*) basit cevherdir." "Nefis nedir?" denirse şöyle denir: "İşareti (*alamet*) etkinlik olan canlı, psişik (rûhânî), basit cevherdir ve o, etkin aklın suretlerinden biridir." "İrade nedir?" denirse şöyle denir: "Mümkün bir işin olmasına ve olmamasına şüpheli şekilde (vehm) işaret etmektir." "İnsanî akıl nedir?" denirse şöyle denir: "Diğer canlılarda olmaksızın, (insan) bireylerinden her birine özel olan ayırt etme gücüdür." "Cins nedir?" denirse şöyle denir: "Genel bir manası olan, suretinde bir topluluğun ittifak ettiği niteliktir." "Şahıs nedir?" denirse şöyle denir: "Başkası olmaksızın kendisine işaret edilen her topluluktur. O, fiiller ve suretler aracılığıyla kendisi dışındakilerden ayrılır." "Hassa (özellik) nedir?" denirse şöyle denir: "Kendisi dışındakilere ait olmayan özel niteliktir, kaybolması yavaştır."

"Işık nedir?" denirse şöyle denir: "Kendisiyle başka şeylerin görüldüğü, doğrudan (zâtî olarak) aydınlatıcı olan ve görünen cevherdir." "Karanlık nedir?" denirse şöyle

denir: “Işık olması mümkün olan şeyde ışığın yokluğudur.” “Gündüz nedir?” denirse şöyle denir: “O, güneşin aydınlatmasıdır.” “Gece nedir?” denirse şöyle denir: “O, yeryüzünün gölgelenmesidir.”

“Sıcaklık nedir?” denirse şöyle denir: “Maddenin (*heyulâ*) parçalarının kaynamasıdır.” “Soğukluk nedir?” denirse şöyle denir: “Maddenin parçalarının donmasıdır.” “Nemlilik nedir?” denirse şöyle denir: “Maddenin parçalarının akışkanlaşmasıdır.” “Kuruluk nedir?” denirse şöyle denir: “Maddenin parçalarının birbirine kenetlenmesidir.”

“Renk nedir?” denirse şöyle denir: “Cisimlerin ışınlarının parıltısıdır.” “Koku nedir?” denirse şöyle denir: “Bileşik cisimleri ayıran, niteliklere sahip buharlardır.” “Ses nedir?” denirse şöyle denir: “Cisimlerin çarpışmasından havada oluşan vuruştur/titreşimdir.”

“Hareket kaç tanedir?” denirse şöyle denir: “Altı çeşittir: O, oluştur (*kevn*), bozuluştur (*fesad*), artmadır, eksilmedir, değişimdir ve yer değiştirme (*intikal*)’dır.” “Onların fiillerdeki durumları nedir?” denirse şöyle denir:” Oluş, (bir şeyin) maddeyi ve şekli kabul etmesidir ve onun yokluk (*‘adem*) dairesinden çıkmasıdır. Bozuluş, şeklin ortaya konulması ve bu şeklin maddeden ayrılmasıdır. Artma, bir şeyin sınırlarının uzaklaşmasıdır. Azalma o şeyin sınırlarının yakınlaşmasıdır. Değişim, nitelenen (şey) üzerinde sıfatların yer değiştirmesidir. İntikal, bir yerden bir yere gitmektir.”

“Mekân nedir?” denirse şöyle denir: “Yerleşenin yerleştiği her yerdir ve o cismin sınırlarıdır (*nihâyât*).” “Zaman nedir?” denirse şöyle denir: “Feleğin hareketlerinin sayısı, gece ve gündüzün tekrarıdır.”

“Felek nedir?” denirse şöyle denir: “Şeffaf, küre şeklinde, âlemi kuşatan cisimdir.” “Âlem nedir?” denirse şöyle denir: “Feleğin içine aldığı var edilmiş bütün varlıklardır.” “Yıldızlar nedir?” denirse şöyle denir: “Bilinen bir konumda sabitliğinin sürekliliği sebebiyle hareketsiz (gibi görünen) ve ışık saçan cisimlerdir.” “Cisim nedir?” denirse şöyle denir: “Uzunluğu, genişliği ve derinliği olan şeydir.” “Şeffaf cisim nedir?” denirse şöyle denir: “Arkası görünen her cisimdir.”

“Ateş nedir?” denirse şöyle denir: “Eşyayı bölen, onu parçalarına ayıran ve basit şekline dönüştüren parlak ve sıcak (şeydir).” “Hava nedir?” denirse şöyle denir: “Üst, alt, batı, doğu, güney ve kuzey olmak üzere altı yöne; latif, hafif, akıcı, şeffaf, hızla hareket eden cisimdir”. “Su nedir?” denirse şöyle denir: “Yeryüzünü kuşatan akıcı cisimdir.” “Yeryüzü (*arz*) nedir?” denirse şöyle denir: “Cisimlerin en ağırı olan ve âlemin merkezinde bulunan ağır bir cisimdir.”

“Yönler nedir?” denirse şöyle denir: “Altı çeşittir: Doğu, batı, güney, kuzey, üst (fevk) ve alt (taht). Böylece doğu, güneşin doğduğu yer; batı, (güneşin) battığı yer; kuzey, kuzey yıldızının (*cedy*) yörüngesi; güney, süheyl yıldızının yörüngesi; üst, okyanusa yakın olan; alt yeryüzüne yakın olandır.”

“Çamur nedir?” denirse şöyle denir: “Su ve topraktır.” “Köpük (*zebed*) nedir?” denirse şöyle denir: “Su ve havadır.” “Buhar nedir?” denirse şöyle denir: “Su ve ateştir.” “Duman nedir?” denirse şöyle denir: “Ateş ve topraktır.” “Şimşek nedir?” denirse şöyle denir: “Ateş ve havadır.”

"Madenler nedir?" denirse şöyle denir: "Toprak özelliğinin (*turâbiyye*) galip olduğu şeydir." "Bitki nedir?" denirse şöyle denir: "Su özelliğinin (*maiyye*) galip olduğu şeydir." Canlı (hayvan) nedir?" denirse şöyle denir: "Hava özelliğinin (*hevaiyye*) galip olduğu şeydir." "İnsan nedir?" denirse şöyle denir: "Ateş özelliğinin (*nariyye*) galip olduğu şeydir." "Melekler nedir?" denirse şöyle denir: "Feleğin tabiatının galip olduğu şeydir." "Cin nedir?" denirse şöyle denir: "Ateş ve hava özelliğinin galip olduğu şeydir." "Şeytanlar nedir?" denirse şöyle denir: "Toprak ve ateş özelliğinin galip olduğu şeydir."

"Rüzgar(lar) nedir?" denirse şöyle denir: "Havanın dalgalanması ve yönlerden birine doğru akmasıdır." "Etkin tabiat (*et-tabiatu'l-fâile*) nedir?" denirse şöyle denir: Temel bileşenlere (*erkân*) nüfuz eden (sârî) tümel/küllî felekî nefsin kuvvetlerinden biridir." "Esîr nedir?" denirse şöyle denir: "Ay yörüngesine (felek) yakın olan sıcak havadır." "Meltem nedir?" denirse şöyle denir: "Yeryüzüne yakın olan ılık havadır." "Şiddetli soğuk (*zemherîr*) nedir?" denirse şöyle denir: "Meltem küresinin üstünde, esîrin dışında ve son derece soğuk olan havadır."

"Işın (*şuâ'*) nedir?" denirse şöyle denir: "Güneşin, ayın ve gök yüzünden (hava) dünyanın merkezine doğru hareket eden yıldızların ışığıdır." "Işığın yansıması (*in'ikâs*) nedir?" denirse şöyle denir: "Bu ışıkların hava içinde yeryüzünden, denizlerden, nehirlerden ve dağlardan geri dönmesidir."

"Buhar nedir?" denirse şöyle denir: "Su yüzeylerinden geri dönen bu ışınlarla beraber havada yükselen nemli su parçacıklarıdır." "Duman nedir?" denirse şöyle denir: "Sıcakla beraber havada yükselen ince toz parçacıklarıdır." "Bulut ve ince bulut nedir?" denirse şöyle denir: "Su ve toprak parçacıkları havada çoğaldığında ve kümelendiğinde bulut oluşur. Bulutun incesine 'gaym', yoğun olanına 'sehâb' adı verilir."

"Yağmur nedir?" denirse şöyle denir: "Su parçacıklarının birbiriyle birleşmesi, soğuması, ağırlaşması ve yeryüzüne geri dönmesidir." "Rüzgar(lar) nedir?" denirse şöyle denir: "Toz parçacıklarının soğuması ve merkeze geri dönmesidir." "Şimşek nedir?" denirse şöyle denir: "Dumansı (duhânî) parçacıkların bulutun içinde birbirine sürtünmesiyle kıvılcımlanan ateştir." "Gök gürültüsü nedir?" denirse şöyle denir: "Bulutların içinde dönen ve dışarı çıkmak isteyen sestir." "Yıldırım nedir?" denirse şöyle denir: "Şimşeklerle beraber rüzgarların bir anda dışarı çıkmasıyla ortaya çıkan sestir." "Ses nedir?" denirse şöyle denir: "Cisimlerin birbiriyle çarpışmasından kaynaklanan ve havada meydana gelen titreşimdir (gar'/vuruş)."

"Sis nedir?" denirse şöyle denir: "Yağmurdan sonra yeryüzünde beliren nemli buhardır." Işık halkası (*hale*) nedir?" denirse şöyle denir: "Güneş, ay ve yıldız ışınlarının yansımasıyla ince bulutun (*gaym*) üstünde meydana gelen dairedir." "Gökkuşağı nedir?" denirse şöyle denir: "Gökkuşağı; ışık halkası (hale), meltem küresinde dik konumda olarak ortaya çıktığında (oluşan) bu dairenin kuşatıcısının (muhît) yarısıdır." "Gök kuşağının renkleriyle boyanan renklerin nihai olarak sayısı kaçtır?" denirse şöyle denir: "Dörttür: kırmızı en üstte, sarı onun altında, yeşil sarının altında, mavi yeşilin altında." Biz bu türlü şeylerin nasıl ortaya çıktıklarının bir kısmını "*Meteoroloji Risâlesi*"nde[2] açıkladık.

2. *Risâletü'l-Âsâru l-Ulvîyye.*

“Kar nedir?” denirse şöyle denir: “İnce bulutların arasında donan ve yumuşak bir şekilde (yeryüzüne) inen küçük taneciklerdir.” “Dolu nedir?” denirse şöyle denir: “Yoğun bulut (*sehâb*) kümesinden çıktıktan sonra havada donan taneciklerdir.” “İnce bulut (gaym) nedir?” denirse şöyle denir: “Basit ve ince olan şeye ince bulut (*gaym*) denir.” “Pamuktan dağlar gibi birbiri üstüne kümelenmiş olan şeye bulut (*sehâb*) denir.” “Sel nedir?” denirse şöyle denir: “Yağmurların çok (yağması) sebebiyle akan, vadileri (dolduran) sudur.” “Nehirlerin kabarması nedir?” denirse şöyle denir: “Dağ yamaçlarından inen kaynak sularının vadilere akıp oraları doldurmasıyla sellerin artmasıdır.” “Akan nehirlerin hepsi hangi kaynaktan doğar?” denirse şöyle denir: “Dağların ve çöllerdeki tepelerin zirvesinden ve eteğinden kaynamaya başlar ve ormanlara, göletlere ve vadilere doğru akar.”

“Deprem (*zelzele*) nedir?” denirse şöyle denir: “Bir kısım arazi parçasının yeryüzü içinde hapsolmuş rüzgar/enerji sebebiyle hareket etmesidir.” “Çöküntü (*husûf*) nedir?” denirse şöyle denir: “Yeryüzü parçası yüzeyinin (yerin altındaki) hava boşluğuna kaymasıdır, (bu parça) yarıldığında hapsolmuş enerjinin ortaya çıkmasıdır.”

“Dağ/dağlar nedir?” denirse şöyle denir: “Yeryüzünün direkleridir, rüzgarların ve denizlerin setleridir.” “Ada/yarımada nedir?” denirse şöyle denir: “Denizlerin ortasındaki kara parçasıdır.” “Çöl nedir?” denirse şöyle denir: “Bitki ve binanın olmadığı kara parçasıdır.” “Sulak vadi nedir?” denirse şöyle denir: “Su ve bitkinin olduğu yerdir.” “Gölet nedir?” denirse söyle denir: “Yağmur sularının toplandığı yerlerdir.” “Yeryüzü (*arz*) nedir?” denirse şöyle denir: “Üzerindeki bütün dağlar ve denizlerle beraber Allah’ın izniyle havada duran küre şeklindeki cisimdir.”

“Hava nedir?” denirse şöyle denir: “Bütün yönlerden yeryüzünü kuşatan şeydir.” “Felek nedir?” denirse şöyle denir: “Bunun gibi hava ile kuşatılan şeydir.” “Dünyanın merkezi nedir?” denirse şöyle denir: “Yerin dibinin orta noktasıdır ve bu noktanın yerin merkezinden yüzeyine olan uzaklığı muhîtin (kuşatıcı felek/yörünge/çekirdek) 3.5/22(yirmi ikide üçbuçuk) katıdır.”[3] “Deniz/denizler nedir?” denirse şöyle denir: “Yeryüzünde sadece suların toplamasıyla oluşan birikintidir.” “Denizlerin artması nedir?” denirse şöyle denir: “Nehir ve vadi sularının denizlere boşalmasıdır.” “Gece ve gündüz, denizdeki gel-git (*med-cezr*) olayının sebebi nedir?” denirse şöyle denir: “Ayın doğuşu esnasında gelmenin (meddin) sebebi (illet), ayın, denizin derinliklerindeki su parçacıklarının kaynamasına etki etmesi, denizin kabarmasını harekete geçirmesi ve dökülen bu nehirlerin geriye dönmesidir. Böylece gelme (*med*) ayın etkisini/eylemini (denizin hareketinde) ortaya çıkarmış olur. Ayın batması esnasında gitmenin (cezrin) sebebi ise, ayın batışı ve bu parçacıkların denizin derinliklerine geri dönmesidir. Ayın batışı, kaynamanın yok olmasına etki eder. Bu kaynama; köpürme, kabarma ve sakinliktir. Böylece gitme (*cezr*) de (ayın bu faaliyetini) ortaya çıkarmış olur.” “Deniz suyunun tamamının tuzlu, acı ve ağır; yağmur, nehir ve çoğu kuyu suyunun ise tatlı ve hoş olmasının sebebi (illet) nedir?” denirse şöyle denir: “Onun illetlerini ve sebeplerini daha önce bahsi geçmiş olan risâlemizde anlattık.”

---

3. Bu kısım, metindeki ibareye göre bu şekilde çevrilebilse de net olarak bu mesafenin ne kadar olduğundan emin olamadık. (y.h.n.)

"Dört tabiat nedir?" denilirse şöyle denir: "Soğukluk, sıcaklık, nemlilik ve kuruluk." "Dört erkân (*unsur*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Ateş, hava, su ve toprak." "Dört karışım (*ahlât*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Sarı, siyah, kan ve balgam." "Doğumlu varlıklar nelerdir?" denilirse şöyle denir: "Madenlerdir, bitkilerdir ve canlılar (hayvanlar)dır."

"Madenler nedir?" denilirse şöyle denir: "Cevher ve onun dışında toprağın derinliklerinde bulunan cansız şeydir." "Bitki nedir?" denilirse şöyle denir: "O, ortaya çıkan şeydir ki, toprağın üstünde ağaç gibi şeylerin belirmesidir." "Canlı nedir?" denilirse şöyle denir: "Canlı nefsin ve ölü bedenin bir araya geldiği hareket eden ve hisseden her cisimdir. Onun meydana gelmesi iki türlüdür: Onlardan biri rahimde oluşma ve diğeri yumurtadan çıkar. Biri eşyadan, diğeri ise doğurtan ve doğuran olarak iki tarafın bir araya gelmesinden meydana gelir."

"İrade nedir?" denilirse şöyle denir: "Herhangi bir şeyin meydana gelmesine zan/vehim ile işarettir. Onun ya da başka bir şeyin olması imkân dâhilindedir." "Güç (*kudret*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Seçme (*ihtiyâr*) hakkı olan eylemlerden bir şeyi seçme imkânıdır." "Seçme (*ihtiyar*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Duyuya dayalı olarak kapalı ve açık iki durumdan birini zan (*vehim*) ile kabuldür." "Bilgisizlik (*cehl*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Sureti olmadan bir şeyin tasavvurudur." "İtikat nedir?" denilirse şöyle denir: "Bir şeyin kesin olarak gerçekleşeceğine ihtimal vermektir." "Vehim nedir?" denilirse şöyle denir: "O, hayvânî nefsin kendisiyle eşyayı hayal ettiği kuvvetlerinden biridir."

"İman nedir?" denilirse şöyle denir: "Haber verenin (*muhbir*) haber verdiği şeyi doğrulamak (tasdik)'tır." "İslâm nedir?" denilirse şöyle denir: "İtiraz etmeden teslim olmaktır." "Din nedir?" denilirse şöyle denir: "Bir topluluğun kendisinden ödül ve ceza gelmesi beklenen bir başkana (*reis*) itaatidir." "Küfür nedir?" denilirse şöyle denir: "Bir şeyin üzerini kapamak/örtmektir." "Şirk nedir?" denilirse şöyle denir: "Rabliğin (*rubûbiyyet*) iki olduğunu ispat etmektir." "İnkâr nedir?" denilirse şöyle denir: "Hakkı inkar/reddetmektir." "Günah (*masiyet*) nedir?" denilirse şöyle denir: "İtaatin dışına çıkmaktır." "İtaat nedir?" denirse şöyle denir: "Emredenin emrine ve yasaklayanın yasaklamasına (nehiy) uymaktır." "Dönüş yeri/ahiret (*meâd*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Tikel/cüzî nefislerin tümel/küllî nefse dönmesidir." "Sevap nedir?" denilirse şöyle denir: "Her nefsin bedenden ayrıldıktan sonra rahat, lezzet, sevinç, mutluluk bulduğu şeydir." "Ceza (*ikap*) nedir?" denilirse şöyle denir: "O, (eşyanın) cisimlerden ayrıldıktan sonra korku, hüzün ve acı yaşamasıdır. Her nefis kazandığı şeye göre eğer hayır kazanmışsa hayır, şer kazanmışsa şer elde eder." "İyilik (*marûf*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Âdet olduğu üzere devam eden herhangi bir fiildir. Şeriat ve sünnet onu yasaklamaz." "Kötülük (*münker*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Âdet üzere devam etmeyen, sünnette ve şeriatta yer almayan herhangi bir fiildir." "İşçinin ücreti nedir?" denilirse şöyle denir: "Her çalışanın yaptığı iş için hak ettiği karşılıktır."

Şekil cisimsel surettir, renk rûhânî surettir. Bu ikisi birlikte eşyanın tamamında bulunur. Düşünen biri bunu düşündüğünde o ikisinin, meyvelerin cinsinde (olduğunu bilir). Yani o ikisi, olgunlaşması ve hoş, ince nemin (meyveye) dönüşmesi için meyvelerin şeklinde mevcuttur. Bu da ya akışkan (*seyyâl*) ya da yoğunlaşmış nem (şeklinde olur). Akışkanlık, aynen ağacın zarını koruyan parça gibi nemi korumak ve onun bozulmasını engellemek için önce gelmiştir. Meyvenin (oluş) düzeninde yağ cinsi varlıklarının bulunmasının sebebi şudur: Meyvenin bizzât kendisi (nefsi) bu yağlı (unsurları) kabul eder ve bozulmaması için onları korur. Nitekim âyette şöyle buyurulmuştur: "*İşte bu, aziz ve âlim (Allah'ın) takdiridir.*[4] Ayrıca bu yağ unsurlarının meyvelerde bulunmasının bir sebebi de, bütün meyvelerde bulunan doğal sıcaklığın oluşması ve onlara ulaşmasıdır, böylece meyve faydasız bir biçimden faydalı bir biçime geçmiş olur. Çünkü tabiatın amacı, kendisinden beklenen faydaları vermesi için İlahi düzendeki sırasına uygun olarak, maddesel (*heyûlâî*) nem meydana getirmek için her şeyi doğal sıcaklığında pişirerek olgunlaştırmaktır.

Eğer meydana gelen (ve aşağıda belirtilecek) dışsal bir sebepten (araz) ötürü bunu gerçekleştiremezse şu olur: Bir şeye ya nem galip gelir ki, bu durum o şeyde küflenmeyi doğurur ve bu bozulmaya işarettir ya da nemin azlığı söz konusu olur ki, bu da kuruluğu ve sertliği ortaya çıkarır. Bunun sonucu olarak bitki, ağaç ve ziraat tohumlarında bozulmalar ortaya çıkar, hepsi (ya çok) sıcak (ya da çok) nemli olur. Çünkü bu durumda sıcaklık nemden daha fazladır ve nem de sıcaklığı engelleyicidir. Böylece işin başında yumuşaklık/tazelik/yaşlık (tarâvet) ortaya çıkar.

Sen (peynir ya da yoğurt mayası yapma/mayalama (*el-infaha)*[5]) işine bakmaz mısın? Bu işlemde, inek sütü fazla sıcak sebebiyle katılaşır ve sütün sıcaklığı (ve mayayı) takip etmesi onu kabul ettiği anlamına gelir. Çünkü aşırı sıcaklıkta, kendisiyle beslenmesi ve ondan kaynaklanan bu madde var oldukça (sütün içindeki) geri kalan maddelerin yaşaması için nemi kendine doğru çeken çekici bir güç vardır. Eğer ondaki soğukluk ve nem artırılırsa cisimlerin içindeki sıcaklık gözden kaybolur ve böylece onu yakarak yok etmiş olur. Çünkü sıcaklık etkin (fâil) sebep nem ise sureti kabul eden maddî sebeptir. Aynı şekilde sıcaklık yukarı doğru yayılma hareketi yapar. Onun yayılması, çıkış yerinden sağa, öne ve kalpten (merkezden) yukarı doğrudur. Çünkü kalp bedenin en önemli parçasıdır ancak bedenden daha önemli değildir. Nitekim ağacın kökleri ağacın en önemli parçasıdır fakat ağaçtan daha önemli değildir. Bu durumda büyükler az ve küçükler çok olduğu için küçükler büyükler karşısında direnç gösterir. Âleme ilk hareketi veren (*el-muharriku'l-evvel*) tek/bir olduğundan dolayı, fiili O'nunki gibi ilk olan her varlığın fiili O'nun fiili gibi olmuştur. Canlının (hayvan) bedenindeki kalpten ilk ortaya çıkan her bir yaratıcı (güç/damar) ilk meydana gelen şeydir. Bu ilk yaratıcıdan iki damar meydana gelir: Bunlardan

4. Enam, 6/96; Yâsîn, 36/38; Fussilet, 41/12.

5. *El-infaha*: Süt emen sarı oğlağın karnından çıkarılan şeydir. Sedef (kap) içine sıkılır/sağılır, peynir gibi katılaşır. Oğlak süt emmeyi bırakıp (ot) yemeye başladığında bu bölge *kursak (hayvan midesi)* olarak isimlendirilir.

biri bedenin en yukarısında, diğeri ise onun en aşağısındadır. Bitkilerin bedeninden de iki damar (kök) ortaya çıkar: Bunlardan birisi en aşağıya iner ve yaşamın sebebi olması bakımında yerden ve sudan madde elde eder; diğeri beslenmek için yukarı çıkar. Bedenin, yaprağın ve meyvenin beslenmesi (gelişmesi) bu damardan olur.

Bölüm

Sonra bil ki, sayı, matematiksel (*riyâzî*) hikmetlerden biridir. Buna göre, hayale (mevhûm) dayalı "bir"de var olduğu düşünülen birlik, sayının aslı ve kaynağıdır ve onun (birin) parçası yoktur. Sayı, bir araya getirilmiş birlerin çokluğudur. O, sayanın nefsinde birin tekrarlanmasıyla kalıp haline gelen bir surettir. Sayılanlar (*ma'dûdât*) sayımı yapılan şeylerdir. Hesap, sayının toplanması ve bölünmesidir. Hesaplananlar (*mahsûbât*), ölçüleri (miktarları) bilinen şeylerdir.

Sayı çift ve tektir. Tam (*sahîh*) yarısı sayı olan her sayı çifttir. Çiftin üzerine bir eklenen her sayı tektir. Sayıların tamı ve kesirli (küsûr) olanı vardır. On bir temel sözcük ile kendisine işaret edilen her sayı tam sayıdır. Bu temel sözcükler, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yüz, bindir. Bunların birleşmesiyle oluşanlar şunlardır: Yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, iki yüz, üç yüz, dört yüz, beş yüz, altı yüz, yedi yüz, sekiz yüz, dokuz yüz, bin, iki bin, üç bin, dört bin, beş bin, altı bin, yedi bin, sekiz bin, dokuz bin. Tekrar eden bu terimler gidebildiği yere kadar götürülebilir.

Kesirli sayılar, kendilerinden türetilen dokuz terimle işaret edilen her sayıdır. Bunlar: Yarım, üçte bir, dörtte bir, beşte bir, altıda bir, yedide bir, sekizde bir, dokuzda bir, onda bir. Ya da bunların benzeri sayıların birleşmesiyle oluşanlardır: Yarımın yarısı, üçte birin üçte biri, dörtte birin dörtte biri, beşte birin beşte biri, yedide birin yedide biri gibi. Bu dokuzundan oluşan bunlara benzer sayılar da böyledir. Her türlü durumunda "1" ile başlayıp "4" ile biten sayıların sureti (rakamı), 1 2 3 4'tür. Bu dört (rakam) asıldır, bunlardan sonra bunlardan türeyenler, daha sonra diğerleri gelir. Nitekim bunu "*Aritmetik Risâlesi*"nde açıkladık. Sayıların dört basamağı vardır: Birler basamağı, onlar basamağı, yüzler basamağı ve binler basamağı. Bunun da aynı şekilde çeşitli sırası ve düzeni vardır. Bunu da incelediğinde öğrenirsin.

Bu sıralamaların bir kısmı doğal olup şöyledir: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
Çift sayıların peş peşe sırası örneğin şöyledir: 2 4 6 8 10 12 14 16 18 20
Tek sayıların peş peşe sırası örneğin şöyledir: 1 3 5 7 9 11
Tekin çifti olanların sırası örneğin şöyledir: 6 10 14 18
Çiftin çifti ve tek olanların sırası örneğin şöyledir: 12 25 28[6]
İlk tek sayıların sırası örneğin şöyledir: 3 5 7 9
Köklü sayılar örneğin şunlardır: 4 9 16 25
Küplü sayıların sırası örneğin şöyledir: 6 2 2 4 6
Köklü olmayıp kareli olan sayıların sırası örneğin şöyledir: 6 15 14 18 25 62

6. Normal sıralamaya göre bunun 38 olması gerekir. Fakat metinde büyük ihtimalle yanlış olarak 28 şeklinde çıkmıştır. (y.h.n.)

Bu niteliklerden (keyfiyet) her türe ait çeşitli nicelik türeyişler vardır. Bu türlerin de kendilerine ait özellikleri vardır. Bunların bir kısmını "*Sayılar Risâlesi*"nde[7] açıkladık.

Oran, iki sayıdan birinin diğerine göre değeridir. Bileşik oran, birinci sayının ikinci sayıya göre değeridir, mesela, ikincinin üçüncüye göre değeri gibi. Basit oran, birincinin ikinciye göre değeridir, örneğin, üçün dörde göre değeri gibi. Çarpma, iki sayıdan birinin, ilk sayıdaki birlerin değerine göre katını almaktır.[8] Bölme, çarpmanın tersidir. Kök içine almak, sayının kendisiyle çarpılmasıdır. Köklü sayı bunların bir araya gelmesinden oluşur. Küplü sayı, köklü sayıların köklerinin çarpılıp bir araya gelmesidir.

Sonra bil ki, geometri (*hendese*), matematiksel hikmetin aslıdır. Geometri bilimi, boyutların ve miktarların (derecelerin, değerlerin, niceliklerin) bilinmesidir. Boyutlar üç türlüdür: Uzunluk, genişlik ve derinlik. Miktarlar da üç türlüdür: Çizgiler (hutût), yüzeyler/düzlemler ve cisimler. Çizgi, tek boyuta sahip olan değerdir (*miktâr*). Yüzey/düzlem, iki boyutlu değerdir. Cisim ise üç boyutludur. Çizgiler üç türlüdür: Doğru, kavisli, ve bu ikisinden oluşan eğri. Yüzeyler/düzlemler üç türdür: Basit, basık/içbükey/konkav, kubbeli/dışbükey/konveks. Cisimlerin birçok türü vardır: Bunlardan bazıları yüzeylerin/düzlemlerin çokluğu yönüyle, bazıları şekillerin çokluğu yönüyle, bazıları da bunların her ikisi açısındandır.

Yüzeylerin/düzlemlerin çokluğuna göre farklılaşanların sekiz türünü burada zikredelim: Bunlardan birincisi küredir. O, kendisiyle tek bir yüzeyin çevrelendiği cisimdir. Kürenin yarısı iki yüzeyle çevrilidir, kürenin dörtte biri üç yüzeyle çevrilidir. Ateşküre dört yüzeyle çevrilidir, yerküre kübiktir ve altı yüzeyle çevrilidir, gökküre sekiz yüzeyle çevrilidir, suküre yirmi yüzeyle çevrilidir ve felekküre on iki yüzeyle çevrilidir.

Yüzeylerin birçok türü vardır: Bazen üçgenlerin kenarları yönünden, bazen açılar, bazen de bunların hepisi açısından ortaya çıkar. Fakat bunların hepsi şu dört türde birleşir: *Üçgen*, kare, daire ve çok açılı yüzey. Üçgenin yüzeyi, üç çizgiyle çevrilidir ve onun üç açısı vardır. Karenin yüzeyi dört çizgiyle çevrelenmiştir ve dört açısı vardır. *Daire*, tek bir çizgiyle çevrelenmiş, içinde tek nokta olan, doğrusal ve o noktadan çıkan tüm çizgilerin kendisine yöneldiği bir yüzeydir. Bu çizgilerin merkezden çevreye uzaklığı eşit olduğu gibi, onların birinin diğerine göre (uzunlukları da) eşittir. Çok açılı şekil, aynen beşgen, altıgen, yedigen ve bu şekilde gittiği yere kadar götürülebilecek örnekler gibidir. Açılar, dik açı, dar açı ve geniş açı olmak üzere üç türlüdür. Dik açı, yanındaki açının aynısı olan açıdır. Dar açı, dik açıdan daha küçük olandır. Geniş açı, dik açıdan daha büyük olandır.

---

7. *Risâletü'l-aded.*
8. Veya şöyle tercüme edilebilir: İlk sayıdaki değerlerin diğerine göre katını almaktır. Nitekim Modern matematikte çarpma şöyle tanımlanmıştır: Çarpılan sayının çarpan sayı kadar adedinin toplamının alınmasıdır. Mesela, 23x2 işleminde sonuç 46'dır. Bu, 23+23=46 işleminin sonucuyla aynıdır. (y.h.n.)

Bölüm

Bitki, beslenen ve büyüyen her cisimdir. Hareket eden ve hisseden her cisim canlı (hayvan)'dır. İnsan, canlıdır, konuşandır ve ölümlüdür. O, düşünen nefis ve ölümlü bedenin bileşkesidir. Cisim latif/ince, uzun, geniş ve derin cevherdir. Ses, cisimlerin çarpışmasıyla havada meydana gelen vuruştur/titreşimdir. Hecesi olan her ses lafızdır, bir manayı gösteren her lafız ise kelamdır/sözdür. "Doğruluk (*sıdk*) nedir?" denilirse şöyle denir: "Kendisine ait olan nitelikleri kabul etme/alma; kendisine ait olmayan sıfatları reddetmedir." "Yalan nedir?" "Yalan bunun tersidir." Yine şöyle denir: "*Doğru ve yalan sözlerde, doğruluk ve yanlış gönüllerde, hayır ve şer fiillerde, hak ve batıl hükümlerde/yargılarda, fayda ve zarar hissedilen şeylerdedir.*"

Dünya, ölüm diye isimlendirilen ayrılık zamanına kadar nefsin cesetle kaldığı süredir. *Ölüm*, nefsin bedeni kullanmayı terk etmesidir. *Ahiret*, ölümden sonra ikinci dirilmedir. Aynı zamanda denir ki, ölüm cesetten ayrıldıktan sonra nefsin varlığını devam ettirmesi ve cesedi kendi âleminde bırakmasıdır. *Cennet*, ruhlar âlemidir. *Cehennem*, cisimler âlemidir. Cennet aynı zamanda en yüksek mertebedir. Cehennem de en düşük mertebedir. Bu yüzden bitkisel nefsin cenneti, hayvansal surettir. Hayvansal nefsin cenneti, insansal surettir. İnsansal surete ait nefsin cenneti, meleklerin suretidir. Meleklerin suretinin Allah katında makamları ve dereceleri vardır. Bu yüzden bazıları bazılarından daha şereflidir. Mesela, onlardan bazıları Allah'a daha yakın(mukarreb) iken bazıları böyle değildir.

Yeniden dirilme (ba's), nefislerin gaflet ve cehalet uykusundan uyanmasıdır. *Uyku*, nefsin, vücudu yardımıyla kuşatmakla birlikte ondan başkasıyla meşgul olmasıdır. *Kıyamet*, (kabirde) cesetten uzaklaşan ve ayrılan nefsin (cesetle birleşerek) kabrinden kalkmasıdır. *Haşr*, tikel/cüz'î nefislerin tümel/küllî nefse doğru toplanması ve birbirleriyle birleşmesidir. Çünkü tikel/cüz' tümelin/küllün parçalarından biri ve tümel de kendisinden ayrılan parçaların toplamıdır; *birleşme* (ittihat), rûhânî cevherlerin karışmadır, (müzikteki) ince (*zir*) ve kalın (*bam*) seslerin karışımı gibi. *Hesap*, cesetlerle bir arada iken, tümel nefsin bildiği şeyler konusunda tikel nefislere itiraz etmemesidir (muvâfakat). *Sırat*, Yüce Allah'a götüren dosdoğru yoldur.

Bölüm

Başlıca renkler beyaz, siyah, kırmızı, sarı, yeşil, mavi ve kararmış renktir. Beyaz şeyleri üç sebepten dolayı beyaz olarak görürsün: *Birincisi*, nem fazla olduğundan beyaz olan şeylerde ışık hapsolunmuştur. Nemin (rutubet) rengi ise süt gibidir. *İkincisi*, ışığın birçok şeye tuz gibi seyrelerek girmesidir. *Üçüncüsü*, ışık, neminin donması sebebiyle beyaz olan şeylerde hapsolunmuştur. Mesela gümüşte durum böyledir.

Halbuki ışık, şeffaf cisimlerin arkasından beyaz görülür. Şayet ona sonradan bir şey ilişirse (ârız olursa) bu durumda sarı gözükür. Sarı olan şeyler, ışığın saf bir şekilde görülmesini engelleyen sebeplerden dolayı, ateşin sarı görülmesi gibi sarı olarak görülür. Çünkü onun sıcaklığı, gözün gözeneklerini kapatır. Böylece görme gücü, onu tam olarak algılayamaz. Şeffaf cisimlerin bir kısmı sarı gözükür. Çünkü sıcaklık

(gözün) gözeneklerini kapatır. Mesela, beyaz şeylerin pişirildiklerinde sarılaşmalarında durum böyledir.

Eşyanın kırmızı görünmesinin iki sebebi vardır: Bunlardan biri, çürütücü, diğeri ise eritici sebeplerdir. Çürütücülerin sebebi nemin fazlalığı, eriticilerinki ise aşırı sıcaklıktır. Mesela, bütün sulardan ve nemden kendisine yükselen buharın çokluğu sırasında ve eritici şiddetli sıcağın bulunması sebebiyle meyvelerin olgunlaşması ve çiçek açması esnasında güneşi kırmızı olarak görürsün. Bu bilgiyle ortaya çıkmıştır ki, göz, şeffaf cisimlerin ardından ışığı görüp bu üç sebepten biri ona baskın geldiğinde ışığı kırmızı olarak görür.

Yeşile gelince, yersel (karasal/topraksal) nemin ışığa galip gelmesi, gözün sadece onu görmesinin engellenmesi ya da saf bir şekilde ışığın görmeye engel olmasıyla oluşur.

Siyah ise (karasal/topraksal) nemin, ışığın göze veya gözün ışığa ulaşmasını engellemesidir. Çünkü siyah gözü/bakışı/bakış açısını toplar, beyaz ise ayırır.

Geriye kalan bütün renkler bu iki taraf (siyah-beyaz) arasındadır. Bunlar üzerine gözün yaptığı iş, bu ikisinden birinin diğerine baskın gelmesine göre şekillenir.

Tatlar dokuz çeşittir: Tatlılık, acılık, tuzluluk, yağlılık, ekşilik, keskinlik, keskin (şarap vb) koku, tatlılık ve tatsızlık. Tatlılık dili yumuşatır. Acılık dilin parçalarını ayırır ve sertleştirir. Keskinlik bunu artırır. Tuzluluk ayırır ve kurutur. Keskinlik, toplar ve büzer. Ekşilik ayırır ve büzer.

Sonra bil ki ey kardeş! Sen, rahimde sperm (*nutfe*) olarak yaratıldığından beri Rabbine yönelensin ve nefsinle (öz) ona bağlısın. Her gün O'nun düzenlediği bir halden başka bir hale daha tam, daha mükemmel, daha şerefli olarak geçmektesin. Düşük olan bir mertebeden daha üstün ve şerefli başka bir mertebeye, daha yüksek bir menzile, Rabbinle karşılaşacağın ve O'nu müşahede edeceğin bir yere yükselmektesin. (Rabbin) hesabını tamamlasın (hakkını tam olarak versin), ondan geriye senin nefsine kalan sevinç ve eğlence olsun. Bu sevinç, peygamberlerle, (Allah'a verdiği) söze sâdık kalanlarla (sıdık), şehitlerle, sâlihlerle –ki, bunlar ne güzel dostlardır– beraber sonsuza kadar, ezelden ebede kadar devam etsin. Allah seni, bizleri ve bütün kardeşlerimizi doğruya ulaşma konusunda başarılı kılsın. Allah sana, bizlere ve tüm kardeşlerimize doğru düşünme/akıl yolunu (*sebîlu'r-reşâd*) göstersin, zira O, kullarına çok merhamet edendir.

İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ kitabının üçüncü bölümü olan *Aklî Nefsâniler/ Nefis ve Akla Dair Olan Şeyler* (*en-Nefsânîyyâtu'l-Akliyyât*) bölümü tamamlandı. Bunu dördüncü bölüm olan "*İlahî ve Dinî Yasalar*" (*en-Nâmûsiyyâtu'l-İlahiyyât*) takip etmektedir. Bunun birinci risâlesi "*Mezhepler ve Dinler*"e dairdir.

İlahî ve Dînî Yasalara (*el-Ulûmu'n-nâmûsiyyetü'l-ilâhiyye veş-şer'iyye*) Dair İlimlerin Birinci –İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin Kırk İkinci– Risâlesi: Mezheplere ve Dinlere Dair[1]

1. Çeviri: Prof. Dr. Metin Özdemir, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla!

Allah'a Hamd ve O'nun seçilmiş kullarına selam olsun. *"Allah mı daha hayırlıdır yoksa O'na ortak koştukları varlıklar mı?"*[2]

Ey kardeş! Bil ki, biz kitabımızın başında sunduğumuz fihristte belirttiğimiz üzere, psikolojiye ve aklî ilimlere dair risâlelerimizin sonuncusu olan tanımlar (*el-Hudûd ve'r-Rusûm*) risâlesini bitirdik. Şimdi ise bu dördüncü bölümde ilahiyâta dair konuları ele almak istiyoruz. İlahiyattan söz etmek, en yüce maksat ve en yüce gayedir. Bu konuya dair ilk risâlemiz olan mezheplerden ve dinlerden söz edeceğimiz risâlemize başlıyor ve diyoruz ki:

Bil ki, insanlar, bedenlerinin biçim ve suretleri, ahlâk ve huyları, işleri ve zanaatları bakımından farklı oldukları gibi görüşleri ve mezhepleri bakımından da farklıdırlar.

Bil ki, onların ahlâk ve huylarının farklı olmasının sebebi, dört açıdan ele alınabilir: *Birincisi*, bedenlerinin bileşimi (terkip) ve mizaçlarının karışımı; *ikincisi*, beldelerinin toprağı, havasındaki değişim ve yetiştikleri zaman dilimi; *üçüncüsü*, dînî yaşantı tarzlarında babalarının ve onları terbiye edip büyüten kimselerin âdetleri üzerine yetişmeleri ve *dördüncüsü* de, doğdukları ve ana rahmine düştükleri anda, feleğin konakları ve yıldızların konumlarıdır.

"*Ahlâk Risâlesi*"nde bu ilmin bir boyutunu açıklamıştık. Bu risâlede ise görüş ve mezheplerin asıllarını ortaya koyup, onlardan çeşitli öğretiler ve hükümler çıkaran âlimlerin ihtilaflarını konu edinen ilim dallarını ele alacağız. Bu görüş ve mezheplerin miktarından, âlimleri ihtilafa sürükleyen sebeplerden ve bunların niceliğinden bahsedeceğiz. Ancak bundan önce âlimlerin ne tür konularda ihtilaf ettikleri, onların nicelikleri ve mahiyetleri hakkında söz etmeyi gerekli buluyoruz.

Üzerinde ihtilaf edilen konular üç kısımdır: Bunlar sırasıyla, duyularla algılananlar, aklî olanlar ve kanıtlanmış ilahî meselelerdir.

Duyularla algılanan konular, "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, maddenin (heyûlâ) aldığı suretlerdir. Doğrudan onlarla temas halinde olan duyular, onları algılar ve onlardan etkilenirler.

2. Neml, 27/59.

Aklî konular ise, "*Akıl ve Akledilenler Risâlesi*"nde açıkladığımız gibi, algılanan bu nesnelerin resimleridir. Duyular bunları, kendileriyle doğrudan kurdukları temasın ortadan kalkmasından sonra vehimlerde bir tasavvurun oluştuğu anda hayâl gücüne iletir.

Kanıtlanmış ilahî meselelere gelince; bunlar duyularla algılanamayan ve vehimler tarafından tasavvur edilemeyen (zihinde şekillendirilemeyen) şeylerdir. Geometriye ve mantığa dair kitaplarda açıkladığımız gibi, ancak delil ve kesin kanıtlar, akılları bunları onaylamaya ve kabule zorlar. Örneğin, Öklid'in kitabında, kesin kanıt (*burhân*) şunu ortaya koymuştur: İster cisim, ister düzlem, ister çizgi türünden olsun, sonlu olan her miktarın ki, burada onun da hangi ölçüde olduğu fark etmez; sonsuza dek bir benzerinin (*misl*) bulunması mümkündür. Bu elbette duyularla algılanması ve vehimler aracılığıyla tasavvur edilmesi mümkün olmayan bir hikmettir. Söz konusu hikmetlerin örnekleri bu tür kitaplarda ve daha başka geometri eserlerinde çoktur.

Yine felsefeye ve hikmete dair eserlerde, kesin kanıt, mantık aracılığıyla şunu da ortaya koymuştur: Âlemin dışında ne boşluk ne de doluluk söz konusudur. Bu hikmeti de duyuların algılaması ve vehimlerin tasavvur etmesi mümkün değildir. Bu tür şeylerin âlimler nazarında örnekleri çoktur.

Özellikle Allah'ı bir olarak kabul edip Onu iyi tanıyan bilginler; Allah'ı diri (*hayy*), kâdir, âlim, hakîm (sözlerinde ve fiillerinde isabetli olan) ve yaratıcı (*hâlık*) olarak kabul etmişler; Onun ayakta durmakla, oturmakla, girmekle, çıkmakla, hareket ve sükûnla vb şeylerle nitelenemeyeceğini onaylamışlardır. Bu tür niteliklerle ancak nefis, etkin/faal akıl, melekler ve rûhânîler olarak isimlendirilen basit cevherler gibi heyûlâdan soyutlanmış suretler nitelenebilirler. Ne var ki bunların hiçbirisi, herhangi bir suret ve şekilde duyular tarafından algılanıp vehimler aracılığıyla tasavvur edilemez.

Cahillerin Allah'ı nitelemelerine gelince; "*Allah onların nitelemelerinden münezzehtir. Ancak onlar, yine de Allah'ın, ihlâs sahibi kulları müstesna [onlar bu tür nitelendirmelerden uzaktır]*"[3] buyurmak suretiyle kendi zâtını tenzih etmiş olmasına rağmen O'nu yaratılmışların nitelikleriyle nitelendirmişlerdir. Öyleyse yukarıda anlattıklarımızdan anlaşıldığı üzere; beş duyu ve vehim gücünün algılayıp tasavvur etmekten aciz kaldığı türden kesin kanıta dayalı konular, yalnızca zorunlu kanıt ve kesin delilin akılları onaylamaya mecbur kıldığı hususlardandır.

Sonra bil ki, kile, arşın vb şeylerin beş duyuya ait ölçü birimleri olması gibi, kesin kanıtlar da akılların ölçüleridir. Nasıl ki, insanlar beş duyu ile algılanan şeylerin değerini ve ölçüsünü takdir ve tahmin etme konusunda ihtilafa düştüklerinde, kile ve arşın gibi ölçü birimlerine başvuruyor ve onların sonuçlarına rıza göstererek aralarındaki anlaşmazlıkları çözüyorlarsa, aynı şekilde zorunlu kanıtları bilen akıl sahibi kimseler de, beş duyu ve vehim gücü ile algılanıp tasavvur edilmesi mümkün olmayan hususlarda ihtilaf ettiklerinde, delile, kesin kanıta/burhâna ve zorunlu olarak bilinen önermelerden elde edilen sonuçlara başvururlar. Herne kadar beş duyu

3. Saffat, 37/160-161.

ve vehim gücü ile algılayıp tasavvur edemeseler de onları onaylayıp kabul ederler. Çünkü onlar, hakkı onaylamanın batılda diretmekten hayırlı olduğunu bilirler. Yine anlattığımız hususlardan şu da açık olarak ortaya çıkmıştır ki farklı konular, hisle, akılla ve kanıtla bilinenler olmak üzere üç cinsten ibarettirler. Dolayısıyla şimdi insanların hangi sebeplerden ihtilaf ettiklerini ortaya koymak istiyoruz.

Bölüm
Bilinenlerin Kavranması Konusundaki İhtilafların Ortaya Çıkış Nedenlerine Dair

Bil ki, bize göre, insanların bilinen ve tanınan bu üç konuyu kavramada ihtilaf etmelerinin sebepleri şu üç kısımdan ibarettir: *Birincisi*, anlamların inceliği, soyutluğu ve gizliliğidir. *İkincisi*, bu anlamlara götüren çeşitli yöntemlerin, onların kavranmasına yardımcı olan sebepler olmasıdır. *Üçüncüsü* ise, insanların bu anlamları kavrayan zihinsel güçlerinin kalitesi ve kalitesizliği bakımından farklı olmasıdır. İşte insanların görüş ve mezheplerinin farklı olmasının aslı ve sebebi budur. Diğerleri bunlara ilave edilen detaylardan ibarettir. Şimdi bu konuyu açmamız gerekirse şöyle söyleyebiliriz:

İnsan, yalnızca cisimsel bir bedenin ve rûhânî bir nefsin toplamından ibaret olunca; o, cisimsel bedeninin uzuvlarıyla sanatları icra ettiği gibi, rûhânî nefsini de, akılla bilinenleri (*ma'kulât*) kavramak suretiyle takviye eder. Bu bakımdan tüm beşerî sanatların, bütün insanların bedensel güçlerinin bir karşılığı olarak konulmuş olmaları gibi, tümel/küllî ilimler de bütün insanların zihinsel kuvvetlerinin bir karşılığı olarak konulmuşlardır. Çünkü tek bir insanın sınırlı(cüzi) gücüyle tüm ilimleri ortaya koyması ve tüm sanatları icra etmesi mümkün değildir. Bununla birlikte insan nefsinin pek çok gücü vardır ve bu güçlerden her biri için şaşırtıcı fiiller söz konusudur. Nitekim bedeninin de çok sayıda oynakları ve nadir organları bulunmaktadır. Dolayısıyla bedeninin her bir organı için de çeşitli hareketler vardır. Biz, "Bedenin oluşumu"na dair risâlemizde bu ilmin bir boyutuna temas etmiştik.

Ancak burada ona dair sekiz türden söz etmek istiyoruz: Bunlar bilinenleri kavramaya dair güçler/kuvvetlerdir. Öncelikle beş duyu algısından söz edeceğiz. Çünkü onlar, insanın kendileriyle ilimlere ve tanımlara ulaştıkları nefsin ilk kuvvetleridir. Ardından beynin ön kısmında yer alan hayal kuvvetini ele alacağız. Sonra, beynin ortasında bulunan tefekkür kuvvetine ve nihayet beynin arka kısmında yer alan hafıza kuvvetine değineceğiz.

Şunu bil ki, insanlar bilinenleri kavramada, bu kuvvetlerinin kalitesi ve kalitesizliği bakımından birbirlerinden son derece farklılık arz etmektedirler. Bu onların mezhep ve görüş ayrılıklarının sebeplerinden birisidir. Nitekim insanlardan bazıları keskin bir görme yetisine sahiptir. Onlar uzaktaki küçük cisimleri dahi görebilirler. Bir kısmı daha az görürken, diğer bir kısmı ise hiç görmez. Onların durumu, işitme duyusu bakımından da farklı değildir. Aynı şekilde onlardan bir kısmı çok hafif sesleri bile işitip, ritimli ve ritimsiz nağmeleri birbirinden ayırt edebilirken, bir kısmı bu konuda aruz kalıplarına muhtaçtır. Diğer bir kısmı ise bu tür konu-

larda hiçbir şeyden anlamaz. Onların tatma, dokunma ve koklama gibi diğer duyu kuvvetlerine dair hükümlerini de bunlara kıyas edebilirsin. Onların zekâlarına, sezgilerinin kalitesine ve zihinlerinin berraklığına ilişkin hükümler de bunlara benzer. Nitekim sen, insanlardan bazılarının çok iyi bir hayal, hassas bir ayırt etme ve süratli bir tasavvur, hatırlama ve ezberleme kuvvetine sahip olduğunu görürsün. Hâlbuki onların bir kısmının ise anlayışı kıt, zihni hantal, kalbi kör ve unutkandır. Bu da aynı şekilde âlimlerin mezhep ve görüş ayrılıklarının sebeplerinden biridir. Çünkü onların kavrayışları farklı olunca, görüşleri ve inançları da buna paralel olarak farklılık arz eder.

Bölüm

Bilgi Kuvvetlerindeki Kavrayış Farklılığının Sebebine Dair

Şunu bil ki, bize göre, bilme ve kavrama kuvvetlerine dair dile getirdiğimiz farklılıkların sebebi, onların bizzât kalitesi ve kalitesizliği bakımından farklı olmaları değildir. Bunun nedeni, ancak onların bilinenlerin suretlerini kavramadaki hallerinin farklı olmasıdır. Dolayısıyla onların fiillerindeki farklılık da kullandıkları alet ve edevatların kalite ve kalitesizlik bakımından farklı oluşları yüzündendir. Bunun nedeni ise, bedenin her bir organının nefsin kuvvetlerinden birisinin alet ve edevatı olmasıdır. Bedenin uzuvları, bazı insanlarda ya da bazı zamanlarda kalite ve kalitesizlik yönünden farklı durumlarda olunca, söz konusu kuvvetlerin fiilleri de onlara bağlı olarak farklı olacaktır. Örneğin, iki gözbebeği, bedenin iki organıdır. Bu ikisi, görme duyusunun aletleridir. Onlar sonradan oluşan (arızî) âfetlerden arınmış, sağlıklı, arı ve duru bir şekilde görme kapasitesine sahip olunca, onlarda, karşılarındaki şeylerin suretleri, tıpkı aynalarda, karşılarındaki şeylerin suretleri göründüğü gibi görünür. Dolayısıyla bu görme duyusu, söz konusu görünen nesneleri oldukları gibi görür. Ancak onlar, maruz kaldıkları herhangi bir afetten dolayı anlattığımız hususlardan yoksun kalırlarsa, görme duyusu, görülen nesneleri algılama konusunda engelli olur. İşitme duyusu için de aynı şey söz konusudur. Nitekim onun aletleri olan işitme kanalları açık ve kirlerden arınmış olurlar ve herhangi bir arızî afete maruz kalmazlarsa, sesler o kanallarda olduğu gibi tınılar ve böylece işitme duyusu onları oldukları gibi algılar. Ancak o da herhangi bir arızî sebepten dolayı zikrettiğimiz hususlardan yoksun kalırsa, işitilen nesneleri algılama konusunda engelli olur. Koklama duyusu için de benzer şeyler söylenebilir. O da burun delikleri açık, yoğun akıntıdan ve herhangi bir arızî engelden arınmış olduğunda kokuları algılar. Onları birbirinden ayırt eder ve tanır. Burunda akıntı, nezle veya herhangi bir arızî engel bulunursa, algılama ve ayırt etme yeteneğinden engelli olur. Tatma duyusunun durumu da bundan farklı değildir. Dilin oylumunda bulunan yaşlık, yeterli olup herhangi bir afetten arınmış olduğunda, tat alma duyusu, tadılan şeyleri oldukları gibi tadar ve hepsini birbirinden ayırt ederek tanır. Ancak ne zaman bu yaşlık herhangi bir karışımla ortadan kalkar ya da onun mizacındaki denge bozulursa, tatları oldukları gibi algılama ve onları birbirlerinden ayırt etme konusunda engelli olur. Dokunma duyusunun durumu da aynıdır. O da, deri ile kaslar arasındaki hücrelerde dokunmuş olan sinirler

ne zaman bir afete maruz kalırsa, dokunma hissini algılamaktan engelli olur. Hayal gücünün durumu için de benzer şeyleri söyleyebiliriz. Beynin ön kısmı normal ve afetlerden arınmış olduğunda, algılama kuvvetinin oraya gönderdiği algıların resimlerini orada oldukları gibi hayal eder; onların görünümlerini içine alır. Ne zaman ki o da, tıp kitaplarında anlatıldığı üzere aşırı hastalıklardan birisine maruz kalırsa, göğüs zarı iltihabı (*zâtülcenb*) ve karasevda (*malihulya*) hastalarının durumunda olduğu gibi, fiilini gerçekleştirme ve algılanan resimleri hayal etme konusunda engelli olur. Beynin ortasına yerleşmiş olan tefekkür gücünün hükmü de bunun gibidir. O da ne zaman ölçülü ve normal olup herhangi bir afete maruz kalmazsa, insanın fikri, görüşü, ayırt etme ve anlama kapasitesi gerektiği gibi olur. Orası da herhangi bir afete veya anormal bir duruma maruz kalırsa, zihin, fikir yürütme, ayırt etme, görüş belirtme ve bir neticeye gitme gibi fiillerini ve durumlarını denetleme bakımından engelli olur. Nitekim beyin, kalpten sonra gelen en değerli organdır. Beynin arka kısmına yerleşmiş olan hafıza kuvvetinin hatırlama ve unutma bakımından hükmü de bu şekildedir.

Bu bölümde anlattıklarımızın hepsini, söz konusu kuvvetlerin tüm hayvanların bilgi kaynakları oldukları için zikrettik. Bu kuvvetlerin, kullandıkları araçların uygun yardımlarda bulunmasıyla da kuvvetleri artar. Onların farklı olması durumunda, kalite ve zekânın az ya da çok olması bakımından bilgileri de farklı olur. Bütün ilimlerde ve bilgilerde asıl olan budur. İnsanların bilgilerinde ihtilafın çoğalması ve âlimlerin görüş ve mezheplerinde çekişmeleri, bu güçlerin eylemlerinin (fiil) farklı olmalarından dolayıdır.

Diğer bir husus da şudur: Nefse/ruha dair ilimlerle ilgilenen ve onun durumları hakkında söz eden âlimlerin çoğu, nefsin çeşitli kuvvetleri, fiilleri ve kendileriyle farklı davranışlar gösterdiği huyları bulunduğu kanaatindedirler. Daha önce anlattığımız üzere, onlar nefsin hallerinin ve huylarının farklılığının ancak onun her biri bedenin bir uzvu olan aletlerinin biçim, kalite ve kalitesizlik yönünden farklı oluşlarından kaynaklandığını düşünüyorlar. Bir başka husus da; "nefsin bedenin bir mizacı olduğu" şeklinde ifade ettiğimiz görüşe katılan tabiat ve mantık bilginlerinin, organların mizacının değişmesi ve biçimlerinin farklılaşması durumunda, canlıların fiillerinin ve huylarının ve özellikle de insanın hastalık anında ve organlarının teker teker mizacının değişmesi durumunda, fiillerinin ve huylarının değiştiğini fark etmeleridir.

İlahiyatçılara gelince; onlar bu konuda farklı düşünüyorlar. Onların görüşlerini "Ellibirinci Bölüm"de yer alan risâleler içinde zikrettik. İlahiyatçıların bu konudaki görüşlerine ilişkin kesin kanıtlarını ise (bütün risâleelrin özetini bir araya getiren) "*er-Risâle el-Câmia*"da ifade ettik. Bu bölümde zikrettiğimiz husus ise, insanların, görüş ve fikirlerinde farklı olmalarına sebep olan bilgileri ve ilimleri bakımından farklı oluşlarının sebeplerinden bir tanesidir.

İkinci sebebe gelince; o anlamların inceliği, letafeti, açıklığı ve görünüşü yönünden ortaya çıkmaktadır. Bu tıpkı daha önce anlattığımız gibi, beş duyuyla algılanan açık cisimsel olgularla beş duyuyla algılanamayan; yalnızca aklî delilller ve kesin

kanıtlar neticesinde bilinebilen gizli ruhsal olgular arasındaki farklılığa benzer. Bu kısım, âlimlerin görüşleri ve mezhepleri arasındaki farklılıkların sebeplerinin çoğunluğunu oluşturmaktadır.

İnsanları bilgilerinde ihtilaf etmeye sevk eden sebeplerden üçüncüsüne gelince; bu onların farklı kıyas türlerini ve istidlal yöntemlerini kullanmalarıdır. Bu kısım da dalları ve şubeleriyle ihtilafların çoğunluğunu oluşturur. Ayrıca o, insanların kazanımlarıdır. Bundan dolayı onlar kınanırlar ya da övülürler; sevap veya cezayı hak ederler. İlk iki kısma gelince; bunlar onların iradesiyle değildir; dolayısıyla onların kazanımları da değildir.

Bölüm

Bilme/Allâme Kuvvetlerinin Sayısına Dair

İnsanların muhtelif konuları kavrayış bakımından farklı oluşlarının sebeplerinin sayısına ilişkin anlattıklarımızdan açıkça ortaya çıkmıştır ki, bunlardan birisi, duyu/hassase, hayal, düşünme ve hafıza olmak üzere dört türden ibaret olan bilme ve kavrama kuvvetlerinin farklılığıdır. Bu kuvvetlerde kalite ve kalitesizlik yönünden bulunan farklılıklara dair açıklamalara daha önce değinildiğinden, bu bağlamda onların kavramları kavramalarını sağlayan belli sebepler ve bu konuda onlara engel olan hususlar üzerinde durmak istiyoruz. Öncelikle duyu kuvvetlerinden söz edecek, ardından da hayal kuvvetleri bahsine geçeceğiz. Sonra da düşünme ve hafıza kuvvetlerini ele alacağız.

Her duyu gücünün (*kuvve*) duyumsadığı şeyleri algılamasında ihtiyaç duyduğu şartların açıklanmasına gelince; burada söylediğimiz hususlardan ibarettir. Şüphesiz beş duyu organlarından her biri, duyumsadıklarını algılamasında, ne fazla ne de eksik, belli şartların oluşmasına muhtaçtır. Bu şartlardan birisi ya da bazısı yok olduğunda yahut gerekli olan miktardan fazla veya eksik bulunduğunda, bu durum onun algıladıklarım hakikatlerine uygun olarak algılamasına engel olur. Örneğin görme kuvveti, kuşkusuz gördüğü şeyleri görmesinde belli bir ışığa, uzaklığa, hizaya ve konuma muhtaçtır. Bunlardan birisi yok olduğunda, bu onun görülen şeyleri hakikatlerine uygun olarak görmesini engeller. Çünkü görme kuvvetinin, görülenleri zifiri karanlıkta algılaması mümkün olmadığı gibi, aşırığı ışık ve parlak nurda da algılaması mümkün değildir. Nitekim insanın, zifiri karanlıkta küçük şeyleri görmesi mümkün olmadığı gibi açık bir havada, gün ortasında güneşe bakması da mümkün olmaz. Yine insanın çok uzaktaki ve çok yakındaki küçük şeyleri de görmesi mümkün değildir. Mesela insan, elini göz kapaklarının üzerine ya da göz hizasının dışında bir yere koyduğunda, onu göremez. Çok kuvvetli bir yaydan fırlatılan ok gibi çok hızlı hareket eden cisimler de görülemezler.

Diğer duyu organlarının durumu da bunun gibidir. Onlar da algıladıkları şeyleri algılamalarında belli şartlara muhtaçtırlar. Onlardan birisi yok olduğunda ya da gerekli miktardan fazla veya eksik olduğunda, bu durum onun algıladığı şeyleri algılamasına engel olur.

Bölüm

Her Duyu Organı İçin Bizzât Gerekli Olan Şeyler

Bil ki her duyu organı için bizzât kendisine özgü duyulurlar bulunduğu gibi, sonradan ortaya çıkan/arızî olarak algılanan şeyler de vardır. O, bizzât kendisine özgü duyumlarında hata etmez. Ancak arızî olanlarda hata edebilir. Bunun bir örneği, gözdür. Bizzât ona özgü olarak bulunan görülenler; nurlar, ışık ve karanlıklardır. Renklere gelince, bunlar ancak nur ve ışık aracığıyla görülebilirler. Diğer cisimlere gelince; onların yüzeyleri, şekilleri, konumları, boyutları ve hareketleri renkler aracılığıyla görülür. Dolayısıyla renkleri olmayan cisimler, görülemezler; göz onları idrâk edemez.

Sonra bil ki, göz, duyu organlarının en üstünü ve algıladıklarının hakikatini en iyi idrâk edenidir. Nitekim şöyle denmiştir: "*Haber görme gibi değildir; doğru ile yanlış yani göz ile kulak arasında dört parmaklık mesafe vardır.*" Ancak bu üstünlüğüne ve algıladıklarının hakikatini iyice idrâk etmesine rağmen, onun da büyük hataları, pek çok yanılgıları olabilir. Nitekim insan, küçük bir şeyi büyük; büyük bir şeyi küçük ya da yakında olanı uzakta; uzakta olanı yakında görebilir. Örneğin o, berrak bir suyu olan gölün dibindeki gümüş parayı, yakın ve büyük görür.

Buhar sisinin ardındaki şeyleri de göz aynı şekilde görür. Belli bir nesneyi olduğundan daha büyük görür. Aynı şekilde insan, hareketli bir şeyi durağan (sâkin); hareketsiz olanı da hareketli olarak görebilir. Örneğin, sandalda bulunan birisi sahile baktığında, oradaki sakin kişileri hareketli; kendisini ve yanındakileri ise sakin olarak görür.

Yine o, suyun içinde dikili duran değneğin durumunda olduğu gibi, doğru bir şeyi eğri; dikili duranı da devrik görebilir. Keza bir koridorun tavanı ile zeminini uzaktan bir birine çok yakın gördüğü gibi yüksekte olanı, alçakta; alçakta olanı ise yüksekte görebilir. Bunların örneklerini çoğaltmak mümkündür. Nitekim bunların sebepleri, optik kitaplarında detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Duyu organlarının en üstünü ve en değerlisi olan görme duyusunun algıladıklarını ayırt eden ve akıllı olan insanın içine düştüğü hata ve yanılgıların boyutu bu olunca; ey kardeş, buna kıyasla senin diğer daha düşük derecedeki duyu organları ve idrâk kuvvetleri hakkındaki kanaatin nedir?

Bölüm

Bizzât Kendilerine Özgü Duyulurlara Dair Algılarında Hata Etmeyen Duyu Organlarına Dair

Bu konuya dair şunları söyleriz: Bil ki, her duyu organı için bizzât kendisine özgü olan duyulurlar, bir de arızî olarak bulunan duyulurlar vardır. Duyu organı, bizzât kendisine özgü olan duyumlarda hata yapmaz. O, ancak arızî olarak kendisine ait olan duyumlarda hata eder ve yanılır. Bunun bir örneği, görme duyusudur.

Hiç kuşkusuz onun kendisine özgü duyu nesneleri, bizzât nurlar (ışıklar) ve karanlıktır. Elbette o, hiçbir zaman bunlara dair duyumlarında yanılmaz. Ancak onun

renklere, şekillere, konumlara, boyutlara, hareketlere vb şeylere dair duyumlarına gelince; o bunları, daha önce zikrettiğimiz şartlar doğrultusunda nurun ve ışığın aracılığıyla algılar. O, ihtiyaç duyduğu şartlarda bir eksiklik olduğunda, bunları algılamada hata ve yanılgı içerisine düşebilir.

Diğer duyu organlarının ve algıladıklarının durumu da bunun gibidir. Ey kardeş! Bu konu üzerinde bir düşün. Nitekim eşyanın hakikatlerini ve niteliklerini kabul etmeyenler ve onlar üzerinde fikir yürütmeyenler; bu konuda kendilerine verilen [imkânları] inkâr ettiler...

İşitme kuvvetine gelince; bizzât ona özgü olan duyu nesneleri; sadece sesler ve nameler/ses tonlarıdır. Tatma duyusuna özgü olanlar, yalnızca tatlar; koklama duyusuna özgü olanlar, sadece kokular ve dokunma duyusuna özgü olanlar ise, "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde anlattığımız üzere, çeşitli şeylerdir. Bunları oradan öğrenebilirsin.

Sonra bil ki, bu beş duyu organına ait olan her bir kuvvetin, diğerinde bulunmayan bir özelliği vardır. Onun tamamen kendisine ait olan özelliği, kendisi için [gerekli olan] şartlar gerçekleşip bir engel ortaya çıkmadığında, algıladıkları şeylerde hata yapmaz. Diğer bir özelliğe gelince; onlardan her birinin, diğer duyu organlarının bizzât kendilerine özgü olan duyulurları algılamasıdır.

Örneğin, görme duyusu, sesleri, kokuları ve tatları algılamaz. Diğer duyu organları için de aynı şey söz konusudur. Ancak hareket gibi kendilerine arızî olarak ait olan duyulurlarda ise müşterektirler. Hareket; göz, dokunma ve işitme gibi duyu organlarının hepsiyle idrâk edilip bilinebilir.

Bölüm
İnsanın Duyu Organlarında Bulunan Kuvvetlerin Artırılması

Bu bağlamda deriz ki: Bil ki Allah, insanın duyu organlarında kuvveti, kaliteyi ve ayırt etmeyi artırma [imkânını] yaratmıştır. O, bunu diğer hayvanların duyu organlarında yapmamıştır. Özellikle de insanın dokunma duyusunda bu [imkânları] fazlalaştırmış ve iyileştirmiştir. Örneğin, insanın ellerinde hayranlık uyandıran sanatları yapma ve dilinde çeşitli dilleri konuşma kuvveti var etmiştir. Hâlbuki bunu diğer hayvanların ellerinde ve dillerinde yaratmamıştır. Bu akıllı olan herkes için açık ve net olan, saklı olmayan bir husustur. Aklı başında olan insanların çoğu, fil, binek atı, deve, koyun, inek, köpek, kedi, maymun, papağan gibi insanın hizmetine sunulmuş, ona alıştırılmış ve onun hizmetine koşulmuş bazı hayvanların, sözün anlamlarını kavradıklarını, emri ve yasağı yerine getirdiklerini, ancak konuşmaya güç yetiremediklerini zanneder. Gerçekten de onlar, yasak, emir ve nidâ/ünleme gibi sözün belli kısımlarını oluşturan bazı kelimelerin anlamlarını kavrarlar. Onların, haberin, istemenin, soru sormanın ve cevabın anlamlarını bilmeleri hususuna gelince; bu mümkün değildir. "*Canlılar (hayvanlar) Risâlesi*"nde bunun sebeplerini açıklamıştık.

Sonra bil ki, insan sesleri işitmesi ve ses tonlarını birbirinden ayırt etmesi aracılığıyla dillerin, konuşmaların ve kelimelerin anlamlarını kavrar. Aynı şekilde o, ya-

zılara ve kitaba baktığında, onların içeriğinde bulunan söz ve ibarelerin anlamlarını kavrar. Onun dışındaki diğer hayvanlar ise bunlardan hiçbir şey anlayamazlar.

Sonra bil ki, insanı diğer hayvanlardan ayıran bilgilerinin çoğu bu iki yoldan sağlanır.

Bil ki, insanoğlu bu iki kuvvet bakımından son derece büyük farklılıklar gösterir. Nitekim insanlardan bir kısmı sadece tek bir dili anlar. Bu dilin de lafızlarından, sözlerinden ve diğer şeylerinden çok az bir kısmının anlamlarını bilir. İnsanlardan bir kısmı ise çeşitli dilleri anlar, farklı kitapları güzel bir şekilde okur; her dilden pek çok ismi, lafzı ve sözü anlar, ince manaları kavrar; diğer bazıları ise bunları yapamazlar. İnsanların bilgi bakımından farklı oluşlarının, âlimlerin görüş ve mezhep ayrılıklarının sebeplerinden birisi de budur.

İnsanın bilgi kapasitesini açıklama hususuna gelince; burada anlattıklarımız doğrultusunda şunları söyleyebiliriz: İnsanın bütün bilgileri, zaman bakımından yalnızca üç kısma ayrılır: Onların bir kısmı geçmiş zamanda gerçekleşmiş olanlarla, bir kısmı gelecekte olacaklarla, bir kısmı da şu anda ve şimdiki zamanda olanlarla ilgilidir. İnsanlara zaman bakımından geçmişte gerçekleşen hadiseleri öğretme yollarından birisi haberleri dinlemek olunca, haber verenin yalancı, onu dinleyenin de onu tasdik etmesi mümkündür. Yine haberci çok doğru, onu dinleyen ise yalancı olabilir. Evren hakkında, gerçekleşmelerinden önce verilen haberlerle zamanı belli fakat mekânı belli olmayan şeyler hakkındaki haberlerin durumu da bunun gibidir. Bu husus da insanların bilgi bakımından farklılık göstermelerinin, âlimlerin çeşitli görüş ve mezheplere sahip olmalarının sebeplerinden bir tanesidir.

Bölüm

İnsana Özgü Bilgilere Dair

Bu konuda şunları söyleriz: Hiç kuşkusuz Allah, ilk insanı –ki o, insanoğlunun babası olan [Hz.] Âdem (a.s.)'dır– yaratmış ve onu kendisinden öncekilerin çoğuna tam anlamıyla üstün kılmıştır. Onun üstünlüklerinden birisi de bilgilerinin çokluğu ve ilimlerinin olağanüstülüğüdür. Allah, insanın bilgi ve ilimlere ulaşması için çeşitli yollar yaratmıştır. Bu yollardan birisi beş duyu organıdır. "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, insan onlar aracılığıyla zaman ve mekânda var olan şeyleri kavrar. Onlardan birisi de, haberleri dinleme yoludur ki insan bununla diğer canlılardan ayrılır; zaman ve mekân bakımından kendisine gizli olan olayları kavrar. Nitekim Allah, bununla insana lütufta bulunduğunu zikretmiştir: "*İnsanı yarattı ve ona beyanı öğretti.*"[4] Onlardan bir diğeri de yazı ve okuma yoludur. İnsan bu yolla, sözün, dillerin ve konuşmaların anlamlarını kavrar. O, bu ikisi üzerinde düşünmek suretiyle hemcinslerinden zaman içerisinde görmediği ya da mekân itibariyle kendisine saklı olan hususları bilir. Allah, bu konuda da insana lütufta bulunduğunu ifade etmiş ve peygamberi Muhammed (a.s.)'a şöyle buyurmuştur: "*Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemle [yazmayı] öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi*

4. Rahman, 55/3-4.

öğretti."[5] İnsan bu üstünlüğü aracılığıyla şerefli meleklerle aynı payeyi paylaşmıştır. Örneğin Allah, şöyle buyurmuştur: "*Şunu iyi bilin ki üzerinizde bekçiler var, değerli yazıcılar var; onlar, yapmakta olduklarınızı bilirler.*"[6]

Bil ki, okuma ve yazmayı kavramak ve bilmek, sözü ve konuşmaları kavramaktan sonra gelir. Sözü ve konuşmaları kavramak ve bilmek de, algılananları bilmekten sonra gelir. Bu, akıllı kimseler için açık ve net olan, onlara saklı kalmayan bir husustur. Nitekim çocuk ana rahminden çıkar çıkmaz, onun duyu organları kendilerine mahsus olan duyulurları kavrar. Dokunma duyusu, sertliği ve yumuşaklığı, görme duyusu, nur ve ışığı, tatma duyusu, sütün tadını, koklama duyusu, kokuları ve işitme duyusu da sesleri algılar. Ancak o, sözün ve seslerin anlamlarını bir zaman geçtikten sonra bilir. Çocuk, ilk şeyi dokunma duyusuyla algılar ve acı duyar. Çünkü dokunma duyusu, duyu organlarının en kapsayıcı olanıdır. Sonra tat alma duyusuyla algılar ve annesinin sütüyle diğerlerini birbirinden ayırt eder. Sonra kokuları ayırt eder ve koklamayı tanır. Sonra açık olan yüksek sesle hafif olan alçak sesi birbirinden ayırır. Sonra zamanla annesiyle babasının, kız kardeşleriyle erkek kardeşlerinin, yakınlarının ve diğerlerinin ninnilerini birbirinden ayırır. Sonra adım adım, tedrici olarak bu şekilde diğer duyu organlarını ve onlara mahsus olan duyulurları kavrar ve tanır. Bu durum, terbiye çağı bitinceye kadar devam eder. Emme kapısı kapanır, söz ve konuşma kapısı açılır. Sonra, bunun ardından okuma, yazma, edebiyat, sanat, matematik, haberleri ve rivayetleri işitme, fıkıh, ilimler ve bilimler hakkında düşünme, varlıkların hakikatlerini bilmeyi arzulama, evreni araştırma, açık olandan hareketle gizli olanın, algılananlardan hareketle [algılanamayan] akledilirlerin ve cisimsel olanlardan hareketle ruhsal olanların, matematik, hesap ve geometri gibi ilimlerden hareketle tabiat ilimlerinin, tabiat ilimlerinden de hareketle ilahiyât ilimlerinin –ki bu ilimlerin en yüksek gayesi, ebedi saadet ve sonsuza dek varlığını sürdürme vesilesidir– hükmünü çıkarma günleri gelir. Allah seni ve bizleri bu gayeye ulaştırsın; göğsünü genişletsin, kalbini açsın, kavrayışını nurlandırsın, nefsini arındırsın, ahlâkını güzelleştirsin, durumunu düzeltsin, amellerini kusurlardan uzaklaştırsın, sana [güzel] fikirler ihsan etsin, kitabı ve beyanı öğretmek suretiyle velilerine ve nebîlerine ikramda bulunduğu gibi sana da ikramda bulunsun. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "*Sonra Kitab'a (İlahî kelamı tebliğ işine) kullarımızdan seçtiklerimizi varis kıldık.*"[7]

Bölüm
Hayal Gücüne Dair

Deriz ki: Daha önce, duyu kuvvetinin hallerinden bir kısmına, onlar arasında duyulurları algılama bakımından görülen farklılıkların nasıl oluştuğuna ve bu algılamada onlara yardımcı olan sebeplerle engel olan sebeplerin neler olduğuna değinmiştik. Bu bölümde ise yeri beyin/dimağ olan hayal kuvvetinin hallerinden bir kısmına değinmek istiyoruz. Çünkü duyu kuvvetlerinden sonra, onlar aracılığıyla algılanan

5. Alak, 96/3-5.
6. İnfitâr, 82/10-12.
7. Fâtır, 35/32.

duyulurların resimlerini ele alma konusu gelir. Yine hayal kuvvetinin fiillerine yardım eden sebeplerle buna engel olan sebepleri ele alacak, ardından da insanların bu kuvvet bakımından farklı derecelerde bulunmalarını zikredeceğiz. Çünkü bu, onların ilimler ve bilimlerde, görüşlerde ve mezheplerde farklı oluşlarının sebeplerinden birisidir. Ancak bu kuvvetin, duyu kuvvetleri içinde hayal edilenleri en çok duyumsayan ve fiiller bakımından onların en büyüleyici olması nedeniyle bunun sebeplerini anlatma ihtiyacı hissettik. [Bu konuda] şunları söyleriz: Kuşkusuz bu kuvvetlerin büyüleyici özellikleri ve zarif fiilleri vardır. Bunlardan birisi, onların diğer duyulur şeylerin hepsinin resimlerini almaları ve onları, duyu organlarının gözlem alanından kaybolduktan sonra hayal etmeleridir. Bunlardan bir diğeri de, onların, duyu yoluyla basitçe bilindikten sonra hakikati olan ve olmayan şeyleri hayal etmeleri ve imgelemeleridir. Çünkü insanın, duyunun nefse ilettiği suretleri heyûlâda dilediği şekilde çoğaltma imkânı bulunan bir kuvveti vardır. Nitekim insan, onları suretlerin kilidi konumunda bulunan heyûlâdan soyutlanmış ve bazılarını gizlenmiş bir halde bulur. Onları, kendilerine dokunmadan ve bir irtibat kurmadan soyut olarak aldığında, aralarını dilediği gibi birleştirme ve terkip etme imkânına sahip olur. Böylece o, heyûlâya bitişik olmadıkları halde onların bazısını bazısıyla birleştirir. Örneğin, insanın bu kuvvet aracılığıyla bir deveyi, bir palmiye ağacının tepesinde; bir palmiye ağacını bir devenin sırtında; bir kuşu dört ayaklı; bir atı iki kanatlı ve bir eşeği, insan kafalı olarak hayal etmesi mümkündür. Nitekim bu tür şeyleri, ressamlar ve nakkaşlar, hakikati olan ya da olmayan cinlere, şeytanlara ve garip deniz yaratıklarına ait suretler olarak yaparlar. Ancak insan için, bu kuvvet sayesinde hayal ile tasavvur iki sebepten dolayı aynı düzeydedir. Birincisi, bu tür hayallerde, duyulurların resimlerinden pek çok maddenin, her ne kadar farklı cinslerden, çeşitli sanatlardan ve diğer kısımlardan olsalar da bir arada bulunmalarından dolayı, hayal kuvvetinin onları, heyûlâda hakikati ister bulunsun ister bulunmasın değişik tarzlarda terkip etmesi mümkündür.

Diğer sebep ise, nefsin cevherinin ve letafetinin şerefi, rûhânîyetinin şiddeti ve kendisinde bulunan malumata dair resimleri ve onların tasavvurlarını kolaylıkla kabul etmesidir. Çünkü her madde (*heyûlâ*), bir cevher olarak çok latif/ince, rûhânîyet bakımından ise çok güçlüdür. Bu açıdan o, suretleri kabulde en çabuk etkilenen ve bunu en kolay bir şekilde yapandır. Örneğin tatlı su, cevher olarak toprağa oranla daha latif olduğu için tatları ve renkleri kabulde daha süratli etkilenir. Temizliği, tatlılığı ve akıcılığı nedeniyle bunları daha kolay kabul eder. Aynı şekilde hava, bir cevher olarak sudan daha latif ve akıcı olduğu için, sesleri ve kokuları kabul etmede daha çabuk etkilenir. Yine ışık ve nur havadan daha latif olduğu için onun renkleri ve şekilleri algılaması, rûhânî olarak daha hızlı ve güçlüdür. [Diğerlerinde durum böyle olunca, acaba,] nefsin letafeti ve rûhânîyeti nasıldır (hesap et)! Belki de bu kısım, duyulurlara dair ilimlerin incelikleri üzerinde düşünen çoğu kimseye kapalıdır. [Onların durumu bu ise, duyumsanamayan] rûhânî olaylar üzerinde düşünenlerin durumu nasıldır! Çünkü nefsin cevheri, nurun ve ışığın cevherine nispetle çok daha latif ve rûhânîdir. Bunun delili, onun diğer duyulurların ve makullerin hepsinin resimlerini kabul etmesidir. İşte bu iki sebepten dolayı insan, hayal kuvveti sayesinde,

duyu kuvvetleriyle yapamadığı hayal etme ve imgeleme işini yapmaya güç yetirir. Çünkü nefis ruhanî, diğerleri ise cismânîdir. Bu yüzden nefis, cismânî cevherlerde duyumsadığı şeyleri, dışarıdan kavrar. Hayal kuvvetine gelince; o, onları bizzât kendi içinde hayal ve tasavvur eder (zihninde şekillendirir). Bu söylediğimizin doğruluğunun delili, beşer olan sanatkârlardır. Çünkü her sanatkâr, önce, harici hiçbir şeye ihtiyaç hissetmeksizin eserinin suretini düşünür, hayal ve tasavvur eder. Bundan sonra herhangi bir mekânda ve zamanda bulunan bir heyûlâya yönelir. Ardından ona, "*Pratik Sanatlar Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere düşüncesinde canlandırdığı gibi birtakım aletler ve hareketler yardımıyla şekil verir.

Hayal kuvvetinin özelliğinden birisi, beş duyu organından birisinin yönlendirmediği bir şeyi hayal etmekten aciz kalmasıdır. Nitekim gözü olmayan hiçbir canlı/hayvan renkleri, işitmesi olmayan hiçbir hayvan da sesleri hayal edemez ve imgeleyemez. Çünkü eşyayı hayal ve tasavvur etme daima duyusal algıya bağlıdır. Akıl da çıkarsama faaliyetinde bizzât delilin kendisine tâbidir. İnsana gelince; sözü kavradığında, ona verilen anlamları hayal etme imkânına sahip olur.

Bölüm
Hayal Kuvvetinin Şaşırtıcı Yanları ve İnsanların Onda Farklılık Göstermelerine Dair

Bu konudaki sözümüz şudur: Bil ki, insanlar bu kuvvet bakımından birbirlerinden son derece büyük farklılık gösterirler. Bunun delili, senin çocuklardan birçoğunun, büyüklerin ve ergenlik çağma ulaşanların birçoğuna oranla işittiklerini daha çabuk tasavvur ettiklerine ve kendilerine nitelikleri bildirilen şeyleri hayallerinde daha güzel canlandırdıklarına tanık olmandır. Nitekim âlimlerin, akıllıların ve ilim ve edebiyat alanlarında eğitimli olan kimselerin çoğu, doğruluğu kesin delil ve burhânlarla ortaya konan şeylerden pek çoğunu tasavvur etmekten aciz kalırlar.

Sonra bil ki, insanların bu kuvvet bakımından farklı derecelerde bulunmalarının sebebi, nefislerinin cevherlerinin farklı olması değildir. Aksine tıp kitaplarında anlatıldığı üzere, dimağlarının bileşiminin (terkîb) ve onların mizaçlarındaki dengenin/itidalin farklı olması ya da dimağların bozuk ve kötü mizaçlı olmasıdır. Bu kuvvetin şaşırtıcı fiillerinden birisi, insan için onun aracılığıyla büyüleyici işler yapmasının kolay olmasıdır. Nitekim Hint halkının kâhinlerinden bir grubun imgelem yoluyla başkaları üzerinde şaşırtıcı etkilerde bulundukları anlatılır. Ancak insanların çoğu böyle bir şeyi kabul etmezken Yunan bilgeleri ve filozofları bunu mümkün görürler ve bizzât insan için kolay olduğunu düşünürler. Bununla birlikte onun, insanın dışındaki bir varlık üzerinde gerçekleştirilmesi gerçekten uzak bir ihtimaldir. Biz bu konuyu, "*İçsel Aydınlanma/Zecr, Kalplerin Nurlanması Risâlesi*"nde açıklamıştık. Bu kuvvetin şaşırtıcı fiillerinden birisi de, çocukların, cahillerin ve akıllı kimselerin çoğunun yaptığı gibi kıyaslar terkip etmek suretiyle eşyanın hakikatleri hakkında dikkatlice düşünüp taşınmadan hüküm vermesidir.

Örneğin küçük bir çocuk yetişip anne-babasını görür, onlar hakkında düşünür ve onları birbirinden ayırt eder; sonra kendisi gibi başka bir çocuk görür ve hayal

yoluyla kendi durumuna kıyas ederek onun da bir anne babasının bulunduğu hükmüne varır. Kendisinin erkek ve kız kardeşi varsa, düşünüp taşınmadan ve iyice hesap etmeden kendi durumuna kıyasla onun için de aynısının bulunduğunu zan ve hayal eder.

Ey kardeş! Bu konuda sen ne dersin? Bu doğru mu yoksa yanlış bir kıyas mı? Hatta o, belki de anne babasının evinde herhangi bir hayvan ya da eşya görür veya orada sıcak ya da soğuğa, açlık ya da susuzluğa, acı ya da üzüntüye maruz kalır; sonra doğru mu yanlış mı yaptığını düşünüp taşınmadan kendi durumuna kıyasla diğer çocukların da başlarına aynı şeylerin geldiğini zan ve hayal eder. Sonuçta büyür, düşünür ve ayırt etmeye başlar ve bu kıyasında doğru ile yanlışı açıkça fark eder.

Sonra bil ki, sen akıllı kimselerden ve ilimle uğraşanlardan çoğunun yaptıkları kıyaslarda bu durumda olduklarını görürsün. Çünkü insanların çoğu kendi beldesinde gece veya gündüzü, kış veya yazı, sıcak veya soğuğu, rüzgâr veya yağmuru gördüğünde, orada olup bitenlere kıyasla aynı vakitte diğer beldelerde de benzer şeylerin olduğunu zan ve hayal eder. Matematik, geometri ve fizik ilimlerine baktığında ise bu kıyasının yanlış mı doğru mu olduğunu açıkça anlar. Yine sen, bu ilimlerde eğitim görmüş kişilerin çoğunun, kendi ülkelerinin dışındaki ülkelerde gördükleri geniş arazilere, onların ardından gelen geniş hava boşluğuna ve onların ardından da geniş bir gezegenler sahasının bulunmasına kıyas ederek bu evrenin dışında sonsuz bir boşluğun bulunduğunu zan ve hayal ettiklerini görürsün.

Aynı şekilde onlar, evrenin nasıl ortaya çıktığı, göklerin ve yerin nasıl yaratıldığı üzerinde düşündükleri zaman, insan fiillerine kıyasla bunların bir zaman ve mekânda olduklarını zan ve hayal ettiler. Derin görüşlü kimselerden, evrenin bir mekânda bulunmadığına dair sözlerini işittiklerinde, bunun nasıl olabileceğini tasavvur edemezler. Evrenin zaman içinde de bulunmadığı söylendiğinde ise, hiçbir kesin delil ve burhân göstermeden onun kadîm/ezelî olduğunu zan ve hayal ederler.

Bölüm

Bu Kuvvetin Üstünlüğüne Dair

Şöyle deriz: Bil ki, kuşkusuz biz bu hayal kuvvetinin şaşırtıcı yönlerinden çoğunu anlattık. Algılama ve kavrama kuvvetlerinin en şaşırtıcı olması nedeniyle onun hallerine ilişkin özellikleri belirttik. Nitekim âlimlerin çoğu, hayal kuvveti denizinde yollarını yitirmişler ve onun büyüleyici hayalleri karşısında şaşırıp kalmışlardır. Çünkü insanın bu kuvvet aracılığıyla bir saat içinde doğu ve batıyı, karaları ve denizleri, ovaları ve dağları uzaydaki gezegenleri ve engin gökleri dolaşması mümkündür. O, evrenin dışına bakar ve orada sonsuz bir boşluk/feza hayal eder. Belki geçmiş zamanı ve evrenin var olmaya başladığı anı, ardından da onun yok oluşunu hayal eder. Yine o, esas itibariyle varlıktan hareket ederek hakikatleri bulunsun bulunmasın yukarıda anlatılan türden şeylerin varlıklarına intikal eder.

Bu durum, âlimlerin görüşlerinde, mezheplerinde ve [sahip oldukları] ilimlerinde farklı oluşlarının sebeplerinden birisidir. Nitekim sen, akıllı kimselerin çoğunun, bu kuvvet aracılığıyla herhangi bir şeyi düşünüp hayal ettiklerinde onun gerçek ol

duğunu zannettiklerine ve hiçbir kesin delil ve burhân bulunmaksızın gerçek olduğu konusunda bir yargıya vardıklarına tanık olursun

Yine onlardan çoğu çeşitli ilim dallarından bir şey işittiklerinde, bu kuvvetin acizliği ve yetersizliği nedeniyle onu tasavvur etmeden ret ve inkâr ederler. Bu konuda elbette bir delile ve kesin kanıta/burhâna başvurmazlar.

Hüküm vermede insaflı olan, kendileriyle övünmeden gerçeğin peşinde koşan akıllı kimselere gelince; onlar, hayal edilen şeylerle ilgili bir haber işittiklerinde ve çoğunlukla bir şeyi hayal ettiklerinde hemen onun doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında hüküm vermezler. Ancak mantıkçıların ve mühendislerin yaptığı gibi onun doğruluğuna ya da yanlışlığına dair kesin bir kanıt ve burhân bulduktan sonra bir yargıya varırlar.

Bu hayal kuvvetinin özelliklerinden ve onun şaşırtıcı fiillerinden bir kısmını zikrettikten sonra, düşünce kuvvetinin özelliklerinden bir kısmını anlatmak, onun duyuların hayaldeki resimlerini nasıl değerlendirdiğine değinmek istiyoruz. Düşünce kuvvetinin fiilleri daha değerli ve şaşırtıcı yönleri daha çoktur.

Bölüm
Düşünce Kuvvetinin Fiillerine Dair

Bu konuda şöyle deriz: Bil ki, düşünce kuvvetinin pek çok özellikleri, muhayyile ve diğer algılama ve kavrama kuvvetlerinin fiillerini de kapsayan şaşırtıcı fiilleri vardır. Dolayısıyla bu kuvvetin fiilleri iki kısma ayrılır: Birincisi, soyut olanlara ait fiilleri, diğeri de nefsin diğer kuvvetleriyle ortak olan fiilleridir. Bunlardan bir kısmı sanatlarla ilgilidir. Onların çoğu, aleti dimağın ortası olan düşünce kuvveti ile aleti eller olan sanat kuvveti arasında müşterek fiillerdir. Bir kısmı da, söz, konuşmalar ve dillerin hepsiyle ilgilidir. Bunlar da düşünce kuvveti ile aleti lisan olan konuşma kuvveti arasında ortak fiillerdir. Diğer bir kısmı ise, duyuların hayaldeki resimleriyle ilgilidir. Bunlar da düşünce kuvveti ile aleti beynin ön kısmı olan hayal kuvveti arasında ortak fiillerdir. Bir başka kısım, hafızada bulunan bilgilerin resimleriyle ilgilidir. Bu kısım da düşünce kuvveti ile aleti beynin arka kısmı olan hafıza kuvveti arasında müşterek fiillerdir.

Düşünce kuvvetinin soyut olanlara özgü fiillerine gelince; bunlar; düşünce, derin tefekkür, ayırt etme, tasavvur, bir şeyi dikkate alma, birleştirme/terkip, analiz etme, toplama ve bir araya getirme, kesin kanıt sunan/burhânî kıyas yapmadır. Düşünce kuvvetinin ayrıca zihinsel uyanıklık/firaset, zecr/içsel aydınlanma, kalbin nurlanması, kehanette bulunma, hatırlama, ilham, vahiy, rüya görme ve yorumlama gibi fiilleri de vardır.

Bunların açıklamasına gelince; deriz ki: Kuşkusuz insan, düşünce kuvveti ile derin tefekkürde bulunarak ilimlerin ince ve derin meselelerini ortaya çıkarır; idare ve siyasette tedbir imkânı elde eder. İbret nazarıyla bakmak suretiyle geçmişte gerçekleşen olayları bilir; tasavvur yoluyla eşyanın hakikatlerini kavrar. Terkipte bulunarak sanatları ortaya çıkarır; analiz aracılığıyla basit ve bileşik cevherleri bilir. Toplamak ve bir araya getirmek suretiyle cinsleri ve türleri tanır. Kıyas yaparak zaman ve mekân itibariyle bilinmeyen ince meseleleri kavrar; zihinsel uyanıklık ve çabuk

kavrayış yoluyla tabiatlarda bulunan şeyleri tanır. İçsel aydınlanma ve kalbin nurlanması sayesinde olayları ve hallerin değişimini bilir; kehanet aracılığıyla olayları astronomik verilerin gereğine uygun olarak öğrenir. Rüya ve rüya yorumu ile müjdeli ve uyarıcı olayları bilir. Vahyi ve ilhamı kabul etmek suretiyle ise ilahî yasaları ortaya koymayı ve semavi kitapları tedvin etmeyi öğrenir.

Düşünce kuvvetinin üstünlüklerine ve hükümlerine gelince burada açıklandığı gibidir: Düşünce kuvvetinin diğer duyu ve hayal kuvvetleriyle onların algıları arasındaki yeri, yargıcın hasımlar ve davacılar arasındaki yerine benzer. Nitekim yargıç yalnızca onlar tarafından bilinen dinî bilgiye ve yasaya ya da hasımlar arasında ittifakla kabul edilmiş aklî kıyaslara göre hüküm verir. Çünkü davacılar, sadece, hasımlar tarafından da bilinen tanıkları, belgeleri, ölçü ve ölçekleri kabul ederler.

Yeri dimağın ortası olan düşünce kuvvetinin hüküm vermesi; duyu algıları, hayaller ve imgelemler hakkında bir yargıda bulunması bu şekilde olur. Nitekim akıllı kimseler, aralarındaki çekişme ve düşmanlık dolayısıyla görüşler, dinler ve mezhepler hakkında bir iddiada bulunduklarında, düşünce kuvveti, hemen iki hasımdan birisinin doğruluğuna ya da yanlışlığına hükmetmez. O, bu ikisi hakkında, ancak beş duyudan ikisinin bir tanıklıkta bulunmasından ya da aklın ilk prensiplerinden olan tikel önermelerin neticelerinin belli olmasından sonra bir yargıda bulunur. Şarabın rengini belirleme konusunda ayrılığa düşen iki kişinin durumu buna örnek olarak verilebilir. Onlardan birisi, onun su renginde olduğuna hükmeder, diğeri ise bunu kabul etmez. Sonra düşünce kuvvetinin yargısına başvururlar. O da hemen bu ikisinden birisinin doğruluğuna ya da yanlışlığına hükmetmez; ancak beş duyudan ikisinin -ki bunlar tat alma duyusu ile görme duyusudurlar- tanıklığından sonra bir yargıda bulunur.

Yine bu ikisi, gülsuyu, kaynatma yoluyla elde edilmiş sirke, beyaz neft vb renkleri suyun rengine, dokunuşu suyun dokunuşuna benzeyen cisimler hakkında ileri sürülen görüşler üzerinde ihtilaf etseler, düşünce kuvveti bu ikisi hakkında, ancak tat ve koku duyularının tanıklığından sonra bir hükme varır.

Bu örnekler ve kıyaslar dikkate alındığında, düşünce kuvvetinin, tüm hükümler ve yargılara dair duyum ve hayaller üzerine verilen hükümler konusunda ihtilafa düşen insanlar arasında verdiği diğer hükümlerin de aynı şekilde gerçekleşmesi gerekir.

Ey kardeş, bu konuyu araştır ve dikkat et! Kuşkusuz o, ilimlere giden ilk yoldur ve insanlar arasında duyulurlara ve hayal edilenlere dair algılar ve kavramlar konusunda ortaya çıkan ihtilafların ilkidir.

İnsanlar arasında duyulurlara ve hayal edilenlere dair algılarla ilgili ortaya çıkan ihtilafların sebeplerinin hepsini ele aldıktan sonra, akıllı kimseler arasında aklın ilk prensipleriyle bilinen şeylere dair ihtilafların sebeplerinden bir kısmını anlatmak istiyoruz. Çünkü bu konu, sıralama itibariyle duyulurlardan sonra gelir. Nitekim aklın ilk pernsiplerinden olan kategoriler/makûlât, "Kategoriler/Kategoryas Risâlesi"nde açıkladığımız üzere, beş duyu aracılığıyla zihinde toplanan ve türler ve cinsler olarak isimlendirilen fertlerden elde edilen tikel duyumların resimlerinden başka bir şey değildir.

Sonra bil ki, akıllı kimseler, aklın ilk prensipleri aracılığıyla bilinen bu şeyleri tanıma konusunda gerçekten son derece büyük farklılık gösterirler. Bunun delili,

dediğimiz gibi senin her insanın en fazla duyulurlar üzerinde düşündüğüne ve en çok hayal edilenleri dikkate aldığına tanık olmandır. Hiç kuşkusuz bizzât aklın ilk prensipleriyle bilinen şeyler, sayı bakımından en çok olanlar ve şeyhler ve duyulur nesneler konusunda tecrübe sahibi kimseler tarafından en sıkı bir şekilde incelenenlerdir. Bunun delili, Yüce Allah'ın şu sözleridir: "*Allah sizi analarınızın karnından hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı*"[8], "*İnsana bilmediğini öğretti*"[9], "*... Sizin de babalarınızın da bilmediği şeylerin size öğretildiği...*"[10], "*Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır*"[11], "*Allah sizden iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.*"[12]

Bölüm
Aklın İlk Prensipleriyle Bilinenlere Dair

Bu konudaki sözümüz şudur: Bil ki, aklın ilk prensipleriyle bilinen şeylerin bir kısmı her akıllı kimse için açık ve belli, bir kısmı ise birazcık düşünmeyi gerektirecek ölçüde kapalı ve gizlidir. Diğer bir kısmında ise, iyice araştırmaya ve derin düşünmeye ihtiyaç vardır. Buna örnek, akıllı kimselerin şu sözüdür: "Bütün parçasından büyüktür". Kuşkusuz bunun, aklıselimin ilk prensipleri arasında olduğu bilgeler nazarında açıktır. Ancak onların, "Farklı şeylerin üzerine eşit şeyler ilave yapıldığında, hepsi aklıselimin ilk prensipleri bakımından farklı olur" sözüne gelince; bunda biraz düşünmeye ihtiyaç vardır. Ancak onların, "Eşit oranlarda bulunan dört porsiyonun iki katından birincisi, dört katından üçüncüsüne denktir" sözüne gelince; bunda çok sıkı bir araştırmaya ve hassas bir düşünceye ihtiyaç vardır. Bu örnek, kategorilerin ve keskin akılla bilinen şeylerin farklı olduklarını göstermektedir.

Sonra bil ki, akıllı kimselerden çoğu, aklın ilk prensipleriyle bilinen şeylerin hatırlananlardan ibaret olduğunu zannederler. Bunların cisimle ilintili olan şeylere nispeti hatırlamayı gerektirir. Dolayısıyla onlar ilmi, hatırlama/tezekkür olarak nitelendirirler. Bu konuda Eflatun'un, "ilim hatırlama/tezekkürdür" sözünü delil olarak kullanırlar. Hâlbuki durum onların zannettikleri gibi değildir. Çünkü Eflatun, "ilim hatırlamadır" sözüyle, sadece, nefsin bilkuvve bilici olduğunu, dolayısıyla onun bilfiil bilici oluncaya kadar öğretilmesi gerektiğini kast etmiş, bu yüzden de ilmi hatırlama olarak nitelendirmiştir. Sonra, öğretimin ilk yolu, duyu organları, ardından akıl, onun ardından da burhân/kesin kanıttır. Elbette insan, duyu organları bulunmadığında, hiçbir şey bilemeyeceği gibi, burhânla kanıtlananlar, akılla bilinenler ve duyulurlar olmadan da bir şey öğrenemez.

Bu söylediklerimizin doğruluğunun delili, duyu organlarının hiçbir şekilde algılayamadığı her şeyi hayal gücü hayal edemez. Hayal gücünün hayal edemediği şeyleri de akıl tasavvur edemez.

8. Nahl, 16/78.
9. Alak, 96/5.
10. Enam, 6/91.
11. Yusuf, 12/76.
12. Mücâdele, 58/11.

Eğer akıl ile bilinen bir şey bulunmazsa, ona dair burhân da bulunmaz. Çünkü burhân, sadece, aklın ilk prensiplerinden alınan zorunlu öncüllerin sonuçlarından ibarettir. Aklın ilk prensipleri içerisinde yer alan şeyler ise, sadece, duyu organları yoluyla tikel fertlerden elde edilen türlerin ve cinslerin tümellerinden ibarettir. Bunun delili şu çocuğun durumudur. Eğer o, on cevizin beş cevizden daha fazla ya da on arşın uzunluğundaki bir kerestenin altı arşın uzunluğundaki bir diğer keresteden daha uzun olduğunu bilemeseydi, bütünün parçasından daha çok olduğunu nereden bilebilirdi?

Akılla bilinen diğer hususların durumu da bunun gibidir. Çünkü onların da ilk prensipleri duyu organları yoluyla elde edilmiştir. Yine bunun delili, senin duyumları daha fazla olanların onlar üzerindeki düşüncelerinin, hayalleri daha fazla olanların da onlar üzerindeki dikkatlerinin daha çok olduğuna, tanık olmandır. Nitekim o sayı bakımından daha fazla şeye sahiptir. Dolayısıyla onlara dair tetkikleri de daha fazladır. Zikrettiğimiz hususlardan açıkça anlaşılmaktadır ki akılla bilinen şeyler; tamamı zihinde bulunan, cinsler ve türler olarak nitelendirilen nesnelerden ve fertlerden duyu organları yoluyla elde edilen tikel duyumların resimlerinden başka bir şey değillerdir. Açıkça görüldüğü üzere, akıl, insan için, bizzât duyulurların resimlerini tasavvur ederek düşünce yoluyla onların cinslerini, türlerini ve zâtlarını birbirinden ayırt edip, cevherlerini ve arazlarını bildiğinde, ayrıca dünya işlerini tecrübe edip günlerin insanlar arasında neleri getirip götürdüğüne ibretle baktığında konuşan/düşünen nefisten (*en-nefsü'n-nâtıka*) başka bir şey değildir.

Sonra bil ki, duyulurlar üzerinde daha fazla düşünen, varlıkların hallerine daha dikkatli bakan, gizli olanları daha iyi araştıran, dünyevî işlere dair tecrübeleri daha fazla olan ve insanları daha iyi gözlemleyen herkes, insanoğlu içerisinde akıl bakımından en üstün ve çağdaşları arasında da ilim bakımından en ilerde olanlardır.

Sonra bil ki, hiç kuşkusuz akıllı kimseler akılları itibariyle birbirlerinden son derece farklı derecelerde bulunmaktadırlar. Bu dereceleri ancak onları yaratan, hikmeti ve yaratıklarına dair ilmi uyarınca onların bazısını diğer bazısına üstün kılan Allah bilebilir.

Sonra bil ki, insanların akılları itibariyle birbirlerinden farklı derecelerde bulunmalarının çeşitli nedenleri ve sebepleri vardır. Bu sebeplerden biri, akılların üstünlüklerinin çokluğu ve akıllı kimselere dair sayılarını yalnızca Allah'ın bildiği meziyetlerdir.

Tek bir kişinin tüm ilim dallarında uzmanlaşmasının imkânsız olduğunu açıkladığımız gibi, bu üstünlüklerin hepsinin tek bir fertte toplanması da, ömrün kısalığı ve engellerin ortaya çıkması dolayısıyla mümkün değildir. Çünkü bütün ilimler, tüm sanatların, sanatkârların hepsinin kuvveti karşılığında ortaya konmuş olması gibi, insanların tamamının kuvveti karşılığında ortaya konmuştur.

Ancak bu durumda insana gerekli olan, en uygun, en iyi ve en üstün olanı seçmesidir. Nitekim akıllı kimseler, insanların en üstün olanlarıdır. İnsan hayvanlardan, hayvanlar bitkilerden, bitkiler de[13] rükünlerin en ... üstünü ve tabiatlarının özüdür.

13. Burada, metinde bazı kelimeler düşmüştür. Bu sebeple metnin akışına göre bir anlam verilmiştir. (y.h.n.)

İnsan bütün hayvanların suretlerinin bir özetidir. O, kendisinde bitkilerin kuvvetlerinin, madenlerin özelliklerinin ve bunlardan meydana gelip ortaya çıkan en önemlilerin tabiatlarının en kapsayıcı şekildeki karışımı bulunan bir bütündür.

Ancak bunların hepsinin bir fertte bulunması mümkün değildir. Bu özellikler tüm fertlere dağıtılmıştır. Onlar, insanlar dünyada kaldıkları sürece çoğalır ve azalırlar. Bu insanların tabiatlarının farklı olmalarının sebeplerinden bir tanesidir. Onların tabiatlarının farklı olması ise, akıllarının farklı düzeylerde bulunmasının sebeplerinden biridir.

İnsanların akılları itibariyle farklı mertebelerde bulunmalarının ikinci sebebi, fiillerini gerçekleştirmede bedenlerinin karışımlarına bağlı olan nefislerinin cevherlerinin özelliğidir. Üçüncüsü, tek bir insanın, şahsında toplaması mümkün olmayan ilimlerin ve bilgilerin şaşırtıcı yönlerinin çokluğudur. Dördüncüsü, onların fiillerinin ve işlerinin şaşırtıcı yönlerinin, sanatlarının ve geçimlerini sağlamadaki çabalarının farklılığının ve siyasetlerindeki tedbirlerinin sayılamayacak kadar çok olmasından dolayı, tek bir insanın bunların hepsini birden kullanarak hareket etmesinin mümkün olmamasıdır. Beşincisi, güzellikte ve çirkinlikte birbirlerine zıt olan ahlâklarındaki farklılıklar ve adetlerinin kalite ve kalitesizlik arasında gidip gelmesidir. Bunların hepsinin de tek bir insanda bir araya gelmesi mümkün değildir. Altıncısı, onların farklı dinlerin esaslarına, babalarının mezheplerine, üstatlarının ve öğretmenlerinin görüşlerine uygun olarak yetiştirilmeleridir.

Sonra bil ki, bu özelliklerin ve meziyetlerin hepsinin tek bir fertte toplanması mümkün değildir. Dolayısıyla, bunlar çok olmalarına rağmen insan fertlerinin tamamına dağıtılmışlardır. Elbette bunlar ay feleğinin altında bulunan suretlerden birisi olan insan suretlerinden –ki o, suretlerin suretidir– ayrılmazlar. Bu bakımdan sen onun fıtratı itibariyle son derce ölçülü olduğunu görürsün. Sonra onu bu fıtratından güzel ve çirkin adetleri koparır ve bu durum onun adeta bir tabiatı olur. Zaten adet, tabiatın ikizidir. Nitekim "tabiatın kazanılmış olduğu" söylenmiştir. Yine, "Tabiatta bulunmayan bir şeyi talep etmek zor olduğu gibi, kazanılmış bir âdeti terk etmek de zordur" denilmiştir.

Sonra bil ki, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan bu suret, orada, çok olmalarına rağmen hayvanların, bitkilerin ve madenlerin üzerinde, efendilerin köleleri üzerinde hükmetmesi gibi hükümranlık kurmuştur. Çünkü bunların hepsi ona boyun eğmişlerdir. İnsan, fertleri çok olsa da tek bir surettir. Bütün fertlerin bu surete nispetle durumu, tek bir insanın tüm uzuvlarının nefsinin suretine nispetle durumu gibidir. Nitekim o, "*Bedenin Oluşumu (Terkîbi) Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, bütün bedende, uzuv uzuv, eklem eklem, duyu duyu doğumundan ölümüne kadar her şeye hâkimdir. Bu suretin, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günden beri, insanoğlundan öncekilerin ve sonrakilerin bütün fertlerine nispetle durumu budur. İnsanoğlunun babası, aslı toprak olan Âdem'e, "*Yeniden Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, yeryüzüne ve içindeki her şeye Büyük Kıyamet'in kopuşuna kadar hükümranlık ve efendilik hakkı verilmiştir. "*Meleklerin hepsi birden ona saygıyla eğildiler.*"[14]

14. Hicr, 15/30; Sâd, 38/73.

Buraya kadar anlattıklarımızdan, akıllı kimselerin akılları itibariyle farklı mertebelerde bulunmalarının sebeplerinden bir kısmı açıkça ortaya çıktığına göre, şimdi de onlar arasında akılların ve akılla bilinen şeylerin üstünlüğünün nasıl tespit edildiği konusunu anlatalım.

Bölüm

Akıllı Kimseler Açısından Akılların Üstünlüğüne Dair

Bu hususta şunları söyleriz: Bu durum onlar arasında dünya işlerindeki tabakalarına ve din işlerindeki mertebelerine göre ortaya çıkar ve bilinir. Bunlar sayılarını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği kadar çoktur. Ancak biz onların hepsini kolaylıkla anlaşılsınlar ve ezberlenebilsinler diye, şu dokuz kısımda topluyor ve diyoruz ki:

İnsanlardan bir kısmı, din, diyanet, peygamberlik, şeriatlar ve yasalarla uğraşmaya ehildirler. Diğerleri de, onların hükümlerini koruyup muhafaza etmek, yollarını izlemek ve bunlarla nasıl kulluk edileceğini bilmekle yükümlüdürler. Bir kısmı, ilim, hikmet ve edebiyat ehli ve talim, terbiye, riyazet ve irfan ile meşgul olmaktan sorumlu riyazet ashabıdır. Bir kısmı, krallar, sultanlar, emirler, reisler, siyaset erbabı ve onların hizmetindeki ordulardan, divan üyelerinden, kâtiplerden, işçilerden, hazinedarlardan vekillerden vb oluşan hizmet gruplarıdır. Bir kısmı inşaatçı, ziraatçı, rençper, koyun güden, tımarcı ve çobandır. Bir kısmı sanat ve meslek ehli ve tamircidir. Bir kısmı, tüccarlar, satıcılar, değişik bölge ve beldelere ticaret malları ve ihtiyaç maddeleri için seyahat eden kimselerdir. Bir kısmı, günden güne başkalarının hizmetinde, onların ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle karın tokluğuna çalışanlardır. Bir kısmı da zayıflar, dilenciler, güçlükle çalışanlar ve fakirlerden ve miskinlerden bunlara benzer gruplardır.

Sonra bil ki, bu tabakalara ait gruplardan hangisi olursa olsun, onun içinde diğerlerine yöneticilik eden bir başkan ve onun tarafından yönetilen birileri bulunur. Her yöneticilikte bulunan başkanın aklının üstünlüğü, [yönettiği] tabaka içerisinde ortaya çıkar. Bu üstünlük, yasalara ve kanunlara aykırı hareket etmediği sürece yöneticiliğinin, başkanlıktaki tedbirinin ve hemcinsleriyle ilişkilerinin güzelliği oranında bilinir. Bu başkan tarafından yönetilen herkesin aklının üstünlüğü, kendi şahsında ortaya çıkar ve dininde bir yergiye ve inancında bir eksikliğe yol açmadığı sürece başkana olan itaatinin güzelliği, yöneticisinin emrini kolaylıkla yerine getirmesi ve hemcinslerine karşı iyi tutumu oranında bilinir. Bir dindarın aklının üstünlüğü de, kendi şahsında ortaya çıkar ve daha iyi olanı terk etmediği, dinde aşırılığa gitmediği ve mezhebinde yalpalamadığı sürece şeriatın hükümleri ve dinin esasları içerisinde kendisine vacip olanları güzel bir şekilde yerine getirmesi ve hemcinslerine karşı iyi tutumu oranında bilinir. Her âlimin, edebiyatçının ve bilgenin aklının üstünlüğü, kendi şahsında ortaya çıkar ve güzel yaptığı şeyleri bırakmadığı ve başkasının faziletini inkâr etmediği sürece sözünün güzelliği, konuşmalarını tahsili, edebiyatının kalitesi ve hemcinslerine karşı iyi tutumu oranında bilinir. Her sanatkârın ve meslek sahibinin aklının üstünlüğü, kendi şahsında ortaya çıkar ve güzel yapamadığı

ya da sanatının alanı dışında kalan şeyleri yapmaya kalkışmadığı sürece, sanatını sağlam yapması ve hemcinslerine karşı tutumunun güzelliği oranında bilinir. Her tüccarın, satıcının ve müşterinin aklının üstünlüğü, kendi şahsında ortaya çıkar ve alış-verişinde yalan konuşmadığı sürece alışverişindeki doğruluğu ve hemcinslerine karşı tutumunun güzelliği oranında bilinir. Nihayet her fakirin, miskinin, zayıfın ya da kederli kimsenin aklının üstünlüğü de kendi şahsında ortaya çıkar ve istemede usandırmadığı, talebi karşılanmadığında sinirlenip küsmediği sürece tutumunun güzelliği, üzüntüsünün azlığı, istemedeki zarafeti ve hemcinslerine karşı iyi tutumu oranında bilinir.

Bölüm

Fakir-Fukaranın ve Belaya Uğrayanların Fazileti

[Bu konuda] şöyle deriz: Bil ki, bu grup zenginler için bir rahmet, varlıklı, afiyet ve nimetler içinde bulunan kimseler için bir öğüttür. Böylece her akıllı kimse, onların [bu durumlarını] düşünüp hallerine ibretle baktığında afiyette olur ve bilir ki kendisine ihsanda bulunup afiyet veren; onları mahrum edip belaya maruz bırakandır. Yine anlar ki afiyette olan zengin için Allah katında kendisini ödüllendiren bir ihsan eli bulunmasaydı, Onun katında, hiç kimse için, karşılığında mükâfat verdiği bir kötülük de bulunmazdı. Onlar bu durumları düşündüklerinde ve fakirlerle belaya uğrayanların hallerine ibretle baktıklarında nimetlerin değerini anlarlar da böylece Allah'a karşı, nimeti bollaştırmayı gerektiren şükürlerini artırırlar. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Eğer şükrederseniz size [verdiğim nimetlerimi] artırırım.*"[15] Bu bakımdan onlar, zenginler için bir rahmet ve afiyette olanlar için bir öğüttür. Diğer bir husus da, hak din mensuplarının ve ahirete iman edenlerin, bu tür kimselerin durumunu düşünüp onların hallerine ibretle baktıklarında, ahirete olan inançlarının kesinlik bakımından artmasıdır. Böylece her akıllı kimse bilir ki bu dünyadan sonra, belaya uğrayanların dünya hayatında maruz kaldıkları belalara sabretmelerine karşılık ödüllendirilecekleri başka bir yurt vardır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah sabredenlere mükâfatlarını hesapsız olarak verir.*"[16]

Sonra bil ki, kuşkusuz bu grubun, yani fakir-fukaranın ve belaya uğrayanların pek çok faziletleri vardır. Allah'ın onları yaratmasının, akıllı kimselerin ve dünya halkından varlıklı olanların çoğuna gizli kalan açık hikmetleri vardır. Bunlardan birisi, onların varlıklı kimselere nazaran ahirete daha güçlü bir imanla inanmalarıdır. Ayrıca onlar, varlıklı kimselere, nimet sahiplerine ve zenginlere nispetle peygamberlerin (a.s.) davetlerine daha çabuk icabet etmişlerdir. Onlar, diğer insanlara oranla, geçimleri daha kolay, ihtiyaçları daha az, aza kanaatleri daha çok ve aza rızaları daha fazla olan kimselerdir. Yine onlar, gizli ve aşikar olarak Allah'ı en fazla ananlar, düşünce ve zikirde kalpleri en hassas olanlar ve genişlik ve darlık anında Allah'a en içten yalvaranlardır. Onların daha pek çok özellikleri vardır. Onları saymaya kalkışırsak söz uzar, böylece asıl konumuzdan uzaklaşmış oluruz.

15. İbrahim, 14/7.
16. Zümer, 39/10.

Onların faziletlerinden sadece bir kısmını zikrettik. Çünkü akıllı ve varlıklı kimselerin çoğu, onların [durumuna] bakınca Allah hakkında kötü bir zanda bulunurlar. Bu kimselerden bir kısmı, onların başlarına gelen şeylerin kendi kötü tercihleri, uğursuzlukları ve kendi hallerine terk edilmeleri yüzünden olduğunu düşünür. Bir kısmı, "doğrusu onlar yaratılmamış olsalardı, bu kendileri için daha hayırlı olurdu" der; bir kısmı, onların kendilerinden önceki devirlerde işlenen günahlar yüzünden ceza çektikleri kanaatindedir. Bu, ruh göçüne (*tenâsüh*) inananların kanaatidir. Bir kısmı, Allah'ın onları düşünmediğini ve onların durumlarına önem vermediğini; çünkü Onun onları zengin etmeye ya da öldürmeye ve maruz kaldıkları bela ve sıkıntılardan onları kurtarmaya gücünün yettiğini savunur. Bir kısmı, bunların hiçbirisinin bir âlimin ilmi, bir bilgenin hükmü ile gerçekleşmediğini, bilakis hepsinin kötü rastlantıların sonucu olduğunu zanneder. Bir kısmı, bunların herhangi birisinin kastı, herhangi bir failin fiili olmaksızın, feleğin hükümlerinin gerekleri olduğunu düşünür. Bir kısmı, bunların onlara karşılığında kendilerine sevap ve ödül verilmesi için yapıldığını ileri sürer. Bir kısmı, bu halin onlar için diğerlerine nispetle daha iyi ve faydalı olduğunu kabul eder. Bir kısmı, bunların ezelî bilgi ve gerçekleşmesi kaçınılmaz olan kesin takdirine göre olduğuna inanır. Bir kısmı, bunları, [Allah'ın] kudretinin ve hükümranlığının mülkündeki bir tezahürü ve iradesinin bir yansıması olarak görür. Bir kısmı bunlara, başkaları için bir öğüt, tehdit ve korkutma olarak bakar. Bir kısmı, bunların her ne kadar hikmet boyutlarını anlayamasa da en hikmetli ve sağlam işler olduklarına inanır. Bunlara göre, kaza ve kadere göre gerçekleşen işlere sadece inanmak, teslim olmak, sabır ve rıza göstermek gerekir. Nitekim Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*... Hanginizin daha güzel iş yaptığını görmek için...*"[17] Yine şöyle buyurmuştur: "*[(Ey müminler!) Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden] cennete gireceğinizi mi sandınız?*"[18] Bunları sadece konumuzun açıklığa kavuşması bağlamında zikrettik. Çünkü bu konu, âlimlerin üzerinde ihtilaf ettikleri temel konulardan bir tanesidir. Ondan çeşitli görüşler ve farklı mezhepler ortaya çıkmıştır. Ayrıca o, kavrayış sahiplerinin akıllarına güç gelen bir konudur. Her mezhep müntesibinin aklının üstünlüğü, kendi şahsında ortaya çıkar ve çelişkili görüşlere inanmadığı sürece –çünkü bu durumda mezhebinde kendisiyle çelişmiş, inancında mezhebine muhalefet etmiş olur ki bu, akıllı kimseler nazarında ayıpların en büyüğü, âlimler açısından da inançların en çirkinidir– dinine sağlam delillerle yardımı, mezhebinin müntesiplerine mezhepleriyle ilgili konulardaki desteği ve hemcinsleriyle olan iyi münasebeti oranında bilinir.

Sonra bil ki, akıllı kimselerin bir kısmının diğer bir kısmına muhalefet etmesindeki ayıbın çoğu kendilerine ait değildir. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi bu, onların mertebelerinin farklı olmasındandır. Ancak bir kimsenin mezhebinde ve görüşünde kendisiyle çelişmesi, tahsilinin azlığına, ayırt etme gücünün zayıflığına ve akıllı kimselerin zıtlarıyla birbirlerine karşı övündüğü cılız görüşlülüğüne işaret eder. Akıllı kimselerin detay konularda birbirleriyle ihtilafa düşmeleri konusunda

17. Mülk, 67/2.
18. Bakara, 2/214.

mazur oluşlarına ilişkin diğer bir özellik de, bütün akıllı kimselerin tek bir şey üzerinde aynı görüş etrafında birleşmelerinin gerçekten de çok zor olmasıdır. Nitekim insanlar asıllar üzerinde ittifak ederken detaylarda ihtilafa düşerler. Bununla birlikte bir kimsenin bir şey hakkında tek bir görüşe inanması, birbirine zıt olan iki görüşe ise inanmaması zor değildir. Akıllı kimselerin din ve dünya işlerindeki tasarruflarında, akıllarının üstünlüğünün keyfiyeti ve bunun onların şahsında nasıl bilinebileceği konusunu anlattıktan sonra, şimdi, akıllı kimselerin en faziletlileri olan âlimlerin bir kısım hallerinden bahsetmek, onların ilimler, sanatlar ve hünerlerdeki mertebelerini ve aklın her sanat, ilim ve mezhep erbabının üzerinde ittifak ettikleri, kendilerine özgü olan ve onları başkalarından ayıran ilk prensiplerine ilişkin bilgilerinin keyfiyetini açıklamak istiyoruz.

Bölüm

Sanatların ve İlimlerin Asılları ve Dalları Arasındaki Farka Dair

Şöyle deriz: Bil ki, her ilmin, edebiyatın, sanatın ve mezhebin ehli ve erbabı vardır. Her meslek grubunun ve erbabının ise [izledikleri] asılları ve esasları vardır. Onlar, aklın ilk prensipleri doğrultusunda bunlar üzerinde ittifak halindedirler; durum başkaları nazarında farklı olsa da bunlar üzerinde ihtilafa düşmezler. Kuşkusuz bu asılların da dalları vardır ve onlar, bunlar üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Onlar için, her asla dair dalları ortaya çıkaran kıyaslar ve ihtilaf ettikleri hususlarda bir yargıya varabilmek için kullandıkları ölçüler vardır. Bunların sayıları, Bir ve Kahredici olan Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar çoktur. Ancak biz burada üzerlerinde düşünen ve haklarında araştırma yapan kimselere yol gösterici olması için onlardan bir kısmını zikredeceğiz. Bu bağlamda öncelikle matematiğin ilk konusu olan sayılardan başlar ve şöyle deriz:

Kuşkusuz matematikçiler arasında üzerinde ilk ittifak edilen asıl, onların sayıların mahiyetine, ikiden önce birden nasıl ortaya çıktıklarına dair bilgileridir. Onlar, sayıların, yalnızca birlerin çoğalmasından meydana geldiğini ve insanın onları zihninde birin sonsuza kadar artması olarak tasavvur ettiğini bilirler. Yine onlar, bu çoğalmanın, birler, onlar, yüzler ve binler basamağından hangi miktara ulaşırsa ulaşsın tek ve çift olmaktan uzak kalamayacağını bilirler. Bu, aritmetikçiler arasında ittifak edilen bir asıldır. Dolayısıyla onlar bunun üzerinde ihtilaf etmezler.

Ancak sayıların türlerinin niceliği ve bu türlerin özellikleri konusuna gelince; onlar bunlara dair bilgileri bakımından farklı mertebelerde bulunurlar.

Bunların hepsi zihinlerinin kuvveti, araştırmalarının kalitesi, bakışlarının dikkati, düşüncelerinin güzelliği ve uyanıklıklarının çokluğu ölçüsünde farklılık arz eder.

Geometri sanatının durumu da bunun gibidir. Bu ilmin erbabı da, uzunluk, düzlem, cisim; uzunluk, genişlik ve derinlikten ibaret olan üç boyut ve bunlarda ortaya çıkan açılar, şekiller, konumlar vb şeyler üzerinde ittifak etmişlerdir. Bunların hepsi, başkaları nazarında farklı olsa da onlara göre aklın ilk prensipleri arasındadır.

Bu asılların türlerine, bu türlerin özelliklerine, onlarda ortaya çıkan şaşırtıcı münasebetlere ve bunlardan kaynaklanan hassas araştırmalara gelince; onlar bu tür konularda nefislerinin kuvvetlerindeki farklılık, araştırmalarındaki kalite, bakışlarındaki dikkat ve düşüncelerindeki derinlik oranında değişik mertebelerde bulunurlar.

İlm-i heyet olarak isimlendirilen astronomi sanatının durumu da aynıdır. Bu ilmin erbabı arasında üzerinde ittifak edilen asıl şudur: Gök, küre şeklindedir. Arz da küre şeklindedir ve göğün ortasına konmuştur. Hepsinin merkezi bir ve ortaktır. Arz sabit, gök onun etrafında dönme dolabın her gün ve gecede bir tam devir yapması gibi dairevi olarak hareket eder.

Dokuz feleğin terkibi, büyük dönüşlerin planı, on iki burcun taksimi, seyyar yedi gezegen ve sabit olan diğerleri ve arzın evrenin merkezinde nasıl bulunduğu gibi konulara gelince; bunların hepsi onlara göre, başkaları nazarında durum farklı olsa da, aklın ya teslimiyet ya feraset ya da burhân yoluyla tespit edilen ilk prensipleri arasındadır. Bu tür şeyler, bu sanat dalının erbabı arasında sabite haline gelmesi ve üzerinde ittifak edilmesi nedeniyle ilk prensiplerden sayılırlar. Durum başkaları nazarında farklı olsa da, onlar açısından, ister başkalarını taklit ederek onların doğruluğuna kanaat getirsinler, ister doğrulukları onlar tarafından kabul edilmiş olsun, isterse onlar hakkında derin görüş sahibi olarak onları burhân/kesin kanıtlar yoluyla bilmiş olsunlar, bundan ibarettir.

Onlar, dönen feleklerin terkibinin keyfiyeti, merkezin dışında kalan felekler, en yüksek ve en aşağı nokta, sinüs, gök cisimlerinin eğimi, genişlik, uzunluk, burçların çeşitli nitelikleri, yedi iklimin nitelikleri ve bunların genişlik ve uzunluk boyutları cihetinden halleri, gece ve gündüzün bu iklimlerdeki farklılıkları gibi konulara dair bilgilerinde ise, nefislerinin kuvvetlerindeki farklılık, araştırmalarındaki kalite, bilgilerindeki dikkat ve düşüncelerindeki derinlik oranında çeşitli mertebelerde bulunurlar.

Musiki olarak isimlendirilen telif sanatının durumu da aynıdır. Musiki erbabının üzerinde ittifak ettiği asıl, onların sayısal, geometrik ve birleşimsel/te'lîfiyye oranlara ilişkin bilgileridir: Her sanat eseri çeşitli şeylerin birleşiminden ibarettir. Çünkü onun parçalarının birleştirilmesi ve bünyesinin bileşimi bu üçünden birinden uzak değildir. Bunlardan birleşimi en yüksek oranlarda olanlar, sağlamlık bakımından en iyileri, tasarım itibariyle en kalitelileri ve sistem yönünden en güzelleridir. Düşük oranlarda olanlar, bunların aksi; bu ikisi arasında bulunanlar ise orta durumdadırlar. Bu ilim ve sanat üzerinde düşünenler, nefislerinin kuvvetlerinin farklılığı, yetilerinin fazlalığı, zihinlerinin berraklığı, alıştırmalarının çokluğu, ihtisas sürelerinin, gözlemlerinin, araştırmalarının ve derin düşüncelerinin uzunluğu oranında çeşitli mertebelerde bulunurlar.

Cisimler ve onlarda ortaya çıkan çeşitli arazlar ve bunların farklı nitelikleri gibi konuları ele alan tabiî ilimlerde de durum bundan farklı değildir. Onun pek çok alt şubeleri ve her bir şubenin de asılları ve dalları vardır. Ancak bu ilmin tamamında erbabının üzerinde ittifak ettiği ilk asıl, onların şu beş şeye dair bilgileridir: Bunlar heyûlâ, suret, mekân, zaman ve harekettir. Çünkü ister felekî isterse onun dışındaki

temel şeylerden olsun her cisim bu beş şeyi ihtiva etmektedir. Bu asıldan ortaya çıkan dallara gelince; bunlar iki kısımdan ibarettir. Birincisi, gökler ve felekler âlemi, diğeri ise ay feleğinin altında bulunan oluş ve bozuluş âlemidir. Bu ilmin erbabı arasında ittifak edilen asıl, onların bu âlemin; bütün felekleri, göklerinin tabakaları ve tek bir insanın ve hayvanın cisminin içerisinde akıp gittiği geçişken kuvvetleriyle tek bir hareket ettiricinin tek bir hareketiyle hareket ettiğine dair bilgileridir.

Tabiatın nasıl terkip edildiği, onun hareketine dair ilim dalları ve bunların her birine özgü hususlara gelince; onların bunlara dair bilgileri, nefislerinin kuvvetleri, bu konuları araştırmalarındaki yoğunlukları, incelemelerinin kalitesi ve düşüncelerinin derinliği oranında farklılık arz eder.

Oluş ve bozuluşun durumu da aynıdır: Bu konunun erbabı arasında ittifak edilen asıl; onların hararet, soğukluk, yaşlık ve kuruluk olmak üzere dört tabiata ve ateş, hava, su ve topraktan ibaret olan dört asla ve bunların bazısının bazı zamanlarda ve bazı mekânlarda diğer bazısına nasıl dönüştüğüne dair bilgileridir. Ancak bunlardan söz konusu mekânlarda, zamanlarda ve cinslerde meydana gelen varlıklara ilişkin ilimlere gelince; onlar, nefislerinin kuvvetleri, araştırmalarının, gözlem ve düşüncelerinin kalitesi oranında farklı mertebelerde bulunurlar.

Bunlardan bir kısmı, meteorolojik hadiseler ve hava değişimleridir. Bir kısmı, arzın derinliklerinde madenler olarak isimlendirilen varlıklar; bir kısmı, arzın yüzeyinde bitkiler olarak isimlendirilen varlıklar; diğer bir kısmı da hayvanlar olarak isimlendirilen varlıklardır. Bu dört kısımdan her bir cins üzerinde incelemede bulunmak, kendi başına müstakil bir sanattır. Meteorolojik olaylar üzerinde, bu sanatın erbabı arasında ittifak edilen asıl, onların rüzgâr, zemheri ve esîr kürelerinin, yine denizler ve karalardan yükselen yaş ve kuru buhar kürelerinin tabiatlarına dair bilgileridir. Onlar, bu kürelerde ve onların müşterek yüzeylerinde, rüzgârın, yağmurun, şimşeğin, gök gürültüsünün, donmanın, karın, ayın ışık halkalarının, yıldız kaymalarının ve kuyruklu yıldızların nasıl gerçekleştiğiyle ilgili bilgilerinde ise, nefislerinin kuvvetleri, araştırma, gözlem ve düşüncelerinin kalitesi oranında farklı mertebelerde bulunurlar.

Madenler üzerinde ittifak edilen aslın durumu da bunun gibidir. Bu asıl, onların iki unsur olan civa ve kükürte ve tüm maden cevherlerinin özlerine dair bilgileridir. Yeryüzü bölgelerindeki ve bunların, altın, gümüş, bakır, kurşun, grafit, demir, sürme, arsenik, şap, zaç, tuz, petrol, zift, asfizac vb madenleri bulunduran özel kısımlarındaki farklılıkların sebebi, bunların özellikleri ve maruz kaldıkları değişikler gibi konulara dair ilim ve bilgilerinde ise, nefislerinin kuvveti ve bu hususlara dair derin düşünceleri oranında farklı mertebelerde bulunurlar.

Bitkilerin durumu da aynıdır:

Onlardan bir kısmının ekilen taneleri vardır; bir kısmı dikilen ağaçlardır ve bir kısmı da yerden biten otlardır. Hayvanların durumu da aynıdır: Onlardan bir kısmı rahimlerden doğar; bir kısmı yumurtadan ve bir kısmı da çürümüş ve kokuşmuş şeylerden çıkar. Bunların hepsi erbabı arasında ittifak edilen bir asıldır. Ancak onların, bunların türlerinin, özelliklerinin, fiillerinin, tasarruflarının, fayda ve zararla-

rının farklı oluşlarına dair bilgilerine gelince; bu tür konularda farklı mertebelerde bulunurlar. Bunların hepsi nefislerinin kuvvetleri, araştırmalarının kalitesi, düşünce ve tefekkürdeki dikkatleri oranında farklılık arz eder.

Mantık ilimlerine gelince; bunlar lügavî ve felsefî olmak üzere iki kısımdır: Lügavî olana örnek, nahiv/dilbilgisi sanatıdır. Bu ilmin erbabı arasında ittifak edilen asıl; onların, isimlere, fiillere, harflere ve bunların raf', nasb ve cer hallerinin irabına dair bilgileridir. Diğer bir örnek, hitabet sanatıdır. Bu sanatın aslı, seciyi, fesahati, örnekleri sunmayı ve benzetmeleri bilmektir. Bir başka örnek; şiir sanatıdır. Bu sanatın aslı, vezinleri, nazım çeşitlerini, harekeli ve sakin harfleri bilmektir. Şiir sanatının detayları üzerinde düşünme, onun henüz emekleme aşamasında bulunanlarını, ağdalı ve bozuk olanlarını bilme konusuna gelince; onlar bu tür konularda nefisleri, tecrübelerinin çokluğu ve alıştırmalarının devamlılığı bakımından farklı mertebelerde bulunurlar.

Mantığın felsefî/hikemî kısmının durumu da aynıdır. Onun da alt kısımları vardır. Bunlar, burhân, cedel/tartışma, safsata ve mugalâta sanatlarıdır. Burhân sanatının erbabı arasında ittifak edilen asıl, onların *İsagoji*'deki[19] altı, *Kategoryas*'daki[20] on, *Peri Hermeneias*'daki[21] yirmi ve *Analitika*'daki[22] yedi lafzın anlamlarını bilmeleridir.

Manalara dair sanatların alt kısımlarına ve onlar içerisinde yer alan ilginç konulara gelince; orası pek çok düşünürün yolunu yitirdiği derin bir denizdir ve pek çok akıllı kimse onlar karşısında şaşırıp kalmıştır. Çünkü bu sanatın manaları çok ince, asılları çok şaşırtıcı, dalları çok ve erbabının hedefleri çok uzaktır. Nitekim bu sanat aracılığıyla felsefe ve hikmet literatürü, aklın ve burhân olarak isimlendirilen hakikatlerin ölçüleri bilinir.

Bu anlattıklarımızdan açıkça anlaşılmaktadır ki her ilim ve sanatın, erbabı arasında ittifak edilen asılları vardır. Bunlar, başkaları farklı düşünseler de adeta onların akıllarının apaçık olan ilk prensipleridir. Bunun örneği, mühendislerin şu sözleridir: Üçgenin kenarlarından ikisinin toplamı, diğerinden yani üçüncü kenardan daha uzundur. Bu hüküm, onlara göre adeta akıllarının apaçık olan ilk prensibidir. Ancak onların, "Her üçgenin en uzun olan kenarı en büyük açıyı oluşturur" sözü, biraz daha kapalı ve dikkat isteyen, dolayısıyla düşünmeyi gerektiren bir konudur. Ancak onların, her üçgenin iç açılarının toplamı, iki dik açının toplamına eşittir sözünde, burhâna ve bir takım önermelere ihtiyaç vardır.

Mantık sanatının durumu da bu şekildedir. Onda da adeta onların akıllarının apaçık olan ilk prensipleri konumunda olan şeyler vardır: Onların, iki zıt şey, aynı anda tek bir şeyde bir araya gelemez sözü böyledir. Kuşkusuz bu hüküm apaçıktır. Ancak bundan daha hassas olan ve kendisinde burhâna ihtiyaç duyulan bir konuya gelince; bunun örneği, onların "Bir şeyin oluşu, diğer bir şeyin yok oluşudur" sözüdür.

---

19. Yunanlı Porfiryus'un *Kitâbu'l-Külliyyâtı* (Tümeller Kitabı).
20. Aristo'nun *Kitâbu'l-Mâkûlâtı* (Kategoriler Kitabı).
21. Aristo'nun *Kitâbu'l-İbâre* adlı eseridir.
22. Aristo'nun *Kitâbu'l-Kıyâsı*; buna *Analitika el-Ûlâ* (1. Analitikler) de denilir. Bunun 2. Analitikler i de bulunmaktadır ve o burhân sanatına dair bir kitaptır.

Bu örneğe göre, onların durumu, her sanat, ilim, edebiyat ve mezhep erbabının nazarında yer eden kategorilerin durumu gibidir. Onların akıllarının ilk prensipleri bulunduğu gibi, ikincil, üçüncül, dördüncül vb prensipleri de bulunur. Bunun örneği, feleklerin terkiplerinin durumunu anlatan Majesty[23] kitabında yer alan hükümlerdir. Bu ilim dalı, optik ilmi üzerindeki incelemelerden, boyutları ve gök cisimlerini tanıdıktan sonra gelir. Optik ilmi ise, geometri ilminden ve Öklid'in kitabını inceledikten sonra gelir. Buna göre, her sanatın ilk prensipleri, kendisinden önceki diğer bir sanattan alınmıştır. Burhân bilgisi ise, akıl ve duyu yoluyla bilinenlerden sonra gelir.

Bil ki, her sanat, daha önce ifade edildiği gibi diğer bir sanattan alınmıştır. Her sanatın, ilmin ve mezhebin erbabı da diğerlerine nispetle kendi sanatlarını, onların asıllarını ve detaylarını daha iyi bilir. Çünkü onlar, kendi sanatlarını öğrenmişler ve yalnızca onun üzerinde uzun bir deneyim ve tecrübe kazanmışlardır. Onların kendi sanatlarının detaylarında farklı mertebelerde bulunmalarına gelince; bu onların sanatlarındaki üstünlükleri bakımındandır. Sanata ilk başlayan öğrencinin, sanatında kendisinden daha üstün ve yetkin olanı sorgulaması, ona itiraz etmesi ve ondan delil ve kesin kanıt istemesi; herhangi bir belge ve açıklama söz konusu olmadan ona karşı çıkması mümkün değildir. Böyle bir şey, sanatlar ve ilimler açısından büyük bir beladır. Yetenek sahibi sanat erbabı için en büyük sıkıntı ise, sanat erbabı olmayan birisinin onun hakkındaki konuşması, onun aslından haberi olmadığı halde detayları hakkında hüküm vermesi ve bu konuda sözünün dinlenip hükmünün kabul görmesidir. Bu husus, insanların görüşleri ve mezhepleri arasında ortaya çıkan ihtilafların sebeplerinin en önemlisidir. Nitekim bir grup kıssacı ve tartışmacı, meclislerde öne atılıyor, görüşler ve mezhepler hakkında, onların hakikatlerini, hükümlerini ve tanımlarını bilmeleri şöyle dursun, mahiyetlerini bile bilmedikleri halde konuşuyor ve birbirlerini yalanlıyor; halk da onların bu sözlerini dinliyor ve onlarla amel ediyorlar. Böylece onlar, farkında olmadan sapıyor ve saptırıyorlar.

Bil ki cedel/tartışma da sanat dallarından birisidir. Ancak ondan maksat, her hâlükarda hasma galip gelmekten ve ona karşı zafer kazanmaktan başkası değildir. Bu bakımdan, "cedel, hasmı ister kesin bir kanıt, ister bir şüphe, isterse savaş kültüründen her hangi biri yoluyla olsun hasmın fikrini öldürmektir". Nitekim "savaş hiledir" de denmiştir. Çünkü o, savaşın hile olması bakımından savaşa ve meydan muharebesine benzer.

Bölüm

Sonra bil ki, bu sanat dalının erbabı arasında, üzerinde ittifak edilen asıl, iddiaları, soruları, cevapları ve delili bilmektir. Soruların nasıl sorulup cevapların nasıl verildiğine, görünenden hareketle görülmeyenin, açık olandan hareketle gizli olanın, duyulurlardan hareketle akıl yoluyla bilinenlerin kanıtlarının nasıl elde edildiğine, tüm tikellerin tek tek ele alınıp tümel hakkında hüküm vermenin hangi konuda mümkün olup hangisinde de olmadığına gelince; sebep ve sonucun birbirlerini nasıl

23. Yunan bilgini Batlamyus'un astronomi ilmine dair bir kitabı.

takip ettiklerine, dalların asıllara nasıl kıyas edildiğine, iddianın iddia ve delilin de delil ile çelişmesine, bir meselenin aslına döndürülmesine, aslın, dalı ile çelişmesine, aslın asla, dalın da dala kıyas edilmesine ve kötülüklerin gerekleri ve onlarla ilintili şeylere ve kötülük yapanlardan ortaya çıkan haktan kopma, şüphe ve şaşkınlık gibi şeyleri bilmeye dair hususlara gelince; onların hepsi bu tür şeylerde, nefislerinin kuvvetleri, zekâlarının keskinliği, bakış ve araştırmalarındaki dikkatleri, inatçılıkları, hayâsızlıkları ve şamataları oranında farklı mertebelerde bulunurlar.

Sonra bil ki, hiçbir sanat, ilim ve edebiyat erbabı yoktur ki onların maruz kaldıkları, şaşkınlık, dehşet, şüpheler, zanlar, hata, düşmanlık, kin ve nefret gibi şeyler; cedel erbabının inandıkları ve mücadelesini verdikleri şeylerde maruz kaldıkları kadar olsun. Bunun çeşitli sebepleri vardır: Birincisi, her sanat, ilim, mezhep ve görüş, cedel erbabının önüne gelir; onlar da bunlar üzerinde, haklarında düşünmeden, araştırma yapmadan ve bir bilgi sahibi olmadan önce konuşur, bunlara karşı çıkar ve bunların savunmasını yapar. İkincisi, cedel erbabının sanatına, onların dışındaki kimseler, sorular sormak, iddialarına karşı çıkmak ve cevaplarına muhalefet etmek suretiyle müdahalede bulunabilir. Çünkü pek çok hususta, soru sormak, cevap vermekten, karşı çıkmak, bir iddiaya başka bir iddia ile karşılık vermekten, yalanlamak, onun yalan olduğunu kesin bir kanıtla ortaya koymaktan ve bozmak ise düzeltmekten daha kolaydır. Üçüncüsü, cedel erbabı, mezheplerinin usullerini savunurken taklide, detaylarda ise derin düşünceye yönelebilmektedirler. Asılda taklidi yeğleyen nasıl olup da detaylar üzerinde derin bir düşünce ve gözlemde bulunabilir? Dördüncüsü, onların çoğu tartışır, sonuçta görüşü ve mezhebi üzerinde ısrar eder. Bunu yaparken de takvayı, dindarlığı ve gerçeği talep etmeyi esas almak yerine, taassubu ve bağnazlığı esas alır. Hâlbuki taassup ve bağnazlık gerçeği görmeyi ve doğruya ulaşmayı engeller.

Sonra bil ki, âlimler için, ilim, edebiyat ve kelamla uğraşan bu gruptan daha kötüsü, peygamberler için daha zararlısı, din ehline daha çok düşmanlıkta bulunanı ve sağduyu sahipleri için bu grubun sözlerinden ve zalimce tartışmalarından, görüş ve mezheplerinde düşmanca tavırlarından daha fena olanı yoktur. Çünkü bunlar eğer peygamberlerin (a.s.) zamanında ve onların gönderildikleri dönemde bulunuyorlarsa, onlardan mucize göstermelerini isterler ve onlara düşmanlıkta bulunurlar. Nitekim bu tipler, Hz. Peygamber' (a.s.) şöyle demişlerdir: "*Bize yerden bir pınar fışkırtıncaya kadar sana iman etmeyeceğiz.*"[24] Nuh'a (a.s.) da şöyle demişlerdir: "*Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana uyduğunu görmüyoruz.*"[25] Bunlar inanan kimselerin yanlarından geçip giderken, kaş göz işaretiyle alay ederler. Allahü Teâlâ bunları şöyle yermektedir: "*Bunu sana ancak tartışmak için söylediler. Doğrusu onlar kavgacı bir toplumdur.*"[26] Peygamberlerin zamanında din ehline karşı çıkanların durumu budur.

Bunlar, peygamberlerin zamanının dışında iken de din ve takva ehline şüpheleriyle karşı çıkarlar. Peygamberlerin (a.s.) kitaplarını arkalarına atarlar. Eksik akılları ve bozuk görüşleri yüzünden mezheplere ve fırkalara ayrılırlar. Mezhepleriyle ilgili

24. İsra, 17/90.
25. Hûd, 11/27.
26. Zuhruf, 43/58.

birbirleriyle çelişen kıyaslar, sahte delililer ileri sürerler. Bunlarla gençler ve halk arasındaki akıllı kimselere karşı çıkarlar. Onları peygamberin getirdiği dinde gösterilen yol ve yöntemlerden ayırıp, ilahî yasa ve kanunlardan uzaklaştırırlar.

Sonra bil ki, başka hiçbir sanatın erbabı arasında bu sanatın erbabı arasında olduğu kadar farklılık yoktur. Çünkü sen, bunlar arasında ifadesi düzgün, konuşması açık ve akıcı, açıklamaları büyüleyici olan, ayrıca apaçık olan gerçeği yanlış, yanlışı da gerçek olarak gösterme gücüne sahip kimseler bulunduğuna tanık olursun. Hâlbuki bunların kalpleri eşyanın hakikatleri konusunda boş, zihinleri ilim ve irfandan yoksundur. Nitekim Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle rivayet edilmiştir: "*Ümmetim hakkında en çok endişe duyduğum kişi, konuşmada çok mahir, ancak kalbi hikmetten yoksun olan münafık kişidir. Çünkü o, akıcı konuşması ve beyanıyla onları değiştirir, cehaleti ve irfanının azlığıyla onları saptırır.*"

Yine sen, onlar arasında tartışan, delil getirmeye çalışan münazara eden, sözleri birbirini yalanladığı halde bunun farkında olmayan ve bu konuda uyarıldığı zaman buna aldırmayan kimselerin bulunduğuna tanık olursun. Ayrıca, onların bazılarının akıllı, zeki dünya işlerinden pek çoğunu yoluna koyan, bununla birlikte sağduyu sahiplerinin bozuk görüşlerden ayırt ettikleri apaçık şeylerde çeşitli inançlara yöneldiğinde, onlar arasından cahillerin ve çocukların çoğunun inanç ve görüşlerinden daha değersiz ve çirkin olanları seçtiğini görürsün. Bunun da çeşitli sebepleri vardır: Birincisi, basiretsiz bir şekilde kalbiyle inandığı şeylerde aşırı taassup sahibi olmasıdır. İkincisi, inancı konusunda kendisini beğenmesidir. Üçüncüsü, inandığı asıllardaki hataları gizli kalmakla birlikte, detaylarda çirkinliğinin apaçık ortaya çıkmasıdır.

Detaylarda ortaya çıkan bu çirkinlik; asılların onları iptal etmesi korkusunu doğurur ve tartışmacı, kesin delilin onlar hakkında gerektirdiği şeylerden kaçınmak için çeşitli hilelere başvurur. Bu yüzden bazen şamata yapar; bazen gerçeği gizler, bazen cevap verme ve gerçeği onaylama durumunda hileye başvurur ve şöyle söylemeye tenezzül etmez: "Bilmiyorum; Allah ve elçisi daha iyi bilir. Hâlbuki Hz. Peygamber (a.s.) zamanında [onun arkadaşlarına] bilmedikleri bir konuda bir soru yöneltildiğinde, onlar, Allah'ın buyruğuna uyarak "*Allah ve elçisi daha iyi bilir*" derlerdi. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "*İhtilaf ettiğiniz konuda hüküm Allaha aittir.*"[27] Yine şöyle buyurmuştur: "*... Hâlbuki onu, Resûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi.*"[28]

Ancak tartışmacıların çoğu kendileri için gerçekten Allah'a dönüşün söz konusu olmadığına inanır. Dolayısıyla Ona kavuşmayı ümit etmezler ve Onu görmeyi mümkün görmezler. Eksik aklıyla düşündüğü için içtihadı onu bu görüşe sevk etmiş, böylece Allah'ın, Kitab'ının pek çok yerinde zikrettiği şu hususları terk etmiştir: "*Sonra gerçek Mevlaları olan Allah'a döndürülürler*"[29], "*Hepinizin dönüşü Allah'adır. [Sonra*

27. Şûrâ, 42/10.
28. Nisa, 4/83.
29. Enâm, 6/62.

O, Kıyamet Günü aranızda hükmünü verir]"[30], "*Sizi boş yere yarattığımızı ve hiçbir zaman bize döndürülmeyeceğinizi mi sanıyorsunuz?*"[31], "*Kim Allah'a kavuşmayı umuyorsa [bilsin ki] Allah'ın belirlediği vakit mutlaka gelecektir*"[32], "*Zalimlerin Allah'ın huzurunda durduruldukları anı bir görseydin!*"[33], "*Allah'ın huzurunda durduruldukları ve Onun kendilerine 'bu gerçek değilmiymiş' dediği anı bir görseydin!*"[34] Hz. İsa da (a.s.) şöyle demiştir: "*Sen kulların arasında ihtilaf ettikleri konularda hükmünü verirsin.*"[35] Bu anlamda pek çok ayet mevcuttur.

Ancak bunlardan bir kısmı, itirazda bulunarak şöyle der: Allah'a dönüşün anlamı, Onun sevabına dönüştür. Eğer onlar, peygamberin getirdiği dinin esaslarını, ilahî yasa ve kanunları ve onları koyanların, nasıl her yedi günde bir günü, çalışmayı ve dünya işleriyle meşguliyeti terk etmek için ayırdıklarını, mescitler, havralar, kiliseler ve tapınaklar gibi ibadet mekânlarında, ibadet için toplanarak oruçla, duayla, bayramlarda kurban kesmekle, sahralara ve minberlere çıkıp vaaz etmekle, yapılan vaazları sessizce dinlemekle ve ahiret gününü hatırlamakla ihya etmeye tahsis ettiklerini ve bunların hepsinin, küllî nefsin katında, iyiler ile kötülerin birbirinden ayırt edilmeleri ve Onun, ihtilaf ettikleri konularda hükmünü vermesi için, yedi bin yılında kopacak ve cesetlere bürünmüş tikel ruhların başlarına gelecek olan kıyametin hallerinin işaret ve nişanları olduğunu anlamış ve yine onlar, tartışmaları terk edip kendilerine fayda verecek salih amellerle meşgul ve güzel huylar edinip övgüye değer adap ve erkân sahibi kimseler olsalardı; bütün bunlar kendileri için tartışmadan, husumetten, öfkeden, taassuptan ve düşmanlıktan daha hayırlı olurdu.

Ancak doğumlarında Merih gezegeninin onları istila etmesi, onları bu tür şeyleri yapmaya teşvik etmiştir. Ayrıca acılık kuvveti onların mizaçlarında artar ve onlara bu tür şeyler yaptırır. Onların hocalarıyla sohbetleri ve risâleleri uzayıp gider, bunlara alışırlar, bunlar üzerinde talimlerine devam ederler ve sonuçta bunlar onların adeti haline gelir ve bunlardan ayrı kalmaya sabredemezler.

Ey kardeş! Sen bunların ıslahını arzulama. Bu tartışmacı grup üzerinde çok durduk. Çünkü mezhep ve fırkalardaki ihtilafın sebeplerinin çoğu bunlardan kaynaklanır. Onların kendisi, söz söyleme, tartışma, ilimlerin incelikleri üzerine deliller sunma işiyle meşgul olmaları, öğrenmeleri kendilerine vacip olan şeyleri öğrenmeyi terk etmeleri, bunlar apaçık ortada iken onların bunların güzelliğini bilmemeleri gibi hususlar bakımından ayrılık konusunda sebeptirler.

---

30. Mâide, 5/105. Ayetin orijinalinde parantez içindeki kısım şöyledir: "Sonra O yaptıklarınızı size haber verir."
31. Mü'minûn, 23/115.
32. Ankebut 29/5.
33. Sebe, 34/31.
34. Enam, 6/30.
35. Zümer, 39/46.

Bölüm
Cedelin/Tartışmanın Âdâbına Dair

Şöyle deriz: Bil ki, iki kişinin ya da bir topluluğun üzerinde tartıştığı her meselede, taraflar ya bu meselede tartışma sanatının erbabıdırlar ya da değildirler. Eğer onlar bu meselede tartışmaya ehil değillerse, onların bu konudaki sözleri kendileri tarafından onanmış asıllara dayalı değildir. Onların herhangi bir konu üzerinde, kendileri tarafından onanmış asıllara dayalı olmayan her sözü ve tartışması bu konuda bir sonuca ulaştırmaz ve iddialarına bir kanıt getirmez. Eğer tartışan taraflardan biri ehil değilse, onun arkadaşıyla tartışması, kendisi adına bir zulümdür. Aynı şekilde arkadaşının ona karşı söyledikleri de yersizdir. Çünkü o da tartışma sanatının ehli olmayan birisiyle tartışmaktadır. Eğer her iki taraf da tartışma sanatının ehli ise, ya tartıştıkları konuda aynı derecededirler ya da farklı mertebelerdedirler. Eğer farklı mertebelerde iseler, onların durumu ilk önce zikrettiklerimizin durumu gibidir. Fakat onlar, tartışma sanatında aynı derecede bulunuyorlarsa, onlara düşen, kendilerini ihtilaf ettikleri konu üzerinde, bu sanatın kanunları ve asılları karşısında hesaba çekmeleri; eğer tartışma detaylar üzerinde ise onu asıllara kıyas etmeleridir.

Eğer nefislerinde asıllardan hüküm çıkarma gücü yoksa, onlara düşen, aralarında bir hükme varılabilmesi için, bu sanat dalında kendilerinden daha üstün kimseler huzurunda muhakeme edilmeleridir.

Eğer aralarında hüküm verecek ve hükmüne razı olacak birisini bulamazlarsa ve nefislerinde de asıllardan hüküm çıkarma gücü yoksa, onlara düşen bu meselede tartışmayı bırakmaları ve susmalarıdır. Eğer tartışma ve çekişmede bu söylediklerimizi yapmazlarsa, bu durum aralarında düşmanlık ve nefret sebebi olacak; ısrar ettikçe de ihtilaf, düşmanlık ve nefret kıyamet gününe kadar katlanarak artacak ve bu durumları değişmeyecektir. İşte bu durum da, âlimlerin görüş ve mezhep ayrılıklarının sebeplerinden birisidir.

Kıyas çeşitlerinin açıklanmasına gelince; burada anlattığımız gibidir. İnsanın bildiği konular üç kısma ayrılır: Geçmiş, gelecek ve şimdi...

Onun şimdide olanı bilmesi, beş duyu organından biri vasıtasıyladır. Beş duyu ise daha önce bir kısmını zikrettiğimiz gibi çeşitli nedenlerden dolayı duyulurlara ilişkin duyumlarında bazen isabet eder bazen de yanılır.

Onun zaman aşımına uğramış, üzerinden günler geçmiş ya da algılayamadığı bir mekânda gerçekleşen olayları bilmesi, işitme ve haber yoluyladır. Haber veren ise bazen doğru bazen de yalancı olabilir. Aynı şekilde dinleyen de doğru olanı yalan, yalan olanı da doğru sayabilir. Onun gelecekte olacağı ya da algılayamadığı bir mekânda olanı bilmesi ise bazen kıyas ile mümkün olur. Kıyas da doğru ya da zayıf olabilir.

Kıyası kullananın durumu da bunun gibidir. O da bazen, çocukların, cahillerin, halkın ve entelektüellerden çoğunun kıyaslarını anlatırken ifade ettiğimiz gibi kıyası kullanmasını bilemeyebilir. Bu durum da âlimlerin görüş ve mezhep ayrılıklarının sebeplerinden birisidir.

Sonra bil ki kuşkusuz sen, dikkatlice bakıp iyice düşündüğünde, insan bilgisinin çoğunun kıyas yoluyla gerçekleştiğini görürsün. Kıyaslar ise farklı kısımlara, çeşitli

dallara ayrılır. Bunların hepsi sanatların asıllarına, ilimlere ve onların kanunlarına göre ortaya çıkar.

Buna fıkıhçıların kıyaslarının doktorların kıyaslarına, astrologların kıyaslarının dilbilimcilerin ve kelamcıların kıyaslarına, felsefecilerin kıyaslarının cedel/tartışma erbabının kıyaslarına, matematikçi mantıkçıların kıyaslarının cedel ehlinin kıyaslarına, cedel ehlinin kıyaslarının da fizikçilerin ve ilahiyatçıların kıyaslarına benzememesi örnek olarak verilebilir.

Diğer sanatların ve ilimlerin durumu da aynıdır. Bunların bir kısmını yeri geldiğinde anlatacağız. Ancak şimdi öncelikle kıyasın ne olduğundan bahsedeceğiz. Kıyas; Algılanamayan tümel/küllî olgular hakkında, tamamı bazı cüzlerinde bulunan niteliklerden hareketle hüküm verilmesidir.

Örneğin, insan tikel bir ateşin sıcak olduğunu algıladığında, duyu yoluyla algıladığı bu şeye kıyasla algılamadığı bütün ateşlerin de sıcak olduğu hükmüne varır. Suyun bir kısmının yaşlığından hareketle bütün suların yaşlığına hükmetmek de bunun gibidir. Tikel bir algıdan hareketle akıl tümel bir hükme varır.

Bil ki bu hüküm ve kıyas her şeyde ve her mekânda birbirini izlemez. Nitekim pek çok ülkede, akıllı kimseler suyun sadece tatlı olduğuna tanık olurlar. Algılarından hareketle yeryüzündeki bütün suların tatlı olduğuna hükmettiklerinde, farkında olmadan hata etmiş olurlar. Buna göre, her şeyde kıyasla hükmün birbirini izlemesi hatalı da doğru da olabilir.

Ey kardeş! İyice düşündüğünde âlimlerin ihtilaflarının ve hataların çoğunun bu sanatta kıyasın kullanımından kaynaklandığını görürsün. Bu durum onlar farkında olmadan gizlice ortaya çıkar. Onların hükmün kıyasları izlediği şeyleri nasıl ayırt edeceklerini iyice bilemedikleri zaman da aynı durum söz konusudur. Eski bilgeler bu hususu ortaya çıkarma konusunda çok çaba sarf ettiler, sonuçta onu anladılar ve kitaplarında uzun bahisler olarak ele aldılar. Bunları tanıma ve bilme arzusunu gerçekleştirmeye yalnızca hikmeti ve felsefeyi sevenler ile hakikatin peşinde koşanlar sabredebilir. Mantık İlmi ne dair risâlelerimizde bunların bir kısmını anlatmıştık. Ancak bu bölümde onunla ilgili sadece bir örnek üzerinde duracağız.

Bil ki ey kardeş! Tikel ile tümel hakkında hüküm vermenin birbirini izlediği kıyas, ancak bir şeyin arızî değil, zâtî nitelikleri için söz konusudur. Zâtî nitelikler ortadan kalktığında, nitelenen [zât] da ortadan kalkar. Nitelikler sabit olduğunda nitelenen de sabit olur. Çünkü zâtî nitelikler, zâtı oluşturan surettir. Arızî nitelikler ortadan kalktığında ise nitelenen de ortadan kalkmaz. Suyun yaşlığı ve tatlılığı buna örnektir. Yaşlık ortadan kalktığında su mevcut olmaz. Ancak tatlılık, bulunmadığı zaman suyun da bulunmamasını gerektiren zorunlu bir nitelik değildir. Dolayısıyla yaşlık suyun zâtını oluşturan bir surettir. Tatlılık ise suyu tamamlayan bir surettir. Buna göre, kıyasta hükme itibar edilmesi gerekir, yoksa onun doğru ya da yanlış olduğuna değil.

Bil ki, ilk filozoflar, daha önce anlattığımız üzere, zikrettiğimiz bu hususu ispat edip bilgilerinin çoğunu kıyas yoluyla elde ettiklerini ve kıyasta hata ve kusurun bulunabileceğini gördüklerinde, kıyasta hata ve kusurdan emin olabilecekleri bir çareyi

aradılar ve bu [çareye] gerçekleri ortaya çıkarma, doğruya isabet etme, sahte olan ve gerçekliği bulunmayan şeylerden sakınma bağlamında burhân ve aklın ölçüsü adını verdiler. Ancak [bu konuda] onlardan bir kısmı isabet etti, bir kısmı da yanıldı. "*Allah dilediğini doğru yola ulaştırır.*"[36]

Sonra bil, ki cedel erbabının çoğu zanda bulunuyorlar ve hükümleri ve zanlarıyla Allah'ın kullarını gerçekleri aramakla ve onların hepsinde isabet etmekle sorumlu tuttuğuna, isabet edemediklerinde veya yanıldıklarında ise onlara azap tehdidinde bulunduğuna hükmediyorlar. Hâlbuki durum onların zannettikleri gibi değildir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah hiç kimseye gücünün üzerinde bir sorumluluk yüklemez.*"[37] Güç yetirme, güç ve kuvvetin altındadır. Gerçeğe isabet etme, takatin kapsamında değildir ki güç yetirilen bir şey olsun. Dolayısıyla Allah kullarını ancak gerçeği aramak ve onu bulmaya çalışmakla sorumlu tutmuştur. Gerçeğe isabet etmeye gelince; Allah dilediğini ona ulaştırır. Nitekim Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Bizim uğrumuza çalışıp çabalayanlara yollarımızı göstereceğiz.*"[38].

Allah bu sözünde sadece Onun uğruna olmasını şart koştu. Çünkü insanlardan bir kısmının hakikati aramadaki gayreti, Allah'ın rızası için değil, açıklaması burada uzun sürecek olan başka sebepler bakımından olabilir. Dolayısıyla bu tür kimseler, hidayeti hak etmezler ve doğruya isabet etmeye de ehil olmazlar.

Sonra bil ki bu konu ihtilafın temel sebeplerinden birisidir: Nitekim insanların çoğu, Allah'ın kendisine ihsan ettiği anlayış, ayırt etme yetisi, zekâ ve güç nedeniyle gerçekleri ortaya çıkarmada ilimlere ihtiyaç duymadığını söyler ya da zanneder. Dolayısıyla da kendi güç ve kuvvetine güvenerek Rabbini, Ondan yardım ve başarı dilemeyi unutur. Sonuçta Allah onu kendi haline bırakır ve başarıdan mahrum eder. Allah bu konuda şöyle buyurmuştur: "*Allah'ı unuttular; Allah da onlara kendilerini unutturdu*"[39]

Bölüm
Kıyasların Çeşitlerine Dair

Bu konuda şunları söyleriz: Bil ki, filozofların ve bilgelerin kıyasta hata ve kusurun bilinmesi için koydukları ölçüleri çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Bunlar uzak beldelerdeki halkların kendi aralarında meşhur olan tartılarında ve ölçülerindeki farklılıkların, tatbik edilen hükümlerindeki ölçülerine göre olması gibi sanatlara, ilimlere ve kanunlara göre değişiklik arz eder. Nitekim tüm bu farklılıklara rağmen, gözetilen gaye, gerçeğe isabet etmek, kendi aralarındaki alışveriş muamelelerinde adalet ve insaf sahibi olmaktır. Filozofların aklın ölçüsü adını verdikleri burhânı ileri sürmelerindeki maksat da aynı şekilde gerçekleri ortaya çıkarmak, doğruya isabet etmek ve kıyasların kullanımında sahtecilikten ve hatadan kaçınmaktır. Ne var ki onlardan bir kısmı, bu ölçülerin kullanımında isabet, bir kısmı da hata etmiştir. Bu

36. Bakara, 2/213; Nûr, 24/46.
37. Bakara, 286.
38. Ankebut, 29/69.
39. Haşr, 59/19.

durum şu üç hasletin birinden kaynaklanır. Ya ölçüleri kullanan kişi, onların hakikatini ve ölçüyü nasıl kullanacağını bilmemekte ya insanların kendi aralarında meşhur olan tartı ve ölçülerde ve onları kullanmada güttükleri herhangi bir maksattan dolayı onlarda hata ve kusurun nasıl meydana geleceğini bilmemekte ya da tartı ve ölçünün doğruluğunu ve onları nasıl kullanacağını bilmemektedir veyahut da onun başka herhangi bir maksadı bulunmaktadır. İnsanların bu ölçüleri koymadaki maksatlarına gelince; bu sadece hakkı, doğruyu, adaleti ve insaflı olanı gerçekleştirmektir.

Bil ki filozofların ilimler ve sanatlarda eşyanın hakikatine ulaşmak maksadıyla koydukları ölçüler, adedini Bir ve Kahhâr olan Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar çoktur. Ancak bunların hepsi şu üç tür içerisinde yer alır: Birincisi, bunlar ya el, ya dil ya da vicdan ile kullanılır. El ile kullanılanlar, kantar, tahıl ölçekleri, tartılar, arşın vb şeylerdir. Özetle insanlar her ölçüyü alış-verişteki muamelelerinde, kendi aralarında adalete ve insaflı olana ulaşmak için kullanırlar.

İkincisi, pergel, usturlap ve gözlem araç ve gereçleri gibi astrologların, rasathane çalışanlarının ve su taksim edenlerin kullandıkları şeylerdir. Bunların hepsi zamanın cüzlerini ve vakitlerin ölçülerini bilip takdir etmek içindir.

Üçüncüsü, ölçümcülerin, miras üleştirenlerin ve mühendislerin gramları ve boyutları bilmek için kullandıkları arşın, kulaç, kefe, kumpas vb şeylerle, inşaat ustalarının sanatlarında kullandıkları, pergel, cetvel, gönye, şakul, açıölçer gibi şeylerdir. Bunların da hepsi düzgünlüğü ve eğriliği ölçmek için kullanılır.

Dördüncüsü, her sanatkârın tek başına kullanabileceği şeylerdir. Bunların dil ile kullanılanlarına örnek; şairlerin, hatiplerin, dilbilimcilerin ve musikişinasların kullandıkları aruz veznidir. Vicdan ile kullanılanlarına örnek; düşünürlerin ve filozofların duyulur ve gözlemlenen olgular üzerine düşünmeleri; bu yolla gizli olan makulleri ve kesin kanıtları kavramada kullanılan kıyasların doğruluk derecelerini tespit etmeleridir.

Sonra bil ki, bu kıyasların hepsi, bilgiye götüren yollardır. Bu ölçüler de Allah'ın kulları arasına, kendilerini, adalet, insaf, hakikat ve dürüstlük bakımından muhakeme etmeleri ve sahtecilik ve hatadan, zulüm ve haksızlıktan kaçınmaları; böylece zan ve tahminden sakınarak ihtilafları ve kendi aralarında münakaşa etmeyi ortadan kaldırmaları için yerleştirdiği hâkimler ve adalet dağıtıcıları konumundadırlar.

Sonra bil ki, kuşkusuz bu tür kıyasları ve ölçüleri kullananlar arasında ortaya çıkan ihtilaf ve çekişmeler de şu dört yöndendir: Birincisi, bunları kullananların, kendi hedefleri uğruna yanıltma ve aldatmaya başvurmasıdır. İkincisi, onların yanılmalarıdır. Üçüncüsü, bu ölçüleri nasıl kullanacaklarını bilmemeleridir. Dördüncüsü, kıyasın ve ölçülerin kusurlu olması; düzgün olmamasıdır. Bu sebeplerden dolayı, onlar arasında ihtilaf ve çekişme meydana gelir. İşte bu durum da âlimler arasındaki mezhep ve görüş ayrılıklarının sebeplerinden birisidir.

Sonra bil ki, kuşkusuz anlattığımız bu ölçüler ve kıyasların hepsi; Allah'ın "*Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez*"[40] buyruğunda zikrettiği ölçülerin işaretleri, örnekleri ve delilleridir.

40. Enbiyâ, 21/47.

Sonra bil ki, [hesap günü kurulacak olan] bu terazi, bütün terazilerin sonuncusudur. Bu terazide kimin iyilikleri ağdırırsa, gerçekten kurtulmuş ve ebedi huzura ve büyük bir kurtuluşa ermiştir. Kimin de terazisi hafif kalırsa, gerçekten kaybetmiş ve apaçık bir hüsrana uğramıştır.

Ey kardeş! Kendini bir yokla ve güzel işler yapmaya koyul ve çalış, azığını artırmaya bak; kuşkusuz azığının en hayırlısı, takva azığıdır. Hesaba çekilmeden önce bu gün kendini hesaba çek. Nitekim bu, hesabının en kolay olanıdır. Nefsinin vasisi ol, böylece senden sonraki vasinin aşırılıklarından emin olursun. Bu gün amellerini tart; yarının terazilerinde hesaba çekilmeden önce bundan gafil olma. Çünkü iyiliklerinin tartısında en ağır geleni budur. Buradaki tartıyı ve hesabı güzelce yaparsan durum nasıl olur? Eğer bunun nasıl olacağını bilemez ve bunu güzel yapamazsan, sana nasihat eden iyi ve erdemli dost ve kardeşlerinin meclisine gel. Böylece onlar sana nefsini nasıl hesaba çekeceğini ve iyiliklerini nasıl tartacağını öğretirler. Çünkü onlar, bu sanatın erbabıdırlar. Nitekim şöyle denilmiştir: "Her sanat dalında, ehlinden yardım isteyiniz."

"*Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"nde bu hesabı ve teraziyi ortaya koyduk; oradan bunu öğren. A'râf burcunda, A'râf ehli ile birlikte durduğunda -ki Allah onlardan şöyle söz etmiş ve onları şöyle nitelendirmiştir- "*A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar henüz cennete giremedikleri halde [girmeyi] umarak cennet ehline: 'Selâm size!' diye seslenirler.*"[41] Sonra Allah onları şöyle nitelendirmiştir: "*Onlar öyle adamlardır ki ne ticaret ne de alışveriş onları Allah'ı anmaktan alıkoymamıştır.*"[42] Ey kardeş! Sakın seni, "bu ancak öldükten sonra belli olur" diyen kimsenin sözü ve zannı aldatmasın! Yazık, ne yazık: [O gün] onlara uzaktan seslenilir. Onlar öldükten sonra bunu nereden bilecekler. Nitekim Allahü Teâlâ onlar hakkında şöyle buyurmuştur: "*Bu dünyada [hak karşısında] kör olan, Ahirette de kördür ve en şaşkın olandır.*"[43]

Ey kardeş! Allah seni gaflet ve cehalet uykusundan uyandırsın. Kalbini marifet nuruyla diriltsin. Ve seni şu buyruğu kapsamında yer alan kimselerden kılsın: "*Hiç ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında aydınlığında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklarda yürüyen ve oradan çıkamayacak olan kimse gibi midir?*"[44] Bu, gafillerin kalplerinde üst üste birikerek koyulaşmış olan cehalet karanlığıdır. Nitekim peygamberlerin, değerli bilgilerin ve ancak şehvet kirlerinden ve bedensel hazların aldatıcılığından arınmış olanların ulaşabileceği saklı sırların zikredildiği kitaplarında, bunların durumu anlatılmıştır. Allah onları şöyle yermektedir: "*Dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence ve süstür*"[45], "*Dünyanın geçici menfaatini arzuluyorlar*"[46], "*Dünya hayatından hoşnut ve onunla tatmin oldular*"[47], "*İşte bu Ahiret yurdudur. Onu yeryüzünde büyüklenmeyip bozgunculuk çıkarmayanlara*

41. A'râf, 7/47.
42. Nûr, 24/37.
43. Isra, 17/72.
44. Enam, 6/122.
45. Hadîd, 57/20.
46. Enfal, 8/67.
47. Yunus, 10/7.

veririz."[48] Kur'anda, dünyayı isteyenleri yerip ahireti arzulayanları ise öven pek çok ayet bulunmaktadır. Allah seni ahiret yurdundan istifade etmeye muvaffak kılsın. Cennet ehlinden ve bizim kardeşlerimizden olmanı nasip etsin.

Kuşkusuz sanatlar ve ilimler erbabının ölçü ve kıyaslarından, filozofların onlarla ilgili kriterlerinden bir kısmı açıkça ortaya çıktıktan sonra, şimdi de onların mezhep ve görüşlerinden bir kısmını, özellikle de din ile ilgili olanları anlatmak istiyoruz. Çünkü din de, bir araştırma ve inceleme alanıdır. O, insanlığın en değerli uğraşı, beşerî bilgilerin en güzeli, marifetlerin en hayranlık uyandıranı ve kavrananların en iyi bilinenidir. Din ehli, insanların en akıllı olanlarıdır. Onların akılla kavradıkları, bilinenlerden daha çoktur. Bu [dini ilimlere sahip olma] mertebesi, akıllı kimselerin ilim ve marifet yolculuklarındaki en yüksek mertebe olmayı hak etmektedir. Bu [dini] ilimler denizi, sahası en geniş, derinliği ve enginliği en fazla olanıdır. Onun cevherleri en değerlisidir. Onun yolcularının menzili en uzun; kârları ise en fazla olanıdır. Daha önce zikredildiği gibi onların üzüntüleri, diğerlerine nispetle daha büyüktür. Çünkü bu yola girenlerin ahlâkı, meleklerin ahlâkıdır. Bu yoldan ayrılanlar, şeytanların yoluna girerler. Allah dilediği kimseleri doğru yola ulaştırır!

Söylediklerimizin doğruluğunu ve anlattıklarımızın gerçekliğini, hikmetli görüşlerden, ayrılıkçı bidat fırkalarından, nebevî yollardan, sünnete dayalı yöntemlerden, melekî tutum ve davranışlardan ve Rabbânî maksatlardan söz ederken açıklığa kavuşturacağız.

Bölüm

Fırkalar ve Mezheplerin Türlerine Dair

Şöyle deriz: Bil ki, bozuk görüşlerin ve âlimlerin onlar üzerindeki ayrılıklarının bir kısmı, din, şeriat ve bunlarda izlenen yollar ile bunlarla ilgili ilimler ve hükümlerden ibarettir. Diğer bir kısmı ise, aritmetik, geometri, astronomi, dilbilim ve tıp gibi din işleriyle ilgili olmayan edebiyat, matematik vb ilimler ve sanatlardan oluşur.

Din işleriyle ilgili olanlar, Allah'tan başkasının sayamayacağı kadar çoktur. Ancak bunların hepsini felsefî ve dini olmak üzere iki kısımda toplamak mümkünüdür. Bu bağlamda, söz konusu mezhep ve fırkaların asıllarını ve onların detaylarından bir kısmını mümkün olduğu ölçüde özet olarak anlatmak istiyoruz. Çünkü burada açıklamalarda bulunmak ve çerçeveyi genişletmek uzun sürer. Dolayısıyla öncelikle felsefî görüşlerden ve ekollerden söze başlayalım. Nitekim "*İlahi Yasalar ve Rabbânî Fırkalar Risâlesi*"nde dinî fırkalardan bir nebze söz etmiştik. Fakat bu bölümde, felsefî görüşlerden ve bidat fırkalarından söz etmeden önce dini fırkalara gerektiği kadar değinmeyi arzu ediyoruz. Böylece [hak fırkaların] görüşleri üzerinde düşünen kimse, onları ezberlesin, onlara inansın ve felsefî görüşlere ve bidat fırkalarına dalmadan, onlar üzerinde araştırma yapmadan, onların sağduyu sahiplerinin hoşlanmadığı bozuk fikirli taraftarlarının delillerini görmeden önce kalbini onlarla meşgul etsin.

48. Kasas, 28/83.

İnsanı kötülüklerden engelleyen özelliklerin mahiyetine gelince; burada açıkladığımız gibidir: İnsanlar tabiatları, ahlâkları, işleri, adetleri, ilimleri ve sanatları itibariyle farklıdırlar ve çeşitli branşlara sahiptirler. Bunların sayısını ancak Allah bilir. Ancak onlardan bir kısmı hayırlı, bir kısmı ise kötüdür. Bu bağlamda şunları söyleyebiliriz: İnsanların en kötüleri, dini olmayanlar ve ahirete inanmayanlardır. Bunun nedeni şudur: İnsan kendisi için mümkün olan hayır işlerini yapmaya muktedir olarak yaratılmış olmakla birlikte, o bu kudretiyle çeşitli sebeplerden dolayı kötü işleri de yapmaya muktedirdir. Bununla birlikte, "Ahlak Risâlesi"nde açıkladığımız gibi çeşitli unsurlar onu bunları yapmaktan alıkoyar. Fakat insanı kötülükten alıkoyup uzaklaştıran en önemli husus, din ve ona bağlı olarak ortaya çıkan cömertlik, takva, hayâ, mürüvvet, rahmet, korku vb dinsel ve inançsal özelliklerdir. Hesap gününe inanmayan, sevap ümidi olmayan ve [uhrevî] cezadan korkmayan kimseyi, gayreti ve gücü kötülükten alıkoymaz. Her ne kadar çeşitli sebepler insanı kötülüğe yönlendirdiğinde, başkalarından çekindiği için onun görünürde bundan uzak durması mümkün ise de, o, gizlide bundan uzak durmaz.

Bil ki din iki şeyden ibarettir: Birincisi, asıl ve temel dayanak olan kalpteki ve özdeki inançtır. Diğeri ise, bu asıl üzerine bina edilmiş olan dıştaki ve açıktaki söz ile ameldir.

Değerli ve erdemli kardeşlerimizin âdeti üzere bu ikisini burada açıklama ihtiyacı duyuyoruz. Öncelikle inançlardan söz edelim. Çünkü inançlar, bu bağlamdaki maksadımız ve hedeflerimiz açısından asılları ve ilkeleri oluştururlar. Nitekim (hadiste): "*Ameller niyetlere göredir; herkes için niyet ettiğinin karşılığı vardır..*" denilmiştir.

Bölüm

En Sağlam Görüşlerin ve Hayırlı İnançların Mahiyetine Dair

Şöyle deriz: Bil ki, insanların inançları, sayılarını Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar çoktur. Fakat bunların hepsi şu üç kısmın dışına çıkmaz: Birincisi, avamın dışındaki entelektüellere özgü olanlardır. İkincisi, entelektüellerin dışında avama özgü olanlardır. Üçüncüsü ise, entelektüeller ile avamın her ikisine birden uygun olanlardır. Biz bu kısımda, avam ve entelektüellere uygun olan inançların hepsinden bahsetmek istiyoruz. Çünkü diğer iki kısmın çeşitleri ve dalları çok olduğundan açıklamaları uzar. Bu konuda şunları söyleriz:

Bil ki, görüşlerin en sağlamı ve inançların en yararlısı, avam ve entelektüellerin hepsinin birden inanmaları ve onaylamaları uygun olanıdır. Bunlar da, âlemin sonradan meydana geldiğini, sanatlı bir şekilde yaratıldığını, onun yaratıcısının hikmetli, sanatkârının ezelî, esirgeyen ve merhamet eden bir yaratıcı olduğunu; Onun evrendeki işlerini en sağlam biçimde yaptığını, yaratışını en güzel nizam ve tertip üzere hünerli bir şekilde gerçekleştirdiğini, onda hiçbir bozukluk ve eğrilik bırakmadığını kabul etmektir. O, evrende icra edip yürürlüğe koyduğu hiçbir iş, orada küçük-büyük meydana gelen hiçbir olay, hiçbir hassas ve değerli iş yoktur ki onu var etmeden önce bilmemiş, bunlar Ona gizli kalmış olsun. Ona zerre miktarı hiçbir şey saklı kalmaz. Onun has kulları ve yaratıklarının en temizi olan melekleri vardır.

Onları, yarattığı evrenini muhafaza etme görevine atamıştır. Onları, yaratıklarının işlerine vekil kılmıştır. Onlar, Ona yasakladığı işlerde en ufak bir itaatsizlikte bulunmazlar ve emredildikleri şeyleri yerine getirirler. Onun âdemoğullarının da içinden seçtiği ve Kendisine yakın kıldığı has kulları vardır. O, onları, melekler ile cinlerden ve insanlardan yarattıkları arasında aracılar ve Kendisi için elçiler kılmıştır. Yine O, kullarına birtakım şeyleri emretmiştir. Onlar bunları yaptıkları takdirde, bu kendileri için daha hayırlı ve herkes için daha yararlı olur. Yine onlara birtakım işleri de yasaklamıştır. Bunlardan kaçınmadıkları takdirde ise, kendileri için en yararlı olandan ayrılmış ve en iyi olanı yapma fırsatını kaçırmış olurlar. Ancak O, onlara güç yetiremeyecekleri işleri emretmemiştir. Onlar da Onun bilmediği bir şeyi yapmazlar. Onlar, kendilerini yarattığı günden beri hep Ona döner, Ona yönelirler; en eksik olandan en tam, en düşük olandan en yetkin ve en kötü olandan en iyi olana doğru halden hale girerler. Onların bu hali, O'na kavuşacakları, O'nu temaşa edecekleri ve O'nun da onlara amellerinin karşılıklarını tam olarak vereceği güne kadar böylece devam eder.

Sonra bil ki, bu görüşe, anlattığımız bu hususa ve niteliğini belirttiğimiz bu gerçeğe ancak şu iki yolla ulaşılabilir. Birincisi, basiret ve keskin görüş ve günahlardan arınmış temiz bir nefsin şaibelerden uzak olan kalp gözü ile bakmak ve görmektir. Tevhide inanan eski ilahiyâtçı filozofların yaptığı gibi, duyulurlar üzerinde derin bir düşünüşten, akılla bilinenleri dikkatlice inceledikten, riyazet yoluyla dirayet kazandıktan ve kıyasları araştırdıktan sonra kalp ile imanda ve dil ile de ikrarda bulunmaktır. Söz ile teslimiyeti beyan etmek, meleklerin onları ilham ve teyit; peygamberlerin, melekleri vahiy ve haber verme; müminlerin, peygamberleri iman ve teslimiyet; avamın ve tebaanın, entelektüelleri ve âlimleri, taklit ve söz ve nihayet çocukların, anne babalarını ve öğretmenlerini talim ve telkin yoluyla ikrarı gibidir. Anlattığımız bu husus, dinin temel dayanaklarından ve doğru inançlarından birisidir. Diğer temel esas ise, emir ve idare altında bulunanın âmirine boyun eğmesinden ibaret olan itaatidir.

Sonra bil ki, emirler ve yasaklar, âmirlerin ve memurların konumlarına göre değişiklik arz eder. Bunlardan birincisi, evlatların anne-balalarının kendileri için yararlı olan hususlardaki emirlerine itaatleri ve kendilerini zarara ve helake sürükleyecek olan şeylere dair yasaklarına uymalarıdır: "*Ana babana güzel söz söyle. Ancak hakkında bilgin olmayan bir hususta senin Bana ortak koşman için uğraşırlarsa onlara itaat etme...*"[49]

İkincisi, çocukların kendileri için yararlı olan terbiyeyi alma hususunda öğretmenlerine olan itaatleridir. Üçüncüsü, öğrencilerin kendileri için gerekli olan sanatları ve fenleri öğreten hocalarına itaatleridir. Dördüncüsü, karıların evin ihtiyaçları ve kendi yararlarına olan şeyleri koruma konusunda kocalarının emirlerine itaatleridir. Beşincisi, hastaların, kendi yararları için perhiz yapma ve gerekli ilaçları alma konusunda doktorlara olan itaatleridir. Altıncısı, cahillerin, kendi yararları için dinin emirlerini yerine getirme ve yasaklardan kaçınma konusunda âlimlere olan itaatle-

49. Ankebut, 29/8.

ridir. Yedincisi, tebaanın kendi yararları için iyiliği emredip kötülükten sakındırma ve birbirlerine zulmetmeyi bırakma konusundaki emerlerinde âdil sultanlara olan itaatleridir. Sekizincisi, sultanların, emirlerin ve meliklerin beldeleri ve ülkeleri idare etme, vergileri toplama, yabancı ülkeler ve düşmanlarla savaşma, şehirleri koruma, nesli muhafaza altına alma gibi kendi yararlarına olan hususlarda peygamberlerin halifelerine olan itaatleridir. Dokuzuncusu, halifelerin, ümmet içerisinde dinin muhafazası ve din ehlinin arasında sünnetin yaşatılması için kendilerine çizilen çerçevede peygamberlerine olan itaatleridir. Onuncusu, peygamberlerin, ilahî kitapların tedvini için kendilerine verilen vahiyler ve haberler, dinin esaslarının konup sünnetin izahı, ümmetin işlerinin toparlanıp cemaatlerin kalplerinin uzlaştırılması ve vasiyetin tebliğ edilip davetin yapılması gibi herkesin yarar ve menfaatine olan hususlarda meleklere olan itaatleridir. On birincisi, meleklerin kendilerine emredilen ibadeti yapmaları, varlıkların ve yaratıkların işlerinin düzene koyulması konusundaki sorumluluklarını yerine getirmeleri gibi herkese yararlı ve faydalı olan, âlemin bekasını ve yaratıkların devamlılığını sağlayan ve böylece gayelerin en sonuncusu olan en büyük mutluluğa ulaştıran [emir ve buyruklarında] Âlemlerin Rabbine olan itaatleridir.

İşte bu, Haniflik olan nebevî dindir; sünnete uygun olan yol ve melekî yaşayıştır. Bu din, her idare edilenin, idare edicisine, herkesin yararına olan hususlarda itaat etmesinden ve emir ve yasaklarında ona isyan etmemesinden ibarettir.

Buraya kadar anlattıklarımızdan Haniflik dininin, Rabbânî yolun, sağlam inancın, doğru görüşün, ister entelektüel ister avam olsun herkesin gitmesinde ve inanmasında yarar bulunan seçkin yolun ne olduğu ortaya çıktığına göre, şimdi de çeşitli mezheplerden, yaygın olan görüşlerden ve ehlini bunlara yönelten sebeplerden, hak yoldan sapmanın, doğru olandan ayrılmanın ve batıla düşmenin nerede ortaya çıktığından söz etmek istiyoruz. Bunu için öncelikle felsefî görüşleri ve bidat fırkalarını anlatacak, ardından da dinlere ve ilahî yasalara bağlılıklarını bildirenlerin, esasların ve hükümlerin detaylarındaki ihtilaf nedenlerine değineceğiz.

Bölüm

Felsefî Görüşler: Âlemin Ezelîliğine İnananlar/Dehriyye ile Âlemin Sonradan Olduğuna İnanlara Dair

Şöyle deriz: Bil ki diğer felsefî görüşler ve fırkalar bu ikisinden ortaya çıkmışlardır. Biz öncelikle âlemin ezelîliğine inananlardan/dehriyyeden söz edeceğiz. Bu konuda deriz ki *dehriyye* bir miktar anlayış ve temyiz sahibi topluluktur. Bunlar, beş duyuyla algılanan tikel varlıklara bakarak onlar üzerinde düşündüler, onların çeşitli hallerini dikkate aldılar ve sonuçta her var olanın, heyulânî, sûrî/formal, failî/etkin ve tam olmak üzere dört illetinin/nedeninin bulunduğu fikrine vardılar. Âlemin sonradan oluşu ve sanatı hakkında düşündüklerinde, hep bu dört illeti aradılar ve şu hususları araştırdılar: Acaba âlem kimin eseridir? Onu hangi şeyden meydana getirmiştir? Onu nasıl yapmıştır? Onu niçin yapmıştır? Ve nihayet ne zaman yapmıştır? Onların kavrayışı bunları anlamaya yetmedi. Bunlardaki incelikleri anlama-

daki zihinsel eksikliklerinden dolayı bir tasavvurda bulunamadılar. Çünkü bunları araştıran kimselerin zeki, ilim ve amelde üstün olması, hile ve desiselerden arınmış bir zihninin bulunması gerekir. Yine onun, "*Marifetler Risâlesi*"nde anlattığımız üzere, bu illetleri, onların anlamlarını ve hakikatlerini kavrayabilmesi için hassas bir düşünceye ve kuvvetli bir araştırmaya ihtiyacı vardır. Ancak onlar bu araştırmaları yaptıklarında, bunları anlayamadılar. Cehaletleri ve kendilerini beğenmişlikleri, onları âlemin kıdemi ve ezelîliği konusunda konuşmaya sevk etti. Diğer üç illeti bilip tanımadıkları için, failî illetin/etkin nedenin varlığını inkâr ettiler.

Sonra bil ki, her sanat eserine bakıp onun üzerinde düşünenler, bununla şu dört nedeni arar: Onu kim yaptı? Ne zaman yaptı? Nasıl yaptı? Ve niçin yaptı? O bu araştırmayı, ilk bakışta söz konusu eserde, akıllara ilişen afetlerden uzak olan her sağduyu sahibine gizli kalmayacak ölçüde açık ve net olan şu üç şeyi görüp fark ettiği için yapar. Bunlar, şekil, nakış, tasvirler, renkler vb özelliklerdir. Eğer âlemin ezelîliğini iddia edip bu konuda söz söyleyenler, bu âleme göz attıklarında, onun yapısı, şekli ve içindeki çeşitli tasvirleri, nakışları ve renkleri hakkında derin bir tefekkürde bulunduklarında, söz konusu şeyleri görmemiş olsalardı, onun failini aramazlar, onu nasıl, ne zaman hangi şeyden ve niçin yaptığını araştırmazlardı. Yine onlar, bu nedenleri bilip anlayamadıkları zaman, onların mahiyetlerini ve hakikatlerini kendilerinden daha iyi bilip tanıyan kimselerin görüşlerine başvurmuş olsalar ve bu konudaki acizliklerini itiraf etselerdi, bu tür sözlerde bulunmazlar ve böyle şeylere inanmazlardı. Ancak onların kendilerini beğenmeleri, araştırmalarına ve dikkatli bakışlarına güvenmeleri, kendilerini âlemin ezelî olduğunu söylemeye yöneltmiştir. Çünkü onlar, güçlerinin yetmediği şeye yeltenmişler, kendi işleri olmayan bir konuya girişmişler ve sonuçta onda hayretler içerisinde kalmışlar; böylece Neccar maymunlarının başlarına gelenler, onların da başlarına gelmiştir.

Bu, insanların ihtilaf ettikleri ve ehli olmayanların içerisine dalmasının en büyük bela olduğu bir konudur.

Bölüm

Akıllı Kimselerin Meziyetleri ve Akıllara İlişen Afetler

Şöyle deriz: Bil ki, kuşkusuz bu topluluk, şüpheye düşmedi ve akıllarının kıtlığı, temyizlerinin zayıflığı ve düşünceyi terk yüzünden sapıtmadı. Ancak onlar, akıllara ilişen afetler yüzünden şüpheye düşüp şaşırdılar. Çünkü aklın pek çok meziyeti bulunsa da ona ilişen çok sayıda afet de vardır. "Ahlak Risâlesi"nde bunların bir kısmından söz etmiştik. Fakat bu bölümde, onun bir kısmından daha söz etmemiz gerekir. Bu itibarla önce insani aklın ne olduğundan söz edelim: İnsani akıl, onun çocukluk günlerinin ardından büyüyüp yaşlandığı zamanlarındaki konuşan nefisten başkası değildir. Nitekim nefis, bedene tutunduğu, yani ana rahminde cenine iliştiği gün, henüz olgunlaşmamış vaziyette olup hiçbir bilgisi, edindiği herhangi bir huyu, bir görüşü ve mezhebi, tedbiri ve siyaseti yoktu. Bu durumu Allahü Teâlâ şöyle ifade etmektedir: "*Siz hiçbir şey bilmez iken Allah sizi analarınızın karınlarından çıkardı.*"[50]

50. Nahl, 16/78.

Bu durumda nefis, bizzât diri, bilkuvve bilici ve tabiatı gereği faal olan rûhânî bir cevherden ibaretti. Ancak o, "*Duyu ve Duyulur Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, beş duyunun gözlem alanının dışında kalma döneminin ardından, türler, cinsler ve suretlerden ibaret olan duyulurların resimlerine ulaştığında, onları ayırt etmeye, onlar üzerinde düşünmeye, onları incelemeye, onların zâtlarını, fayda ve zararlarını tanımaya, onları tecrübe etmeye ve onları dikkatlice gözden geçirmeye başlar ve bu andan itibaren bilfiil bilen akıl unvanını alır.

Aklın meziyetlerine ve fiillerine gelince; bunlar sayılarını Bir ve Kahhâr olan Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar çoktur. Bunların bir kısmını, "*Makûller/Akliyyât) Risâlesi*"nde zikretmiştik. Fakat burada onlara kısaca işaret etmek ister ve bu konuda deriz ki: Kuşkusuz insanın tüm sağlam fiilleri, akıl ve tutum bakımından farklılık arz eden bütün görüş ve mezhepleri, insani aklın fiilleridir. Ancak aklın bu faziletlerine ve meziyetlerine rağmen, ona ilişen pek çok afet vardır. Bunlardan bir kısmı, herhangi bir şeye yönelen baskın heva/arzu ve heves, kişinin kendi fikrini beğenmesinden kaynaklanan aşırı büyüklenme duygusu, hakkı kabul etmeye engel olan kibir, hemcinslerine ve akranlarına karşı sürekli bir haset, şehevi şeyleri elde etmeye dair aşırı bir hırs, acelecilik, işlerde sebat azlığı, muhakeme ve hasımla yüzleşme anlarında kin ve düşmanlık, hevasına tâbi olan kişilere karşı meyil ve taassup, övünçte cahilce bir gayretkeşlik, itaatsizlik ve hak etmediği halde başkan ve idareci olmaya düşkünlük gibi akıllı kimselere ilişen afetlerdir. Bunlar onları hidayet yollarından ayırırlar ve aklın faziletlerinden ve yararlarından istifade etmelerine engel olurlar.

Sonra bil ki, dünyada akıllılar arasında siyaset ve tedbir sahibi kimselerin başkanlığı ve idareciliğinden daha yüksek bir mertebe ve daha güzel bir fazilet yoktur. Akıllıların da reislerine boyun eğip itaat etmelerinden daha lezzetli bir nimet ve daha güzel bir rütbe yoktur. Buna karşın akıllı kimselerin faziletli yöneticilerine isyan ve düşmanlık etmelerinden daha büyük bir sıkıntı ve daha kötü bir bela yoktur. İblis'in kibri, Âdem'in (a.s.) hırsı, bir işe giriştiği andaki acelesi, ve Kabil'in hasedi gibi huylar ve hasletler de ihtilafın ve günahların temel sebeplerinden birisidir.

Kibir, Âdem'in Firavun'u olan İblis'in, peygamberlerin firavunları gibi –ki onlar onun ordularıdır– Âdem'e secde, ona itaat ve emrine boyun eğme ile emredildiğinde takındığı bir tutumdur.

İsyan ve günahların temel sebeplerinden birisi olan diğer bir huy ve haslet de Adem'in hırsı ve kendisine ait olmayan bir şeyi istemedeki ve onu elde etmeye girişmekteki acelesi, onu vaktinden ve hak etmesinden önce almasıdır. Âdem onu tadınca avret yeri açıldı, mertebesinden indi, derecesi düştü ve düşmanları onunla alay etti.

Eğer Rabbinin ona bir ihsanı ve rahmeti olarak daha önce gerçekleşmiş yazgısı bulunmasaydı, azap onun ve zürriyetinden herkesin yakasına hemen yapışıverirdi. Nitekim onlar azabı vaktinden önce aceleyle istemişler, ancak Allah onu bir vakte kadar ertelemiştir. Tövbe edip pişmanlık duyduklarında ise af ve bağışlanmayı hak etmişlerdir: "*Ey Rabbimiz biz nefislerimize zulmettik. Bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen kaybedenlerden oluruz.*"[51]

51. A'râf, 7/23.

İblis'e gelince; o secde etmeyi; itaat emrine boyun eğmeyi reddedince, kibirlendi ve başkaldırdı. Sonunda pişmanlık duyup rahmetten ümit kesmekten geriye dönmedi. Ancak o da bekletildi, kendisine bir süre tanındı ve cezası ve azabı, belli bir vakte kadar ertelendi: "*[İblis] dedi ki: 'Rabbim diriliş gününe kadar bana mühlet ver.' [Bunun üzerine Allah şöyle] buyurdu: 'Sana belli bir vaktin geleceği güne kadar mühlet verildi.' [Ardından İblis şöyle] dedi: 'İzzetin hakkı için, ihlâslı olanları hariç kullarının hepsini azdıracağım.*"[52]

Bu, firavunların yoludur. Hepsi İblis'in orduları olan bu adamların din ve dünya işlerindeki tutumu budur. Bunlar, peygamberlerin emri altına girip onlara itaat etmekten kaçınırlar. Bununla birlikte onlar, ölecekleri güne kadar ertelenirler ve onlara mühlet verilir. Öldükleri zaman ise onların kıyameti kopar ve azap ile alçaltılırlar ve bu durumları diriltilecekleri güne kadar devam eder. Nitekim Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Sabah akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet koptuğu gün de onları azabın en şiddetlisinin içine atın.*"[53]

Buraya kadar anlattıklarımızdan açıkça görüldüğü üzere, âlemin ezelî olduğunu söyleyenler, akıl kıtlığı ve ahmaklıktan dolayı ya da düşünce ve araştırmayı terk ettikleri için şüpheye düşüp doğru yoldan ayrılmadılar. Aksine onlar, kendilerine ilişen afetler, nefislerinde bulunan kötü ahlâk, çeşitli engeller, problemli meseleler, yetkinlikteki eksiklik, yerine getirilmesi ve ivedilikle yapılması gerekli olan hususları terk etme, üzerine vazife olmayan işlere atılma, kaldırılması mümkün olmayan bir yükün altına girme gibi nedenlerden dolayı şüpheye düşüp yolu şaşırdılar.

Bölüm

Âlemin Ezelî Olduğunu Söyleyenlerin İçine Düştüğü Diğer Bir Hata

Onlar sonucu bilmeden önce etkin nedeni bilmenin peşine düştüler. Hâlbuki beş duyunun algı alanının dışında kalan gizli sanatkâr, ancak açık olan sanat eserinin bilinmesiyle bilinebilir. Sanat eseri ise, heyûlâ üzerinde düşünmek ve onun hallerini dikkate almak suretiyle bilinebilir. Çünkü heyûlânın hakikatini ve hallerini bilmek, sanat eserini bilmek; sanat eserini bilmek de sanatkârı bilmek demektir. Biz "Duyulur Varlıklar Risâlesi"nde heyûlânın mahiyetini, hakikatini ve hallerini anlatmıştık. Ancak burada ise bu konuya gerektiği kadarıyla temas edeceğiz.

Sonra bil ki; heyûlâ ve onun hakikati, keyfiyeti, nakşı, formu, şekli, rengi ve arazları olmayan ham bir cevherden ibarettir. Ancak o bunları kabule hazırdır. Fakat o, bunları sadece bir kast edenin kastı ve yaratıcının yaratması ile kabul eder. Örneğin, odun; tahta, kanepe, sandalye, kapı gibi şeylerin formunu almaya hazırdır. Ancak bunlar, bir marangozun kastı ve özenli gayretiyle olabilir. Bir demir parçasının durumu da bunun gibidir. O da ancak belli bir forma, demircinin kastından sonra girebilir. Diğer beşerî sanatlar için belirlenmiş olan heyûlâların durumu da aynıdır. Bir araya gelmeyen dört temel unsuru oluşturan tabiî heyûlânın durumu da bundan farklı değildir. Bunlardan madenler, bitkiler ve hayvanlar ancak bir zorlayıcının zor

52. Sâd, 38/82.
53. Mü'min, 40/46.

laması veya bir sanatkârın yapmasıyla meydana gelir. Etkin nedenin, Allah'ın izniyle feleğin küllî nefsinin güçlerinden gelen bir gücü vardır.

Yalnızca uzun, geniş ve derin bir cevherden ibaret olan mutlak cismin durumu da böyledir. O, belli bir şekil üzere kalmaz. Bazısı iç içe geçmiş küreler ve daireler, bazısı ise büyüklü küçüklü yıldızlar şeklindedir. Bazısı sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık, hafiflik, ağırlık, şeffaflık ve yoğunluk gibi çeşitli tabiatları bulunan temel nesnelerden ibarettir. Bazısı hareketli, bazısı ise sakindir. Bazısı çok süratli, bazısı ise yavaş hareket eder. Buna benzer hallerin hepsi, mutlak cisimde ancak bir kast edenin kastı ve yaratıcının yaratması ile bulunur. O da, üstün, bağışlayıcı, bir, kahhar ve her türlü eksiklikten uzak olan Allah Teâlâ'dır.

Bu durum, doğal akıl sahipleri için, âlemin bir sanat eseri olduğunun, her sanat eserinin de bir sanatkârının bulunduğunun bir delili, açıklaması ve kesin kanıtı olarak yeter. Çünkü bu, aklın ilk prensipleri arasında yer alan zorunlu bir önerme olması itibariyle, her ne kadar, kimin, ne zaman, nasıl ve niçin yaptığını bilemese de düşünen her aklı başında kişiye apaçık bir şekilde görünen; arızî afetlerden uzak her sağduyu ve insaf sahibine saklı kalmayan bir durumdur.

Bununla birlikte, heyûlânın durumu, onun sonradan meydana gelmiş olmasının delili ve kesin kanıtı üzerinde düşünmek, "*Aklın İlkeleri Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, bundan çok daha fazla dikkat isteyen, araştırmayı, derin tefekkürü ve hassas bir ayırt etme gücünü gerektiren bir husustur.

Bu anlattıklarımızdan, âlemin ezelî olduğunu söyleyenlerin bu sözlerinin yanlışlığı açıkça ortaya çıktığına göre, şimdi de onun sonradan var olduğunu söyleyenlerin sözlerinden, çeşitli görüşlerinden, farklı gruplarından ve onları buna yönelten sebeplerden ve bu konuda nerelerde isabet edip nerelerde hataya düştüklerinden bahsetmek istiyoruz.

Bölüm
Âlemin Tek Bir Nedenden Ortaya Çıktığı Görüşüne Yönelten Etkenlere Dair

Şöyle deriz: Bil ki, âlemin sonradan ortaya çıktığını söyleyenler iki gruba ayrılırlar: Birincisi, âlemin sonradan var edilip bir sanat eseri olarak ortaya konduğuna, onun yoktan var edip yaratan, diri, kadir ve hikmet sahibi tek bir nedeninin bulunduğuna inananlardır. Bu görüşte olanlar, peygamberler (a.s.) ile onları izleyenler ve tevhit ehli filozoflardır. İkincisi ise âlemin sonradan ortaya çıktığına ve onun bir sanat eseri olduğuna inanmakla birlikte onun kadim ve ezelî iki nedeninin bulunduğuna da inanır. Bu ihtilaf da temel görüşlerden ve ondan orta çıkan mezheplerden birisidir. Bu bakımdan onları bu görüş ve inanca sevk eden bakış açısını ve kıyası ve bunların keyfiyetini anlatmamız gerekir. Bu konuda deriz ki:

Bil ki bunun sebebi, onların oluş ve bozuluş âlemi olan ay altı âlemdeki kötülüklere bakmalarıdır. Onlar bu çirkin ve kötü işlerden hareketle âlemin yaratıcısının bir olması gerektiği görüşüne vardılar. Sonra Onun âlemi kötülükler ve bozgunculukla dolmaya terk ettiğini, buna bir engel koymadığını ve bu durumu değiştirmediğini

düşündüler. [Onlara göre] eğer Onun bunları engellemeye gücü yetmiyorsa, o zaman başka bir nedenin bulunması zorunludur. Çünkü kötülükler fiillerdir. Fiil ise ancak bir etkin ve edilgen failden meydana gelir. İşte onların [bu konudaki] görüşleri bundan ibarettir. Onların ilimden nasipleri buraya kadardır. Araştırma, ayırt etme ve kıyastaki gayretleri, onları bu noktaya taşımıştır.

Bu mesele, yani âlemdeki kötülüklerin meydana gelişlerinin nedenini araştırma konusu, âlimlerin görüşlerinin ve mezheplerinin farklı olmalarının temel nedenlerinden birisidir. İnsanların dünyaya gelişlerinden bu yana durum hep böyle olmuştur.

Âlimler, kötülüklerin bu âlemdeki var olma nedeninin ne olduğu, onların gerçekte failinin kim olduğu ve kökenlerinin nereye dayandığı gibi konularda ihtilaf etmişlerdir. Bu bölümden sonra, onların bu konuda ne düşünüp konuştuklarını anlatacağız.

Bölüm
İki Asıldan Söz Edenleri Buna Yönelten Sebeplere Dair

Şöyle deriz: Bil ki, –Allah seni başarılı kılsın– iki asıldan söz edenler, iki gruptur: Birincisi, her ikisinin de iki faili bulunduğu görüşündedirler. Bunlardan birisi iyi olan nur; diğeri ise kötü olan zulmettir. Bu, Zerdüştlüğe inananların, Maniheistlerin ve bazı filozofların görüşüdür. İkincisi, nedenlerden birisinin etkin, diğerinin ise edilgen olduğuna inananlardır. Onlara göre, edilgen olan heyûlâdır. Bu da bazı Yunan filozoflarının görüşüdür. Birinci gruptakiler, bu görüşe, birbirleriyle çekişme halinde olan bütün insanlar ve hayvanlar arasında meydana gelen savaşlara, çekişmelere, düşmanlıklara ve birtakım nedenlere ve hallere bakmaları sevk etmiştir. Bu duruma bakıp bir kıyasta bulunmak suretiyle onlar şu hükme varmışlardır: Âlemin ortaya çıkışının nedeni, birbiriyle çekişen iki faildir. Ancak bu faillerden birisi iyi, diğeri ise kötüdür. İşte onların kıyası budur. Onların ilimden nasipleri bu kadardır. Gayretleri onları bu noktaya taşımıştır. Yine onların âlemin ortaya çıkışının keyfiyetine dair görüşleri ve sözleri vardır. Burada onları açıklamak uzun sürer. Bunlar onların kitaplarında anlatılmıştır. Dolayısıyla onları burada anlatmanın bir yararı yoktur.

Asıllardan birisi etkin, diğeri ise edilgendir diyenlere gelince; onları bu görüşe, iki fail bulunduğunu söyleyenlerin sözlerinden, faillere kötülüğün ve çirkinliğin gerektiği sonucunu çıkarmaları; fiillerinden ve birbirleriyle zıtlaşmalarından dolayı onlar için acizliğin ve noksanlığın zorunlu hale geldiğini, ayrıca âlemin terkibinde ve göklerin yaratılmasında yetersiz bir düzenin ortaya çıktığını ve genel bir bozukluğun ve kuşatıcı bir kesatlığın da kaçınılmaz olduğunu düşünmeleridir.

Hâlbuki durum bu hükmün gerektirdiğinin aksinedir. Nitekim onlar, evrenin düzenini açıkça görmüşler; göklerin, enginliği, cüzlerinin büyüklüğü ve orada bulunan yaratıkların çokluğu itibariyle sağlam yaratılışını bilmişlerdir. Göklerde elbette bozukluk ve kötülük bulunmaz. Onun tamamı en güzel düzen, en iyi sistem ve uyum üzeredir. Dolayısıyla kötülükler sadece ay altındaki oluş ve bozuluş âleminde bulu-

nurlar. Oluş ve bozuluş âleminde de yalnızca bitkiler ve hayvanlar içerisinde bulunup diğer varlıklarda bulunmazlar. Bitkiler ve hayvanlarda da her zaman değil, ara sıra bulunurlar. Ayrıca onlarda yaratıcının doğrudan kastı ile değil, arızî sebeplere bağlı olarak ortaya çıkarlar. Yani heyûlânın eksikliğinden veya onun her zaman ya da her durumda iyiyi kabul etmekten aciz oluşu nedeniyle meydana gelirler.

Onların bu konudaki kıyası, yani kötülüklerin heyûlâ tarafından ortaya çıkışını ve gözlem alanındaki varlıkları dikkate almaları, şöyle söylemeleri bakımındandır: Kuşkusuz biz her sanatkârın, eserinin en sağlam şekilde olmasını arzuladığını görüyoruz. Ancak onun sanatı için belirlenmiş olan madde ve heyûlâ bu konuda yalnızca belli ölçüde imkân verebilir. Sanatkâr, onlar üzerinde bu imkân dâhilinde iş yapabilir. Burada acizlik sanatkârdan değil, aksine kabulde zorlanan eksik heyûlâdan kaynaklanır.

Örneğin biz, aramızda bulunan bir bilgenin, her bilgiyi ve hikmeti çocuklarına ve öğrencilerine güzel bir şekilde öğretme, onları mümkün olan en kısa sürede kendisi gibi bilge ve erdemli kişiler yapma arzusunda olduğuna tanık oluyoruz. Ancak onlar bunu, bilgenin eksikliğinden değil, yalnızca kendilerinde bulunan eksiklikten dolayı günlerin ve vakitlerin geçmesiyle aşamalı olarak alma istidadı gösteriyorlar. Kemaldeki/yetkinlikteki eksiklik, kötülük/şer olarak nitelendirilir. Kötülük ise, iyiliğin, tamlığın ve yetkinliğin yokluğundan başka bir şey değildir. Bunlar içerisinde, tek bir nedenden ve onun bir ve kadim oluşundan söz edenlere gelince; onlar bunlardan daha hassas ve ince düşündüler, daha kaliteli araştırmalarda ve başka türlü tefekkürde bulundular. Sonuçta âlemi var edenin iki ezelî varlık olduğu görüşünü çok çirkin ve kötü buldular. Onların bu husustaki kıyasları ve değerlendirmeleri şu şekildedir:

İki kadim asıl, her konuda ya ittifak ya da ihtilaf yahut da bir konuda ittifak, diğer bir konuda ise ihtilaf halindedirler. Her konuda ittifak halinde iseler, o zaman iki değil tek bir asıl söz konusudur. Aksine her konuda ihtilaf halinde iseler, ikisinden biri yok hükmündedir. Yok, eğer bir konuda ittifak, diğer bir konuda ihtilaf halinde iseler, o zaman da [bunları uzlaştırabilecek] bir üçüncüsü söz konusu olur. Bu durumda iki asıl görüşü iptal olup âlemin aslının üç olması gerekir. Üç ya da daha fazla asıldan söz edenlere gelince; onlar içinde bu vardığımız hüküm ve çirkinlik gerekli olur. Tek bir nedene gelince; onun üzerinde ittifak edilmiştir. Nitekim iki asıldan söz eden, [önce] tek asıldan söz etmiş, ardından ona ilavede bulunmaya çağırmıştır.

Bölüm

Heyûlânın (madde) sonradan oluşunu araştırma bağlamında ise şöyle deriz: Kadim filozoflardan heyûlânın sonradan meydana geldiğini kabul edenler, bu konuyu araştırmaya koyulduklarında, işe öncelikle matematik ilimleri üzerinde düşünüp onlarda sağlam bir noktaya gelmekle başladılar. Sonra tabiat olaylarını incelediler ve onları doğru bir şekilde tanıdılar. Bu noktadan itibaren ise ilahiyât konuları üzerinde düşünüp onları saf bir zihin, keskin bir anlayış ve yetkin bir akılla iyice araştırdılar. Sonuçta maksatlarına ulaştılar. Araştırdıkları konuları, doğru bir anlayış kuvvetinden hareketle tasavvur ettiler. Böylece gönülleri bu konuda huzur ve sükûna kavuştu.

İlahiyata dair risâlelerimizde bunların bir kısmından söz ettik. Ancak bu bölümde söylediklerimizin doğruluğunun bir delili olarak tek bir örnek üzerinde duracağız. Onlar bu âlemin mevcut değilken sonradan nasıl ortaya çıktığı ve onu hangi sanatkârın yaptığı üzerinde düşünmeye koyulduklarında, işe öncelikle sanat eserlerini inceleyip onlar üzerinde derin bir tefekküre dalmakla başladılar. Sonuçta yapılanların şu dört kısımdan ibaret olduğunu gördüler: Birincisi, sanatkârların şehirlerin sokaklarında icra ettiği üzere beşerî sanatlardır. İkincisi, hayvanların, bitkilerin ve madenlerin fertleri gibi dört temel unsurdan oluşan tabiî sanatlardır. Üçüncüsü, felekler, yıldızlar ve unsurlar gibi nefsanî sanatlardır. Dördüncüsü, faal akıl, küllî nefis, ilk heyûlâ ve soyut form gibi ilahî sanatlardır.

Sonra beşerî sanatları incelediler ve beşer olan her sanatkârın, sanatını icra edebilmek için şu altı şeye muhtaç olduklarını gördüler: Heyûlâ/formsuz madde, mekân, zaman, hareket, araçlar ve aletler... Her tabiî sanatkâr, şu dört şeye muhtaçtır: Heyûlâ, mekân, zaman ve hareket... Her nefsanî sanatkâr, şu iki şeye muhtaçtır: Heyûlâ ve hareket... Bu noktada onlara açıkça göründü ki, Yüce Allah bunlardan hiçbirisine muhtaç değildir. Çünkü O'nun fiili ve sanatı, sadece hareketsiz, zamansız, mekânsız ve araçsız olarak yoktan var etmekten ibarettir. Bu itibarla Yüce Allah, faal akıl olarak nitelendirilen değerli, basit ve rûhânî olan cevheri ilk yaratan şahıstır. O, sonra bu cevher aracılığıyla ondan daha az değerdeki küllî nefis denilen cevheri yaratmıştır.

O, faal/etkin akıl aracılığıyla küllî nefsi yarattıktan sonra, ilk heyûlâyı uzunluk, genişlik ve derinlik yönünde harekete geçirdi. Mutlak cisim bundan oluştu. Sonra bu cisimden felekler, yıldızlar ve dört unsur âleminin hepsini birden terkip etti. Sonra felekleri dört unsur etrafında döndürdü; böylece onların bazısı diğer bazısıyla karıştı. Sonuçta bunlardan madenler, bitkiler ve hayvanlar türeyip oluştu. Âlemlerin Rabbi bütün eksikliklerden münezzehtir. Bu değerlendirme ve kıyastan, etkin, heyûlâni ve formel nedenlerin varlıkları açıkça ortaya çıkmıştır.

Bu söylediklerimizin doğruluğunun ve yaptığımız nitelemelerin hakikatinin delili, ancak bizzât nefsin kendisini tanıdıktan sonra ortaya çıkar. Çünkü nefis, cevher olarak cisimden daha değerlidir. Bu konunun bir kısmından matematiğe, fiziğe ve metafiziğe dair risâlelerimizde yeteri kadar bahsetmiştik. Fakat bu bölümde, Allah'ın yardımıyla onun bir kısmından daha söz edeceğiz.

Bölüm

Deriz ki, öncelikle cisim; uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir cevherdir. Diri olmayan bir gerçekliktir. Hareketli ve duyumsayan değildir. Bu husus bütün âlimler tarafından kabul edilmiştir.

Nefse gelince; o, cisim olmayan bir cevherdir. Zâtı gereği diridir. Bilkuvve bilicidir. Tabiatı itibariyle faaldir. Bunun delili, onun cisimler üzerinde açıkça görülen etkileridir. Dolayısıyla o, cisimleri hareket ettiren, onlara hayat ve kudret kazandıran bir yöneticidir. Cisme şekil veren, onu nakşeden, ona tahakküm eden nefistir. O, bütün tümel ve tikel cisimlerin herhangi bir ferdinde, onun imkân verdiği ölçüde

tasarrufta bulunur. Bu durum, nefsin varlığına ve cevherinin ne kadar değerli olduğuna delil olarak yeter.

Aklın, nefsin cevherinden daha değerli olduğunun delili ise, her akıllı kimse için apaçık ortadadır. Nitekim insan, ay altı âlemdeki diğer hayvanlardan üstün olduğuna göre, elbette onun üstünlüğü nefis yönünden değil aklı bakımındandır. Çünkü diğer hayvanların da nefisleri vardır. Bu da aklın nefisten daha değerli olduğuna delil olarak yeter.

Aklın Yüce Allah'tan sonra varlıkların en değerlisi ve üstünü olduğu açıkça ortaya çıktığına göre; kendisinin ve kendisi dışındaki diğer varlıkların hepsinin yoktan var edildiklerini, sonradan meydana gelip oluştuklarını, yine kendisinin Rabbinin kulu ve Rabbinin de bunların hepsinin nedeni olduğunu onaylayan akıldır. Allah, heyûlâyı yoktan var etmiş, henüz yok iken onu yaratmıştır. O halde aklın hükmüne başvurmak zorunludur. Bu bağlamda şöyle bir itirazda bulunulabilir: Heyûlânın kıdemini ve ezelîliğini kabul edenler de aklın hükmü ve yargısı ile bu sonuca varmışlardır. O halde onların hükmüne dönmek ve onların bulundukları yargıdan hoşnut olmak niçin gerekli olmasın? Buna şöyle cevap veririz: Kuşkusuz insan aklı, doğal ve kazanılmış olmak üzere iki kısımdır. Doğal akıl; insanda duyulur nesneler üzerinde tefekkürde bulunmasından sonra ortaya çıkar. Kazanılmış akıldan maksat ise; duyulur nesneler üzerinde daha fazla düşünen ve nefsini daha fazla arındıran herkesin daha fazla akıllı olmasıdır. Bu bakımdan akıl, âlemin bir sanat eseri olarak ortaya konduğunu, heyûlâ ve suretten oluştuğunu bilir. Doğal akıl, feleklerin, dört unsur ve bunlardan doğanlar ve yapılanların cüzleri üzerinde düşündüğü ve böylece her sanat eserinde devamlı olarak bulunan bu sanatın eserlerini gördüğü zaman, her ne kadar ne zaman, nasıl, niçin ve kimin yaptığını bilemese de bunları kabul etmeye mecbur kalır.

Heyûlânın sonradan ortaya çıkışı ise bu doğal akıl aracılığıyla bilinmez. O ancak kazanılmış olan akıl tarafından bilinir. Akıllı kimseler, doğal akıl bakımından olduğu gibi bu akıl bakımından da farklı mertebelerde bulunurlar. "*Her ilim sahibinin üstünde bir bilen vardır*"[54]. Bu itibarla daha fazla düşünen, ilk prensipleri duyulur nesnelerden alınmış olan ve doğal akıl aracılığıyla bilinen makuller üzerinde daha fazla duran ve nefsini daha fazla arındıran herkes, daha akıllıdır ve bilgi bakımından daha yüksek bir mertebededir.

Ey kardeş! Eğer düşünürsen, âlimlerin ihtilaflarının çoğunun bu kazanılmış aklın hükümleri hakkında olduğunu görürsün. Bu durum bazen onların akılları itibariyle farklı mertebelerde bulunmalarından, bazen de kıyaslarının ve onları kullanırken izledikleri tekniklerin farklı olmasından kaynaklanır. Nitekim onlardan bir kısmı ilimlerin inceliklerine dair araştırmalarında diyalektik (*cedelî*) kıyası kullanırken, bazıları hatiplerin kıyasını veya mühendislerin burhânını yahut da mantıksal ya da sayısal kıyasları kullanır. Böylece varılan sonuçlar da kullanılan kıyasların farklılığı oranında farklı olur. Akılların verdikleri hükümler, farklılıkları oranında sayılarını ancak bir ve kahhar olan Allah'ın bilebileceği kadar farklılık arz eder. "*Mantık*

54. Yusuf, 12/76.

Risâlesi"nde bunların bir bölümüne dair uzun bir şerhe yer verildi. Ancak biz burada açıkladığımız hususlara bir delil olması itibariyle tek bir örnek üzerinde duracağız. Bu konuda deriz ki:

Bil ki, akılı kimseler, aklî kıyasları yalnızca akılların çekincelerinden dolayı ihtilaf ettikleri konularda, bilinenler aracılığıyla bilinmeyenleri ortaya çıkarmak için ileri sürdüler. Bu durum oların, miktarları belli olmayan şeylerin miktarlarını belirlerken, muamelelerinde çekince ve tahmin nedeniyle ihtilafa düştüklerinde, bilinen şeyler aracılığıyla onların miktarlarını ortaya çıkarmak için, tartıları, tahıl ölçeklerini ve uzunluk birimlerini kullanmalarına benzer. Ne var ki onların beldelerinin ve izledikleri yasalar ve kanunların farklığı oranında ölçü birimlerinin değişmesi gibi kazanılmış akıl bakımından farklı mertebelerde bulunmaları itibariyle kullandıkları aklî kıyasları da değişiklik gösterir.

Maddenin ezelî olduğunu söyleyenleri, bu hükme, kullandıkları kıyas yöntemi iletmiştir.

Onlar bu heyûlâya, sanayinin, tabiatın ve her şeyin heyûlâsına/hammaddesine baktıkları gibi baktılar ve onları birbirine kıyas ettiler. Bu nedenle de doğrudan saptılar ve kıyasta hataya düştüler. Onların bu husustaki durumu, "*Marifetler Risâlesi*"nde anlattığımız üzere ahmak çocukların durumuna benzer. Çünkü sanayide kullanılan heyûlâ/hammadde, tabiatın eseridir. O mevcut olan bir şeydir. Hâlbuki nefsin heyûlâsı, Allah tarafından başka bir şey bulunmaksızın yoktan var edilip yaratılan bir eserdir. Eğer onlar âlemin sonradan oluşunu araştırırken ilahiyâtçı filozofların yöntemlerini izlemiş olsalardı, ihtilafa düşmezlerdi. Çünkü ilahiyâtçı filozoflar, âlemin ve ilk heyûlânın sonradan oluşunu araştırmaya koyulduklarında, işe öncelikle matematiksel meseleler üzerinde düşünüp onlarda sağlam bir noktaya gelmekle başladılar. Sonra tabiat olaylarını incelediler ve onları doğru bir şekilde tanıdılar. Ardından metafiziksel meseleleri düşündüler ve âlem ile heyûlânın sonradan oluş keyfiyetini araştırdılar. Sonunda hedeflerine ulaştılar. Vardıkları sonucu iyice kavradılar. Araştırdıkları konulara dair bir tasavvur oluşturdular. Sonra oluşturdukları bu tasavvuru da incelediler. Böylece gönülleri huzur ve sükûna erdi. Biz bu konunun bir kısmını "*Aklın İlkeleri Risâlesi*"nde açıklamıştık.

Bölüm

Âlimlerin Heyûlânın Mahiyeti Konusundaki Görüşlerine Dair

Bu hususta deriz ki: Bil ki, heyûlânın mahiyeti ve sonradan ortaya çıkışı üzerinde konuşanlar, onun mahiyeti ve cisimlerin ondan ortaya çıkış keyfiyeti hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. İşte bu ihtilaf, temel görüşlerden ve onlardan ortaya çıkan mezheplerden birisidir. Onlardan bir kısmı, heyûlânın artık parçalanmayan küçük parçalar olduğuna inanır. Eğer bu parçalar herhangi bir tarzda bir araya getirilirse, onlardan çeşitli şekillerdeki cisimler oluşur. Nitekim bu konuyu "*Duyulur Nesneler Geometrisi Risâlesi*"nde anlatmıştık. Heyûlâ farklı keyfiyetlerde bulunur. Onlar bununla, ateşin, toprağın ve havanın cüzlerini kast ederler. Bunlar herhangi bir şekilde karıştıklarında, kendilerinden madenler, bitkiler, hayvanlar ve diğer felekler ve yıl

dızlar türer ve oluşur. Onları bu görüşe, olaylara dair inançları ve sanayi heyûlâsı/hammeddesi üzerine yaptıkları kıyasları götürmüştür. Nitekim onlardan bir kısmı, sanayi heyûlâsını çeşitli keyfiyetlerde gördükleri ve onların bir araya getirildiklerinde, kendilerinden kanepe ve kapı gibi odundan mamul çeşitli sanat eserlerinin parçalarının oluştuklarını fark ettikleri zaman bu kanaate varmışlardır.

Hattatların harfleri, şarkıcıların nağmeleri, müzisyenlerin sesleri, tâbiplerin ilaçları, ressamların boyaları, fırıncıların ve pastacıların malzemeleri vb şeyler de aynı şekilde farklı keyfiyetlere sahiptirler. "*Müzik Notaları Risâlesi*"nde anlattığımız gibi, bunlar bir araya toplanıp birleştirilerek bir terkip haline getirildiklerinde, kendilerinden çeşitli ürünler ortaya çıkar. Onlar farklı formların niteliklerini taşıyan ve artık parçalanamayacaklarını iddia ettikleri söz konusu parçalar hakkında bu değerlendirme ve kıyas üzere bir hüküm verdiler. Onların ilimden nasipleri ve gayretlerinin kendilerini taşıdığı nokta işte budur.

Onlardan bir kısmı, bunlardan daha ince düşünceli ve ayırt etme ve araştırma bakımından daha güçlüdürler. Bunlar, söz konusu parçaların birbirlerine benzediklerini iddia ettiler. Onların bir kısmı diğerinin oluşturduğu boşluğu doldurmakta ve onun yerine geçmektedir. Bir tür bileşik oluşturulduğunda, herhangi bir şekil meydana getirildiğinde ve bir çeşit karışım yapıldığında, bunlardan arazlar, sonra da keyfiyetler, tarzlar, nitelikler, renkler, tatlar, kokular vb şeyler ortaya çıkar. Onları bu görüşe ve inanca götüren, sanayi heyûlâlarının/hammaddelerinin parçalarının birbirlerine benzer oldukları yönündeki değerlendirmeleridir. "*Madde ve Şekil/Suret Risâlesi*"nde bir kısmını açıkladığımız üzere, onlardan çeşitli şekiller oluşturulduğunda, isimleri ve fiilleri değişiklik arz eder.

Örneğin, iki demir parçasından birine bıçak ismi verilen bir şekil, diğerine ise testere ismi verilen bir şekil verilir. Bıçağın fiili, testerenin fiilinden başkadır. Hâlbuki demir aynı demirdir. Çünkü bundan yapılanın öbüründen yapılması da mümkündür. Parçalar birbirine benzemekte, oluşturulan terkip ise farklılık arz etmektedir. Onların ilimlerinin ve dikkatli incelemelerinin vardığı nokta işte budur.

Yine onların daha dikkatli bakıp araştırma bakımından daha güçlü ve hassas olanları şöyle demişlerdir: Kuşkusuz heyûlâ yalnızca bütün keyfiyetlerden arınmış olan basit ve rûhânî bir cevherdir. Onun "*Aklî İlkeler Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere, aşama aşama düzen ve tertibi kabul etme kabiliyeti vardır.

Buraya kadar anlattıklarımızdan ve yaptığımız açıklamalardan açıkça ortaya çıkmıştır ki, âlem bir sanat eseri olarak var edilmiştir. Bu husus, konuya doğal akıl aracılığıyla bu açıdan bakıldığında bilinir. Kazanılmış akıl aracılığıyla bakıldığında ise heyûlânın yoktan var edilip yaratıldığı, onun durumunun da anlattığımız gibi olduğu anlaşılır.

Bu filozoflar, etkin neden, heyulânî neden ve formel nedenin ne olduğunu açıkça ortaya koyduktan sonra, failin, fiilini uğruna yaptığı en yüksek gayeden ibaret olan tam nedeni araştırdılar. Bu meselede aynı şekilde diğer görüş ve mezheplere kaynaklık eden temel araştırma konularından birisidir. Onları bu konuyu araştırmaya, beşerî sanatlara ilişkin düşünceleridir. Nitekim onlar, insanoğlundan her sanatkârın

fiilinde bir maksadının bulunduğunu gördüler. Maksat ise, failin ilk önce düşündüğü gayedir. Fail, fiilini onun uğruna yapar. Fail, fiilini yapıp gayesine ulaştığında, yaptığı bu fiilini bitirir. Bunlar iki gruba ayrılır:

Birinci grup, Allah'ın âlemi bir nedenden dolayı yarattığını düşünür ve buna inanır. İkinci grup ise Onun [yaratmada] herhangi bir nedeninin bulunmadığını düşünür ve buna inanır. Onları bu görüşe sevk eden, şimdi anlatacağımız şu hususu düşünmeleri, onu araştırmaları ve dikkate almalarıdır: Onlar bu hususta şöyle demişlerdir: Söz konusu neden ya Allah ya da Ondan başkasıdır. Eğer Ondan başkası ise düalistlerin iki ezelî neden görüşüne gitmek kaçınılmaz olur. Bu görüşün bozuk olduğuna dair, kesin kanıt/burhân vardır. Yok, eğer Ondan başkası değilse, zâten biz de bunu söylüyoruz. İşte onların ilimden nasipleri ve gayretlerinin kendilerini ulaştırdığı nokta budur.

Tam neden konusunda konuşanlar da iki gruptur: Birinci grup, bu nedenin Allah'ın iradesi ve seçmesi olduğuna inanır. İkinci grup ise bunun Onun ezelî ilmi olduğunu düşünür ve kabul eder. İradenin tam neden olduğunu düşünenler de iki gruptur: Birincisi, bu iradenin onun ezelî ilmi ve iradenin de Allah'ın sıfatlarından birisi olduğunu kabul eder. İkincisi ise bunun Allah'ın fiillerinden bir fiil olduğunu düşünür. Bunun Allah'ın sıfatlarından birisi olduğunu söyleyenlere gelince; onlarda iki kısımdır: Birincisi, bunun zâti, ikincisi ise arızî bir sıfat olduğunu kabul eder. Bunun arızî bir sıfat olduğunu kabul edenlerin bir kısmı, onun Allah'ın zâtıyla, bir kısmı başkasıyla, diğer bir kısmı ise kendi kendine kaim olduğuna inanır.

Onlar arasında uzayıp giden tartışmalar ve çekişmeler vardır. Bunlar onların çekişmelerini ve mücadelelerini anlatan kitaplarda zikredilmiştir.

Bu nedenin Allah'ın ezelî bilgisi olduğunu söyleyenler de iki gruba ayrılır: Birincisi, Allah'ın âlemi yarattığından, dolayısıyla da onu yaratacağını bildiğinden hareket ederek böyle bir çıkarımda bulunur. Eğer O, âlemi yaratmasaydı, ilmine aykırı hareket etmiş olurdu. İlmine aykırı hareket eden ise cahildir. Allah Teâlâ ise mahlûkatına benzemekten münezzehtir. İkincisi ise Allah'ın âlemi yaratacağını, Onun âlemi yaratmasının hikmet olduğuna bağlar. Çünkü hikmetli olanı yapmak, hikmet sahibinin katında zorunludur. Eğer hikmet sahibi, hikmetli olanı yapmaz ise bön olur. Dolayısıyla eğer Allah âlemi yaratmamış olsaydı, hikmetli olanı terk etmiş olurdu. Hikmeti terk etmek ise bönlüktür. Allah, bundan yüce, ulu ve münezzehtir. İşte bu, görüşlerin en tercihe şayanı ve doğruya en isabet edenidir.

Bölüm
Âlemdeki Kötülüklerin Sebeplerinin Kasıtlı Değil, Arızî Olduğu Meselesinin İzahına Dair

Âlemdeki kötülüklerin, ayrışan bir cevher olmasından ve üstünlükleri kabul etmede yetersiz kalmasından dolayı heyûlâdan kaynaklanan arızî bir durum olduğu görüşünü savunanlar da iki gruba ayrılırlar: Birinci grup, heyûlânın ezelî olduğuna ve onun üzerinden hiçbir formu/sureti, şekli ve keyfiyeti bulunmadığı halde uzun bir sürenin geçtiğine inanır. Sonra Allah, bu maddeye/heyûlâya yönelmiş ve ona üç bo

yutlu cisimler âleminin şeklini/suretini vermiştir. Ardından da onu, [Batlamyus'un] Majesty ve filozof Banyas'ın feleklerin terkibine ve göklerin katlarına dair kitabında zikredildiği üzere, iç içe girmiş küresel ve dairesel şekillere sokmuş ve kulları için bir mesken, orduları için de bir barınak haline getirmiştir. Bu kullar ve ordular, en yüksek kuşatıcı felekten arzın merkezine kadar âlemin her yerine sirayet eden nefisler/ruhlar, çeşitli melekler, cin taifeleri, şeytanlar ve âdemoğulları ile diğer hayvanların ruhlarından ibarettir. Bunlar, Allah'ın göklerinin ve arzının sakinleri ve âleminin mimarları olan; feleklerindeki işleri yürüten, yıldızlarını döndüren, arzındaki canlıların maişetlerini temin eden, bitkilerini yetiştiren ve madenlerini oluşturan kullar ve ordulardır. Bunların hepsi bütün noksanlıklardan münezzeh olan Allahü Teâlâ'nın izni ile gerçekleşir. "*Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır*"[55], "*Ancak onların çoğu [bunu] bilmezler.*"[56]

Allah onlar için gökleri yaratmış, yeri yaymış ve onlar aracılığıyla âleme bir nizam vermiştir. Bunların hepsi, onları dirilişten ve nimetler içerisinde sonsuza dek kalmaktan ibaret olan en yüksek gayeye ulaştırmak içindir. Onlar, bunların hepsinin hikmet, cömertlik, lütuf, nimet, ihsan ve hayır olduğunu söylemişlerdir. Bunları yaratan, var eden, varlıklarına neden olan, varlıklarını sürdüren ve kemale erdiren Yüce Allah'dır.

Maddede/heyûlâda bu iyiliklerin yokluğu ve onda bunların eksik bulunmasından ibaret olan kötülüklere gelince; eğer heyûlâ tabiatı itibariyle bu kötülüklerden arınmış olsaydı, ilk haline döner, formundan çıkar ve böylece âlemin nizamı bozulur ve yaratıkların varlığı ortadan kalkardı. Bundan da her şeyin helaki ve fesadı neticesi ortaya çıkar. Bu da salt kötülük/şer demektir. Ancak ilahî hikmet [bu salt kötülükten dolayı heyûlânın yaratılmasını] terk etmeyi gerektirmez. Çünkü Allah'ın heyûlâya form vermesi, Onun cömertçe davranması; yine Onun âlemi terkip etmesi; hikmeti, varlığın meydana gelmesi; Onun onlara bir cömertliği, ihsanı ve rahmetidir. Varlık söz konusu iken yokluğun [tercih edilmesi ise] şerdir. Hikmete aykırı hareket etmek bönlüktür. İhsandan geri durmak kınanmıştır. Rahmeti terk etmek katılıktır. Allah bunların hepsinden ulu, yüce ve münezzehtir.

Sonra ey kardeş! Bil ki, bu kimselerden heyûlânın hallerine, kötülüklerin sebeplerine ve onların bunları heyûlâya nispet etmelerine dair anlatılıp hikâye edilenler, onların hasımları tarafından da inkâr edilmiş değildir. Bu konuda sadece heyûlânın ezelî oluşuna itiraz edilmiştir. Eğer onlar ilk heyûlânın kıdeminden, onun kendisinden meydana getirilen ilk şeyden önce bulunmasını kast ediyorlarsa, bu doğrudur. Yok, eğer yoktan var edilip yaratılmadığını kast ediyorlarsa, bu konuda tartışma vardır. Biz, "*İlk Prensipler Risâlesi*"nde, heyûlânın hakikatini, onun nasıl yoktan var edilip yaratıldığını açıklamıştık.

Sonra bil ki, ilim erbabının ve eşyanın hakikatlerine dair söz edenlerin çoğu, yaratılmış ve bir sanat eseri olarak ortaya konmuş şeyle yoktan var edilip yaratılan şey arasında bir fark görmezler. Bu durum da âlimlerin, âlemin ezelîliği ve sonradan

55. Feth, 48/4, 7.
56. En'âm, 6/37.

oluşu konusunda farklı görüş ve mezheplere ayrılmalarının temel sebeplerinden bir tanesidir.

Sonra bil ki yaratma/halk; her şeyi bir başka şeyden hareketle takdir etmektir. Sanat eseri ise heyûlâya verilmiş formdan başka bir şey değildir. Yoktan var edip yaratmaya(ihtira ve ibda) gelince; o, herhangi bir şeyi başka hiçbir şey bulunmadan var ve icat etmektir. İşte bu marifettir. Bu hükmün tasavvuru, fen ilimlerinin incelikleriyle uğraşanlara ağır gelmişken başkalarının durumu nice olur?

Sonra bil ki, heyûlânın ezelî olduğunu söyleyenleri, bu görüşe ancak onların ay altı âlemdeki tikel varlıklara ve madenlerden, bitkilerden ve hayvanlardan bozuk olanlara dikkat nazarı ile bakmalarıdır. Böylece onlar, her beşerî ve tabiî sanat eserinin, heyûlânın, sanatçının ona herhangi bir şekil vermeden önceki şekilsiz halinden terkip edildiği görüşüne vardılar. Bu sanat eserinin üzerinden uzun bir zaman geçtiğinde, o bozulup yok olur ve sonuçta formunu kaybederek ilk hali olan toprağa dönüşür. Örneğin, şehirlerde ve beldelerde inşa edilen binaların, ustaların kerpici ve odunu bir araya getirmek suretiyle oluşturdukları, sonra onları belli bir süre devam edebilmeleri için onardıkları; bu durumun üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra ise onların yıkılıp bozularak kayboldukları ve nihayet başlangıçta olduğu gibi toprağa ve taşa dönüştükleri görülür. Tabiî eserler olan bitkilerin, hayvanların ve madenlerin durumu da bunun gibidir. Onların da hepsi, üzerlerinden uzun bir zaman geçtikten sonra, bir gün toprak oluverirler.

Bu itibarla onlar, ilk heyûlânın varlığı ve yaratıcının ondan âlemi yaptığı, şu ana kadar onda, her bir feleğe, yıldıza, unsura ve tek tek tüm hayvan, bitki ve maden cinslerine özgü olarak bulunan nakşı, formları, şekilleri ve biçimleri muhafaza ettiği neticesine vardılar.

Hiçbir niteliği bulunmayan heyûlâya gelince; onların iddialarına göre bunun varlığında herhangi bir faile ve sanatkâra ihtiyacı yoktur. Bu onların düşüncesidir. Onların gayretlerinin kendilerini getirdiği nokta bundan ibarettir. Heyûlânın sonradan meydana geldiği görüşünde olanlar ise, bunlardan çok daha dikkatli bir bakış açısına sahiptirler. Bunlar onlara nispetle çok daha derin düşünen, araştırmalarında çok daha iyi olan kimselerdir. Nitekim bu konudan daha önce söz etmiştik. İstersen oraya bakabilirsin.

Bölüm
Bu Âlemdeki İyilik ve Kötülüklerin Çeşitlerine Dair

Bu konuda şöyle deriz: Bil ki iyi ve kötü/hayır ve şer dört kısımdan ibarettir. Birincisi, feleğin uğuru ve uğursuzluğuna nispet edilenlerdir. İkincisi, oluş ve bozuluştan ibaret olan tabiat olaylarına ve hayvanlara ilişen elem ve acılara nispet edilenlerdir. Üçüncüsü, hayvanların uzlaşma, uzaklaşma, sevme ve nefret etme gibi huylarına, çekişme ve birbirlerine üstünlük sağlama gibi tabiatlarına nispet edilenlerdir. Dördüncüsü, hem dünya hem de ahirette mutlu ya da mutsuz olmaları hükmünde belirleyici olan emirler ve yasaklar altında bulunan nefislere nispet edilenlerdir.

Sonra bil ki, anlattığımız bu iyilik ve kötülük türlerinin, açıklaması uzun süren sebepleri ve nedenleri vardır. Bunlardan bir kısmını "*Sebepler ve Sonuçlar Risâlesi*"nde zikretmiştik. Ancak bu bölümde ondan gereği kadar bahsedeceğiz. Bu bağlamda deriz ki: Kuşkusuz feleğin uğuruna nispet edilen iyilikler, Allah'ın inayeti ve kastı ile gerçekleşirler. Örneğin güneşin herhangi bir bölgeye, bir defasında doğup orayı aydınlatması ve oranın suyunu bir süre ısıtması, sonra başka bir defasında oradan batıp böylece oranın suyunun belli bir süre soğuması, Allah'ın inayetiyle olup Onun hikmetinin bir gereğidir. Çünkü bunda herkes için bir iyilik ve yarar vardır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*De ki: 'Hiç düşündünüz mü? Allah geceyi üzerinize kıyamete kadar uzatırsa, size ışığınızı Allah'tan başka getirebilecek ilah kimdir? Artık kulak vermeyecek misiniz?*"[57]

Yine O şöyle buyurmuştur: "*Rahata ermeniz ve lütfundan aramanız içen gece ve gündüzü yaratması Onun rahmetindendir. Artık belki şükredersiniz.*"[58] Yüce Allah [bu ayetlerde] yalnızca kullarına olan inayetini, ihsanını ve lütfunu zikretmiştir.

Bazı hayvanlara ve bitkilere, bazı vakitlerde ve anlarda, bazı bölgelerde ilişen öldürücü soğuk ve sıcaklara gelince; bunlar Allah'ın ilk kastı ile/birincil hedefi olarak gerçekleşmezler. Yağmurların durumu da bunun gibidir. Allah onları, beldelere hayat vermek ve kullarının işlerini yoluna koymak için gönderir. Eğer onlardan bazı hayvanlara bir eziyet ilişir, bazı bitkiler telef olurlar ya da aciz kimseler üzüntü duyarlarsa; bunlar Allah'ın ilk kastı/doğrudan dilemesi ile gerçekleşmezler.

Hayvanlara, bitkilere, madenlere ve doğan çocuklara ilişen arızî olaylardan feleğin uğursuzluğuna nispet edilen kötülüklerin hepsinin durumu da bunun gibidir. Senelerin değişmesi ve gezegenlerin belli burçlarda birleşmeleri gibi durumlarda verilen hükümlerin ve feleğin uğursuzluğuna nispet edilen kötülüklerin ve fesadın hepsi, Allah'ın ilk kastının arızî sonuçlarıdır.

Hayvanların, bitkilerin ve madenlerin meydana gelmeleri, bunların hallerinin en iyi noktaya ulaşıp kemallerinin nihai aşamasına varıncaya kadar yetişmelerini sağlayan sebepler gibi tabiî olaylara nispet edilen iyiliklerin hepsi ise, Allah'ın kastı, lütuf ve ihsanından ibaret olan inayeti ile gerçekleşirler.

Oluş ve bozuluş âleminde, fesat ve bela gibi, hayvanlara, bitkilere ve madenlere ilişen kötülüklere, bunların tamlık ve kemal noktasına ulaşmalarını engelleyen sebeplere gelince; bunlar arızî/geçici durumlar olup Allah'ın ilk kastı ile değil, Onun ilk kastının dolaylı/ikincil sonuçlarıdır. Ay altı âlemdeki varlıkların bekalarının, heyûlâdaki fertleriyle devam etmesi mümkün olmadığından, ilahî hikmet ve inayet, onların bekalarını -her ne kadar fertler daima bir çözülme ve akış halinde olsa da- suretleri aracılığıyla sağlamayı gerektirmiştir. Örneğin Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan insanın sureti -her ne kadar fertler gelip geçici olsa da- Allah'ın, beşerin babası olan Âdem'i yaratmasından kıyamet gününe kadar bâkîdir. Diğer hayvanların, bitkilerin ve madenlerin de durumu bunun gibidir. Onların da türleri -her ne kadar fertler akış ve çözülme halinde bulunsa da- suretleri/formları aracılığıyla bâkîdir.

57. Kasas, 28/71.
58. Kasas, 28/73.

Ancak bunlar [ilahî] hikmetin bir gereğidir. Çünkü kuvvede, fiil haline geçmesi ve tek bir anda birden ortaya çıkması mümkün olmayan sonsuz iyilikler ve hayırlar vardır. Çünkü heyûlâ, bunları daima, ancak aşama aşama, tedrici olarak vaktin ve zamanın geçmesiyle kabul edebilir.

Örneğin Allah, başlangıçtan günümüze ve günümüzden kıyamete kadar gelip geçmiş ve gelecek olan insanoğlunun hepsini bir anda yaratmış olsaydı, yeryüzünün onları ağırlaması mümkün olmazdı. Kaldı ki onların hayvanlarını, gıdalarını sağlayan bitkileri ve hayatları boyunca ihtiyaç duydukları diğer şeyleri nasıl barındırabilsin? Bu nedenle Allah, onları nesil nesil ve ümmet ümmet yarattı. Çünkü arz onların hepsini içine alamaz. Heyûlâ bir defada onların hepsini taşıyamaz. Buraya kadar anlattıklarımızdan açıkça anlaşılmaktadır ki, eksiklik Allah tarafından değildir.

Kötülüklerin bir diğer nedeni de şudur: Bu varlıkların ortaya çıkışı, en eksik ve zayıf olandan en tam olana doğru seyreder. Ortaya çıkıp gelişmelerine yardımcı olan sebepler, onları en yüksek kemal derecesine doğru taşır. Böylece onlar, Allah'ın inayetiyle en yüksek kemal noktasına ulaşırlar. Bu [süreçte yer alan] temel unsurların hepsi, hayır olarak nitelendirilir. Onların bu kemal noktasına ulaşmasına engel olan her sebep de şer olarak anılır. Ancak o, arızîdir; yoksa Allah'ın ilk kastı değildir. Bunun örneğini, güneş ve yağmur konusunu işlerken vermiştik.

Bölüm

Filozoflara Göre İlk Kasıt İle İkincil Kasıt Arasındaki Farka Dair

Bu bağlamda deriz ki: Hayvanların yaratılışlarına, tabiatlarına, huylarına ve fiillerine nispet edilen iyilikler; onların kastı ve iradesi ile gerçekleşirler. Dolayısıyla bunlar birincil kasıtla değil, ikincil kasıtla ortaya çıkmaktadırlar.

Sonra bil ki, filozofların birincil ve ikincil kasıt sözlerinin anlamı ve bu ikisi arasındaki fark şudur: Yoktan var etmek, icat etmek ve yaratmak, süreklilik ve tamlık vermek ve kemal noktasına ulaştırmak gibi Allahü Teâlâ tarafından gerçekleştirilen şeyler, birincil maksat (el-kasdu'l-evvel) olarak nitelendirilir. İkincil maksat (el-kasdu's-sânî) ise; heyûlânın eksikliğinden kaynaklanan tüm şeylerdir. Çünkü heyûlâdan, başkası değil, ancak bu ortaya çıkar; o ancak bu vb şeyleri kabul edebilir.

Kötülüklerin çeşitlerini, onların bazı hayvanlara ve onlarda yerleşmiş olan huylara nispet edilmesi konusunun açıklanmasına gelince; bu bağlamda da şöyle deriz: Hayvanlarda bulunan huylara ve onların tabiatlarına nispet edilen kötülükler üç kısımdır: Birincisi, başka varlıklarda bulunmayıp yalnızca onlara ilişen elemlerdir. İkincisi, onların huylarında bulunan düşmanlıktır. Üçüncüsü ise onların kastı ve iradesi ile gerçekleşen fiillerdir.

Elemlere gelince; onlar şu üç şekilde ortaya çıkarlar: Birincisi, hayvanın bedeninin madde ve gıdaya ihtiyacı anında açlık ve susuzluktan kaynaklanan elemdir. İkincisi, hayvanın bedenine zarar veren ve onun vücudunu ortadan kaldıran, vurma, çarpma, kırma ve kesme gibi şeylerden kaynaklanan elemdir. Üçüncüsü ise hayvanın bedeninin mizacını ve biyokimyasını bozan hastalıklar ve rahatsızlıklardan kaynaklanan elemdir.

Açlık ve susuzluk anında hayvanların nefislerine ilişen elemlere gelince; bunlar ikincil kasıtla gerçekleşirler. Çünkü bu hayvanların fertlerinden her biri, cisimsel bir vücuttan ve ruhsal bir nefisten oluşmaktadır. Cisimler ise birbirine zıt olan bileşik karışımlardan oluşur. Dolayısıyla onlar daima bir çözülme ve akış halindedir. Bu itibarla bekalarında madde ve gıdaya muhtaçtırlar. Hayvanların ruhları işte bu gıda ve maddeye ihtiyaçları anında elem duyacak şekilde yaratılmışlardır. Böylece söz konusu elemler, onların nefislerini bedenleriyle gıda aramaya çıkmaları için uyarır. Eğer hayvanlara bu tür elemler ilişmemiş olsaydı, nefisler bedenlerini önemsemez, böylece onları gıdasız bırakırlardı. Sonuçta hepsi eriyip giderler ve yok olurlardı. Onların çok kısa bir süreliğine basit bir uğraş için [burada bulunmaları ise] abes olurdu. Bu nefislerin bekası, tam ve kâmil olmadan, eksik olarak ya cesetler aracılığıyla ya da cesetsiz olarak gerçekleşir. "*Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"nde açıkladığımız üzere nefisleri, tamlık ve kemalden, yöneldikleri ihtiyaçları engeller. Diğer taraftan onlar, gıdalarını alırken de kendileri için lezzet ve iştah yaratılmıştır. İştaha gelince; o, kendileri için yararlı olmayan gıdaları almamaları içindir.

Lezzet ise, tabiatları ihtiyaç duyduğu sürece yemeleri ve içmeleri içindir. Nitekim ihtiyaç giderildiği zaman lezzet ortadan kalkar. Bunların hepsi, bir ve kahhar olan Allah'ın kastından ve nefislerin tamamlanıp kemale ermesi için heyûlâda bulunan eksiklikten dolayı gerçekleşir. Vurma, kırma, çarpma, yaralama, sıcaklık, soğukluk, hastalıklar ve rahatsızlıklar gibi vücuda zarar verip onu bozan şeylerin cümlesine gelince; onlar nefislerin elem duymaları için yaratılmışlardır. Çünkü bu elemler, nefisleri, bedenlerini ve vücutlarını koruyup kollamaya teşvik eder. Nitekim cesetlerin [tek başlarına] ne bir yararı sağlamaya ne de bir zararı uzaklaştırmaya güçleri vardır.

Bu söylediğimizin kanıtı, nefsin uykudan nasıl kalktığına, gaflet halinden nasıl uyandığına, cesedine eziyet veren şeyleri nasıl hissedip kavradığına ve bunları cesedinden ister kaçınmak, ister çekinmek, ister güç ve kuvvet kullanmak, mücadele etmek, isterse hile yapıp dolap çevirmek suretiyle olsun nasıl uzaklaştırdığına dair kendisinde açıkça görülen hallerdir. Eğer nefis bunları yapmamış olsaydı, cesetler en kısa sürede ve en basit uğraşın ardından tamam olup kemale ermeden helak olurlardı. Sen, nefsin başına takdir edilen hadiseler, belirlenen vakit ve ona üstün ve galip olan sebepler geldiğinde, cesedin onu bunlara nasıl teslim ettiğine, onun da cesedi istemeden nasıl terk ettiğine bir bak!

Nefsin kendisine eziyet veren bu elemleri ortadan kaldırma arzusu devem ettiği sürece, bu, ilaç kullanma, mücadele etme, ıslah olma ümidi, hayatta kalma hırsı, mümkün olan en iyi şekilde varlığını sürdürme arzusu gibi şeylerle olur. Çünkü bu hayırdır. Nefis bu eksiklik üzere yok olmaktan hoşlanmaz. Çünkü bu şerdir. Âlemin varlığı devam ettiği sürece, mutlak yokluk, cisimler ve nefisler için söz konusu değildir. Bundan anlaşılmaktadır ki elemler de Allah'ın kastı ve inayeti ile olup [ilahî] hikmetin bir gereğidir.

Bölüm

Çeşitli Suret ve Şekillerde Bulunan Hayvanların Tabiatlarında Bulunan Kötülüklerin İkincil Kasıtla Gerçekleşmesine Dair

Bu konuda deriz ki: Hayvanların tabiatlarında ve huylarında yer eden yakınlık ve muhabbet duyma gibi iyiliklere ve düşmanlık, galip gelme ve üstün olma arzusu gibi kötülüklere gelince; bunlar da ikincil kasıtla gerçekleşirler. Hayvanlar, nedenlerinin açıklanması burada uzun sürecek olan çeşitli suretlerde, şekillerde, tabiatlarda, adetlerde, huylarda ve fiillerde bulunurlar. Nitekim biz bunların bir kısmını "*Nedenler ve Sonuçlar Risâlesi*"nde açıklamıştık. Bu durum onlardan bir kısmının diğerine yakınlık, muhabbet ve sevgi duymasını sağlar. Dolayısıyla bunlar, onların bir araya gelip ittifak etmelerine sebep olurlar. Çünkü bunda herkesin iyiliği ve yararı söz konusudur. Bununla birlikte [zikredilen bu farklılıklar], onların bir kısmı ile diğerleri arasında ise nefret ve düşmanlık oluşturur. Böylece onlar, bunların birbirlerinden uzaklaşıp ayrılmalarının nedeni olur. Çünkü bunda da herkesin iyiliği ve yararı söz konusudur. Örneğin inek, koyun, at, katır, eşek, deve ve beygir gibi bazı hayvanlar, insana yakınlıkduyar ve ona boyun eğip itaat eder.

Bunda insan için bir yarar ve fayda bulunduğu, meşhur bir bilgidir. Dolayısıyla bunların keyfiyetini açıklamaya gerek yoktur. Bu hayvanlar için de insanların onları yemleme, sulama, sıcak ve soğuktan koruma, vahşi hayvanları onlardan uzak tutma, kendilerine ilişen hastalıkları tedavi etme vb şeylerle gözetmelerinde yarar vardır. Canavarlar ve yılanlar gibi bazı hayvanların ve faydası az, zararı çok olan diğerlerinin insandan uzaklaşmaları ve ona itaatten kaçınmaları durumuna gelince; bunda da herkesin iyiliği ve yararı söz konusudur.

Bir yarar ve faydadan dolayı birbirlerine yakınlık duyup muhabbet besleyen hayvanlarla kin ve düşmanlık besleyen diğer hayvanların durumu da bunun gibidir.

Hayvanların kastı ve iradesi ile gerçekleşen bazı fiillere nispet edilen ve yine onlardan cesetlerinin maddesi ve vücutlarının omurgası olan heyûlâdan dolayı arızî olarak ortaya çıkan kötülüklere gelince; bunların sebebi, onların hepsi arasında ortak olan yararlardır. Onların tabiatlarında, daha önce anlatıldığı üzere, Allah'ın birincil kastından dolayı, yararı elde etme ve zararı ortadan kaldırma isteği vardır. Onlar arasındaki çekişme, bu yararları sağlayıp zararları ortadan kaldırma isteği bağlamında, kasıtlı olarak değil, arızî bir şekilde gerçekleşir.

Hayvanların bir kısmının yiyen, diğer bir kısmının ise yenilen olmasına gelince; "*Hayvanlar Risâlesi*"nde bunun bir kısmını anlatmıştık.

Bölüm

İnsanların Nefislerine Nispet Edilen Kötülük Çeşitlerinin İlahi Yasalar Bağlamında Değerlendirilmesine Dair

Bu bağlamda şöyle deriz: Bil ki, insanların nefislerine nispet edilen tikel iyilikler ve kötülükler, ilahî yasalar açısından iki kısımdır: Birincisi, nefislerin fiilleri ve kazanımlarıdır. İkincisi ise bu fiillere ve kazanımlara verilen cezalar ve ödüllerdir. Kazanımlara gelince; onlar beş kısımdır: Birincisi, bilgilerden ve marifetlerden; ikincisi, huylardan ve karakterlerden; üçüncüsü, görüşlerden ve inançlardan; dördüncüsü, söz ve söylemlerden ve beşincisi ise amellerden ve hareketlerden ibarettir. Bu beş haslet, iki açıdan iyilikler ve kötülükler olarak nitelendirilirler: Bunlar ya aklî ya da yasal/vaz'î açıdan [iyi ya da kötüdürler]. Yasal olana gelince; hepsi yasa koyucu tarafından ya emredilen ya teşvik edilen ya da övülen şeylerdir. Bunlar hayır olarak nitelendirilirler. Yasa koyucunun yasaklayıp men ettiği her şey ise şer olarak nitelendirilir.

Bu hasletlerden aklî olana gelince; bunlar gerekli şartlara uygun olarak gerektiği kadar, gerektiği yerde, gerektiği zaman ve gerekli olan nedenden dolayı yapılan her şeydir. Bunlar da hayır olarak nitelendirilirler. Ne zaman bu şartlardan birisi eksik olursa, bu takdirde o, şer olarak nitelendirilir. Bu şartların hepsini bilmeye, ilk planda, her insanın gücü yetmez. İnsan bunları ancak nefsini arındırıp ilim ve edep yolculuğunda ilerlediği zaman bilebilir. Bu nedenle her insanın, öğreniminde, ahlâk sahibi olmasında, sözlerinde, inançlarında, amellerinde ve sanatlarında bir öğretmene, edibe ve üstada ihtiyacı vardır.

Sonra bil ki, yasa koyucular[59], tüm insanlığın öğreticileri, edipleri ve üstatlarıdır. Yasa koyucuların öğretmenleri ise meleklerdir. Meleklerin öğretmeni, küllî nefistir. Küllî nefsin öğretmeni faal akıldır. Allah ise hepsinin öğretmenidir.

İyilikleri ve kötülükleri ortaya çıkarmada sözü uzattık. Çünkü bu konu, âlimlerin aralarında ihtilaf ettikleri temel meselelerden birisidir. Onlar bu konuda pek çok fırka ve mezhebe ayrılmışlardır. Bunların hepsi, bilgi eksikliğinden kaynaklanır. Bu konuda söz edenlerden bir kısmı, gerçekte hayrın ve şerrin ne olduğunu ve bunlara hangi arızî sebeplerin götürdüğünü bilmemektedirler.

Buraya kadar anlattıklarımızdan hareketle, âlimlerin görüşlerinde, hikmet, âlemin sonradan ortaya çıkışı ve ezelîliği gibi konulardaki ihtilaf sebepleri açıkça görüldüğüne göre, şimdi de biraz dinlerin en eskisi ve en yaygını olan putperestlikten bahsetmek istiyoruz.

Bölüm

İnsanların Dünya ve Ahirete Rağbet Etme Konusundaki Tabiatlarına Dair

Bu konuda şöyle deriz: Ey kardeş! Bil ki, her ne kadar insanların çoğu, dünya hayatını arzulamaya eğilimli, onun iştah çeken şeylerini istemeye düşkün ve lezzetlerinden yararlanmaya yatkın, buna karşın Ahiret hayatından, onun nimetlerinden, nimet eh-

59. Peygamberler ve onların varisleri olan âlimler. (ç.n.)

linin sevinçlerinden ve bunların sürekliliğinden gafil olsa bile; çoğu da dindarlık, züht ve iyilik tabiatı üzere; dünyada zühdü isteyip onun şehvetlerini terk edecek, buna karşın ahireti arzulayıp onun nimetlerini isteyecek, öldükten sonra karşılaşılacak olaylar üzerinde çokça düşünmeyi ve yerin altına girildiğinde, oranın hakikatini öğrenmeyi arzulayacak tarzda yaratılmışlardır. Bunlar daima Allah'ın rahmetini ve bağışlamasını dilerler. Ondan güzel bir başarı ve ahiretin hayrını talep ederler. Namaz, oruç, tesbihat, Kur'an okuma, dua vb ibadetlerle Allah'a yaklaşmaya çalışırlar. Bunların hepsi, onların imkânları ölçüsünde, gayretlerinin kendilerini taşıdığı noktaya kadar olur. Bunlar, onların akıllarına güzel görünür ve nefislerinde gerçekleşir.

Sonra bil ki Yüce Allah, insanlara, elçileri ve peygamberleri (a.s.) ancak nefislerinde bulunan, dinin ahireti talep emrini pekiştirmek, akıllarıyla tercih ettikleri hususlarda, kendileri için daha yararlı, yol bakımından daha yakın ve gidişat itibariyle daha iyi ve güzel olanlara yönlendirmek, gayretlerinin kendilerini taşıdığı noktalarda ve görüşleri doğrultusunda nefislerinde gerçekleşen hususlarda onları irşat etmek için gönderdi. Bu söylediklerimizin doğruluğunun delili, Allahü Teâlâ'nın peygamberine söylediği şu sözüdür. *"[Peygamber] dedi ki: 'Eğer size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz dinden daha doğrusunu getirmiş isem de mi bana uymazsınız?"*[60] Burada kast edilen, Hz. Peygamberin (a.s.) gönderildiği topluluktur. Onlar, putlara tapıyorlardı, onlara tazimde bulunmak, secde etmek, selam vermek ve buhur yakmak suretiyle Allah'a yaklaşmaya çalışıyorlardı. Bunların kendileri için Allah'a bir yakınlık vesilesi olduğuna inanıyorlardı. Hâlbuki putlar, dilsiz, konuşması, ayırt etme melekesi, hissi, ruhu ve hareketi olmayan cisimlerdir. Bu yüzden Allah onlara elçi gönderdi ve böylece onlara üzerinde bulundukları yoldan daha doğru, daha sağlam ve daha makbul olanı gösterdi.

Peygamberler her ne kadar beşer olsalar da konuşan, ayırt etme melekesine sahip olan, arınmış nefisleriyle meleklere benzeyen âlimlerdir. Onlar Allah'ı hakkıyla tanırlar. Onlar aracılığıyla Allah'a yaklaşmak, elbette işitmeyen ve görmeyen, senden hiçbir şeyi uzaklaştıramayan dilsiz putları vesile kılarak yaklaşmaktan daha doğru ve gerçektir.

Sonra bil ki, biz burada putperestliğin başlangıcını açıklayacağız. Bu bağlamda deriz ki: Ulusların putlara tapmaya başlamaları, ilk önce yıldızlara tapmakla başlamıştır. Yıldızlara tapmanın başlangıcı ise meleklere tapınmaktır. Meleklere tapınmanın sebebi de onları Allah'a ulaşmaya ve Ona yaklaşmaya bir vesile kılma arzusudur. Eski filozoflar, nefislerinin temizliği ve zihinlerinin berraklığı neticesinde, âlemin hikmetli bir yaratıcısı bulunduğunu bildiklerinde –ki bu onların bu yaratıcının sanatındaki harikalığı düşünmeleri, onun mahlûkatındaki olağanüstülükleri tefekkür etmeleri ve yoktan var ettiklerini nasıl halden hale çevirdiğine bakmaları neticesinde olmuştur– ve zihinlerinde onun hüviyetine ilişkin bir fikir oluştuğunda, onun birliğini kabul etmişler ve onu tanrısallıkla nitelendirmişlerdir. Yine onlar, onun yaratıklarının en safı ve mahlûkatı içerisindeki kullarının en temizi olan melekleri bulunduğunu bildiklerinde, onları Allah'a bir yakınlık vesilesi edinmeyi arzulamışlardır.

60. Zuhruf, 43/24.

Meleklere tazimde bulunmak suretiyle Ona yakın olmanın yollarını aramışlardır. Bu, dünya ehlinin, krallara en yakın olan kimseleri vesile edinmek suretiyle onlara yakın olmanın yollarını aramalarına benzer. İnsanlar içinde krala yakın olmak için, onun yakınlarını, nedimlerini, vezirlerini, kâtiplerini, seçkin adamlarını, komutanlarını ve ona yakınlık derecesi bulunanlar arasından ulaşması mümkün olan diğer kimseleri vesile edinen bazı kimseler vardır. Bunların hepsi, ona yakın olma ve onun yanında bir yer edinme arzusundan kaynaklanır.

Filozoflar ve din ehli de buna benzer bir yol izlediler. Allah'ı tanıyan, Ona inanan ve Onun varlığını ikrar eden kimseler, Ona yakın olmayı ve Onun katında bir yer edinmeyi arzuladılar. Her biri, kendi imkânı ölçüsünde, kendisine kolay gelen şekilde, gayretinin kendisini ulaştırdığı yere kadar ve nefsinde kurguladığı şekilde bunu yapmaya çalıştı.

Allah'ı hakkıyla bilen bu filozoflar ve ilahiyâtçılar geçip gittiklerinde, arkalarından başka bir topluluk geldi. Onlar ilim ve marifette bunlar gibi olmadılar. Bunların dinlerindeki maksatlarını anlayamadılar. Fakat yaşantılarında onlara uymayı arzuladılar. Böylece onların suretinde putlar yaptılar ve Hıristiyanların kiliselerinde yaptıkları gibi, Mesih'e (a.s.), Kutsal Ruha ve Cebrail'e ve Meryem'e (a.s.) benzediğini [düşündükleri] heykeller ve ikonlar oluşturdular.

Onların Mesih ile ilgili tasarruflarındaki durumu da bunun gibidir. Onun hallerini kendilerine hatırlatsın diye nasıl da bu ikonlara ve heykellere yöneliverdiler.

Bölüm

Sonra ey kardeş! Bil ki, İnsanlardan bir kısmı da Allah'a, peygamberler, elçiler, imamlar, vasiler ya da veliler ve salih kullar aracılığıyla yaklaşmaya çalışır. Yahut da onlar, Allah'ın Kendisine yakın olan meleklere tazimde bulunmak suretiyle Ona yakın olmanın yolunu ararlar. Bunların mescitleri, ziyaretgâhları, [dinî önderlerine] uymaları, onların fiillerini taklit etmeleri, onların tavsiyelerini ve sünnetlerini yerine getirmeleri, imkânları elverdiği ve kolaylarına geldiği şekilde olur. Onlar bunları içselleştirebildikleri ve gayretleri ölçüsünde yaparlar.

Allah'ı hakkıyla tanıyanlara gelince; onlar Allah'tan başkasını vesile edinmezler. Bu, Allah'ın velileri olan marifet ehlinin mertebesidir.

Anlayışı ve bilgisi kıt, işin hakikatine nüfuz edemeyen kimselere gelince; onun için peygamberlerin dışında Allah'a götürebilecek başka bir yol yoktur. Peygamberleri yeteri kadar anlayıp tanıyamayanlar için ise, peygamberlerin halifeleri ve vasileri olan imamlardan ve salih kullardan başka Allah'a götürebilecek bir yol bulunmaz. Eğer bunların da imamlarını anlayıp tanımaları yetersiz ise, onları izlemelerinden, tavsiyelerini yerine getirmelerinden, onların sünnetlerine sarılmalarından, onların mescitlerine ve ziyaretgâhlarına gitmelerinden, onların kabirleri başında ve suretleri onlara benzeyen heykellerin huzurunda, dua, namaz, oruç, istiğfar, bağışlanma ve rahmet dileme gibi ibadetleri yerine getirmelerinden başka kendilerini Allah'a yaklaştırabilecek bir çare yoktur. Onlar bu heykelleri ve putları, imamlarının kendilerine

işaret ettikleri hususları hatırlamaları, onların halleriyle hallenmeleri için yapmışlardır. İşte onlar bunlara benzer şeylerle Allah'a yakın olmanın, Onun katında bir yer edinmenin yollarını ararlar.

Sonra bil ki her halükarda herhangi bir şeye ibadet eden ve birisiyle Allah'a yaklaşmaya çalışan kimse bulunur. Bu kimse elbette hiçbir dine mensup olmayan ve hiçbir surette Allah'a yaklaşmaya çalışmayan kimseden daha iyidir. Nitekim bir topluluğa, anlayış ve ayırt etme gücü verildiği halde onlar, insanların genelinden ayrıldıkları gibi, onların hasları içinde de yer almadılar. Dolayısıyla onlar, Allah'ı hakkıyla tanıyamadılar. Onun birlik sıfatlarını gerçek anlamda kavrayamadılar. İlim ve basiret yoluyla ahireti de bilemediler. Dine taklit ve iman yoluyla da olsa rıza göstermediler. Onlar, bunlar arasında gidip geldiler. Ne avamın ne de has kulların arasında yer alabildiler. Ey kardeş! Sen onlar arasında bulunmaktan sakın. Çünkü onlar, İblis'in orduları, şeytanların kardeşleridir. "*Onlar, gururla birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar.*"[61] Din ehlini ayıplarlar; onları küçümserler ve böylece farkında olmadan kendilerini helak ederler.

Sonra bil ki, onlar her halükarda putperestlerden bile daha kötüdürler. Çünkü putperestlerin an azından bir dinleri vardır. Onlar, Allah'a yakınlaşmaya çalışırlar, Ondan korkarlar ve Ona umut bağlarlar. Ancak hiçbir dini olmayan bu kimselere gelince; onlar, hiçbir şeye inanmazlar, ibadette bulunmazlar, hiçbir şeyden korkmazlar ve hiçbir şeye umut bağlamazlar.

Sonra bil ki, gerçekte bu tür kimselerin dini terk etmelerinin sebebi, onların, din ehlinin ihtilaflarına dair düşündüklerinde, her topluluğun dininin, diğer topluluklar katında kusurlu bulunduğunu fark etmeleridir. Böylece onlar, kusursuz hiçbir din ve mezhebin bulunmadığına kanaat getirerek tüm dinleri terk ettiler. Dolayısıyla onlar, akıllı bir kimsenin dinsiz olmasının, her türlü ayıbın üstünde bir ayıp ve çirkinlik olduğunu düşünüp idrâk edemediler.

Sonra bil ki, din ehlinin birbirlerinin ayıplarını dillendirmelerinde açık bir hikmet vardır. Biz, bu hususlardan, "*Sebepler ve Sonuçlar Risâlesi*"nde bahsetmiştik. Bu durum, dinin kusurlu olmasından kaynaklanmamaktadır. Ancak din koyucu, çeşitli maksatlardan dolayı, farklı farzlar, tutum ve davranışlar belirlemiştir. Bu maksatların açıklanması, burada uzun sürer. Bu tutum ve davranışlar, bir topluluğa göre övgüye değer ve iyidir. Çünkü onlar, bunlara göre yetişmişler ve uzun bir süre onları alışkanlık haline getirmişlerdir. Onların adetleri bunlara göre şekillenir. Ancak bu din, başka bir topluluğa göre çirkin ve kusurlu olabilir. Çünkü onlar, bundan başka bir din üzere yetişmişler, onu adet haline getirip ona alışmışlardır. Bu, dinin kusurlu ve din ehlinin tutum ve davranışlarının çirkin olmasından dolayı böyle değildir.

Sonra bil ki, insanların tabiatları farklı, huyları değişik, istekleri çeşitli olduğu ve nefislere zamana, mekâna, tabiatlara, mizaçlara ve adetlere bağlı olarak muhtelif hastalıklar ilişebildiği için, yasa koyucular, nefislerin tâbipleri ve müneccimleridirler. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Ashabım yıldızlar gibidir; hangisine uyarsanız, doğruyu bulursunuz.*" Onların hepsinin maksadı, kendilerini arızî afet-

61. Enam, 6/112.

lerden koruyup kollamaktır. Dolayısıyla onlara farz kılınanlar, farklılık arz eder. Uygun düşen tutum ve davranışlar, ümmetten ümmete ve topluluktan topluluğa değişir. Ancak insanlar ve ümmetler arasında, nefisleri tedavi eden, onları haramlardan koruyan [maneviyat tâbipleri] vardır. Bu durum, bedenleri tedavi eden tâbiplerin, farklı beldelerde, muhtelif hastalıkları muhtelif zamanlarda farklı ilaçlarla tedavi etmelerine benzer. Yerine ve zamanına göre, içecekler değişir, bir ilacın yerine başka biri kullanılır. [İlaçların] ölçüleri azaltılıp çoğaltılabilir. [Tabipler bu tür konularda] özellikle insanların mizaçlarındaki farklılığı dikkate alırlar ve adetleri gözetirler.

Çünkü onların maksadı, mevcut sıhhati korumak ve kaybolanı da geri getirmektir. Yasalarla uğraşan tâbiplerin fiilleri de buna benzer. Onların da yolları, tertip ettikleri yasaları, buyrukları, caiz gördükleri ve yasaklayıp haram saydıkları şeyler, tıpkı bedenleri tedavi eden tâbiplerin tedavi yöntemlerinin farklı olması gibi kesinlikle farklılık arz eder.

Ey kardeş! Mesih'in çeşitli toplulukları tedavi ettiği, ölüleri dirilttiği, körü ve cüzamlıyı iyileştirdiği, hatta sapkın bir topluluğun nefislerinin onulmaz cehalet hastalıklarından kurtulduğu, sırlar ve hikmetler [şarabından] içilmesiyle, tevhit ve ululama macunlarıyla, yumuşaklık ve istiğfar ilaçlarıyla, perhiz ve şehvetlerden uzaklaşma aracılığıyla ve gazap ateşinin parlamasından ve ahmaklığın dondurucu soğuğundan kaçınmak suretiyle zorluğun ortadan kalktığı, senin bilmediğin bir şey değildir. Görme engellinin, göze uygun bir tedavi yoluyla iyileştirilmesi de bunun gibidir. Çünkü asıl körlük, gözün kör olması değil, kalp körlüğüdür. Nitekim asıl zenginlik de, mal zenginliği değil, kalp zenginliğidir.

[Hz. Mesih, kalp körünü ve] görme engelliyi nasıl tedavi etti? Bu son derece şaşılacak bir iştir. Kuşkusuz o, [kalp körünü ve] görme engelliyi, rûhânî cevherler sürmesinin çekilmesi, ilahî sırların terkip edilmesi, heyûlânî tohumların saçılması, ilahî yasaya özgü temellerin yayılması ve gökten indirilen sofraların serilmesi suretiyle iyileştirmiştir. Böylece vadiler kendi ölçülerince akmıştır. Hiç kuşkusuz O, ölüleri diriltir, görme engelliyi ve cüzamlıyı da Allah'ın izni ve başarıya erdirmesiyle bu tür tedavileri kullanarak iyileştirir.

Ey kardeş! Gaflet ve cehalet uykusuna karşı dikkatli ol. Sakın Allah'a karşı kötü düşüncede bulunma. Allah dostlarını ara. İlahi yasaları tertip edip düzenleyenlerle birlikte oturup kalk. Böylece onların şefaati ve bereketi ile sevinçlere ve ahiret yurdunun nimetlerine gark olursun.

Bölüm

İlahi Dinlere Mensup Olanlar Arasında Usul/Asıllar ve Fürûda/Ayrıntılarda Ortaya Çıkan İhtilafların Sebeplerine Dair

Bunun dile getirmemiz gereken çeşitli sebepleri vardır. Ancak fırkaları inceleyip mezhepler hakkında konuşanların çoğu bunlar arasındaki farkı bilmez. Fakat biz burada onların bir kısmını anlatacağız. Bu bağlamda deriz ki:

"Din"in Arap lügatindeki anlamı; bir cemaatin tek bir lidere itaatidir. İtaat ancak emirler ve nehiyler aracılığıyla ortaya çıktığına göre; emir ve nehiy de yalnızca hü-

kümler, sınırlar/hadler ve bilinenlerde bulunan şartlar aracılığıyla bilinir. Bunların hepsi, "dinin şeriatı" ve "hükümlerinin yöntemleri/süneni" olarak nitelendirilir.

İnsan, açık ve ortada olan cisimsel ceset ile içte ve gizli olan nefsin bileşiminden ibaret olan bir bütün olduğuna göre; Dinin ve İslâm'ın hükümleri ve şeriatın belirlediği sınırlar/hadler; açık/zahir ve gizli/bâtın olmak üzere iki kısımdır. Açık olanlar, organların amelleri, gizli olanlar ise, vicdanlarda saklı olan inançlardır. Asıl olan da budur. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Ameller niyetlere göredir; herkes için niyetinin karşılığı vardır.*"

Sonra bil ki, peygamberler (a.s.) elbette dinden açık ve gizli olarak inandıkları hiçbir şeyde ihtilaf etmezler. Nitekim Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Dinde dosdoğru olun, onda ayrılığa düşmeyin.*"[62] Peygamberlerin ve ilahî yasalarla meşgul olanların üzerinde ittifak edip ayrılığa düşmedikleri on iki haslete inandıkları konusunda, "*İlahî Yasalar Risâlesi*"nde bir açıklamada bulunmuştuk.

Emirler, yasaklar, hükümler, hadler ve yol ve yöntemlerden ibaret olan şeriatlara gelince; onlar bu hususlarda Allah'ın şu buyruğunda geçtiği üzere ihtilaf etmişlerdir. "*Sizden her bir grup için bir yol ve yöntem/belli bir gidişat ve hayat tarzı belirledik.*"[63] Yine Allah şöyle buyurmuştur: "*Her ümmet için uyguladıkları ibadet usulleri belirledik.*"[64]

Sonra bil ki, şeriatların farklı oluşları zararlı değildir. Çünkü din birdir. Din, emreden ve yasak koyan reise, onun, emir ve yasak altında bulunanların her biri için uygunluğunu ve yararını gözeterek koyduğu emir ve yasaklarında, ona itaat edip boyun eğmekten ibarettir. Çünkü yasa koyucuların emirlerinin ve yasaklarının durumu, dost ve müşfik olan tâbibin durumuna benzer. Nitekim tâbip, hastasına, doğal olarak yazın sıcak olan şeyleri almaktan uzak durmasını önerir ve onun sıcak beldelerde soğuk içecekleri içmesine izin verir. Dolayısıyla hastanın, tâbibin kendisi için yararlı görüp emrettiği şeyde, ona itaat etmesi gerekir.

Bu yüzden peygamberlerin (a.s.) şeriatları farklı olmuştur. Aynı şekilde dinde izlenen yol ve yöntemler ve yasaların dayanakları da farklılık arz eder. Çünkü peygamberler ve yasa koyucular, nefislerin doktorları ve müneccimleridir. Nitekim devirler, asırlar ve milenyumların geçmesiyle birlikte, zamanın, havanın ve gıdaların değişmesi neticesinde, cesetlere birtakım hastalık ve illetlerin ilişmesi gibi, her zamanın ehline, kötü huylardan, çirkin adetlerden, kara cahillerin bozuk görüşlerinden kaynaklanan çeşitli hastalıklar ve illetler ilişebilir. Bu bakımdan tâbiplerin ilaçlarının ve tedavi yöntemlerinin de değişmesi ve farklılık arz etmesi gerekir.

Bu itibarla her zamanın ehline göre, peygamberlerin şeriatları ve izledikleri yol ve yöntemler, tıpkı Hz. Nuh'un (a.s.) kendi zamanındaki şeriatı, ondan sonra başka bir zamanda ve başka bir topluma gelen Hz. İbrahim'in şeriatı, daha sonra başka bir zamanda ve başka bir topluma gelen Hz. Musa'nın (a.s.) şeriatı, onun ardından başka bir zamanda ve başka bir topluma gelen Hz. İsa'nın şeriatı ve nihayet peygamberlerin efendisi Hz. Muhammed'in (Allah'ın salât ve selamı, esenliği ve hoşnutluğu onun üze

62. Şûrâ, 42/13.
63. Mâide, 5/48.
64. Hac, 22/67.

rine olsun) şeriatı gibi, ümmetten ümmete ve nesilden nesile değişirler. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur. "*Allah Nuh'a buyurduğu şeyleri size de dinden bir yol olarak buyurmuştur. [Ey Muhammed!] Sana da vahyettik.*"[65] İşte bunların hepsinin şeriatları farklı olsa da dini birdir. Biz bu bölümde ancak bu kadarını zikredebiliyoruz. Bu bağlamda, şeriatların neshini inkâr edenler, din ile şeriat arasındaki farkı bilmeyenlerdir.

Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman topluluklar arasında görüldüğü gibi, tek bir şeriata mensup olanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflara gelince; bunlar beş kısımdır: Birincisi, kariler arasında görüldüğü gibi vahyin lafızları üzerindeki ihtilaflardır. İkincisi, müfessirler arasında görüldüğü gibi manalar üzerindeki ihtilaflardır. Üçüncüsü, taklit ehli ile basiret ehli arasında görüldüğü üzere, dinin sırları ve onun gizli manalarının hakikatleri hakkındaki ihtilaflardır. Dördüncüsü, Şîa arasında görüldüğü üzere, peygamberlerin halifeleri olan imamlar hakkındaki ihtilaflardır. Beşincisi, fakihler arasında görüldüğü gibi şeriatın hükümleri, dinde izlenen yol ve yöntemler üzerindeki ihtilaflardır.

Karilerin ihtilafının sebebi, müşterek, müteradif/eşanlamlı, zıt, benzer ve türemiş olan lafızlardır. Nitekim "*Mantık Risâlesi*"nde bu beş türün anlamlarını açıklamıştık. Ne var ki yasa koyucu, vahyinde ve hitaplarında bu beş lafzı da kullanır. Çünkü Onun kelamı, avam ve havastan olan insanların tümüne yöneliktir. Ayrıca muhataplar arasında, kadınlar, erkekler, âlimler, cahiller, akıllılar ve bön olanlar vardır. Dolayısıyla O, bu lafızları, yalnızca, herkesin, Kendi lafızlarının anlamlarını, kavrayışı, zekâsı ve tabiatının saflığı ölçüsünde kavrayıp iyice anlaması için kullanmıştır. Bu bakımdan vahyin okunuşunu işiten hiç kimse, faydadan hali değildir. Bu, peygamberlerin kitaplarındaki, özellikle de Kur'an'daki en büyük mucizedir. Bu nedenle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir; bunların hepsi [gönüllere] şifa, [akıllar için] yeterlidir. Her ayetin bir zahiri bir de batını vardır.*"[66]

Vahyin lafızlarının manalarını araştıran müfessirlerin ihtilaf etmelerinin iki tür sebebi vardır: Birincisi, lafızların bu manalara ihtimaliyetinin bulunmasıdır. İkincisi ise müfessirlerin marifetteki mertebeleri, nefislerinin cevherinin saflığı ve zekâları gibi faktörlerdir. Bu yüzden onlardan her biri, diğerinin neshettiğinin/hükümsüz saydığının dışındaki bir şeyi nesheder. Müfessir, anlayışı, dikkati ve ilmi ölçüsünde peygamberlerin kitaplarındaki manalara bakar. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah sizden iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini kat kat artırır*"[67], "*Her bilenin üzerinde, daha iyi bir bilen vardır.*"[68]

Dinin fıkıh, hükümler ve hadler kısmında, fırkaların ve mezheplerin temellerini oluşturan âlimlerin ve fakihlerin ihtilaflarının durumu da bunun gibidir. Onlardan bir kısmı, manaları, vahyin lafızlarının zahirinden, bir kısmı, müfessirlerin sözlerinden, bir kısmı, kıyaslar ve içtihatlardan ve bir kısmı da, işitme yoluyla ulaştıkları haberler ve rivayetlerden elde etmişlerdir. Onlardan her birinin içtihadı da nefsinin kuvveti, cevherinin, içtihadının ve araştırmasının safiyeti oranındadır. Onlardan

---

65. Şûra, 42/13.
66. İbn Hanbel, *Müsned*, Kahire, trs., I/445; İbn Hibban, *Sahih*, tahkik: Şuayb Arnavut, Beyrut 1993, I/276.
67. Mücadele, 58/11.
68. Yusuf, 12/76.

birinin uygun gördüğünü diğeri uygun görmez. Dolayısıyla onlar, elde ettikleri haberlerin sıhhat derecesiyle ilgilenmişler, onlara göre içtihatta bulunup delil sunmaya çalışmışlardır.

Allah, kullarını, talepleri karşılamada bu anlamdaki içtihatla sorumlu tutmuştur. Nitekim "her müçtehidin içtihadından bir nasibi vardır" denilmiştir. Allah da şöyle buyurmuştur: "*O, hiç kimseye gücünün üstünde bir sorumluluk yüklemez.*"[69]

Onların, peygamberlerin (a.s.) kendilerinden sonra ümmetleri içerisinde halifeleri olan imamlar hakkındaki ihtilaflarına gelince; bunun nedeni, yasa koyucunun, yasaları oluşturup tamamlamaya ve eksiklikleri ortadan kaldırmaya çalışırken beşerî ve melekî faziletlerden olan kırk küsur haslete muhtaç olmasıdır. Bize ait olan bir risâlede bunlardan söz etmiştik. Yasa koyucu, şeriatın emrini, dinde izlenen yol ve yöntemleri sağlam bir şekilde ortaya koyup, yöntemi açıklayıp ve yolu izah edip bu hal üzere öldüğünde, bu özellikler onun ümmetinden olan faziletli ashabına ve yardımcılarına miras olarak kalır. Fakat bu özelliklerin hepsi, onlardan herhangi birisinde bir arada bulunamayacağı gibi, onlardan herhangi birisi, bu özelliklerin herhangi birinden de hali değildir.

Bu ümmet, peygamberlerinin vefatından sonra, onun emri ve tavsiyesi üzere bir araya geldiğinde, kalplerin uzlaşmasıyla birlikte birbirleriyle yardımlaşıp birbirlerine destek ve yardımcı olduklarında, doğru yolu bulanlar, doğru yolda yürüyenler, düşmanlarına karşı muzaffer olanlar, dünya ve ahirette huzur ve mutluluğa erenler olarak yoluna devam etti.

Sonra bunlar kendilerinden öncekilerin yollarını izleyerek geçip gittiklerinde, onların ardından, kendi zürriyetlerinden ve öğrencilerinden olan başka bir topluluk geldi. Bunlar, bulundukları beldelerde ve konakladıkları yerlerde, hidayete erip doğru yolda yürüyenler olarak onların izlerinden gitti. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştu: "*Benim ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız, doğru yolu bulursunuz.*" Birbirleriyle çekişip, birbirlerine hasım olduklarında, birbirleriyle irtibatı kopardıklarında ve peygamberlerinin tavsiyesini terk ederek herbiri kendi görüşünü beğenip ona göre hareket etmeye başladığında, birbirleriyle olan yakınlık bağları koptu. Cemaatleri parçalandı. Kuvvetleri zayıfladı. Din işleri bozuldu. Onlara haset edenler, bu durumdan sevinç duymaya başladı. Düşmanları onlara karşı zafer kazandı. Onlar, uzak beldelerde tefrikaya düşüp, her biri kendi mezhebini izlemeye başladığında, herhangi bir görüşe inanıp onunla ayrı bir yol tutturduğunda ve insanları ona davet ettiğinde, bu ümmet, peygamberlerinden sonra fırkalara bölünerek düşmanlar ve hariciler oldular. Ancak bu mezheplerin yalnızca dinin detay kısımlarını oluşturmalarından ve yasa koyucuların onları dinin aslından türetmelerinden dolayıdır ki, her ne kadar mezhepler farklı olsa da bu millet yine de tek bir vücut sayılır. Allah Teâlâ bu duruma şöyle işaret eder. "*Sonra kitaba, kullarımız içerisinden seçtiklerimizi mirasçı kıldık. Onlardan kimileri kendilerine zulmedenler, kimileri, orta yolu izleyenler ve kimileri de Allah'ın izniyle hayırda yarışanlardır.*"[70]

69. Bakara, 2/286.
70. Fâtır, 35/32.

Sonra bil ki, âlimlerin fırkalara ve mezheplere bölünmelerinde aklı başında olanların çoğuna saklı kalmayan pek çok fayda vardır. Bu itibarla sen, akılların farklı olmalarından dolayı sayısını bir ve kahhar olan Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği kadar çok ihtilafın bulunduğuna tanık olursun. "*Mantık Risâlesi*"nde bunların bir kısmını geniş açıklamalarıyla birlikte sunmuştuk. Ancak burada söylediklerimizin bir delili olarak tek bir örnek üzerinde duracağız. Bu konuda şöyle deriz: Bil ki akıllı kimseler, her yeni bir görüş ortaya atan ve herhangi bir görüşe inanan kimseye karşı kıyaslar oluştururlar. Böylece hasımlarını kesin bir delil sunmaya davet etmiş, akıllı kimseler için de bir dayanak sağlamış olurlar. Onların bu tutumu, nefislerin ince manalar peşinde koşmalarına, gizli sırlar üzerinde düşünmelerine, kıyaslar oluşturmalarına, sonuçlar elde etmelerine ve marifetlerinin artmasına sebep olur. Ayrıca bu yolla nefisler, cehalet uykusundan uyanırlar ve yanılma ve gaflete karşı teyakkuz halinde olurlar.

Âlimlerin ihtilaf etmelerindeki faydalardan biri de şudur: İnsan, huylarında, tutum ve davranışlarında, mezhep ve fiillerinde güzellik ve faziletlerden uzak olmadığı gibi kötülük ve rezilliklerden de arınmış değildir. Nitekim sen, insanların çoğunun güzel huylarla bezenip faziletleriyle iftihar ederken, rezilliklerinden gaflet edip ayıplarını ve kötülüklerini unuttuklarına tanık olursun.

Âlimlerin fırka ve mezheplere bölünmeleri, onları birbirlerinin kusurlarını ortaya çıkarmaya ve birbirlerinin kötü taraflarını dillendirmeye götürmüştür. Bu durum, herkes için rezillikleri terk etme konusunda bir uyarı, dolayısıyla onları faziletleri kazanmaya bir teşvik olur. Bunda da kendilerine emredileni yapıp, ayıplandıkları davranışları terk ettikleri takdirde, herkes için bir yarar vardır. Bu itibarla şöyle denilmiştir: "Âlimlerin ihtilafı rahmettir".

Âlimlerin, dinin ve şeriatların hükümleri ve çeşitli mezhepler üzerinde ihtilaf etmelerinin faydalarından bir diğeri ise, dinin ruhsat ve yoruma izin vermeyen dar ve zor bir durumda olmamasıdır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Allah size dinde bir zorluk kılmamıştır.*"[71] Hz. Peygamber de şöyle demiştir: "*Haramlardan, şüpheli şeylerden [uzak durmak suretiyle] sakınınız.*" Âlimlerin görüş farklılıkları/ihtilafı bu bakımdan da rahmettir. Kısacası din ehlinin, dinde, onun hükümlerinin yol ve yöntemlerinde ihtilaf etmesinde, ancak araştırmacı ve uzak görüşlü kimselerin bilebileceği açık bir hikmet vardır.

Bölüm
Tikel Nefislerin Ancak Dünyaya Uğradıktan Sonra Ahirete Ulaşabileceği Meselesine Dair

Bu konuda şunları söyleriz: Bil ki, –Allah sana yardım etsin– Allah insanı yarattığı zaman, onun en yüksek gayesini ahiret yurduna ulaşmak olarak belirledi. Fakat insanın buraya ulaşması, nasıl ki onun dünyada en iyi durumda bulunması ancak rahimde bir müddet kalmasından sonra mümkünse, yalnızca dünyada bir müddet kaldıktan sonra mümkündür. Rahimde kalmaktan maksat, cesedin bünyesinin ve suretinin tamamlanmasıdır. Sonuçta insan rahimden dünyaya tam ve yeterli bir şe-

71. Hac, 22/78.

kilde çıkar. Dünya hayatında, onun lezzetleri ve nimetlerinden faydalanır. Dolayısıyla dünyada bulunmaktan ve orada bir müddet kalmaktan maksat, nefsin suretinin tamamlanması ve onun faziletlerinin kemale erdirilmesidir. Onun faziletlerinin tamamlanması ise ancak bu cesedin, ilahî hikmetin eserleri ile doldurulmasıyla mümkündür. Bu konuyu "*Cesedin Oluşumu Risâlesi*"nde ve "*İnsan Küçük Âlemdir Risâlesi*"nde açıklamıştık.

Sonra bil ki, cesetle birlikte olduğu süre içerisinde nefsin sureti tamamlanmaz ve dünyada cesetle birlikte bulunduğu esnada faziletleri kemale ermezse, öldükten sonraki ahiret yurdundan tam ve kâmil bir fayda elde edemez. Bu durum, cesedin bünyesinin ve suretinin rahimde tamamlanıp kemale ermediği takdirde, insanın dünya hayatından [yeterli ölçüde] yararlanamamasına benzer.

Ve bil ki, Yüce Allah'ın, dini dünyadan ahirete giden bir yol ve dine sağlam bir şekilde uyulmasını da dünya ve ahirette iyilik vesilesi kılmıştır. Dinin zahir/açık ve batın/gizli boyutları vardır. Ona dosdoğru bağlanılması ise bu ikisiyle mümkündür. İnsanlardan bir kısmı, dine yalnızca dünyanın iyiliğini ve menfaatlerini arzuladığı için bağlanır; namaz, oruç vb dinin ve şeriatın hükümlerine bu nedenle düşkün görünür, bu uğurda insanlara gösteriş yaparak dünyanın yararlarını talep eder. Ancak [bu tür kimselerin söz konusu niyetlerle de olsa] dinin hükümlerini muhafaza etmesi, dinin ayakta kalmasına vesile olur. Nitekim şöyle denilmiştir: "Allah, bu dine, ondan nasibi olmayanlarla da yardım eder!" İnsanlardan bir kısmı da dünyayı, ahiret yurdunu talep etmek ve öldükten sonrasının iyiliğine kavuşmak için arzular. Onlar, dünyada zühd hayatı yaşarlar, kötülükleri terk ederler, emanetleri gizlide ve açıkta yerine getirirler. İnsanlarla, hiçbir hileye ve bozgunculuğa başvurmadan doğruluk ve takva ile muamele ederler. Dünyanın ve ahiretin hayrı işte bundadır.

Sonra bil ki, her kim, yasa koyucuların şeriatında, onun hükümlerini ve sınırlarını değiştirmek suretiyle yeni bir şey ortaya atar da bununla dünyanın menfaatini arzularsa, bilsin ki, kıyamet gününde yasa koyucu onun hasmıdır. Ancak her kim de böyle bir şeyi hem dünya hem de ahiretin hayrı için yapar, fakat inat edip inkâr etmeden ya da dünya menfaati için bir vesile aramadan kendisine bu konuda bir şüphe gelirse, işte o, bundan dolayı bağışlanır ve hesaba çekilmez.

Bölüm

Âlimlerin İmamet Meselesindeki İhtilafının Sebebi

Bu konuda şöyle deriz: Bil ki, imamet meselesi de âlimlerin ihtilaf ettikleri temel konulardan birisidir. Bu konuda çeşitli delillerle uğraşanlar, yollarını şaşırmışlar; söylentiler ve lakırdılar içerisinde boğulup gitmişlerdir. Sonuçta bu meseleyle meşgul olanlar arasında düşmanlık ve kin ortaya çıkmıştır. Onu arzulayanlar arasında harpler ve çatışmalar meydana gelmiştir. Onun yüzünden mallar ve kan dökmeler helal sayılmıştır. Bu durum günümüze kadar kesintisiz bir şekilde gelmiştir. Hatta her gün bu konuyla uğraşanlar arasında ihtilaflar biraz daha artmaktadır. Dolayısıyla bu konuda fırkalaşma ve mezheplere bölünme devam etmektedir. Neredeyse bu durum, sayısını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği bir noktaya ulaşmıştır.

Bu bakımdan biz ilk önce bu konunun erbabı arasında, üzerinde ittifak edilen asla değinecek ardından da konunun detaylarında ortaya çıkan ihtilafların sebeplerini ele alacağız. Bu minvalden olmak üzere şöyle deriz:

Bil ki bu ümmetin hepsi, Peygamber'in vefatından sonra onun ümmetinin içerisindeki halifesi olan bir imamın bulunmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Bunun çeşitli sebepleri ve farklı hususiyetleri vardır: Birincisi, imamın ümmet içerisinde şeriatı muhafaza etmesi, sünneti ve dini ihya etmesi, iyiliği emredip kötülükten sakındırması ve ümmetin onun görüşü doğrultusunda hareket etmesidir.

Diğer bir topluluk da başka beldelerde, Müslümanlara onun adına halife olurlar; böylece haracı tahsil ederler, vergileri toplarlar, bunları ordu ve diğer halk sınıfları arasında bölüştürürler. Böylece Müslümanların sınırlarını korurlar, topraklarını muhafaza ederler. Düşmanları kahredip yolları hırsızlara ve eşkıyaya karşı korurlar. Zalimi uzaklaştırıp, güçlü olanın mazlum olan zayıfı ezmesine fırsat vermezler. İnsanlar arasındaki muamelelerinde insaflı ve adil olurlar. İşte Müslümanlar için gerekli olan buna benzer özellikler, onların dünya işlerinin görünürde sağlam yürümesini sağlar.

Diğer bir özellik, Müslümanların fakihlerinin ve âlimlerinin din işlerinde bir problemle karşılaştıklarında imama müracaat etmesidir. Böylece o, ihtilaflı meseleler ortaya çıktığında; fıkıhta, hükümlerde, hadlerde ve kısasta, namazlarda ve cumalarda, bayramlarda, hacda, savaşta, yargıçları atama ve görevden alma konusunda bir ihtilafa düştüklerinde, onlar arasında hüküm verir. Bu durumda onların hepsi, imamın görüşü ve tedbiri, emri ve nehyi doğrultusunda hareket ederler. İşte bu durum, onların imama duyulan ihtiyaç konusunda üzerinde ittifak ettikleri asıldır.

Fakat onlar, kimin imam olması gerektiği ve imamın kim olduğu konusunda iki fırkaya ve mezhebe ayrılmışlardır. Onlardan bir kısmı, yalnızca Hz. Peygamberin vefatından sonra en faziletli ve ona akrabalık bağı bakımından en yakın olan kişinin imam olması gerektiği ve ayrıca bu konuda nass/naklî delil bulunduğu kanaatinde ve inancındadır. Diğer bir kısmı ise bunun aksini düşünür. Bu iki görüşle ilgili burada açıklaması uzun sürecek olan tartışmalar ve çekişmeler vardır. Bunlar, onların kitaplarında anlatılmıştır. Ancak bizim burada onlar arasındaki ihtilafların ilk defa nerede başladığını ve onlar açısından bu konudaki en problemli durumun nereden kaynaklandığını zikretmemiz gerekir.

Bil ki imamet, halifelikten ibarettir. Halifeliğin ise iki türü vardır: Peygamberliğin halifeliği ve hükümranlığın halifeliği... Peygamberliğin özelliklerini ve onu elde etmenin şartlarını bilmeden önce, imametin özelliklerini ve onun şartlarını sıralamak, yine hükümranlığın özelliklerini ve şartlarını ve bu ikisi arasındaki farkları bilmeden önce, bunlardan bahsetmek, yersiz konuşmaktır. Yersiz olan her söz ise hakikati olmayan bir hezeyandır! Bu bakımdan bizim öncelikle hükümranlığın özelliklerinden bahsetmeden önce peygamberliğin özelliklerinden bahsetmemiz gerekir. Bu konuda şöyle deriz:

Peygamberliğin özelliklerinden ilki, meleklerden gelen vahiy ve haberlerdir. Sonra ümmet içerisinde daveti açıkça ortaya koymaktır. Sonra indirilen kitabı veciz la-

fızlarla tedvin etmek ve onun kıraatini fesahatle ortaya koymak, sonra manalarının tefsirini ve yorumunun çerçevesini izah etmek, sonra ondan elde edilen sünnetleri ortaya koymak ve hasta nefisleri bozuk ve zayıf görüşlerden arındıracak tedavi yöntemlerini, kötü adetleri, çirkin işleri ve hoş olmayan fiilleri belirlemektir. Sonra nefisleri bu adet ve görüşlerden uzaklaştırmak, onların kusurlarını ortaya koymak suretiyle vicdanlardan silmek, bu adetlerden kaynaklanan hastalıkların, onlara dönmeyi engellemek suretiyle tedavisini yapmak, nefislere vakar, güzel adetler, temiz fiiller, övülen huylar ile ve kıyamet günü [verilecek olan] bol sevabı övmek ve ona teşvik etmek suretiyle şifasını vermektir.

Peygamberliğin özelliklerinden birisi de kötü nefisleri doğru yola döndürme ve onları azgınlık yolunun sarp yokuşunda ısrarla ilerlemekten alıkoyma siyasetinin keyfiyetini bilmektir. Yine gaflet içerisindeki nefisleri ve eğlenceyle oyalanan ruhları bu derin uykularından uyandırma siyasetinin keyfiyetini bilmek ve dirilişi unutan nefislere, diriliş gününü hatırlatmaktır. Böylece onlar şunu söyleyemezler: Bize ne bir müjdeleyici, ne bir uyarıcı ve ne de bir kitap geldi!

Peygamberliğin özelliklerinden bir diğeri de, şeriatta sünnetin icra edilmesi, dinde izlenecek yolun açıklanması, helal ve haramın ortaya konması, dünya işlerinin tamamına dair hadlerin ve hükümlerin ayrıntılı bir şekilde gözler önüne serilmesi; sonra dünyada züht hayatının özendirilmesi, ona aşırı bağlanmanın yerilmesi ve insanların avamdan, havastan ve bu ikisi arasındaki tabakalardan olanlarına dair hükümlerin ayrıntılı bir şekilde belirtilmesidir. İlim ehli arasında meşhur olan buna benzer özellikler, Tevrat, İncil ve Kur'an gibi vahyedilmiş kitaplarda ve peygamberlerin (a.s.) sahifelerinde mevcuttur.

Hükümranlığın özelliklerine gelince; onun ilki, oyuna başvurulan tebaadan biat almaktır. Havas ve avamın mertebelerini düzene koymak ve halktan haraç ve vergileri toplayıp tahsil etmektir. Rızkı orduya ve diğer halk sınıflarına dağıtmak, sınırları ve ülke topraklarını korumak, krallardan ve başkanlardan gelen barış ve ateşkes çağrısına cevap vermek gibi hoş karşılanan işleri yapmak, kalpleri uzlaştırmak ve dağınıklığı önlemek için hediyeler vermektir. Buna benzer özellikler, başkanlar ve kralların malumudur.

Sonra bil ki, belki de bu özellikler herhangi bir vakitte insanoğlundan bir şahısta bir araya gelebilir. O zaman bu kimse hem peygamber hem de kral olur. Belki de iki şahısta bulunabilir. O zaman da onlardan biri bu ümmete peygamber, diğeri ise onlar üzerine sultan olur.

Bil ki, bunlardan birinin ayakta durması ancak diğerinin bulunmasıyla mümkündür. Nitekim Fars kralı Erdeşîr, vasiyetinde şöyle demiştir: "Kral ve din ikiz kardeştirler. Bunlardan biri ancak diğeriyle ayakta durabilir". Çünkü din, mülkün/egemenliğin temelidir. Mülk ise dinin koruyucusu... Temeli olmayanın yıkılması kaçınılmazdır. Koruyucusu olmayan ise zayi olmuştur. O halde mülk için bir temel, din için de bir koruyucu gereklidir.

Sonra bil ki Allah Teâlâ, Hz. Davud'da (a.s.), Hz. Süleyman'da (a.s.) ve Allah'ın sadık kulu Hz. Yusuf'da (a.s.) mülkün ve nübüvvetin özelliklerinin hepsini topla-

dığı gibi, peygamberi Hz. Muhammed'de (a.s.) de bu ikisini bir araya getirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.), peygamber olarak gönderilişinin başlangıcında, Mekke'de yaklaşık on iki yıl kalmış, bu esnada insanları dine davet etmiş ve onlara dinin temel esaslarını öğretmiştir. Sonuçta peygamberliğin tüm özelliklerini şahsında toplamış ve onları en mükemmel dereceye ulaştırmıştır. Bundan sonra ise Medine'ye hicret etmiştir. Orada da yaklaşık on sene ümmetin işlerini yoluna koymuş, düşmanları sakındırmış, haraç ve vergiyi toplayıp tahsil etmiştir. Düşmanlarla barış ve ateşkes antlaşmaları yapmış, hediyeler alıp vermiştir, onlardan evlenmiş ve onlara kız vermiştir. Böylece hükümranlık işini de en sağlam şekilde gerçekleştirmiştir.

Sonra bil ki, Yüce Allah, peygamberliğe hükümranlığı da ekleyince, bunu dünyaya önem vermesi ve onu istemesinden dolayı yapmamıştır. Fakat Allah, [seçtiği] ümmeti için din ve dünya işlerini birleştirmeyi murat etmiştir. Burada Onun birincil kastı, dindir. Hükümranlık/mülk ise çeşitli sebeplerden dolayı arızîdir. Birincisi, eğer hükümranlık Onun [seçtiği] ümmetinin dışında bir toplulukta olursa, bunların Onun [seçtiği bu ümmeti] dinlerinden uzaklaştırmalarından ya da Firavun'un İsrail oğullarına yaptığı gibi egemenlikleri altındaki topluluklara azabın en kötüsünü reva görmelerinden emin olunamaz. İkincisi, Erdeşir'in söylediği şu sözdür: "*Hükümranlık ve din ikiz kardeştirler.*" Üçüncüsü, insanların tabiatları ve yaratılışları itibariyle yalnızca krallarının dinlerine rağbet etmeleri, sadece onlardan çekinmeleridir. İşte bu özelliklerinden ve burada açıklaması uzun sürecek olan daha başkalarından dolayı Allah, peygamberi Hz. Muhammed'de (a.s.) hem peygamberliği hem de hükümranlığı bir araya getirmiştir. Bu mesele Yahudi ve Hıristiyanlara ağır gelince; onun peygamberliğini reddettiler ve onda şüpheye düştüler. Hâlbuki onlar, Hz. Muhammed'de (a.s.) hükümranlık ile peygamberliği bir arada gördüklerinde ve Allah'ın (c.c.), Hz. Davut'un ve Hz. Süleyman'ın kıssalarını Yahudi ve Hıristiyanlara, bu ikisinin peygamberliğini ve Allah'ın onlarda peygamberliği ve hükümranlığı bir araya getirdiğini ve böylece hükümranlığın onların peygamberliğine bir zarar vermediğini onayladıkları için, kesin bir kanıt olarak indirdiğine tanık olduklarında, Hz. Muhammed'in de durumunun aynı olduğunu kabul etmeleri gerekirdi. Çünkü hükümranlık, peygamberlik için bir eleştiri konusu olamaz.

Bil ki ey kardeş! Yüce Allah, Hz. Muhammed'de hükümranlık ve peygamberliği bir araya getirmiştir. Ve onu katından bir ruh ile teyit etmiştir. Sonuçta o da Allah'ın kendisine tahsis ettiği güçlü bir tabiat ve sağlam bir kuvvet ile bu ikisinin hakkını gerektiği şekilde vermiştir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Kuşkusuz Sen, büyük bir ahlâk üzeresin.*"[72] Bu durumda olan kimse çok azdır. Çünkü peygamberlik, beşerî faziletlerden kırk küsur hasletin bir arada bulunmasıyla gerçekleşir. Hükümranlık ise bunların dışında daha başka şartların bulunmasını gerektirir.

72. Kalem, 68/4.

Bölüm

Bil ki, kralların bazı huyları, peygamberlik hasletlerine aykırıdır. Bunun nedeni, hükümranlığın dünyevî bir iş olmasıdır. Peygamberlik ise uhrevi bir iştir. Dünya ve ahiret sanki birbirlerinin zıttıdırlar. Kralların çoğu ise dünyaya rağbet ederler. Onu arzulayarak ahireti hatırlamayı bir kenara bırakırlar. Dolayısıyla ahireti unuturlar. Peygamberlere (a.s.) gelince; onların hasleti, dünyada zahitçe yaşamayı ve ahirete rağbet etmeyi özendirmektir. Onlar bunu emrederler ve buna teşvik ederler. Bu itibarla bazı kralların durumu, peygamberlik durumuna aykırıdır. Ancak Allah'ın kendilerinde hükümranlık ve peygamberliği bir araya getirdiği peygamberler, dünyaya çok fazla rağbet etmezler. Onun iştah çeken yönlerine düşkünlük göstermezler. Nitekim Yüce Allahü, sadık kulu Hz. Yusuf'tan (a.s.) şu sözü hikâye etmektedir. "*Ey Rabbim, kuşkusuz bana hükümranlık verdin ve bana rüyaların tevilini öğrettin.*"[73] Onun bu sözü, dünya hayatında zahitlerden birisi olduğuna işaret etmektedir. Hz. Davut'un ve Hz. Süleyman'ın (a.s.) durumları da bunun gibidir.

Yüce Allah, Hz. Davut'un (a.s.) kıssasında, onun çok tövbekâr ve yumuşak huylu olduğundan bahsetmiş; Hz. Süleyman'ın (a.s.) kısasında da onun şu sözünü nakletmiştir: "*Bu, Rabbimin bana şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğimi görmesi için bir lütfudur.*"[74] Hz. Peygamber'in durumu da böyleydi. O da dünyada zahitçe yaşadı ve ahirete rağbet etti. Haberde rivayet edildiğine göre, Cebrail (a.s.), Hz. Peygamber'e yeryüzünün anahtarlarını sundu ve şöyle dedi: Bunları al, böylece Allah katındaki hiçbir şey senin için eksik kalmaz. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: "*Bunların hiçbirisine ihtiyacım yok. Çünkü bunların helal olanlarının hesabı, haram olanlarının ise azabı vardır.*" Kuşkusuz o, bunu, dünyaya rağbet etmemeleri için ümmetine olan şefkatinden dolayı yapmıştır. Yüce Allah'ın şu buyruklarıyla bu hususa delil getirmişlerdir: "*Dünyanın geçici menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah, ahireti diliyor*"[75], "*Hayır siz, dünya hayatını tercih ediyorsunuz, hâlbuki ahiret daha hayırlı ve daha süreklidir*"[76], "*Ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.*"[77]

Bölüm
Cebir/Kadercilik Meselesine Dair

Bu konuda şöyle deriz: Bil ki, cebir/kadercilik meselesi de insanlar arasındaki temel ihtilaf sebeplerinden birisidir. Bu konudan da farklı görüşler ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mesele üzerinde, devirler ve asırlar boyunca ihtilaf eden âlimler ve cedel/tartışma ehli, cebriye ve kaderiye olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Cebriyeyi bu konudaki inanç ve görüşlerine, işlerin sonucuna bakmaları ve onları dikkate almaları sevk etmiştir. Onlar, oluş ve bozuluş, varlık ve yokluk sahasına çıkan işlerin ve olayların tümünün Allah'ın takdirine ve ezelî ilmine göre gerçekleştiğini

73. Yusuf, 12/101.
74. Neml, 27/40.
75. Enfal, 8/67.
76. A'lâ, 87/17.
77. Duha, 93/4.

ve bunun aksine hiçbir şeyin olmadığını gördüklerinde, kendi elleriyle işledikleri fiillerden hiçbirine kadir olmadıkları, bunların hiçbirinden kaçınmaya ve gerçekte onları terk etmeye güç yetiremeyecekleri zannı ve iddiasında bulundular. Dolayısıyla bunların hepsini kaza ve kadere nispet ettiler.

Bunların hasımlarına ve muhaliflerine gelince; onların bu konudaki bakışları ve dikkatleri; emirlere ve nehiylere, övgüye ve yergiye ve güç ve kuvvet sahibi olan akıllı kimseye vaat edilen ödül ve cezaya yönelmiştir. Onlara göre cebriyeciye yukarıdaki hususlarla delil sunulmuş, onun bu konudaki mazereti ortadan kaldırılmıştır. Artık onun ne Allah'ın ne de insanın katındaki herhangi bir kimseye kaza ve kader ve Allah'ın olaylara dair ezelî bilgisi ile bir delil getirmesi mümkün değildir. Çünkü hiç kimse, işin ve fiillerinin başlangıcında Allah'ın kaza ve kaderinin ve ezelî bilgisinin [ne yönde tecelli ettiğini] bilmemektedir. Bu durum ona ancak, yaptığı işi bitirdikten veya Allah'ın emrettiği şeyi terk ettikten sonra açık olarak gözükmektedir. İşte cebriyenin hasımlarının ve muhaliflerinin bakış açısı ve değerlendirmesi budur. Hiç kuşkusuz bu mesele kendi hali üzere kalmış, ihtilaf devam etmiştir. Bu konuda hüküm verme, günümüze kadar devam etmiştir. Öyle görünüyor ki, bu konudaki inceleme, değerlendirme, araştırma ve tartışma artarak devam ettiği sürece, ihtilaflar da kıyamete kadar gittikçe artacaktır.

"*Allah, kıyamet günü onların arasında ihtilaf ettikleri konulardaki hükmünü verir.*"[78]

Sonra bil ki, Allah'ın mahlûkatından herhangi bir şeye kadir olan ve herhangi bir işi yapan hiç kimse yoktur ki, Allah onu buna muktedir kılmış, bu konuda ona güç vermiş ve onu yapmayı ona kolaylaştırmış olmasın.

Bil ki, Allah'ın kadir olanlara kudret ve kuvvet sahiplerine kuvvet vermesi ve işleri onlara kolaylaştırması, Onun onlardan herhangi birisini, herhangi bir fiili yapmaya veya onu terk etmeye zorladığı anlamına gelmez.

Bil ki, kadir olanlardan herhangi birinde, herhangi bir fiili veya işi yapmak üzere bulunan her kudretin ya da kuvvet sahiplerinden herhangi birinde bulunan kuvvetin bizzât kendisi bu kimsede söz konusu fiili ve ameli hem yapma hem de terk etme imkânı verir. Örneğin, konuşan kimse, dilinde konuşmak üzere yaratılmış olan kuvvetin aynısıyla susmaya da güç yetirir. [Yürümek için] ayaklarda, açmak için gözlerde yaratılan kudretin durumu da aynıdır. Kişi aynı kudretle bunları terk etmeye de kadirdir.

Kendileriyle fiillerin yapılmaya güç yetirildiği diğer kuvvetlerin durumu da buna benzer. Bununla birlikte belki bir fiili terk etmek, onu yapmaktan, bir diğerini yapmak da onu terk etmekten daha kolay olabilir. Bu durum, söz konusu kudret aracılığıyla kolaylaştırılmış olan işlere yönelten unsurlara göre değişir. Buna örnek olarak gece hırsızlık yapan hırsızın durumu verilebilir. Rahat yataklarda uyumak, her hâlükârda gecelerin zifiri karanlığında uzak mekânlara güçlükle gidip korku ve ürkeklikle evlerin duvarlarını delmekten ve yüksek duvarlara tırmanmaktan daha kolaydır. Ancak hırs ve arzu, şiddetli ihtiyaç, geleceğe dair ümitler, iştahı kabarmış nefisler, işlerin sonunu hesap etmemek, kuruntulara aldanma ve şeytanın vesveseleri

78. Secde, 32/25.

gibi sebepler, onları daha zor olan fiili yapmaya, daha güç olan işi gerçekleştirmeye ve daha kolay olanı ise terk etmeye sevk etmiştir.

Diğer zor ve güç fiillerin ve işlerin durumu da bu örnekte anlatıldığı gibidir. Onların da terk edilmesi, işlenmelerinden daha kolaydır. Ancak şöyle denilmiştir: "Herkese yaratılışına uygun olan şey kolaylaştırılmıştır". Bazısına bir fiili işlemek, diğer bazısına ise onu terk etmek kolay gelir.

Ey kardeş! Sakın sen, herhangi birinden bir fiilin meydana gelebileceğinin, ona herhangi bir işin kolaylaştırıldığının ve kendisi için çok gerekli olmayan bir şeyi terk etmesinin, Allah'ın bu kimseye dair değişmeyen ve kesin olan kazası ve kaderi olarak isimlendirilen ezelî bilgisinin dışında bir şeyle olduğunu zannetme. Bu kaza ve kader, "İman Risâlesi"nde açıkladığımız üzere, [astrologların literatüründe] yıldızların hükümlerinin ve felekî şekillerin etkilerinin zorunlu sonuçları olarak nitelendirilir. Oraya bakılabilir...

Bölüm

Sonra bil ki, insanlar var olduktan bu yana yıldızlara dair hükümler de onlar arasında temel ihtilaf sebeplerinden birisi olmuştur. Âlimler, yıldızlara dair hükümlerinde üç gruba ayrılmışlardır: Birinci grup, felekî fertlerin, bu süflî fertler içerisinde var olmadan önce varlıklara delalet ettiğine ve onların bu fertler üzerinde fiillerinin ve etkilerinin bulunduğuna inanır. İkinci grup, onların bu fertlere hiçbir etkisinin ve delaletinin bulunmadığına, onların hükmünün, cansız varlıklar ve sahralara ve ıssız çöllere atılan taşlar hükmünde olduğunu kabul eder. Fakat onlar, yalnızca, astroloji ilminin verilerini incelemeyi terk ettikleri, onu öğrenmekten gafil oldukları ve onun hakkında araştırma yapmaktan uzak durdukları için böyle söylediler ve yıldızların delaletleri ile fiillerini inkâr ettiler.

Yıldızların [bir şeylere] delalet ettiğini söyleyenlere gelince; onlar bunun uzun tecrübelerden, ümmetten ümmete ve nesilden nesile pek çok günler, aylar ve seneler içerisinde devam edip gelen yoğun incelemelerinden sonra doğruluğunu açıkça görmüşler ve hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Nitekim bu durum, [bu konuya ilişkin] hükümlere dair kitaplarda açıklanmıştır.

Yıldızların [bir şeylere] delaletlerinin, fiillerinin ve tesirlerinin bulunduğunu, onların diri ve konuşan olduklarını, Allah'ın melekleri, feleklerinin efendileri ve göklerdeki sakinleri olduklarını söyleyenlere gelince; onlar, bunu ilahiyât ilimleri ve onlara dair hükümleri inceledikten sonra öğrenmişlerdir. İlahiyat ilimlerini; tabiat ilimlerini ve onların hükümlerini inceledikten sonra, tabiat ilimlerini; matematik ilimlerini ve onların hükümlerini inceledikten sonra, matematik ilimlerini ise; günleri, ayları ve yılları alan uzun bir süre onlar üzerinde eğitim gördükten sonra öğrenmişlerdir. Sonuçta, tesirde bulunanları, kâinattaki yıldızların rûhânîyeti olarak nitelendirmişlerdir.

Sonra bil ki, âlimler, öğrendikleri ve üzerinde düşündükleri ilim ve edebiyat konusunda onu inkâr edenlerin ve cahillerin sözlerine bakarak şüpheye düşmezler. Aynı şekilde akıllı kimseler de, içerisinde yetiştikleri ve yakınlık duydukları dini ve mezhebi terk etmeme fıtratı üzere yaratılmışlar ve ibadeti bu dinin pratiğine uygun

olarak alışkanlık haline getirmişlerdir. Dini, batıllığını açıkça görüp kusurunu fark etmeden, babalarından, şeyhlerinden ve üstatlarından almışlardır. Bu yüzden onlardan herhangi biri, doğruluğu kendilerine açıkça belli olmayan, gerçekliği doğrulanmayan ve hakkında kesin bir kanıt ortaya konmayan herhangi bir din ve mezhebe girme arzusu duymazlar. O halde sen, insanları, babalarının dinlerini ve atalarının yollarını takip ediyorlar diye kınama!

Bil ki, hak, her dinde mevcuttur, her lisanda dile getirilmiştir. Her insana şüphenin gelmesi caizdir, mümkündür! O halde sen, ey kardeş! Her din ve mezhep ehline, sahip olduğu şeye ya da izlediği yola göre hakkı açıkla. Ondan kendisine gelen şüpheyi kaldırmaya çalış. Eğer güzel yapabileceksen bu işe giriş. Aksi takdirde onu yapmaya kalkışma ve onu güzel yaptığın iddiasında bulunma. Sahip olduğun din ve mezhebe sımsıkı tutunma. Onun hayırlı yönlerini araştır. Eğer onda bir hayır bulursan, ondan daha aşağısı üzerinde durmaya kalkışma. Nitekim sana gerekli olan, en hayırlısını ve en faziletlisini alman, ona geçmendir. Öyleyse insanların mezheplerinin kusurlarını saymakla meşgul olma. Ancak kendi mezhebinin kusursuz olup olmadığına bak.

Bil ki, akıllı insan, kötü huylarından, çirkin fiillerinden ve hoş olmayan amellerinden endişe ettiği gibi kendi mezhebinin kusurlarından endişe eder. O, başkalarının ayıpları, kötü huyları ve çirkin fiilleriyle ilgilenmez. Nitekim bir özdeyişte şöyle denilmiştir: "Ey Âdemoğlu, senin iki mahallen vardır: Biri, nefsinin ayıplarının bulunduğu, diğeri ise başkalarının ayıplarının bulunduğu mahalledir. Sen başkasının ayıplarının bulunduğu mahalleden geçerken her şeyi gözünün önüne alır, durmadan sağı solu gözlersin, ama kendi ayıplarının bulunduğu mahallede, her şeyi arkana atar, hiçbir şeye bakmazsın". Bir Yunanlı bilge şöyle demiştir: "İnsan kendi ayıplarına karşı kör ve sağırdır. Çünkü ona en sevimli gelen şey, kendisidir. İnsan, sevdiği şeye karşı ise kör ve sağırdır".

Sonra bil ki, ilimlerin pek çok türü vardır. Her tür, çeşitli dallara ayrılmıştır. Her bir dal ise diğerinin himayesi altındadır. Her ilmin ehli de onda farklı mertebelerde bulunur. Kimisi onu öğrenmeye yeni başlamıştır. Kimisi onda derinleşmiştir. Kimisi de bu ikisi arasında, farklı mertebelerde bulunur. Her ilim ve mezhep ehline Allahü Teâlâ deliller nasip etmiştir. Dolayısıyla onlar hükümlerinde ve onlarla ilgili çıkarsamalarında doğru da yanlış da yapabilirler. Bunlardan biri bazen az bazen de çok olur. Bunların hepsi, nefislerinin kuvveti, eğitimlerinin uzunluğu ve konu üzerindeki dikkatleri oranındadır. O halde sen, sanatın batıl olduğunu zannetme; olabilir ki, deliller, o sanat erbabının, çıkarsamada bulunurken yaptıkları hataları ve beceriksizlikleri yüzünden doğru değildir.

Bil ki, yıldızlar ve onların [birtakım şeylere] delaletleri doğrudur ve haktır. Onlar Allah'ın tayin etiği ve yörüngelerini belirlediği felekî fertlerdir. Her ne kadar astrologlar/müneccimler, bazı çıkarsamalarında ya da çoğunda hata etseler de, bu durum astroloji ilmini batıl kılmaz. Nitekim Allahü Teâlâ, astrolojiyi İdris peygamber için bir mucize kılmıştır. Onun zamanındaki kral buna iman etmiştir. Onun burada uzun sürecek bir hikâyesi vardır. Tıp sanatı da bunun gibidir. Çünkü onun da delaleti sahihtir. Bununla birlikte tâbipler, çoğu kez belirledikleri çıkarsamalar doğrultu-

sunda verdikleri hükümlerinde, bazen isabet bazen de hata ederler. Bu durum, tıp sanatının geçersiz olduğunu göstermez. [Bu konu da] Allah'ın belirlediği deliller ise, nabız atışlarının ve idrarın renginin ve çeşitli nedenlerden dolayı hastanın hallerinin değişmesidir. Fakihlerin, hâkimlerin ve müftülerin, helal ve haram gibi dini hükümlerdeki durumu da buna benzer. Onlar da Allah'ın indirmiş olduğu kitaplardaki ayetlerden ve şeriatın hükümlerinin belirlediği esaslardan hareketle bir çıkarsamada bulunarak ortaya koydukları hükümlerinde, bazen isabet bazen de hata edebilirler. Onların hataları ve beceriksizlikleri de bu ilimleri, sanatları ve ileri sürülen delilleri iptal etmez. Dolayısıyla noksanlık ve acizlik, kemalinin eksikliğinden dolayı insandan kaynaklanmaktadır.

Sonra bil ki, azap vaadi de âlimler arasındaki temel ihtilaf meselelerinden birisidir. Onlardan bir kısmı, Allah'ın sevap ve ödül vaadinde olduğu gibi azap ve ceza vaadini de yerine getirmesi, Onun hüküm ve adaletinin bir gereği olduğuna inanır. Çünkü O, vaadini yerine getirmezse yalancı olur. Allahü Teâlâ bundan münezzeh, ulu ve yücedir.

Bir kısmı ise, Onun böyle bir durumda yalancı olduğunu kabul etmez. Çünkü bunlara göre yalan, kişinin yapmadığı bir şeyi yaptığını haber vermesi yahut da yaptığı halde yapmadım demesidir. Ancak kişi, yapacağım deyip de onu yapmazsa, [yalancı değil] sözüne muhalif olur. İyi bir vaatte bulunup da ona muhalefet eden kimse, kınanır ve vefasız sayılır. Ancak ceza ve azap vaadine muhalefet etmek, belki af, bağışlama, rahmet, acıma, şefkat, kerem, hoşgörü ve lütuf olarak görülür. Nitekim bu tür övülen özellikler, Allah'ın lütfuna, rahmetine, keremine ve ihsanına uygundur. Bazı Arapların şu sözü bu kabildendir:

Kuşkusuz ben, bir ceza ya da ödül vaadinde bulunduğumda, ceza vaadime muhalefet eder, ödül vadimi yerine getiririm. Çünkü ceza vaadine muhalefet etmek, bir keremdir; onunla iftihar ederim. Nitekim Allah'ın kuluna yaptığı ceza vaadi de müşfik, iyi ve âlim bir babanın, cahil ve problemli çocuğuna yaptığı ceza vaadine benzer. [Örneğin] o şöyle der: Şunları ve şunları yiyip içme, ancak şunları ve şunları yap. Eğer dediklerimi yapmaz ve öğüdümü tutmazsan, seni döver, hapseder ve cezalandırırım. Eğer çocuk bunları yapmaz, babasının öğüdünü tutmaz, onun söylediklerini yerine getirmez, kendisine yasakladığı şeylere uymaz da men edildiği şeyleri yer ve içerse ve kendisine emredilenleri terk ederse, hasta ve rahatsız olur, sıhhatini kaybeder, daha yararlı ve faydalı olanları kaçırır, sonuçta elem ve acı içerisinde kalır. Buna karşın şefkatli baba ise ona yaptığı ceza vaadini yerine getirme, onu döverek acısını ve ıstırabını artırma konusunda şefkat eder de bunlardan vazgeçer. Yüce Allah'ın kulları için vermiş olduğu azap hükmü ve vaadi de bunun gibidir. Elbette bu Ona, Onun rahmetine, cömertliğine, keremine ve ihsanına daha layıktır.

İyileri ödüllendirme vaadinin ne zaman ve nasıl yerine getirileceği meselesine gelince; bu tür meseleler, ilimlerin en karmaşık ve sırların en hassas olanlarındandır. Âlimler bu konuda çok şey söylemişlerdir. Akıl sahibi kimselerden çoğunun akılları, bu mesele karşısında hayrete düşmüştür. Onlardan bir kısmı, bunun ölmeden önce dünyada olduğuna inanır. Bir kısmı ise öldükten sonra ahirette gerçekleşeceği-

ni kabul eder. İnsanlardan çoğu ise ahireti inkâr eder, onu bilmez ve onun varlığını kabul etmez. Onun varlığını kabul edenler de onun mahiyeti, keyfiyeti ve yapıları hakkında çeşitli mezheplere ayrılmışlardır. Bir kısmı, ahiretin bir ödül ve ceza yurdu olduğuna, onun ancak göklerin harap olup tüm mahlûkatın yok olmasından sonra gerçekleşeceğine, sonra da Allah'ın, onları ikinci kez yeni bir yaratılışla tekrar hayata döndüreceğine, ardından da onlara dünyada işledikleri hayır ve iyiliğin sevabını, şer ve kötülüğün ise cezasını vereceğine inanır.

Bu durum, genel halk ve din işlerinden hiçbir şey bilmeyip, dini taklit ve iman yoluyla kabul edenler için iyidir. Allah'ın bazı matematiksel ve tabiî ilimleri inceleyen has kullarına gelince; bu görüş onlar için uygun olmaz. Çünkü akıllı ve bilge kimselerin çoğu, göklerin harap olmasını inkâr ederler ve bunu kabul etmekten şiddetle kaçınırlar. Dolayısıyla onlar için iyi olan, ahiret hayatına ve onun, tıpkı ana rahmindeki mevcudiyetin ardından dünya hayatındaki mevcudiyetin, gençlik günlerinin ardından ihtiyarlık zamanının ve cehalet döneminin ardından akıl, temyiz, hikmet ve kemal günlerinin gelmesi gibi, dünyadaki mevcudiyetin ardından ahiretteki mevcudiyetin geleceğine inanmalarıdır. Bunlar, nefsin başına, bedeni terk etmesinin ardından, dünyadaki gaflet ve ölümden önceki derin cehalet uykusundan uyanır uyanmaz gelen hallerdir. Ahiretin bilgisine bir delil olması için dünya hayatını düşünüp, onun hallerine ve işlerinin nasıl döndüğüne ibret nazarıyla bir bak! Eğer bunu yapmazsan, cehalet körlüğü içerisinde ölmüş olursun. Sonra da ahiret hayatına karşı körleşir ve yolunu şaşırırsın. Biz, "*Elemler ve Lezzetler Risâlesi*"nde, öldükten sonra iyilerin nasıl ödüllendirilip, kötülerin de nasıl cezalandırıldığı meselesinin bir kısmını anlatmış, bir kısmını da "*Diriliş ve Kıyamet Risâlesi*"nde zikretmiştik. Şimdi ise bu konunun diğer bir kısmından bahsetmek istiyoruz.

Bölüm
İyilerin Ödüllendirilmesine Dair

Bu konuda şöyle deriz: Bil ki, ey kardeş! İyilerin ödülü, ahirette, marifetteki dereceleri ve salih amellerdeki gayretleri ölçüsünde kat kat artar. İnsanlar amelleri bakımından farklı mertebelerde bulunurlar. Herkes tabiatı uyarınca hareket eder. Avamın ve cahillerin hallerinin en iyisi, orucu, sadakayı, namazı, Kur'an okumayı, tesbihatı ve buna benzer onları bela ve musibete maruz kalmamaları için lüzumsuz, batıl ve boş işlerden alıkoyacak farz ve sünnet ibadetleri çoğaltmaktır.

Allah'ın has kullarının amellerinin en faziletlisi ise, beş duyuyla algılanan ve akılla idrâk edilen nesnelerde, özellikle de bunların dinle ilgili olan kısımlarında işlerin nasıl yürütüldüğü üzerinde düşünmek, onları dikkatlice incelemektir. Nitekim şöyle denilmiştir: "*Hayırlı işlerin en faziletlisi, tek bir haslettir; oda tefekkürden ibarettir.*" Yüce Allah da şöyle buyurmuştur: "*De ki: 'Size tek bir öğüdüm vardır: Allah için ikişer ikişer ve tek tek kalkınız, sonra düşününüz.*"[79]

Sonra bil ki, insan duyulur nesneler üzerinde akıl yürütüp onları tanıdığında ve akılla bilinen nesneler ve onların nedenleri hakkında düşünüp araştırdığında, karşı-

79. Sebe, 34/46.

sına şu iki yol çıkar: Birincisi, sağ tarafa gider; bu yol onu hidayete ve doğruya götürür. İkincisi ise sol tarafa gider; bu yol da onu cehalete ve sapıklığa iletir. Bunun nedeni, âlemin işlerinin iki tür olmasıdır: Bunlar, tümellerden (*külliyyât*) ve tikellerden (*cüz'iyyât*) ibaret olup başkası yoktur. İnsan, tümelleri düşünmeye, onların hallerini ve işlerini dikkatlice incelemeye ve onlardaki hikmetleri araştırmaya başladığında, bunlar ona apaçık bir şekilde görünür. Onları ve hakikatlerini tanıma imkânı bulur. Onlarla ilgili doğru olana ulaşır. İnsan bu konuda her ilerleme kat ettiğinde, hidayeti, yakînî/bilgisinin sağlamlığı, nuru, basireti ve hakikate ulaşmadaki derecesi artar. Böylece Allah'a daha fazla yaklaşır ve Onun katında daha değerli olur. İnsan, tikeller üzerinde düşünmeye, onları ve nedenlerini araştırmaya başladığında ise; onlar kendisine gizlenir ve bağış kapılarını kapatır. İnsanın onlarla ilgili tefekkürü arttığında, hayreti ve şüpheleri artar. Böylece Allah'tan daha fazla uzaklaşır. Dolayısıyla insanın kalbi acı veren bir azap içerisinde kalır.

Örneğin, insan öncelikle kendisi hakkında düşünmeye başlayıp, vücudunun yapısını, nefsini, cesedinin nasıl terkip edildiğini, önce babasının sulbünde değersiz bir su olduğunu, sonra sağlam bir karargâhta nutfe/sperm haline geldiğini, sonra nasıl küçücük bir et parçasına dönüştüğünü, sonra kemiklere nasıl et giydirildiğini, sonra birbirini izleyen aşamalardan sonra nasıl embriyo haline geldiğini, sonra cesedinin fitilinin, Ruhülkudüs'ten çıkan nurun kıvılcımlarını nasıl kabul ettiğini, sonra oluş evreni olan ana rahminden son evreni olan dünyaya nasıl çıkarıldığını, sonra nasıl duyumsayan ve algılayan bir çocuk haline geldiğini, sonra cahil bir çocuk iken nasıl terbiye edildiğini, sonra yetişip bilgin ya da cahil bir genç haline geldiğini, sonra nasıl gücü nispetinde âlim, filozof, bilge, tedbirli ve mülk sahibi bir adam olduğunu, sonra nasıl züht ve ibadet ehli bir kişi haline geldiğini, ardından ömrünün uzayıp da nasıl başlangıçta olduğu gibi kuvveti gitmiş zayıf biri haline döndüğünü, sonra da [Allah'ın], "Allah sizi zayıf olarak yarattı, sonra bu zayıflığın ardından size kuvvet verdi, sonra bu kuvvetin ardından size tekrar zayıflık ve ihtiyarlık verdi; O dilediğini yaratır" [buyruğunda geçtiği üzere] dinçliğin ve kuvvetin ardından zafiyetin ve ihtiyarlığın geldiğini; işte insan, düşkünlükten tamlığa, üstünlükten en yüksek kemal noktasına doğru seyreden bütün bu halleri tefekkür ettiğinde, kendisini yoktan var eden, yetiştirip büyüten bilge bir sanatkârının bulunduğunu zorunlu olarak bilir ve aklı buna tanıklık eder.

Bil ki, Yüce Allah diridir, âlimdir, kadirdir, her şeyi bilendir, hikmet sahibidir, lütufkârdır, cömerttir, iyidir, şefkatlidir ve çok merhamet edendir. Şayet insan, anatomiyi ve organların faydalarından, hayvanlardan, bitkilerden, madenlerden, semavi varlıklardan, feleklerin terkiplerinden ve bunlara benzer Allah'ın yoktan var ettiği şaşırtıcı sanatlarını anlatan ilim ve bilimlerin kitaplarını incelediğinde, bu incelemesi nispetinde Allah'a ve ona layık olan sıfatlara dair bilgisi, marifeti ve basireti artar. Böylece o, Ona daha yakın olur ve onun, Ona kavuşma iştiyakı artar. İşte bu, sağ tarafa giden yoldur. Bu yol, üzerinde yürüyeni Allah'a ve Onun cennetlerinin nimetlerine ulaştırır.

Sol tarafa giden diğer yola gelince; o yol insanı şüphelere, şaşkınlığa, sapıklığa ve körlüğe götürür. Bu yol, insanın işe, ilimleri, edebiyatı ve matematiği incelemeden ve

ahlâkını güzelleştirip nefsini arındırmadan önce, çocukların niçin acı çektiklerini bilmek, iyi ve hayırlı kimselerin niçin musibetlere maruz kaldığını anlamaya çalışmak, haberleri araştırmak, kötü hadiselerin etkilerini azaltmak, niçin akıllı ve ihtiyatlı olan Zeyd'in fakir olup da aciz olan Amr'ın zengin olduğu, niçin, aptal olan Cafer'in yönetici, bilge olan Abdullah'ın ise hor ve hakîr düştüğü, niçin bu adamın zayıf olup da, öbürünün kuvvetli ve sıhhatli olduğu, niçin bu kurtçuğun küçük olup da şu devenin büyük olduğu, niçin bu filin kocaman cüssesine rağmen dört ayağı bulunduğu halde, şu böceğin küçücük bedeni olmasına rağmen altı ayağının ve iki kanadının bulunduğu, böceklerin, sineklerin, maymunların ve pirelerin ne işe yaradığı, domuzları ve kertenkeleleri yaratmada ne tür bir faydanın bulunduğu, akrepleri ve yılanları yaratmadaki hikmetin ne olduğu gibi, başkaları şöyle dursun, bilginlerin uzman olanlarına bile gizli kalıp zor gelen ve sayılarını ve nedenlerini Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği kadar çok olan tikel meseleleri keşfetmeye kalkışmasından ibarettir.

İnsan bunların nedenlerindeki hikmeti ancak ilahiyât ilimlerini inceledikten sonra bilebilir. O, ilahiyât ilimlerini ancak tabiî hadiseleri inceleyip onlar üzerinde tefekkür ettikten, bunları akılla bilinen nesneleri inceledikten, bunları da duyulur nesneleri inceleyip onlar üzerinde iyice düşündükten sonra bilebilir. Kim bu ilimler ve bilimlerde yeterli dereceye ulaşmadan, onların eğitimini almadan ve nefsini arındırıp ahlâkını güzelleştirmeden önce, yukarıda anlattığımız zor meselelerin ardına düşerse, onları kavrayıp anlayamaz. Sonuçta evrendeki her şeyin kendi haline bırakıldığını ve kâinatın hikmet sahibi [bir yaratıcının] inayeti ve her şeyi bilen bir sanatkârın sanatı olmadan tesadüfen meydana geldiğini veya âlemlerin rabbinin, [yarattığı] âlemlerdeki işlerinden gafil olduğunu, bu yüzden orada hikmete uygun olmayan işler yaptığını düşünür. Yahut Onun oralarda ne olup bittiğinden haberinin bulunmadığını ya da bu tikel nesneler üzerinde düşünmeyip onlara önem vermediğini veya mahlûkatın zayıf olanlarına rahmeti ve ilgisi az olan katı birisi olduğunu zanneder. Yahut da onun kader programını icrasında ve hükümlerinde mahlûkatı yormasının, takdirinde aşırılığa kaçmasının, fiillerinin çoğunda adaletsiz ve hikmetsiz olmasının ve zayıfa yardım etmemesinin mümkün olduğunu kabul eder. Felsefî ilimlerde ilerlemiş olan geçmiş bilginlerden çoğunun, bilmeyi arzuladıklarında akıllarını şaşırtan bu tür zanları, şüpheleri ve hayrete düşüren şeyleri, onların dışındaki, bilinen sırların hakikatlerini bilmeyen ve eğitimsiz olan kimseler nasıl bileceklerdir. Nitekim şöyle denilmiştir: Fars'ın bilgesi, Büzercümihra, bu anlaşılması zor hadiseleri düşündüğünde, onların nedenlerini anlayamadı ve sonuçta Allah'ın hikmet ve adalet sahibi olduğu kendisine açıkça göründüğü için, bunun bir kanıtı olarak şöyle dedi: "*Kuşkusuz kulun başına gelen musibetlerin, bilemeyeceği hikmetleri ve nedenleri vardır.*" Böylece o, bu zor meseleleri bilmekten aciz olduğunu kendi kendisine itiraf etmiş oldu.

Nitekim şöyle söylenir: Bir peygamber, bir keresinde bir dağın eteğindeki bir pınarın başına uğrar ve ondan abdest alır. Sonra namazını kılmak için dağa tırmanır. Bu esnada bir atlının bu pınara yöneldiğini, ondan su içtiğini, atını da suladığını ve ardından para kesesini pınarın başında unutarak atına binip gittiğini fark eder. Sonra bir koyun çobanının gelip para kesesini gördüğünü ve onu alıp gittiğini izler. Sonra oraya, üze-

rinde sıkıntı ve miskinlik alameti bulunan oduncu bir ihtiyar gelir. İhtiyarın üzerinde ağır bir odun yükü vardır. İhtiyar yükünü oraya bırakır ve zafiyetin şiddetinden, yorgunluktan, ter ve bitkinlikten kurtulmak için istirahat etmek üzere sırt üstü uzanır. Bu durumu izleyen peygamber, düşünür ve kendi kendisine şöyle der: Eğer bu para kesesi yerinde dursaydı, bu zayıf ihtiyarın onu alması; şu genç, zengin ve kuvvetli çobanın onu almasından daha iyi olurdu! Ancak çok geçmeden atlı, su içtiği yere geri döner, para kesesini arar ve bulamaz. Oradaki ihtiyardan keseyi sorar. İhtiyar çekinerek şöyle der: Ondan hiçbir haberim yok. Atlı ona vurur ve öldürünceye kadar işkence eder. Sonra da çekip gider. Bu durumu gören Peygamber şöyle der: Ya Rabbi! Bu meselenin hikmeti nedir? Adalet bunun neresinde? Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyeder: İhtiyarın babası geçmiş zamanda atlının babasını öldürmüştü. Atlının babasında da çobanın babasının kesenin içerisindeki para kadar bir alacağı vardı. Kısası uyguladım ve borcu iade ettim. Dolayısıyla Ben, hikmet ve adalet sahibiyim.

Yine anlatılır ki, Allah'ın peygamberlerinden birisi, içerisinde çocukların oynadığı bir nehre uğrar. Bu çocukların arasında ama bir çocuk daha vardır. Onlar bu çocuğu suyun içerisine batırıp çıkarırlar. Çocuk, onlardan kurtulmaya çalışır ancak başarılı olamaz. Peygamber bu durumu düşünür ve Rabbine ona görme duyusunu iade etmesi ve böylece diğerleriyle onun arasının eşitlenmesi için dua eder. Allah çocuğa görme duyusunu iade ettiğinde, çocuk gözlerini açar ve diğer çocuklardan birine yaklaşır. Onu tutar ve suya batırır. Öldürünceye kadar da bir daha dışarı çıkarmaz. Aynısını diğerlerine de yapmayı ister ancak onlar kaçar. Bu durumu gören peygamber, Allah'a onları bunun şerrinden koruması için dua eder. Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyeder: Aslında ben onları bunun şerrinden korumuştum, ancak sen benim hükmüme razı olmadın ve mahlûkatımdaki tedbirime itiraz ettin. Böylece bu peygambere âlemde meydana gelen bu tür işlerin hepsinde, Allah'tan başkasının bilemeyeceği bir sırrın, tedbirin ve hikmetin bulunduğu açıkça görünmüş oldu.

Allahü Teâlâ Kur'an'da, bu bağlamda iki peygamber arasında geçen konuşmayı anlatmıştır. Bunlardan birisi, şeriat, emir, nehiy, hadler, vergiler ve hükümler sahibi olan Hz. Musa (a.s.), diğeri ise, sırra, gaibe ve gizli şeylere vakıf olan Hızır (a.s.)'dır. Hz. Musa'nın, onun hikmetin gereğine uygun olarak yaptığı işlere nasıl itiraz ettiğine ve onun da, Hz. Musa'ya, sabredemediği işlerin iç yüzünü nasıl bildirdiğine bir bak! Bu hikâyeleri bu bölümde, yalnızca pek çok fırka ve mezhebin, âlimlerin üzerinde düşündükleri ve nedenlerini araştırdıkları bu tür zor meselelerden kaynaklandığı için anlattık. Çünkü onların anlayışları, bunların keyfiyetini bilmeye yetmeyince, Allah'ın korudukları, kalbini hidayete erdirip marifete ulaştırdıkları hariç, diğerlerinin görüşleri ve mezhepleri farklılık arz etmiştir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın ilminden Onun dilediğinden başkasını ihata edemezler.*"[80]. Melekler ise şöyle demiştir: "*Senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur.*"[81] Allah'ın bir başka buyruğu da şöyledir: "*Ey Rabbimiz! Sen her şeyi ilminle ve rahmetinle kuşattın.*"[82]

80. Bakara, 2/255.
81. Bakara, 2/32.
82. Mü'min, 40/7.

Bölüm

Sonra bil ki, zor meseleler, sayısını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği kadar çoktur. Ancak bunların hepsi şu üç tür içerisinde birleşir: Birincisi, cismânî tabiatın duyulur meseleleridir. İkincisi, akılla kavranan rûhânî meselelerdir. Üçüncüsü ise, cismânî ve rûhânî meseleler arasında yer alan matematiksel meselelerdir. Cismânî meselelere gelince; bunlar da üç kısımdır: Birincisi, açık ve görünür olanlar; ikincisi, latif ve ince olanlar; üçüncüsü ise bu ikisi arasında olanlardır. Bu meselelerden bir kısmını, tabiat risâlelerimizde anlatmış ve her risâlede, uygun düştüğü kadarıyla ve maksadı karşılayacak ölçüde onlardan söz etmiştik.

Rûhânî meseleler de üç kısma ayrılır: Birincisi, hayal gücüne yakın olanlar; ikincisi, uzak olup zihinde tasavvur edilmesi ve hayal gücünün imgelemesi mümkün olmayanlar; üçüncüsü ise, bu ikisi arasında bulunanlardır. "Akılla bilinenlere (akliyyât) dair risâlelerimiz"de matematiksel ve metafiziksel meselelerin bir kısmından söz etmiştik.

Matematiksel meseleler de üç kısımdır: Birincisi, hayal gücüne yakın olanlardır. Bunlar için en küçük düşünce yeterlidir. İkincisi, son derece uzak olanlardır. Bunların tasavvuru için, çok yoğun düşünmek ve hassas bir araştırma yapmak gerekir. Üçüncüsü ise, bu ikisi arasında olanlardır. Bunların da bir kısmını, matematiğe dair risâlelerimizde zikretmiştik.

Bunların hepsi dokuz türden ibaret olup, âlimler arasındaki çeşitli zor meselelerin hiçbirisi bunların dışında kalmaz. Bunların alt kısımlarına gelince; sayılarını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği kadar çokturlar.

Sonra bil ki, Yüce Allah bu ilimlerin ve fenlerin her bir türü için insanlardan bir ümmet yaratmış, onların nefislerinin doğasına bu ilimlere karşı bir muhabbet yerleştirmiş, onlara bunları araştırma, öğrenme, inceleme ve düşünme imkânı vermiştir. Böylece ilimler ve fenler, onlar aracılığıyla korunmuş, onların yok olmalarının önüne geçilmiştir. Nitekim O, her bir sanat ve ticaret için de insanlardan bir ümmet yaratmış, bunları onların dünya hayatı boyunca geçim vasıtaları kılmıştır. Bu yüzden onların hepsi, insanların din ve dünya işlerinde kendilerine ihtiyaç duymalarından dolayı korunarak devam etmiştir.

Sonra bil ki, ilimler ve fenler, sanatların, ticaretlerin ve amellerin birbirlerinden üstün olması gibi birbirlerinden üstün olurlar. Onların ehli ve erbabı da aynı şekilde üstün olurlar. Her ilmin erbabının en üstünü, ilimde derinleşmiş olanlar, onların usullerini ve detaylarını bilenlerdir. Bu durum, sanat ve ticaret erbabının en üstününün, onlarda en mahir ve onlar hususunda üstat olanların olmasına benzer.

Sonra bil ki, her ilim ve fen, her insanın öğrenmesine ve onunla ilgilenmesine uygun değildir. Ancak her insanın öğrenmesi öncelikli olan ilimler, cehaletine mazeret ileri sürmesi mümkün olmayanlar ve elde etmesi, üzerine vacip olanlardır. Ey kardeş! Öncelikle aklınla düşün, basiretinle ayırt et. Sonra da, ameller, sanatlar ve ticaretlerden kendin için gerekli olanı tercih ettiğin gibi ilimler ve fenlerden de kendin için gerekli olanı seç.

Sonra bil ki, insanlar; halleri, sanatları, amelleri, ahlâkları, görüşleri, mezhepleri, ilimleri ve marifetleri bakımından sayılamayacak kadar çok tabakalara ayrılmışlardır. Ancak bunların hepsini şu üç tabakada toplamak mümkündür: Birinci tabakayı, kadınların, çocukların ve cahillerin geneli oluşturur. İkinci tabaka, âlimlerden ve ilimlerde derinleşmiş olan bilgelerden oluşur. Üçüncü tabaka ise bu ikisi arasında olanlardır. Bunlardan her bir tabakanın, kendileri için en uygun ve öncelikli olan ilmi vardır. Bu ilimlerden bir kısmı, havasa/seçkin kimselere uygun olup, avam için uygun değil, diğer bir kısmı da avam için uygun olup havasa uygun değildir. Ancak ilimlerden, fenlerden ve edebiyattan avama, havasa ve bu ikisi arasında bulunan tabakaların hepsine uygun olanı, dine, onun adap ve erkânına ve bunlarla ilgili amellere dair ilimdir.

Sonra bil ki –Allah sana yardım etsin– dine, onun adap ve erkânına ve bunlarla amel etmeye dair ilim, üç kısma ayrılır: Birincisi, açık ve görünür olan; ikincisi, gizli ve görünmez olan; üçüncüsü ise bu ikisi arasında bulunanlardır. Dinin hükmünden, adap ve erkânından avam için en uygunu, açık, görünür ve ortada olanlardır. Namaza, oruca, zekata, sadakalara, kıraate, tespihe, tehlile ve ibadetlere, keza haberlere, rivayetlere, kıssalara vb dair; öğrenmeye, teslime ve imana bağlı olanlar bu türdendir. Avam ve havas arasında yer olan orta tabakalarda bulunanlara en uygun olan din ilimleri, onun hükümlerini anlamaya, uygun olan yaşayış biçimini araştırmaya, "tefsir" (açıklama), "tenzil" (gökten vahiy indirme) ve "tevil" (yorum) gibi lafızların manalarını, "muhkem" (net anlamlı) ve "müteşabih" (anlamı kapalı) olanları incelemeye ve dinde taklitten hoşlanmayan kimsenin içtihada ve dikkatli düşünmeye imkânı bulunduğunda kesin kanıt ve burhân aramasına dair ilimlerdir.

Hikmette üst mertebelere ulaşanların ve din ilimlerinde derinleşmiş olanların, ardına düşmeleri ve üzerinde düşünüp araştırma yapmaları en uygun olanı ise, dinin sırları, gizli meselelerin iç yüzleri, ancak şehvet kirlerinden, kibrin ve riyanın pisliklerinden arınmış olanların ulaşabileceği saklı sırlarıdır. Bu, yasa koyucuların meramlarını, onların rumuzlarında ve latif işaretlerinde aramaktan ibarettir. Onların anlamları meleklerden alınmıştır. Yine onların tevili ve manalarının hakikati, Tevrat'ta, İncil'de, Zebur'da, Kur'an'da ve peygamberlerin sahifelerinde mevcuttur. Bunlar, evrenin yaratılışının başlangıcına, göklerin ve yerin altı günde yaratılışına, sonra Allah'ın Arş'a istiva etmesine, ilk insanın topraktan yaratılışına, ondan ve neslinden ahit alınışına, meleklerin rablerine sitem edişlerine, yine onların yalnızca rablerinin sözünü dinleyip Âdem'e (a.s.) secde etmelerine, İblis'in ise secde etme konusunda kibirlenip isyan etmesine, ebedilik ve bitmeyecek saltanat ağacına vb zamanın ve günlerin geçmesiyle ortadan kalkan hadiselere dair haberlerin işaretlerinden ve anlamlarından ibarettir. Ayrıca bunlar, berzahta beklemek, diriliş, kıyamet, haşir ve neşir, mizan, A'râf'ta durmak, sırattan geçip cennete girmek, cennetin nimetleri ve varlığının keyfiyeti, cehennemin derecelerinin ve onun ehlinin azabının mahiyeti gibi geleceğe dair haberlerin işaretleri ve anlamları cümlesindendir. Bunlara benzer meseleler, peygamberlerin (a.s.) kitaplarında zikredilmiştir. Bunların anlamlarının hakikatine gelince; bu ilimlerden ve marifetlerden bir kısmını, ilahı yasa koyuculuğa dair risâlelerimizde açıklamıştık.

Sonra bil ki, daha önce anlatılan bu üç tabakaya mensup kişiler, ilim ve marifetlerinde farklı derecelerde bulunurlar. En yüksek mertebelerde ve derecelerde bulunmak mümkün olduğuna göre, kendin için aşağıda olanlara rıza gösterme; talebin doğrultusunda çalış. Kuşkusuz senden üstte yer alanlar, şu andaki mertebelerinde değillerdi. Sonra talepleri doğrultusunda çalıştılar. Allah da onları "*Yolumuz uğruna gayret edenleri, kuşkusuz yollarımıza kavuşturacağız*"[83] vaadinde geçtiği üzere taleplerine kavuşturdu.

Bölüm

Sonra bil ki, kuşkusuz ilimlerin en şereflisi ve marifetlerin en değerlisi, Allah'ı ve Ona layık olan sıfatları bilmektir. Âlimler Onun zâtının mahiyeti hakkında konuşmuş, Onun hakikati ve sıfatları konusunda sözü uzatmışlardır. Ancak çoğu yöntem ve kurtuluş yolunun sisli havasında yönünü şaşırmıştır. Bunun nedeni, bu konunun işaret itibariyle meramdan en uzak, ancak vicdan itibariyle mezheplere en yakın olmasıdır. Nitekim Yüce Allah bir örnek ile bu manalara şöyle işaret eder: "*... Issız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder.*"[84]

Sonra bil ki, vicdanı bu fırsatı kaçıran kimse, Onun zâtının gizli ve sıfatlarının anlaşılmaz ve saklı olmasından dolayı kaçırmamıştır. Ancak Onun zuhurunun şiddetinden ve nurunun azametinden dolayı kaçırmıştır. Onun zâtını ve sıfatlarının hakikatini bilmeye çalışanlar, bunu sadece diğer duyulur tikel nesneleri araştırdıkları ve yine diğer küllî varlıkları inceledikleri gibi ele almışlardır. Hâlbuki bu küllî varlıklar, yoktan var edilen ve birer sanat eseri olarak ortaya konan cevherlerden, arazlardan, sıfatlardan, sıfatları alan nesnelerden ibarettir. Bunların hepsi, zamanın, mekânın, varlıkların, fertlerin, türlerin ve cinslerin kapsamları içerisinde yer almaktadırlar. Yine bunların her biri hakkındaki şu dokuz şeyin bilinmesi istenir ve onlar araştırılır: O var mı? O nedir? O kaç tanedir? O nasıldır? O hangisidir? O nerededir? O ne zaman var olmuştur? O niçin var olmuştur? Ve o kimdir?

Sonra bil ki, hüviyetleri yoktan var eden, mahiyetleri ortadan kaldıran, nicelikleri icat eden, keyfiyetleri oluşturan, mekânları birbirinden ayırt eden, ilintileri ve nedenlere bağlı olanların nedenlerini düzenleyen bir varlık için, "o nedir" denemez. Ayrıca onun hakkında şu sorular da sorulamaz: O nasıldır? O kaç tanedir? O hangisidir? O ne zaman var olmuştur? O niçin var olmuştur? Bu tür konularda ve araştırmalarda Allah ile ilgili yalnızca şu iki soru sorulabilir: O var mıdır? O kimdir? Nitekim onun hakkında şöyle denir: O, şöyle şöyle yapan; böyle böyle ortaya koyandır. Bu yüzden Firavun, Hz. Musa'ya, "Âlemlerin Rabbi de nedir" diye sorduğunda, O, bu sorunun "nedir" kısmına cevap vermedi. Sadece Allah'a ve O'nun rablığına/rububiyetine yakışanları anlattı ve bu bağlamda şöyle dedi: "*O, göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin rabbidir.*"[85] Bu cevap Firavun'u tatmin etmedi. Bu yüzden etrafında konuşan insanlara şöyle dedi: "Duyuyor musunuz? Ben ona, Onun ne olduğunu soruyorum,

83. Ankebut, 29/69.
84. Nûr, 24/39.
85. Meryem, 19/65.

O bana kim olduğunu söylüyor." Kureyş müşrikleri de Hz. Peygambere aynı şekilde sordular ve onunla tartışarak şöyle dediler: Biz putlarımıza ve kendi ilahlarımıza tapıyoruz. Biz onları görüyoruz, müşahede ediyoruz ve tanıyoruz. Sen de bize taptığın kendi ilahından haber ver. O nedir? Bunun üzerine Allahü Teâlâ şöyle buyurdu: "*De ki: 'O birdir.*'"[86] Onlar bu cevaba ise şöyle karşılık verdiler: "O anlaşılamaz ve bilinemez." Onlar bu soruyla, Onun zâtının mahiyetini kast ediyorlardı. O bir cevher mi, yoksa araz mı? O bir nur mu, yoksa karanlık mı? O bir cisim mi, yoksa ruh mu? O dışarıda mı, yoksa içeride mi? O ayakta mı, yoksa oturuyor mu? O boşta mı, yoksa meşgul mü? Allah ile ilgili bunlara benzer, Onun rububiyetine yakışmayan sorular soruyorlar ve araştırmalar yapıyorlardı. Allah zalimlerin söylediklerinden ulu ve yücedir.

Bölüm

Sonra bil ki, zât ve sıfatlarla ilgili ihtilaf meselesi de âlimlerin fırka ve mezheplere ayrılmasının temel nedenlerinden birisidir. Çünkü zihinlerinde Allah'ın mahiyetini ve Ona layık olan sıfatların keyfiyetini tefekkür ettikleri zaman, onların anlayışlarına pek çok zan ve kuruntu ilişmiştir. Hâlbuki zanlar kişiyi doğruya ulaştırmaz, zihinler onunla kargaşadan kurtulamaz, nefisler huzur bulup kalpler tatmin olmaz. Bu hal ancak insanın onlardan herhangi birisine inanıp nefsin onunla huzura ermesi ve kalbin de tatmin olmasıyla son bulur.

İnsanlardan bir kısmı, Allah'ın faziletli şahıslardan birisi olduğuna inanır. Onlara göre Allah'ın övülen pek çok sıfatı ve değişen pek çok fiili vardır. O, yaratıklarından hiçbirisine benzemez. Onun dışında mahlûkatı arasında kendisine denk olan hiçbir şey ve kimse yoktur. O mekânı olmayan bir mekânda tüm yaratıklarından ayrı olarak tek başına bulunmaktadır. Bu, avamdan olan halkın tamamının ve havasın da çoğunun görüşüdür.

Onlardan bir kısmı, Allah'ın gökte, tüm mahlûkatın reislerinin üstünde olduğuna, diğer bir kısmı ise, Onun göklerdeki Arş'ın üzerinde bulunduğuna, oradan gökler ve yer ehlini gözetlediğine, onlara nazar ettiğine, onların sözlerini işittiğine ve onların vicdanlarında olanları bilip, işlerinden hiçbirisinin kendisine gizli kalmadığına inanır.

Bil ki bu görüş ve inanç, kadınların, çocukların, cahillerin ve matematik ve tabiat bilimlerinden ve aklî ve metafizik ilimlerden hiçbir şey bilmeyen halkın geneli için iyidir. Çünkü onlar bu görüşe ve inanca bağlandıkları zaman, Allah'ın varlığı hakkında kesin bir kanaate varırlar. Böylece Onun peygamberleri aracılığıyla gönderdiği emir ve yasaklar manzumesinden oluşan tavsiyelerini hak ve gerçek olarak bilip kabul ederler. Sonuçta onları öğrenerek Allah'ın ödül vaadini ümit edip, ceza vaadinden de korkmak suretiyle onlarla amel ederler. Günahlardan ve kötülüklerden kaçınırlar. Hayır ve iyi olanla amel ederler. Bunda da onlar ve avamdan ve havastan onlarla muamele edip birlikte yaşayan kimseler için bir yarar vardır. Elbette onlar bu inandıkları şeylerden dolayı Allah'a hiçbir surette zarar veremezler.

86. İhlâs, 112/1.

İnsanlardan, ilim ve marifet bakımından bunların üzerinde bulunan diğer bir grup, bu görüşün batıl olduğuna inanır. Onlara göre, Allah'a kendisini herhangi bir mekânın kuşattığı bir şahıs olarak inanmak gerekmez. Aksine O, bütün varlıklar içerisine sirayet etmiş olan rûhânî bir surettir. Bu yüzden On'u hiçbir mekân ve zaman kuşatamaz. Ona bir duyunun temas etmesi mümkün olmadığı gibi, O'nda bir değişiklik ve sonradan oluş da söz konusu edilemez. Yerlerde ve göklerde, mahlûkatının işlerinden en küçük bir şey bile O'na saklı kalmaz. O onları oluşlarından önce ve yok oluşlarından sonra bildiği gibi, oluş hallerinde de görür ve bilir.

İlim, irfan ve akıl bakımından bu gurubun üstünde olan diğer bir grup ise, Onun bir suretinin bulunmadığına inanır. Çünkü onlara göre suret, ancak heyûlâ ile birlikte bulunabilir. Aksine O, rûhânî nurlardan basit bir nurdur. "*Gözler onu idrâk edemez; fakat O, gözleri idrâk eder.*"[87]

İlim, irfan ve düşünce itibariyle bunların üzerindeki bir kısım insanlara gelince; onlar, Allah'ın ne bir şahıs ve ne de bir suret olduğuna inanırlar. Bilakis onlara göre O, tek bir kuvvet sahibi olan tek bir hüviyettir. Bununla birlikte O'nun şaşırtıcı pek çok fiili ve sanat eseri vardır. Mahlûkatından hiç kimse, O'nun ne olduğunu, nerede ve nasıl bulunduğunu bilemez.

O, varlıkların kendisinden taştığı bir varlıktır. Varlıkların suretlerini heyûlâda ortaya çıkaran odur. O bütün keyfiyetleri zamandan ve mekândan münezzeh olarak yoktan var etmiştir. Aksine O, "Ol" demiştir, o da oluvermiştir. İlk prensiplere dair risâlemizde açıkladığımız üzere, O, bir sayısının bütün sayılarda bulunması gibi hiçbir şeyle iç içe girmeden ve onunla karışmadan her şeyde mevcuttur.

Sonra bil ki, Yüce Allah hikmetinin bir gereği olarak nefisleri Kendi mahiyetini öğrenmeyi istemeye ve Kendisinin varlığını bilmeye yöneltip sevk etsin diye nefislerin yaratılışında, hiçbir öğrenme ve kazanım söz konusu olmaksızın Kendi hüviyetini doğal yoldan tanıma imkânını var etti. Nefislerin bunları bilmeyi arzulaması, onları tüm metafiziksel, doğal, matematiksel, aklî ve tecrübî ilimleri bilmeye yöneltip sevk eder. Sonuçta bu ilimler ve fenler sağlam bir şekilde inşa edildiğinde, nefisler Allah'ı hakkıyla tanır, Onunla huzura erip tatmin olurlar ve sebat ederler. Böylece en yüksek saadet ve mutluluk olan ahiret saadeti ve mutluluğuna ererler.

Sonra bil ki, saadet ve mutluluk, dünyevî ve uhrevi olmak üzere iki kısımdır. Dünyevî saadet ve mutluluk; her şahsın bu dünyada mümkün olduğu kadar uzun bir süre en iyi haller ve en yüksek gayeler üzere kalmasıdır. Uhrevî saadet ise, her nefsin, cesedi terk ettikten sonra sonsuza dek en mükemmel haller ve en yüksek gayeler üzere kalmasıdır.

Sonra bil ki, nefislerin en iyi halleri, metafiziksel meseleleri ve ilahî marifetleri bilmesi, onlardan haz alması, sevinç ve neşe içerisinde olması, sonsuza dek bu hal üzere kalmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin kalbine doğmadığı şeyler vardır.*"

87. En'âm, 6/103.

Bölüm

Sonra bil ki, sıfatlar meselesi de âlimler arasındaki ihtilaflı meselelerden birisidir. Ancak o, bir asla dayalı detay konuları olan meseleler arasındadır. Kur'an'ın yaratılışı ile ilgi konuşanların sözü bu detay konulardandır. Kuşkusuz Kur'an'ın yaratıldığı hükmü, sözün/kelamın, sadece konuşanın ortaya çıkardığı harflerden ve seslerden ibaret olduğu [tezi üzerine] bina edilmiştir. Bu asla göre Kur'an'ın yaratılmış/mahlûk olması gerekir. Harfleri ve sesleri sadece işaretlerden ve aletlerden ibaret görüp sözün ancak zihinlerde bulunan anlamlardan ibaret olduğu şeklindeki bir aslı kabul edenlere gelince; onların bu aslına göre Kur'an'ın mahlûk olmaması gerekir. Çünkü Allahü Teâlâ, ilminde bulunan bu anlamları ezelî olarak bilmektedir. Bu anlamlar, Onun ezelden beri malumudur. Âlimlerden bir kısmı da sözü, her konuşanın herhangi bir manayı, hangi dil, ibare ve işaret ile olursa olsun bir başkasına aktarması olarak tanımlar. Örneğin Allah'ın Cebraile (a.s.) olan sözü, bu anlamları ona aktarmasından ibarettir. Cebrail (a.s.) de [onları] Hz. Muhammed'e, o da ümmetine, ümmetin bir kısmı ise diğerine aktarmıştır. Bunların hepsi yaratılmıştır.

Allah'ın, Cebraile (a.s.) aktarmasına gelince; o yaratılmış değildir. Çünkü Allah'ın aktarması, O'nun yoktan var etmesinden ibarettir. Yoktan var etme ise, tıpkı ilmin âlimden ve öğretenden ayrı olması gibi yoktan var edilenden başka bir şeydir. Bu konuyu tartışanların çoğu ise, yaratılmış ve yoktan var edilmiş ile yaratma ve yoktan var etme arasında bir fark gözetmezler.

Sonra bil ki, yaratma; Allahü Teâlâ'nın "*Sizi topraktan yarattı*"[88] buyruğunda olduğu gibi, bir şeyi diğer bir şeyden var etmekten ibarettir. Yoktan var etmeye gelince; o, bir şeyi yoktan var etmedir. Allah'ın kelamı da yoktan var etmedir. Allah onunla yoktan var edilenleri var etmiştir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Bir şeyi dilediğimiz [onu yoktan var ettiğimiz] zaman, sözümüz sadece, o şeye 'ol' demekten ibarettir, o da hemen oluverir.*"[89] Varlıklar, sadece onun "Ol" sözüyle oluşur. O halde bu muhaliflerin iddiasına göre, bir şey yaratılmış/mahlûk ise "Ol" sözüyle oluşur.

Sonra bil ki, âlimlerin Allah'ın malumatının ezelîliği konusundaki ihtilafı da ayrılığa yol açan temel meselelerden birisidir. Onlardan bir kısmı, Allah'ın ezelî malumatının, cevherler ve arazlar olarak kadim/öncesi bulunmayan şeyler olduklarına inanırlar. Çünkü onlara göre şey, kendisinden haber verilene ve bilinene denir. Allah, eşyayı, onu yokluktan varlığa getirmeden ve yaratmadan önce bilir. Bu bazı filozofların ve zamanımızdaki bazı kelamcıların görüşüdür.

Âlimlerden bir kısmı ise, Allah'ın, Kendisinden başka hiçbir şey bulunmadığını, sonra eşyayı yaratacağını ve onları cevherler ve arazlar haline getireceğini, ardından onları şu anda bulundukları hal üzere birleştireceğini ve bildiği gibi yapacağını ezelî olarak bildiği görüşündedirler.

Dileme (*meşîet*) ve irade meselesi de âlimler arasındaki temel ihtilaf meselelerinden birisidir. Onlardan bir kısmı, Allah'ın ilminde, kötülükler, isyanlar ve çirkin işler gibi kesinlikle dilemediği ve irade etmediği şeylerin bulunduğuna inanır.

---

88. Fâtır, 35/11.
89. Yâsîn, 36/82.

Onlardan diğer bir kısmı, Allah'ın ilminde, onu değiştirmeye kudreti olduğu ve onun kötü ya da iyi olduğunu bildiği halde dilemediği bir şeyin bulunmasını mümkün görmez.

Bir başka grup ise Allah'ın dileme ve irade ile ancak mecaz olarak nitelendirilebileceği kanaatindedir. Onlara göre Allah sadece ilim ile nitelendirilebilir. Onun olacağını bildiği şeyin olması, ister Kendisi isterse başkası aracılığıyla olsun zorunludur. Olmayacağım bildiği şeyi ise ne Kendisi ne de kulları oluşturamaz. Dolayısıyla bu konuda iradeye ihtiyaç yoktur; bu yüzden o, bir anlam ifade etmez. Çünkü irade ile bir şeyin olup olmayacağını bilmeyen kimse nitelenir. Kişi eğer onu seçerse, olmasını diler, seçmez ise olmasını dilemez.

Bu asla göre Allah'ın dilemesi ve iradesi konusunda tartışmaya dalan her iki grup da iradeyi hakiki anlamında ele almamışlar, bilakis unu mecazi anlamda kullanmışlardır.

Daha başkaları ise şu şekilde bir çıkarsamada ve iddiada bulunur: Eğer kullardan emredildikleri ve yasaklandıkları hususların gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi ancak Allah'ın ezelî bilgisine göre oluyorsa, o zaman, ödül vaadinin ve ceza tehdidinin, övme ve yermenin anlamı nedir? Bunlarda ne gibi bir hikmet vardır? Bu sözü söyleyen kimse, şunu bilsin ki kınama ve yerme, kula malumun ondan meydana gelmesinden dolayı değil, tam aksine emredildiği ya da yasaklandığı konularda çalışma ve gayreti terk etmesinden dolayıdır. Kul çalışır ve gayret eder, ardından da malum ondan meydana gelirse, o övülür; bundan dolayı ödülü ve methedilmeyi hak eder. Kul [iyi niyetle] gayret eder de ondan kendisine emredilen meydana gelmez, ya da yasaklanan meydana gelirse, o bu konuda mazurdur. Gayretinden dolayı affı ve bağışlanmayı hak eder.

Sonra bil ki, Yüce Allah, aynı zamanda tövbeyi, pişmanlığı ve bağışlanmayı dilemeyi de emretmiştir. Bunlar da Allah'a itaatin ve dinin bir parçasıdır. Kul bunlardan dolayı sevabı ve ödülü hak eder. Tövbe, pişmanlık ve bağışlanma dileği ise ancak günahtan sonra olur.

Nitekim Hz. Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: "*Âdemoğlunun günah işleyip tövbe etmesi ve ardından da Allah'ın onları bağışlaması söz konusu olmasaydı, Allah, günah işleyip tövbe eden ve ardından da Kendisinin onları bağışladığı başka bir topluluk yaratırdı.*"

Sonra bil ki, Yüce Allah, kullarına tıpkı itaat durumunda onlara korunmayı, başarıyı ve lütfu ihsan ettiği gibi, sadece günah işledikleri zaman af ve mağfiret ile bağış ve ihsanda bulunur. Bu hususta O şöyle buyurmuştur: "*[Ey Peygamber, benim adıma onlara] de ki: 'ey nefislerine zulmetmekte aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin*"[90], "*Allah'ın rahmetinden ümidini ancak kâfir olan topluluk keser*"[91], "*Rabbinin rahmetinden ancak sapıtmış olanlar ümidini keser.*"[92]

Sonra bil ki, fakihlerin en iyisi ve bilgelerin en üstünü, insanlara güzel öğüt verenleri, onları Allah'a davet edenleri, Ona yöneltenleri, onları dünyada zühde özendiren-

90. Zümer, 39/53.
91. Yusuf, 12/87.
92. Hicr, 15/56.

leri, ahirete rağbet ettirenleri, Allah'ın gazabından korkutanları, Onun rahmetinden ümit kestirmeyenleri, Ondan sakındıranları, Allah'ın lütfunu, ihsanını ve rahmetini onlara güzelce anlatanları, Allah'a isyanda bulunma ve Ona itaati terk etme konusunda onlara ruhsat vermeyenleridir. Çünkü bunlarda Allah'ın rahmetine güvenmeden Ondan ümit etme vardır. Bunlar insanları, Allah'a kavuşuncaya kadar korkuyla ümit ve arzuyla çekinme arasında tutar. Elbette Allah dilediğini onlara yaptırır, muradını onlar arasında en iyi şekilde gerçekleştirir. Onun hükmünü ve takdirini reddedebilecek hiç kimse yoktur. O dilediğini eksiksiz olarak yapandır.

Bil ki, ey kardeş! Allah sana ve bize katından bir rahmet ile yardımda bulunsun. Fırkalardan ve mezheplerden bir kısmı, onlara inanan müntesiplerine elem verir ve onların kalplerinde sıkıntı oluşturur.

Bunlar bozuk görüşler ve değersiz inançlardır. Bu fırka ve mezheplerden bir kısmı ise ehlinin nefislerine haz verir, onların kalplerinde sevinç doğurur. Bunlar da iyi görüşler ve sağlam inançlardır.

Sonra bil ki, bozuk görüşler sayılamayacak kadar çoktur. Ancak biz burada bir kıyasta bulunma imkânı vermesi ve kendilerinden ve benzerlerinden sakınılması için onların bir bölümünü zikredeceğiz. Bunlardan bir kısmı, âlemin ezelî olduğunu, onun bir yaratıcısının ve düzenleyicisinin bulunmadığını kabul edenlerin görüşüdür. Kuşkusuz bu görüş, kendisine inananların nefislerine elem verir, onların kalplerinde sıkıntı doğurur. Çünkü bu görüşte olan kimse, dünyada ya mutlu ya da mutsuz olur. Eğer mutlu olursa, bu mutluluğun kendisine nereden geldiğini bilemez. İçerisinde bulunduğu halin mahiyetini anlayamaz. Bu yüzden de kendisine verilen bu iyilikten dolayı kime teşekkür edeceğini bilemez; ondan daha fazlasını isteyemez. Ondan ne dünyada ve ne de ahirette kendisine verilenden daha hayırlısını talep edemez. Dahası kesin olarak bilir ki, sahip olduğu nimet ve bol geçimlik devam etmeyecektir. İçerisinde bulunduğu bu nimet ve bol geçimliğin devam etmesini şiddetle arzulamasına ve istemesine rağmen onu terk edecektir. Her ölümü ve yok oluşu hatırladığında aşırı istekleri onu kaygılandırır. Bizzât ölüm ona uğrar. Hayatı boyunca ölüm ve yok oluş korkusuyla yaşar. Helak olup gitme korkusuyla titrer. Sonra da hasret ve ölümden sonrasında bir hayır ve yaptığı işten ve iyilikten bir sevap ve karşılık ümit etmemenin verdiği pişmanlık üzere ölür. Bu onun dünyadaki halidir. Ahiretteki sürekli devam edecek olan hasret, pişmanlık, hayıflanma, açık ziyan ve geri dönme arzusu ise; artık kendisiyle arzuladığı şey arasına bir perde olmuştur.

Eğer mutsuz ise, bu öbüründen daha kötü bir hal, daha acı bir yaşam ve daha berbat bir gidişattır. Çünkü o, ömrünün tamamını kendisi için takdir edilmeyen şeyleri isteyerek cehalet, sıkıntı, yorgunluk ve mutsuzluk içerisinde bitirir. O bilmez ki istemekle rızkında hiçbir artış olmaz. Yine o, kendisine verileni ve kendisinden men edileni, kimin verip men ettiğini de bilmez ki ondan bir talepte bulunabilsin, ondan isteyebilsin, başka bir vakit kaçırdığı fırsatın yerine ondan bir hayır ve karşılık ümit edebilsin! O rabbini tanımaması yüzünden, kendisinin kaybettiğini başkasının bulduğunu gördüğü için ömrü boyunca gam, hüzün ve feryat ile yaşar. Sonra da ölümden sonra bir hayır, dünyadan ayrılışının ardından işlediği ameline bir sevap

ve yaptığı iyiliğe bir karşılık ümit etmemenin verdiği hasret, üzüntü ve pişmanlıkla ölür. "*Hem dünyayı hem de ahireti kaybeder. İşte apaçık kayıp budur.*"[93]

İnananların nefislerine elem ve sıkıntı veren bozuk ve değersiz inançlardan birisi de âlemin iki yaratıcısının bulunduğuna inananların görüşüdür: Onlardan birisi hayırlı ve üstün; diğeri ise kötü ve alçaktır. Bu ikisi ya yan yana ve birbiriyle karışmış bir vaziyette ya da birbirlerinden ayrı ve birbirleriyle çekişir bir durumdadır. Her biri diğerine bir şeyde ya da tüm şeylerde muhaliftir. Zaman içerisinde her biri partnerinden dolayı bir gayret, sıkıntı ve bela içerisindedir. Çünkü ona galip gelmeye ve ondan kurtulmaya çalışır. Kim bu görüşe inanırsa, o, bu üstün ve hayırlı olanın nerede olduğunu bilmez ki ondan bir talepte bulunsun, ona sığınsın ve onun hayrını ümit etsin. Yine şu kötü olanın nerede olduğunu bilmez ve onu tanımaz ki onun azabından kaçabilsin, onun kötülüğünden ve zulmünden kurtulabilsin. O ömrü boyunca bir şaşkınlık ve bocalama içerisinde yaşar. Nefsi bu durumdan elem duyar, kalbi sıkıntıya girer. Korku ve dehşet içerisinde olur. İçerisinde bulunduğu durumdan nasıl kurtulabileceğini ve bu ters yüz olmuş halden nasıl uzaklaşabileceğini bilemez.

İnananlarının nefislerine elem veren bozuk ve değersiz görüşlerden bir diğeri, âlemin sonradan olduğuna, onun bir sanat eseri olarak var edildiğine ve hikmet sahibi tek bir sanatkârının bulunduğuna; bununla birlikte dirilmenin, Allah'ın huzurunda toplanmanın, kıyametin, hesabın ve Allah'a kavuşmanın olmadığına inananların görüşüdür. Bu duruma inanan kimse, ahirete kavuşacağını ümit etmez, ameline ve yaptığı iyiliğe karşılık bir sevap ve ödül beklemez. Onun durumu ve hükmü âlemin yaratıcısı olmayan ezelî bir varlık olduğuna inan kimsenin durumu ve hükmü gibidir. Daha önce anlatıldığı üzere o da tıpkı öbürü gibi acı, ıstırap ve elem duyar. Yüce Allah onların bu durumuna, kendi dillerinden şöyle işaret etmektedir: "*Sadece dünya hayatımız vardır. Orada ölür, orada yaşarız.*"[94]

Sonra bil ki, görüş, hal ve inanç bakımından insanların en kötüsü ve bedbahtı, hesap gününe inanmayanlar, ahireti ümit etmeyenler ve sonundan korkmayanlardır. Çünkü o, ömrünün tamamını dünyayı istemek, bedenine yarar sağlamak için geçim işlerini düzeltmek ya da kendisinden bir zararı defedip şehevi arzusuna ulaşmak yahut da dünyada ebedi kalmayı temenni ederek bir hazzı elde etmek uğruna tüketir. Hâlbuki o, kesin olarak bilir ki bunlara ulaşamaz ve elinde bulunanlar da sürekli değildir. Ölüm onun için kaçınılmazdır. Sonra da ölümden sonra ameli için bir sevap, yaptığı iyiliğin karşılığında bir ödül ümit etmez ve bu görüşünden de geriye dönmez. Aksine, müminlerin ve ariflerin ümit ettikleri hayırlardan, nimetlerden ve lezzetlerden umudunu keserek hasret ve pişmanlık üzere ölür.

Sonra bil ki, Yüce Allah hikmetinin bir gereği olarak nefislerin doğasına, var olma ve sonsuza kadar kalma arzusunu yerleştirmiştir. Onların yaratılışında yokluğa ve faniliğe karşı hoşnutsuzluk ve istençsizlik duygusu var etmiştir. Sonra da onları; dünyaya meylederler, onunla huzura erip yetinirler diye bunlardan menetmiştir. Dolayısıyla nefisler bu dünyada eksiktirler; tam değillerdir. Ahirette ise tam ve kemal

93. Hac, 22/11.
94. Mü'minûn, 23/37.

derecesindedirler. Tamlık ve kemal halindeki süreklilik daha üstün, daha haz verici ve daha şereflidir. Nitekim cesetler de ana rahimlerinde tamlığa ulaşmamış bir vaziyettedirler. Doğduktan sonra tam ve kemal derecesine yükselirler. Bu durum akıllı kimseler için saklı değildir.

Sonra bil ki, dünyada tamlık ve kemal noktasına, ancak ana rahmindeki noksanlık halinin azalması ve belli aşamaların geçilmesiyle ulaşmak mümkündür. Nefislerin dünyadaki durumu da cesetlerin ana rahmindeki durumuna benzer. Nefislerin cesetleri terk ettikten sonraki durumlarına gelince; bu, cesetlerin ana rahmini terk etmelerinden sonraki duruma benzer. Çünkü ölüm, tıpkı doğumun, cesedin ana rahmini terk etmesinden başka bir şey olmadığı gibi, nefsin cesedi terk etmesinden başka bir şey değildir. Nitekim ölümün hikmetine dair risâlede bu durumu açıklamıştık.

Bölüm

Sonra bil ki, âlimler herhangi bir hüküm hakkında bir söz söylediklerinde, bu herhangi bir neticeye ilişkin bir öncülden ibarettir. Örneğin onlar, "tabiat batıl bir iş yapmaz" sözleriyle, ister bilinsin ister bilinmesin âlemde var olan her şeyin bir hikmet üzere olduğunu kast etmişlerdir. Nefislerin ebedi olarak yaşamaya aşırı istekleri ve onların faniliği çirkin bulmaları ancak bir hikmet iledir. Eğer nefisler için cesetleri terk etmelerinden sonra beka söz konusu olmasaydı, o zaman onların yaratılışlarında bulunan bu bekaya aşırı istek ve fanilikten nefret etme duygusunun varlığı saçma olurdu. Çünkü dünyada ebedi olarak kalmak, elbette canlı olan hiçbir kimse için mümkün değildir. O halde bu beka, ancak yok olduktan sonradır.

Sonra bil ki, bizim bu hükmü, bu bölümde zikretmemizin sebebi, nefisler için Allah'ı bilmekten sonraki en şerefli, en değerli ve en faydalı bilginin, öldükten sonraki durumun ve son dirilişin hakikatini bilmek olmasıdır. Nefislerin öldükten sonraki durumu bilmesinin en üstün ve en sağlam yolu ise; onların kendilerini, cevherlerini ve kendilerine yakışan sıfatları bilmeleridir. Bu her nefsin, kendisini rûhânî bir cevher, bizzât diri, bilkuvve bilici ve tabiî olarak faal olduğunu ve cesedi terk ettikten sonra da ya lezzet, sevinç ve ferahlık içerisinde ya da gam ve hasret içerisinde bâkî kalacağını bilmesinden ibarettir. Biz bu durumu çeşitli risâlelerimizde açıklamıştık. Allahü Teâlâ da bundan yaklaşık dokuz yüz ayette bahsetmiştir.

Bölüm

Yine inananlarının nefislerine elem veren bozuk ve değersiz inançlardan biri de, kendi yaratıcısının ve ilahının Yahudilerin öldürdüğü ve insanlığını çarmıha gerdiği Ruhülkudüs olduğuna inananların görüşüdür. Hâlbuki Onun insanlığına gelen azabın ardından lahutiliğinin kendisini terk ettiğini görünce, ilahlığın da ortadan kaybolduğu anlaşılmıştır.

Sonra bil ki, bu görüş ve inanç da sahibine, katile karşı bir öfke ve hınç, maktule karşı ise bir hüzün ve gam kazandırır. Sonra bu onun içinde nefsine elem verip kalbini de sıkıştırarak bir ömür kalır. Ömrü boyunca düşmanından intikam almayı

şiddetle arzular. Sonra bu arzusunu yerine getiremez. Böylece hasret ve gazap üzere ölür. Mehdi olarak beklenen üstün imamın, muhaliflerden korktuğu için gizlendiğine ve bu yüzden ortaya çıkamadığına inananların durumu da bunun gibidir.

Sonra bil ki, bu görüşte olan kimse, ömrü boyunca imamının çıkmasını bekler, onun gelişini arzular ve ortaya çıkması için acele eder. Sonra ömrünü tüketir ve imamını görememenin, onun kim olduğunu bilememenin verdiği hasret ve üzüntü ile ölür. Şair[95] bu durumu şöyle anlatır:

Görmüyor musun nasıl da otuz yıldır
Sabah akşam daima hasretle yürüyorum.

Sonra bil ki, bu tür bozuk görüşler ve inançlar, sayısını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği kadar çoktur. Biz onların bir kısmını, hepsinin inananlarının nefislerine elem verdikleri ve bu durumun onlar için Allah'ın zikrini terk edip Ondan başkasıyla meşgul olmalarına bir ceza olarak gerçekleştiği bilinsin diye burada zikrettik. Nitekim Allahü Teâlâ bunu şöyle ifade eder: "*Allah'ı unuttular; Allah da onlara kendilerini unutturdu.*"[96] Yani onlar Allah'ı zikretmeyi ve Ona itaati terk edip, Ondan başkasının zikri ve itaati ile meşgul oldular. Bunun üzerine Allah da onları, kalpleri sıkıntı ve nefisleri elem içerisindeyken kendi hallerine bıraktı. Nitekim Yüce Allah bu duruma da şöyle temas etmiştir: "*Kim Rahman'ın zikrinden yüz çevirirse, ona yanından hiç ayrılmayacak bir şeytanı yoldaş ederiz.*"[97]

Sonra bil ki Allah, Onun sıfatları, hükümleri ve kuralları hakkında ortaya atılan bu bozuk ve değersiz görüş ve inançlar, inananlarının nefislerinde tutuşmuş olan bir ateş ve onların kalplerinde parlayan bir alevdir. Bu ateş belli bir vakte kadar onlara elem verir, tayin edilmiş olan ecel vaktine kadar onlara sıkıntı oluşturur. Nitekim Yüce Allah bu duruma şöyle işaret eder: "*Allah'ın tutuşturulmuş ateşi; gönüllere işleyen bir ateş.*"[98]

Sonra bil ki, insanlardan hiçbiri Allah'ı tanıma aşamasına, bu bozuk görüşler aşamasını geçmeden ulaşamaz. Ancak onlar bu aşamayı ya çocukluk günlerinde ya da ondan sonra geçerler. Sonra Allah dilediğini şirkten uzaklaşmaktan ibaret olan doğru yoluna ulaştırır ve onu cehennemden korur. Nitekim Allah şöyle vaat etmiş ve demiştir: "*Sizden ona [cehenneme] uğramayacak [doğrudan ya da dolaylı olarak onun dehşetini hissetmeyecek] hiç kimse yoktur.*"[99]

Bil ki bozuk görüşlere ve değersiz inançlara sahip olanlar iki gruba ayrılır: Bunlardan birisi, insanlardan olan şeytanlardır. Bunlar açıkça görülen bozuk görüşlere mensupturlar. Bu görüşleri benimsemişler ve onlara sempati duymuşlardır. Diğeri ise cinlerden olan şeytanlardır. Onlar da gizli olan bozuk görüşlere mensupturlar. Onlar bu görüşleri saklamışlar ve onların üstünü örtmüşlerdir. Onların kardeşleri,

95. Da bel el-Huzâî, Ehl-i beyte ait bir mersiyesinde bu sözü dile getirmiştir.
96. Haşr, 59/19.
97. Zuhruf, 43/36.
98. Hümeze, 104/6-7.
99. Meryem, 19/71.

izleyicileri, öğrencileri ve taraftarları ise, onlardan bu görüşleri alanlar ve onların gittikleri yolu izleyenlerdir.

Bil ki, bunlardan her bir taife maziye karışıp yok olduğunda ve cesetleri çürüdüğünde ve onların nefisleri, asırlar boyunca kendilerinden önce geçip giden reislerinin, hocalarının ve üstatlarının nefislerine karışınca, onların yerini kendi yollarını ve yöntemlerini izleyen halefleri alır. İşte onların durumu kıyamete kadar böylece devam eder. Yüce Allah bu durumu şöyle anlatır:

"*Elçilerimiz onlara geldiğinde, onların canlarını alırlar ve onlara şöyle derler: 'Hani Allah'tan başka çağırdıklarınız nerede?*"[100] Ölüm meleği ve beraberindekilerin bu sorusuna onlar şöyle cevap verirler: "*... Bizden kaybolup gittiler. Böylece kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine tanıklık ettiler. Bunun üzerine ölüm meleği şöyle der: 'cinlerden ve insanlardan sizden önce göçüp gitmiş olan ümmetlerin arasına katılın.*"[101] Böylece azap içerisinde rezil oldular ve anladılar ki zalimlerin ta kendileri imişler. Bu esnada daha sonraki izleyici öğrenciler, kendilerinden önceki liderleri için şöyle derler: "*Rabbimiz işte onlar bizi saptırdılar, ateşten onlara azabı iki kat ver.*"[102] Bunlar ve cehennemde birbirlerine nasıl hitap edecekleri hakkında pek çok ayet vardır. Bunlar cehennemin çeşitli tabakalarında ve katlarında yer alırlar.

Sonra bil ki, bozuk görüş sahiplerinin nefislerinin elem duymasında ve kalplerinin sıkıntıya uğramasında çok büyük bir hikmet ve çeşitli hususiyetler vardır. Bunlardan birisi, bu elemlerin ve sıkıntıların onların günahlarına kefaret olması, kötülüklerini arındırmasıdır. Diğeri, bunların onların nefisleri için bir tür riyazet ve düşük hallerinden tam ve kâmil derecelere çıkmalarına birer vesile olmalarıdır. Çünkü dünya, riyazet, imtihan, meşakkat, tecrübe ve deneyim yeridir. Bir diğeri, Allah'ın onlara olan ihsanının, nimetinin rahmetinin ve lütfunun açıkça görülmesidir. Çünkü Allah onları bu kötü durumlardan kurtarmış ve doğru yoluna ulaştırmıştır. Nitekim Allah, İslâm dininin müntesiplerine her gün ve gecede on yedi defa "*Bizi doğru yola ulaştır...*"[103] demeyi farz kılmıştır. Yine Allah, onların hidayete erdikleri andaki sözlerini bize şöyle aktarır: "*Bizi bu doğru yola ulaştıran Allah'a hamd olsun. Eğer O bizi doğruya ulaştırmasaydı, biz doğru yolu bulamazdık.*"[104]

Sonra bak ve hidayeti nasıl Allah'a ve hayrı, sevabı ve ödüllerini ise amellerine nispet ettikleri üzerinde bir düşün.

Bölüm

Sonra bil ki, Allah, insanın yaratılışında ve tabiatında akıllı kimselerden hiçbirisinin başkasının emri altına girmeme yetisini yaratmıştır. Dolayısıyla insan, bir başkasına ya istediği ya da korktuğu için itaat eder.

Bil ki, arzulanan ve korkulan şeyler; acil ve şimdi, acil olmayan ve gaip olmak üzere iki kısımdır. Acil ve şimdi olan, beş duyunun tanıklık ettiği şeylerdir. Acil olmayan

100. A'râf, 7/37.
101. A'râf, 7/38.
102. A'râf, 7/38.
103. Fâtiha, 1/6.
104. A'râf, 7/43

ve gaip ise beş duyunun tanıklık edemediği şeylerdir. Ancak imgelem ve hayal gücü bunların vasıf ve niteliklerini tasavvur edebilir. Bil ki acil olmayan gaipten korkmak ya da onu arzulamak; ancak âlim ve kadir olanın doğru vaadi ve tehdidi ile gerçekleşebilir.

Arzulanan, arzulayan açısından ne kadar önemli ve gerçekleşme ihtimali ne kadar yüksek olursa, ondaki buna karşı olan arzu da o nispette güçlü ve çok olur. Kendisinden korkulanın durumu da bunun gibidir. Yüce Allah, cinlerden ve insanlardan olan mahlûkatını cennet nimetlerine özendirmiş ve müminlere bu konuda söz vermiştir. Yine onları cehennem azabıyla korkutmuş ve bu hususta da kâfirlere ve kötülere tehditte bulunmuştur. Allah onlara verdiği sözü gerçekleştirmeyi ise Kendisiyle buluşma vaktine bırakmıştır. Bu ya dünyada, ölümden önce ya da ahirette, ölümden ve ruhların bedeni terk etmesinden sonra olur. Allah kullarına elçiler, tanıklar ve doğru sözlü peygamberler göndermiştir. Bu peygamberlerle birlikte, kitabı ve insanların adaleti muhafaza etmeleri için ölçüyü indirmiş; kitabında da ödül vaadini ve ceza tehdidini zikretmiş ve bunları gerçekleştireceğini yemin ederek garanti altına almıştır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah, peygamberleri müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndermiştir.*"[105] Yine Allah şöyle demiştir: "*Allah, mümin erkeklere ve mümin kadınlara cennetler vaat etmiştir.*"[106] Allah, sonra yemin ederek verdiği sözleri gerçekleştireceğini şöyle teyit etmiştir: "*Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki bu, sizin konuşmanız kadar kesin ve gerçektir.*"[107] O, sonra da kıyametin yakınlığını şöyle dile getirmiştir: "*Kıyamet hadisesi, ancak bir göz kırpması kadar hatta ondan daha yakındır.*"[108]

Bununla birlikte O'nun vermiş olduğu bu söz, beş duyunun algı alanının dışında olduğu için, insanların çoğu onu inkâr etmişler, onun mahiyeti ve varlığı ve ne zaman gerçekleşeceği gibi konularda şüphe ederek şaşkınlık içerisine düşmüşlerdir. Allahü Teâlâ onların bu konudaki görüşlerini bize şöyle aktarır: "*Oysa tehdit edildiğiniz şey ne kadar, hem de ne kadar uzak!*"[109], "*Daha önce bize ve atalarımıza da bu tür tehditlerde bulunuldu.*"[110]

Müminlere gelince; onlar Allah'ın vaatlerini onaylarlar ve onların gerçekleşmesini beklerler. Bununla birlikte, onları onaylayanların hatırlarına gelen ve onlarda şüphe, şaşkınlık ve inkârın oluşmasına yol açan bazı bozuk düşünceler ve değersiz inançlar da bulunmaktadır.

Bunlardan biri, Allah'ın kulunun iyilik ve kötülüğüne ancak ölümden sonraki ahiret hayatında mükâfat ve ceza vereceğine inananların görüşüdür. Ya da bu görüşte olanlar, ahiret [hayatının] ancak yerlerin ve göklerin harap olmasından sonra geleceğine inanırlar. Bu görüş ve inanç, sahibini ahiret hayatına hazırlanmaktan uzaklaştırır; onda amellerine sevap ve yaptığı iyiliklere ödül verileceği

---

105. Bakara, 2/213.
106. Tevbe, 9/72.
107. Zâriyât, 51/23.
108. Nahl, 16/77.
109. Mü'minûn, 23/36.
110. Mü'minûn, 23/83.

ümidini ve kötülüklerinin cezasını göreceği korku ve endişesini azaltır. Yüce Allah bu duruma şöyle işaret etmiştir: "*Onlar bu azabı uzak görür; hâlbuki biz onu yakın görüyoruz.*"[111] "Sanki bu adamlara uzak bir yerlerden sesleniliyor."[112] Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olanlara vaat edilen cennetin ve Allah'ın kullarını sakındırdığı cehennemin var olmadığına inananların görüşü de böyledir. Buna benzer görüşler ve inançlar, kendilerine inananları verilen söz konusunda şüpheye düşürür ve onların buna olan rağbetini azaltır. Ceza tehdidi ve ondan çekinmenin hükmü de bunun gibidir.

Yine Allah'ın velilerinin, emin kullarının, elçilerinin ve cennet ehlinin Allah'ı göremeyeceğine ve onun rütbesini ve mahiyetini bilemeyeceğine inananların görüşü de bunun gibidir. Bu görüş ve inanç da Allah'tan ümit kesmeye yol açar. Aynı şekilde, Allah'ın günahları bağışlamayacağına, kötülükleri ve hataları affetmeyeceğine inananların bu görüşü de Allah'ın rahmetinden ümit kesmeye götürür. Bunlar vb inançlar, kişinin cennet nimetlerine olan arzusunu ve cehennem azabına karşı duyduğu korku ve endişesini azaltır.

Bu konudaki bozuk görüşlerden bir diğeri de şüpheli şeylerde ruhsat bulunduğuna, yasaklananların ve haram kılınanların da helal olduğuna inananların görüşüdür. Bu görüş, sahibine Allah'a karşı cürette bulunma, onun koyduğu sınırları aşma ve haramlarını işleme inancı kazandırır. Bu görüşün sahibi, gizlide hemcinslerine muhalefet eder, açıkta ise münafıklık ve riyada bulunur. İşlerinde doğru ve dürüst davranmaz, verdiği sözü yerine getirmez. Kendisine bırakılan emanete iyi davranmaz. Bu tür özelliklerde ise din ve dünyanın her ikisinin de fesada uğraması söz konusudur.

Bozuk görüşlerden bir başkası ise merhametli, şefkatli ve çok acıyan Allah'ın kâfirlere ve asilere cehennem çukurunda, sırf onlara olan öfkesinden dolayı azap ettiğine inananların görüşüdür. Bunlar, onların cesetleri yanıp kömür ve küle dönüştükçe, ikinci kez yanmaları için vücutlarındaki kan ve sıvıların yenilendiğini de kabul ederler.

Ey kardeş! Bil ki bu görüş de sahibini rabbine karşı suizanda bulunmaya sevk eder. Böyle bir kişi, rabbinin rahmetinin az, kasavetinin ise çok olduğuna inanır. Yüce Allah bunların hepsinden ulu ve yücedir.

Cennet ehlinin cesetlerinin, tıpkı dünya ehlinin olduğu gibi etten ve cisimlerinin de tabiî olduklarına, değişimi ve dönüşümü kabul ettiklerine ve afetlere maruz kaldıklarına inananların görüşleri de bu tür bozuk görüşlerden bir diğeridir. Eğer sen, Allah'ın cennet ehlini nitelendirdiği vasıfları düşünürsen, onlara orada bir yorgunluğun dokunmayacağı, orada ilk ölümlerinin ardından artık bir daha ölümü tatmayacakları ve orada ebedi olarak kalacakları gibi Kur'an'da zikredilen birtakım vasıfların etten oluşan cesetlere ve tabiî cisimlere uygun düşmediğini görürsün.

Bil ki bırakın bilge kimseleri akıllı kimselere bile bunlara inanmaları yaraşmaz. Ancak kadınların, cahillerin ve çocukların bunlara inanması iyidir. Çünkü bu

111. Meâric, 70/6.
112. Fussilet, 41/44.

görüş onların anlayışlarına uygundur. Dolayısıyla onlar için yararlı olur, onların akıllarını vaat edildikleri cennet nimetlerine ve tehdit edildikleri cehennem azabına yatırır. Böylece onlarda kötü işlerde bulunma endişesi ve korkusunu artırarak bunları terk etmelerini sağlar. Yine onlarda amellerine verilecek sevap ümidini kuvvetlendirir. Sizin üzerinize gerekli olan ve size başkasında değil, sadece bu makamda uygun düşen, yaşlıların dinidir; [onlar gibi düşünmeden ve sorgulamadan inanmaktır].

Ancak Allah'ın ayırt etme (temyiz), akıl ve anlayıştan azıcık nasip ettiği, böylece hikmet ilimlerini inceleme imkânı bulan kimseye gelince; bu görüş onlar için yararlı olmaz ve onlara uygun da düşmez. Çünkü o, bu tür görüşleri aklına arz ettiğinde onları inkâr eder. Dolayısıyla bu durumda şüphe ve şaşkınlık içerisine düşer. Böylece suizanda bulunarak bozuk hayallere kapılır.

Sonra bil ki, insanların mezhep bakımından en kötüsü ve görüş bakımından en çirkini, bir şeye inanıp da aklının onu inkâr ettiği ve nefsinin de onun hakkında şüpheye düştüğü kimsedir. Bu bakımdan böyle bir kimse rabbine karşı suizanda bulunur. Allahü Teâlâ bu durumu şöyle dile getirir: "*Bu, sizin rabbinize karşı beslediğiniz bir zannınızdır. Zannınız sizi mahvetti ve kaybedenlerden oldunuz.*"[113]

Bu konudaki bozuk görüşlerden bir diğeri de Allah'ın bir halk yaratıp onu terbiye ettiğine, yetiştirip büyüttüğüne, sonra onlara hükümranlık verdiğine ve kullarına karşı onları güçlendirdiğine ve onlara kendi arzında imkân verdiğine, sonra da onları düşmanlık ve kin besleyen bir grup olarak atadığına –ki bunlar İblis ve onun şeytanlardan olan ordularıdır– bunların Allah'a rağmen diledikleri gibi hareket ettiklerine inananların görüşüdür. Onlara göre Allah bu şeytanlara dileme, irade etme, düşmanlıkta bulunma, güçlü ve uzun ömürlü olma imkânı vermiş, onların süresini uzatmış, rızıklarını ve nimetlerini bollaştırmıştır. Bu görüş sahibi, İblis ve orduları, onlara nispet ettiği kötülükler ve onların Allah'a muhalefet edip düşmanlıkta bulunduklarına dair inancı hakkında düşündüğünde, onlara karşı öfke ve kinle dolar. Onlara karşı düşmanlık ve nefret beslemeye başlar, sonuçta eline fırsat geçtiğinde onları öldürme, rızıklarım kesme ve kininin şiddetinden dolayı elinden geleni yapma noktasına gelir. Bunları yapmaya güç yetiremeyince, ömrü boyunca, öfke, keder ve acı içinde kalır. Kalbi sıkıntıya girer. Hatta işi daha da ileriye götürerek belki Allah'ın onları yaratması, onları yetiştirmesi, rızıklarını bollaştırması, yaptıkları işlerde onlara imkân vermesi ve sürelerini uzatması hakkında düşünmeye başlar da vicdanında rabbini mahkûm eder, Onu kınar, Ona karşı içinden, "onları niçin yarattın, niçin yetiştirip rızık verdin, niçin onlara kullarına karşı imkân verip onların başına musallat ettin" diyerek hasım olur. Neden, niçin ve nasıl gibi sorularla gelen vesveseler ve Allah'ın mahlûkatındaki tedbirine, iradesini gerçekleştirmesine ve ezelî ilmine göre icra ettiği malumatına itiraz eden nefislere acı veren helak edici zanlar çoğalır.

113. Fussilet, 41/23.

Bölüm

Bil ki, bu bozuk görüşleri ve inananlarına elem veren değersiz inançları zikretmemiz, burada inananlarına haz veren, onların kalplerine sevinç dolduran ve ruhlarına müjdeler esinleyen bir görüşün de bulunduğunun bilinmesi ve ona bir delil olması içindir. Bu, Allah'ın veli kullarının görüşü ve Onun salih kullarından seçkin olanlarının inancıdır. Yine bu, rablerine teslim olmuş, gizlide ve açıkta Ona şirk koşmayan rabbanilerin yoludur. Bunlar kalplerini cismânî şehvetlerin kirlerinden arındırmış, ahlâklarını değersiz adetlerden temizlemiş ve vicdanlarından bozuk görüşleri atmışlardır. Böylece uzuvlarını kötülüklerden, dillerini çirkin ve ayıp şeylerden korumuşlar ve kalplerinin özüne Allah ile birlikte ihlâsı yerleştirmişlerdir. Bu bakımdan onlar, Allah'a gizlide ve açıkta mahlûkatındaki tedbirinden dolayı bir itirazda bulunmamışlar, kalplerini ıslah etmişler, nefislerini temizlemişler ve ahlâklarını güzelleştirmişlerdir. Onlar vicdanlarında Allah'ın mahlûkatından hiçbiri için bir kötülük beslemezler ve kendilerini herhangi bir kimseden üstün görmezler.

Gizlide ve açıkta halka iyi davranırlar. Nitekim Yüce Allah onları şöyle nitelendirmektedir: "*Rahman'ın kulları yeryüzünde mütevazı bir şekilde yürürler. Cahiller kendilerine iliştikleri zaman selam diyerek [oradan uzaklaşırlar].*"[114]

Onlar yeryüzünde cesetleriyle yürürler, nefisleri ise en yüksek makam ile meşguldür. Onlar, Allah'ı tanıdıkları için Ondan başkasını terk etmişlerdir. Daima Onunla ve Onun zikri ile meşgul olurlar. Onlar güzel davrandılar. Allah da güzel davrananlarla beraberdir. "*... Güzel davrananlara bir sorumluluk yoktur.*"[115] Hz. Peygambere soruldu: "Bu güzel davranış nedir?" O da şöyle cevap verdi: "*Allaha sanki sen Onu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen Onu göremezsen de O seni görür.*" Allah'ın veli kulları onu nasıl göremez; Onun saf ve temiz kulları Onu nasıl müşahede edemez! Onlar Onun şu buyruğuna inanıp hak olduğunu kabul ederler: "*Üç kişinin gizli bulunduğu yerde dördüncüleri mutlaka O'dur; beş kişinin gizli bulunduğu yerde altıncıları mutlaka O'dur.*"[116] Yine Allah şunları söylemektedir: "*Kuşkusuz insanı biz yarattık, Nefsinin ona neler fısıldadığını biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınız*"[117], "*Rabbinin hükmüne sabret; Kuşkusuz sen bizim gözetimimiz altındasın*"[118], "*Ben ikinizle birlikteyim; [halinizi] görür ve işitirim*"[119], "*Nerede olursanız olun; O sizinle birliktedir.*"[120]

---

114. Furkân, 25/63.
115. Tevbe, 9/91.
116. Mücadele, 58/7.
117. Kâf, 50/16.
118. Tûr, 52/48.
119. Tâhâ, 20/46.
120. Hadîd, 57/4.

Bölüm

Sonra bil ki, nefislerin lezzeti, ruhların neşesi ve kalplerin rahatlığı içerisinde nurun ferahlığından daha lezzetlisi ve daha rahatı yoktur. Bu nur, Allah'ın veli kullarının kalplerine, Kendisine kavuştukları günde onlara vaat ettiği cennet nimetlerine olan kesin (yakîn) inancı bırakır. Dolayısıyla onlar Allah'ı sevaba ulaşmak ve ahirette bol ihsan elde etmek için ümit etmezler. Nefislerinde, Ona olan muhabbetlerinin şiddetinden ve Onun ihsanını çokça anmalarından dolayı Onu görmeye ilişkin şiddetli bir arzu duyarlar. Nitekim şöyle denilmiştir: Kalpler kendilerine iyilik edene muhabbet besleme ve kendilerine kötülük edene de nefret duyma fıtratı üzere yaratılmışlardır. Yüce Allah da şöyle buyurmuştur: "*İman edenlere gelince; onların Allah'a olan muhabbeti çok şiddetlidir.*"[121] Allah kendisinden başkasına muhabbet duyan kimseleri şöyle kınar ve yerer: "*İnsanlar arasında Allah'tan başkasını Ona ortak koşanlar vardır. Onlar bunları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlere gelince; onların Allah'a olan sevgileri daha şiddetlidir.*"[122]

Sonra bil ki, özelliklerini anlattığımız bu lezzeti, Allah'ın veli kulları kalplerinde daha dünyada iken bulurlar. Bu, onların bazı gayretlerinin bir semeresi ve bazı amellerinin sevabının bir mukaddimesidir. Onlara daha dünyada iken acil olarak verilmiştir.

Çünkü onlar, Allah'ı gereği gibi tanıdıklarında, Onun dışındaki her şeyi terk etmişler, gizlide ve açıkta Onunla ve Onun zikri ile meşgul olmuşlardır: "*Onları Allah'ı anmaktan ne bir ticaret ne de bir alış-veriş alıkoyar.*"[123] O anda, onların kalplerindeki bozuk düşünceler kaybolup gider, nefislerini meşgul eden önemsiz inançlar ortadan kalkar; kendilerinde anlatılamayacak ölçüde bir rahatlık, ferahlık, hoşluk ve lezzet bulurlar.

Hikmetle ilgili bahislerde açıkça ortaya çıktığına göre, bazı lezzetler sadece elemlerden kurtulmaktan ibarettir. Bil ki Yüce Allah bu lezzeti ve neşeyi, veli kulları için dünya hayatında bir müjde kılmıştır. Ahirette ise, elbette Allah'ın katındaki daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın kulları için çıkardığı ziyneti ve rızkın temiz olanlarını kim haram kılabilir? Deki: 'bunlar dünya hayatında müminler için, kıyamet gününde ise yalnızca onlara tahsis edilmiştir.*"[124] Onlara bu konuda hiç kimse ortak olamaz.

Bil ki bozuk görüşlerin çözülmesinin ve rablerini tanıdıkları anda Allah'ın veli kullarının kalplerinden sökülüp gitmesinin nedeni, onların Allah'ı tanımayı murat ettiklerinde, Onu tanıyacaklarına dair inançlarıdır. Onlara hak açıkça görünüp Allah'ı gereği gibi tanıdıkları anda kalplerinde bulunan bozuk, sahte ve uydurulmuş şeylerin hepsi çözülüp gider. Nitekim Hz. İbrahim'den (a.s.) Yüce Allah'ı tanımayı murat edişinin başlangıcıyla ilgili şöyle aktarılmıştır: "*Gece kendisini bürüdüğünde..*"[125]

---

121. Bakara, 2/165.
122. Bakara, 2/165.
123. Nûr, 24/37.
124. A'râf, 7/32.
125. Bu hikâyenin tamamı için bkz., En'am 6/76-79.

"Ben müşriklerden değilim dedi."[126] İşte peygamberlerin (a.s.) rablerini ilk araştırmaya başladıkları sırada tanımaya başlamaları böyledir. Onlar, Hz. Âdem'in zürriyetinden, Hz. Nuh'tan, Hz. İbrahim'den ve Allah'ın hidayet verip seçtiği kullarından bu yana, Allah'a layık olan sıfatları bu şekilde tanımışlar ve bilmişlerdir. Nitekim Allah bu durumu şöyle anlatır: *"Allah sizi analarınızın karınlarından hiçbir şey bilmez bir halde çıkarmıştır"*[127], *"Bilmedikleriniz size öğretildi."*[128] Allah peygamberi için ise şöyle demiştir: "... *Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin."*[129] Yine Onun şu buyrukları: *"Ey Rabbim ilmimi artır"*[130], *"Hiç ölü olan kimse, dirilttiğimiz ve kendisi için ışığında yürüyeceği bir nur yarattığımız kimse gibi midir?"*[131], *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[132], *"Allah sizden iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir"*[133], *"Onların [âlimlerin] rableri katında dereceleri vardır"*[134], *"Allah'tan ancak bilen kulları korkar."*[135] Âlimleri öven eden ve cahilleri de yeren pek çok ayet vardır.

Sonra bil, ki tüm cahillerin nefisleri, âlimlerin nefislerine nispetle ölüdür. Bunun nedeni, âlimlerin kalplerinin açık, göğüslerinin geniş ve ferah, hidayet nuru, irfan kokusu ve ilim çiçekleriyle dolu iken; cahillerin kalplerinin ise sıkıntılı ve kapalı, göğüslerinin vesvese ve hayallerle sıkışmış, dar ve karanlık, kuruntularının hadsiz, fikirlerinin cehaletin zifiri karanlıklarına gömülmüş ve nefislerinin de vesvese ve hayallerle dolu olmasıdır. Allahü Teâlâ Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde bu durumu şöyle aktarmaktadır: *"Allah kimi doğru yola iletmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar... [kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini dar ve sıkıntılı kılar. Allah böylece, inanmayanları küfür bataklığında bırakır]"*[136], *"[Allah göklerin ve yerin Nur'udur]. O'nun nuru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer."*[137] Ya da Allah'ın şu buyruğunda geçtiği gibi: *"Veya derin denizin karanlıklarına benzer. Onu üst üste dalgalar ve dalgaların üstünde de bulutlar örter; karanlıklar üstünde karanlıklar; insan elini uzattığı zaman, nerdeyse onu bile göremez. Allah'ın nur vermediği kimsenin nuru olmaz."*[138]

Bil ki, nefislerin hayat ve uyanıklığı, tıpkı cesetlerin hayat ve uyanıklığının duyu ve harekete bağlı olması gibi, ilim ve marifete bağlıdır. Hayvanların her cinsine özgü yiyecek çeşitleri vardır. Bunlar onların cesetlerinin gıdalarıdır. Bunlardan bir kısmı toprağın üzerinde bitenler, bir kısmı ağacın meyveleri ve yapraklarıdır. Herkes

---

126. Enam, 6/79.
127. Nahl, 16/78.
128. Nahl, 16/78.
129. Şurâ, 42/52
130. Tâhâ, 20/114.
131. Enam, 6/122.
132. Zümer, 39/9.
133. Mücadele, 58/11.
134. Enfal, 8/4.
135. Fâtır, 35/28.
136. Enam, 6/125.
137. Ayetin tamamı için bkz., Nûr 24/35.
138. Nûr, 24/40.

tabiatına uygun olanı arzular ve nefisleri ondan lezzet alır. Bunların hepsi hayvanların mizaçlarına, cesetlerinin terkibine ve yiyeceklerini almalarındaki adetlerine göredir.

Nefislerin de yiyeceklerine ve içeceklerine iştah duymaları ve onlardan lezzet almaları tıpkı bunun gibidir. Onların da renkleri ve tatları farklıdır. Kimisi şunu arzular ve ondan lezzet duyar; öbürü ise ondan lezzet almaz. Kimisi bir vakitte iştah duyduğuna diğer bir vakitte duymaz. Bilakis ondan nefret eder ve tabiatı ondan kaçar ve eziyet çeker.

Nefislerin ilimlerden, marifetlerden, sanatlardan, ticaretlerden, amellerden, mesleklerden ve işleri evirip çevirmekten haz almaları ve onları arzulamaları da buna benzer. Çünkü insanların kimisinin mizacı sanatlara ve mesleklere yatkındır. Bunlar, onları öğrenmeyi arzularlar ve onlardan haz alırlar. Kimisinin mizaçları ticarete ve alış verişe uygundur. Bunlar, onlardan haz alırlar ve onları arzularlar. Kimisi, mal ve servet biriktirmeyi çok arzular ve ona düşkündür.

Kimisi, malını harcamaktan; taşınmaz mülkler ve binalar edinmekten, yeryüzünü imar etmekten, ekinleri ve nesli korumaktan, hayvanları evcilleştirip terbiye etmekten ve çoğaltmaktan haz alır ve bunları arzular. Kimisi, yemeye, içmeye, kadınlara ve genç oğlanlara, oyun eğlence ve şarkıya, tavlaya, kumara ve bunlarla öğünmeye, güzelliği ve asabiyeti ile iftihar etmeye ve düşmanlık beslemeye; harplerde savaşmaya ve düşmana meydan okumaya, baskınlara ve yağmalamaya, fitneler, kötülükler ve düşmanlıklar içerisinde yer almaya düşkündür ve bunları arzular. Kimisi, oruca, namaza, sadakaları vermeye, Kur'an okumaya, tespihe, huşu duymaya, iyiliğe, takvaya ve ibadete ve bu türden olan hayırlı amellere muhabbet duyar, nefsi bunları arzular ve bunlardan haz alır. Kimisi, ilim ehli ile buluşmaya, âlimlerin sözlerini dinlemeye, ilim ve edep peşinde koşmaya ve haberleri, rivayetleri ve hadisleri öğrenmeye düşkündür ve bunlara muhabbet duyar. Kimisi, dil bilgisini, şiiri, hitabeti, fasih konuşmayı, söylenceleri, kelamı vb şeyleri öğrenmeyi çok arzular ve bunlardan haz alır. Kimisi, aritmetik ve geometri ilmini, astrolojiyi, tıbbı, mantığı, matematiği, felsefeyi vb şeyleri çok ister ve bunlardan lezzet alır. Kimisi, tılsımı, rukyeyi, sihri, simyayı ve hokkabazlığı sever ve bunlardan haz alır. Kimisi de tabiat ve metafizik ilimlerini incelemeyi, onları araştırmayı, kâinatta bozulan ve sürekli olarak kalan varlıkların hakikatlerini öğrenmeyi arzular ve bunlardan lezzet alır. Bunların hepsi, yıldızların, onların doğumlarında ve adetlerinde, babalarının, üstatlarının ve öğretmenlerinin yol ve yöntemleri üzere yetişmelerinde cari olan hükümlerinin gereklerine ve ömürleri boyunca arzularının peşinden koştururken kardeşlerinden ve dostlarından yanlarında bulunan kimselere göre gerçekleşirler.

Ey kardeş! Aklını kullan, basiretinle temyizde bulun ve kendin için bu arzulanan şeylerden sana uygun olan ve hoşnutluk duyacağın şeyi seç. Bil ki işler arasında nefislere yerleştirilmiş ve onlarda tabiat olarak yaratılmış şeyler bulunduğu gibi, sürüp giden adetlere dönüşen ve insanın sürekli yapmasıyla alışılmış, dolayısıyla da onun ikinci bir mizacı ve tabiatı haline gelmiş olan şeyler de vardır.

Bölüm

Bil ki, ey kardeş! Kuşkusuz güzel ahlâk ve ölçülü gidişat, meleklerin ahlâkındandır. Fakat bunlardan bir kısmı, nefislerin yaratılışında yerleştirilmiş iken diğer bir kısmı da sürüp giden alışılmış adetlerden ibarettir. Kötü ahlâk ve çirkin gidişat ise şeytanların ahlâkındandır. Bunların da bir kısmı nefislerin yaratılışında yerleştirilmiş iken diğer bir kısmı cari olan adetlerden ibarettir. Çocuklar küçüklüklerinden itibaren bunlara göre yetişip terbiye olurlar. Ya da insanlar bunları birlikte bulundukları kimselerden alırlar; babalarından, annelerinden, kız ve erkek kardeşlerinden, komşularından, öğretmenlerinden ve üstatlarından edindikleriyle terbiye olurlar.

Bil ki, belki bu övülen hususlar, çocukluktan itibaren insanda gereği gibi bir arada bulunmaz. Bununla birlikte akıllı olana gereken şey, hallerini, ahlâkını, gidişatını, âdetlerini ve inançlarını gözden geçirmesi, dikkatlice değerlendirmesi; böylece bozuk ve önemsiz olanlarını terk etmesidir. Kişi cari olan adetler üzerinde durmamalı, yaratılıştan gelen tabiat ile delil getirmemeli, aksine, gayret etmeli, düşünmeli ve [iyi ve kötüyü] ayırt etmelidir. Kuşkusuz Allahü Teâlâ, bilgeleri, elçileri ve peygamberleri yalnızca, düşük tabiatlar ve cari olan adetlerle birlikte gelişen bozuk işleri düzeltmek için göndermiştir. Âlimler ve bilgeler, siyasete/insan yetiştirmeye dair kitaplarında, her insanın işe öncelikle kendi ahlâkını ve âdetlerini ıslah ederek başlaması gerektiğinden söz etmişlerdir. Kişi ancak kendi ahlâkını düzeltip ölçülü hale getirdiğinde, başkasını ıslah etmeyi arzulamalıdır. Nitekim Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Hepiniz sorumluluk taşımaktasınız; herkes sorumluluğu altında bulunanlardan mesuldür.*" Allahü Teâlâ da şöyle buyurmuştur: "*Ey iman edenler! Kendinizden sorumlusunuz.*"[139]

Sonra bil ki, insanların çoğu, kendi aralarındaki problemleri çözmeleri için rablerinden gelen emir ve tavsiyeleri ve peygamberlerinin nasihatlerini terk ettiler. Kendi aralarında yardımlaşma ve dayanışma, birbirlerini sevip sayma ve birbirlerine yakınlık duyma gibi, Allah'ın kendileri için çizdiği yolda yürümek suretiyle nefislerini elem verici azaptan kurtaracak şeylerden uzaklaştılar. Birbirlerinin ayıplarını sayıp dökme ve birbirlerine çirkin davranma gibi kendilerine yasak edilen şeylerle meşgul oldular. Bu yüzden fırkalara, mezheplere ve gruplara ayrıldılar. Böylece aralarında kıyamet gününe kadar düşmanlık ve kin ateşi tutuşturuldu. Nitekim onların bir kısmı diğer bir kısmını, kalplerine acı ve nefislerine elem vermekle itham etmektedir. Onlar azapta müşterektirler. Onlardan ilk önce gelenler ile sonrakiler aynı kulvardadır. Allahü Teâlâ onların bu durumunu şöyle anlatır: "*Her ümmet cehenneme girdiğinde kardeşine [yani kendisinden sonra gelene] lanet etti.*"[140] Ve [Derler ki:] "*Onlar rahat yüzü görmesin. Behemehâl ateşe gireceklerdir.*"[141] Yine [cehenneme giren önderler] şöyle diyecekler: "*Rabbimiz işte şunlar [yani bize göre hareket edenler] bizi saptırdılar.*"[142] Bunun üzerine onlara şöyle denilir: "*Kazandıklarınıza karşılık,*

139. Mâ'ide, 5/105.
140. A'râf, 7/38.
141. Sâd, 38/60.
142. A'râf, 7/38.

cehennem azabını tadın."[143] Çünkü siz, Rabbinizin tavsiyesini ve Peygamber'inizin öğüdünü terk ettiniz. Ve Allah şöyle buyurdu: "*Biz onlara zulmetmedik, ancak onlar kendilerine zulmediyorlardı.*"[144] Yani onlar, tavsiyeleri terk etmelerinden dolayı zâlim olmuşlardı.

Bil ki, bozuk görüşler çoktur. Anlattıklarımız, dikkate alan ve düşünen kimseler için yeterlidir. Onlarla meşgul olanlar çoğunluktadır. Onlar tanınmazlar, üstlerinden gelinemez, zararlarından emin olunamaz. Onların tamamı İblis'in ordularıdır. Onlar, kötüler, kâfirler, fâsıklar, münafıklar ve bidat ve dalalet ehlidir. Ancak onların din ve takva ehli için en kötü olanları, âlimlere en çok zarar verenleri ve bilgelere en fazla düşman olanları, duyulur nesneler hakkında bilgileri olmadığı halde akılla bilinenler/makulat ile meşgul olan zalimler, mücadeleci hasım kâfirler ve aşırı günahkârlardır. Bunlar burhânlar ve kıyaslar oluşturmaya çalışırlar. Ne yazık ki onlar matematikte iyi değillerdir. Tabiat ilimlerini bilmedikleri halde metafizik hakkında konuşurlar. Meclislere katılırlar ve din sahasında, yeryüzündeki kötülüğe rağmen ilahî adaletin nasıl savunulacağı ve parçalanmayan en küçük parça gibi meselelerle ilgili ilim ifade etmeyen ve hikmetli hiçbir netice vermeyen şeyler hakkında mücadele ederler.

Hiçbir hakikati ve varlığı bulunmayan ancak sahte kuruntular içerisinde yer alan bu tür hayalî ve yaldızlı meselelerde, iddia sahiplerinin kesin bir kanıt ortaya koymaları mümkün değildir. Bu konuları soruşturanların da bir burhânı yoktur. Onlar, meclislerinde bunlara dalarlar ve bunlar hakkında çekişmek, ağız dalaşı yapmak, birbirlerine karşı çıkmak ve birbirlerini yalanlamak suretiyle vakitlerini zayi ederler. Kendilerine bizzât var olan, insanlar arasında takdir edilmiş ve bilgeler katında meşhur olan şeyler hakkında bir şey sorulduğunda, güzel bir cevap veremezler. Sorup araştırmak kendilerine ağır geldiğinde ise inkâr ederler ve "bilmiyorum" ya da "Allah ve elçisi daha iyi bilir" demekten kaçınırlar. Aksine kendi taşkınlıkları ve cehaletleri içine dalıp giderler. Oralarda muhal/imkânsız olan şeyleri iddia ederler. Belki onları iptal etmek için yaldızlı sözler söylerler. Böylece bilgelere ve âlimlere karşı çıkarlar ve bunlarla ilgili onlara çirkin ifadelerde bulunurlar. Örneğin şöyle derler: Tıp ve astroloji ilmi batıldır. Yıldızlar donmuş katı maddelerden ibarettir. Feleklerin varlığı yoktur. Tıp ilmi faydasızdır. Geometri ilminin hakikati yoktur. Mantık ve tabiat ilmi, küfür ve zındıklıktır. Onlarla uğraşanlar inatçı inkârcılardır. İşte bu mücadeleciler, [yukarıda zikredilen ilimlerde âlim olanlar] hakkında inanılmaz iddialarda bulunurlar. Onlardan hurafeler aktararak şöyle derler: "İşte onların sözleri, mezhepleri, görüşleri ve inançları bunlardan ibarettir". Belki de haklarında söz ettikleri [bozuk inançlı] topluluk, ne az ne de fazla hiçbir şey konuşmamış ve onların [kendileri hakkında söyledikleri bu türden] şeylere inanmışlardır. Eğer onların bir inancı ve görüşü olsaydı bile bunların hiçbiri onu işitemezdi. Onlar, inançları ve yok olup gitmek üzere olan mezhepleriyle ölmüşlerdir. Onların mezhebini kimse bilmez ve müşahede etmez. Onlar hayvanlar gibidir. Belki de daha aşağıdırlar.

143. A'râf, 7/39.
144. Nahl, 16/118.

Ancak [onlar hakkında] mücadeleye girişen bu adamlar, [kendileri gibi] mücadeleci olanlar arasında onların bu görüşlerini ortaya çıkarırlar. Bu tür bozuk inançlara ve önemsiz görüşlere fasih ibarelerle cevap verirler. Onları en açık beyanlarla izah ederler ve en düzgün hatlarla en kaliteli varaklara yazarlar. Ardından onları, ilim, hikmet ve değerli görüş sahibi olan ve sağlıklı ayırt etme yeteneği bulunan topluluklara, çirkin ve fitne uyandıracak bir tarzda nispet ederler. Böylece onları zayıf görüşlü olarak lanse ederler ve onların bu görüşlerini eskilerin masalları olarak nitelerler. Hâlbuki bu mücadeleci adamlar, söz konusu bu görüşleri kendi kalplerinde barındırırlar, kendi zihinlerine bu bozuk görüşleri ve önemsiz mezhepleri iyice yerleştirirler. Bunlar onları hayrete düşürür, hakikatler konusunda onları fırkalara böler. Gerçekten de bu görüşlerin ve mezheplerin [gerçek] sahipleri, mezheplerini ortaya çıkarmak, kendi görüşleri için delil sunmak ve inançlarını izah etmek uğruna bütün güçleriyle gayret etseler ve mallarını harcasalardı, yine de bu görüşleri pek çok zihne yerleştiren bu mücadelecilerin yüzde biri kadar bile başarılı olamazlardı.

Bütün bu belaya rağmen yine de onlar bu yaptıklarıyla İslâm'a yardım ettikleri iddiasında bulunurlar ve dini ikrar ederler! Günümüze kadar onlardan biri eliyle ne herhangi bir Yahudi'nin tövbe ettiği, ne de herhangi bir Hıristiyan'ın ve Mecusi'nin onların görüşleri aracılığıyla inançlarına tutunarak Müslüman olduğu rivayet edilmiştir. Bilakis Yahudiler ve Hıristiyanlar kendi inançlarını ve mezheplerini muhafaza ederek daha da fazla yayılmışlardır. Çünkü onlar, bu tür mücadeleci adamlara baktıklarında, onların dinin hükümleri üzerindeki çekişmelerini, birbirleriyle olan ihtilaflarının ve tartışmalarının çokluğunu, birbirlerine olan düşmanlıklarını ve birbirlerine lanet etmelerini görmüşler ve bu hal içerisinde bulunan söz konusu adamların ve onların mezheplerine giren kimselerin durumunun ancak Allah'ın şu sözlerine muhatap olanlara benzediğini düşünmüşlerdir: "*Cehenneme giren her ümmet, [kendisinden sonra gelen] kardeşine lanet okudu*"[145], "*Dediler ki: 'onlar rahat yüzü görmesin.*"[146] İşte dinde çekişip düşmanlık edenlerin içinde bulundukları durumun hükmü budur.

Sonra bil ki, kuşkusuz sen insanların din ve mezhepler, ilimler ve sanatlar, ticaretler ve meslekler bakımından içerisinde bulundukları hallere göre oluşan tabakalarına ve cemaatlerine bir göz attığında; onlar arasında, düşmanlığın, kinin, incitici söz ve davranışların ve lanet okumanın, bu mücadeleci sınıfın arasında görülenlerin yüzde birine bile ulaşmadığını görürsün. Çünkü sen, bu mücadeleci sınıfın birbirini tekfir ettiğine ve bazısının diğer bazısından yüz çevirdiğine tanık olursun. Yine onlardan her birinin, kendisine muhalif olanların mallarına el koymayı helal saydığına ve onların kâfirler ve zındıklar olduklarına ve cehennemde sonsuza dek kalacaklarına tanıklık ettiklerini görürsün. Hiç kuşkusuz [onların] âlimleri, insanlara kin ve nefret duymuşlar; onları ilim ve edep öğrenmekten ve marifet peşinde koşmaktan uzaklaştırmışlardır. Nitekim insanlar onların bu hallerine baktıklarında, kendileri öğrenmedikleri gibi başkalarını da öğrenmeye bırakmadıklarını görürler. Onların bu durumu, ancak şu haldeki köpeğin durumuna benzer: O bir yemliğin başında

145. A'râf, 7/38.
146. Sâd, 38/60.

uyur ve ondan yemez. Bununla birlikte atı da bırakmaz ki, ondan yesin. Sonuçta kendisi de at da zarar ve bitkinlik içerisinde ölür.

Hüseyin b. Ali'den (as) şöyle dediği rivayet edilmektedir: "*Ey kötülük bilginleri, cennetin kapısına oturdunuz. Ne siz cenneti hak edecek ameller işliyorsunuz, ne de başkalarının sizi geçip cennete girmesine izin veriyorsunuz!*" Dolayısıyla halk, taşıdıkları özellikleri anlattığımız bu adamlara yöneldiğinde, sen onları sakındır. Çünkü onlar [gerçek] ilim erbabına düşman, takva ehline muhalif ve İhvân-ı Safâ'ya karşıdırlar. Onların halleri ve ahlâkları, şeytanların ahlâkıdır. Kuvvetleri, deccallerin kuvvetidir. Dilleri çok konuşur, ancak kalpleri kördür. Sözleri fasihtir; ancak manalarını bilmezler. Onlar kendilerini [gerçek] âlimlerle mücadeleye, bilgelerle zıtlaşmaya ve ahmaklarla çekişmeye adamışlardır. Ne bir hikmet bilirler ne de dinin hükümlerini tahkik ederler. İlahi kitaplardan kendilerine bir delil sunulduğunda, onun hakkında şüphe duyarlar. Müteşabih/anlamları kapalı olan ayetlere uyup anlamları açık olan ayetlerden elde edilen ilmi terk ederler. Yüce Allahü onların bu durumlarını şöyle anlatır: "*Kitabı Sana indiren Odur. Onun bazı ayetleri muhkemdir/anlamları açık olandır. Bunlar kitabın temel kısımlarını oluşturur. [Diğerleri ise çeşitli anlamlıdırlar. Kalplerinde eğrilik olan kimseler, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların çeşitli anlamlı olanlarına uyarlar. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: 'Ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır' derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünür*]."[147]

Sonra bil ki, Yüce Allah veli kullarına bol bol iyilik ve ihsanda bulunur. Eğer doğru yolu bulmak ve Allah'ın hidayetine mazhar olmak ve haniflik dini ile selefin yolunda yardım görmek ve doğruya ulaşmak istiyorsan, Onun velilerinden olan has kulları hakkındaki hükmüne, onlara nasıl telkinde bulunduğuna, onların hikâyelerini, sözlerini, dualarını ve Kendisine yönelişlerini nasıl anlattığına bir bak. Sonra dinin hükümleri, peygamberlerin tavsiyeleri ve bilgelerin işaretleriyle amel et. Düşmanlıkları, kötü ahlâkı, günah işleri ve çirkin amelleri de terk et. Yine bozuk görüşlerden uzak dur ve ister felsefî, ister dini, ister matematiksel, ister tabiî ya da metafiziksel olsun, ilim öğren. Çünkü bu ilimlerin hepsi nefsin gıdası, onun dünya ve ahiretteki hayatıdır. Sakın bilmeyenlerin yolunu izleme. Nitekim Yüce Allah onları şöyle nitelendirmiştir: "*İnsanlardan bir kısmı da hiçbir bilgisi olmadığı halde Allah hakkında mücadeleye girişir...*"[148]

Kuşkusuz öğrendik ki bu ilimler ve fenler hakkında elli bir tane risâle vardır. Bunlardan her biri, ilimlerin bir dalı ve fenlerin bir türü hakkındadır. Onları arayıp bulun ve okuyun. Göreceksiniz ki onlar kolaydır, kişiyi yormaz ve sıkmaz. Allah seni, bizleri ve tüm kardeşlerimizi dosdoğru yolu bulmaya muvaffak kılsın. Seni, bizi ve tüm kardeşlerimizi eksiksiz olanın yoluna ulaştırsın. Kuşkusuz O, kullarına çok acıyan ve çok şefkat gösterendir. Allahın salât ve selamı Peygamberimiz Hz. Muhammed'in ve Onun tüm ehl-i beytinin üzerine olsun.

Mezhepler ve Dinler Risâlesi tamamlandı. Bundan sonra, Yüce Allah'a giden yolun mahiyetine dair risâlemiz gelecektir.

---

147. Âl-i İmran, 3/7.
148. Ayetin devamı için bkz. Hac, 22/3.

İhvân-ı Safâ grubundan bir düşünürün şöyle dediği rivayet edilir:

"Din hastaların, felsefe ise sağlıklı insanların tedavisiyle ilgilenir. Peygamberler hastaları, hastalıklarının artmaması, hatta onların bütünüyle iyileşmesi için tedavi eder. Filozoflar ise herhangi bir hastalık bulaşmaması için, sağlıklı insanların sağlığını korur."

İhvân-ı Safâ, onuncu yüzyılda ortaya çıkmış bir grubun adıdır. Ansiklopedi niteliğinde 52 risale yazarak, matematikten müziğe, felsefeden gökbilimine ve sihirden aşka kadar pek çok konuyu şiirsel bir dille incelerler.

İslam tarihinin toplumsal ve düşünsel yarılmalar yaşanan bir döneminde, aklın rehberliğinde, kalbi arındırmaya ve insanı yükseltmeye gayret ederler. Hiçbir bilime düşman olunmamalı, hiçbir kitaptan uzak durulmamalıdır onlara göre. Öteki düşünce ve inançlara karşı hoşgörüye vurgu yaparlar.

Kim oldukları konusunda değişik teori ve söylentiler vardır. Etraflarındaki sır halesi bin yıldır kalkmamıştır. *Risâleler*'i, üç "gizli imam"dan ikincisinin yazdığı iddia edildiği gibi, İhvân-ı Safâ'yı İsmaililer'den Nusayriler'e ve Dürziler'e kadar değişik yapılara atfedenler de olur.

Abbasi halifesinin emriyle 1050 yılında *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nin (İbni Sina'nın eserleriyle birlikte) bütün kütüphanelerden toplanarak yakıldığı bilinir. Ancak Endülüslü düşünür Müslime, Doğu'ya seyahati sırasında risaleleri toplayarak, yok olmaktan kurtarır.

"(Bu) risaleler, cilâ, şifa, nur ve ışıktır. Hatta onlar ilaç olamamışsa, hastalık gibidir. İyileştiremezse hasta eder, ıslah etmezse ifsat eder; kurtuluşa erdirmezse helâk eder. Tedavi eder; ama bazen hasta da edebilir. Öldürür de, diriltir de."

Nihayet Türkçe'ye çevrilen Risâleler beş cilt olarak yayımlanacaktır.

Bin yıldır Doğu'dan Batı'ya geniş bir kültür ve düşün coğrafyasında önceleri nefesi sonraları ise hayaletiyle dolaşan bu eser, şimdi okunup, arınmış kalplerde yer edinmeyi bekler, yeniden.

AYRINTI • İdeaAyrıntı Dizisi
ISBN: 978-975-539-780-1
9 789755 397801

29 TL